

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2021

CİLT: XL

SAYI:70

ANKARA-2021 Eylül

YAYININ ADI: Tarih Araştırmaları Dergisi

2021: 70: Eylül

YAYIN SAHİBİNİN ADI

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN

Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN

Arş. Gör. Efecan ANAZ

YAYININ TÜRÜ

Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1

ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü tarafından
yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.

Yayın İdare Merkezi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45

06100 Sıhhiye/ ANKARA-TÜRKİYE

Telefon: 0 (312) 310 32 80

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ

İncitaşı Sokak No: 10

06510 Beşevler / ANKARA

Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: 2021

DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Anvarbek MOKAYEV (Manas Üniversitesi)
- Prof. Dr. Apollinaria AVRUTINA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Berdikojin Lesgali BAZARGALIULY (Kazakistan Atyrau Üniversitesi)
- Prof. Dr. Cesar ROSS (Santiago Üniversitesi)
- Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi)
- Prof. Dr. Dragi GEORGIEV (Üsküp Üniversitesi)
- Prof. Dr. Elisabed MACHITIDZE (Tiflis Devlet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Enkhbat AVIRMED (Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
- Prof. Dr. Eriks JEKABSONS (Letonya Üniversitesi)
- Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOŁAS (Jagiellonian Üniversitesi)
- Prof. Dr. Farhad MAKSUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Géza DÁVID (Eötvös Loránd University)
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĐLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlnur MİRGALİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Janos HOVARI (E. Büyükelçi, Budapeşte/Macaristan)
- Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kaori KOMATSU (Waseda Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kerima FILAN (Saraybosna Üniversitesi)
- Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĐLU (Hacettepe Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nobuo MISAWA (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Šerbo RASTODER (Montenegro Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE (Gabriele d'Annunzio Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Tadashi SUZUKI (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Timothy MAY (North Georgia Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Galina MISKINIENE (Vilnius Üniversitesi)
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Iryna DRYGA (Ukrayna Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Liubov CHIMPOESH (Komrat Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Roch LITTLE (Kolombiya Milli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay ERCOŞKUN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Jose Gregorio MAITA RUIZ (Venezuela Merkez Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sultan Deniz KÜÇÜKER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Cafer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Altan ÇETİN (Anadolu Üniversitesi)
- Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Üniversitesi)
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hasan BAHAR (Selçuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi)
- Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Nurten ÇETİN (Trakya Üniversitesi)
- Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (Ankara Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Çağla CANER YÜKSEL (Başkent Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Serdar TABAKOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Kutlu AKALIN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Pelin YONCACI ARSLAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Siren ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
- Dr. Galip ÇAĞ
- Arş. Gör. Türkan Banu Güler (Ankara Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

REYHAN, Esmâ, Hitit Örneği Üzerinden Eskiçağ'da Toplumsal Yapı ve Büyü İlişkisi

The Relationship Between Social Structure And Magic in Ancient Times Through The Hittite Example.....1

KURT, Mehmet; ATCI, Esra, Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Orontis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası

The Historical Geography Of Orontis Region in The Light Of Written and Archeological Resources.....53

AKAR, Tuba, Pious Foundations and Preservation of Buildings During Christianity and Islam in Anatolia

Anadolu'da Hıristiyanlık ve İslamiyet Dönemlerinde Hayır Kurumları ve Yapıların Korunması.....87

ÇAKIR, Oğuzhan, Kaynaklar Işığında Selçuk Bey'in Çocukları

Children of Seljuk Beg in the Light of Sources.....105

PAYDAŞ, Kazım; KORKMAZ, Ahmet, Yahya B. Abdullatif Kazvî'nin Lübbü't-Tevârih Adlı Eserine Göre Kara-Koyunlu Devleti Tarihi

History of the Qara-Qoyunlu State According to Yahya B. Abdullatif Kazvini's Work the Lubbu't-Tevârih.....129

İNAN ALİYAZICIOĞLU, Zeynep, Burchard Von Strazburg'un Mısır Sefareti (1175/1176) ve İslam Dünyasına Dair İzlenimleri Burchard Von Strousbourg's Travel to Egypt (1175/1176) and His Impressions on Islamic World.....	148
DOYGUN, Meryem, Hocend Müdafaası ve Bir Direniş Örneği: Timur Melik Hocend Defence and an Example of Resistance: Timur Melik.....	170
UZUN, Kâzım, Saltanat Makamında Bir Halife: El-Mustaîn Billah'ın Hilafeti (1406-1414) Ve Memlûk Devleti Sultanlığı (1412) A Caliph in the Sultanate: Caliphate (1406-1414) and Mamluk Sultanate (1412) of Al-Mustain Billah.....	190
ÖNALAN, Hava, 15. Yüzyıl Portekiz Keşiflerinin Afrika'da Tezâhürü ve Bir Hâkimiyet Göstergesi Olarak Padrão Sembolü Appearance of the 15th Century Portuguese Discoveries in Africa and the Symbol of The Padrão as a Sign of Domination.....	206
ERCOŞKUN, Tülay, İstanbul'da Hususi 'Ana Mektebi' (Ekim 1909) Private Kindergarden in Istanbul (October 1909).....	229
KILINÇ, Aslıhan, Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti'nde Kod Adı Kullanımına Örnekler: "Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/ Ali Fuat Cebesoy, İsa/ Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf" Examples of Code Name Usage in the Ottoman Intelligence Karakol Cemiyeti: "Nuh / Mustafa Kemal Pasha, Musa / Alı Fuat Cebesoy, Isa / Miralay Şevket Bey, Cengiz / Kara Vasif".....	252

ANAMERİÇ, Hakan, Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel - Metodolojik Bir İnceleme
Purchased Private Libraries / Collections in Ottoman Empire: A Documented - Methodologic Research.....276

ÖZEN, Fatih, Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri: Edirne Örneği (1928-1935)
The Alphabet Reform and the Nation Schools: The Case of Edirne (1928-1935).....342

KIRANŞAN, Çiğdem, Pakistan'ın Adı ve Kuruluşunda Çavdheri Rahmet Ali ve Bildirisinin Önemi
The Importance of Choudhary Rahmet Ali and His Declaration in the Name and Establishment of Pakistan.....362

HACISALİHOĞLU, Fuat, Teritoryal Tarihyazımı
Territorial Historiography.....382

REYHAN, Cenk; SERT, Serap, Asakir-i Zaptiyeden Jandarmaya: Osmanlı Kamu Düzeninde Mahalli Asayiş ve Emniyetin Korunmasında Güvenlik Kurumu
From Asakir-i Zaptiye to Gendarmerie: Security Institution in the Preservation of Local Safety in the Ottoman Public Order.....407

ÇEVİRİ/TRANSLATION

KEÇİŞ, Murat, YAĞCI Mehmet, (çev.) Dördüncü Krallık ve Helenizm Retoriği.....448

HİTİT ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN
ESKİÇAĞ'DA
TOPLUMSAL YAPI VE BÜYÜ İLİŞKİSİ
THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL STRUCTURE
AND MAGIC IN ANCIENT TIMES THROUGH THE
HITTITE EXAMPLE

Esmâ REYHAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.07.2021

Kabul: 09.08.2021

Article Info

Received: July, 02, 2021

Accepted: Aug. 09, 2021

Öz

Paleolitik Çağ insanının mağara duvarlarına çizdiği resimlerle başlayan büyü, M.Ö. 3000'lerde Mısır ve Mezopotamya'da, 2. binyılda Anadolu'da ve çağdaşı daha birçok uygarlıkta oldukça ilgi görmüştür. Eski Yunan ve Roma uygarlıkları köklü büyü geleneğini alıp kendi coğrafyalarının, yaşantılarının ve geleneklerinin özelliklerini katarak ve çağdaşı kültürlerden hem etkilenerek hem de onları etkileyerek bu birikimi günümüze kadar aktarmışlardır. Bütün Eskiçağ toplumlarında büyü, iyi (=ak büyü) veya kötü (=kara büyü) sonuçlar elde etmek amacıyla uygulanmıştır. İyi olan büyü kabul görmüş kötü olan büyü ise ciddi cezalar öngörülerek yasaklanmıştır.

Çalışmamız esas olarak M.Ö. 2. bin yıl Anadolu büyü geleneğini Hitit toplumu üzerinden açıklama amaçlıdır. Ancak diğer Eskiçağ toplumlarının büyü konusundaki algıları ve bunu yaşamlarına yansıtma pratikleri çalışmamızda kısaca ele alınmıştır. Bu yaklaşım, toplumların kültürel etkileşimlerinin, her toplumun sahip olduğu farklı kültürel dinamiklerine göre büyü uygulamalarının algılanmasında sergilenen tutumun, uygulanan büyü pratiklerinin benzerliğinin ya da farklılığının, büyüün toplumlardaki psiko-sosyolojik rolünün anlaşılması konusunda katkı sunacağı anlayışından kaynaklıdır. Hitit büyü ritüellerinin amacı öncelikle iyiye ulaşma, tedavi etme, arındırma, yapılan bir kötü büyüün etkisini yok etmedir. Hitit büyü geleneğinden ve bu geleneği oluşturan bileşenlerden etkilendiği kabul edilen Yunan büyülerinde farklı olarak görülen "başka nesne ve canlıya dönüştürme" (Büyücü

---

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, , esma.reyhan@hbv.edu.tr, Ankara Türkiye

Kirke'nin insanları domuza dönüştürmesi) pratiğini ise o toplumun kendine özgü kültürel yapısının ritüellerine yansımaları olarak açıklamak mümkündür.

Eskiçağ toplumlarının büyü ritüellerine dair bilgilerimiz, o toplumlardan kalan arkeolojik ve filolojik malzemelerin değerlendirilmeleri ile mümkün olmuştur. Kazılarda ele geçen, muska, figürün, nazarlık gibi objeler, kurban malzemelerinin gömüldüğü ritüel çukurlar ve bu objeleri işlevleri ile yorumlayabildiğimiz tabletler, papirüsler, yazıtlar konuya dair somut verilerdir. Bu verilerle Mezopotamya'da görülen bir geleneğin izini Roma dünyasında sürmek mümkün olmuştur. Ya da günümüz Anadolu'sunda...

İnsanlığın tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan büyü, tarihsel süreç içerisinde hemen hemen her dönem ve toplumda yaygın bir uğraşı ve güçlü bir toplumsal olgu olarak mevcut olmuştur. Büyü, insana ve doğaya ilişkin olayları, maddi dünyanın ötesinde gizemli dış güçler aracılığıyla etkileyip yönlendirdiğine inanılan kişilerin de aktif olduğu ritüel eylemlerdir. Çalışmamızın ağırlık noktası olan Hitit büyü ritüelleri Hitit devlet arşivinde oldukça büyük bir yer tutmaktadır. Bu metinler Hitit toplumsal hayatında büyüünün ne kadar büyük bir etkiye sahip olduğunu gösteren çarpıcı örneklerle doludur. Büyü aynı zamanda toplumun din ve tıp anlayışını yorumlamanın farklı bir aracıdır. Ortaköy/Sapinuwa kazılarında Hitit toplumunda uygulanan büyü ritüellerinin somut kalıntularına ulaşılmıştır. İçlerinde yanmış kuş kemiklerinin, tırnaklarının ve gagalarının bulunduğu çok sayıda ritüel/kurban çukurları bulunmuştur. Kuşların yeraltı tanrılarının kurban edildiği yazılı belgelerden bilinmektedir. Yine belgelerden kuştan başka domuz, koyun kuzu gibi hayvanlar da yakma ya da kanını akıtma şeklinde tanrılara sunulmaktadır. Yeraltına açılan kapılar olarak değerlendirilen ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bu çukurlarda (api-) yeraltı tanrılarının sunulan hayvanların kalıntıları ele geçmiştir. Kurban çukurları belgeye dayalı bilgimizin arkeolojik kanıtlarıdır. Yani arkeolojik kalıntılarda ele geçen buluntularla çivi yazılı belgelerin verdiği bilgiler bire bir örtüşmektedir. Belge-arkeolojik buluntu iş birliği, birçok konuda olduğu gibi büyü konusunda da kendini göstermiştir.

Bu çalışmadaki bütün veriler birincil kaynak olan arkeolojik buluntular ve yazılı belgelerden aktarılmış ve yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit Büyü Ritüelleri, Günah Keçisi, Kurban Çukuru, Ak Büyü-Kara Büyü, Analoji, Eskiçağ Uygarlıklarında Büyü.

Abstract

The magic that began with the paintings drawn by the people of the Palaeolithic Age on the cave walls, was highly developed in Egypt and Mesopotamia in the third millennium BC, and in Anatolian and many contemporary civilisations in the second millennium BC as well. Ancient Greek and Roman civilizations have taken this deep-rooted tradition of magic and added the features of their geographies, lives and traditions, and have been influenced by and influenced contemporary cultures, and have transferred this accumulation to the present day. In all ancient societies, magic aimed at

the good (=white) and the bad (=black). The good spell is gained acceptance, but the bad spell is prohibited by stipulating severe punishments.

Our knowledge about the magic rituals of ancient societies was made possible by evaluating the archaeological and philological materials from those societies. Objects such as amulets, figures, ritual pits in which sacrificial materials are buried, and cuneiform tablets, papyri and inscriptions that we can interpret with their functions are concrete evidences for this subject. By means of these evidences, it is possible to trace a tradition belonging to the Mesopotamian context in the Roman world. Or in the present Anatolia ...

Magic, which has a history as old as the past of humanity, has been a common occupation and a powerful social phenomenon in almost every period and also every society in the historical process. Magical activities are the ritual actions in which people who are believed to influence and direct the events related to human and nature by means of mysterious external forces beyond the material world are also active. Hittite magic rituals, the focus of our study, occupied a large place in the Hittite state archives. These texts are full of striking examples showing how the magic had an effect on Hittite social life. Magic is also a different means of interpreting society's understanding of religion and physic. From the Ortaköy/Şapinuwa, concrete remains of the magic rituals applied in the Hittite society were unearthed. Numerous ritual/sacrificial pits containing burnt bird bones, nails, and beaks were found as well. It was known from cuneiform texts that birds were sacrificed to the underworld gods. It is also known from these texts that animals such as pigs, sheep, lambs, as well as birds, were offered to the gods in the form of burning them or shedding their blood. In these pits (api-), which are considered to be gates to the underground, the remains of other animals offered to the underworld gods were also discovered. Sacrificial pits are archaeological evidence of our documentary knowledge. In other words, the findings obtained in the archaeological ruins exactly correspond with the information from the cuneiform texts. Document-archaeological find collaboration has manifested itself in magic, as in many other contexts.

Although our study aims to explain the magic tradition of Anatolian context in the 2nd millennium BC through the Hittite society, the perceptions of other ancient societies about magic and the practices of reflecting this on their lives are also treated. This approach has been adopted based on the understanding that the cultural interactions of societies, the attitude of each society in the perception of the magic practices of different cultural dynamics, the similarity or difference of the magic practices applied, will contribute to the understanding of the psycho-sociological role of magic in ancient societies. All the evidences in this study have been received and interpreted from the primary sources, i.e. archaeological finds and documents.

Keywords: *Hittite Magic Rituals, Scapegoat, Sacrificial Pit, White Magic-Black Magic, Analogy, Magic in Ancient Civilizations.*

Giriş

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında, bugünün insanı ile günümüzden binlerce yıl önce yaşamış insanların duygu ve düşüncelerini, korkularını, sıkıntılarını gündelik yaşam tarzlarını, tüketimlerini ya da hayattan beklentilerini sorgulamanın çeşitli yollarından biri de “büyü” ve “büyünün araçları”dır.

Büyü, sadece bir büyücü tarafından uygulanan ve büyüü yaptıran kişiyi amacına ulaşıcağına inandırmak için yapılan tuhaf ve anlaşılmaz hareketler ve sözler toplamı değildir. Öncelikle, büyü ritüellerinde “büyücü”nün (ya da değişik unvanlar taşıyan büyü icracılarının) bilgisi, becerisi, tecrübesi ve tanrılarla olan olumlu ilişkilerinin bilinmesi onların tercih edilmesinin sebebidir. Bu nedenle “büyücülerde liyakat aranan bir özelliktir” demek mümkündür. Böyle bir talep, doğayı gözlemleyen, büyü yaparken kullandığı her türlü malzemenin (çok çeşitli bitkiler, madenler ...) özelliğini bilen ve bu bilgiyi çeşitli karışımları elde etmek için kullanan büyücü modelini yaratmıştır. Özellikle büyü uygulamalarında en sık kullanılan analogi büyüünün formülü (x böyle ise → y de öyle olsun) gereği büyücü, elde etmek istediği durum (y) ile seçtiği malzeme (x) arasındaki benzerlikleri doğru bir şekilde ortaya koymalı, tanrılar ile kurduğu ilişki onlardan yardım alabilecek düzeyde olmalı ve ritüel esnasında yaptığı bütün eylemler ve malzemeler ritüelin konusuna uygun olarak seçilmelidir. Elbette ritüel için istenen malzemelerin çeşidinin ve miktarının çok olması da büyücünün başarısında etkilidir ama bu koşul daha çok ritüeli yaptıran kişinin ekonomik durumu ile ilgilidir. Büyünün istenilen sonuca ulaşmamasını bu koşullardan birinin eksikliğine bağlamak ise büyücü için en geçerli sebeptir.

Eskiçağda büyüünün varlığını ve etkisini arkeolojik ve filolojik veriler ortaya koymaktadır: Çivi yazılı tabletler, papirüsler, tılsımlar, kutsal kitaplar, antikçağ toplumlarının hukuki belgeleri, muskalar, çeşitli büyü objeleri, voodoo bebekleri, balmumundan, hamurdan ya da çeşitli malzemelerden yapılan figürler, mezarlar, tapınaklar, kurban çukurları ... konuya ışık tutan malzemelerden bazılarıdır. Bu çalışma, büyüye dair projeksiyonu geçmişten günümüze tutmayı amaç edinmiştir. Acaba tersi bir durumda sonuç değişir miydi? Anlaşılmıştır ki insanın bilinmeze karşı olan korkusu ya da sorgusu hiçbir dönem değişiklik göstermemiştir.

Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Eski Yunan ya da Roma gibi farklı coğrafyalarda ve farklı zaman dilimlerinde yaşayan bu uygarlıkların büyü uygulamaları aynı anlayışla icra edilmiştir: Büyücü, ak büyü-kara büyü, tanrılardan yardım isteme, büyü için meskun alanların seçilmesi, büyücüye ücret verilmesi, muska/amulet (kötülüklerden korunma aracı olarak), majik

gücü olan objeler, büyüü yaptıran kişiye uygulanan majik işlemler (başının üzerinde kap çevirme, üzerine su serpme, ateşten geçirme, ağzına tükürme), büyüü sözler, günah keçisi, voodoo bebekleri, ifritler, kötü güçler vb...).

Günümüzde bile büyü konusundaki algı insanı kaygılandırarak boyuttur. Çünkü büyü yapabilen, majik güçleri harekete geçirebilen ya da tanrıları etkileme gücü olan bir büyücünün, ak büyü yapma yeteneğinin varlığı kadar kara büyü yapma potansiyelinin de olması onların varlığından rahatsızlık duyulmasına sebeptir. Yani büyücüler doğaüstü güçlere sahip oldukları için korkulan; bilge, bilimin mucitleri, sanatın ustaları olarak kabul edildikleri için tasvip edilen kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Bu özellikleri ile her dönemde insanlar tarafından ne tam olarak kabul görmüş ne de tamamen hayatlarından çıkarılmışlardır. Kendilerine özgü bir statüye sahip olmuşlardır.

Eskiçağ Dünyasında Büyü

İnsanların büyü ile ilişkisini, Paleolitik dönem mağara duvarlarına yapılan resimlerde arayacak kadar eskiye taşımak olasılık dahilindedir. Çeşitli coğrafyalarda (Türkiye, Fransa, İspanya, İngiltere, Bulgaristan, Finlandiya, Somali, Namibya, Cezayir, Hindistan, Endonezya gibi)¹ bulunan mağaraların duvarlarında dans eden ve avlanan insanlar, bazı hayvan-insan karışımı figürler, mağarada yaşayan insanların hayatlarından kesitler, el resimleri, aslanlar, timsahlar, boğalar, atlar, geyikler ya da ormanlar, göller ve daha bir çok konu tasvir edilmiştir.² Günümüzden yaklaşık 40 bin yıl öncesine ait bu tasvirler mineral tozlarıyla ve bitkisel maddelerle çeşitli renklerde boyanmıştır. Resimlerin yapılma sebebi nedir? Büyü amaçlı mı, iletişim aracı olarak mı ya da daha başka sebeplerle mi yapılmışlardır? Bu tasvirler Paleolitik dönemin sanatçıları tarafından yapılan sanat eserleri midir? Mağara resimlerinin yapıldıkları yer olarak neden mağaranın en ücra, en ulaşılması zor, en karanlık köşeleri seçilmiştir?³ Ayrıca mağaralarda ele geçen küçük heykellerin, fildişleri üzerine kazınmış işaretlerin ne anlam ifade ettiği ya da bu objelerin hangi amaçla yapıldıkları gibi sorular cevap beklemektedir.⁴ Ancak bilim adamları tarafından yapılan açıklamalar tasvirlerin yapılma sebeplerini çoklu kılmaktadır. Bu sorulara verilen cevaplardan en fazla kabul göreni, tasvirlerin verdiği mesajın, avcılarını kutsamak ve bu suretle daha iyi avlanmalarını sağlamak amacıyla yapılan "av büyüsü" olduğudur.

---

¹ Arslantaş, 2014, 319-343.

² Arslantaş, 2014, 329-330.

³ Mithen 1999, 190.

⁴ Yalçınkaya, 1979, 67-82.

Mağara resmi imgelerinin “bir şeyler iletmek veya ifade etmek” gibi amacı olduğu muhakkaktır. Bir av eyleminin kaya üzerine oyulması ile ifade edilmek istenen olgunun, “av büyü” amaçlı yapılmış olabileceği gibi, “uygulamalı av tecrübesinin genç nesle aktarımı” olarak da yorumlanabileceği kabul edilmektedir. Bu görsel ifadelerin avcılığı geliştirdiği düşüncesi de kabul görmektedir.⁵

Av sahnelerinin tasvir edildiği Sibiryaya Neolitik kaya çizimlerini içeren bir çalışmada, av büyüünün ortaya çıkışı tasvirler yorumlanarak açıklanmaya çalışılmıştır: “Bir resimde, üstte, iki geyiğin karşısında duran adam temsili özellikle ilginçtir. Geyiklerden birinin vücuduna -yaralanmış olduğunu işaret eden- bir mızrak saplıdır. Hayvanın bedenine ölümcül bir mızrak çizilmesi, bu avın öngörülen sonucunu ifade ettiğine işarettir. Sibiryaya savaşçıları bu yöntemle avlarını yakalamayı garanti altına aldıklarına inanmışlardır.”⁶

Av büyüü teorisini eleştirenler de olmuştur ve onların bu konudaki en yaygın kanaati, “Yazılı kayıtlara sahip olmayan toplumlarda şeylerin anlamları sabit değildir ve elbette zaman içinde değişecektir, bu yüzden tarihöncesi bir motifin veya resmin anlamını keşfetmek için yapılan her teşebbüs sadece imkânsız değil aynı zamanda absürt bir çabadır. Diğer kültürlerden, başka dünyalardan mesajlardır bunlar ve bizler resmi yapanın esas niyeti ya da resmin geçirdiği anlam değişikliklerine dair hiçbir şey bilmediğimizden, tek bir doğru yorum da yoktur. Ancak, karanlığa lanet okumaktansa bir mum yakmak daha iyi olacağından, elbette imgelere dair değerlendirilebilir ve sonunda terk edilebilir gözlemler, yorumlar ve hipotezler öne sürülebilir. Pek çok anahtar noktanın bulunduğu tarihöncesi sanatı tek bir büyük ve birleştirici teori tarafından kapsanamaz. Kaya resimlerinin keşfedildiği sahalara gelince, bunlar da muhtemelen her türden amacı barındıran yerlerdi: Barınma, kilise, tapınak, oyun alanları, okul, kütüphane ya da toplanma yerleri gibi mekanlara eşdeğerti. Kaya resmi illaki kutsal ve gizemli olmak zorunda değildir. Oyun, yaşamın kutsanması, anlatı amaçlı yapılmış olabilir veya bölgesel sınırlar anlamına da gelebilir. Ruhsal ya da dinsel alanda bile, resimlerin geniş bir yelpazede değişen pek çok anlamı olabilir. Kabile hikayeleri, yaratılış ve yenilenme mitleri, kutsal varlıklar, ergenlik, ölüm ve yeniden doğum gibi geçiş törenleri, kabile sırları, yasalar, tabular, sevgi, büyücülük ve dönüşüm, yağmur ve bereket duaları,

⁵ Hoppál, 2020, 78.

⁶ Hoppál’in (2020, 78) Okladnikov, A.P.-Martinov, A.I.’nin (1983, Sibiryaya Kaya Sanatı Sziberiai sziklarajzok) çalışmasından yaptığı alıntı.

astronomik işaretler ve hayvan totemleri gibi“ ifadelerinde şekil almıştır.⁷ Mağara resimlerini bu şekilde değerlendirenlerin, “av büyü” yorumunu kabul edenlerden farkı, konuyu tek merkezli açıklamak yerine geniş bir yelpazede ele alınması gerektiğini düşüncülerinden kaynaklıdır.

Mağara duvarlarındaki resimlerin büyü amaçlı yapıldığı kabul edilirse, resimleri yapan kişilerin büyüsel güçlere sahip olduklarına ve bu güçlerini kullanarak hayvanları kolayca avlayabileceklerine ve belki de sayılarını arttırabileceklerine inanılıyor olmalıydı. Ancak mağaralardaki betimlemelerin çoğunun insanların besin ekonomilerinde çok fazla yer almayan hayvanlar olması, av büyü için yapılma olasılığını şüpheli kılmaktadır.⁸ Aynı zamanda bu tasvirler, gizemli yazıtlar olarak geçmişin belleği olabilir şeklinde yorumlanabildiği gibi Paleolitik dönem avcı-toplayıcı toplulukların yaşamının simgelenildiği bir “sanat” ve icracıları da “sanatçı” olarak kabul edilmiştir.⁹

Resimlerin yapıldığı boyanın elde edilmesi -ki çeşitli renkleri elde etmek için bu konuda ayrıntılı bilgiye sahip olmak gerekmektedir-, mağaraların en ücra köşelerine resimlerin yapılmasındaki zorluğun üstesinden gelinmesi zaman ve emek gerektiren işlerdi. Bu anlamda “sanatçı” tabir edilen kişilerin toplumda özel bir konumda olduklarını ve sanatlarını icra edebilmeleri için desteklendiklerini söylemek de mümkündür.¹⁰

Prehistorik çağ insanının temel amacı “beslenmek” ve “korunmak” için mevcut koşulları kullanmaktır. Mağara duvarlarına yapılan resimlerde tüketimde kullanılan birçok hayvanın seçilmiş olması “av büyü” olarak değerlendirilebilir. Besin ekonomisinde yer almayan hayvanların tasvir edilmesini de antropomorfik düşünce yapısına sahip olan avcı-toplayıcı toplulukların, korktukları ya da güçlerine anlam yükledikleri hayvanlarla ilişkilerini kontrol edebilmek için büyü maksatlı olarak resmettikleri şeklinde yorumlamak olasıdır. Resimlerdeki renk armonisi, sahnelerdeki hareketlilik, seçilen konulardaki gerçeklik “mağara sanatı” tanımını karşılar niteliktedir (Ancak bu sanat ne için yapılmıştır? Sorusuna yanıt aramak gerekmektedir. Yani bu resimler sanat mı büyü mü diye sormak yerine bu sanat değeri yüksek olan resimler ne için yapıldı diye sormak daha doğru olacaktır). Mağara resimleri belli bir düşünce ve birikimin ürünüdür, resimleri yapan kişiler de o toplumun yetenekli ve özel kişileridir.

---

⁷ Hoppál’in (2020, 78), P. Bahn’ın (1991) çalışmasından yaptığı alıntı.

⁸ Schmidt, 2007, 61.

⁹ Yalçınkaya, 1979, 67-82.

¹⁰ Arsebük, 1995, 103.

Paleolitik dönem insanının “*gündelik hayatının temsili*” olan ve mağara duvarlarına hangi amaçla yaptıkları tartışılan, ancak özellikle *büyüsel* işlevi olduğu düşünülen resimlerden sonra “*büyü*”, yazının icadıyla belgelere kaydedilmiş ve anlaşılabilir bir hale gelmiştir.

M.Ö. 3500’lerden itibaren Güney Mezopotamya’da tarih sahnesine çıkan Sümerler, bu bölgede Ur, Uruk, Eridu, Lagaş, Şuruppak gibi birçok şehir devleti kurmuşlardır. Sümerlerin insanlık tarihine yaptıkları katkılardan en etkili olanı kuşkusuz yazının icadıdır. Bu vesileyle Sümerlerin büyü ile ilgili kayıtlarına ulaşmak ve bu konudaki düşüncelerini anlamak mümkün olmuştur.

Sümer inanışına göre büyüden sorumlu tanrı Ea/Enki’dir ve aynı zamanda sanatın tanrısıdır. Sümerce belgelerde büyü “*ÉN*” sözcüğüyle ifade edilmiştir. Sümerlerden itibaren büyü uygulamaları yoğun ilgi görmüş ve kesintisiz olarak bütün toplumlarda kullanım alanı bulmuştur. Büyüye bakış açısı Sümerlerden diğer toplumlara ve hatta günümüze kadar farklılık göstermemiş ve uygulanan yöntemler bile değişmemiştir: “İnsanların başına gelen her türlü olumsuzluktan kurtulmak için doğüstü güçlerden faydalanmak.”

Büyü, Sümerlerde ve aslında bütün eskiçağ toplumlarında tıp ve din ile iç içedir. Hastalıklardan kurtulmak ya da tanrıları memnun etmek gibi konularda yapılan büyüleri dinden ve tıptan ayırmak mümkün değildir. Büyünün ilgi gördüğü bütün toplumlarda “ak büyü” ve “kara büyü” aynı anda kullanılmış, ak büyü ilgi görmüş, kara büyü ise şiddetle yasaklanmıştır.

Sümer büyü metinleri ana hatlarıyla dört grup halinde tespit edilmiştir: Birinci grupta büyücü kötü güçleri/ifritleri hedef alır ve kendisini ak büyü ile ilişkili tanrıların temsilcisi olarak gösterir. “*Gökyüzünün davetine kulak verin! Yeraltı dünyasının davetine kulak verin!*” cümleleri ile büyüü bitirir. İkinci gruptaki büyüler, sıradan insanları kötü güçlerden gelebilecek olumsuzluklardan korumak için yapılır. “Marduk/Ea Büyüleri” olarak bilinen üçüncü grup büyülerde kötü güçlerin yaptıkları ayrıntılarıyla anlatılır. Bu grup büyülerde şema şöyledir: 1-Marduk (=Asarluhi), Ea’dan yardım ister. Ea oğluna “*Bilmediğin ne var oğul, ben senin bilmediklerine ne ekleyebilirim ki? Benim bildiklerim senin bildiklerindir*” şeklinde yanıt verir. Bu bölüm büyüün merkezidir ve babanın büyü gücünün oğluna geçişi vurgulanır. 2- Ea tarafından Marduk’a neler yapacağı açıklanır. 3- Büyünün insan ya da hastalıklar ve cinler üzerindeki etkisi ifade edilir. Dördüncü grup ise büyü ayininde kullanılacak kült nesnelere yapılan duaları içerir.¹¹

Sümer anlayışına göre büyü hem insan hem de tanrılar tarafından gerçekleştirilmektedir. Tanrılar özellikle evrenle ve tanrılarla ilgili konularda

¹¹ Black-Green, 2003, 56-57.

büyüye dahil olmuşlardır. Büyü konusunda yeteneklerinden dolayı Tanrı Ea'nın adı birçok büyü uygulamasında ön plana çıkmıştır.

Kötü güçlerin saldırılarına karşı okunan ve Sümer büyülerinin dört ana türünden Falkenstein'in¹² "Marduk/Ea" adını verdiği büyü ritüeli, konuşma yoluyla etkileyerek amaca ulaşmaya yöneliktir. Marduk/Ea büyülerinde (üçüncü grup) din büyü ve estetik iç içedir. Bu büyü türünün edebi yanını gösteren aşağıdaki örnekte, birine musallat olan hastalıklar ve cinler konu edilmiştir. Ateşler içindeki bir kişi Ea'nın oğlu Marduk'dan (Asarluhi) yardım ister, ancak Marduk'dan aradığı çareyi bulamaz. Bunun üzerine adam Marduk'un babası Ea'ya gider:

"Oğlum, sen [her şeyi] bilirsin. Senin bilmediğini - ben sana nasıl katabilirim? Bütün bildiğim senin bildiklerindir. İnce uzun bir kamış bitkisini yarısından kes, hayat suyunu onun elinin üstüne damlat. Sağ elinden aksın gitsin, sol elinin üstüne damlasın. Sazdan ağıyla Ejderha ... o ağzı mühürleyecektir."¹³

Ea'nın oğluna verdiği öğüdün simgesi "ince uzun bir kamış bitkisi"dir. Ortadan ikiye bölünen kamıştan damlayan su "yaşam suyu" olarak nitelendirilmiştir. Bu su cin tarafından ateşli bir hastalığa maruz bırakılan kişinin ellerinin üstüne akıtılır. Metnin sonunda hastanın ateşten kurtulduğuna ve iyileştigiğine dair bir ifade yoktur. Bu durumu mutlak sonuca ulaşılacağı anlayışı ile açıklamak mümkündür.

Diğer bir Marduk/Ea büyüünde kötü güçlerin (cinler) listesi yapılmıştır. Belli ki bu büyü ritüeline göre cinler (kötü güç) bir kişiyi ele geçirmiş ve ona acı, ıstırap ve hastalık vermişlerdir. Acı içindeki kişi çare için Marduk'a gider. Marduk da babası Ea'dan yardım ister:

"Davulun efendisi Enki oğluna, Asarluhi'ye (Marduk'a) yanıt verdi: Oğul, senin bilmediğin nedir? Ben sana ne katabilirim ki? Asarluhi, senin bilmediğin nedir? Ben ona ne katabilirim ki? Ben ne biliyorsam sen de biliyorsun! Git oğlum, Asarluhi, yüce *anzam*- kabından su al, dök onu. İlgin ve *maštakal* bitkisini onun özüne kat. Bu adamın üstüne serp onu. Buhurdanlık ve meşale: alıp ona götür. Adamın gövdesindeki *namtar* akıcı bir şey gibi çıkıp gidecek ondan! Göğün kahramanının koca davulu, dehşet verici kükreyişi sesinin erdiği yerdeki kötü olan her şeyi silip süpürür: güven ona. Bırak savunsun seni! Göğün kahramanının koca davulu, dehşet verici parlaklığıyla bırak destek olsun sana! Gaddar cin ve gaddar gaspçı: dışarı çık! Kötü ruh ve kötü baş belası: çık git! Gaddar tanrı ve sinsice dolaşan kötü kişi: defol! Kötü ağız

¹² Falkenstein, 1931, 267.

¹³ Kramer, 2000, 222.

ve fenalık biçimleyen tükürük: geç git! Dimme ve Dima adama musallat olan: yok ol! İstirap ve acı, hastalık, migren adamı saran: dağılın! Bütün yüce tanrılar sizi lanetler: çekin gidin!”¹⁴

Büyüde kullanmak için seçilen malzemeler (çeşitli bitkiler, kaplar, su, tütsü, ateş, davul gibi), cinlerin kişinin vücudundan uzaklaşması için yapılan eylemlere dönüştürülmüştür. Ea oğlu Marduk'a cinlerin gücünü kırmak için su, tütsü, ateş ya da *anzam*- kabının ortasına yerleştirilen bitkileri kullanmasını ve koca davula vurmasını öğütler. Böylece hasta kişinin vücudunu ele geçirmiş olan “*namtar* (hastalık/cin)” vücuttan akacak ve davulun güçlü sesiyle dağılıp gidecektir.¹⁵

M.Ö. 2. binyıldan itibaren Mezopotamya'da büyüün önemi iyice artmıştır. Tasvirli sanat eserlerinde, Enki'nin betimlemelerinde Enki yüce büyücü olarak vurgulanmaya başlanmıştır. Enki ile birlikte birçok figür (veziri İsmud, çıplak kahramanlar, boğa adamlar, ejderhalar, aslan başlı balıklar, kuş adam, keçi balığı gibi) tasvir edilmiştir. 1. binyılda Asur mühürlerinde yarı insan-yarı balık (balık adam) şeklinde bir yaratık yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁶

Sümerler zamanında Tanrı Enki'nin tapınım merkezi olan Eridu'dur. Babil kralı Hammurabi zamanında tanrı Enki'nin oğlu Marduk baş tanrı olduğunda, kült merkezi Babil olmuş, falcılar ve büyücüler de burada toplanmışlardır.¹⁷

Babilce yazılmış (MÖ 1750-1150) *maqlu*- ve *şurpu*- büyüleri Mezopotamya'da en çok uygulanan büyü çeşitlerindedir. *Maqlu*- büyüde esas olan uygulama, büyü bozmak için yapılan “yakma” eylemidir. Büyü sırasında pişmiş topraktan ya da balmumundan yapılmış figürler “bunlar nasıl eriyip yok oluyorsa, yapılmış olan büyü de öyle yok olsun” (analoji büyü) denilerek büyü bozma amaçlanmıştır.¹⁸

Maqlu- dokuz tableten oluşmuştur. Bu büyü, ritüel eylemlerden ve bu eylemlere eşlik eden büyü sözlerini içermektedir. Başlangıcında tanrıya yakarılır, iyi temenniler dile getirilir ve sonra memnuniyet ifadeleri ile bitirilir. Ritüelde kullanılan malzemeler de metnin sonuna kaydedilir. Büyünün icraatı sırasında yemin eden, yemin ettirilen ve yemini koruyan bulunmalıdır. Büyüye maruz kalan kişinin duygularını içeren şiirsel anlatım ise dikkat çekicidir:

¹⁴ Kramer, 2000, 211, 226-227.

¹⁵ Kramer 2000, 228.

¹⁶ Kramer, 2000, 265.

¹⁷ Qates, 2004, 74.

¹⁸ Mandacı, 2016, 3.

“Size sesleniyorum! Gelin gibi örtülü gecelerin tanrıları, size sesleniyorum, alacakaranlıkta, gece ve tan ağardığında. Çünkü büyücü kadın beni büyüledi, cadı bana iftira etti. Tanrım ve tanrıçamı benden uzaklaştırdılar. Artık ben hastalıklı görünüyorum. Gece ve gündüz uykumu çaldılar. Ağzıma saman doldurdular. Rızkımı kestiler. İçtiğim suyu azalttılar. Sevincim feryattır, neşem matemdir...”¹⁹

Babil büyü geleneğinin bir diğer örneği de *şurpu*- büyüdür. Bu büyü tanrılara karşı işlenen suçlardan ya da ihmallerden dolayı tanrılar tarafından yaşatılan sıkıntıların giderilmesi için uygulanır. Bu suçları işleyen kişiler endişe, uykusuzluk, titreme, ağız köpürmesi, dil tutulması gibi çeşitli hastalıklara maruz kalırlar ve sıkıntılarında arınmak için büyücüye başvururlar. Amaç öfkeli tanrıyı yatıştırmaktır. *Şurpu*- büyüünde tanrının kızgınlığının nedeni bilinmez. *Şurpu*- ritüelleriyle insanlar tanrılara bağlılıklarını bildirirler ve onları kötülüklerden korumaları için dua ederler.²⁰

Asur Devleti'nde de büyü hemen her dönemde (Eski, Orta, Yeni) toplumda büyük ilgi görmüştür. Anadolu'da, M.Ö. 1970-1720 tarihleri arasında “Asur Ticaret Kolonileri Çağı” olarak adlandırılan dönemde Asurlu tüccarlar tarafından 40 civarında ticaret merkezi (*kārum*) kurulmuştur. Bu merkezlerin en önemlisi ve merkez *kārum* konumunda olanı Kaneş/Neşa (Kültepe) kentidir. Kültepe kazılarında ele geçen ve büyük çoğunluğu ticari içerikte olan belge grubu içinde, çok az sayıda da büyü metni (8 adet) bulunmuştur.²¹ Tamamı Asurlu tüccarların evinde bulunan büyü ritüel metinleri Mezopotamya kaynaklıdır.

Ritüellerden ikisi *Lamaštum* ifritine karşı yapılan büyüleri içermektedir. Mezopotamya mitolojisinde *Lamaštum* öncelikle yeni doğmuş ya da henüz doğmamış bebeklerle ilgili sorunların kaynağı olarak kabul edilmektedir. *Lamaštum*'a karşı yazılan büyülerden birinin tercümesi:

“O tektir! O ilahidir! O bir geç doğandır! O parlaklaştırılmıştır! O şeytandır! O kötüdür! O tanrının kızıdır! O (tanrı) Anum'un kızıdır! Onun iyi olmayan düşüncesi ve fena nasihatleri yüzünden, babası Anum onu gökyüzünden yeryüzüne attı. Onun iyi olmayan fikirleri ve asi nasihatleri yüzünden onun saçları çözülmüştür (*dağıniktir?*), giysisi yırtılmıştır (*çıplaktır?*). Doğruca tanrısı olmayana yaklaşmıştır (mutsuz birisine

¹⁹ Yıldırım, 2015, 242.

²⁰ Mandacı, 2016, 220.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erol, 2014, 38-48.

dönüşmüştür?). Aslanın tendonunu (gücünü) gevşetmiş, çocuğun ve bebeğin tendonunu (gücünü) *zayıflatmıştır*.”²²

Diğer büyü ritüellerinin konuları şöyledir: Nazara karşı yapılmış bir büyü; aynı belgede biri bir kadının doğumunu kolaylaştırmak için yapılan ve şiirsel sözler içeren bir büyü ile diğeri safra ile ilgili olmak üzere iki büyü; kara köpeğe karşı yapılmış bir büyü; kamış ile ilgili bir büyü; biri “tencere” diğeri “kalp adı verilen bir nesne” ile ilgili iki büyü. Kültepe büyü ritüellerinin hemen tamamı şiirsel bir üslupla yazılmıştır. Akatça kelimelerin telaffuzunun uyumu, bu belgelerin şiirsel bir ahenk içinde okundukları hissini uyandırmaktadır: *išteat, ellat, appulat, muštabbabbat, utukkat, lamnat, buntu ilim, martu Anim* ya da *ēzat, pulhat, ilat, nammarat, barbarātum, mārat Anim* gibi.²³ Kültepe metinlerinde *āšipu* “büyücü” ifadesine rastlanmaması, Asurlu tüccarların toplumsal yaşantısında büyüün uzmanlık kazanmış kişilerin icra ettiği bir meslek olmasından ziyade günlük yaşamda kullanılan bir uygulama olarak kabul edildiğine işarettir.²⁴

Orta Asur Dönemi’nde de büyü yapmanın ölümle sonuçlanan bir suç olduğu, Ur-Nammu Kanunları’nda yerini almıştır. Sultantepe/Huziruna’da (Şanlıurfa’nın güneyinde) Yeni Asur Dönemi’ne ait 407 adet tablet bulunmuştur. Çeşitli konuları içeren bu tabletler arasında büyü ve kehanetle ilgili olanlar oldukça fazladır.²⁵

Bütün eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Mezopotamya’da da büyü, toplumun hem vazgeçemediği hem de korktuğu, devletin hem müsaade ettiği hem de yapanı ölümle cezalandırdığı uygulamalardır. Büyünün kabul görmesi ya da resmi olarak yasaklanması onun “iyi” ya da “kötü” olma durumuna göre belirlenmektedir. Büyücü olarak tanımlanan meslek grubunun ceza alması da aynı şekilde yaptıkları büyüün niteliği ile ilgilidir, büyücü olmaları ile değil. Mezopotamya’da farklı dönemlerde çıkarılan “Kanunlar”ın hemen tamamı büyü yapanlar için aynı akıbeti öngörmüştür.

Sümer Kanunları (Ur-Nammu):

“Eğer bir adam, bir adamı büyücülükle [itham ederse] nehir tanrısına (onun adaletine) götürülür nehre atılır. Eğer nehir tanrısı temize çıkarırsa götüren (itham eden) 3 *šeqel* gümüş tartacaktır.”²⁶

²² BIN 4, 126; Erol, 2014, 39.

²³ BIN 4, 126, 1-7. St; Kt. 94/k 821; Erol, 2014, 43.

²⁴ Erol, 2014, 45.

²⁵ Yıldırım, 2010, 119-135.

²⁶ Paragraf 10, Tosun - Yalvaç, 1989, 40.

Babil Kanunları (Hammurabi):

“Eğer bir adam bir adam hakkında (onun) büyü (yaptığını) iddia ederse ve onu ispat etmezse (edemezse) üzerine büyücülük iftirası atılan adam, nehre gidecek, (nehre dalacak). Eğer nehir onu çekerse (zapt ederse) iftira eden onun evini (mülkünü) alacak (sahiplenecek). Eğer o adamı nehir temize çıkarırsa ve selamete çıkarırsa ona iftira eden adam öldürülecektir. Nehrin selamete çıkardığı adam iftiracının malına mülküne sahip çıkacaktır.”²⁷

Orta Asur Kanunları:

“İster bir kadın, ister bir erkek olsun, büyü yaparsa, (büyü) ellerinde yakalanırsa itham ve ispat edilirse, büyü yapanı öldüreceklerdir. Büyü yapan adamı gören bir görgü şahidinin ağzından büyü ‘ben gördüm’ dediğini duyan, kulak şahidi olarak (ortaya) çıkacak ve krala söyleyecek. Görgü şahidi krala, (önceden) söylediğini inkâr ederse, güneşin oğlu boğa tanrısının önünde şöyle derse: ‘O söylemedi’ (o zaman) o serbesttir. (Önce) söyleyen ve (sonra) inkâr eden görgü şahidini kral sorguya çekecek ve geçmişini araştıracaktır. Büyücü getirildiği zaman, adamı konuşturacak ve kendisi şöyle söyleyecek: ‘krala ve oğluna yaptığın yeminden seni çözmeyecekler, kral ve oğluna yaptığın yemin tablete uygun olan yemindir’... ”²⁸

Mezopotamya insanının yaşadığı dünyayı biçimleyen olguların en önemlileri, büyücüler, hayaletler, tanrılar ve de şeytani varlıklardır. Mezopotamya’da bu olguların varlığı sorgulamadan kabul edilmiştir. Asurlu ya da Babilli bir insan daima bir kara büyüye maruz kaldığı endişesi taşımaz, ancak herhangi bir olumsuz durum yaşandığında bu durumunu büyüyle ilişkilendirir. Örneğin, bir hayaletin evlerine musallat olması olağanüstü olarak kabul edilir. Ve büyülerle üstesinden gelinmeye çalışılır ya da şeytani varlıklardan korunmak için tılsımlardan yararlanılırdı. Yani Mezopotamya insanı, çevresindeki olağandışı olaylara karşı olağanlaştırdığı davranış kalıpları geliştirmiştir/belleğinde mevcuttur. Bunların dışında tanrıları memnun ettikleri sürece tanrıların onları korudukları inancı hakimdir.²⁹

Mezopotamya’dan günümüze ulaşmış çok sayıda çivi yazılı belgeden anlaşıldığı üzere Babil ve Asurlular büyü ve büyücü kavramlarını, *āšipu-* veya *mašmaššu-*’yu “kötü ruhları kovucu”, *ašu*’yu (LU)AZU) da “hekim” olarak tanımlamışlardır.³⁰ Babilliler de hastalıklardan bazılarını vücutlarını ele

²⁷ Paragraf 2, Tosun - Yalvaç, 1989, 185.

²⁸ Paragraf 47, Tosun - Yalvaç, 1989, 254.

²⁹ Schwemer, 2011, 420.

³⁰ *ašiptum*, CAD A/II, 431, Schwemer, 2011, 418.

geçiren kötü cinlerin/ifritlerin sebep olduğuna inanmaktadırlar. Mezopotamya'dan ele geçen tıbbi metinlerin büyük bölümünde *āšipu-*'nun da aktif olduğu görülür. *Āšipu-* ile *ašu-* arasındaki fark çok belirgin değildir. Tıbbi metinlere bakıldığında *āšipu-* hastasını esas olarak büyü yöntemiyle iyileştirmekte ancak bazen de büyü niteliğinde de olsa ilaca başvurmaktadır: "*Bunlar hortlağa karşı merhem olan 25 tane ilaç . . . āšiputu-'nun [büyü işi] gizleri.*" Bazen de *ašu-*'nun tedavide büyü uygulaması gibi tam tersi bir durum söz konusudur: "*Efsun bana ait değil, Ea'nın efsunlarından ...*" şeklindeki ifadesi ile doğaüstü güçlerden yardım beklemektedir. Tedavide mutlak sonuca ulaşmak için etkili olduğu düşünülen ise, her ikisinin birlikte hareket etmesidir: "*Eğer hortlağın eli [çoğunlukla kulak ve göz hastalıklarının nedeni olarak görülür] ašipu-'nun dindiremediği kadar acı veriyorsa o zaman sen [ašu-] sekiz ilacı karıştır . . .*"³¹

Babil düşüncesinde büyü, tıp, din gibi kavramların ne kadar içkin olduğu belgelere yansımıştır. Esas olan düşünce, çeşitli sebeplerden dolayı hastalanan bir kişinin tedavi edilmesi için her uzmanın yeteneğinden yararlanılması gerektiğidir:

"Hastalığım artıyor doğruyu bulamıyorum, tanrıma yalvardım ama yüzüme bakmadı, tanrıçama dua ettim ama başımı kaldırmadı, bilici (*baru-*), kehanetleriyle durumu anlayamadı. Rüya yorumcusu (*šā'ilu-*) tutsu sunusuyla doğruyu bulamadı. Zagigu ruha dua ettim, bana yol göstermedi. Büyücü (*mašmašu-*) bana duyulan gazabı yatıştıramadı. Nereden gelir bu kötülükler? Belirtilerim *mašmašu-*'yu tedirgin etti, kehanetlerim *baru-*'yu şaşırttı, *āšipu-* şikayetlerime tanı koyamadı, *baru-* ne zaman iyileşeceğimi bilemedi."³²

3. binyıldan 1. binyıla kadar Güney Mezopotamya'dan Kuzey Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve Hatti'ye büyücü Enki'nin sanatı ve edebiyatı yayılmıştır. Mezopotamya uygarlığı güneyden kuzeye kaydığında Enki'nin rolü azalmış ve siyasi ve ekonomik bir kent olan Eridu kutsal bir kent haline gelmiştir. Ancak büyü Mezopotamya'da değişmeyen ve azalmayan bir unsur olarak kalmaya devam etmiş, hatta önemi ikinci ve birinci binyıllarda daha da artmıştır.³³

Büyünün ilgi gördüğü bir diğer eskiçağ uygarlığı da Eski Mısır'dır. Mısır'da büyüden sorumlu tanrı olağanüstü kurnazlığı, azmi ve çalışkanlığı ile ün yapmış olan İsis'tir. İsis'in bu özelliklerini yansıtan pek çok mit

³¹ Oates, 2004, 192.

³² Lambert, 1960, 39, 45.

³³ Kramer, 2000, 269.

mevcuttur. Bunların dışında birçok belge Mısırlıların çeşitli hastalıklara ve her türlü kötülöklere karşı İsis'in yaptığı büyüleri içermektedir.

Mısırlı hekimler bazen hastalarının iyileştirilmesinde kendi tedavilerine ek olarak büyüünün iyileştirici gücünden yararlanmaktadırlar. Hastalarının acısını dindirmek için onlara büyü içerikli sözler okumaları büyüünün tedavideki rolünü açıklar niteliktedir. Ayrıca, hastanın mitolojik kahramanlardan biriyle özdeşleştirilerek tedavi edilmesi yöntemi, tanrısal güçleri kullanarak tedavide amaca ulaşılması için gerekli görölmektedir. Örneğin ateşler içinde yanan bir hasta tanrı Horus figürü ile özdeşleştirilmiştir. Hasta, genç Horus figüründe çölde ateşler içinde kavrulur. İsis onun yanına gelir ve su olup olmadığını sorar. Hasta su yok cevabını verir. Bu cevap üzerine İsis “*sorun değil, su benim ağızımda, Nil'in suları ise uyluklarımda arasında*” şeklinde cevap verir. Hasta ile bu diyalogdan sonra bu büyü insan sütü, sakız ve kedi tüyü üzerine okunur ve bunlar hastaya uygulanır. Bu işlemlerden sonra hastanın ateşinin ya da yanıklarının iyileşeceğine inanılır.³⁴ Mısırlılar tıp alanında ciddi bilgi ve çağın tekniklerine sahip olsalar bile, tedavide büyüünün gücünden istifade etmişlerdir. Hatta sahip oldukları askeri güçleri ile düşmanlarına karşı üstün olabilecekleri durumlarda bile büyüünün gücünden fayda beklemişlerdir.³⁵

Mısır dilinde büyü anlamına gelen sözcük “*heka*”dır. Heka aynı zamanda bir tanrıdır ve insan biçiminde tasvir edilmiştir. Ayrıca heka güneş tanrısının *ba*'sıdır (ruhu veya vücut bulmuş hali). Mısır'da *heka*'dan başka *weret hekau* “büyücünün büyüğü” olarak bilinen bir tanrıça bulunmaktadır. Büyülü gücü tanımlamak için kullanılan Mısırca diğer bir sözcük de *akhu*'dur. Bu sözcük zaman zaman “büyüler”, “büyücülük”, veya “büyülü sözler” anlamlarında da kullanılmıştır.³⁶

Mısır'da yapılan kazılarda M.Ö. 4. binyılın başlarına tarihlenen tılsım objeleri bulunmuştur. Büyü ile ilgili yazılı belgeler, M.Ö. 3. binyılın sonundan M.S. 5. yüzyıla kadar uzanan zaman dilimine aittir.³⁷ M.S. 7 - 8. yüzyıllarda Mısır ile ilişkili olarak bulunan bir “büyü kitabı”, çeşitli hastalıkları tedavi etme, aşk ve iş hayatında başarılı olma, şeytan çıkarma gibi konularla ilgili olarak yazılmış reçeteleri ve büyüleri içermektedir. Kıpti dilinde kaleme alınmış bu kitap, ayrıca büyülerle ilgili çizimler içermektedir.³⁸

³⁴ Hornung, 1992, 232; Hart, 2010, 65-66.

³⁵ Pinch, 1994, 14.

³⁶ Pinch, 1994, 11-12.

³⁷ Pinch, 1994, 9.

³⁸ Bkz. Choat, 2014.

Büyünün kabul görmediği uygarlık yok gibidir. Büyü Eski Yunan'da da büyük ilgi görmüştür. Helen dilinde büyü *magos*, büyücü *mageia* kelimeleri ile ifade edilmektedir. Grek dünyasında büyüye dair bilgiler Homeros'un eserlerinde görülür. Grek geleneğine göre tanrıça Kirke baş büyücüdür. Eski Yunan dünyasında bitkilerin özelliklerini bilen ve onları büyü faaliyetlerinde kullanan bir şifacı kadındır. Homeros'un *Odysseia*'sında Kirke, büyüyle Odysseus'un arkadaşlarını domuza dönüştürmüştür³⁹:

“Tanrıça onları içerde iskemlelere, tahtlara oturttu, peynir, sarı bal ve arpa unu ezdi. Pramnos şarabında sağrağa korkunç ilaçlar karıştırdı büsbütün unutsunlar diye baba toprağını. Verdi onlara bu içkiyi onlar da hemen diktiler. Onlar diker dikmez içkiyi Kirke hepsini değneğiyle vurdu ve kapattı yoldaşlarını domuz ağılına. Şimdi onlar tıpkı domuza benzemişlerdi. Başları ve sesleri, kılları ve gövdeleriyle. Ama akıl vardı gene içlerinde eskisi gibi. Ağlar sızlar halde onları kapadı oraya. Attı önlerine kayın kozalağı, palamut, kızılıcak yemişi. Hep yediği şeylerdi bunlar yerden sürünen domuzların . . .”⁴⁰

Hermes, Odysseus'u Kirke'nin büyülerine karşı uyarmış ve onun büyülerinden korunmak için “molü” denilen bir bitkiyi kullanmasını salık vermiştir.⁴¹ Homeros'a göre Kirke'nin bitkiler hakkında sahip olduğu bilgiler olumsuz bir durumdur ve Kirke'nin “bitki büyücüsü” olarak nitelendirilmesi gerekmektedir. Kirke güneş tanrısı Helios'la Okeanos'un kızı Perseis'ten doğmadır. Bazen de Hekate'nin kızı olarak gösterilir ve büyüü ondan öğrendiği belirtilir.⁴²

“Kirke'nin bütün tuzaklarını büyülerini bir bir anlatayım sana: bir içki hazırlayacak, bir ilaç koyacak içine, ama dinlemez büyü müyü benim sana vereceğim ot,...Argos'u öldüren böyle konuştu ve kopardı otu topraktan, uzattı onu bana ve bir bir saydı özelliğini: çiçeği sütbeyazdı, kökü kapkara, ona molü derlerdi tanrılar arasında...”⁴³

M.Ö. 5. yüzyılda Helen dünyasında *magos*'lara karşı olumsuz bir tavır sergilenmiştir. Bu yüzyılın sonlarına doğru yazının yaygınlaşmasıyla büyü uygulamaları hakkında daha fazla bilgiye ulaşılmıştır.⁴⁴ En çok uygulanan büyü “aşk ve bağlama büyüü”dür. Bağlama büyüüne örnek olarak M.Ö. 3.

³⁹ Gökay-Kadioğlu, 2003, 36.

⁴⁰ Homeros, *Odysseia*, X.276-285.

⁴¹ Aydemir, 2019, 57.

⁴² Homeros, *Odysseia*, X.135-137;210-285, Bkz. Aydemir, 2019, 58-59.

⁴³ Homeros, *Odysseia*, X.289-291.

⁴⁴ Gökay-Kadioğlu, 2003, 39.

yüzyılda Atina'da hasmının işlerini engellemek isteyen birisinin yaptığı büyüü vermek mümkündür:

“Ağ örücü işaretli Kittos'u ve onun işini ve onun iş yerini, ağ örücü Euphrosyne ve onun işini ve onun iş yerini bağlıyorum.”⁴⁵

Eski Yunan'da büyüleri beddualar (epoidai), lanet tabletleri (katadesmoi), şifa veren ilaçlar ve ölümcül zehirler (pharmaka), muskalar (peripta) ve güçlü aşk iksirlerinden (philtre) oluşmaktadır. Muskalar, büyü ile doğrudan ilişkili olan kült nesnelere biridir. Muskalar, koruma amaçlı olarak kişinin üzerinde taşınabilir, evlere veya kentin değişik yerlerine yerleştirebilir niteliktedir. Muskaların kullanımı M.Ö. 3000'lerden itibaren Mezopotamya ve Mısır'da görülmüştür. Yunanlılar büyü geleneğini büyük ihtimalle bu konuda binlerce yıllık tecrübeleri olan Mısırlılardan almışlardır. Greko-Roman Mısır kökenli Yunan büyü papirüsü, çeşitli konularda yapılan büyüleri, iksir tariflerini, ilahileri, birçok tanrının isimlerinin bulunduğu listeleri içermektedir.⁴⁶

Eskiçağ toplumlarında büyüye atfedilen kuralların büyük çoğunluğunun Grek ve Roma dünyası için de geçerli olduğu belgelerle sabitlenmiştir. Hemen her uygarlıkta, “ak büyü” ve “kara büyü”nün var olması, büyü uygulamalarında izlenen yöntemlerin aynı olması (söz, söze eşlik eden ritüel eylemler ve tasvirli figürler), kötü büyü kapsamında “kengöz, kötü göz, kötü bakış”ın hastalık ve ölüm gibi birçok olumsuz durumun sebebi sayılması, buna karşılık kötülükleri uzaklaştırmak için gözü simgeleyen motiflerin kullanılması, majik gücü olduğu düşünülen birçok malzemenin kullanılması ya da büyüden sorumlu bir tanrının bulunması gibi davranış kalıplarını görmek mümkündür.

Hemen her uygarlıkta görülen bir ayrıntı da büyüün kanunlarla yasaklanması ve bu yasağa uymayanların ölümle cezalandırılmasıdır. Resmi olarak büyücülük M.Ö. 4. yüzyılda Atina'da yasaklanmış ve kara büyü ile uğraşanlar ölüm cezasına çarptırılmıştır.⁴⁷

M.Ö. 5. yüzyılda Teos'ta bir adam ve ailesine kara büyü yaptığı için ölüm cezası verilmiş; M.Ö. 4. yüzyılda Theoris isimli bir kadın büyülü sözler söylediği için ölüm cezasına çarptırılmıştır. Devlet tarafından büyüye karşı alınan tüm önlemlere rağmen (kara) büyü toplumda oldukça kabul görmüş ve

⁴⁵ Türkan, 2018, 110-111.

⁴⁶ <https://ozhanozturk.com/2021/01/15/antik-yunan-ve-romada-buyu/>

Yunan Büyü Papirüsü (Papyri Graecae Magicae), PGM şeklinde kısaltılmıştır ve cildin içinde büyüler, ilahiler ve ritüeller bulunmaktadır.

⁴⁷ Gökay-Kadioğlu, 2003, 38-39.

istediklerini elde etmenin bir aracı olarak kabul edilmiştir. Muskalar büyü ile doğrudan ilişkili olan kült nesnelere biridir. Kişi bu objeleri koruma amaçlı olarak üzerinde taşıyabilir, evinin ya da yaşadığı kentin çeşitli yerlerine koyabilir. Halk arasında büyüün en rağbet gören uygulaması, bir büyücünün sihirli sözleriyle koruyuculuğunun sağlandığı muska ve tılsımlardır. Her daim yanlarında taşıyabildikleri ve gücünden yararlandıkları bu objeler her dönemde ilgi görmüştür. “Bir kişiyi beladan koruyan nesne” olarak tanımlanmış Latince kelime de *amuletum*'dur (*amulet*). Muskalar Roma'da da Yunan geleneğinin bir devamı niteliğinde yaygın bir uygulama alanı bulmuştur.⁴⁸

Roma dininin en ilkel aşaması, büyüün egemen olduğu ve bir takım dağınık dini kuralların uygulandığı dönemdir. Bu süre Romulus'un kenti kurmadan önceki dönemlerine kadar gider ve Roma'nın devlet dini ortaya çıkana kadar devam eder. Bu aşamada daha sonraki dönemlerde kutlanacak dini törenlerin yanında, kişileri korumak ya da onlara zarar vermek için yapılan büyü uygulamaları görülmektedir. Roma'da da büyüler, kişilerin yararına (ak büyü/*bonum carmen*) ve zararına olan (kara büyü/*malum carmen*) şeklinde görülmektedir. Büyü hastalıkların tedavisinde kullanılmış ve sağlık konularına yönelik yapılan büyüler dönemin aydınları tarafından desteklenmiştir.⁴⁹ Böyle bir büyülü duaya örnek:

“Herhangi bir çıkık aşağıdaki şekilde bir büyüyle tedavi edilebilir. Dört ya da beş ayak uzunluğunda bir kamış alın ortasından ayırın, bunu kalçanıza tutmaları için iki adama verin. Kamışın iki yanı bir araya gelene değin şu sözleri söylemeye başlayın: ‘*motas vaeta daries dardares astataries dissunapitur*’ Üzerinde bir bıçak sallayın ve kamışların bir yanı diğerine değecek şekilde karşı karşıya geldiğinde, elinizle tutun ve sağdan sola kesin. Eğer kamış parçaları çıkık ve kırığa uyarsa, çıkık iyileşecektir. Yine de her gün aynı büyülü sözleri söyleyin ve bir çıkık durumu olduğunda şu şekilde söyleyin: ‘*haut haut haut istasis tarsis ardannabou dannaustra*.’”⁵⁰

Roma'da büyülü muskaların da tedavide kullanıldığı görülmektedir: “...sirkeyle islatılmış erkek saç köpek ısırtıklarına iyi gelir. Bu saç şarap ve zeytinyağıyla islatılırsa baştaki yaraları tedavi eder ... Yanmış saç habis bir uru iyileştirir. İlk kez dişi çıkan bir çocuğun dişi, yere temas etmemesi

⁴⁸ <https://ozhanozturk.com/2021/01/15/antik-yunan-ve-romada-buyu/>

⁴⁹ Dürüşken, 2003, 5-7.

⁵⁰ Dürüşken, 2003, 6.

koşuluyla, bir bileziğin içine yerleştirilirse ve bu bilezik hiç çıkarmadan bir kadının bileğinde taşınırsa, mahrem yerlerdeki ağırları giderir."⁵¹

Roma'da tılsımlı olduğu düşünülen bazı objelerin (amulet/muska) koruyuculuğuna inanılmış ve bu amuletler yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Amuletlerin yapıldığı malzemeler ve üzerlerindeki tasvirler, kullanıldığı amaca göre değişiklik göstermektedir.⁵²

Romalılar da büyü için Helen dilinden geçmiş "magia" kelimesini kullanmışlardır. Roma'da hayatın her alanında büyüye başvurulmuş, Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde büyüler konularına göre sınıflandırılmıştır. Roma'da da büyücülere karşı tutum aynıdır ve büyü kanunlarla yasaklanmıştır. Ancak yine de M.Ö. 2 - M.S. 3. yüzyıllar arasında büyü coğrafyanın tamamında görülmüştür. Bu tarihlerde ülkede yaşanan ekonomik ve politik sıkıntılar, insanları başka alanlarda çözüm aramaya sevk etmiştir.⁵³ M.Ö. 97 yılında büyücülükle uğraşan bir grup Kaldeli Roma'dan kovulmuş; M.Ö. 33'de Agrippa büyücülerini Roma'dan uzaklaştırılmış; M.Ö. 13 yılında Augustus döneminde 2.000 büyü parşömeni yakılmış; Tiberius yabancı kahinleri İtalya'dan sürmüştür.⁵⁴

M.Ö. 5. yüzyılda (451-449) sınıf çatışmalarını önlemek amacıyla Roma'da hazırlanan "12 Levha Kanunları"nda yer alan büyü ile ilgili konular, diğer kanun metinleri ile paralellik gösterir ve genellikle çiftçilikle ilgili olarak yapılan büyülerini içerir: "Hiç kimsenin büyüülü sözler aracılığıyla komşunun ekini çalamayacağı, büyüülü sözler söyleyerek zarara yol açamayacağı" şeklinde yasaklara vurgu yapılmıştır.⁵⁵

Anadolu'da Büyü Geleneği: Hitit Örneği

Çok çeşitli konular içeren Hitit Devlet Arşivi'nde büyü ile ilgili ritüel metinler oldukça büyük bir yer tutmaktadır. Hitit zihin dünyasında büyü, insanın bir yandan doğaüstü güçlerin zararlı etkilerinden korunmaya çalışırken, diğer yandan belli bir tekniği uygulayarak bu güçleri kendi yararına ve başkalarının zararına çevirme çabasıdır. Hitit büyülerinin iki büyük alandan köken aldığını söylemek mümkündür: Biri Orta ve Batı Anadolu kökenli Hitit-Hatti-Luwi ritüelleri; diğeri, Hurri, Mezopotamya, Suriye ve

⁵¹ Dürüşken, 2003, 6.

⁵² Gökay-Kadioğlu, 2003, 40.

⁵³ Türkan, 2018, 111.

⁵⁴ Gökay-Kadioğlu, 2003, 39.

⁵⁵ Bauman, 1996, 9; Dürüşken, 2003, 7.

Güney Anadolu geleneklerini birleştiren Kizzuwatna kökenli Hurri-Hitit ritüelleri.⁵⁶

Hitit metinleri, Hitit toplumsal hayatında büyüünün ne kadar büyük bir etkiye sahip olduğunu gösteren çarpıcı örneklerle doludur. Günümüzde tıp, psikoloji ve hukuk biliminin ilgi alanına giren neredeyse bütün konuların “büyü”nün kapsamında olduğu görülmektedir. Eskiçağ insanının genel algısı, hastalıklar ya da yaşanabilecek çeşitli olumsuzluklar, kötü güçlerin/ruhların insanları ele geçirmesinin ya da tanrıların öfkesinin sebep olduğu durumlardır. İnsanlar bu durumdan kurtulabilmek için öncelikle tanrıları memnun ederek onların öfkelerini dindirmeye çalışmışlardır. Tanrıları yatıştırmak için onlara ayinler yapılmış, adaklar sunulmuştur. Ayrıca hastalıkları/kötülükleri uzaklaştırmak için işinin ehli kişiler tarafından çeşitli büyü ayinleri düzenlenmiştir. Ayinde ulaşılmak istemen amaç, büyüünün ak mı kara mı olduğu sorusuna açıklık getirir. Hastalık, salgın, verimsizlik, aile içinde geçimsizlik ya da askeri başarısızlık gibi her türlü olumsuzluğun nedeni öfkeli tanrılar ya da kötü güçlerden kaynaklı *kara büyü*; kara büyüden kaynaklandığı düşünülen olumsuzlukların uzaklaştırılması (salgını uzaklaştırma, hastalıkları iyileştirme, verimsizliği ortadan kaldırma ya da aile içi geçimsizliğe son verme gibi) için yapılan uygulamalar da *ak büyü* olarak değerlendirilmektedir.

Büyü toplumda hem kabul görmüş hem de uzak durulması için yasalarla önlem alınmıştır. Büyünün kabul görmesi de ondan uzak durulması da yapılan işlemlerin gönderildiği hedefle veya iyi ya da kötü güçlerden hangisinin harekete geçirildiğiyle ilişkilidir. Bazen “ak büyü” uygulamalarının sonunda bazı kötü güçler harekete geçirilir ve aslında kötülük yapılarak “iyi sonuç” elde edilir. Örneğin “Dandanku Ritüeli”nde⁵⁷ bir eşeğe yüklenen salgın hastalık düşman ülkeye taşınır ve ülke salgına maruz kalır. Aslında bu uygulama tam da Hitit Kanunları’nda kara büyü için yapılan tanıma uymaktadır. Salgının temas ettiği malzemelerle yüklü eşeğin kirliliği gönderildiği yere taşıyarak hastalık bulaştırması kara büyüünün tanımına uymaktadır. Aslında bu büyü metni devlet arşivinde yer almakta ve ak büyü kapsamında değerlendirildiği için uygulanması konusunda bir sakınca görülmemektedir. O zaman hangi uygulama ak büyüdür hangisi kara büyüdür diye bir sorun ortaya çıkmaktadır.

Büyü anlayışında olumlu ve olumsuz kategorilerden birini elde etmek için diğerini bertaraf etme düşüncesi yatmaktadır: Kirli-temiz, hasta-sağlıklı, bağlı-çözölmüş, verimli-verimsiz gibi. Bazı bilim adamları bu ikili kategoriye dünyanın yaradılışı ve öncesine kadar taşırlar. Evrenin yaratılışından önce

⁵⁶ Schwemer, 2011, 441.

⁵⁷ Dandanku Ritüeli, CTH 425, KUB 7.54 III 15’-18’.

herhangi bir hayat belirtisi olmayan kaos dönemi ve sonrasında kozmik düzenin sağlanması bu ikilemin ayrı bir boyutu olarak değerlendirilmektedir. Kozmik düzenin sürdürülebilirliği veya yenilenmesi büyücünün ulaşmak istediği amaçlardandır. İlbahar-yaz, sonbahar-kış gibi. Böyle bir durumda insanlar kadar tanrılar da çaba göstermelidirler. Çünkü kozmik düzen tanrıların hükmettikleri alandır. Kaosa neden olan başka bir tanrıdır. Örneğin Tanrı Telipinu'nun ortadan kaybolması sonucu ülkede yaşananların anlatıldığı metin bu durumu ayrıntıları ile göstermektedir:

“Tanrı Telipinu öfke nöbetine tutulmuştur... O, (aceleyle) sağ ayakkabısını sol ayağına ve sol ayakkabısını sağ ayağına giydi. (ve ülkesini terk etti, onun gidişiyile) pencereleri sis tuttu (doldurdu), evi duman tuttu (doldurdu), ocaktaki odunlar boğuldu, altardaki tanrılar boğuldu, ağıldaki koyunlar boğuldu, ahırdaki sığırlar boğuldu, koyun kuzusunu reddetti, inek buzağısını reddetti, Telipinu çekip gitti, tohumların ve hayvanların doğurganlığını, verimliliğini, gelişmesini, bereketliliğini ve bolluğunu (da) bozkıra ve çayıra götürdü.”⁵⁸

Büyünün bütün çabası bir yana, Tanrı Kamruşepa'nın sayesinde Telipinu'nun öfkesi yatıştırılır ve kaostan kurtulma gerçekleşir. Tanrıların insana yardımına karşılık insanın da tanrılara yardım ettiği durumlar söz konusudur. İnsan - tanrı işbirliği neticesinde, Hupaşiya'nın İlluyanka'yı yenmesi, insanların da üstesinden gelebildiği durumlar olduğunun kanıtıdır. Bu iş birliği zorunludur. Çünkü kara büyü her birinin hüküm sürdüğü alana yönelik olabilmektedir. Olumsuzluktan yalnızca bir kişi, bir yapı, bir kent gibi bütünün bir parçası değil tümü etkilenecektir: Ülke ve sahibi kraliyet ailesi, evren ve sahibi tanrılar... Yani, krala veya kraliyet ailesinden herhangi birine yapılan bir kara büyü tüm ülkeyi ya da bir tanrıya karşı yapılan olumsuz bir davranış bütün evreni etkileyebilir. Böyle bir gerçeklik tanrı - insan işbirliğinin sebebidir.

Hitit büyü ritüellerinde büyüün bilimle ya da dinle ilişkisinin izlerini sürmek mümkündür. Büyüde kullanılacak malzemeler hangi hastalığı sağıaltmak için seçilmişse, bütün niteliklerinin bilinmesi gerekmektedir: yatıştırıcı, ağrı kesici, ya da yara kapayıcı. Veya analogi büyü kapsamında “benzeri elde etmek” gibi bir amaçla büyü yapılıyorsa, elde edilmek istenen duruma uygun özellikteki malzemelerin ve fizik kurallarının bilinmesi şarttı: Tuzun tohumunun olmadığı gibi, zeytinin kalbinde yağ barındırdığı gibi, arka tekerleğin ön tekerleği geçemediği gibi.

⁵⁸ Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu, Reyhan, 2016, 2.

Bu sonuçlara ulaşmak, büyü yaparken kullanılan malzemelerin hemen tamamının deneme/yanılma/gözleme/uygulama/sonucu değerlendirme gibi aşamalardan geçirilmesiyle olacaktır. Böylece Hitit insanı çevresinde gözlemediği her türlü bitkinin, madenin ve çeşitli ürünlerin hastalıkları sağaltmada ne işe yaradığını anlayacaktır ki bugünkü bilimin temelleri de böylece atılmış olacaktır. Bilimin basit serüveni bu noktaya taşındıktan sonra ortaya çıkan “bilimsel sonuç” büyü ritüellerinde nasıl bir kullanım alanı bulacaktır? Çünkü bu noktada büyü-bilim ve büyü-tıp ikileminden büyü-bilim ve büyü-din/efsun ilişkisine geçilecektir. Şöyle ki, gümüş madenin parlak ve dayanıklı olduğunu ve ayrıca mikrop öldürücü özelliğini keşfetmek ile aynı madeni “parlaklık ya da dayanıklılık” elde etmek için büyü ritüellerinde kullanmak, büyü-bilim ilişkisinin temelini oluşturmaktadır: *“Bu gümüşün parlaklığı gibi sizin geleceğiniz de aynı şekilde parlak olsun.”* Tanrıların büyü uygulamalarının amacına ulaşması için gösterdikleri her çeşit katkı da büyü-din ilişkisini göstermektedir.

Hitit toplumunda da iyi (=ak) büyüün olumlu etkileri yanında kötü (=kara) büyüün de tehlikeli olduğu kabul edilmiştir. İyi büyü, resmi bir şekilde, toplumun her kesiminde uygulama alanı bulmuş, kara büyü ise yapanlara ölüm cezası verilecek kadar ciddi bir suç olarak görülmüştür. Hitit Kanunlarında kara büyüün tanımı şu şekilde yapılmıştır:

Paragraf 44/b “Eğer bir kişiyi biri arındırırsa (ayinden) kalan şeyleri de yakma yerine götürsün, eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü(dür) (ve) kral yargı (lar).”⁵⁹

Paragraf 170 “Eğer özgür bir adam bir yılını öldürürse ve başka bir (adamın) adını söylerse bir mina gümüş versin ve eğer bir erkek köle (ise) o ölsün.”⁶⁰

Paragraf 111 “Eğer kilden bir insan suretine birisi biçim verirse (bu) büyü(dür) (ve) kral yargı (lar).”⁶¹

Bu davranışlarda bulunanlar kara büyü yapmış kabul edilir ve bu suçun cezası ölümdür. Hitit çivi yazılı belgelerde, kara büyüden, genelde onun sebep olduğu düşünülen sıkıntıların şikâyet edildiği durumlarda ya da kara büyü yapıldığı için kirlenen ve bu kirlilikten arınmak için ona karşı “ak/iyi büyü” yapılan zamanlarda bahsedilmektedir.

⁵⁹ Hitit Kanunları, İmparati, 1992, 65.

⁶⁰ Hitit Kanunları, İmparati, 1992, 159.

⁶¹ Hitit Kanunları, İmparati, 1992, 127.

Kara büyü ölüme kadar götürebilecek şekilde büyük zararlar verebilir, hatta ülkenin huzurunu ve gelişmesini tehdit edebilirdi. İlk kez, Eski Hitit Devleti krallarından I.Hattuşili'nin Vasiyetnamesi'nde rastlanan "büyücüler"e kral tarafından sert bir dille karşı çıkılmaktadır. Telepinu Fermanı'nda belirtilen "Hattuşa'da büyü sorununu temizleyin" ifadesi, Hitit kraliyet ailesinin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Zira, Hitit tarihinde görülen pek çok olay bu kaygıları doğrular niteliktedir.

- I.Hattuşili, karısının büyüçülerle olan ilişkisinden şikâyet etmektedir.
- Telepinu Fermanı ile "yaşlı kadınlar"a (büyücüler) karşı tepki yasal bir nitelik kazanmıştır.
- II.Tuthaliya, karısı Nikalmati ve oğlu ile birlikte kız kardeşi Ziplantawiya tarafından büyülenmişlerdir.
- II.Murşili, kendisinin açtığı bir davada, babası I.Şuppiluliuma'nın eşi Tawananna'yı karısı Gaşulawiya'yı büyü ile öldürdüğü gerekçesiyle suçlamıştır.
- Manna-DUGUD, vekil bebekler aracılığı ile I.Şuppiluliuma'nın oğlu Şarri-KUŞUH ile birlikte üç kişiye büyüler yapmıştır.
- Nikkaluzzi isimli bir kadın iki farklı malzemedden yapılmış iki vekil bebeği kullanarak bağlama büyüsü yapmıştır. Bu bebeklerden ilkinin üzerine prens PU-Şarruma, ikincisinin üzerine de "Majestelerinin düşmanının ismi" yazılmıştır.
- III.Hattuşili, Hakmiş kralı iken Arma-Tarhunda'yı büyücülük yapmakla suçlamıştır.

Doğrudan Hitit kralının hizmetinden sorumlu "Saray Görevlileri"ne yönelik hazırlanan direktiflerde, bu görevlilerin uymaları zorunlu kurallar ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu direktiflerde özellikle krala çeşitli yollardan yapılabilecek "kara büyü"ye vurgu yapılmıştır. Örneğin kralın içme suyunun içinde saç kılı bulunması halinde, suyu hazırlamaktan sorumlu görevliye verilen ceza '*nehre gitmek*'tir (su ordali). Kral daha önceden bu suçu işleyen Zuliya'dan ve başına gelenlerden belki caydırıcı olur düşüncesiyle söz etmektedir:⁶²

Paragraf 13" "Fakat siz içeride su taşıyıcısı (olanlar), su (konusunda) dikkatli olun ve suyu devamlı olarak süzgeçten geçirin. Eskiden ben, kral, Şanahuitta kentinde su teknesinde bir saç (teli) buldum, (benim), kralın ruhu

⁶² Reyhan, 2017, 56.

hiddetlendi ve ben su taşıyıcılara (şöyle) kızdım: 'Bu kirlenmiş'. Arnili şöyle (cevap verdi): 'Zuliya (su getirmek için) öne çıkmıştı.' Ben kral şöyle (dedim): 'Zuliya nehre gitsin, eğer o temiz ise onun ruhu temizlensin, fakat temiz değilse, o zaman o ölsün!' "

Paragraf 14" "Şimdi Zuliya nehre gitti ve onun [suç]lu (olduğu ortaya çıktı). Zuliya'yı Şururešt[a] kentine koydular ve onu kral [...] ve o öldü (Zuliya suçludur)."⁶³

Basit gibi görülen suçlara karşı ölüm cezası verilmesinin nedeni nedir? Bu ceza krala karşı kara büyü yapılmasını önlemek için alınan önlem olarak değerlendirilebilir. Kral için yapılan ayakkabı, elbise gibi eşyalar ya da araba gibi araçlar, eğer krala zarar vermek için "büyü" ile kirletilmiş malzeme ile yapılırsa ve krala temas ederse (*temas büyü*), bu suretle kral "kara büyü"ye maruz kalabilirdi. Kralın içme suyunda kıl bulunması da aynı mantıkla yasaklanmıştır. Saç kılı "kirli" bir vücuda ait ise, kıl hastalığının suya aktarılmasında aracı olacaktır (*aktarma büyü*). Yani, su, kıl vasıtasıyla kirlenecek, bu suyu içen kral da kirlenecekti. Hitit toplumunda kralın bir şekilde büyüye maruz kalması sadece kralı değil tüm ülkeyi felakete sürükleyen bir durum olarak kabul edilmektedir. Hitit hukukuna göre de kara büyü yapmak, ölümle cezalandırılacak bir suçtur. Krala karşı işlenen suçlar da aynı kapsamda değerlendirilmektedir. Krala kara büyü yapılması ise işlenebilecek en büyük suçtur.⁶⁴

Büyünün ve büyücünün varlığına olan inanç Hitit toplumunda her düzeyde kendini göstermiştir. Kara büyüye karşı duyulan korku, yaşadıkları her türlü olumsuzluğun müsebbibi olarak kara büyüü göstermelerine sebep olmuştur. Aslında Hitit tarihinde yapıldığı iddia edilen bu büyülere ait kanıt bulunmamaktadır. Kara büyü sonucu olduğu düşünülen bu suçlamaların hemen tamamının iktidarın gücünü tehdit edecek kişiler tarafından yapılmış olması, suçlamaların yapıldığı kişiyi/kişileri haksız göstermek için "kara büyü" ile suçlamanın çok etkili olduğunun bilinmesinden kaynaklanmaktadır.

I.Hattuşili, Haštayar'ın "yaşlı kadınlar" ile olan münasebetinden rahatsızlık duymuş ve ölüm döşeginde onu bu konuda uyarmıştır. Ama metinde rahatsızlık konusunun onların yaptıkları büyüler olduğuna dair bir ifade yoktur. Aslında "yaşlı kadınlar" Hitit (ak) büyü ritüellerinin uygulayıcısı olarak oldukça faaldirler:

"Büyük kral Labarna (kraliçe) Haštayar'a şöyle der: Bana karşı çıkma! Onun için kral ya da saray oğlanları şöyle demesin!: 'Bu (kadın) her zaman

⁶³ Friedrich, 1928, 47-50; Miller, 2013, 82-85.

⁶⁴ Reyhan, 2017, 58.

yaşlı kadınlara/falcılara sorar, (böyle bir şeyi) bilmek istemiyorum.' Buna karşı çıkma! Hayır! Bana her zaman tekrar sor!.[Sana] görüşlerimi her zaman bildireceğim . . ."⁶⁵

Belli ki kralın şikâyet ettiği husus, kraliçenin herhangi bir konuda kendisine değil de "yaşlı kadınlar"a danışmasıdır. Telepinu Fermanı'nda da "büyücülere ve büyüye duyulan korku" ile hareket edilmiş ve tedbir alınmıştır:

" Kim aile içinde büyücülük bilirse siz onu aile içinden yakalayın! Onu saray kapısına getirin! Kim onu getirmezse, gelecek, o insana kötü şeyler olacak."⁶⁶

Ferman'daki ifade, kraliyet ailesine yapılacak büyüye karşı duyulan endişenin yasal formudur. Aslında büyüye duyulan korku büyüün gücünün önüne geçmiştir.

Eski Hitit Dönemi'ne ait büyü ritüelleri sayıca azdır. Bunların özelliği, Mezopotamya ve Suriye etkisi altında kalmadan Anadolu'yu yansıtmalarıdır. Orta Hitit Dönemi'nden itibaren ise bu literatüre ait belgelerin sayısı artmıştır. Bunun nedeni o dönemde Anadolu'da görülen siyasi ve kültürel değişikliklerin Hitit Devleti ve toplumu üzerindeki etkisinde saklıdır. Orta Hitit Dönemi'nde daha belirgin şekilde belgelenen büyü ritüelleri, büyük çoğunlukla Anadolu'nun güneyinde ve güneydoğusunda Hurrice ve Luwice konuşulan bölgelerden özellikle Kizzuwatna'dan köken alır. Yani Hitit büyü ritüellerinin büyük grubu Kizzuwatna'daki Luwi-Hurri ortak kültürünün sonucu ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Bu dönemde Hitit Devleti'nde yaşanan siyasi koşullardaki istikrarsızlıkların büyük bölümü kara büyü ile ilişkilendirilmiş ve bunu bertaraf etmek için ak büyü uygulamalarının sayısı arttırılmıştır. Bu dönemdeki siyasi istikrarsızlığın bir göstergesi olarak kral direktiflerinin sayısındaki artışı göstermek mümkündür. Ama bu siyasi kaosun nedeni kara büyü değil, dönemin koşullarıdır. İktidarda olan kişiler ile iktidar olma hakkının elinden alındığını düşünen kişiler arasındaki çekişme kaosun sebebidir.

Orta Hitit Dönemi krallarından II./III.Tuthaliya, kendisine, karısı Nikalmati'ye ve oğluna kız kardeşi Ziplantawiya tarafından kara büyü yapıldığını iddia etmiş ve bu büyüü etkisiz kılmak için de arınma maksatlı büyü yaptırmıştır.⁶⁸ Aslında Ziplantawiya ve II./III.Tuthaliya arasında ailevi

⁶⁵ Alp, 2001, 71.

⁶⁶ Alp, 2001, 64.

⁶⁷ Wilhelm, 1974, 5-7.

⁶⁸ Miller, 2010, 172.

sorunlar bulunmaktadır. Problemin kaynağı II./III.Tuthaliya'nın kendisinden sonra tahta çıkaracağı Arnuwanda ile ilişkilidir. II./III.Tuthaliya, Ziplantawiya'nın oğlu yerine tahta kızı Aşmunikal ile evli olan ancak hanedana mensup olmayan bir kişiyi çıkarmıştır. Bu durum bir şikâyet konusu olarak belgelere yansımada, II./III.Tuthaliya'nın bilincinde yerini almış olmalıdır. Ve bu gerekçe ile kız kardeşinin kendisine mutlaka kara büyü yaptırdığı gerçeğine inanmıştır:

“Bu kötü, büyülü diller, beyi, karısı çocukları, evi ile çevrelesin. Ziplantawiya'yı oğulları ile tutsunlar. Beye, karısına ve çocuklarına devamlı olarak hayatta kalma ve kuvvet versinler. Tanrılar ona güçlü silahlar versinler, torununu ve torununun çocuklarını yüceltsin, ülkeyi korusun.”⁶⁹

Kaygılarını kara büyü ile açıklayan, ayrıca büyü'nün toplumdaki ve hukuktaki etkisini kullanarak amacına ulaşan bir diğer örnek vaka II.Murşili'nin karısı ile ilgili yaşadığı olaydır.

İmparatorluk Dönemi krallarından I.Şuppiluliuma'nın üç eşi bulunmaktadır: Daduhepa, He/inti ve Tawananna(III) (Babilli). İlk iki eşi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. I.Şuppiluliuma'nın Babilli eşi, kocasının ölümünden sonra kısa bir süre tahta kalan I.Arnwanda ve sonrasında kral olan II.Murşili dönemlerinde, Tawananna unvanının yetkilerini sonuna kadar kullanmıştır. Bu kraliçe için en ciddi itham ise, gelini, II.Murşili'nin eşi Gaşulawiya'ya kara büyüler yaparak ölümüne sebep olmaktadır:

“Babam tanrı olduğunda, kardeşim Arnuwanda ve ben Tawananna'ya hiç kötülük etmedik, onu görevinden indirmedik. O babamın zamanında sarayı ve Hatti ülkesini nasıl yönettiyse, kardeşimin döneminde de öyle yönetti. Kardeşim de tanrı olunca ben de ona kötülük yapmadım. Tawananna'yı hiçbir zaman indirmedim ... Siz tanrılar, onun babamın sarayını bir taş ev/mozole'ye çevirdiğini görmüyor musunuz? Babil'den eşya getirtti, başka eşyaları ise Hattuşa'da bütün halka dağıttı, geriye hiçbir şey kalmadı.”⁷⁰

Kara büyü yapmak Hitit toplumunda ciddi bir suçtur ve cezası ölümdür. Belki de II.Murşili Tawananna'dan kurtulmanın en etkili yolunun, onu kara büyü yapmakla suçlamak olduğunun farkındadır. Kraliçe ancak böyle bir suçla gözden düşebilir ve yargılanabilirdi. Bunun üzerine sarayda bir mahkeme düzenlenmiş ve Tawananna suçlu bulunmuştur. Mahkeme sonunda alınan karara göre; kraliçeye bir ev ile yaşamını sağlayacak yeterli maddi olanaklar verilmiş ve Tawananna'lık unvanı ile bütün yetkileri elinden

⁶⁹ KBo 15.10 + KBo 20.42Vs. I 33-37, Szabo, 1971, 18 vd.

⁷⁰ KUB 14.4 Vs. I 5 vd.

alınarak saraydan uzaklaştırılmıştır. Yani büyüün korkutucu gücü ile II.Murşili amacına ulaşmış, Tawananna'dan kurtulmuştur.⁷¹

İmparatorluk Dönemi krallarından III.Hattuşili de büyüü, onu kıskananların ve ona zarar vermek isteyenlerin kullandıkları bir silah olarak göstermeye çalışmıştır. III.Hattuşili, kendisine kara büyü yapıldığını iddia ederek, hakkı olmadan elde ettiği iktidarın toplumdaki tepkisini kendi lehine çevirmeyi amaçlamıştır. Büyü ile zarar verilmek istenen bir kişi durumuna bürünerek iktidar olma hırsının sorgulanmasını bertaraf etmiştir.⁷²

III.Hattuşili, ağabeyi II.Muwattalli tarafından Arma-Tarhunta'nın⁷³ yerine Yukarı Ülke'nin yönetimine getirilmiştir. Belli ki bu durumdan Arma-Tarhunta rahatsız olmuş ve III.Hattuşili'nin ifadesi ile ona kötülük yapmaya başlamıştır. III.Hattuşili, otobiyografi formundaki belgesine Arma-Tarhunta'nın daha da ileri giderek eşi ve oğlu ile birlikte kendisine büyüler yaptığı notunu da eklemiştir:

“Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta sahibem tanrıça *Istar*'ın ve kardeşim (Muwattalli'nin) (bana karşı) lütfunu gördüğünde ve onlar hiçbir başarı elde edemeyince (o), eşi ve oğlu beni büyüyle donattılar. Tanrımın kenti Şamuha'yı (bile) büyüyle doldurdu.”⁷⁴

Sonrasında Arma-Tarhunta ve ailesi suçlu bulunmuştur. Yani kara büyü yaptıkları ithamı doğru kabul edilmiş ve Arma-Tarhunta'nın bütün mal varlığına el koyulmuştur. III.Hattuşili, Arma-Tarhunta ve ailesini bertaraf edip Yukarı Ülke'nin idaresini ele geçirmiştir. Ayrıca II.Muwattalli onu Hakmiş ülkesi kralı, karısı Puduhepa'yı da Hakmiş ülkesi kraliçesi yapmıştır.⁷⁵

Olayların tümünün ortak yanı, ortada kara büyü yapıldığına dair herhangi bir belirti olmaması ama kara büyü yapılmış olabileceğine dair güçlü hislerin bulunması ve rakibin ortadan kaldırılmasında kara büyüün en etkili itham olduğunun bilinmesidir.

Hitit toplumunda esas ilgiyi gören büyü ise; çeşitli sebeplerden dolayı kirlenmiş olan kişi (*EN/BEL SISKUR/SİSKUR*) ya da nesneyi, kirlilik durumundan “temizlemek, arındırmak” ve kirliliği bir daha geri dönemeyeceği şekilde “uzaklaştırmak” için yapılan “ak/iyi büyü”dür. Kirlilikten sadece kurban sahibi değil, onun yaşadığı ev ve halkı, hayvanları,

⁷¹ Reyhan, 2017, 94.

⁷² Reyhan, 2017, 110.

⁷³ Arma-Tarhunta, I.Şuppiluliuma'nın kardeşi Baş Meşedi/GAL *MEŞEDI* Zida'nın oğludur ve Yukarı Ülke'nin yöneticisidir. Reyhan, 2017, 109.

⁷⁴ III.Hatt. Oro., Vs. II 74-79, Otten, 1981, 16-17.

⁷⁵ Reyhan, 2017, 110.

giydiği eşyalar, çevresindeki insanlar yani sahip olduğu her şey aynı şekilde etkilenmektedir. Eğer bu kişi kral ise kirlilik kraliyet ailesi, tüm ülke ve halkı vb. kapsamaktadır. Bu yüzden büyü ritüelleri sadece insanlara değil, basit nesnelere evlere, kentlere, tüm ülkeye ve hatta tanrılara bile uygulanmaktadır ve hepsinde de amaç “temizlemek”tir (*parkueš-*).

Kirliliğin sebep-sonuç ilişkisi:

<p>a. Sebep</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kara büyü • Kötü dil • Kem göz • Tanrıların öfkesi • Kirli nesnelere temas • Cinayet işleme • Kirletilmiş gıda yeme • Tabuların ihlali • Kan dökme • Cinler, hayaletler • Arkadaşının başına vurma • İftira vb. 	<p>b. Kirlilik</p>	<p>c. Sonuç</p> <ul style="list-style-type: none"> • Halk, ordu ve hayvan sürüsü içinde salgın • Aile bireyleri arasında kavga • Bağların verimsizliği • Kısırlık • Uykusuzluk • Kâbus görme • Ordunun yenilgisi • Huzursuzluk hali • Ölüm vb.
---	---------------------------	--

- **a**, **b**'ye sebep oluyor, **b** ise **c**'nin ortaya çıkmasına yol açıyor.
- **a**, dışarıdan kaynaklanan ya da kişinin kendisi tarafından yaratılan ve kirliliğe yol açan sebeplerdir.
- **c**, bir kişinin veya nesnenin **a**'dan birine maruz kalması sonucu ortaya çıkan birçok istenmeyen durumdur.
- Büyünün amacı **b**'yi kaynağına göndererek ya da uzaklaştırarak **c**'den kurtulmaktır.
- **b**'nin sebep olduğu bütün bu olumsuzluklardan (**c**'den) kurtulmak, ona karşı “ak (iyi) büyü” yapmakla mümkündür.

• **Ak/iyi büyü uygulamaları**, kara büyüden ve diğer sebeplerden (a) kaynaklanan kirlenmelerin (b) yol açtığı olumsuz durumların (c) ortadan kaldırılması için yapılan **“arındırma ve kötülükleri defetme”** ayinleridir.

Büyü ile ilgili ritüeller, metinlerin giriş kısımlarında ve kolofonlarında, ^{LÜ}AZU 'kahin', ^{LÜ}HAL 'kahin', ^{LÜ}purapši "kahin", ^{LÜ}MUŞEN.DÜ "kahin, kuş yakalayıcı, (fal esnasında) kuş uçuşunu izleyen", ^{LÜ}A.ZU "erkek hekim", ^{LÜ}patili 'patili rahip', ^{LÜ}SANGA 'rahip' ve ^{LÜ}GUDU₁₂ 'melhemli rahip' unvanlı erkek görevliler ile ^{MUNUS}ŞU.GI 'yaşlı kadın, büyücü kadın', ^{MUNUS}haşawa "yaşlı kadın, büyücü kadın" ^{MUNUS}SUHUR.LÂ "oda hizmetçisi kadın, hizmetçi kadın", ^{MUNUS}haşnupala 'ebe', ^{MUNUS}ŞÀ.ZU "ebe", ^{MUNUS}A.ZU "kadın hekim", ^{MUNUS}katra "tapınak görevlisi kadın", ^{MUNUS}É.DINGIR^{LİM} "tapmak görevlisi kadın" gibi unvanlar taşıyan kadın görevliler tarafından icra edilmektedir. Bazı ritüellerde, ritüeli icra eden uzmana yardım eden görevliler de bulunmaktadır. Metinlerde büyü icra eden kadın uzman olarak en çok ^{MUNUS}ŞU.GI 'yaşlı kadın, büyücü kadın', erkek görevli uzman olarak da ^{LÜ}AZU 'kâhin' görülmektedir.⁷⁶

Büyü, büyüü yaptıran (EN/BELU SISKUR, EN/BELU SISKUR.SISKUR "kurban sahibi") kişi/kişiler ile diğer güçler (tanrılar ya da şeytani güçler) arasında doğru şekilde bağlantı kurabilen kişilerin işi olarak kabul edilir. Bu nedenle büyü ancak işinin ehli kişiler tarafından yapılmalı, büyücünün "kurban sahibinin kurtulmak istediği duruma sebep olan şeytani güçler" hakkında bilgisi bulunmalı ve müşterisini bu güçlerden kurtarma yeteneğini, önceki pratikleriyle ispatlamış olmalıdır. Büyüyü yapan kişinin donanımı, eğitimi, temsil ettiği gelenek, büyüde kullanmak için seçtiği malzemeler, tanrılardan aldığı destek, uyguladığı yöntemler; diğer yandan, ritüeli yaptıran kişinin sonuca ulaşılmasında ne kadar istekli olduğu ve talepleri ne derece yerine getirdiği de amaca ulaşmada önemlidir (pozitif etki).

Hem sözle hem de eylemlerle icra edilen büyü şekil olarak, görünmeyen ancak çok güçlü ve tehlikeli olduğu bilinen güçlere karşı bir savaştır. Savaşın galibi ya iyi bir donanımla ve etkili bir icraatla kendini gösterecek olan "büyücü" ya da ritüelin müsebbibi olan kötü güçler olacaktır. Bu noktada Hitit büyü ritüelleri büyü işiyle uğraşan kişilerin kullandığı çok etkili yöntemler ve çok çeşitli malzemelerle bu beklentiyi karşılayacak düzeydedir.

Ak büyü uygulamaları bir kişinin/kişilerin, baş(lar)ına gelen her türlü felaketin on(lar)a zarar vermek isteyen kötü güçlerden kaynaklı olduğunu düşünerek çözüm için başvurdukları gizemli bir çare arayışıdır. Aile içinde kavganın sebebi olarak kendi geçimsizliklerinin göz ardı edilip, kötü güçlerin

⁷⁶ Schwemer, 2011, 440.

sebept olduğu düşüncesiyle tekrar barışmak için Maštikka'ya gidilmesi, ordu içindeki salgının sebebi olarak fiziki kirlilik yerine Ašhella'ya gidilerek salgının kötü güçlerden kaynaklı sebebinin ortadan kaldırılması için büyü yaptırılması ve daha birçok olayda sebebin sorgulanmadan majik yollarla suçlunun aranması büyü mantığının genel karakteridir.

Bir büyüün ak ya da kara olduğu büyüün hangi tarafında olduğuna göre değişir. Hitit arşivinde bulunan ve yapılması kanunlarla kabul görmüş ak büyü uygulamalarından bazılarını kara büyü kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. Yani bir taraf için olumlu/iyi sonuç diğer taraf için ise olumsuz/kötü bir sonuç hedeflenmektedir. Bu duruma örnek olarak ak büyü kapsamında yapılan Dandanku ritüelini⁷⁷ vermek uygundur: *Ritüelin amacı*, ülkeyi ve orduyu salgından kurtulmak; *Ritüelin hedefi*, salgını bir eşekle düşman ülkesine taşımak ve bu suretle düşman ülkesini kara büyüye maruz bırakmak.

Ak ve kara büyüün alanları bazen birbirlerine dokunmaktadır.

Ak Büyü

- Kirliliği kaynağına göndermek için yapılan ak büyü (**koruma amaçlı ak büyü**) (Ör. Maštikka ritüeli. Bu ritüel belki de kara büyüye karşı yapılmış bir ak büyüdür. Yani aile bireylerinin kavga etmesine sebep olarak kara büyü yapılmış olduğunun düşünülmesi ihtimal dahilindedir).

- Bir taraf için ak diğer taraf için kara olan büyü (**amacı ak, hedefi kara büyü/iki yönlü büyü**) (Ör. Dandanku ritüelinin amacı).

Kara Büyü

- Çeşitli olumsuzlukların nedeni olduğu tahmin edilen, uygulama pratiklerinin bulunmadığı kara büyü (**tahmini kara büyü**) (Ör. II.Murşili'nin karısının ölümüne kara büyüün sebep olduğunu tahmin etmesi).

- Genellikle ak büyü uygulamalarında, hedefte olan tarafa zarar vermek için yapılan kara büyü (**dolaylı kara büyü**) (Ör. Dandanku ritüelinin hedefi).

Büyü ritüelleri, Hitit toplumunda hemen her konuda büyüye başvurduklarını göstermektedir.⁷⁸ Üstesinden gelemediği konu çok olunca,

⁷⁷ KUB 7.54 III 115-18.

⁷⁸ Ünal, 1988, 71-74'de büyüye ihtiyaç duyulan durumlar şöyle sınıflandırılmıştır: "1- Çeşitli hastalıklar (baş ağrısı, öksürük, ses kısılması, göz hastalıkları, yaranma, sarılık, ağız hastalıkları, iç hastalıkları, kalp krizi, depresyon, kısırlık, uykusuzluk, kabus görme, endişe, doğum ve hamilelikle ilgili sorunlar, çocuk düşürme vb.), halk, ordu ve hayvan sürüsü içinde salgın; kirlilik ve yalancı şahitliğin yol açtığı ölüm; kral,

büyü ritüellerinin uygulama alanı da o derece genişlemiştir. Böylece büyü ile uğraşanlar her konuda büyü yapmak yerine bir ya da birkaç konuda uzmanlaşmışlardır. Örneğin Ordu içinde çıkan bir salgının giderilmesi için Ašhella'ya, cinayet işleyen bir kişinin suçunun günahından arınması için Maštikka'ya gidilmesi gibi. Her ritüel ritüeli gerçekleştiren kadın ya da erkek görevlinin sahip olduğu birikimi yansıtır.

Ritüelin bireysel olarak uygulanışları farklılıklar gösterse de genel bir şema doğrultusunda icra edilirler;

1-Giriş: Metnin giriş kısmında ve kolofonunda ritüeli yapan kişinin adı, unvanı, hangi ülkeden olduğu, ritüelin ne için yapıldığı kayıtlıdır. Bazen de ritüeli düzenleyen kişiye yardımcı başka görevliler de bulunur. Örneğin Tanrı Išhara'nın rahibi Ammihatna ritüelinde⁷⁹ “büyücüler” (LÚ.MEŠ AZU), Hapallalı Ašhella'nın ritüelinde⁸⁰ ordu komutanları (EN^{MES} KARAŠ) veya Zarpiya'nın ritüelinde⁸¹ “evin beyi” (EN É^{TM}) yardımcı diğer görevlilerdir. Ayrıca ritüellerde görevli tanrılar da ritüelin işleyişini olumlu şekilde etkilemektedirler. Örneğin Maštikka ritüelinde görevli tanrılar Allani, Andaliya, İŠTAR, UTU; Ašhella ritüelinde LAMA, aniyattaş/halziyaş, IM,

---

kraliçe ve kraliyet ailesi üyelerinin ölümü; Tanrı GAZ.BA.A.A'nı kötülüğünden arınmak; 2-Çeşitli suçlar (yalan, cinayet, şiddet uygulama, büyü, kötü dil, lanet, mezara saygısızlık, ensest ilişkiler, kız bebeğin beşikte yerini değiştirmek), 3-İnsanların duygularıyla ilgili durumlar ve gerçekleştirdikleri çeşitli aktiviteleri (kral ve kraliçenin öfkesi, kralın ölümünün tahmini, ruhlara danışma, kral ve kraliçe için arındırma ritüelleri, tahta çıkma ritüelleri, inşaat ritüelleri, tapınak onarımı, bebeğin emzirilmesi, özel bir bitkiyle kişiyle kutsamak, yeni doğan bebeğe isim verme ritüeli, 4-Kişiler arası ilişkiler (aile bireyleri arasında çekişme, arkadaşlar arasında kavga, büyüklere itaatsizlik), 5-Askeri durumlar (birliğin önünde yemin ritüeli, sefer öncesi düzenlenen ritüel, zaferle dönülen sefer sonrası düzenlenen ritüel, yenilgiden sonra düzenlenen ritüel), 6-Kült ve din ile ilgili uygulamalar, (vekil tayin etme, toprak büyüsü, kişisel tanrılarının büyüsü, tanrılarının erkeklere karşı öfkesi, kült uygulamalarındaki hatalar, güneş tanrısına karşı işlenen suçlar, kara tanrıçanın rüyada görülmesi, tanrılarının yeniden yerleştirilmesi ve kültün genişletilmesi, fırtına tanrısının heykelinin dikilmesi, tanrılarını çağırma, ağız yıkama (itgahi-, itkalzi-) ayinleri, Hatti tanrılarının büyüleri için çeşitli formüller, 7-İlahi bir işaret olarak kabul edilen doğal afetler (fırtına, gök gürültüsü, şimşek, ay ve güneş işaretleri, depremler, kuşların hareketlerinin gözlemlenmesi, üzüm bağlarının verimsizliği, çekirgelerin istilası, 8-Hayvanların çiftleşmesi, 9-Diğer durumlarda sunulan kurbanlar ve ritüeller.”

⁷⁹ Ammihatna Ritüeli, bkz. Murat, 2003, 89-109.

⁸⁰ Dinçol, 1985, 30.

⁸¹ CTH 757.

UTU *ŞAME*, U; Uhhamuwa ritüelinde, IM, IMIN.IMIN.BI, UTU ya da Dandanku ritüelinde IMIN.IMIN.BI, Iyarri gibi.

2-Malzemeler: Giriş kısmından sonra ritüelde kullanılan malzemeler sıralanır. Malzemelerin miktarı ve çeşidinin fazlalığı ritüelin amacına ulaşması için önemli kriterlerdendir. Genel olarak büyü, ekonomik durumları iyi olan kişiler tarafından yaptırılmaktadır. Ancak daha alt tabakadan olan insanlardan da ekonomik durumlarına göre malzeme istenerek onlara da büyü yaptırma hakkı tanınıyordu:

“Kurban sahibi yukarı geçer ve bir eşek [sevk ederler]. Eğer fakir ise o zaman kilden bir eşek yaparlar.”⁸²

Büyü aynı zamanda toplumsal bir ihtiyaçtı. Ve bu ritüeller aracılığıyla insanların sıkıntılarını uzaklaştırmayı vazife edinen büyücüler aynı zamanda psikoterapist vazifesi görerek toplumun rahatlamasına katkı sunmaktadırlar.

3-Büyü Yöntemleri: Büyü ritüellerinin en önemli kısmı, ritüelde uygulanan büyü metotlarıdır. Kullanılan malzemelerle gerçekleştirilen büyü metotları oldukça çeşitlidir. Ritüellerde bu metotlardan bazen biri bazen de birkaçı uygulanmaktadır. Hitit büyü ritüellerinde en sık kullanılan metotlar:

Analoji:

Analoji büyü, deneysel gözleme dayanan uygulamalarıyla doğa biliminin gelişmesinde önemli bir rol oynar. Analoji büyü kapsamında kullanılan formüllere, doğadaki olayların, koşulların, bitkilerin veya madenlerin bütün özelliklerinin gözlemlenmesi pratiği temel oluşturur. Amaç, benzer benzeri yaratır ilkesinden hareketle, “benzetme yoluyla istenilen sonucu elde etmek”dir. Bu büyü sözle ya da eylemle veya ikisi birlikte yapılmaktadır. Sembolik olarak yapılan eylem veya ifade edilen büyüsel sözlerle gerçek olaylar arasında ilişki kurulur. İstenmeyen durumun, doğada gözlemlenen olaylarla benzerlik kurularak uzaklaştırılması amaçlanır. Bu metodun formülü “x’in olduğu gibi y de öyle olsun” şeklindedir.

x → doğada gözlemlenen bir olay

y → kurban sahibi için istenen durum

x → “bu balık denizin boğasıdır ve bu balığın denizden ayrıldığı gibi”

y → “o günün lanetli dilleri de (kurban sahiplerinden) ayrılınsınlar”

Hitit büyü ritüellerinde doğada gözlemlenen pek çok olay analoji/benzetme büyü kapsamında kullanılmıştır: “incir ve üzüm nasıl

⁸² KUB 54.65 II 15’-16’.

tatlıysa, susuz kalan bitki nasıl kurursa, buğdayın tanesi suda nasıl şişerse, siyah *kappani* nasıl beyaza dönüşmezse, tanrılar için yapılan ekmek tekrar nasıl hamura dönüşmezse, zeytinin içinde nasıl yağı varsa, bal nasıl tatlıysa, taş nasıl ağırsa, kör görmez, kötürüm yürüyemezse, bakır nasıl sert ve kalıcıysa, tuzun nasıl tohumu yoksa ve yeşeremezse, tekerlek nasıl dönerse, arka tekerlek nasıl ön tekerleği yakalayamazsa, kandil nasıl yanarsa, kara toprak üzerine düşen suyu nasıl emerse, ırmağın akıntısı nasıl geri çevrilmezse, gebe kadın, inek ve koyun nasıl doğum yaparlarsa, minik tohum değirmen taşından öğütülmeden nasıl kurtulursa vb.⁸³

⁸³Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, 1988, 76-85. Ünal bu çalışmada analogi büyüünün kapsadığı konuları gruplandırmıştır. Bu gruplar ve gruplara ait bazı örnekler: "1- A. *Bitkilerle ilgili* (incirin tatlı olduğu gibi, asma ve üzümün şarap içerdiği gibi, üzümün tatlı olduğu gibi, buğdayın suda şiştiği gibi, susamın yağ içerdiği gibi, kesilen kamışın yeniden büyüdüğü gibi, ardıç ağacının her zaman yeşil yapraklı olduğu ve yapraklarını dökmediği gibi ...) B. *Hayvanlarla ilgili* (küçük bir domuzun çimen ve tahılla şişmanlaması ve öldükten sonra bir daha gökyüzünü ve diğer küçük domuzları göremediği gibi, katırın kısır olduğu ve doğuramadığı gibi, koyunun tuzu yaladığı gibi, köpeğin dokuz uzvunu yalayarak temizlediği gibi, sudan çıkan balığın tekrar suya dönemediği gibi ...) C. *Yiyeceklerle ilgili* (mayanın hamuru şişirdiği gibi, balın tatlı olduğu gibi, yağın yumuşak olduğu gibi, sınırlı birinin birayla yatıştırıldığı gibi ...) D. *Metallerle ve minerallerle ilgili* (taşın ağır olduğu gibi, bakırın sert ve dayanıklı olduğu gibi, tuzun tohumunun olmadığı ve yeşeremediği gibi, altının dayanıklı ve sert olduğu ve alaşım olmadığı gibi) E. *Tanrılarla ilgili* (gökyüzündeki demirin fırtına tanrısına geldiği ve gökyüzünü kapladığı gibi, rahiplerin hızlı fırtına tanrısını dizginledikleri gibi, güneş ve fırtına tanrılarının ölümsüz olduğu gibi, tanrıların ve insanların birbirlerini sevdiği gibi, tanrıların *şepit* ve *ewan*'ı yaydığı ve öğüttüğü gibi.) F. *İnsanlarla ilgili* (anne ve babanın çocuklarını sevdiği gibi, sağırın duymadığı, körün görmediği, sakatın yürüyemediği gibi, insanoğlunun ölümlü olduğu gibi ...) G. *Alet edevatla ilgili* (kapı menteşesinin döndüğü gibi, kapı sürgüsünün kilidi ve kapıyı açtığı gibi, tekerleğin döndüğü gibi, arka tekerleğin öndekini yakalayamadığı gibi, kaşığın çömlekte kaynayan suyun taşmasını önlediği gibi, *huwaşi* taşlarının devrildiği gibi, fırının hiçbir şeyi yeşertmediği gibi, çamaşır toprağının kıyafetleri yumuşattığı ve üzerlerinde iplik ya da bez bırakmadığı gibi) H. *Doğa olayları ve süreçleriyle ilgili* (gökyüzünün ve yeryüzünün ölümsüz olduğu gibi, gökyüzünün ve yeryüzünün birbirine dokunamadığı gibi, gökyüzünün açık olduğu gibi, güneşin gökyüzünü ve yeryüzünü aydınlattığı gibi, rüzgarın ve yağmurun taşları yerinden oynatamadığı gibi, suyun ateşi söndürdüğü gibi, tuzun bitki örtüsünü yeşertmediği gibi, nehrin tersine akmadığı gibi, borudaki suyun tersine akmadığı gibi, pınarın toprağı çamura dönüştürdüğü gibi, yağmur suyunun kent kirini ve pisliğini temizlediği gibi, uçurumun sonsuz olduğu gibi ...) I- *Gelenekle ilgili* (kral ve tanrılarının hizmetkarlarının onlara uzak durması gerektiği gibi) J- *Değirmen taşıyla ilgili* (Küçük tohumun değirmen taşında kaçmadığı gibi, bira tatlandırıcılarının değirmen taşında dövüldüğü gibi) K- *Hamilelerle ilgili* (hamile kadın, gebe inek ve koyunun doğurduğu

Ayrıca, bu büyü “koruma” ve “istenmeyen durumu uzaklaştırma” amaçlı da yapılmaktadır.

x → Koruyucu gücüne inandıkları canlıların kilden, içyağından veya herhangi bir malzemeden tasvirlerini yaparak, korunma talebi olan kurban sahibinin evine koyarlar (ritüelin eylem kısmı),

y → (büyücü şöyle der) “... sen kral ve kraliçenin masasındaki küçük köpeksin, gündüz başka insanları evin içine bırakmadığın gibi geceleri de kötü sözleri içeri bırakma” (ritüelin söz kısmı).

Analojilerde de tıpkı Voodoo bebekleri gibi, zarar verilmek istenen kişilerin figürleri yapılmaktadır. Hedefteki kişinin vücuduna ait tükürükten, saç telinden ya da tırnaktan bir miktar alınır ve balmumu ile karıştırılır. Ve bu karışımdan da bir figür yapılır. Bu figür artık kötülük yapılacak kişi ile aynıdır. Ona yapılacak olan her türlü muamelenin düşman üzerinde de gerçekleştiği anlayışına hizmet eden bir uygulamadır. Figür üzerinde her türlü işlem (genellikle iğne batırma) yapıldıktan sonra balmumu figür ateş üzerinde

---

gibi) *L- Mitolojik benzetmelerle ilgili* (toprak ya da denizdeki kurşun kapaklı bronz kaplara giren şeylerin bir daha çıkarılamayacağı gibi) *M- Evin köşeleriyle ilgili* (evin dört köşesinin yerde olduğu ve sallanmadığı gibi) **II-Yapay İşaretlerle Yapılan Analoji Büyüsü** *A- Hayvanların kullanılması* (kartal ve atmacalar uçurulur, saban hayvanı ayaklarından bağlanır) *B-Verimliliğin sembolü olarak kullanılan hayvan organları* (dişi domuzun üreme organı verimsiz üzüm bağına gömülür) *C- Tohum ve aletlerin kullanılması* (verim almak için tohumlar ıslatılır, ip çözülür, ip düğümlenir, kazık dikilir, düğümler ve bağlar çözülür, değirmen taşı tersine çevrilir) *D- Materyallerin değişimi* (balmumu, don yağı ve kilden yapılan tasvirler parçalanır, soğanlar soyulur, sabun ağacı kesilir ve parçalanır, koyundan bir tutam yün kesilir, yün yığınının yağ serpilir) *E- Doğal sürecin analojisi* (şarap ve su karıştırılır, şarap ve su toprağa sızar, su oluğa dökülür, meşaleler yakılır ve söndürülür, evin dört köşesini aydınlatmak için çıra yakılır, buğday başakları tohumlarının düşmesi için soyulur ...) *F- Çeşitli maddelerin yakılması* (Lifler ateşte eritilir, tuz ateşte yakılır, balmumu ve koyun yağı ateşte eritilir, kemikler yakılır ve nehre atılır, çeşitli objeler yakılır ve uzağa fırlatılır, öküz ve *şunaşura* kuşu yakılır ve toprağa gömülür, alkali içeren bitkiler yakılır ve sabuna dönüştürülür) *G- Objeler kırılır, parçalanır ve yakılır* (çömlekler, fırınlar, pulluk ve at arabası modelleri vb. kırılır ve parçalanır, küçük figürler ayakla kırılır, kamış balta ile kesilir, çalılık yakılır, *şepit* ve *ewan* tohumları parçalanır) *H-Suyla söndürmek* (yangın suyla söndürülür, su ve bira sıcak çakıl taşlarının üzerine dökülür, yanan kozalaklar suyla söndürülür, sıcak taşlar ve yanan kozalaklar parçalanır ve suyla söndürülür) *I-Çeşitli maddelerin yerleri değiştirilir* (toprak başka bir yere götürülür, pınardan akan su başka bir yere taşınır, kötü dillerin tasvirleri tarlaya atılır).”

eritilir ve şu büyümlü sözler söylenir: “Eritmekte olduğum şey mum değil, falanca kişinin ciğeri, kalbi ve dalağıdır.”⁸⁴

Bağlantı Kurma ve Aktarma:

Kurban sahibinin arınmak istediği kirliliği ritüelde kullanılan malzemelere aktarılır. Temas yoluyla gerçekleştirilen “bağlantı ve aktarma” çeşitlilik göstermektedir:

- *Kurban sahibinin kirliliğinin objelere aktarılarak uzaklaştırılması:* Kurban sahibi ritüelde kullanılan malzemelere dokunur, baskı yapar, tükürür, devirir ya da malzeme onun ayaklarının önünde tutulur, başına koyulur, başının üzerinde tutulur, çevrilir ...vb. Böylece bu malzemelerle kurban sahibi arasında temas yoluyla bağlantı kurulur ve kurban sahibinin üzerindeki kirliliklerin bu objelere aktarıldığı düşünülür.
- *Kurban sahibine ait olan ve onunla temasta olduğu için kirlil kabul edilen öğelerin uzaklaştırılması:* Kurban sahibinin saçı, tırnağı, kirpiği, dişi, tükürüğü, salyası, idrarı ve ayrıca giyim kuşamı ve günlük hayatta kullandığı eşyaları da “parça bütüne aittir” ilkesi gereği kirlil olduğu ve bunlarla temas eden kişilerin de aynı şekilde kirleneceği düşüncesi ile bunların yok edilir ya da ortamdaki uzaklaştırılır: Elbisesi çıkarılıp atılır, tükürüğü bir kabın ya da bir hayvanın içine hapsedilir.
- *İplik büyümlü:* Çeşitli renklerdeki ipler, kötülükleri çekmesi için kurban sahibinin vücuduna dolanarak ya da kafası ipe bağlanarak temas ettirilir. Bu sembolik bağlantı kurban sahibinin kirliliğinin ipe aktarılması içindir.
- *Su ile temizleme:* Ritüeli yaptırma sebebi olan kirliliği, bedensel bir kirlilik gibi uzaklaştırma düşüncesi ile yapılan pratikleri içerir: Üzerine tatlı su serpmek ya da temiz su serpmek, başının üzerine su dökmek, yıkamak, ellerini gözlerini yıkamak, elbiselerini yıkamak ... gibi. Ritüelde kullanılan suyun içine de suyun temizleme gücünü arttırmak için tuz (MUN) ya da natron (^{NA4}nitri) gibi malzemeler katılır.
- *Kurban sahibinin taranması, ovulması, silinmesi, fırçalanması, bir bitki veya temizlik malzemesi ile masaj yapılması:* Bu gibi uygulamalar “bağlantı ve aktarma büyümlü” kapsamındaki davranış şekilleridir ve kirliliğin fiziksel kirlilik gibi uzaklaştırılması düşüncesine dayanmaktadır.
- *Bir yerden geçme:* Aktarma büyümlerinin bir uygulaması da bir yeri yürüyerek ya da sürünerek geçme şeklindedir. Bu yöntemin mantığı kişinin üzerindeki kirliliğin sürünerek geçtiği objeye aktarılacağı düşüncesine

⁸⁴ Ünal, 2011, 48.

dayanmaktadır. Örneğin, ritüel sahibi dikenli çalılarından yapılan bir kapıdan sürünerek geçiriliyor ve sürünme sonucu kirlilik bu çalılara takılıyor ve kurban sahibi arınıyor. Geçme eylemi çeşitli şekillerde olabilmektedir: Bir kapıdan, bir çalıktan, bir ağın içinden, bir kazandan ya da ateşin içinden. *Ateşin içinden geçme*, kirliliğin uzaklaştırılmasında kullanılan en etkili yöntemlerden biridir. Bir yerden bir yere geçme, kirlilik ve temizlik arasındaki sınırdan temiz olana geçme anlamı da taşıyor olmalıdır.

- *Saklama*: Bu uygulamada kirliliğin saklanarak kurban sahibinden uzaklaştırılacağı düşüncesi hakimdir. Örneğin Maštikka ritüelinde yaşlı kadın bir kabı iki kurban sahibinin elbisesinin altına tutar ve şöyle der: “size söylenen kötü sözleri de (bu kap) aynı şekilde saklansın.”

- *Madenlerle temas*: Bu uygulamada temizliğin, saflığın sembolü olarak görülen bazı madenler arınma amaçlı kullanılır. Ammihatna ritüelinde yaşlı kadın kurban sahibinin ağzına gümüş koyar ve şöyle der: “Erkek ve kadın tanrıların huzurunda gümüş gibi temiz ol.”⁸⁵

Özdeşleştirme ve Yerine Geçme (Günah Keçisi)⁸⁶:

Bir kişinin/nesnenin yerine başka bir kişinin/nesnenin “vekil olarak geçmesi” onunla “özdeşleştirilmesi” ve bu vekilin, üstlendiği kirlilikleri çok uzaklara “taşması” ya da bu kirliliklerle birlikte ritüel esnasında “yok edilmesi” esasına dayanan bir uygulamadır. Hitit büyü ritüellerinde kurban sahibinin “yerine geçme” iki şekilde olmaktadır: *tarpalli* ve *nakkušši*.

Tarpalli:⁸⁷ Ritüellerde kurban sahibinin yerine vekil olarak seçilen ve vekalet ettiği kişiye yönelen kötülükleri üzerine çeken canlı varlıklar ve cansız objelerdir. Bu objeler ritüel esnasında üstlendikleri kötülüklerle birlikte yok edilmektedirler. Ritüel metinlerde görevlendirilen *tarpalli*'ler canlı ve cansız olarak bulunmaktadır.⁸⁸

⁸⁵ Ammihatna Ritüeli, KBo 5.2 IV 60, bkz. Murat, 2003, 89-109.

⁸⁶ “Hastalık ve günah yükünü insanın kendisinden bir başkasına ya da bir hayvan veya eşyaya aktararak ondan kurtulmasıdır. Romalılar, hastalık ateşini geçirmek için hastanın tırnaklarını keser, kesik tırnakları gün doğumundan önce, balmumu ile bir komşusunun kapısına yapıştırırlardı; bundan sonra ateş hastadan komşusuna geçirdi.” Frazer, 1992, 146.

⁸⁷ Luwice *tarpai*- “temsil etmek, değiştirmek” (Laroche, 1959, 106) fiilinden türemiş bir kelime olan *tarpalli* için “Bild, (ritueller) Personalersatz, Ersatz, Substitut” (resim, tasvir, vekil) anlamları verilmiştir (Friedrich, HW, 216). Bu kelimenin Hurrice karşılığı *puhugari* “remplacement, échange” (yerine koyma, değiştirme)dir (Laroche, 1976, 204).

⁸⁸ Reyhan, 2003b, 130.

- Maštikka ritüelinde iki kurban sahibi bir koyunun ağzına tükürürler ve daha sonra onu yaşlı kadın koyunu iki kurban sahibinin üzerine tutar ve şöyle söyler: “(Bu koyun) izin için bir vekil (*tarballi*) olsun, vücutlarınız için bir vekil (*tarballi*) olsun.” Daha sonra yeri kazarlar ve kirlilikle doldurulmuş koyunu kazdıkları çukurun içinde keserler. Böylece koyun, tükürük vasıtasıyla içine hapsedilen lanetlerle birlikte, sonsuza kadar kurban sahiplerinden uzaklaştırılmış olur.

- Canlı *tarballi*'lerden başka, çeşitli objelerin de *tarballi* olarak kullanıldığı görülmektedir. Maštikka ritüelinde “İşte bu tencere sizin başınız için *tarballi*'dir” şeklindeki ifadeden sonra Maštikka kirliliğin yüklediği tencereyi kırar.

- İnsan, öfkeli tanrıların en çok tercih ettikleri vekildir. İnsanların da *tarballi* olarak kullanıldığını gösteren önekler bulunmaktadır. Metinde *tarballi* olarak getirilen insanların canlı olmalarına özellikle vurgu yapılmıştır: “... Ayrıca canlı *tarballi*'leri (vekilleri), bir kadın ve de bir erkeği getirirler.”⁸⁹

Büyük ritüellerinden *tarballi* olarak kullanılan nesnelere kırılarak, yakılarak, canlıların ise, öldürülüp gömülerek yok edildiği anlaşılmakta, ancak, insanların akıbeti hakkında bilgi verilmemektedir.

Nakkušši:⁹⁰ Ritüellerde “her türlü kötülüğü bir yerden başka bir yere taşıyarak uzaklaştırması için salıverilen canlılar olarak tanımlanmaktadır. Ritüeldeki sembolik işlevi kendilerine yüklenen kötülükleri çok uzaklara taşımaktır. Bu nedenle *nakkušši* olarak kullanılan canlılar, *tarballi* olarak kullanılanların aksine, öldürülmemeleri ve kötülükleri kurban sahibinden uzaklaştırmaları için özellikle salıverilmeleri gerekmektedir.

- Ambašši ritüelinde kötülük bir fare ile (PÉŠ.TUR) uzaklara, yüksek dağlara, tepelere ve vadilere taşınmaktadır; “... ve onları, kötülükleri senden aldım ve onları bir fareye yükledim, bu fare yüksek dağlara, derin vadilere, (çıkacağı) uzun yolculuklara onları da götürsün.”⁹¹

- Şamuha kentinin ayininde ise kötülüklerin taşıyıcısı (*nakkušši*) olarak cansız bir obje bir gemi (^{GİS}MÁ) kullanılmıştır; “Nehrin bu gemiyi uzaklara götürdüğü gibi” ifadesinden sonra tanrının huzurunda yapılmış her türlü

⁸⁹ KUB 17.18 Vs.II 17-18.

⁹⁰ Hurrice, *nakk-* “göndermek, salıvermek, gitmesine izin vermek”, Laroche, 1976, 176-177.

⁹¹ CTH 391, KUB 27.67 II 37-40, Reyhan, 2003b, 133.

kötülüğün nehir tarafından götürülmesi ve gemiden hiçbir iz kalmadığı gibi tanrının huzurunda da kötü sözlerin kalmaması dilekleri ifade edilmektedir.⁹²

- İnsanın *nakkušši* olarak kullanıldığı ritüellerde genellikle tutsaklar (^{LÚ}ŠU.DAB) ya da yabancılar (^{LÚ}dampupi) tercih edilmektedir.⁹³ Puliša ritüelinde salgın hastalığın çıkış sebebi olarak kabul edilen düşman ülkesinin tanrılarını memnun etmek için bir “insan vekil” gönderilir. Kral bir düşman ülkesine yaptığı sefer sonucunda ülkesine salgını getirmiştir. Bu salgına ise düşman ülkenin erkek ve dişi tanrısı sebep olmuştur:

“Onun düşman ülkesinin sınırlarından geldiği gibi bu ülkeden bir erkek tutsak ve bir kadın yakalarlar. Kralın düşman ülkesinden geldiği aynı yolda, kral o yola geçer ve bütün beyler de onun yanına geçer. Erkek tutsağı ve kadını onun huzuruna getirirler. (Kral) kendi elbiselerini çıkarır ve bunları erkek (tutsağa) giydirirler ve kral erkek (tutsağa) şöyle der: Eğer kral iyi değilse o zaman onun yerine ayini idare edecek birini gönderir ve o kişiye şöyle der: ‘Eğer bu salgını düşman ülkesinin bir erkek tanrısı yapmışsa (sebepl olmuşsa), ben ona vekil⁹⁴ olarak süslenmiş bir adam verdim. Onun kafası büyüktür, kalbi büyüktür, uzvu büyüktür. Şimdi sen, erkek tanrı bu süslenmiş adam ile memnun ol. Krala, beye, karargâha ve Hatti ülkesine iyi ol (dost ol). Ayrıca, salgını bu erkek tutsak alsın ve düşman ülkesine götürsün.’ ...”⁹⁵

Bu ritüelde *nakkušši* vazifesi gören bir erkek tutsak ile bir kadındır ve bu kişiler vebanın geldiği düşman ülkesinden getirilmiştir. Vebayı düşman ülkesine taşımakla görevlidir.

Ritüelde ayrıca salgını geldiği yere götürmesi için *nakkušši* olarak süslenmiş bir boğa (GU₄.MAH) ve bir kuzu (UDU.ĀŞ.SAL.QAR) kullanılmıştır.⁹⁶

Tanrıları Çekme/Çağırma:

Kirlilik (*paṣratar*) sebebiyle ülkeyi terk edip uzaklara giden ve bolluk bereketi de beraberinde götüren tanrıyı geriye, yani ülkesine döndürmek için yapılan ritüel uygulamalarıdır. Tanrıda oluşan öfke ve kinin nedeni büyüsel

⁹² KUB 29.7 Vs. 53 vd., Reyhan, 2003b, 134.

⁹³ Haas, 1987-1990, 246.

⁹⁴ ^{LÚ}PUHISU Vs. st 16.

⁹⁵ Puliša Ritüeli, CTH 407, KBo 15.1 I 6-22, Kümmel, 1967, 112-113.

⁹⁶ CTH 407, KBo 15.1 I 37-44, Reyhan, 2003b, 132-134.

kirlenme olarak kabul edilmiştir. Öfkeli tanrı ülkesini terk edip çok uzaklara gitmiştir:

“Tanrı kirlilik yüzünden uzağa kaçtı ve eğer gökyüzüne gittiye, eğer dağa gittiye, eğer denize gittiye, eğer yedi yola gittiye ...”⁹⁷

Tanrı giderken de ülkede iyi olan her şeyi götürür. Hatti kökenli “Kaybolan Tanrı Telipinu” mitosu, bu durumu özetleyen bir örnektir:

“Tanrı Telipinu öfke nöbetine tutulmuştur...O, (aceleyle) sağ ayakkabısını sol ayağına ve sol ayakkabısını sağ ayağına giydi. (ve ülkesini terk etti, onun gidişiyile) pencereleri sis tuttu (doldurdu), evi duman tuttu (doldurdu), ocaktaki odunlar boğuldu, altardaki tanrılar boğuldu, ağıldaki koyunlar boğuldu, ahırdaki sığırlar boğuldu, koyun kuzusunu reddetti, inek buzağısını reddetti, Telipinu çekip gitti, tohumların ve hayvanların doğurganlığını, verimliliğini, gelişmesini, bereketliliğini ve bolluğunu (da) bozkıra ve çayıra götürdü.”⁹⁸

“Tanrıyı çağırma/çekme ritüelleri (Evokationsrituale)” aynı zamanda, kaybolan tanrıyı öfke ve kinden kurtarmak için yapılan bir “arınma/arındırma ritüeli”dir. Bu ritüeller genel olarak bir ritüel şema doğrultusunda uygulanmaktadır:

- Tanrı ya da tanrıçaları çağırma, ritüellerin icracısı olan LÚAZU, LÚpatili, LÚpurapši gibi görevliler tarafından yapılmaktadır.
- Ritüel için çok miktarda ve çeşitte kurban malzemeleri sıralanmaktadır.
- “Tanrıların çağırılması” işlemleri, ritüelin amacına uygun malzemelerin hazırlıkları tamamlandıktan sonra başlatılmaktadır.
- Ritüel icracıları tanrıları geri dönmeye ikna etmek zorundadır. Bazı ritüellerde ayin eylemlerine eşlik eden dualar ve yalvarmalar tanrıyı ikna çabalarıdır. Bir tapınağın kirlenmesinden dolayı ülkeyi terk eden tanrıların geri dönmelerini sağlamak için düzenlenen ritüelde, hazırlıkların tamamlanmasının ardından büyücü rahibin yaptığı “çağırma duası” bu duruma örnektir. Tanrılara yalvarılırken, onları çağırma gerekçeleri de vurgulanmaktadır:

“Bundan sonra biz sizi majestelerinin iyiliği için çağırıyoruz, size yalvarıyoruz, dua ediyoruz ve size en iyi, en temiz kurbanı getireceğiz. (Şimdi) bu kötü insandan ayrılın ve kurban sahibinin evine geri gel[in ve ona

⁹⁷ KBo 23.1 I 19-22.

⁹⁸ KBo 23.1. I 19-22, Reyhan, 2012, 245-259.

hayat] sağlık, çeviklik, uzun yıllar, tanrıların memnuniyetini, tanrıların dostluğunu, ruh parlaklığını (verin) erkek çocuklar, kız çocuklar, torun ve torun çocukları ve[rin.]”⁹⁹

- Tanrıların dönüşünü sağlamak için yapılan sembolik eylemlerin başında “yolların yapılması ve donatılması” gelmektedir. Bu sebeple tanrılar için cazip olan ekmek, yağ, bal, güzel kokulu yemekler ve çeşitli içecekler ile onların çağırılacağı yollar/yol ayrımları yapılmakta/çizilmekte ve aynı yiyeceklerle ya da aynı nitelikteki başka yiyeceklerle bu yollar donatılmaktadır:

“Sonra hasırdan bir masanın *kureššar* bezini aşağı çekerler ve onunla yolu yaparlar ve *kureššar* bezinin önünde lapadan bir yol çizerler, lapadan yapılmış yolun bir tarafına baldan bir yol çizerler, diğer tarafına ise sıvı yağla karıştırılmış şarapla bir yol çizerler.”¹⁰⁰

Tanrıların dönüşü için sadece yollar yapmak ve yolları donatmak yeterli değildir; tanrılar için yolları her türlü engelden temizlemek ve cazip yiyeceklerle yapılan yolları tanrıların yemesini sağlamak gerekmektedir.

- Çağırma ritüelleri genellikle kentin dışında ve kapalı olmayan mekânlarda icra edilmektedir. Bu özelliği ile kentteki tapınaklarda, yani kapalı mekanlarda yapılan kurban ayinlerinden farklılık göstermektedir. Kader tanrıçalarının ve sedir tanrılarının çağırılmaları ilgili iki metinde de ritüel için seçilen alanlar kentin dışındadır.

Ortaköy/Şapinuwa arşivinden (Or.94/136) baş tarafı kırık olan bir “çağırma ritüeli”nde tanrıları çağırma ile ilgili kalıp aşağıdaki gibidir¹⁰¹;

“DINGIR^{LUM} HUR.SAG^{MEŠ} hu-it-ti-ia-an-zi”

ÍD^{MEŠ HIA}

TÚL^{MEŠ HIA}

a-ru-ú-na-az

ne-pí-ša-az

“Tanrıyı, dağlardan, nehirlerden, kaynaklardan, denizden, gökyüzünden çekerler/çağırırlar”.

⁹⁹ KUB 15.31 I 46-55.

¹⁰⁰ KUB 15.34 I 21-25.

¹⁰¹ Reyhan, 2016, 15-16.

Çağırma ritüellerinde, tanrıları yollara çağırarak için yapılan ayinlerden başka, ayinin gücünü arttırmak için özellikle kuşların yakılarak (warnu-) ya da kanları akıtılarak (şipant-) yeraltı tanrılarına sunulması şeklinde işlemler de uygulanmaktadır.

Tanrılara Sunma ve Tanrılardan Yardım İsteme:

İnsanlar yaşadıkları olumsuzlukların büyük çoğunluğunun, tanrılar tarafından verilen bir ceza olduğunu düşünmektedirler. Arzawalı Uhamuwa'nın ritüelinde ülkede görülen vebaya sebep olan düşman bir ülkenin tanrısıdır:

“Arzawalı adam Uhamuwa şöyle (der): Eğer ülkenin içinde (insanlar) ölüyorsa ve eğer bunu herhangi bir düşman (ülkesinin) tanrısı yapıyorsa ona şöyle yapacağım ...”¹⁰²

Ritüel, tanrının Hatti ülkesine dost olması için yapılan uygulamalarla doludur. Örneğin tanrıyı memnun etmek için çeşitli iplerle süslenmiş bir koç getirilir ve bu koç düşman ülkesine giden yola sürülür. Bu yapılırken de ritüele sözlü olarak devam edilir.

Maštikka'ya ait *taknaz da*-¹⁰³ “yerden almak/tanrılarını yatıştırmak” ritüelinde de yeraltı tanrılarına kurbanlar sunmuşlardır. Bu ritüelde kötülükler bir koyuna ve bir tekeye yüklenmiştir. Ve hayvanlar öfkelerini dindirmek için yeraltı tanrılarına sunulmuştur.

II.Murşili de karısı Gaşulawiya'nın hastalığının çaresi olarak güzel bir kadını Tanrıça Lelwani'ye sunmuştur:

“Ey tanrım, eğer bende hastalık arıyorsan .... Bu kadın benim yerimi alacaktır. Onu sana güzel bir kıyafetle sunuyorum. Benden daha zekidir, saftır, parlaktır, beyazdır, her bakımdan güzel görünür.”¹⁰⁴

Kefaret Ödeme:

Kefaret, işlenen bir günahın bağışlanması için yapılması gereken eylem ya da verilmesi gereken bedeldir. Maštikka'nın “cinayet işleyen birini arındırmak için yaptığı ritüel”de böyle bir durum söz konusudur. Bu ritüel, metnin kolofonunda da belirtildiği gibi, “cinayet işleyen ve bu sebeple ruhen kirlenmiş kurban sahibini temizlemek, arındırmak için yapılan bir kefarete ritüelidir. Cinayet işleyen kişi işlediği suçun cezasını Hitit kanunlarının belirlediği şekilde çekmiş olmalıdır. Bu ritüel “öldürme” eyleminden dolayı

¹⁰² KUB 9.31 II 43-45, Goetze, 1969, 348.

¹⁰³ Bkz. *taknaz da*- ritüeli, Reyhan, 2003a, 165-196.

¹⁰⁴ KBo 4.6, 10-14.

ortaya çıkan “kirlilik” ve “suçluluk” durumundan arınmak için yapılmıştır. Cinayet işleyen kişi ritüelde sembolik olarak öldürdüğü kişinin yerine bir kişi vererek kefareti ödemiş olmaktadır. Ritüeldeki sembolik davranışlarda sergilenen kefaret ödeme eylemi ile Hitit kanunlarında cinayet işleyen kişiye öngörülen ceza paralellik göstermektedir:

Ritüelde, cinayet işleyen kişi öldürdüğü kişinin cinsiyetine göre kefaret ödemektedir:

“Eğer bir adam öldürülürse bir adamı yerleştirirler eğer bir kadın öldürülürse bir kadını yerleştirirler”¹⁰⁵

Kanunlarda, öldürülen kişiye karşılık kişi verilmektedir:

Paragraf 1 “[Eğer bir adamı] ya da bir kadını [bir kav]ga sonucu biri öldürürse [onu teslim ets]in ve erkek ya da kadın dört kişi versin ve <böylece suç> [evinden uzaklaştırır]”¹⁰⁶

Hitit kanunlarında cinayet işleyen kişiye verilen ceza kişinin hür ya da köle oluşuna göre değişmektedir.¹⁰⁷

4-Ritüelin Yapılma Zamanı: Günün belli saatlerinin büyü ritüellerinin amacına ulaşmasında daha etkili olacağı düşünülmektedir. Gün ağardığı zaman (lukkatta), sabahleyin, ertesi gün (karuwarwar), geceleyin (GE₆/işpant-), akşam vakti (nekuz mehur), güneş henüz doğmadan (kuitmaan ^dUTU-us nawi uizzi), güneş doğduğu zaman (^dUTU-uš upa), güneş henüz batmadan (^dUTU-uš AŠAR-ŠU nawi epzi), ikindi vakti geldiğinde (mahhan-ma mištiliya mehur tieizzi), ikinci gün sabah erkenden, hemen (INA UD.II^{KAM} man lukkatta kariuariuar hudak), suyun yıldızlar altında bekletildiği gece vakti (nu widar ANA ŠAPAL MUL^{HI.A} šešzi), ertesi gün güneş doğunca (man lukkatta ^dUTU-uš upzi) vb. gibi ifadeler ritüellerin başlama ya da ritüeldeki bazı olayların gerçekleştirilme zamanları olarak verilmektedir.

Ritüellerde bir takım majik işlemler için özellikle günün belli zamanları tercih edilmektedir. Ammihatna ritüelinde suyun arındırma özelliğinin arttırılması için gece boyunca yıldızlar altında bekletilmesi gerekmektedir.¹⁰⁸

5-Ritüelin Yapılacağı Yerler: Büyü ritüeli hangi amaçla yapılırsa yapılsın (ak ya da kara), bir takım kötü güçlerin ortaya çıktığı, çıkması için çaba gösterildiği uygulamalardır. Kirlilikten arınmak için yapılan bir ak büyü

¹⁰⁵ KUB 17.26 Vs. 12-15, *ešhar iia*- ritüeli, Bkz. Reyhan, 2016, 28-38; Reyhan, 2018, 66-99.

¹⁰⁶ Hitit Kanunları, İmparati, 1992, 37.

¹⁰⁷ Hitit Kanunları 2., 3. ve 4. Paragraflar, İmparati 1992, 36-39.

¹⁰⁸ KBo 5.2 Vs.II 28, Murat, 2002, 126.

ritüelinde, büyücü çeşitli majik işlemlerle önce kirliliği ortaya çıkaracak ve sonra da bu kötülüğü ortamdaki uzaklaştıracaktır. Bu durum yeni bir kirliliğe zemin teşkil etmektedir. İşte bu anlayışla büyü ritüellerinin yapılacağı alanların, insanların yaşadıkları, tarım yaptıkları, dini seremonilerini gerçekleştirdikleri yerlerden uzak olması; nehir kenarları, düşman ülkesine giden yola yakın açık arazi, düşman sınırı, meskun araziler, tarımın yapılmadığı, pulluğun ulaşmadığı yerler olması mutlak koşul olarak görülmektedir. Bazı ritüellerde “kapının önü” ritüelin gerçekleştiği yer olarak belirtilmektedir. Muhtemelen işlem bittikten sonra kapının kapatılacağı ve kötülüğün bu suretle içeri giremeyeceği düşüncesinden böyle bir tercih yapılmıştır.¹⁰⁹

6-Ritüelde Kullanılan Malzemelerin Ortamdan Uzaklaştırılması: Hitit kanunlarında büyüün tanımı yapılırken “eğer bir kişiyi biri arındırırsa (ayinden) kalan şeyleri de yakma yerine götürsün, eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü(dür) (ve) kral yargı (lar)” ifadesi kullanılmıştır. Bu tanımdan anlaşıldığına göre, ritüelde kullanılan malzemelerin yeni bir kirliliğe neden olmaması için yaşam alanından çok uzaklara götürülmesi gerekmektedir. Ritüel uygulamaları sırasında da bu duruma göre davranılmış, *tarpalli* ve *nakkušsi* aracılığı ile kirlenmiş objeler ya yakılarak, kırılarak, parçalanarak, gömülerek, canlılar öldürülerek, ya da çok uzaklara, dağlara, gökyüzüne, düşman ülkesine ya da nehre sürülerek ortamdan uzaklaştırılmışlardır.

Maštikka'nın aile içi kavgalara karşı yaptığı ritüelde (CTH 404) iki kurban sahibinin başlarından aşağı döktükleri, ellerini ve gözlerini yıkadıkları (belki temizliğin daha etkili olması için içine temizlik malzemesi de katılan) su, arındırdığı kurban sahiplerinin kirlileriyle birlikte bir sığır boynuzunun (SI GU₄) içine dökülmekte ve mühürlenerek boynuzun içinde hapsedilmektedir. Ritüellerde yapılan bütün uygulamaların sonunda (kullanılan malzemelerin yok edilmesi gereği ile) yapıldığı gibi, bu kirli suyun da sonsuza kadar kapalı kalması, bir daha geri dönmemesi gerekmektedir. Bu amaçla kirli suyun hapsedildiği boynuzun mührünün kırılması imkânsız bir zamana bırakılmaktadır; “Eski krallar geri geldiklerinde ve ülkenin durumunu denetlediklerinde, ancak o zaman bu mühür kırılınsın.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Reyhan 2003b, 139; Dinçol, 1986, 31.

¹¹⁰ KBo 39.8 IV 28.31), Reyhan, 2003b, 140.

Kirliliğin Yeraltı Dünyasına Hapsedilmesi/Kurban-Ritüel Çukurları:

Yeraltı dünyası kirliliğin hapsedilebileceği en güvenilir yerlerden biridir. Ritüel metinlerde kirliliğin insanın vücudundan çıkarılıp, kara toprağın derinliklerine gönderilmesi bütün aşamaları ile tasvir edilmiştir:

“(Kirliliği) el bileği parma[klara verdi], parmaklar tırnaklar[a verdi], tırnaklar kara topr[ağa (yeraltına)] verdi, kara toprak güneş tanrıçasına [götürdü], güneş tanrıçası denize götür[dü].”¹¹¹

Tanrı Telepinu mitinde de yeraltında tanrının öfkesine neden olan kirliliği saklayan yedi büyük fiçı bulunmaktadır:

“Beççi yedi kapıyı açtı, yedi sürgüyü çekti. Aşağıda, kara toprakta tunçtan yedi fiçı duruyordu kapakları kurşundan, kilitleri demirdendi. İçlerine ne girse tekrar çıkamazdı, orada kaybolurdu. Onların Telepinu'nun öfkesini, gazabını, saldırganlığını ve sinirini almasına izin ver ki bir daha geri gelmesinler.”¹¹²

Maštikka ritüelinde de kirlilik kazılan çukurlara hapsedilmiştir:

“Yaşlı kadın domuz yavrusunu alır, onu onların (kurban sahiplerinin) üzerinde tutar ve şöyle söyler: ‘bak bu ot ve tahıl ile beslenmiş (domuz) nasıl gökyüzünü (bir daha) göremeyecekse ve sonra domuz yavrularını (bir daha) göremeyecekse, iki kurban sahibi de kötü lanetleri aynı şekilde görmesinler’, (sonra) domuz yavrusunu onların üzerinde çevirir sonra onu öldürürler, yeri kazarlar ve domuz yavrusunu (kazdıkları çukurun) dibine koyarlar, şarap sunarlar, (onları) toprağın içinde tutarlar”¹¹³

Ritüel amaçlı açılan çukurlar, kirliliklerin kuşlara¹¹⁴, bir domuz yavrusuna ya da başka bir hayvana veya herhangi bir objeye hapsedilerek yeraltı tanrılarına gönderilmeleri için bir kanal vazifesi görmektedirler. Tanrılarla iletişim bu çukurlarla gerçekleştirilmektedir. Bu çukurlar aynı zamanda, yeraltı tanrıları için yol ve dünyalar (yeraltı ve üstü) arası geçişi sağlayan kapı vazifesi gören imgelerdir. Metinlerde bu çukurları ifade eden bazı kelimeler vardır: hattešsar/pattešsar, wappu, apí, ÁRAH.¹¹⁵

Šapinuwa'da Ağılönü kutsal alanında yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda kurban çukuru bulunmuştur. Bu çukurların içinde ele geçen hayvan

¹¹¹ KUB 33.66 II 3'-8'.

¹¹² KUB 17.10 IV 14-19, Schwemer, 2011, 441.

¹¹³ Maštikka Ritüeli, Vs. II 44-54, bkz. Reyhan, 2002.

¹¹⁴ Kuş kurbanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reyhan, 2016, 18 vd.

¹¹⁵ Reyhan, 2016, 22.

kemikleri ve özellikle yanmış kuş kemikleri, tırnak ve gagaları kurban ritüellerinin arkeolojik delilleri olarak kabul edilmektedir.¹¹⁶

7-Ritüel Ücreti: Ritüeli gerçekleştiren kişiler yaptıkları işin karşılığında bir ücret almaktadırlar. Ritüel metinlerde ya da Hitit kanun maddelerinde - ki kanunlarda birçok işe karşılığı olan fiyatlar belirtilmiştir – onların ücretlerinin ne olduğuna dair bir açıklama bulunmamaktadır. Ritüel uygulayıcıların yaptıkları işin bedeli olarak, ritüel için talep edilen miktarı ve çeşidi oldukça fazla olan malzemelerden aldıkları çeşitli ritüellerden anlaşılmaktadır. Maštikka'nın aile içi kavgalara karşı yaptığı ritüelde yaşlı kadın bir koyunu ve iki kurban sahibinin çıkarıp attığı elbiseleri almaktadır. Ritüelde hem koyun hem de elbiseler gördükleri işlemler sonucu kurban sahiplerinin kirliliği ile dolmuştur:

“Bir koyunu sevk ederler ona “vekil (=nakkušši)” denir. Yaşlı kadın tatlı kurban ekmeğini ve bir şarap testisini alır, koyunu güneş tanrısına sunar ve yaşlı kadın şöyle der: ‘Ey güneş tanrısı, onlara ağız ve dil için bir vekildir.’ Sonra bir koyun sunar, kurban ekmeğini parçalar, şarap sunar, koyunu ise öldürmezler, onu yaşlı kadın alır.”¹¹⁷

Burada çelişkili bir durum söz konusudur. Kurban sahibinin üzerindeki kirliliği alıp uzaklara taşıma görevi üstlenen *nakkušši*'lerin öldürülmemeleri ve salıverilmeleri gerekmektedir. Bu ritüelde de koyun öldürülmemiş, yaşlı kadın tarafından alınmıştır:

“Ve iki ritüel beyi *huwaši*-taşlarını ayaklarıyla [iter(ler.)] Ve o ateşin ortasından geçer ve [(giydikleri gösterişli kıyafetleri)], onları fir[(latırlar.)] [(V)]e onları yaşlı kadın kendisine alır.”¹¹⁸

Yine aynı ritüelde Maštikka kurban sahiplerinin çıkarıp attıkları elbiseleri de almaktadır. Bu elbiseler kurban sahiplerinin vücutlarına temas etmiştir ve üzerlerindeki kirlilik elbiselere aktarılmıştır. Kirliliğin uzaklaştırılması mantığına göre gerek koyun gerekse elbiseler ritüel sırasında yok edilmelidir ya da uzaklaştırılmalıdır. Ancak kirliliklerin hapsediği koyunu ya da kirliliğin temas ettiği elbiseleri yaşlı kadının kendisi için alması düşündürücüdür.

Ritüelde kullanılan malzemelerin kurban sahibi tarafından geri alınmadığının ve o malzemelerin ritüeli yapan kişiye bırakıldığının kanıtı olarak Hatiya tarafından yapılan ritüeli göstermek mümkündür:

¹¹⁶ Süel, A.-Süel, M., 2011, 93-100; Süel, A.-Süel, M., 2013, 178-193.

¹¹⁷ KBo 39.8 Rs.III 38-43.

¹¹⁸ KBo 39.8 Rs.IV 5-8.

“Bu ayinde kullandığım pişmiş topraktan (ve) hasırdan aletleri, onları ben alacağım, kurban sahibi hiçbir şeyi geri almaz.”¹¹⁹

Daha birçok büyü ritüelinde ritüel icracısının malzemelerden kendisi için aldığı bilinmektedir. Ancak bu ücret midir yoksa ritüelin bir gereği midir sorularının cevabı kesin değildir.

8-Karşı Büyü: Hitit büyü uzmanlarının büyüü bertaraf etmek için çaba gösterdikleri muhakkaktır. Hitit toplumunda kara büyüün ölümçül etkisinin kabul gördüğü, sadece yasalarında ona karşı olduklarını gösteren hukuki düzenlemelerden değil, Hitit insanının zihninde yarattığı travmanın belgelere yansımış halinden de anlaşılmaktadır:

- Allaiturahhi'nin yaptığı büyü, kara büyüye karşı büyücülerin aldığı tavrı göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“Büyü yapan insan hangi sözleri söylediye, her neyi bir araya getirdiyse, ne beddua ettiyse, herhangi bir yerde ne yaptıysa onları (doğru yapmayı) bilmezse, büyü yapan insan büyüü bir kule gibi inşa ettiğinde, onu bağlarım, onu bir araya getirdiğinde, onun karşısındayım. Büyülü sözlerini bir kule gibi yıktığım gibi ve onu iple bağladığım gibi çözdüm.”¹²⁰

- Arzawalı Alli adında “yaşlı kadın”ın kötü büyüü yeraltı dünyasına göndermek için yaptığı bir ritüel de karşı büyüye örnektir. Bu amaçla büyücülerini temsil eden kilden kadın ve erkek figürleri yapılmıştır. Bunlara üzerinde diller taşıyan kilden yapılmış bir eşek de eşlik etmektedir. Ritüel esnasında ise “yaşlı kadın” “büyüyü yapanlar adına (ki ritüelde onları temsilen kilden figürler yapılmıştır)” büyüün kaldırılması için şöyle söyler: “Gel, yaptığımızı bize geri ver.” Nihayetinde büyücülerin figürleri ve ritüelde kullanılan diğer bütün objeler şehirden uzak bir yerde yakılır ve yeraltı dünyasına gönderilirdi:

“Arzawalı kadın Alli şöyle (der): Eğer bir adam büyülenmişse şöyle yaparım: ‘5 adet kilden figürün, ikisi erkektir, kursa’yı taşırlar ve diller onu içindedir, 3 kadın, kureşşar giysilidir. Kilden bir kap kilden dillerle doludur. Kilden bir eşek onu taşır, kürek, kilden bir tırmık, 3 adet kilden küçük kap ve 3 adet kapağı herhangi bir yere aynı şekilde yerleştirir.’”¹²¹

Hititçe ritüel metinlerin birçoğu da aynı şekilde “büyülenmiş olmak, büyüün olumsuz etkisinden kurtulmak, büyüü uzaklaştırmak, büyüü

¹¹⁹ KBo 15.25 Rs. 28-29.

¹²⁰ CTH 780, KUB 17.27 Öy. II. 28'- 34', Reyhan, 2003b, 141.

¹²¹ CTH 402.A K Bo 12.6 + KBo 12.127 + KUB 24.9 Öy. I 1-8, Schwemer, 2011, 445.

yeraltına/kara toprağa göndermek, büyüü bozmak/çözmek, büyüün üzerine tükürmek ...gibi” kötü büyüü uzaklaştırmak için gösterilmiş çabalarla doludur. Büyüden korumak, büyü yapılan kişiyi arındırmak büyücünün hem vazifesi hem de büyü konusundaki yeteneğinin bir göstergesidir. Koruma amaçlı yapılan ritüelde, ritüel icracısının büyü kabiliyetini tanımlarken kullandığı ifadeler, bu özelliklerinin toplumda gördüğü tevecühün bir yansıması olarak gözükmetedir:

“(Yaşlı kadın şöyle der):’(Büyücünün) büyüülü sözlerini yendim. Büyü [daha üstün]dü. Benim (büyüülü) sözlerim (onu) yendi. Ben karşı büyüü iki defa fırlattım, [ ]ben onların üzerine tükürdüm ve ben onları [ayaklarım] altında teptim. Ve eşek onların üzerine işesin, bir sığır üzerlerine dışkılansın, üzerine yürüyen kişinin üzerine devamlı olarak tükürsün. Büyücünün [ ] sözü tükürülmüş.’ Ve sonra yaşlı kadın bir defa tükürür. Bin tanrı o büyücüü lanetlesin, yer ve gök lanetlesin.”¹²²

Büyüü etkisiz hale getirmek için düzenlenen ritüeller ya da ritüeller içinde bu amaç için yapılan uygulamalar oldukça fazladır¹²³ ve bu tavır, büyüü bertaraf eden büyücünün kara büyü yapan büyücüye karşı duruşu ve başarısının kabulü anlamı taşır.

Sonuç

Büyü, işlevi gereği Eskiçağ coğrafyasında antik uygarlıkların toplumsal yapılarında önemli bir kültür ögesi, bir çeşit bilgi sistemi, farklı kültürleri temsil eden toplumların günlük ve dinsel yaşantılarına ait bir birikimi temsil eder. Antik ya da modern her toplumda bilgi sistemleri birbirleriyle ilişki içindedir. Büyünün diğer toplumsal bilgi sistemlerinden olan “din ve bilim” ile ilişkisinde genel kanı aşağıdaki gibidir:

“Bilim, nesnel ve doğrulanabilir bilgi üretir, deney temellidir; din, tanrıya tapınma ile ilgili bütün uygulamaları kapsar; büyü, din (doğüstü güçlerle olan münasebet) ile bilimin (deney temelli gözlemler) ortak ürünüdür.”¹²⁴

Büyü kimi zaman bilimin ilkel hali olarak yorumlansa da bilim her bir sonucun tek bir nedeni olduğunu doğrulamak için deneyle ilerleyen bir alandır. Büyü ise nedenleri çoğaltma eğilimindedir. Yani tek bir büyü içinde birden çok olası neden sıralanabilmektedir. Örneğin, *bir hastalığın nedeni*, bir tanrının öfkesi, bir büyücünün yaptığı kara büyü veya kötü güçler ise *büyü*;

¹²² KUB 17.27 III 8-18 Goetze, 1969, 347 vd.

¹²³ Kıymet, 2017, 400-412.

¹²⁴ Schwemer, 2011, 419.

öfkelenmiş bir tanrı ise *din*'dir. Dinin ilgi alanında bir topluluk adına gerçekleştirilen düzenli ritüeller bulunurken, büyü esas olarak kriz zamanlarında bireylerin rahatlama için icra edilen etkinliklerdir.¹²⁵

Belirli bir sorunu çözmeyi amaçlayan büyü ile tek başına bir amaç olan dinin icracıları, sorumlu oldukları alanda gerçekleştirdikleri uygulamalarla mesleki farklılık göstermektedirler.

Aynı doğüstü varlıkların hem büyüünün hem de dinin bir parçası olduğu düşüncesinden hareketle, büyücülüğün ve rahipliğin birbirine rakip meslekler olduğu kabul edilmiş ve bu düşünceyle, bir müşteri grubuna sahip olan büyücülerden herhangi bir ahlaki otoriteyi uygulamaları beklenmemektedir. Bu özellik, büyücülerin rahiplerden ayırt edilebilir yanlarıdır.

Bütün Eskiçağ toplumlarında büyü ritüelleri, hem korkunun nedeni (kara büyü), hem de bu korkuyu ortadan kaldıracak çözüm (ak büyü) olarak görülmektedir. Eskiçağ dünyasından kaydedilmiş ritüellerin çoğu, belli durumlarda bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak tasarlanmıştır. Bir kişinin hayatının her evresinde, onu koruyan, kötü güçleri ondan uzak tutan, yanlış giden şeyleri düzeltmeyi amaçlayan bu ritüeller, sıradan insanların zihinsel algılayış ve yaşam tarzlarına ilişkin bir bakış sağlaması bakımından da önemlidir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, Ankara 2011.

ANET: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton.

AOAT: Alter Orient und Altes Testament: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments, Kavelaer/Neukirchen-Vluyn - Münster 1968vd.

Arsebük, Güven, *İnsan ve Evrim*, Ege Yayınları, İstanbul, 1995.

---

¹²⁵ Pinch, 1994, 14-16.

- Arslantaş, Yüksel, "Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı:2, s.2014, 319-343.
- Aydemir, Leyla, "Eski Yunan ve Roma Dünyasında Şifacı Tanrıçalar ve Şifacı Kadınlar Arasındaki İlişki", *Anadolu Araştırmaları (AnAr)* 22, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2019, s.55-74.
- Bauman, Richard A., *Crime & Punishment in Ancient Rome*, New York, 1996.
- Black, Jeremy - Green, Anyhony, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, (Haz. Necdet Hasgül), Aram Yayıncılık, 2003, İstanbul.
- BMECCJ: Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan – Wiesbaden 1984vd.
- CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago – Chicago 1956vd.
- Choat, Malcolm - Gardner, Iain, *A Coptic Handbook of Ritual Power (The Macquarie Papyri) (Coptic and English Edition)*, Turnhout, Belgium, 2014.
- CTH: Laroche, E., 1971, Catalogue des Textes Hittites, Paris.
- Dinçol, M. Ali, "Aşhella Ritüeli (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bakış", *Belleten* XLI, 1985, s.23-35.
- DLL: Laroche, E., 1959, Dictionnaire de la louvite Paris.
- Erol, Hakan, "Anadolu'nun İlk Yazılı Belgelerinde Büyü ve Kehanet", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 2, 2014, s.38-48.
- Falkenstein, Adam, Falkenstein, *Die Haupttypen der Sumerischen Beschwörung: Literarisch Untersucht*, Leipzig, 1931.
- Frazer, James, *Altın Dal, Dinin ve Folklorun Kökleri*, (Cilt II), (Çev. Mehmet H. Doğan), Payel Yayınları, İstanbul, 1992.
- Friedrich, Johannes, "Reinheitsvorschriften für den hethitischen König, Altorientalische Studien" *MAOG* 4, 1928/29, s.46-58.
- HW: Friedrich J., 1952, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Goetze, Albrecht, "Hittite Rituals, Incantations and Description of Festival, Ritual before Battle", *ANET*, (3. Baskı), (Ed. J. B. Pritchard) Princeton University Press, 1969, s.354-355.
- Gökay, Kutalmış – Kadioğlu, Musa, "Antik Yunan ve Roma Dönemlerinde Büyü ve Büyücülük", *Elementerfiş Anadolu'da Büyü ve İnanışlar*, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.36-45.
- Haas, Volkert, "Magie und Zauberei B. Bei den Hethitern" *RIA* 7, 1987-1990, s.234-255.
- Hart, George, *Mısır Mitleri*, (Çev. Mehmet Sait Türk), Ankara, 2010.

- Hoppál, Mihály, *Şamanlar ve Semboller, Kaya Resimleri Göstergebilim*, (Çev. Fatih Sel), (5. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Hornung, Erik, *Mısırbilimine Giriş*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz) İstanbul, 2004.
- İmparati, Fiorella, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, (Çev. E. Özbayoğlu), Ankara.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XII. Dizi, Ankara, 1992.
- KBO: Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, Berlin.
- Kıymet, Kurtuluş, "Hititlerde Karşı Büyü", *3rd International Conference on the Changing World and Social Research (ICWSR)*, s.400-412.
- Kramer, Samuel N., *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, İstanbul 2000.
- KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin.
- Kümmel, Hans M., *Ersatzrituale für den hethitischen König, StBoT 3*, Wiesbaden, 1967.
- Lambert, Wilfred G., *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford, 1960.
- Laroche, Emmanuel, *Glossaire de la Langue Hourrite (GLH)*, (A-L), RHA XXXIV, Paris, 1976.
- Mandacı, Ebru, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.217-232.
- MAOG: Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft, Leipzig.
- Miller, Jared L., "Practice and Perception of Black Magic among the Hittites", *Altorientalische Forschungen*, Akademie Verlag, 37, 2010, s.167-185.
- Miller, Jared L., *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts, Society of Biblical Literature, Writing from the Ancient World*, (Ed. M.Giorgieri), Atlanta, 2013.
- Mithen, Steven, *Aklın Tarihöncesi*, (Çev. İrem Kutluk), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Murat, Leyla, *Kizzuwatnalı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002.
- Murat, Leyla, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" *Archivum Anatolicum, (Anadolu Arşivleri)* Cilt VI, Sayı 2, 2003, s.89-109.
- Qates, Joan, *Babil*, (Çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004.
- Otten Henrich, *Die Apologie Hattušiliš III. Das Bild der Überlieferung*, StBoT 24, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1981.

- Pinch, Geraldine, *Magic in Ancient Egypt*, London 1994.
- Reyhan, Esmâ, "Hitit Toplumunda "Öldürme" Eylemi Üzerine Bir İnceleme", (17. Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül), *Kongre Bildiri Kitabı*, 1. Cilt, Eski Anadolu Uygarlıkları, 2018, s.66-99.
- Reyhan, Esmâ, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim, Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017.
- Reyhan, Esmâ, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt:35, Sayı:60, 2016, s.1-38.
- Reyhan, Esmâ, "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Archivum Anatolicum* (Anadolu Arşivleri) Cilt:6, Sayı:2, 2003b, s.111-142.
- Reyhan, Esmâ, "Kizzuwatnalı Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler Üzerine", *Archivum Anatolicum* (Anadolu Arşivleri), Cilt:6, Sayı:1, 2003a, s.165-196.
- Reyhan, Esmâ, *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatnalı Kadın Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002.
- RHA: Revue Hittite et Asianique, Paris.
- RIA: Reallexikon der Assyriologie, Berlin/Leipzig.
- Schmidt Klaus, *Göbekli Tepe*, Rüstem Aslan (Çev.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.
- Schwemer, Daniel, "Magic Rituals: Conceptualization on Performance", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, 2011, s.418-442.
- STBoT: Studien zu den Boğazköy-Texten.
- Süel, Aygül – Süel, Mustafa, "Şapinuwa: Hitit Devleti'nin Başka Bir Başkenti", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, 2013, s.178-193.
- Süel, Aygül – Süel, Mustafa, "Başkent Şapinuwa: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *I. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 2011, s.93-100.
- Szabó, G. Frantz, *Ein Hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuthaliia und Nikalmati*, THeth I, Carl Winter, Heidelberg, 1971.
- THeth: Texte der Hethiter, Heidelberg.
- Tosun, Mebrure – Yalvaç, Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi – Saduqa Fermanı*, (2. Baskı), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII.Dizi, Ankara, 1989.
- Türkan, Ahmet, "Antik Dünyada Büyü ve Büyü Ritüelleri", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı: 62, 2018, s.104-115.
- Ünal, Ahmet, "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Hattuša, Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C.", *BMECCJ* 3, 1988, s.52-85.

Ünal, Ahmet, "Hititlerde Büyücülük" *Aktüel Arkeoloji*, Sayı: 22, 2011, s.40-53.

Haas, Volkert. – Wilhelm, Gernot, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna, Hurritologische Studien I*, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe (AOATS) III, Neukirchen-Vluyn, 1974.

Yalçınkaya, Işın, "Taş Devirleri Sanatında Teknik ve Stil, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29 (1), 1979, s. 67-82.

Yıldırım, Nurgül, "Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Uğursuzluk İnancı ve Bununla İlgili Büyü Ritüelleri", *History Studies, International Journal of History*, Volume 7, Issue 1, 2015, s.239-248.

Yıldırım, Nurgül, "Anadolu'da Bulunan Yeni Asurca Belgeler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, Sayı 48, 2010, s.119-135.

<https://ozhanoturk.com/2021/01/15/antik-yunan-ve-romada-buyu/>

YAZILI VE ARKEOLOJİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA ORONDEIS BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF ORONDEIS REGION IN THE LIGHT OF WRITTEN AND ARCHEOLOGICAL RESOURCES

Mehmet KURT* - Esra ATCI**

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.04.2021

Kabul: 22.07.2021

Article Info

Received: Apr, 02, 2021

Accepted: July.22,2021

Öz

Orta Anadolu Bölgesi'nin batı kesiminde yer alan Beyşehir Gölü havzası, hem tarihsel hem de coğrafi anlamda oldukça önemli bir konuma sahiptir. Nitekim Neolitik dönemden itibaren iskân görmüş olan bu alan, değişik kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Hititler döneminde hem batıya ve güneye uzanan yol güzergâhları üzerinde bulunması, hem de önemli bir dini merkez olması bölgenin önemini kanıtlamaktadır. Bölgenin Demir Çağı'ndaki durum hakkında elimizde yazılı kaynaklar bulunmamasına rağmen, arkeolojik veriler Beyşehir Gölü havzasının bu dönemde de yerleşime sahne olduğuna işaret etmektedir. Bölgenin Hellenistik ve Roma dönemleri ile ilgili olarak ise antik edebi kaynaklardan, yazıtlardan ve arkeolojik buluntulardan bilgi edinilebilmektedir. Antik kaynaklardan bölgenin idari sınırlarının sık sık değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Plinius tarafından Pisidia'nın bir alt bölgesi olarak söz edilen Orondeis'i, Ptolemaios Galatia'da göstermektedir. MS 6. yüzyıl yazarı Hierokles ise, bölge kentlerinin bazılarının Pisidia, bazılarının ise Lykaonia kenti olduklarından söz etmektedir.

Bu çalışmada Beyşehir çevresi ile ilişkili olduğu bilinen Orondeis Bölgesi'nin siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orondeis, Beyşehir, Mistea, Pappa.

---

* Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, , mehmetkurt@kmu.edu.tr, Karaman Türkiye

** Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, , esrabulut@kmu.edu.tr, Karaman Türkiye

Abstract

Located in the western part of the Central Anatolia Region, the Beyşehir Lake basin has a very important location both historically and geographically. As a matter of fact, this area, which has been inhabited since the Neolithic period, has hosted different cultures. Being on the road routes extending to the west and south during the Hittite period and being an important religious center proves the importance of the region. Although we do not have any written sources about the situation of the region in the Iron Age, archaeological data indicate that the Beyşehir Lake basin was the scene of settlement in this period as well. Regarding the Hellenistic and Roman periods of the region, information can be obtained from ancient literary sources, inscriptions and archaeological finds. It is understood from ancient sources that the administrative boundaries of the region changed frequently. As a matter of fact, Ptolemy shows Orondeis, which is mentioned by Pliny as a sub-region of Pisidia, in Ptolemy Galatia. The writer of the 6th century AD, Hierocles, mentions that some of the cities in the region were Pisidia and some were Lycaonia.

In this study, the political, socio-cultural and economic structure of the Orondeis Region, which is known to be associated with the Beyşehir environment, will be emphasized.

Key Words: Orondeis, Beyşehir, Mıstea, Pappa.

Giriş

Günümüzde Konya iline bağlı bir ilçe olan Beyşehir köklü bir geçmişe sahiptir. Bu bölgedeki tarihsel sürecin oldukça eski dönemlere kadar uzanmasını sağlayan temel faktörler jeopolitik ve jeostratejik konumundan ileri gelmektedir. Beyşehir Gölü'nün tatlı suları ve havzanın bulunduğu alanın tarıma elverişli yapısının gölün kıyı kesimi ile doğusunun en erken dönemlerden itibaren insanların yerleşim amaçlı tercihi kilit rolü oynadığı açıktır. Buna bağlı olarak bölgenin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişim ve gelişimlerde coğrafyanın etkisi yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde Beyşehir havzasının konumu, etrafındaki yükseltiler gözönüne alındığında bir çanağı andırmaktadır. Nitekim bu alan Anamas ve Sultan Dağları arasında tektonik bir çukur içinde yer almaktadır.¹ Bölge coğrafi açıdan kendi içerisinde farklılıklar göstermektedir. Bölgede çok sayıda dere bulunmakla birlikte özellikle kaynağını Sultan Dağları'ndan alanlar bu alanın topografyasının şekillenmesinde büyük bir yere sahiptir.

¹ Mustafa Arslan, *Yalvaç-Beyşehir-Suğla Oluşu'nun M.Ö 500-MS 500 Yılları Arası Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011, s. 7.

Zira bunlar taşıdıkları alüvyonlar sayesinde kıyı ovalarının oluşumunda önemli bir rol oynamışlardır.² Bölgede bulunan ve kaynağını Beyşehir Gölü'nden alan Çarşamba Çayı ise buradaki en önemli kapalı havza akarsularından birini oluşturmaktadır.³

Bölgenin en önemli tatlı su rezervi olan Beyşehir Gölü ise antik dönemde Karalis olarak isimlendirilmiştir.⁴ Göl, Beyşehir, Seydişehir ve Bozkır çöküntü alanı içinde ve Sultan Dağları'nın batı kesiminde yer almaktadır. Gölün batı kesiminde ise Torosların batı uzantısı ve bunların güneydoğu yönünde uzanan silsilesinin bir devamı niteliğindeki Dedegöl/Anamas Dağları yer almaktadır (Harita 1).⁵

Özellikle bölgenin doğu sınırını teşkil eden Lykaonia dolaylarına bakıldığında ise arazi yapısının oldukça dik ve engebeli olduğu görülmektedir. Bu alan zaman zaman geçitler tarafından bölünmüş, doğuya yani Konya'ya doğru giderek yükselen engebeli bir arazi yapısına sahip yüksek bir plato görünümündedir.⁶ Bu açıdan değerlendirildiğinde bölgenin küçükbaş hayvancılık için oldukça elverişli bir arazi yapısına sahip olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte özellikle Yunuslar'dan Beyşehir'e kadar uzanan engebeli alan yerini nispeten daha düz bir araziye bırakmakta olup bu bölge oldukça verimli yapıya sahiptir.⁷ Nitekim batıda yer alan Anamas ve Kortoz dağları, doğuda bulunan Erenkilit, Alacadağ ve Sultan dağları, güneyde Seyran ve Seydişehir dağları ile kuzey kesimde Anamas ve Sultan dağlarının uzantıları arasında yer alan Şarkikaraağaç Ovası bölgeyi çevreleyen en önemli coğrafi unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸ Bunlardan Erenkilit ve Alacadağ volkanik kökenli oluşumlardır.⁹

² Arslan 2011, s. 6.

³ Hasan Bahar – Güngör Karauğuz – Özdemir Koçak, *Eskiçağ Konya Araştırmaları I*, İstanbul 1996, s. 16; Güngör Karauğuz, *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında MÖ. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 10.

⁴ David Magie, *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ, I-II*, Princeton University Press, New Jersey 1950, s. 290. Klaus Belke – Marcell Restle, *Galatien und Lykaonien*, Tabula Imperii Byzantini 4, (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 172), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1984, s. 218. Beyşehir Gölü ve çevresinin topografik yapısı hakkında gözlemler için bkz. William John Hamilton, *Küçük Asya*, Midas Kitap, Ankara 2013, s. 667.

⁵ Karauğuz 2005, s. 8.

⁶ Henry A. Ormerod, "The campaigns of Servilius Isauricus against the Pirates", *Journal of Roman Studies*, 12, 1922, s. 47; Magie 1950, s. 290.

⁷ Louis Robert, *Hellenica Recueil D'Épigraphie De Numismatique et D'Antiquités Grecques*, Maisonneuve, Paris 1965, s. 86.

⁸ Yiğit Erbil – Elif Ünlü, "Fasıllar Yüzey Araştırması Erken Tunç Çağı Seramik Örnekleri", *Cedrus*, V, 2017, s. 2.

⁹ Arslan 2011, s. 6.

Genel itibarıyla tipik karasal iklim özellikleri taşıyan Beyşehir Gölü havzası aynı zamanda bulunduğu özel konumu ve gölün etkisi sayesinde Göller Bölgesi'nin yağışlı ikliminden de etkilenmektedir.¹⁰ Bu bakımdan değerlendirildiğinde bölge tahıl ve meyve yetiştiriciliği için oldukça uygun bir coğrafya oluşturmaktadır.¹¹ Nitekim bölgenin bu verimli arazi yapısı Augustus'un imparatorluğunda Kireli ve yakın çevresinin imparatorluk malikânesi olarak tercih edilmesinde temel etkenler arasında yer almış olmalıdır.¹²

Karalis Gölü'nün (Beyşehir Gölü) doğusunda uzanan, Lykaonia sınırına kadar olan saha antik kaynaklarda¹³ ve epigrafik belgelerde¹⁴ Orondeis olarak geçmektedir.¹⁵ Orondeis kelimesinin kökeni ise tartışma konusu olup bu ismin Luwi dilinde Orowandeis şeklinde olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁶ Orondeis Ülkesi, verimli arazileri yanında Phrygia Paroreia'ya uzanan geçiş yolları üzerinde yer alması nedeniyle önemli bir konuma sahip olmuştur.¹⁷ Ancak antik kaynaklarda bölgenin idari sınırlarının sık sık değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Plinius, Orondeis'in Pisidia Bölgesi'ne ait olduğunu ifade etmekte ve bu verimli alanı *Orondicus Tractus* olarak adlandırılmış araziyle aynı kabul etmektedir.¹⁸ MS 6. yüzyıl yazarı Hierokles'in kayıtlarında ise Mistea Lykaonia eyaleti sınırları içerisinde

¹⁰ Bahar vd. 1996, s. 15.

¹¹ Robert 1965, s. 86; Hadrien Bru, *La Phrygie Parorée et la Pisidie septentrionale aux époques hellénistique et romaine: Géographie historique et sociologie culturelle*, Brill, Leiden 2017, s. 173.

¹² Bru 2017, s. 173.

¹³ Ptol. V 4, 9; Plin. V 147.

¹⁴ MAMA VIII, 60 no. 333. Orondeis Ülkesi hakkında bkz. William Mitchell Ramsay, "Res Anatolicae: Oroanda: Ager Oroandicus: Tractus Oronadicus A. – C.", *Klio*, 22, 375-383; Wolfgang Ruge, "Oroandis", *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XVIII/1, 1130-1131; Magie 1950, s. 1173-1174; Robert 1965, s. 81-87; Bru 2017, s. 171-182; Mehmet Kurt, "Roma Döneminde Beyşehir Gölü (Karalis) Çevresi'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *History Studies*, 9(4), s. 124-125.

¹⁵ Magie 1950, s. 290; Kurt 2017, s. 124.

¹⁶ Ramsay 1929, s. 376; Hadrien Bru, "Le culte impérial dans l'Orient romain: mythes, rites et structures", *Kaisertkult in den Provinzen des Römischen Reiches: Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, (Ed: A. Kolb, M. Vitale), Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston 2016, s. 73.

¹⁷ Kurt 2017, s. 127.

¹⁸ Plin. V 94, 147; AE 1927, 104; Ramsay 1929, 375-383; Stephen Mitchell, *Anatolia, Land, Men, And Gods in Asia Minor, Volume I: The Celts and The Impact of Roman Rule I-II*, Clarendon Press, Oxford 1993, s. 90; Mehmet Ali Kaya, "Cillanicus Tractus: A Re-Interpretation of its Location", *Arkeoloji ve Sanat*, 124, s. 46; Marco Vitale, *Eparchie und Koinon in Kleinasien von der ausgehenden Republik bis ins 3. Jh. n. Chr.*, Asia Minor Studien, Bd. 67, Habelt R., Bonn 2012, s. 107.

gösterilirken¹⁹, Atmenia/Atenia (Kireli)²⁰, Sinethandus ve Pappa, Pisidia eyaleti içerisinde yer almaktadır.²¹

Ancak Orondeis Bölgesi'nin kesin sınırları belirlenememiş olup modern araştırmacılar tarafından bu konuda farklı öneriler getirilmiştir. J. G. C. Anderson, Orondeislilerin bir Pisidia kabilesi olmadığını ileri sürerek onların bu bölgenin yakınında bulunan bir yerleşimin sakinleri olabileceğini düşünmektedir.²² M. A. Kaya ise *Orondicus Tractus*'un *Killanicus Tractus* yani Şarkikaraağaç Ovası'nın bitişiğinde yer aldığını ifade etmektedir. Yine yazar *Orondicus Tractus*'un Karalis Gölü'nün doğu kesiminde, dağlık sahaya yakın bir alanda bulunabileceğini ileri sürmektedir.²³

Orondeis'in Beyşehir Gölü'nün doğu kıyısında yer aldığını ileri süren görüşler de bulunmakta²⁴ olup bu görüşler daha çok epigrafik verilere dayanmaktadır. R. Syme, Augustus dönemine tarihlendirilen ve *Via Sebaste*'ye ait beş mil taşından dördünün Orondeis topraklarında bulunduğu gerekçesiyle bölgeyi Antiokheia'nın doğusuna konumlandırmaktadır.²⁵ A. H. M. Jones ise Lykaonia'nın güneybatı kesiminde yaşayan Orondeis halkından söz ederek bu halkın Karalis Gölü'nün doğusunda yaşadıklarını belirtmektedir.²⁶ Bölgenin güney kesiminde ise Homonadlar ile sınırı, sözü edilen kabileye ait olan Amblada ve Vasada kentleri oluşturmuştur.²⁷ Söz konusu sınırı bölgenin topografik özellikleri de desteklemektedir ki C. Breytenbach ve C. Zimmermann, sözü edilen engebeli arazi *ager*

¹⁹ Hierok., 675. 3.

²⁰ William Mitchell Ramsay, "Pisidia and the Lycaonian Frontier", *Annual of the British School at Athens*, 9, 253. Kireli adının kökeni ve lokalizesi hakkındaki tartışmaların bir özeti ve Kireli'nin topografyası için bkz. Ormerod 1922, s. 47; Robert 1965, s. 78-81; Karl Feld, *Barbarische Bürger: Die Isaurier und das Römische Reich*, Walter de Gruyter, Berlin - New-York, 2005, s. 68.

²¹ Hierok., 672. 6-8. Ayrıca bkz. Arnold Hugh Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1998, s. 137.

²² John George Clark Anderson, "Exploration in Galatia cis Halym. II", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 19, 1899, s. 311 dn. 4, s. 312.

²³ Kaya 2007, s. 46.

²⁴ Ormerod 1922, s. 47; Magie 1950, s. 290; Mehmet Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1985, s. 62; Jones 1998, s. 137; Kurt 2017, s. 124; Cilliers Breytenbach – Christiane Zimmermann, *Early Christianity in Lycaonia and Adjacent Areas: From Paul to Amphilocheus of Iconium, Early Christianity in Asia Minor*, Brill, Leiden/Boston 2018, s. 385.

²⁵ Ronald Syme, *Anatolica Studies in Strabo*, Clarendon Press, Oxford 1995, s. 227.

²⁶ Jones 1998, s. 137.

²⁷ Feld 2005, s. 68; Jones 1998, s. 137; Arslan 2011, s. 66.

Orondicus'u Suğla Gölü Vadisi'nde yer alan Amblada ve Vasada gibi yerleşimlere ait topraklardan ayırmaktadırlar.²⁸

Orondeis Ülkesi'nin kuzey sınırının belirlenmesinde en belirleyici unsur burada bulunan Anaboura²⁹ yerleşimidir. W. M. Ramsay, bu yerleşimin bugünkü Enevre'ye denk gelen bir ören yeri olduğunu ve buranın Şarkikaraağaç'ın batısında yer aldığını ileri sürmektedir.³⁰ Ayrıca araştırmacı Anaboura halkı tarafından yazılmış iki kitabeden birinin Fele'de³¹ bulunduğunu ifade etmiştir. W. M. Ramsay, J.R.S. Sterrett'in bu kitabenin Fele'ye taşındığı fikrine karşı çıkararak Anaboura halkının arazisinin geniş olduğunu ve çok sayıda kent ile köyünün bulunduğunu iddia etmiştir.³² Buna karşılık yazar zaman içinde Neapolis'in (Şarkikaraağaç) gelişmesiyle Anaboura'nın küçüldüğünü ve bir süre sonra da muhtemelen iki kentin tek bir piskoposluk olarak birleştirilmiş olabileceğini düşünmektedir.³³ M.A. Kaya ise Fele'nin Neapolis'e ait olabileceğini ve Neapolis'in de *Killanicus Tractus*'un³⁴ en önemli kenti olduğunu ifade etmektedir.³⁵ Bu kent, *Orondicus Tractus*'un kuzey kesiminde yer almaktadır.³⁶

W.M. Ramsay, bir başka araştırmasında ise Emen'in Orondeis'in batı sınırında yer aldığını ileri sürerek bölgede bulunan yerleşimlerin hangileri olduğuna dair nispeten daha net bilgiler vermektedir.³⁷ Ayrıca yazar, Orondeis dağlarının batı-doğu doğrultusunda Pappa'dan Kızılören'e doğru uzanan Bağirsak Boğazı'dan geçtiğini, arazinin topografik yapısını ve

²⁸ C. Breytenbach, C. Zimmermann 2018, s. 387.

²⁹ Anaboura genellikle Neapolis ve *Killanion Pedion* ile birlikte anılmaktadır, bkz. Bru 2017, s. 16.

³⁰ Ramsay 1902/1903, s. 250, 251.

³¹ Fele, bugünkü Yassıbel'in bulunduğu alana denk gelmektedir. Bu konuda ve Fele Boğazı ile yakın coğrafyası hakkında detaylı bilgiler veren Prof. Dr. Hüseyin MUŞMAL'a teşekkür ederiz.

³² William Mitchell Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, London 1890, s. 397.

³³ Ramsay 1902/1903, s. 251.

³⁴ *Killanion Tractus* için bkz. Plin. V.147; Robert 1965, s. 88-91; Kaya 2007, s. 45-50; Kurt 2017, s. 124.

³⁵ Kaya 2007, s. 48, 49.

³⁶ Kurt 2017, s. 126.

³⁷ William Mitchell Ramsay, "Lycaonian and Phrygian Notes. (Continued)", *The Classical Review*, Vol. 19, No. 8, s. 427; William Mitchell Ramsay, "The Tekmoreian Guest-Friends: An Anti-Christian Society On The Imperial Estates at Pisidian Antioch", *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, (Ed: W. M. Ramsay), Aberdeen University Press, Aberdeen 1906, s. 365.

imparatorluk yol güzergâhını dikkate alarak değerlendirmiştir.³⁸ Buna göre doğuda Orondeis Ülkesi'nin sınırını Lykaonia oluşturmaktadır.³⁹ Yine yazara göre bölgenin sınırları bulunan bir epigrafik veriye dayanarak kuzeydoğuda bugünkü Sarayönü'ne kadar uzanmaktadır.⁴⁰ Bu noktada Lykaonia ve Pisidia bölgelerinin sınırlarının sözü edilen dönemde Bağırsak Boğazı'nın etrafında yer alan ve Yunuslar'ı Lykaonia'dan ayıran tepeler olduğu ileri sürülmektedir.⁴¹ Nitekim H.S. Cronin, Pappa'nın doğusunda Kızıl Ören tarafında, vadinin hemen giriş kısmında bulunan ve mezar taşı olarak kullanılan bir mil taşının var olduğunu ancak bu taşın üzerinde herhangi bir yazı bulunmadığını ifade etmektedir.⁴²

Bu durumda yukarıda sözü edilen verilere dayanılarak Orondeis Ülkesi'nin sınırları, doğuda Bağırsak Boğazı ile Erenler Dağı, batıda Beyşehir Gölü, güneyde Toroslar ile kuzeyde Sultan Dağları üzerinden Şarkikaraağaç'a geçit veren ve Killanion Ovası'na açılan Fele Boğazı ile kuşatılan kapalı havzanın bulunduğu alan olarak düşünülebilir (Harita 1).

Tarihi Süreçte Orondeis Bölgesi

Prehistorik Dönemler

Tarihöncesi dönemlerden itibaren yerleşime sahne olan Beyşehir ve çevresi, hemen her dönemde oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde sözü edilen alanın Neolitik dönemden itibaren yerleşim amaçlı tercih edilmeye başladığı tespit edilmiştir.⁴³ Sözü edilen döneme tarihlenen ve bölgede yer alan en önemli merkezlerden biri Erbaba'dır.⁴⁴ Bu yerleşim Beyşehir Gölü'den 1.5 km mesafede doğal bir tepe üzerinde kurulmuştur.⁴⁵ Burada yapılan arkeolojik çalışmalar yerleşimdeki iskâncıların erken evrelerde avcı-toplayıcı yaşam

³⁸ A. Margaret Ramsay, "Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia", *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, (Ed: W. M. Ramsay), Aberdeen University Press, Aberdeen 1906, s. 242.

³⁹ Robert 1965, s. 86.

⁴⁰ Ramsay 1929, s. 375.

⁴¹ Harry Stovell Cronin, "First Report of Journey in Pisidia, Lykaonia, and Pamphylia", *Journal of Hellenistic Studies*, 22, 1902, s. 99-100.

⁴² Cronin 1902, s. 100, 102.

⁴³ Asuman Baldıran, *Beyşehir ve Çevresi Heykeltıraşlık Eserleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2009, s. 6.

⁴⁴ Hasan Bahar, "Tarihöncesinden Hellenistik (MÖ 330) Dönem Yenice Köyü ve Hellenistik Kültürleri", *Amlada'nın (Yeniceköy) Deşifresi*, (Ed: Sedat Şimşek), Selçuk Üniversitesi yayımları, Konya 2016, s. 10; Erbil – Ünlü 2017, s. 2.

⁴⁵ Jacques Bordaz, "Current Research in the Neolithic of South Central Turkey: Suberde, Erbaba and Their Chronological Implications", *American Journal of Archaeology*, Vol. 77, No. 3, 1973, s. 283.

biçimine sahip olduklarını, fakat zamanla tarımsal üretim yapmaya başladıklarını göstermektedir. Nitekim kazılar sırasında ele geçen mercimek ve buğday kalıntıları ile çok sayıda sürtme taşının varlığı Er Baba yerleşimcilerinin oldukça yoğun bir biçimde tarımsal üretim faaliyetlerinde bulduklarına işaret etmektedir.⁴⁶ Merkezde yapılan incelemeler sonucunda dört kültür katının varlığı tespit edilmiştir. Bu tabakalardan I-II. tabakalar Erken-Geç Neolitik dönemi temsil etmektedir ve yaklaşık tarihlerle MÖ 5300, III. tabaka MÖ 5780 ve IV. tabaka ise 7000 dolaylarına tarihlenmektedir.⁴⁷ Er Baba yerleşimi konumu nedeniyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Bölgenin en eski yerleşimlerinden birini oluşturan Er Baba, hem tespit edilen çok sayıda kazıyıcı, dilgi, orak, bıçak ve yonganın varlığı⁴⁸ hem de kendine özgü karakteristik özellikler taşıyan seramikleri⁴⁹ nedeniyle bölgenin prehistoryası açısından büyük önem taşımaktadır.

Höyükte yapılan çalışmalar neticesinde elde edilen obsidyen buluntularının Hasan Dağ kökenli olabileceğine dair görüşler bulunmaktadır.⁵⁰ Eğer bölge obsidyen ihtiyacını Hasan Dağ'dan karşılamış ise bu durum iki bölge arasındasöz konusu dönemde önemli bir sosyo-kültürel ve ekonomik etkileşimin varlığına işaret eder.

Beyşehir Gölü havzasına dâhil olan ve Neolitik döneme tarihlenen Çukurkent yerleşimi ise buluntular açısından oldukça dikkat çekici bir yere sahiptir.⁵¹ Zira burada yapılan araştırmalar sırasında obsidyenden yapılmış aletler ve yonga parçalarına yoğun bir şekilde rastlanmıştır. Ayrıca yerleşimde Neolitik döneme tarihlendirilen seramik buluntuların az olması bu alanın Akeramik Neolitik dönemde iskân edilmiş olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.⁵² Beyşehir Gölü'nde küçük bir ada olan Yılan Adası ise bölgedeki diğer önemli prehistorik dönem yerleşimlerinden birini oluşturmaktadır.⁵³

⁴⁶ Güneş Duru, "Göller Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri Üzerine Bir Deneme", *Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, (Ed: Hamdi Şahin, Erkan Konyar, Gürkan Ergin), Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011, s. 162.

⁴⁷ Bahar vd. 1996, s. 23, 24.

⁴⁸ Bahar vd. 1996, s. 24.

⁴⁹ Bordaz 1973, s. 284.

⁵⁰ Bahar vd. 1996, s. 21.

⁵¹ James Mellaart, "Preliminary Report on a Survey of pre-Classical Remains in Southern Turkey," *Anatolian Studies*, Vol. 4, 1954, s. 180; Alan S. Hall, "The Site of Misthia", *Anatolian Studies*, 9, 1959, s. 123; Hasan Bahar, "1998-1999 Yılı Konya-Karaman İlleri Yüzey Araştırmaları", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt II, Ankara 2001, s. 191.

⁵² Bahar 2001, s. 191.

⁵³ Mellaart 1954, s. 181; Bahar 2016, s. 10.

Erken Tunç Çağı'na gelindiğinde ise tüm Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Beyşehir ve yakın çevresinde de yerleşim sayılarında bir artış meydana geldiği arkeolojik çalışmalar neticesinde anlaşılmaktadır. Özellikle seramik buluntular üzerinde yapılan detaylı çalışmalara dayanarak Konya'nın batı kesimini oluşturan Eğirdir, Beyşehir ve Suğla Gölü dolaylarının hem Konya Ovası hem de Kusura-Isparta ile bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁵⁴ Buna göre hem kuruldukları alan hem de su kaynaklarına yakınlıkları bakımından Yazıyurdu II, Çemçem ve Karahisar yerleşimleri oldukça dikkat çekici merkezlerdir. Bunlar arasında özellikle Çemçem'in Erken Tunç Çağı'ndan başlayarak Demir Çağı'na kadar oldukça geniş bir zaman diliminde yerleşim amaçlı tercih edildiği tespit edilmiştir.⁵⁵ Beyşehir ilçesinin prehistorik dönem yerleşimlerinden bir diğerini Eflatunpınar Anıtı'na 150 m mesafede yer alan Eflatun Höyük oluşturmaktadır. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda doğal bir yükselti üzerine kurulmuş olan yerleşimin Kalkolitik ve Tunç çağlarında önemli bir iskân merkezi olduğu tespit edilmiştir.⁵⁶ Yine bölgede yer alan Yassıviran ve Bayat yerleşimleri İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilen merkezler arasında yer almaktadırlar.⁵⁷

Tarihi Dönemler

Hitit Dönemi

Bilindiği üzere Hititler MÖ II. binyıl dolaylarında Orta Anadolu Bölgesi'nde egemenlik kurmuşlardır. Konya ve çevresi, Eski Hitit Krallığı döneminde özellikle kral I. Hattuşili'nin batıya düzenlediği seferler sırasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu alanın Hititler için önemli olduğu kadar aynı zamanda Hattuşa'ya sefer düzenleyen Arzawalılar için de stratejik bir önemi vardır. Nitekim bu bölge Hitit İmparatorluğu'nun özellikle Batı Anadolu ve Akdeniz'e ulaşmak ve dolayısıyla Akdeniz ticareti için jeopolitik bir değer taşıyordu.⁵⁸

Bölgede bulunan Eflatunpınar ve Fasıllar anıtları ile höyük buluntuları burada Hititlerin varlığına işaret eden en önemli kanıtlardır. Yine sözü edilen bu kanıtlardan yola çıkılarak bölgenin Tarhuntaşşa sınırları içerisinde yer aldığı düşünülmektedir.⁵⁹ Luwilerin yoğun olarak yaşadıkları ve ismi Luwi

⁵⁴ Mellaart 1954, s. 179.

⁵⁵ Erbil – Ünlü 2017, s. 3.

⁵⁶ Bahar 2001, s. 189.

⁵⁷ Hasan Bahar – Özdemir Koçak, *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2*, Kömen yayınları, Konya 2004, s. 49 tablo L, 50 tablo M.

⁵⁸ Bahar vd. 1996, s. 41, 44.

⁵⁹ Bahar vd. 1996, s. 53.

tanrısı Tarhu'dan gelen Tarhuntaşşa⁶⁰, Hitit kralı II. Muwattalli'nin Mısır seferi öncesinde başkent Hattuşa'yı kuzeyden Kaşkalılardan gelebilecek saldırılara karşı korumak için taşıdığı önemli bir krali merkezdir. Merkezin önemi savaş sonrasında da değişmemiş buraya Hitit kraliyet ailesine mensup ve Hattuşa'da oturan krallarla eşit kabul edilen krallar tayin edilmiştir.⁶¹ Aynı zamanda Tarhuntaşşa Bölgesi'nin, Göksu Vadisi vasıtasıyla hem Kuzey Suriye hem de Orta Anadolu bölgeleri arasında önemli maden ticareti yollarından birini oluşturduğu ileri sürülmektedir.⁶²

Tarhuntaşşa Bölgesi yol güzergâhları üzerinde bulunduğu gibi aynı zamanda hem dini merkez hem de tarımsal faaliyetler için de büyük önem arz etmiştir. Nitekim bölgedeki yağış oranının yüksek olduğu dönemlerde Hititler için önemli bir tahıl üretim alanı haline gelmiştir. Bunun tam tersi olduğu yani kuraklığın baş gösterdiği dönemlerde ise tahıl ihtiyacı başka bölgelerden karşılanmaya çalışılmıştır.⁶³

Bölgede yukarıda sözü edilen dini yapılara dair önemli kalıntılar mevcuttur. Bunlardan Beyşehir iline bağlı Sadıkhacı Köyü'nün sınırları içinde yer alan Eflatunpınar Anıtı hem özgün yapısı hem de Hitit taş işçiliğinin vardığı noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir.⁶⁴ Bununla birlikte genellikle MÖ XIII-XII. yüzyıllara tarihlendirilen Eflatunpınar'ın, bölgedeki su kültü varlığına işaret eden ve burada bulunan havuzu onurlandırmak üzere yapılmış önemli bir anıt olduğu düşünülmektedir.⁶⁵ Anıtın etrafından doğal kayalık alanlar bulunmadığından bu yapı büyük taş bloklar ile inşa edilmiştir. Üzerinde herhangi bir yazıt yer almayan bu yapının ön yüzünde bloklara işlenmiş figürler bulunmaktadır. Bunlardan IIIa olarak adlandırılan figür sivri serpuşuyla bir tanrıyı ve IIIb olarak adlandırılan bir diğer figürin ise oturur pozisyondaki bir tanrıçayı tasvir etmektedir. Anıtta yer alan karışık varlıkların yapının en üst kısmındaki kanatlı güneş kursunu yüceltmiş olduğu düşünülmekle birlikte anıtın inşaasının tamamlanmadığı da ileri sürülmektedir.⁶⁶

⁶⁰ Hasan Bahar, "Hititlerde Su Kültü ve Konya Su Anıtları", *International Congress on Cultural Heritage and Tourism, (ICCHT 19-21 May 2017)*, Konya 2017, s. 865.

⁶¹ Bahar vd. 1996, s. 44; Bahar – Koçak 2004, s. 18.

⁶² Karauğuz 2005, s. 17.

⁶³ Murat Turgut "Tarhuntaşşa'daki Su Kültü Mekânları," *Tarihin Peşinde*, 14, 2015, s. 340.

⁶⁴ Bahar vd. 1996, s. 53; A. Sırrı Özenir, "Eflatunpınar Hitit Anıtı 1996 Yılı Temizlik ve Kazı Çalışmaları," *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (7-9 Nisan 1997)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1998, s. 135.

⁶⁵ Karauğuz 2005, s. 114; Bru 2017, s. 173. Anıtın tarihlendirilmesi konusunda tartışmalar bulunmaktadır, bkz, Turgut 2015, s. 343, 344.

⁶⁶ Karauğuz 2005, s. 112, 116.

Bölgede Hititlerin varlığına işaret eden bir diğer önemli yapı Fasillar Anıtı olup, Beyşehir'in 16 km doğusunda bulunmaktadır. Kalker taşından monolit blok üzerine yüksek kabartma tekniği kullanılarak yapılan bu eserin üzerinde sakallı Dağ Tanrısı, buna kıyasla daha büyük olan başka bir sakalsız genç Dağ Tanrısı ile iki yanda duran aslanlar yer almaktadır. Burada betimlenen sakalsız dağ tanrısının Şarruma olduğu ileri sürülmektedir. Anıt tıpkı Eflatunpınar'da olduğu gibi tamamlanmamış olup bu durum ise ani bir düşman saldırısıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.⁶⁷

Söz konusu anıtların genel olarak kral Kurunta döneminde yapılmış olabileceği düşünülmekte, bu görüş için en önemli veri olarak da Bronz Tablette Arimatta'nın (Köylütolu) Kurunta'nın yönetimine bırakılması gösterilmektedir.⁶⁸ Bunun dışında bu anıtların birer açık hava kutsal alanı olmalarının yanı sıra en önemli özellikleri bölgenin jeopolitik ve jeostratejik yapısına vurgu yapmalarıdır. Nitekim bu anıtlardan Eflatunpınar batı yönünde, Fasillar ise güney yönünde uzanan iki kilit noktayı oluşturmaktadırlar.⁶⁹

Yukarıda da değinildiği üzere Eflatunpınar Anıtı'na oldukça yakın bir mesafede yer alan ve pınarla aynı adı taşıyan höyükte yoğun olmamakla birlikte Hitit dönemine ait arkeolojik buluntulara rastlanmıştır. Ayrıca yerleşime dair öne sürülen en önemli bilgi burada ikamet edenler hakkındadır. Bu yerleşimcilerin anıtlarla ilgili görevliler olabileceği düşünülmektedir.⁷⁰ Bu höyüğün 2 km kuzeyinde yer alan Bayat Höyük ise bulunan arkeolojik malzemeler neticesinde Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlendirilmiştir⁷¹. Sadıkhacı yakınlarında bulunan Bayat Höyük ile hem Eflatunpınar Anıtı hem de Eflatunpınar yerleşimi arasında bir bağlantı olduğu düşünülmektedir.⁷² Bölgede MÖ II. bin yıl dolaylarında yerleşime sahne olan bir diğer önemli merkez ise Hüyük ilçesi sınırlarında yer alan Çavuş Höyük'tür.⁷³

Demir Çağı ve Pers Egemenliği

Bölgenin Demir Çağı'ndaki durumu hakkında yazılı kaynaklardan doğrudan bilgi edinebilmemiz şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak

⁶⁷ Karauğuz 2005, s. 117,118.

⁶⁸ Bahar vd 1996, s. 53.

⁶⁹ Karauğuz 2005, s. 119.

⁷⁰ Bahar 2001, s. 189.

⁷¹ Bahar – Koçak 2004, s. 23.

⁷² Bahar – Koçak 2004, s. 23.

⁷³ Hasan Bahar, *Demir Çağı'nda Konya ve Çevresi*, Selçuk Üniversitesi yayınları, Konya 1999, s. 20.

son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar Orta Anadolu Bölgesi'nin Demir Çağı hakkında önemli bulgular vermiştir. Öyle ki döneme ait Beyşehir Gölü havzası dâhilinde en önemli yerleşimlerden birini Çavuş Höyük oluşturmaktadır. Isparta-Konya karayolu üzerinde yer alan bu yerleşim merkezi *Via Sebaste* yol güzergâhına hâkim bir noktada yer almaktadır. Merkez ana yol güzergâhının üzerinde yer almasının yanı sıra bulunduğu coğrafi konum sayesinde de Sultan Dağları'ndan Ilgın yönüne uzanan yolların üzerinde bir geçitte bulunması nedeniyle jeopolitik açıdan da oldukça önemli bir yere ve konuma sahiptir.⁷⁴ Bunun dışında yine Çavuş Kasabası'nın yaklaşık 150 m güneyinde yer alan Küçük Höyük'te ise Phryg dönemine ait eserler bulunmuştur. Bu eserler arasında özellikle bronz olan ve çoğunluğunu mutfak kapları ile at koşum malzemelerine ait parçaların oluşturduğu buluntular oldukça dikkat çekicidir.⁷⁵

Bölgenin Pers hâkimiyeti sırasındaki durumu da tıpkı Demir Çağı'nda olduğu gibi kaynakların verdiği dolaylı bilgiler ve arkeolojik buluntular sayesinde aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Zira MÖ 546'da Lydia Devleti'ne son verilmesi ile MÖ 334'te Büyük İskender'in Anadolu'ya gelişine kadar geçen sürede Persler Anadolu toprakları üzerinde büyük bir hâkimiyet sağlamış ve bu toprakları satraplıklara ayırarak yönetmişlerdir⁷⁶. Ksenophon'un anlatıma göre Kyros ve Artakserkses arasındaki taht mücadelesinde Kyros'un Kunaksa'ya olan yolculuğunda yol güzergâhının üzerinde bulunan Lykaonia⁷⁷, Büyük İskender'in Pers Devleti'ni yıktığı tarihe kadar geçen sürede Kappadokia satraplığının idaresi altında yer almıştır⁷⁸. Büyük İskender'in ölümünden sonra ardılları arasında paylaşılan bu topraklar daha sonra Seleukos hâkimiyeti altına girmiştir.⁷⁹

Hellenistik ve Roma Dönemleri

Yukarıda da söz edildiği üzere Karalis Gölü'nün kuzeydoğusunda Manastır Dağı ve Sultan Dağları arasında kalan ve Lykaonia sınırına kadar olan oldukça verimli ova, antik kaynaklar⁸⁰ ve yazıtlardan⁸¹ Orondeis olarak

⁷⁴ Bahar 1999, s. 20, 21.

⁷⁵ Bahar – Koçak 2004, s. 32.

⁷⁶ Baldıran 2009, s. 8.

⁷⁷ Xen., I.II.19. Ayrıca bkz. Bahar vd. 1996, s. 65; Baldıran 2009, s. 8.

⁷⁸ Baldıran 2009, s. 8.

⁷⁹ Bahar vd. 1996, s. 67; Baldıran 2009, s. 8.

⁸⁰ Ptol. V 4. 9; Plin. 147.

⁸¹ John Robert Sitlington Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, Papers of the American School of Classical Studies at Athens II, Damrel and Upham, Boston 1888, s. 124 no. 97 (= Cronin 1902, s. 101 no. 5; MAMA VIII, 60 no. 332; IGR 3, 309); MAMA VIII, 60 no. 333.

bilinmektedir. Karalis Gölü, Sultan Dağları'nın batı yamaçları, Killanion Ovası ile Lykaonia eşiğine kadar uzanan ve Orondeisliler⁸² tarafından iskân edilmiş olan bu sahalar⁸³, Plinius tarafından *Orondicus Tractus* adıyla Pisidia'nın bir alt bölgesi olarak adlandırılmıştır.⁸⁴ Aynı zamanda *ager Orondicus* olarak da bilinen bu araziye Beyşehir Gölü'nün güneydoğusundaki tepeler, Suğla Gölü'ne doğru olan vadide Vasada ve Amblada'nın arazilerinden ayırmakta idi.⁸⁵ Eflatunpınar ve Sevindik arasında keşfedilmiş sınır taşlarının, Orondeis ülkesi kentlerinden Mistea'nın kuzeybatı sınırlarını gösterdiği anlaşılmıştır.⁸⁶ Beyşehir çevresini kapsayan bu araziler, su kaynakları açısından zengin olup son derece verimli toprakları tahıl ve meyve yetiştiriciliği için oldukça elverişlidir.⁸⁷

MÖ 2. yüzyıl başlarına kadar gerek antik kaynaklarda ve gerekse yazıtlarda Orondeis hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak her ne kadar Orondeis adı ile geçerse de Doğu Pisidia'nın bir bölümünü oluşturan bölgenin İskender'in generalleri arasında sık sık el değiştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Büyük İskender'den sonra bölge Perdikkas, Antigonos ve Seleukos'un egemenlik sahası içerisinde yer almıştır.⁸⁸

Seleukoslar kralı III. Antiokhos'un MÖ 190 yılında Roma ile yapmış olduğu Magnesia Savaşı'nı takip eden olaylar ve MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Barışı bütün Hellenistik Dönem Anadolu tarihi için olduğu kadar bölge tarihi içinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Söz konusu olaylar nedeniyle Lykaonia ve Phrygia Paroreia bölgelerine geçişin kontrolünü elinde bulunduran bu stratejik bölge önem kazanmıştır. Özellikle de Pergamon kralları bölge ile yakından ilgilenmişlerdir.⁸⁹

Orondeis'in, önemli yol güzergâhları üzerindeki stratejik konumu nedeniyle henüz MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısında bölge tarihinde önemli roller üstlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Titus Livius'un anlattıklarına göre G. Manlius Vulso, Galat boyu Tolistoboglara karşı hücum için hazırlık yapmak üzere Galatia sınırında Abassium'da durmuş, buradan hareketinden hemen sonra Oroanda'dan bir elçilik heyeti gelerek kendilerine dokunulmaması karşılığında 200 talent fidye ödemeye hazır olduklarını

⁸² Orondeis halkı için bkz. Ruge 1939, s. 1130-1131; Syme 1995, s. 180-181.

⁸³ Bru 2017, s. 27, 164.

⁸⁴ Plin. V 147.

⁸⁵ Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 387.

⁸⁶ Cronin 1902, s. 104-105; Robert 1965, s. 87; Bru 2017, s. 175.

⁸⁷ Bru, 2017: 173.

⁸⁸ Büyük İskender sonrası Pisidia Bölgesi'ndeki siyasal gelişmeler için bkz. Özsait 1985, s. 1-64; Arslan 2011, s. 46-54.

⁸⁹ Bru 2017, s. 181.

bildirmişlerdir⁹⁰. Her ne kadar böyle bir girişimin izahında zorluklar olsa da⁹¹ temel tehdidin bölgesel güçler ve belki de Galat boyları olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Titus Livius, Oroandalı elçilerin Tolistobogların Olympos Dağı'nda, Tektosagların ise Magaba Dağı'nda mevzilendiklerini ve Trokmilerin de karıları ve çocuklarını Tektosaglara emanet edip Tolistoboglara yardım etme kararı aldıkları yönünde sağlam haberler getirdiklerini bildirmektedir.⁹² Manlius Vulso daha sonra söz konusu parayı tahsil için Q. Minucius ve Thermus ile kardeşi L. Manlius'u Roma adına Oroanda'ya göndermiştir.⁹³ O halde MÖ 189 seferi sırasında Manlius Vulso, 200 talentlik bir vergiyi dostlukla Orondeis elçilerine kabul ettirerek onları egemenlik altına almış oldu.⁹⁴ Öte yandan yine Livius'un aktarımlarından Orondeislilerin Phrygia'da gerçekleşen savaşta Galatlar ile Romalılar arasında arabuluculuk yaptıkları da anlaşılmaktadır.⁹⁵ Sonuçta Manlius Vulso tarafından boyun eğdirilen ve ağır bir fidyeye vermek durumunda bırakılan bu barışçıl halk üzerine yapılan sefer kısa vadede bir başarı gibi görünse de Roma'nın Anadolu'daki yönetim imajı açısından pek de olumlu bir sonuç doğurmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Manlius Vulso'nun kişisel hırsının kurbanı olan Orondeisliler, ancak önemli bir miktarda fidyeye ödemek suretiyle büyük bir katliamdan kurtulmuşlardır. Nitekim Manlius Vulso, Roma'ya döndüğü zaman seferinin hesabını verirken kendisine eşlik eden L. Aemilius Paulus ve L. Furius Purpurio gibi komisyon üyeleri tarafından bu barışçıl halka saldırmamasından dolayı şiddetle eleştirilmiştir.⁹⁶

Öte yandan MÖ 2. yüzyılda Anadolu siyasal anlamda bölünmüş yapısıyla çok karmaşık bir manzara arz etmektedir. Ülkelerinin stratejik konum nedeniyle tarafsız kalmaları çok da mümkün olmayan Orondeisliler Anadolu'nun siyasal güçleri arasında çekişmelere sahne olmuş özellikle Pergamon ve Galatlar arasındaki ilişkilerde belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. MÖ 168-166 yıllarında Galatlar ile Pergamon krallığı arasında meydana gelen savaşta⁹⁷ Selge ve Miste'a'ya komşu olan Amblada Galatları

⁹⁰ Liv. XXXVIII 18. 2; Polyb. XXI, 41, 7 ve 43, 1. Ayrıca bkz. Anderson 1899, s. 311.

⁹¹ M. Özsait'in de haklı olarak belirttiği gibi Manlius Vulso tehlikesinin geçmesine rağmen ve yaklaşık 200 km yol kat ederek fidyeye karşılığında Roma dostluğunu kazanmaya çalışmanın izahı güçtür. Ancak bu dostluk elde etme girişimi bölgesel güçlere veya kentlerden gelecek tehlikelere karşı istenmiş olmalıdır. Bu konuda bkz. Özsait 1985, s. 62.

⁹² Liv. XXXVIII 19. 1-2.

⁹³ Polyb. XXI 41, 7; XXII 43, 1; Liv. XXXIII 39. 1.

⁹⁴ Bru 2016, s. 73; Özsait 1985, s. 65.

⁹⁵ Liv. XXXVIII 19, 1.

⁹⁶ Liv. XXXVIII 45, 9: "...Pisidia, Lycaonia ve Phrygia'nın her köşesini ziyaret etmediniz mi? Bu bölgelerdeki tiranlardan ve halklardan para toplamadınız mı? Oroandalılar gibi zararsız topluluklarla ne işiniz vardı?...".

⁹⁷ Polyb. XXXI, I, 1-2; XXX 3, 2.

desteklemişlerdir. Polybios'un aktarımlarından anlaşıldığına göre bu sıralar kral Eumenes'in kardeşi Attalos'u Roma'ya gitmeye mecbur bırakan da Galat tehlikesi olmuştu⁹⁸. II. Eumenes, Galatlar ve müttefikleri üzerinde yalnız başına bir başarı elde edeceğinden şüpheli olduğundan hem Roma'nın MÖ 168'deki Pydna zaferini tebrik etmek hem de Galatlara karşı yardım istemek üzere Roma'ya gitmiş ancak Roma'ya kabul edilmeyip Brindizi'den geri çevrilmiştir.⁹⁹ Attalos, ayrıca Galat isyanını yerinde görmek üzere *legatus*lar göndermeleri ve bölgeyi eski hâline getirmeleri için bir müddet *senatus* üyelerine yalvarmıştır.¹⁰⁰ Roma'nın desteğini alamamakla birlikte kral, MÖ 166 yılında Galatlara karşı kesin bir zafer elde etmiştir¹⁰¹. MÖ 160 yılında bu iki güç arasındaki savaşta Orondeisliler, Galatlara karşı Pergamon ile birlikte hareket etmiş olmalıydılar. Zira bu tarihte Pergamon'dan Amblada'ya gönderilmiş bir mektupta komşu kentler olan Vasada ve Mistea'nın elçilerinden söz edildiği görülmektedir¹⁰². Pergamon Krallığı, muhtemelen Galatlardan gelecek tehditlere karşı *Orondicus Tractus*'un kuzeyinde Thrak kolonilerini yerleştirmiş olup buradaki Neapolis kentinin de Attalidler tarafından kurulduğu düşünülmektedir.¹⁰³

Bu tarihten itibaren Antik edebi kaynakların hakkında bilgi vermedikleri bölge ile ilgili olarak MÖ 1. yüzyılın ilk yarısında Romalı *proconsul* Publius Servilius Vatia'nın iç bölgelerdeki haydutları da hedef alan ikinci seferi (MÖ 76-75) münasebetiyle yeniden bilgi sahibi olunmaktadır. Servilius Vatia, Attalia'dan hareket ederek Karalis Gölü'nün doğu kıyılarından kuzeye doğru saldırmış, Atenia, Pappa-Tiberiopolis (Yunuslar), Misthea-Claudiocaesarea'yı (Fasıllar) kapsayan Orondeis bölgesini ele geçirmiştir.¹⁰⁴ Cicero'nun MÖ 63 yılına ait bir söylevinden Servilius'un Orondeis arazilerini *ager publicus* (kamu arazisi) yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ *Ager*

⁹⁸ Polyb. XXX 1. 1-3.

⁹⁹ Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 95.

¹⁰⁰ Polyb. XXX 3. 2.

¹⁰¹ Özsait 1985, s. 66.

¹⁰² Heinrich Swoboda – Josef Keil, “Epigraphische und Archäologische Denkmäler”, *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien, und Isaurien*, (Ed: H. Swoboda – J. Keil – F. Knoll), Prag 1935, s. 33 no. 74; BE 1936, s. 386.

¹⁰³ Bru 2017, s. 174.

¹⁰⁴ Feld 2005, s. 68-69; Bru 2016, s. 73. Servilius Vatia'nın bölgeye yapmış olduğu sefer ve izlediği güzergâh hakkında Ormerod 1922, s. 40-46; Philip Charles De Souza, *Piracy in the Ancient World: from Minos to Mohammed*, University Collage Thesis submitted for the degree of Ph. D. in History, 1992, s. 300-306; Syme 1995, s. 211-212.

¹⁰⁵ Cic. *Leg. Agr.* II 50. Bu konuda ayrıca bkz. Ormerod 1922, s. 47-48; Jones 1998, s. 133; Mitchell 1993, I s. 90; Feld 2005, s. 68; Bru 2017, s. 27.

publicus yapılarak Asia eyaletine dâhil edilmiş¹⁰⁶ olan Orondeis arazilerinin Plinius¹⁰⁷ tarafından sözü edilen *Orondicus Tractus* ile aynı olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰⁸

Pompeius'un MÖ 64 yılında düzenleme yaptığı eyaletler içerisinde Kilikia da vardır. Bu sırada Kilikia eyaleti Pisidia'yı dolayısı ile bölgeyi de kapsıyordu¹⁰⁹. MÖ 37-36'da Anadolu'da Roma yönetimi tarafından Amyntas'a bölgenin de içerisinde yer aldığı çok geniş sahaların idaresi verilmiştir. Yeni eklenen bölgelerle birlikte Amyntas'ın krallığı Galatia, Lykaonia, Doğu Pamphylia, Isauria ve Pisidia'yı da içine alıyordu.¹¹⁰ Amyntas'ın ölümü ile birlikte *Orondicus Tractus*, MÖ 25 yılında kurulan Galatia Eyaleti'ne ilhak edilmiştir¹¹¹. Servilius'un seferinden beri Roma'ya ait olan Beyşehir Gölü'nün doğusundaki *ager Orondicus* arazileri üzerine kurulmuş malikânelere de Roma *veteranları* yerleştirilmiştir.¹¹²

İmparatorluk döneminden itibaren bölgenin Roma için daha da önem kazandığı anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere Orondeis arazileri ekip biçmeye son derece elverişliydi. MS 6 yılında Cornutus Aquila'nın gözetiminde inşasına başlanan *Via Sebaste*'nin¹¹³ doğu kolu Antiokheia'ya bağlanmıştır.¹¹⁴ Pappa-Tiberiopolis ve Kırelî üzerinden Antiokheia ve İkonion'a ulaşımdaki konumu bölgenin stratejik önemini bir kat daha artırmıştır. Orondeis toprakları Killanion Ovasını Pisidia Antiokheia'sının güneyine, Lykaonia'ya ve özellikle Galatia'ya, İkonion'a Kilikia kapılarına bağlayan stratejik bir boğazı kontrol altında tutuyordu.¹¹⁵

Bilindiği üzere Augustus (MÖ 27- MS 14) bütün imparatorlukta olduğu gibi bölgede Roma hâkimiyetini yerleştirmek için koloniler kurmuş ve yollar yaptırmıştır. Augustus'un izlediği siyaseti Tiberius (14-37) da devam

¹⁰⁶ Bru 2017, s. 28.

¹⁰⁷ Plin. V 147.

¹⁰⁸ Mitchell 1993, I, s. 90.

¹⁰⁹ Özsait 1985, s. 78-79.

¹¹⁰ Özsait 1985, s. 82 dn. 401.

¹¹¹ Bru 2017, s. 28, 175.

¹¹² Mitchell 1993, I, s. 90; Magie 1950, s. 1173; Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 385. Bölge, MÖ 25 yılından MS 235 yılındaki yeni eyalet düzenlemelerine kadar Galatia Eyaleti'nin bir parçası olarak kalmıştır, bkz. Mitchell 1993, II, s. 157, 161; Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 387.

¹¹³ Belke – Restle 1984, s. 101-102; Adrian N. Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and the East". *The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.*, *The Cambridge Ancient History IX*, (Ed: J. A. Crook, A. Lintott & E. Rawson), Cambridge 2008, s. 232.

¹¹⁴ Cronin 1902, s. 108-109.

¹¹⁵ Bru 2017, s. 28.

ettirmiş, Pappa'ya¹¹⁶ kent statüsü verilmiş ve vatandaşları da *Tiberiopolitae Pappeni Orondeis* olarak adlandırılmıştır.¹¹⁷ Burası Ptolemaios¹¹⁸ tarafından Orondeis kentlerinden birisi olarak gösterilmektedir. Ayrıca *Orondicus Tractus*'un güney girişini kontrol eden noktada yer alan Pappa'nın, Yunuslar'da bulunmuş mil taşından¹¹⁹ *Via Sebaste*'yi Ikonion'a bağlayan güzergâh üzerinde bulunduğu anlaşılmıştır.¹²⁰

Orondeis Bölgesi'nin ikinci kenti ise *Via Sebaste*'nin bir uzantısı üzerinde yer alan *Mistea*'dır¹²¹. İmparator Claudius, Beyşehir Gölü'nün güneydoğu noktasındaki *Mistea*'ya (Beyşehir)¹²² *Claudiocaesareia* olarak kendi adını vermiş ve kentin adı *Claudiocaesareis Misteani Orondeis* olmuştur¹²³. Bu durum Tiberius'ta olduğu gibi Claudius'un da bölgeye yakın ilgisinin bir göstergesidir¹²⁴. Bir yazıt vasıtasıyla *Mistea*'nın *boule* (karar meclisi) ve *demosu* (halk meclisi) tarafından Corbulon'un oğlu Ti. Claudius Oplon'un onurlandırıldığı bilinmektedir¹²⁵. Orondeis Bölgesi'nin iki önemli kenti Pappa ve *Mistea* muhtemelen *Koinon Orondian* adında bir birlik oluşturmuşlardı.¹²⁶

Iulius-Claudius Sülalesi imparatorlarının politikalarında Orondeis ve Orondeisliler daima öncelikli bir yere sahip olmuştur.¹²⁷ Bir yazıt¹²⁸ yoluyla Pappa-Tiberiopolis kentinin Vespasianus'a bir heykel adadığı belgelenmiştir. Aynı şekilde kentin *boule* ve *demosunun* imparator Traianus'a adakta bulunduğu bir başka yazıttan bilinmektedir.¹²⁹ Antiokheia yazıtları içerisinde yayımlanmış ve Tiberiopoliteslilerin kentinin Antiokheia'ya sunduğu 102 ve

¹¹⁶ Pappa'nın yerel bir isim olduğu konusunda bkz. Ladislav Zgusta, *Kleinasiatische Orstnamen*. C. Winter, Universitätsverlag, Heidelberg 1984, s. 469, §1003-3; Bru 2017, s. 177.

¹¹⁷ Magie 1950, I, s. 500; Özsait 1985, s. 97; Jones 1998, s. 137; Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 387. Pappa yazıtları için bkz. MAMA VIII, s. 60-61 no. 331-339; Robert 1965, s. 73-77.

¹¹⁸ Ptol. V 4. 12.

¹¹⁹ Cronin 1902, s. 102 no. 7.

¹²⁰ Bru 2017, s. 177.

¹²¹ Ptol. V 4.10; Hall 1959, s. 119-124; Özsait 1985, s. 126-127; Bru 2017, s. 177.

¹²² Belke, Restle 1984, s. 205-206. *Mistea*'nın lokalizesi konusundaki tartışmaların bir özeti için bkz. Robert 1965, s. 82-83.

¹²³ Breytenbach – Zimmermann, 2018, s. 387.

¹²⁴ Bru 2016, s. 73.

¹²⁵ Hall 1959, s. 119; SEG, 18 no. 564; Bru 2017, s. 180.

¹²⁶ MAMA VIII, 60 no. 333; Robert 1965, s. 76; Kurt 2017, s. 126.

¹²⁷ Bru 2017, s. 176.

¹²⁸ MAMA VIII, 60 no. 330.

¹²⁹ Alan S. Hall, "Notes and Inscriptions from Easten Pisidia", *Anatolian Studies*, 18, 1968, s. 63-64 no. 2.

114 yılları arasına tarihlendirilen bir yazıt¹³⁰ ise Traianus'un adı bilinmeyen bir Galatia *legatını* onurlandırmaktadır. Pappa-Tiberiopolis kentinin ve dolayısı ile Orondeis Bölgesi'nin tarihine ışık tutacak başka Grekçe yazıtlar da ele geçmiştir. Bunlardan birinde kentin *boule* ve *demosunun* Orestes isimli bir rahibi onurlandığı anlaşılmaktadır¹³¹. Bu yazıt gibi tarihlendirilmemiş bir başka yazıtta ise kentin vasisi ve aynı zamanda rahip olan T. Iulius Quadratus Leonia'nın Orondeislilerin *boule* ve *demosu* ile *koinonu* tarafından bir heykelle onurlandırılmış olduğu belgelenmektedir.¹³² Bu yazıt, kentin *koinon* ve daha sonra Severus Aleksander'in hükümdarlığı zamanında elde ettiği *metropolis* unvanını göstermesi nedeniyle önemlidir. Söz konusu yazıt, *koinon* ve *metropolis* unsurlarının doğrudan doğruya imparatorluk kültürünün bölgesel ve yerel organizasyonu ile bağlantılı olduğunu doğrulamaktadır¹³³. Bir diğer yazıttan ise *metropolis* unvanlı Pappa'nın Severus Alexander'in bir heykelini onurlandığı anlaşılmaktadır¹³⁴. Ayrıca kentin Antoninus Pius'un döneminde para bastığı bilinmektedir. 3. yüzyılın ortasında, Pappa-Tiberiopolis Philippus Arabs'ın (244-249) eşi imparatoriçe Marcia Otacilia Severa'yı bir heykelle onurlandırmıştır.¹³⁵

Vasada'dan ele geçmiş ve Elagabalus'un hükümdarlığına tarihlenen bir yazıttan¹³⁶ bölgenin Galatia yöneticisinin sorumluluğunda olduğu bilinmektedir.¹³⁷ Diocletianus'un düzenlemeleri ile bölge, tarihinde ilk kez eyalet statüsü elde eden Pisidia içerisinde yer almıştır¹³⁸. MS 371 yılında ise yeni oluşturulmuş olan bağımsız Lykaonia eyaleti sınırlarına dâhil olmuştur.¹³⁹ Iustinianus (MS 527-565) *praefectus praetorio* görevinde bulunan Kappadokialı Ioannes tarafından hazırlanan ve MS 535 yılına tarihlenen yasalarda, Pisidia'nın dolayısı ile bölgenin yönetimi de ele alınmıştır.¹⁴⁰

¹³⁰ Cronin 1902, s. 101 no. 5; IGR 3, 1469; Robert 1965, s. 75.

¹³¹ MAMA VIII, 60 no. 332; Bru 2017, s. 178.

¹³² MAMA VIII, 60 no. 333; Bru 2017, s. 177.

¹³³ Bru 2017, s. 178.

¹³⁴ Hall 1968, s. 62-63 no. 1.

¹³⁵ Cronin 1902, s. 101-102 no. 6 (= MAMA VIII, 60 no. 331; IGR 3, 1468). Bu konuda ayrıca bkz. Robert 1965, s. 73; Bru 2017, s. 179.

¹³⁶ Swoboda – Keil 1935, s. 25 no. 38; AE 1937, s. 89 no. 251; Bernard Rémy, *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C. – 284 ap. J.-C.) (Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie)*, Institut Français d'Etudes Anatoliennes et Editions Divit, Istanbul 1989, s. 160 no. 126.

¹³⁷ Mitchell 1993, II, s. 157.

¹³⁸ Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 52, 53; Özsait 1985, s. 101.

¹³⁹ Belke, Restle 1984, s. 54-55, 86-87; Mitchell 1993, II, s. 161; Feld 2005, s. 88.

¹⁴⁰ Iust. Nov. VIII 25; Belke – Restle 1984, s. 75.

Orondeis Bölgesinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı

Arkeolojik verilere göre Neolitik dönemden itibaren yerleşime sahne olan Beyşehir Gölü'nün doğu kesimindeki ovalık alan oldukça bereketli bir tarım havzasını oluşturmaktadır. Nitekim Neolitik dönemde yerleşim alanı olan Erbaba Höyüğü'nde yapılan çalışmalar burada yaşayan toplulukların üretici yaşama geçtiklerini kanıtlamaktadır. Buna göre höyükte yapılan analizler tahıl ve bezelyenin kültüre alındığını göstermektedir. Bunun dışında 1974 yılında yapılan stratigrafik analizler sonucu elde edilen bulgular ise Erbaba halkının çiftçilik ve hayvancılık yaptığını kanıtlamaktadır. Bu analizler bölgede sığır ve koyunun evcilleştirildiğini göstermiştir.¹⁴¹ Orta Tunç Çağı'nda ise bölgede tahıl üretimi devam etmiş ve kuru tarım metodlarının uygulandığı anlaşılan bu alan iklim elverdiği sürece Hititlerin tahıl ihtiyacını karşılamada önemli bir bölge olmuştur.¹⁴²

Orondeis Bölgesi, tarımsal faaliyetler için son derece elverişli coğrafi koşulları ve önemli yollar üzerinde bulunan stratejik konumu nedeniyle daima bir cazibe merkezi oluşturmuştur. Bu nedenle değişik topluluklara ev sahipliği yapmış ve o toplulukların kültürel izlerini muhafaza etmiştir¹⁴³. Nitekim gerek antik edebi kaynaklardan¹⁴⁴ ve gerekse epigrafik belgelerden¹⁴⁵ Orondeis'in de içerisinde yer aldığı bölgenin demografik olarak homojen bir yapıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır¹⁴⁶. Orondeis Bölgesi'nin içerisinde yer aldığı sahaların coğrafi çeşitliliği, politik ve sosyo-kültürel çeşitliliği de beraberinde getirmiş olmalıdır. Söz konusu bölge halklarından kabul edilen Sedaseis, Pedaseis, Psekaleis toplulukları¹⁴⁷ ile Gorgoromeis¹⁴⁸ halkının da Orondesililerle bir şekilde ilişki içerisinde olması gerekmektedir. Ancak bir Orondeis kenti olan Pappa-Tiberiopolis'in başrahibinin söz konusu topluluklar arasında özel bir yere sahip olması, bu

¹⁴¹ Bordaz 1973, s. 284.

¹⁴² Turgut 2015, s. 340.

¹⁴³ Bru 2017, s. 164.

¹⁴⁴ Strab. XIII 4.13.

¹⁴⁵ MAMA VIII, 64 no. 360; William Moir Calder, "Inscriptions of Southern Galatia", *American Journal of Archaeology*, 36, 1932, s. 453.

¹⁴⁶ Stephan Mitchell, "Population and Land in Roman Galatia," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Ed: Von H. Temporini), Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II/7-2, Berlin-New York, 1980, s. 1062.

¹⁴⁷ Mehmet Ali Kaya, "Roma İmparatorluk Döneminde Beyşehir Gölü Çevresi", *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu, (11-13 Mayıs)*, Konya, 2006, s. 366.

¹⁴⁸ Alan S. Hall, "The Gorgoromeis", *Anatolian Studies*, 21, 1971, s. 125-166.

kabilelerin kültürel olarak karışıp kaynaştıklarının en somut örneği olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁹

Orondeis Bölgesi daha önce de değinildiği üzere çok farklı kültürlerden insanların bir arada yaşadığı bir bölge olmuş ve bu durum bölgenin inanç yapısına da etki etmiştir. Bu nedenle antik dönemde çok farklı tanrı ve tanrıçalara ait kültler bölgede bir arada görülmüştür. Hem Kybele ve Men gibi doğu kökenli hem de Ares, Dionysos, Dioskurlar, Poseidon ve Zeus gibi batı kökenli kültler görülmektedir.¹⁵⁰ Özellikle Fasılların Hititlerden başlayarak sonraki dönemlerde kutsal bir merkez olduğu bilinmektedir.¹⁵¹. Öyle ki Fasıllar Hitit anıtında Dağ tanrısı Şarruma'nın varlığı belgelenmektedir.¹⁵²

Bölgede tapınım gören tanrılardan birisi de Zeus'tur. Yapılan araştırmalar Beyşehir civarında bölgenin yerel özellikleri ağır basan tanrısı Zeus'a ait sunakların varlığını ortaya koymuştur.¹⁵³ Fasıllar'da bir kaya yüzeyine işlenmiş büstün Zeus'un yerel bir tipine ait olabileceği düşünülmektedir.¹⁵⁴. Hatta Zeus, bölge için son derece önem arz eden bir ürün olan bağcılığın koruyucu tanrısı olarak değerlendirilmektedir. Bu Zeus büstünün yakınında asma dallarının ve üzüm salkımlarının olması, burada Zeus'un üzümlerin, bağcılığın koruyucu tanrısı olarak düşünülmektedir.¹⁵⁵ Bölgede sıklıkla rastlanan farklı tiplerdeki sunu çanakları, basamaklı sunaklar ve açık hava tapınağı gibi kaya anıtları ise Kybele kültü ile ilişkilendirilmektedir.¹⁵⁶

¹⁴⁹ MAMA VIII, 61 no. 332, 337; Mitchell 1993, I, s. 77, 116 dn. 125; Kurt 2017, s. 126, 133.

¹⁵⁰ Asuman Baldıran, "Yeni Araştırmalar Işığında Lykaonia Bölgesi Kültleri", *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı*, (Ed: Bilal Söğüt), İstanbul 2012, s. 80.

¹⁵¹ Asuman Baldıran – Güngör Karauğuz – Bilal Söğüt, "Centre Unissant Les Cultes Hittites Et Romains: Fasıllar", *Proceedings of the International Symposium "Trade and Production Through the Ages", Konya, 25-28 November 2008*, (Ed: Ertekin Doksanaltı, Erdoğan Aslan), Aybil Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dijital Baskı Merkezi, Konya 2010, s. 233.

¹⁵² Baldıran vd. 2010, s. 221 Fig. 8-10.

¹⁵³ Asuman Baldıran, "A Study About Cults of Lykaonia Region", *Anados. Studies of the Ancient World*, 6-7/2006-2007, 2008, 36-37 Fig. 12-13; Burak Baldıran, Lykaonia Bölgesi Zeus Sunakları: Beyşehir-Seydişehir İlçeleri ve Civarı", *Amisos*, 4/7, 2019, 120-125 Resim 1-7, 8-10.

¹⁵⁴ Baldıran 2012, s. 79 Resim 22.

¹⁵⁵ Baldıran 2009, s. 22; Baldıran 2012, s. 80.

¹⁵⁶ Asuman Baldıran – Bilal Söğüt, "Lykaonia Bölgesinde Kybele Kültü: Beyşehir ve Seydişehir İlçeleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2002, s. 45-69; Baldıran 2008, s. 35 Fig. 2-11; Baldıran 2009, s. 22-23 Resim 18, 40 Resim 36-37, 42 Çizim 2, 56. Ayrıca yazıtlarda da ana tanrıçaya rastlanmaktadır. Karahisar yakınlarındaki bir çeşmede devşirme malzeme olarak kullanılmış bir taş üzerindeki yazıtta Flavius

Karahisar'dan bir mezar anıtında Kybele kültü belgelenmiştir.¹⁵⁷ Bölgede her biri bir mezar steli formunda kaya yüzeylerine işlenmiş kabartmaların Ares kültüne işaret ettiği düşünülmektedir. Beyşehir'e 30 km uzaklıkta bulunan Zekeriyaköy'deki yedi atlı binici kabartmasının Ares kültüne işaret ettiği ileri sürülmektedir.¹⁵⁸ Fasıllar'da Dioskurlar Hitit Anıtı'nın bulunduğu tepede kayalık alanda kayanın güney cephesine işlenmiş olan kabartmada bir altın iki yanında birer at ve atların önünde ayakta duran atların dizginlerini tutan süvariler olarak betimlenmişlerdir.¹⁵⁹ Soldaki Dioskur'un arkasında altı satırdan oluşan Grekçe yazıttan, Fasıllar'dan bir mezar anıtının yazıtından ise anıtın Dioskurlara adandığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁰ Ayrıca Fasıllar'daki bir kaya yazıtında Dioskurların koruyucu özellikleri "*insanları tehlikeli durumlarda koruyan Kabires Dioskurları*" olarak geçmektedir.¹⁶¹ Fasıllar'da tapınım gören bir başka tanrı ise Poseidon'dur. Fasıllar *nekropol* alanının kuzeyinde Asartepe denilen mevkinin güney eteğinde bir kaya kütlesi üzerinde ortada bir erkek büstü, her iki yanında birer at betimlenmiştir. Özellikle at figürünün kompozisyonda yer almasından ve atın Poseidon'un simgelerinden biri olmasından dolayı bu kültle ilişkilendirilmektedir.¹⁶²

Öte yandan Fasıllar'da ay ve ay figürünün içindeki yuvarlak kabartma betimlemeleri¹⁶³ ile yine Fasıllar'daki bir mezar yazıtından¹⁶⁴ Men kültürünün varlığı anlaşılmaktadır. Pappa-Tiberiopolis'in Antoniuslar zamanında Orondeisliler için bir imparatorluk kültü merkezi olduğu da

---

adında birinin yöneticiliğinde halkın ana tanrıçaya arazi harcamalarının onda biriyle bir sunak yaptırmış olduğundan söz edilmektedir. Yazıtın sadece Türkçe çevirisi için bkz. Baldıran 2009, s. 57.

¹⁵⁷ Baldıran vd. 2010, s. 226-227 Fig. 19-20. Beyşehir ve Seydişehir çevresi Kybele anıtları hakkında ayrıca bkz. Asuman Baldıran – Bilal Söğüt, "Kybele Monument In Lykaonia Region Beyşehir And Seydişehir Counties", *Proceedings of the International Symposium "Trade and Production Through the Ages"*, Konya, 25-28 November 2008, (Ed: Ertekin Doksanaltı, Erdoğan Aslan), Aybil Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dijital Baskı Merkezi, Konya 2010, s. 257-278.

¹⁵⁸ Baldıran 2008, s. 44 Fig. 31-32; Baldıran 2009, s. 56; Baldıran 2012, s. 74.

¹⁵⁹ Baldıran 2012, s. 75 Resim 3.

¹⁶⁰ Swoboda – Keil 1935, s. 17 no. 16; Baldıran 2008, s. 37-39 Fig. 16; Baldıran 2009, s. 21 Resim 16; Baldıran vd. 2010, s. 224-225 Fig. 16-18.

¹⁶¹ Louis Robert, "Documents d'Asie Mineure", *Bulletin de correspondance hellénique*, 107, s. 553-578; Baldıran 2012, s. 75.

¹⁶² Baldıran 2008, s. 40 Fig. 22; Baldıran vd. 2010, s. 228 Fig. 22; Baldıran 2012, s. 78 Fig. 16. Swoboda ve Keil tarafından yapılan bir yayında sadece çizim olarak verilmiş olan bir altar üzerinde de Poseidon betimlenmiştir, bkz. Swoboda – Keil 1935, s. 13 Abb. 6.

¹⁶³ Baldıran 2008, s. 39; Baldıran 2009, s. 23 Resim 20; Baldıran vd. 2010, s. 227 Fig. 21.

¹⁶⁴ Swoboda – Keil 1935, s. 18; Baldıran 2008, s. 39 Fig. 19-20; Baldıran 2009, s. 28-29 Resim 24; Baldıran vd. 2010, s. 227; Baldıran 2012, s. 78.

düşünülmektedir.¹⁶⁵ Öyle ki Pappa-Tiberiopolis yazıtlarından birisinde¹⁶⁶ Orostes adlı başrahibin kentin *boule* ve *demosu* tarafından onurlandırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁷ Ne yazık ki yazıt, başrahibin hangi tanrının rahibi olduğu hakkında bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte tanrının herkesçe bilinen en ünlü tanrı olduğu için yazıtta isminin geçmediği ve söz konusu tanrının bölgede en sık tapınım gören Men olması gerektiği değerlendirilmektedir¹⁶⁸. Yukarıda da söz edilmiş olan bir başka Pappa-Tiberiopolis yazıtından¹⁶⁹ ise Orondeislilerin *boule* ve *demosu* ile *koinonu* tarafından T. Iulius Quatratus Leonia adındaki başrahibin bir heykelle onurlandırıldığı belgelenmektedir. Ancak söz konusu kişinin tanrı Dionysos'un başrahibi olduğu bu kez yazıttan anlaşılmaktadır¹⁷⁰. Ayrıca ikonografide üzüm salkımı ve asma dalı Dionysios ile ilgili olduğu için bağcılığın temel geçim kaynağı olduğu bölgede Dionysos kültürünün yaygın olacağı açıktır.¹⁷¹

Bölgede tapınım gören bir diğer tanrı da Tyche'dir. Öyle ki bir yazıt¹⁷² vasıtasıyla Pappa-Tiberiopolis'in iyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde Pisidia Antiokheia'sında Tyche'nin bir heykelini adadığı bilinmektedir. Killanian Ovası'nın kenarında Anaboura'nın *territoryumunda* Pappa kökenli Menneas'ın oğlu Timotes adında biri tanınıyor.¹⁷³ Bölge yerleşimi Sağır'dan kopyalanmış bir başka yazıt¹⁷⁴, Diokles'in oğlu Aurelius Diokles adında birisinin Sağır'da Pisidia Antiokheia'sının Artemis tapınağında "Pap(p)enien" olarak hissesinin varlığını belgelemektedir.

Öte yandan bölgenin Erken Hristiyanlık Döneminde de önemini koruduğu bu döneme ait çok sayıda yazıttan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıtlar üzerinde yapılan çalışmalarda, Hristiyanlığın MS 3. yüzyılda Antiokheia'da başlayıp *Via Sebaste*'nin doğu kısmına bağlanan ve Pappa

¹⁶⁵ Bru 2017, s. 179.

¹⁶⁶ MAMA VIII, s. 61 no. 332.

¹⁶⁷ Kurt 2017, s. 128.

¹⁶⁸ Bru 2017, s. 177.

¹⁶⁹ MAMA VIII, 61 no. 333.

¹⁷⁰ Bu konuda bkz. Bru 2016, s. 74; Bru, 2017, s. 176.

¹⁷¹ Baldiran 2009, s. 55. Karaman yakınlarında Karadağ'ın güney eteklerinde bir işliğin toplama fiçisi içerisinde asma dalları tutar şekilde betimlenmiş bir figürün Dionysios ile ilişkilendirilmesi konusunda bkz. Ercan Aşkın – Mehmet Kurt, "Antik Dönemde Karadağ (Boratinon Oros) ve Çevresinde Tarımsal Üretim", *Seleucia*, IX, 2019, s. 115-116, 131-132 Fig. 2-3.

¹⁷² J. R. S. Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, s. 124 no. 97; IGR 3, no. 309. Sultan Dağı'nın diğer köşesindeki Pissia (Bisse)'de Septimius Severus'a adanmış bir heykel kaidesi üzerinde aynı *epitetin* bir kullanımı için bkz. Anderson 1898, s. 115 no. 56.

¹⁷³ J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*. Papers of the American School at Athens III, Damrel and Upham, Boston 1888, s. 196 no. 322; MAMA VIII, 69 no. 388.

¹⁷⁴ W. M. Ramsay 1906, s. 339 no. 173; Bru 2017, s. 180.

üzerinden Orondeis toprakları üzerinde uzanan yol boyunca yayıldığını ortaya koymuştur. Bu yol üzerindeki Pappa ve yolun güneydoğusundaki tepelik alanlarda yer alan modern Damlapınar, Yatağan ve Doğanbey gibi yerleşim alanlarında tespit edilmiş mezar taşlarındaki haç işaretleri, yazıtlarda geçen *presbyterin* (rahip) buna işaret ettiği değerlendirilmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca Bademli ile Mistea ve doğusundaki tepelik alanlardaki bazılarında *diakon* (kilise hizmetçisi) varlığını belgeleyen yazıtlar ise MS 4. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmiştir.¹⁷⁶ Öte yandan Orondeis Bölgesi ve yakın çevresini kapsayan Beyşehir Vadisi'ndeki Hristiyan yazıtları üzerine yapılmış onomastik incelemeler 31 erkekten 15'nin Grekçe, 14'ünün Latince, 1'inin yerli ve 1'inin de Yahudi ismi taşıdığını ortaya koymuştur. Yine Latince isimler arasında en fazla Paulus ismine rastlandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yine yazıtlar üzerine yapılan araştırmalar 8 kadın isminden 4'ünün Latin, 3'ünün yerli ve birinin Grek ismi taşıdığını ortaya koymuştur.¹⁷⁷ Burada Roma ve Grek isimlerine nazaran yerli isimlerin azlığı bir diğer dikkat çekici unsurdur. Bu da bölgede Hellen ve Roma kültürünün yüksek seviyede etkisini göstermektedir. Bölgede hem erkek hem de kadın isimleri arasında Latince isimlerin diğerlerine oranla çok fazla olması ise bu alanın Homonadies ve Orondeis'in pasivize edilmesinden MS 1 yüzyılın başına kadar Roma'ya ait olduğu gerçeği ile açıklanmaktadır.¹⁷⁸ Hellen ve Roma kültürü izlerine bu derece yoğun rastlanması bölgedeki imparatorluk malikâneleri, koloniler ve bununla bağlantılı olarak askerlerin yerleştirilmiş olmasının önemli bir etkisi olmalıdır. Ayrıca Paulus isminin sıkça rastlanması Antiokheia, Lystra ve İkonion'u ziyaret ettiği bilinen Aziz Paulus ile ilişkili olmalıdır.

Daha önce de belirtildiği üzere Orondeis bölgesi su kaynaklarının bolluğu ve verimli arazileri ile tarımsal faaliyetler için son derece elverişli şartlara sahiptir.¹⁷⁹ Nitekim Üskerler'deki yazıtından bir karı-kocaya ait olduğu anlaşılan altarın¹⁸⁰ bir yüzündeki öküz ile çift süren adam motifi bölgedeki tarımsal faaliyete bir örnek oluşturmaktadır. Altarda asma dalları arasına yerleştirilmiş olan kazma ve orak figürleri de çiftçiliğe işaret etmektedir.¹⁸¹ Çift sürme sahnelerinin betimlendiği kabartma örneklerine bölgenin yakın

¹⁷⁵ Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 389.

¹⁷⁶ Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 389.

¹⁷⁷ Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 393.

¹⁷⁸ Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 393.

¹⁷⁹ J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, s. 192; Bru 2017, s. 172-173.

¹⁸⁰ Altarın ön yüzü için bkz. Swoboda – Keil 1935, s. 42 Abb. 36.

¹⁸¹ Baldıran 2009, s. 47 Resim 54.

çevresinde Bozkır'da¹⁸², Taşkent'e bağlı Avşarlar kasabasında¹⁸³, Yalılıhöyük'te¹⁸⁴ ve Karadağ'da Değle ören yerinde¹⁸⁵ de rastlanmaktadır. Ayrıca Kuzey Lykanonia'da Şarören¹⁸⁶, Kadınhanı¹⁸⁷ ve Çemelisebil¹⁸⁸'den ele geçmiş mezar stellerinde ise çift sürme sahneleri kazıma çizgilerle oluşturulmuştur.¹⁸⁹

Günümüzde olduğu gibi antik dönemde de bölgede iki temel tarımsal faaliyet tahıl üretimi ve bağcılık olmalıdır.¹⁹⁰ Bölgede bağ ve bahçecilik faaliyetlerinin bir gelenek olarak çağlar boyunca devam ettirildiği bölgeyi gezen seyyahların ve araştırmacıların aktardıkları gözlemlerden de anlaşılmaktadır¹⁹¹. Muhtemelen yakın çevresindeki örneklerden de anlaşıldığı üzere bölgenin bugün olduğu gibi ovalık alanlarında tahıl üretimi, daha dağlık ve engebeli sahalarda ise bağcılık faaliyetleri yapılmakta idi. Yukarıda sözü edilen Zeus ve Dionysios kültlerinin yaygınlığı dışında bölgedeki birçok mezar taşında işlenmiş olan asma dalı ile üzüm motifleri¹⁹² ve ışıklar¹⁹³ bağcılığın somut kanıtlarını oluşturmaktadır. Orondeis'in sınır kentlerinden olan Amblada'da bağcılığın gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸² Bradley Hudson McLean, *Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum*, British Institute at Ankara, Ankara 2002, s. 45 Cat. No. 129 Fig. 137.

¹⁸³ Asuman Baldıran, "Taşkent-Avşar Ostotekleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, 2005, s. 81 Resim 26; Asuman Baldıran, "2005 Yılı Taşkent (Konya) Yüzeysel Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 25/1, 2008, s. 30, 38 Resim 8; Osman Doğanay, *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, 135, 297 Lev. 92.

¹⁸⁴ Asuman Baldıran, "Yalılıhöyük: A Settlement on the coast of Suğla Lake", *Anadol Studies of the Ancient World*, 12/2012, 2016, s. 34 Fig. 10.

¹⁸⁵ Gertrude Lowthian Bell, "Notes On A Journey Through Cilicia and Lycaonia", *Revue Archéologique*, 4/8, 1906, 249 Fig. 25; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 572, 578-579; Mehmet Kurt, *Antik Çağda Karaman (Laranda) ve Yakın Çevresi, Tarihi Coğrafya-Yerleşimler-Kalıntılar, Buluntular*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 67, 208 Lev. 38: 1; Aşkın – Kurt 2019, 123, 138 Levha 15.

¹⁸⁶ MAMA I, s. 77 no. 149.

¹⁸⁷ MAMA I, s. 141 no. 262.

¹⁸⁸ MAMA I, s. 178 no. 340.

¹⁸⁹ Aşkın, Kurt 2019, s. 123-124.

¹⁹⁰ Yazıtlar ve arkeolojik bulgular ışığında Karadağ (Boratinon Oros) ve çevresinde tahıl üretimi ve bağcılık faaliyetleri için bkz. Aşkın – Kurt 2019, s. 111-146 Levha 1-20.

¹⁹¹ Bu konuda bkz. Robert 1965, s. 77, 81, 84-87.

¹⁹² Baldıran 2009, s. 13 Resim 1-2; 13-14 Resim 3; 15-16 Resim 6; 21 Resim 17; 47 Resim 52-54; 49 Resim 57.

¹⁹³ Baldıran 2009, s. 38, 44-45 Resim 47-50; Asuman Baldıran, "Lykaonia Bölgesi Şarap İşlikleri (Beyşehir-Seydişehir Civarı)", *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi Sempozyum Bildirileri (06-08 Kasım 2008, Mersin)*, (Ed: Ümit AYDINOĞLU-A. Kaan ŞENOL), Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi yayınları, İstanbul 2010, s. 303-318 Fig. 1-15.

Öyle ki Strabon, Amblada'nın tıbbi amaçlarla kullanılan ve ticareti yapılan ünlü şaraplarından söz etmektedir ki buradan bağcılığın ve şarap ticaretinin bölge ekonomisinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Yine komşu kentlerden Vasada'dan bir yazıtta¹⁹⁵ “bağların sınırı” ifadesi geçmektedir. Tahıl üretimi ile bağ ve bahçeciliğe elverişli bu araziler Servilius Vatia tarafından ele geçirilmiş ve *ager publicusa* (kamu arazisi) dönüştürülmüştü¹⁹⁶. Roma imparatorluk dönemi ile birlikte ise bölgede imparatorluk malikâneleri ve özel malikânelerin varlığı bilinmektedir. İmparatorluk malikânelerinin bulunduğu merkezlerden biri, bölgenin yukarıda tanımlanan topografik yapısının en karakteristik örneklerinden birisini oluşturan Kireli'dir.¹⁹⁷ Kireli'nde bir imparatorluk malikânesinin oluşmasında verimli arazilere sahip olması¹⁹⁸ yanında bölgeyi Killanian Ovası yoluyla en önemli koloni kenti Antiokheia'ya, Lykaonia'ya ve Galatia'ya bağlayan stratejik konumunun da etkisi olmalıdır.¹⁹⁹ Kireli'nden ele geçmiş bir Roma yazıtı, imparatorluk azatlısı olan bir *pro(curator) Orondici*'nin varlığını göstermektedir.²⁰⁰ Yine Kireli'nde ele geçen Grekçe mezar yazıtından²⁰¹ Theophilos adında *libertus augusti* (imparator azatlısı) olan bir *epitroposun* (kâhya) varlığı belgelenmektedir. Bu yazıtlardan hareketle *Orondicus Tractus*'un ortasında yer alan Kireli'nde bir imparatorluk malikânesinin varlığı değerlendirilmektedir.²⁰² L. Robert'e göre Theophilos *Orondicus Tractus*'un *procurator*larından birisi olup Beyşehir Gölü'nün doğusunda Misteia ile Tiberiopolis'i içine alan ve daha doğudaki dağlar ve tepelerle sınırlanan araziye kapsayan malikânenin yöneticisi

¹⁹⁴ Strab. XII 7. 2.

¹⁹⁵ Swoboda – Keil 1935, s. 28 no. 58. Karaman yakınlarındaki Karadağ eteklerindeki Karacaören köyünde ele geçmiş ve üzerinde “Aplada mevkiindeki üzüm bağı” okunan stelin yazıtı için bkz. Aşkın – Kurt 2019, s. 119-120, 136 Levha 12.

¹⁹⁶ Ormerod 1922, s. 47-48; Jones 1998, s. 133; Mitchell 1993, I, s. 90; Feld 2005, s. 68; Bru 2017, s. 27.

¹⁹⁷ Bru 2017, s. 181. Roma imparatorluk döneminde önemli bir malikâne merkezi olan Kireli hakkında bilgi ve literatür için bkz. J. Greenhalgh, *Roman Pisidia – a study of development and change, a thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy*. Department of Archaeology University of New castle upon Tyne, 1987, s. 504-505.

¹⁹⁸ Robert 1965, s. 85.

¹⁹⁹ Bru 2017, s. 28.

²⁰⁰ AE 1927, 104; Robert 1965, s. 81.

²⁰¹ Pierre Paris – Georges Albert Radet, “Inscriptions de Pisidie, de Lycaonie et d'Isaurie”, *Bulletin de correspondance hellénique*, 10, 502-503 no. 4; J. R. S. Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, 185 no. 189; Cronin 1902, s. 107 no. 17; William Mitchell Ramsay, “Res Anatolicae: Ecceiterum Pisidia”, *Klio*, 23, 1930, 253; MAMA VIII, 61 341, 342; IGR 3, 243; SEG 6, 451.

²⁰² Robert 1965, s. 81; Bru 2017, s. 28.

pozisyonundaki bu *procuratorun* ikametgâhı ise Kireli'ndedir.²⁰³ Bir *dispansator* ve T. Flavius Diomedianus Diomedes adında Flavian'ın azatlısı olduğu anlaşılan kişinin mezar yazıtından²⁰⁴, burada MS 1. yüzyılda Bademli'de de bir Roma malikânesinin varlığı belgelenmektedir²⁰⁵. Bu malikânelerin güvenliğinin sağlanması da son derece önem taşıyan bir konu idi. Bu ise çok büyük olasılıkla bölgedeki koloniler ve *stationariiler*²⁰⁶ tarafından sağlanmakta idi²⁰⁷. *Stationariilerin* varlığını belgeleyen yazıtların bulunduğu Artanada²⁰⁸, Vasada²⁰⁹, Amblada²¹⁰ ile birlikte Kireli²¹¹'nin aynı zamanda *stationariilerin* karargâh merkezleri olduğu değerlendirilmektedir.²¹²

Sonuç

Antik Orondeis Bölgesi içerisinde yer alan Beyşehir Gölü havzası coğrafi konumu ve sahip olduğu verimli arazileri nedeniyle en erken dönemlerden itibaren yerleşime sahne olmuştur. Sözü edilen bu iki ana unsur nedeniyle bölgede farklı kültürlerin izlerine rastlanmıştır. Bölgedeki Eflatunpınar ve Fasıllar olmak üzere iki önemli Hitit anıtının varlığı, Hellenistik ve Roma dönemi kültürlerine dair izler ile farklı kültürlerin varlığı bunun en somut kanıtları olarak değerlendirilebilir.

²⁰³ L. Robert, F. Sarre'nin Selkisaray'dan Tiberiopolis yolu ile Kireli'ne ulaşırken gördüğünü belirttiği bir gölün yakınında yer alan antik kalıntılar sahasının Orondeis'in *procuratorunun* ikametgâhı olduğunu düşünmektedir. Bu konuda bkz. Robert 1965, s. 84-85.

²⁰⁴ CIL 3, 12143.

²⁰⁵ Kurt 2017, s. 130.

²⁰⁶ BE 1958, s. 322 no. 469; Louis Robert, *Etudes Anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, E. de Boccard, Paris 1937, s. 285; Robert 1965, s. 79-80. *Stationariiler*, çeşitleri ve görevleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cédric Bréaz, *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat (Ier-IIIème s. ap. J.-C.) Institutions municipales et institutions impériales dans l'Orient romain*, Schwabe Verlag, Basel 2005, s. 254-267.

²⁰⁷ Kaya 2006, s. 368.

²⁰⁸ J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, s.53 no. 73; Gertrud Laminger-Pascher, "Römische Soldaten in Isaurien", *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Artur Betz için Armağan*, (Ed: E. Weber – G. Dobesch), Wien 1985, s. 387-388; Feld 2005, s. 107.

²⁰⁹ Swoboda – Keil 1935, s. 27 no. 47; Laminger-Pascher 1985, s. 391; Mitchell 1993, I, s. 122.

²¹⁰ J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, s. 182 no. 300.

²¹¹ J. R. S. Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, s. 184-187 no. 187; Cronin 1902, s. 106 no. 6; IGR 3, 242, 1470; MAMA VIII, 61 no. 340; Laminger-Pascher 1985, s. 390; Mitchell 1993, I, s. 122.

²¹² Mitchell 1993, I, s. 77, 122; Kaya 2006, s. 369; Breytenbach – Zimmermann 2018, s. 387. L. Robert'e göre *procuratorların* ikametgâhı Kireli'nde olup burada *procurator stationarii* olarak askeri bir görevi de yerine getiriyordu, bkz. Robert 1965, s. 84.

Orondeis'in bulunduğu coğrafya özellikle Lykaonia-Pisidia-Galatia üçgeninde bir geçiş noktası özelliği taşıması bakımından önemlidir. Antik kaynaklardan da anlaşıldığı üzere bölge farklı dönemlerde idari olarak Pisidia, Galatia ve Lykaonia'nın sınırları içerisinde yer almıştır. Bu durum bölgenin sınırlarının belirlenmesinde güçlük yaratmaktadır. Epigrafik belgelerin sağladığı bilgiler ile arazi yapısı göz önüne alındığında bölgenin batıda doğal bir sınır olan Karalis'ten doğuda Bağırsak Boğazı'na, güneyde Amblada ve Vasada yerleşimlerinin bulunduğu Toros uzantılarından, kuzeyde Fele Boğazı'na değin uzanan geniş bir alanı kapsadığı kanaatindeyiz.

Sözü edilen bu coğrafya hem su kaynakları hem de verimli tarım alanlarının varlığı nedeniyle Roma'nın bölgeye olan ilgisini daha da artırmıştır. Örneğin Servilius Vatia'nın MÖ 78-74 yılları arasında Torosların iç bölgelerine yapmış olduğu seferin ikinci aşamasında Beyşehir Gölü çevresindeki topraklar ele geçirilmiş ve *ager publicus* yapılmıştır. Augustusdöneminden itibaren bu toprakların en azından bir bölümünün imparatorluk malikânelerine çevrilmesinin bölgede kurulan kolonilerle yakından ilişkisi olmalıdır. Bir koloni kenti olarak kurulan Neapolis'in hemen yakınında Kırelî'nde bir imparatorluk malikânesinin varlığı, bu kentlerin ihtiyaçlarının malikâneler tarafından karşılandığına işaret etmelidir. Roma kolonilerinin daha sıkı denetlenmesi ve tarımsal ihtiyaçlarının giderilmesi buralarda organize bir tarımsal yapının oluşturulmasını zorunlu kılmış olmalıdır. Ayrıca stratejik öneminden dolayı gerek buradaki yolların gerekse malikânelerin sıkı bir şekilde korunduğu epigrafik belgelerden anlaşılmaktadır.

Orondeis toprakları bir yandan Phrygia Paroreia'ya geçiş noktası oluşturması diğer taraftan sosyo-ekonomik ve coğrafi olarak elverişli şartları nedeniyle birbiriyle kaynaşmış farklı kültürlerden hakların yaşadığı bir yer olmuştur. Farklı etnik kökenden halkın birlikte yaşaması farklı dini uygulamaları ve tapınımları da beraberinde getirmiş olmalıdır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Cic., Marcus Tullius Cicero, *De Lege Agraria*, (Çev. J. Freese), The Loeb Classical Library, London, 1930.

Hierok., *Hieroclis synecdemus et notitiae Graecae episcopatum: Accedunt Nili Doxapatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, (Ed: G. Parthey), Berlin, 1866.

- Iust. Nov., *Les Nouvelles De L'Empereur Justinien*, (Trans. M. Berenger), De L'Imprimerie De C. Lamot, Metz, 1811.
- Liv., Titus Livius, *Ab urbe Condita*, (Ed: B. O. Foster vd.), The Loeb Classical Library, Cambridge, 1919-1959.
- Plin., Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, (Ed: H. Rackham - W. H. S. Jones - D. E. Eichholz), The Loeb Classical Library, London, 1938-1971.
- Polyb., *Historiai*, (Ed: W. R. Paton), The Loeb Classical Library, London, 1922-1927.
- Ptol., Claudius Ptolemaios, *Claudii Ptolemaei Geographia*, (Ed: K. F. A. Nobbe), Lipsiae, 1845.
- Strab., Strabo, *Geographica*, (Ed: A. Meineke), Leipzig, 1877.
- Xen., *Anabasis, On Binlerin Dönüşü*. (Çev: Tanju Gökçöl), Sosyal yayınları, İstanbul, 2010.

Modern Kaynaklar ve Kısaltmalar

- AEL *année Épigraphique*, Paris.
- Anderson, John George Clark, "Exploration in Galatia cis Halym. II", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 19, 1899, s. 280-318.
- Arslan, Mustafa, *Yalvaç-Beyşehir-Suğla Oluğu'nun M.Ö 500-MS 500 Yılları Arası Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011.
- Aşkın, Ercan – Kurt, Mehmet, "Antik Dönemde Karadağ (Boratinon Oros) ve Çevresinde Tarımsal Üretim", *Seleucia*, IX, 2019, s. 111-146.
- Bahar, Hasan, *Demir Çağı'nda Konya ve Çevresi*, Selçuk Üniversitesi yayınları, Konya 1999.
- Bahar, Hasan – Karauğuz Güngör – Koçak, Özdemir, *Eskiçağ Konya Araştırmaları I*, İstanbul 1996.
- Bahar, Hasan, "1998-1999 Yılı Konya-Karaman İleri Yüzey Araştırmaları", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (22-26 Mayıs 2000), Cilt II, Ankara 2001, s 187-204.
- Bahar, Hasan – Koçak, Özdemir, *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2*, Kömen yayınları, Konya 2004.
- Bahar, Hasan, "Tarihöncesinden Hellenistik (MÖ 330) Dönem Yenice Köyü ve Hellenistik Kültürleri", *Amblada'nın (Yeniceköy) Deşifresi*, (Ed: Sedat Şimşek), Selçuk Üniversitesi yayınları, Konya 2016, s. 5-33.

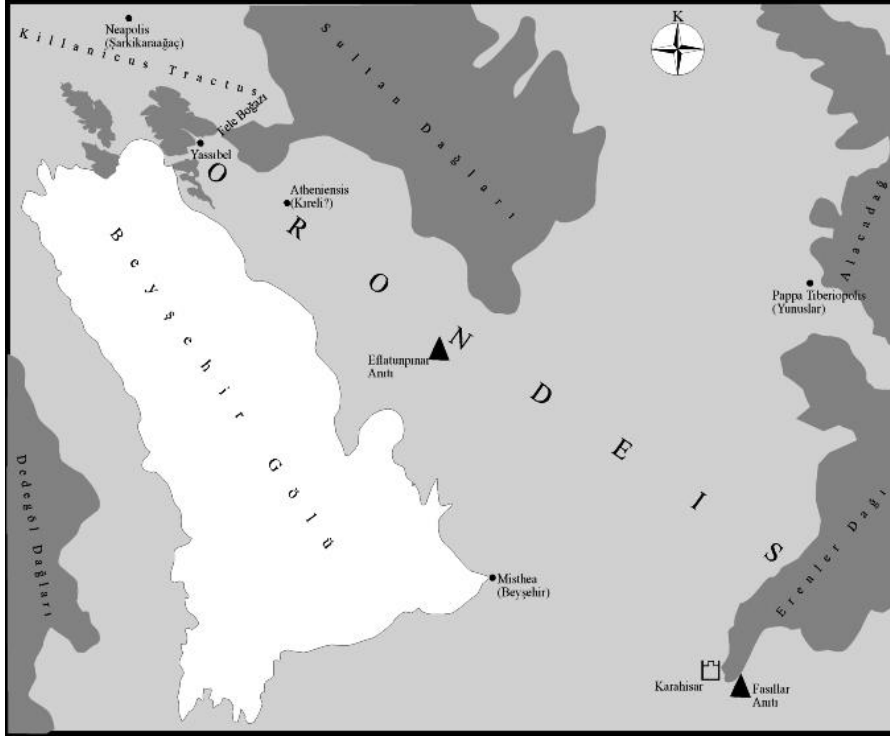
- Bahar, Hasan, "Hititlerde Su Kültü ve Konya Su Anıtları", *International Congress on Cultural Heritage and Tourism, (ICCHT 19-21 May 2017)*, Konya 2017, s. 861-867.
- Baldıran, Asuman – Söğüt, Bilal, "Lykaonia Bölgesinde Kybele Kültü: Beyşehir ve Seydişehir İlçeleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2002, s. 45-69.
- Baldıran, Asuman, "Taşkent-Avşar Ostotekleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, 2005, s. 67-86.
- Baldıran, Asuman, "A Study About Cults of Lykaonia Region", *Anados. Studies of the Ancient World*, 6-7/2006-2007, 2008, s. 35-45.
- Baldıran, Asuman, "2005 Yılı Taşkent (Konya) Yüzey Araştırması", *XXV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, 2008, s. 27-42.
- Baldıran, Asuman, *Beyşehir ve Civarı Heykeltraşlık Eserleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2009.
- Baldıran, Asuman, "Lykaonia Bölgesi Şarap İşlikleri (Beyşehir-Seydişehir Civarı)", *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi Sempozyum Bildirileri (06-08 Kasım 2008, Mersin)*, (Ed: Ümit AYDINOĞLU-A. Kaan ŞENOL), Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi yayınları, İstanbul 2010, s. 303-318.
- Baldıran, Asuman – Söğüt, Bilal, "Kybele Monument In Lykaonia Region Beyşehir And Seydişehir Counties", *Proceedings of the International Symposium "Trade and Production Through the Ages"*, Konya, 25-28 November 2008, (Ed: Ertekin Doksanaltı, Erdoğan Aslan), Aybil Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dijital Baskı Merkezi, Konya 2010, s. 257-278.
- Baldıran, Asuman – Karauğuz, Güngör – Söğüt, Bilal, "Centre Unissant Les Cultes Hittites Et Romains: Fasıllar", *Proceedings of the International Symposium "Trade and Production Through the Ages"*, Konya, 25-28 November 2008, (Ed: Ertekin Doksanaltı, Erdoğan Aslan), Aybil Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dijital Baskı Merkezi, Konya 2010, s. 219-256.
- Baldıran, Asuman, "Yeni Araştırmalar Işığında Lykaonia Bölgesi Kültleri", *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı*, (Ed: Bilal Söğüt), Ege yayınları, İstanbul 2012, s. 73-80.
- Baldıran, Asuman, "Yalıhoyuk: A Settlement on the coast of Suğla Lake", *Anados Studies of the Ancient World*, 12/2012, 2016, s. 27-42.
- Baldıran, Burak, "Lykaonia Bölgesi Zeus Sunakları: Beyşehir-Seydişehir İlçeleri ve Civarı", *Amisos*, 4/7, 2019, s. 118-136.
- BE *Bulletin Épigraphique*.

- Belke, Klaus – Restle, Marcel, *Galatien und Lykaonien*, Tabula Imperii Byzantini 4, (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 172), Werlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1984.
- Bell, Gertrude Lowthian, “Notes On A Journey Through Cilicia and Lycaonia”, *Revue Archéologique*, 4/8, 1906, s. 225-252.
- Bordaz, Jacques, “Current Research in the Neolithic of South Central Turkey: Suberde, Erbaba and Their Chronological Implications,” *American Journal of Archaeology*, Vol. 77, No. 3, 1973, s. 282-288.
- Brélaz, Cédric, *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat (Ier-IIIème s. ap. J.-C.) Institutions municipales et institutions impériales dans l’Orient romain*, Schwabe Verlag, Basel 2005.
- Breytenbach, Cilliers – Zimmermann, Christiane, *Early Christianity in Lycaonia and Adjacent Areas: From Paul to Amphilochius of Iconium, Early Christianity in Asia Minor*, Brill, Leiden/Boston 2018.
- Bru, Hadrien (2016). “Le culte impérial dans l’Orient romain: mythes, rites et structures”, *Kaisertkult in den Provinzen des Römischen Reiches: Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, (Ed: A. Kolb, M. Vitale), Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston 2016, s. 57-78.
- Bru, Hadrien, *La Phrygie Parorée et la Pisidie septentrionale aux époques hellénistique et romaine: Géographie historique et sociologie culturelle*, Brill, Leiden 2017.
- Calder, William Moir, “Inscriptions of Southern Galatia”, *American Journal of Archaeology*, 36, 1932, s. 452-463.
- CIL 3 *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, (Ed: Th. Mommsen), Berlin 1873.
- Cronin, Harry Stovell, “First Report of Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia”, *Journal of Hellenistic Studies*, 22, 1902, s. 94-125.
- De Souza, Philip Charles, *Piracy in the Ancient World: from Minos to Mohammed*, University Collage Thesis submitted for the degree of Ph. D. in History, 1992.
- Doğanay, Osman, *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- Duru, Güneş. “Göller Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri Üzerine Bir Deneme”, *Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, (Ed: Hamdi Şahin, Erkan Konyar, Gürkan Ergin), Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011, s. 157-176.
- Erbil, Yiğit – Ünlü, Elif, “Fasillar Yüzey Araştırması Erken Tunç Çağı Seramik Örnekleri”, *Cedrus*, V, 2017, s. 1-9.
- Feld, Karl, *Barbarische Bürger: Die Isaurier und das Römische Reich*. Walter de Gruyter, Berlin - New-York 2005.

- Greenhalgh, Jean, *Roman Pisidia – a study of development and cahnge, a thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy*. Department of Archaeology University of New castle upon Tyne, October, 1987.
- Hall, Alan S., “The Site of Misthia”, *Anatolian Studies*, 9, 1959, s. 119-124.
- Hall, Alan S., “Notes and Inscriptions from Easten Pisidia”, *Anatolian Studies*, 18, 1968, s. 57-92.
- Hall, Alan S., “The Gorgoromeis”, *Anatolian Studies*, 21, 1971, s. 125-166.
- Hamilton, William John, *Küçük Asya*, (Çev. K. Toraman), Midas Kitap, Ankara 2013.
- IGR3 *Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes III*, (R. Cagnat, G. Lafaye, ed.), Paris.
- Jones, Arnold Hugh Martin, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Karauğuz, Güngör, *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında MÖ. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Çizgi Kitavevi, Konya 2005.
- Kaya, Mehmet Ali, “Roma İmparatorluk Döneminde Beyşehir Gölü Çevresi”, *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu*, (11-13 Mayıs), Konya 2006, s. 365-370.
- Kaya, Mehmet Ali, “Cillanicus Tractus: A Re-Interpretation of its Location”, *Arkeoloji ve Sanat*, 124, 2007, s. 45-50.
- Kaya, Mehmet Ali, *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1967.
- Kurt, Mehmet, *Antik Çağda Karaman (Laranda) ve Yakın Çevresi, Tarihi Coğrafya-Yerleşimler-Kalıntılar, Buluntular*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Kurt, Mehmet, “Roma Döneminde Beyşehir Gölü (Karalis) Çevresi'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *History Studies*, 9(4), 2017, s. 123-137.
- Laminger-Pascher, Gertrud, “Römische Soldaten in Isaurien”, *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Artur Betz için Armağan*, (Ed: E. Weber – G. Dobesch), Wien 1985, s. 381–392.
- Magie, David, *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ, I-II*, Princeton University Press, New Jersey 1950.
- MAMA I, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua I: Eastern Phrygia*, (ED.: W. M. Calder), London 1928.

- MAMA VIII, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua VIII: Monuments from Lycaonia, The Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias*, (Ed: W. M. Calder & J. M. R. Cormack), Manchester University Press, Manchester, 1962.
- McLean, Bradley Hudson, *Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum*, British Institute at Ankara, Ankara 2002.
- Mellaart, James, "Preliminary Report on a Survey of pre-Classical Remains in Southern Turkey," *Anatolian Studies*, Vol. 4, 1954, s. 175-240.
- Mitchell, Stephen, "Population and Land in Roman Galatia", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Ed: Von H. Temporini), Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II/7-2, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1980, s. 1053-1081.
- Mitchell, Stephen, *Anatolia, Land, Men, And Gods in Asia Minor, Volume I: The Celts and The Impact of Roman Rule I-II*, Clarendon Press, Oxford 1993.
- Ormerod, Henry A., "The campaigns of Servilius Isauricus against the Pirates", *Journal of Roman Studies*, 12, 1922, s. 35-56.
- Özenir, A. Sırrı, "Eflatunpınar Hitit Anıtı 1996 Yılı Temizlik ve Kazı Çalışmaları," *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* (7-9 Nisan 1997), T.C. Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1998, s. 135-158.
- Özsait, Mehmet, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1985.
- Paris, Pierre – Radet, Georges Albert, "Inscriptions de Pisidie, de Lycaonie et d'Isaurie", *Bulletin de correspondance hellénique*, 10, 1886, s. 500-514.
- Ramsay, William Mitchell, *The Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, London 1890.
- Ramsay, William Mitchell, "Pisidia and the Lycaonian Frontier", *Annual of the British School at Athens*, 9, 1902-1903, s. 243-273.
- Ramsay, William Mitchell, "Lycaonian and Phrygian Notes. (Continued)", *The Classical Review*, Vol. 19, No. 8, 1905, s. 413-429.
- Ramsay, A. Margaret, "Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia", *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, (Ed: W. M. Ramsay), Aberdeen University Press, Aberdeen 1906, s. 231-277.
- Ramsay, William Mitchell, "The Tekmoreian Guest-Friends: An Anti-Christian Society On The Imperial Estates at Pisidian Antioch", *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, (Ed: W. M. Ramsay), Aberdeen University Press, Aberdeen 1906, s. 305-377.
- Ramsay, William Mitchell, "Res Anatolicae: Oroanda: Ager Oroandicus: Tractus Oronadicus A. – C.," *Klio*, 22, 1929, s. 375-383.

- Ramsay, William Mitchell, “Res Anatolicae: Ecceiterum Pisidia”, *Klio*,23, 1930, s. 239-255.
- Rémy, Bernard, *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d’Anatolie au Hout-Empire (31 av. J.-C. – 284 ap. J.-C.) (Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie*, Institut Français d’Etudes Anatoliennes et Editions Divit, Istanbul 1989.
- Robert, Louis, *Etudes Anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l’Asie Mineure*, E. de Boccard, Paris 1937.
- Robert, Louis, *Hellenica Recueil D’Épigraphie De Numismatique et D’Antiquités Grecques*,Maisonneuve, Paris 1965.
- Robert, Louis, “Documents d’Asie Mineure”, *Bulletin de correspondance hellénique*,107, 1983, s. 497-599.
- Ruge, Wolfgang, “Oroandeis”, *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XVIII/1, 1939, col. 1130-1131.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Sherwin-White, Adrian N., “Lucullus, Pompey and the East”. *The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.*,*The Cambridge Ancient History IX*,(Ed: J. A. Crook, A. Lintott & E. Rawson), Cambridge 2008, s. 229-273.
- Sterrett, John Robert Sitlington, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*. Papers of the American School at Athens III, Damrel and Upham, Boston 1888.
- Sterrett, John Robert Sitlington, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, Papers of the American School of Classical Studies at Athens II, Damrel and Upham, Boston 1888.
- Swoboda, Heinrich – Keil, Josef, “Epigraphische und Archäologische Denkmäler”, *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien, und Isaurien*,(Ed: H. Swoboda – J. Keil – F. Knoll), Rohrer, Prag 1935.
- Syme, Ronald, *Anatolica Studies in Strabo*, Clarendon Press,Oxford 1995.
- Turgut, Murat, “Tarhuntaşsa’daki Su Kültü Mekânları”,*Tarihin Peşinde*,14, 2015, s. 337-354.
- Vitale, Marco, *Eparchie und Koinon in Kleinasien von der ausgehenden Republik bis ins 3. Jh. n. Chr.*, *Asia Minor Studien*, Bd. 67, Habelt R., Bonn 2012.
- Zgusta, Ladislav, *Klein asiatische Orstnamen*. C. Winter, Universitätsverlag, Heidelberg 1984.

Harita 1: Orondeis Bölgesi.

PIOUS FOUNDATIONS AND PRESERVATION OF BUILDINGS DURING CHRISTIANITY AND ISLAM IN ANATOLIA

ANADOLU'DA HİRİSTİYANLIK VE İSLAMİYET DÖNEMLERİNDE HAYIR KURUMLARI VE YAPILARIN KORUNMASI

Tuba AKAR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24.05.2021

Kabul: 09.08.2021

Article Info

Received: May, 24, 2021

Accepted: Aug. 09, 2021

Abstract

Pious foundations, established mainly for religious and social purposes, existed in almost every period in Anatolia. These foundations included churches and monasteries during the Byzantine period and were further developed under the Islamic waqf system, and involved buildings such as mosques, madrasahs or building complexes (külliye), in the Seljuk and Ottoman periods. Although the origins of the concept of Islamic waqf is a debated subject area, the pious foundations of Christianity and Islam, observed in the same geography, sometimes simultaneously and sometimes in successive periods, have played significant roles in the preservation of buildings.

The common features of the pious foundations in Anatolia during the Christian and Islamic periods are that they are private initiatives with their own internal organizational and financial structure. In addition, since serving God and his subjects forever is the main goal of these pious foundations, they consider it their duty to protect and ensure the survival of the buildings they owned. Therefore the preservation of these buildings was carried out through various regulations. Information on these regulations can be found in the official foundation documents of pious foundations, which are called typikon in the Byzantine period, and waqfiyya during the Seljuk and Ottoman periods. Mainly using the information in these foundation documents, this research aims to determine the roles of

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Bölümü, tubaakar@mersin.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9193-5615, Mersin Türkiye

pious foundations seen in Christian and Islamic periods in Anatolia in the preservation of buildings.

Keywords: *Preservation of Buildings, Pious Foundation, Waqf, Christianity, Islam*

Öz

Dini ve sosyal gayelerle kurulan hayır kurumları, Anadolu'da hemen her dönemde var olmuştur. Bu kurumlar, Bizans döneminde kiliseler ve manastırlara bağlı iken, sonrasında İslami vakıf kurumu anlayışıyla gelişmiş ve Selçuklu ile Osmanlı dönemlerinde camiler, medreseler veya külliyeler gibi yapılar ve yapı kompleksleri vakıflara bağlı olarak inşa edilmiştir. İslami vakıf anlayışının kökenleri halen tartışılan bir konu olsa da, aynı coğrafyada kimi zaman eş zamanlı kimi zaman birbirini takip eden dönemlerde Hıristiyan ve İslam toplumlarında kurulan hayır kurumları, yapıların korunmasında önemli roller üstlenmişlerdir.

Anadolu'da Hıristiyanlık ve İslami dönemlerde görülen bu hayır kurumlarının, kendi iç idari organizasyonu ve finansal yapısı olan bireysel girişimler olması, ortak özellikleridir. Bununla birlikte, her iki dönem hayır kurumlarının ana gayesi olan Tanrı'ya ve kullarına sonsuza dek hizmet etme anlayışı, sahip oldukları yapıların korunması ve yaşatılmasını görev olarak ortaya koymuştur. Bu sebeple, yapıların korunması için çeşitli düzenlemeler söz konusu olmuştur. Bunlara ilişkin bilgiyi, Bizans döneminde tipikon, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise vakfiye olarak adlandırılan, hayır kurumlarının resmi kuruluş belgelerinde bulmak mümkündür. Bu çalışma, temelde hayır kurumlarının kuruluş belgelerindeki bu bilgiler ışığında, Anadolu'da Hıristiyanlık ve İslami dönemlerde hayır kurumlarının yapıların korunmasındaki rollerini belirlemeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yapıların Korunması, Hayır Kurumları, Vakıf, Hıristiyanlık, İslam*

Introduction

Pious foundations of different scopes and sizes appeared during Christian and Islamic eras in Anatolia, namely during the Byzantine, Seljuk and Ottoman periods. Although they were established by different civilizations with different religions, the same aim is seen in the formation of these foundations, which centers on serving God and his subjects for long periods. With this aim, individuals donated their properties for religious, social and charitable intentions. These intentions came into existence with monasteries, *külliyes*, hospitals, mosques, churches, etc. which were the spatial existence of the pious foundations. The idea of serving God and his subjects for long periods is embodied with the

continuous existence of these spatial formations, which meant that special importance was attributed to the preservation of buildings that were part of pious foundations.

Pious foundations are generally described as the donation of somebody's own property for the use of people with some religious, politic, social, etc. purposes. Similar actions were also seen before Christianity in Anatolia. In antiquity, both the ruling elite and wealthy individuals could finance for new public buildings in order to obtain prestige, goodness and/or political power. The temple of Zeus in Euromos¹ is a good example. On the thirteen columns of the temple, there are inscription panels (Figure 1) which depict the name of the person who financed the construction of the column.²

Figure 1. Inscription panels on the columns of Zeus Temple in Euromos (T. Akar archive, 2002)

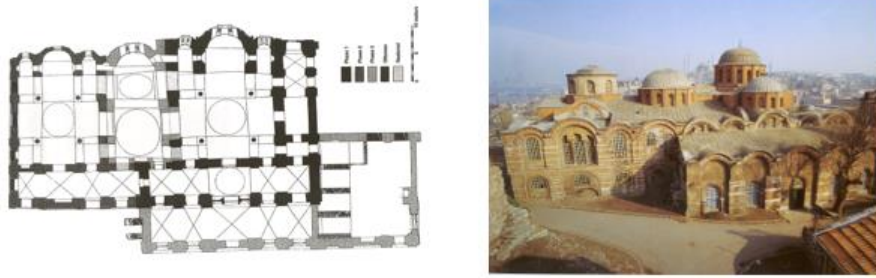
In the Byzantine period in Anatolia, pious foundations generally belonged to a church or a monastery which includes building complexes such as church, hospital, dormitories, old people's homes etc. One example is the Pantokrator Monastery, also known as Zeyrek Kilise Cami (Figure 2) in Istanbul, which was the foundation of Emperor John II Komnenos. The foundation included three interconnected churches, a hospital and an old people's home.³ After the Ottoman

¹Euromos is an ancient city located in the province of Muğla in Turkey, along the road between Milas and Miletos.

²Orhan Bingöl, *Arkeolojik Mimari'de Taş*, İstanbul, 2004, p.156.

³For the *typon* see; John P. Thomas, Angela Constantinides Hero, (eds.). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, vol. 2, 2000, p. 725-781.

conquest, the Pantokrator was converted into a madrasah, then a mosque and was added to the pious foundation of Sultan Mehmed II, which was an Islamic *waqf*.⁴

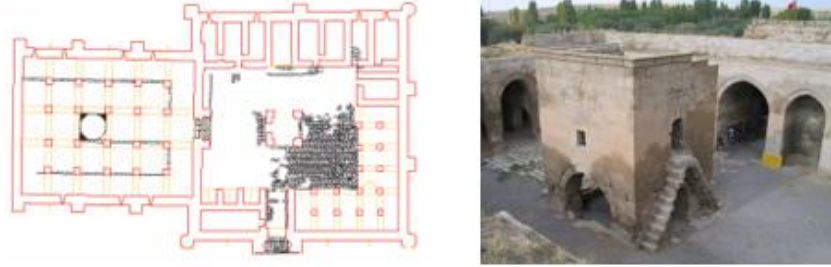

Figure 2. The plan and a general view of the Pantokrator Monastery- Zeyrek Cami⁵

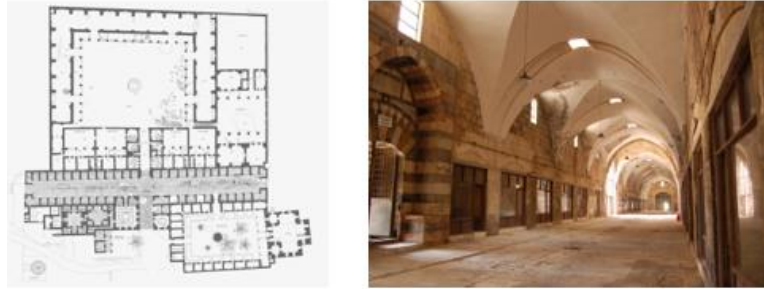
In Islamic countries, pious activities were realized under the *waqf* institution, which is based on the concepts of "alms" and "offering" of the Koran. In Anatolia, *waqfs* were initiated by the Seljuks, and developed by the Ottomans, under which the institution lived its most majestic period. Numerous *waqfs* were established all over the Anatolia by the sultans, as well as significant or ordinary persons. In this way, religious, social, cultural, educational functions which the state had to provide, were realized through the *waqf* institution. As a result, buildings or building groups such as mosques, *imarets*, madrasahs, khans, baths, bazaars, shops, etc. during the Islamic period of Anatolia were built through *waqfs* (Figure 3, 4).

⁴ Robert Ousterhout, Zeynep Ahunbay & Metin Ahunbay, "Study and Restoration of the Zeyrek Cami in Istanbul: First Report, 1997-98", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 54, Washington, D.C. 2000, p.265-269. The paper includes detailed information on the studies and the restoration activities which were implemented during 1997-1998 in Zeyrek Cami. Also, for the *waqfiyya* of Sultan Mehmed II see; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türk Vakfiyeleri No.1, Ankara 1938.

⁵The plan is from Ousterhout, Ahunbay & Ahunbay, 2000, p.267, and the photo is from ....., *Istanbul*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, p.37.

Figure 3. The plan of Ağzıkarahan caravanserai (architect B.Yiğit archive, 2005) which was constructed in Seljuk Period as a *waqf*⁶ and a view from the courtyard and the *mesjid* in the courtyard of the caravanserai (T. Akar archive, 2005)

Figure 4. The plan of Sokullu Külliye⁷ (architect B. Işık archive, 2007) which belonged to the *waqf* of grand vizier Sokullu Mehmed Pasha, and a view from the inside of the covered bazaar (T. Akar archive, 2006)

This research aims to study the role of pious foundations established in Anatolia in Byzantine, Seljuk and Ottoman periods on the preservation of buildings. To that end, the paper provides brief information on the origin of *waqf*, before examining the features of pious foundations established in Anatolia during the Byzantine, Seljuk and Ottoman periods, and their foundation documents in order to understand the organization of the pious foundations and their role in the preservation of the buildings.

⁶ The 13th century caravanserai, located along the road between Aksaray and Nevşehir, was the *waqf* of Hoca Mesud bin Abdullah.

⁷ Sokullu Külliye was built in the 16th century by Architect Sinan and included a covered bazaar, a bath, a mosque, a madrasah, a caravanserai and an *imaret*.

Brief Information on the Origin of *Waqf*

The origin of *waqf* is still a controversial subject between the Islamic and Byzantine historians and legists. In fact there are many more areas about which historians are in disagreement with including the influence of the Byzantine Empire on the Seljuks' and Ottomans' administrative affairs and land politics. A similar situation is also seen in the origin of *waqf* discussions, and it does not result in exact conclusions.

There hasn't been an agreement on the origin of *waqf* among the scholars whereas affects of *waqf* and similar applications of different societies on the Islamic foundation has still been an inexplicit subject. Köprülü⁸ groups points of views about the *waqf* origin. He indicates that Islamic legists mention *waqf* is an Islamic institution and accept its origin is based on Islamic formation, whereas Roman legists mention Roman law is very important factor in the formation of the Islamic law, and the *waqf* is based on the local people's applications lived in Rome. Some legists, on the other hand, put forward that *waqf* institution has Byzantine origin, and is taken from the religious organizations in Syria and Egypt under the Byzantine Empire.⁹

Köprülü¹⁰ also compares the characteristics of Byzantine and Islamic pious foundations,¹¹ and stresses out that Byzantine effect is very strong on the *waqf* origin by considering the interactions of Byzantine and Islamic cultures and doesn't think of the *waqf* directly as Islam-based. Öztürk¹² who mentions that charity works take place in every society, states that *waqf* institution has

---

⁸ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, vol. II, Ankara, 1942, p.3-9.

⁹ Furthermore, see: Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983, p.30-40, Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV Yay., İstanbul, 1996, p.64-67, Robert J. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E.J.Brill, 1987, p.8-16.

¹⁰ Köprülü, 1942, p.7-10.

¹¹ Onur Yıldırım's study; "Orta Çağ Akdeniz Dünyasında Hayır İşleri: Bizans ve Selçuklular'da Vakıflar Micheal Attaleiates'in Diataxis'i ve Celaleddin Karatay'ın Vakfiyesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, vol. 26 (3-4), Ankara, 1999, p.531-556, also shows the similarities of the Byzantine and Seljuk *waqfs* by comparing the two periods' *waqf* documents.

¹² Öztürk, 1983, p.40.

developed with Islam. Akgündüz,¹³ on the other hand, accepts the attributes to the *waqf* directly as Islam-based. However, as culture is a matter that needs continuity, it's possible that *waqf* understanding in Islam has adopted some principles of *waqf* and *waqf* sort, which was seen in other cultures and adopted this to its own Islamic rules.¹⁴

Pious Foundations and Preservation of Buildings in the Byzantine Period

Byzantine period saw numerous pious foundations established in Anatolia as well as other parts of the empire. The foundation established by St. Basileios in the 4th century AD in Kayseri in Cappadocia is generally accepted as the first pious foundation.¹⁵ St. Basileios was an important saint of Orthodox Christianity, who adapted the monastic life of Egypt and Syria to the monasteries in Cappodocia.¹⁶ The pious institution that he established was a home for the children and the elderly. He argued for the limitation of private ownership and the use of private property for the benefit of people with his these words: “what you have is not yours”.¹⁷ In subsequent years, individuals living in the Byzantine Empire began to establish pious foundations for religious and/or other purposes.

The establishment of pious foundations was supported by the legal and administrative structure of the Empire. According to Byzantine laws,¹⁸ individuals were free to establish pious foundations for religious purposes and donate their properties to these foundations. The founder could also designate the administration of these institution and endowments, and he was free to allocate the revenue of the institution to his heirs. Another incentive was the tax exemption applied to properties which belonged to a pious foundation.

These pious foundations have foundation charters, called *typikon*, written by the founder. A *typikon* is “a set of regulations prescribing the administrative organization and rules of behavior of a cenobitic monastery as well as its liturgical

---

¹³ Akgündüz, 1996, p.67.

¹⁴ Köprülü, 1942, p.11, Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf” article, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, vol.13, İstanbul, 1986, p.155, Hüseyin Hatemi, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Vakıf”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, vol.6, İstanbul, 1985, p.1663.

¹⁵ Gürsel Korat, *Taş Kapıdan Taç Kapıya Kapadokya*, İstanbul, 2003, p.36.

¹⁶ Korat, 2003, p.35.

¹⁷ Korat (2003, p.36) states this in the footnote 6 as: “what thou hast is not thine”.

¹⁸ Köprülü, 1942, p.8.

observances”.¹⁹ There are also various foundation charters or monastic testaments, called *diatheke*, *hypotyposis*, *thesmos* or *diataxis*, but *typikon* has become a general term when referring to these types of documents. Generally a *typikon* was written for a specific monastery and reflected the ideas and the wishes of the founder (Figure 5). As they are personal documents of the founders about his foundation, they vary in form, length and content. With these documents the founder established the legal and economic status of the foundation. Sometimes *typika*²⁰ provided legal basis and protection for the communities to which they were granted, if they were confirmed by a public authority.²¹

These documents contain a lot of information about the monastic life and the administration of the foundation and its endowments. They include rules about commemorative services, discipline of monks and nuns, diet, bathing, clothing, as well as election of superiors and appointment of other officials. They also include inventories of monastic property, both movable and immovable. Sometimes *typika* also have information about the construction process of churches or monasteries, building materials, quality of the materials and using of spolia. In some cases, various founders relate how particular locations were chosen for monasteries or how construction materials were sourced.

---

¹⁹...., “typikon, monastic” article, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol.3, New York 1991, p.2132.

²⁰The plural form of *typikon*.

²¹Thomas & Hero, 2000, vol.1, p.xii.

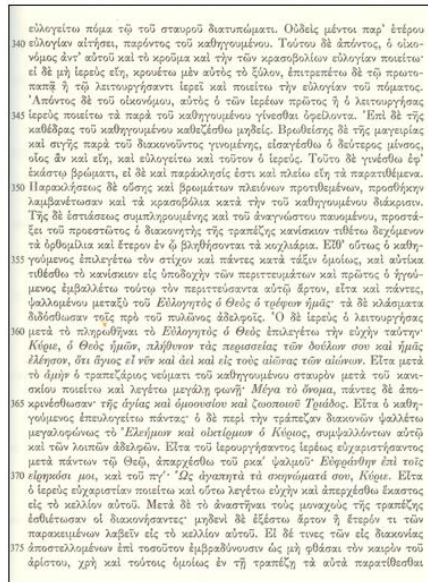

Figure 5. The *typikon* of Christ Sauveur Pantokrator²²

Typikon also includes information on the administrative structure of the foundation. However, Byzantine pious foundations were individual initiatives as opposed to public institutions controlled by the ecclesiastical hierarchy,²³ therefore, they were under private administration, which was appointed by the founder. As a preventive measure against manipulation from the emperor or any other ecclesiastical bodies, *typika* could also contain regulations for the selection of superior and other officials in their foundation charters.

Generally, a founder selected someone from his family as the superior of the foundation, called “*ephor*”, who protected the foundation and its endowments and managed the revenues and expences of the foundation. There are also other officials, such as *hegoumenos*,²⁴ *oikonomos*,²⁵ steward, and treasurer, who are also

²² Paul Gautier, *Le Typikon Du Christ Sauveur Pantocrator*, Paris, 1974, p.51.

²³ John P. Thomas, *Private Religious Foundation in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks Studies XXIV, Washington D.C., 1987, p.4.

²⁴ the superior of a monastery (URL.1).

²⁵ “a cleric, usually a priest, responsible for managing the property, income, and expenditure of a see or religious foundation.” (URL.1).

reponsible from the control and management of the foundation. Monks and nuns also have duties in the administration of churches, monasteries, old people's homes etc. or some other daily duties like cleaning, cooking.

In addition to determining the *ephor*, the founders also define and determine the revenues, expenses and the use of the budget in their *typika*. As an example; in the *diataxis* of Attaliates, the founder stipulates that one-third of the annual income should be spent on the expenses of the foundation, and the remaining two-thirds of the annual income are to be given to *ephor*, who was also his son, as a private profit.²⁶

As pious foundations were the individual initiatives, they had their own financial resources. Primary sources were the founders' movable and immovable properties (urban real estates and agricultural lands) donated for providing food for the monks, maintaining the buildings and operations of the monastery, church, etc. Gifts made by monastics at the time of entry to monasteries, grants in return for liturgical commemoration and burial, and voluntary donations from the residents were other important sources. For instance, in the *typikon* of Nikon of the Black Mountain, the founder encourages the residents to make voluntary donations to the foundation before they died.²⁷ In addition to individual private sources, 9th and 10th centuries saw the founders seeking alternative or supplementary sources through imperial patronage.²⁸

These resources were used to cover the expenses of the foundation, which comprised the maintenance expenses of buildings. In various *typika*, these expenses as well as building care are particularly emphasized. This should not be considered as "conservation" as we understand it today, but it is obvious that maintenance of buildings was viewed as important and deemed necessary to provide for the continuity of the pious foundation. Various examples of *typika* are given below to understand the role of pious foundations in preservation activity:

- In the *diataxis* of Attaliates dating to the 11th century, the founder stipulates the removal of the *ephor* if he does not pay salaries, fails to protect the foundation's properties, or neglects building maintenance.²⁹

---

²⁶ Thomas & Hero, 2000, vol.1, p. 326-376.

²⁷ Thomas & Hero, 2000, vol.1, p.435-436.

²⁸ Thomas & Hero, 2000, vol.1, p.48.

²⁹ Thomas & Hero, 2000, vol.1, p.340-355.

- In the *typikon* for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople, dating to the 12th century, the founder does not sanction any changes and alterations regarding the buildings. She gives the responsibility for preservation, repair, improvement of the buildings, and retiling of the roofs to the superior. Also she emphasizes that the retiling of the whole convent be carried out with utmost care.³⁰
- In the *typikon* for the monastery of Kellibara in Constantinople, dating to the 13th century, the founder explains how he restored the monastery building which had collapsed and was lying in ruins.³¹
- In the testament of Constantine Akropolites for the monastery of the Resurrection in Constantinople, dating to the 14th century, the founder refers to the restoration of the church: “...I undertook the restoration, or rather reconstruction of this church, totally and with all my soul, and spared no expense...Therefore I spent a considerable sum of money to restore the fallen blocks of the holy structure and properly braced and stabilized the roof....”³²
- The *typikon* of Theodora Synadene for the Convent of the Mother of God Bebaia Elpis in Constantinople, dating to the 14th century, refers to the payments for building maintenance, which were to be covered by the founder’s descendants. The founder’s daughter-in-law paid for the repair of the cells of the convent, while the granddaughter paid for the restoration of convent itself, which was threatening to collapse at several places, in 1392. In 1400, the founder’s great-granddaughter paid for the restoration and repair of the church and its bell tower, which were collapsing.³³

Except the regulations of the founders, the emperors also issued some laws for providing the preservation of the buildings through their foundations. Justinian issued a law that the costs for lighting, conducting services, support of the attending clergy and maintenance of the building itself should be provided by the founder.³⁴

---

³⁰ Thomas & Hero, 2000, vol. 2, p.702-703.

³¹ Thomas & Hero, 2000, vol. 3, p.1247.

³² Thomas & Hero, 2000, vol. 4, p.1378.

³³ Thomas & Hero, 2000, vol. 4, articles no 143, 158.

³⁴ Thomas, 1987, p.47.

Islamic Waqfs and Preservation of Buildings in Anatolia during the Seljuk and Ottoman Periods

The meaning of *waqf* in the Encyclopedia of Islam is; the process of appropriation of a portion of movable or immovable properties to a religious, charitable and social intention by a person for the purpose of gaining the consent of God, together with social and public service forever.³⁵ After the establishment of a *waqf*, the properties donated by the founder become the property of God. The idea of serving forever and being the property of God make the *waqf* institution effective in the preservation of *waqf* buildings.

Waqf properties can be examined in two groups.³⁶ The first group, called “*hayrat*”, are *waqfs* that benefited from on their own. Buildings such as mosque, madrasah, school, *imaret*, *zaviye*, *darüşşifa*, fountain, etc. belong to this category. The second group, called “*akar*”, are those which provide revenue, and include as buildings, lands, cash money, etc. The latter maintain income for the continuous and regular operation of the buildings included in the first group. The second group includes complexes such as khans, baths, *bedestens*, shops, vineyards, gardens, fields, etc.

Like the pious foundation in the Byzantine period, *waqfs* also have foundation charters called *waqfiyya* (Figure 6). A *waqfiyya* is a legal document, which includes the decrees and rules designated by the founder for the administration of the *waqf*, and expressing the validity of the foundation after it was signed by witnesses and approved by the district judge both in Seljuks and Ottomans.

---

³⁵ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf” article, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, vol.13, İstanbul, 1986, p.154.

³⁶ Yediyıldız, 1986, p.156-157.

Figure 6. An example of a *waqfiyya*³⁷ from General Directorate of Pious Foundations Archive

These documents include specific information about the properties and the administration of the *waqf*. They also refer to matters such as services to be carried out, operational principles of the *akar*, characteristics of the personnel to be employed in the *waqf* services, working principles, salaries to be paid to the personnel, maintenance and repair of the *waqf* buildings, as well as who the manager shall be, and how the manager shall be selected in the future, and what their duties shall be.

Similar to the pious foundations of the Byzantine period, *waqfs* were administered in accordance with the regulations defined in their foundation charters. According to these documents, a *waqf* has a main administrator, called *mütevelli*, and a second administrative person (*nazır*) who is responsible for the control of the work carried out by the *mütevelli*. Both of these people are selected by the founder or by the regulations stipulated in the *waqfiyyas*, they generally tend to be from within the founder's family. *Mütevelli* is the head of the *waqf* and is responsible for the protection of the *waqf* against all improper deeds,

³⁷ This written document can also be very ornate if it belongs to a Sultan.

management of financial resources, management of the *waqf* according to the rules specified in the *waqfiyya* and the protection and maintenance of *waqf* properties. Since all income and expenditure, and all management (property and personnel) of the *waqf* is at the *mütevelli*'s control, the person was expected to be of a specific age, maturity and repute.

Maintenance and repair of *waqf* buildings was the primary duty of a *mütevelli*. According to the *waqf* laws, if sufficient money could not be supplied for repairs, *mütevelli* has the right to allocate money for the repair activities by reducing salaries and incurring a debt.³⁸ *Mütevelli* could carry out the repairs after the approval of the judge, and report the expenses after its completion.³⁹

All of the operational and repair expenses of the buildings in the *waqf* are spent from the *waqf* budget. The income of a *waqf* generally comes from rents and profits coming from the *akars* of the *waqf*. These are the rents of commercial and industrial buildings like bazaars, khans, baths, mills etc. and agricultural lands, gardens, as well as profits of agriculture and viniculture. Additionally, there are cases where imperial resources are allocated to the *waqfs* for repair purposes if a particular *waqf* had no or insufficient income.⁴⁰

Waqf founders laid the terms regarding the restoration of *waqf* buildings as well as personnel who was going to work in the actual repairs. While there are more general repair terms in the *waqfiyyas* of the Seljuks and the early Ottomans, information given in the *waqfiyyas* regarding repair activities get increasingly more elaborate in the classical Ottoman period, including such details as the characteristics of repairs (such as complete repair or renewal, repair of roof or waterways), characteristics of the personnel to be employed in the repairs, and the salaries to be paid.⁴¹ However it can be said that almost all of the founders of the

³⁸ Ömer Hilmi, *Ithaf-ül-ahlaf fi ahkâm-il-evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977, p.114 (article no: 411).

³⁹ For further information on repair processes in the classical Ottoman period see: Emre Madran, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi 16.-18. Yüzyıllar*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara, 2004, p.45-63.

⁴⁰ Tuba Akar, *The Role of Vakıf Institution in the Conservation of Vakıf Based Cultural Heritage*, unpublished PhD thesis in METU, Ankara, 2009, p.44-54.

⁴¹ Ömür Bakırer, "Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", *Vakıflar Dergisi*, vol.X, Ankara, 1973, p.121.

waqfs in the Seljuk and Ottoman periods stipulated the maintenance and repair of the *waqf* properties as an initial condition.⁴²

Many legal regulations for the purposes of identifying financial resources for the survival of the *waqf*, ensuring its continuous maintenance were arranged by Islamic legists.⁴³ Costs concerning the repair of *waqf* buildings has priority within other expenses. For instance, while there was an ongoing necessity for repair, no money was spent for the salaries of workers. If *mütevelli* spends the money for repairs, relatives cannot object to spending the income of a *waqf* for the repair of the building. If the income does not balance the expenses, reduction is made in the expenses of a *waqf*; however, this reduction is made in items such as services rather than repairs. These demonstrate the major importance imparted on the survival of the building and its preservation.

Conclusion

There is a discussion on the origin of the Islamic *waqfs* and the influences of Byzantine pious foundations on Islamic *waqfs*, nevertheless it is seen that there are similarities on both foundations' organizational structure and operations. Pious foundations, which existed in Anatolia over many centuries and founded by different civilizations, were primarily private institutions. While they were established with the same aim of serving God and his subjects by constructing buildings or building groups with religious and/or social purposes, the founders and his heirs made financial gains and obtained moral benefits. Therefore, the idea was to sustain pious foundations over long periods of time. The founders defined administrative, financial and technical conditions to ensure the longevity of their foundations.

These conditions were described in the foundation charters of the pious foundations of Christianity and Islam. Although these documents prescribed an ideal form of organization of the pious foundations, they give clues regarding the mentality of preservation both in theory and practice. It must be remembered that activities were not carried out with the conservation mentality of the present,

---

⁴² Hasan Yüksel, "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2006, p.321, and Madran, 2004, p.43-44. .

⁴³ Ömer Hilmi, 1977, p.113-114.

instead, the aim was the continuity of the system, the continuity of the foundation, and of the religion. In this context, the preservation of buildings constituting a pious foundation was accepted as a condition. Besides the financial resources that the founders allocated for the preservation of buildings and the continuity of the foundation, imperial powers also supported the continuity of the pious foundations by supplying financial aid and/or through legal regulations.

The regulations stipulated by the foundation documents of pious foundations have evolved considerably in terms of preservation of buildings. It has become an important part of managing a pious foundation, so much so that maintenance and repair activities were carried out at most of them, especially in the classical period of Ottoman, by workers (as part of *waqf* staff) experienced in building repair. *Waqfs*, in this period (classical Ottoman), required that repair and maintenance expenses were covered from the annual income instead of having to wait for their completion. These and similar actions of *waqfs* helped for the preservation of *waqf* buildings. Furthermore, various buildings, especially churches that were part of Byzantine pious foundations, were re-functioned and incorporated into Islamic *waqfs* following the end of the Byzantine period in Anatolia. Thus, these buildings continued to be preserved within the Islamic *waqf* institution.

To sum up, in the pious foundations established in Anatolia during Christianity and Islam, preservation of the foundations' buildings was the result of the need to sustain the foundation and mainly involved repair activities at various scales, such as maintenance, repair, partial or complete restoration. It can be said that the main approaches of both periods for building preservation are "periodic maintenance". The means to achieve this was through allocating "continuous income sources", which meant money could be spent on repair whenever the need arose. Another important point to note about the effectiveness of pious foundations in preserving buildings relates to the way the institutions took ownership of their physical entities (i.e. buildings) as they relied on their good physical condition. It must be emphasized again that pious foundations, both in the Christian and Islamic periods of Anatolia, were individual initiatives that benefitted their founders financially and morally. Neither such strong ownerships nor any particular moral benefits exist or are of any major concern at present. This was a significant factor in their survival and their existence as the cultural heritage from the Byzantine, Seljuk and Ottoman periods.

References

- Akar, T., *The Role of Vakıf Institution in the Conservation of Vakıf Based Cultural Heritage*, unpublished PhD thesis in METU, Ankara 2009.
- Akgündüz, A., *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV Yay., İstanbul 1996.
- Bakırer, Ö., “Vakfiyelerde Binaların Tamiratı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması”, *Vakıflar Dergisi*, vol.X, Ankara 1973, p.113-126.
- Barnes, J. R., *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E.J.Brill, 1987.
- Bingöl, O., *Arkeolojik Mimari’de Taş*, İstanbul 2004.
- Gautier, P., *Le Typikon Du Christ Sauveur Pantocrator*, Paris 1974.
- Hatemi, H., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Vakıf”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, vol.6, İstanbul 1985, p.1658-1678.
- Korat, G., *Taş Kapıdan Taç Kapıya Kapadokya*, İstanbul 2003, p.31-36.
- Köprülü, F., “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”, *Vakıflar Dergisi*, vol.II, Ankara 1942, p.6-35.
- Madran, E., *Osmanlı İmparatorluğu’nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi 16.-18. Yüzyıllar*, Middle East Technical University Faculty of Architecture Press, Ankara 2004.
- Onur, Y., “Orta Çağ Akdeniz Dünyasında Hayır İşleri: Bizans ve Selçuklular’da Vakıflar Micheal Attaleiates’in Diataxis’i ve Celaleddin Karatay’ın Vakfiyesi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, vol.26 (3-4), Ankara 1999, p.531-556.
- Ömer Hilmi, *Ithaf-ül-ahlaf fi ahkâm-il-evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1977.
- Öztürk, N., *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983.
- Qusterhout, R., Ahunbay, Z. & Ahunbay, M., “Study and Restoration of the Zeyrek Cami in Istanbul: First Report, 1997-98”, *Dumbarton Oaks Papers*, no. 54, Washington D.C. 2000, p.265-269.
- Thomas, J.P., *Private Religious Fondation in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks Studies XXIV, Washington D.C. 1987.

Thomas, J. & Hero, A.C. (eds.), *Byzantine Monastic Foundation Documents: A complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 2000.

Yediyıldız, B., "Vakıf" article, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, vol.13, İstanbul 1986, p.153-172.

Yediyıldız, B., *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003.

Yüksel, H., "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, p.309-325.

....., *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Türk Vakfiyeleri No.1, Ankara1938.

....., "Typikon, Monastic" article, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, New York 1991, p.2132.

....., *İstanbul*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.

URL 1., accessed 20 May 2021,

<https://www.oxfordreference.com/search?q=hegoumenos&searchBtn=Search&isQuickSearch=true>

KAYNAKLAR IŞIĞINDA SELÇUK BEY'İN ÇOCUKLARI CHILDREN OF SELJUK BEG IN THE LIGHT OF SOURCES

Oğuzhan ÇAKIR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 23.08.2021

Kabul: 13.09.2021

Article Info

Received: Aug, 23, 2021

Accepted: Sep. 13, 2021

Öz

Selçuklu Devleti'nin bilinen ilk atası Selçuk Bey'in babası Dukak'tır. O, Oğuz Yabgu Devleti içerisinde ömrünü geçirmiş ve ordu kumandanlığı vazifesini ifa etmiştir. Dukak'ın vefatının ardından kumandanlık vazifesini Selçuk Bey üstlenmiş, Oğuz Yabgusu ile girdiği otorite mücadelesini kaybetmesi sonrasında ailesi ile birlikte Cend'e göçmek zorunda kalmıştır. Selçuk Bey'in göç sonrası faaliyetleri ile alakalı geniş malumatımız olduğu söylenemez. Bizim için burada önem taşıyan kısım, Selçuk'dan dünyaya gelen ve devletler kurup saltanat süren nesli olacaktır. Bu yolla, Selçuk'un oğullarının isimlerini ve faaliyetlerini aydınlatmak niyetindeyiz. Selçuklulara özel olmamakla birlikte her devletin kuruluş yılları biraz daha karmaşık olarak kabul edilmektedir. Bizim araştırmada yararlandığımız kaynaklar da yer yer birbirlerini tekrarlamak, yer yer de hatalı ifadelerde bulunmak yoluyla konunun araştırılmasının zorlaşmasına neden olmuşlardır. Selçuklu tarihi uzmanlarının sayısı diğer alanlara nazaran düşük olması ile birlikte hemen hemen her konuda araştırmalar kaleme alınmıştır. Bu sebeple alanda bâkir olarak kabul edebileceğimiz konu neredeyse yok gibidir. Fakat bu, yapılan incelemelerde yeni bir görüş ortaya konulduğu taktirde konunun tekrar kaleme alınmayacağı anlamı taşımamaktadır. Ayrıca sosyal bilimler sahasında her araştırmacının kaynak tenkiti, kullanımı ve bakış açısı da birbirinden farklıdır. Biz, Selçuk'un oğullarına dair derli toplu ve dönem kaynaklarına dayanan bir makale kaleme aldık. Yararlı olmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Mikail, İsrail, Musa, Yusuf

---

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, oguzhancakir@outlook.com, Orcid: 0000-0002-3817-6824, Ankara Türkiye

Abstract

The first known ancestor of the Seljuk Empire was Tuqaq, the father of Seljuk Beg. He spent his life in the Oghuz Yabgu State and fulfilled his duty as an army commander. After Tuqaq's death, Seljuk Beg assumed the command, and after losing the authority struggle with Oghuz Yabgu, he had to migrate to Cend with his family. It cannot be said that there is an extensive information about Seljuk Beg's post-migration activities. The important part here will be the generation that was born from Seljuk and reigned by established states. In this way, it is intended to illuminate the names and activities of Seljuk's sons. Although not specific to the Seljuks, the foundation years of each state are considered to be a little more complex. The sources used in the research have also made it difficult to research the subject from time to time by repeating each other and making incorrect statements. Although the number of Seljukian history experts is low compared to other fields, researches have been written on almost every subject. For this reason, there is almost no subject in the field that can be considered as a virgin. However, this does not mean that a subject cannot be rewritten if a new view is put forward in the examinations. In addition, the criticism, use and perspective of each researcher in the field of social sciences are different from each other. We have written an article about Seljuk's sons, which is compact and based on the sources of the period. We wish it to be useful.

Keywords: Michael, Israel, Moses, Joseph

Giriş

Selçuk Bey'in oğulları ile alakalı ülkemizde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken merhum âlim İbrahim Kafesoğlu'na ait olan “*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*” isimli makaledir.¹ Kafesoğlu bu çalışmasında, Selçuk Bey'in oğullarının isimleri ve faaliyetleri ile alakalı bilgilendirmede bulunmuştur. Dört sayfadan müteşekkil olan bu bilgilendirmede kendi görüşlerini ortaya koyan yazar, Selçuk Bey'in Mikail, İsrail (Arslan), Yusuf ve Musa isminde dört çocuğu olduğunu ifade etmiştir. Merhum âlim Osman Turan da bu hususta fikirlerini beyan etmiş, Selçuk Bey'in Mikail, İsrail (Arslan), Musa, Yunus ve Yusuf isimli beş oğlu olduğunu iddia etmiştir.² Merhum âlim Mehmet Altay Köymen ise Selçuk

¹ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 13 (0), İstanbul, 1958. Kafesoğlu, mezkûr makalesinin Selçuk Bey'in torunlarını da kapsamı nedeniyle Selçuk Bey'in oğulları bahsinde detaya inmeyi tercih etmemiştir. Bununla birlikte; Ahmed Bin Mahmud'un Selçuknâme, İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi'nin el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçukiyye, Şebankârâi'nin Mecmaü'l Ensâb, Nüveyri'nin Nihâyetü'l Ereb fi Fünûni'l Edeb, Nişâburi'nin Selçuknâme ve Zehebi'nin Târîhu'l İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-a'lâm gibi kaynakları görme fırsatı bulamamıştır.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2014, s. 85-86.

Bey'in Mikail, İsrail (Arslan) ve Musa adında üç oğlu olduğunu ifade etmiş, Şebankârâi ve Hamdullah Müstevfi'yi referans göstererek erken yaşta öldüğü nakledilen dördüncü çocuğun isminin Yunus olduğunu söylemiştir. Selçuk Bey'in çocukları ile ilgili genel bilgilendirmede de Osman Turan'ın yukarıda zikrettiğimiz eserini referans olarak göstermiştir.³ Yakın dönem çalışmalarında ise genel olarak yukarıda zikredilen isimlere müracaat edilmiştir. Biz müstakil olarak Selçuk Bey'in oğullarının isimlerini ve hayatlarını incelediğimiz bu çalışmamızda, dönem kaynaklarının hemen hemen hepsini kullanmak gayreti ile birlikte yapılan eski çalışmaların genişletilmesi ve geliştirilmesine gayret ettik. Dönem kaynaklarını ve bu kaynakların verdiği bilgileri yorumlamak ve tenkit etmek yoluyla gerçeğe en yakın surette bir araştırma kaleme almaya çalıştık.

Selçuk Bey'in Oğullarının İsimleri

Abû'l-Farac; Abû'l-Farac Tarihi isimli eserinde Meliknâme'den naklen Selçuk'un dört oğlu olduğunu ifade ederek Mikail, Yabagu (Yabgu-Bigu), Musa ve Arslan isimlerini vermektedir.⁴ 13. yy. kaynaklarımız arasında olan Abû'l-Farac, kayıp olan Meliknâme isimli eseri görmesi ve Selçukluların erken dönemleri ile alakalı bilgiler vermesi nedeniyle bizim için önemlidir. Yine Meliknâme'den nakilde bulunan ve 15. yy. geç dönem kaynakları arasında olan Mîrhând, Târih-i Ravzatu's Safâ isimli eserinde; Mikail, Musa, Yabgu lakaplı Arslan ve gençliğinin ilk yıllarında âlemi-i bekâya yürüyen bir başka oğlu olmak üzere Selçuk Bey'in dört oğlu olduğunu zikretmektedir.⁵ Fakat Mîrhând birkaç sayfa sonrasında başkaca meşhur tarihçilerden alıntıda bulunmuş; İsrail, Mikail, Musa ve Yunus isimlerini vermiştir.⁶ Söz ettiğimiz gibi Mîrhând, Selçukluların kuruluş yıllarında henüz hayatta değildi ve verdiği bilgilere bizzat kendisi görgü şahidi olmamıştı. Lakin, Abû'l-Farac Tarihi isimli eserde olduğu gibi dönem hakkındaki olayları anlatırken Meliknâme isimli eseri gördüğünü ve bilgileri ondan aktardığını ifade etmesi nedeniyle oldukça önemlidir. Ayrıca dönem kaynakları arasında kuruluş yıllarını en tafsilatlı anlatan müelliflerin arasındadır. Mîrhând'un torunu olan ve eserini kaleme alırken genel itibariyle dedesinin eserinden istifade eden Hândmîr, Selçuk'un dört oğlu olduğunu ifade ederek Mikail, İsrail ve Musa

³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (C.1), TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 31.

⁴ Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, C.1, Çev. Ö.R. Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 293.

⁵ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's Safâ*, Tashih Cemşid Kıyanfer, İntişârât-ı Esâtir, Cild-i Şeşom Çap-ı Evvel, Tahran 1380, s. 3121-3122.

⁶ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3142.

isimlerini zikretmiş; devam eden satırda da Arslan Yabgu ismini anmıştır.⁷ 11. yy. kaynaklarımız arasında yer alan Beyhaki'nin Târih-i Beyhak isimli eserinde Selçuk'un oğullarından ilk olarak Mikail'in ismi verilmiş; Emir Beygu (Bigu), Yusuf ve Musa isimleri sonrasında zikredilmiştir.⁸ Beyhaki, Gazneli tarihçisi olması ve Dandanakan sürecine birebir şahit olması nedeniyle önemlidir. Selçukluların kuruluş sürecinde dönem dönem sulh, dönem dönem ise harp içerisinde oldukları bu devletin tarihçisinin vermiş olduğu bilgiler bizim için önemlidir. Bunun yanında Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecindeki kardeşler arasındaki bağı ve savaş yeteneklerini anlatması bakımından kayda değerdir. Hamdullah Müftevî, Târih-i Güzide'sinde Selçuk'un İsrail, Mikail, Musa Beygu ve Yunus isimlerinde dört oğlu olduğunu ifade etmiştir.⁹ Kadı Burhâneddîn-i Ânevî'nin Enîsü'l Kulûb isimli eserinde; Selçuk'un Musa Beygu (yabgu), Yusuf Yinal (İnal), Mikail ve İsrail isimli dört oğlu olduğu aktarılmıştır.¹⁰ 12. yy. kaynaklarımız arasında olan Kadı Burhâneddîn-i Ânevî, diğer müverrihlerden farklı olarak Yusuf Yinal ismini zikreden ilk kişidir. Râvendî, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr isimli eserinde ilk olarak İsrail'in ismini vermiş, devamında Mikail, Yunus ve Musa Bigu isimlerini anmıştır.¹¹ Şebankârâi, Mecmaü'l Ensâb isimli eserinde Selçuk'un dört oğlu olduğunu ifade ederek İsrail, Mikail, Musa ve Yunus isimlerini zikretmiştir.¹² İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye adlı eserinde Selçuk'un İsrail, Mikail, Musa ve Yunus adında dört oğlu olduğunu bildirmiştir.¹³ Yazıcızade Ali de Selçuk'un dört oğlu olduğunu ifade eden müverrihler arasındadır fakat hepsinin isimlerini zikretmemiş, yalnızca İsrail'in adını anmakla yetinmiştir.¹⁴ Arap müellif

⁷ Hândmîr, *Habîbü's Siyer* (telif Gıyasüddin b. Humameddin el-Hüseyini), Çap-ı Çaharom Cildi Dövvom, İntişârât-ı Heyyam, Tahran 1380, s. 480.

⁸ İbn Funduk, *Târih-i Beyhâk*, Tashih Muhammed Kazvini, Kitabfuruşi Feruği, Tahran 1361, s. 71.

⁹ Hamdullah Müftevî, *Târih-i Güzide*, Müessesese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Naşir Hüseyin Nevâi, Tahran 1339, s. 326.

¹⁰ Mehmed Fuad Köprülü, *Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları* (Belleten S.27'den ayrışması), TTK Basımevi, Ankara, 1943, s. 75.

¹¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (C.1), Çev. A. Ateş, TTK Yayınevi, Ankara, 1957, s. 86.

¹² Muhammed Ali Muhammed Şebankârâi, *Mecmaü'l Ensâb*, tashih Mir Hâşim Muhaddîs, Müessesese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1363, s. 97.

¹³ İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, *el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye*, Tashih Meryem Mirşemsi-Naşir Muhammed Afşar, Tahran, 1388, s. 15; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, *el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye* (tahkik Hüseyin Emin-Abdülnâim Muhammed Hâsâni), Metbe Câmietü'l Bağdat, Bağdat, 1979, s. 20.

¹⁴ Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, Haz. A. Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009, s. 39.

Nüveyrî ise, Selçuklular ailesi hakkında bilgi verdiği başlık altında Selçuk'un Arslan, Mikail ve Musa adında çocukları olduğunu bildirmiş sonraki sayfada Yusuf ismini de zikretmiştir.¹⁵

Yukarıda aktardığımız gibi kaynaklar isim hususunda farklılık arz etseler de Selçuk'un dört oğlu olduğuna genel itibariyle kanaat getirmektelerdir. Bu kaynaklardan farklı olarak Selçuk'un dört oğlu olmadığını ve isimlerinin farklı olduğunu iddia eden müverrihler de vardır. Bunları ayrı olarak zikretmenin araştırmanın anlaşılabilmesi adına faydalı olacağını düşündük. Bu kapsam içerisinde yer alan ilk müverrihimiz orta çağ tarihi araştırmalarında önemli başvuru kaynaklarımızdan olan İbnü'l Esîr'dir. O, 12. yy. tarihçileri arasında yer almakta ve külliyat niteliğinde hazırladığı El Kâmil Fi't-Târih isimli eseri ile dönemine ışık tutmaktadır. Kâinatın yaradılışından 1231 yılına değin olayları ele alan müverrihin eserine büyük önem addedilmektedir. İbnü'l Esîr, eserinde anlattığı konularda geniş bir çerçeve çizmiş, uzun uzadıya yorum yapmaktan kaçınmamıştır. Yaptığı tafsilatlı yorumlar nedeniyle de zaman zaman hatalar yapmıştır. Müverrih ilk olarak Selçuk'un; Arslan, Mikâil ve Mûsâ adlarında üç oğlu olduğunu ifade etmiştir. Zannediyoruz ki Tuğrul ve Çağrı'nın babaları Mikail'in erken yaşta ölmesi nedeniyle dedeleri Selçuk Bey tarafından büyütülmesine atıfta bulunarak, Tuğrul ve Çağrı'yı Selçuk Bey'in çocukları olarak ifade etmekten kaçınmamıştır.¹⁶ Diğer kaynaklara nazaran farklı ifadelerde bulunan bir diğer eser anonim olarak günümüze ulaşmış Târihü'l Selcuk Der Anatoli'dir. Bu eserde; Mikail, Yusuf, Yunus ve Musa Yabgunun isimleri anılmıştır. Ayrıca İsrail ismi de zikredilmiştir. Zannediyoruz ki kitabın yazılışı esnasında bir yanlışlık yapılmış ve yukarıda zikrettiğimiz kaynaklarda geçen İsrail ismi İsrail olarak kaydedilmiştir.¹⁷ Bundârî de hatalı yazımda bulunan müelliflerden biridir. Selçuk'un oğulları pasajında ilk olarak Mikail'in adını veren müellif,¹⁸ sonraki pasajlarda Dandanakan harbini işlemiş ve orada Selçuk'un oğlu olan Musa'yı Tuğrul ve Çağrı'nın amcazadesi olarak ifade etmiştir.¹⁹ Bu sebeple güvenilir kaynaklar arasında bulunmamaktadır fakat verdiği bilgiler tahlil edilerek araştırmamızda kullanılacaktır. 13. yy. 'da

¹⁵ Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), *Nihâyetü'l Ereb fi Fünûni'l Edeb* (C. 26/27), tahkik Doktor Müfîd Kameyhe, el-Dârü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 155-156.

¹⁶ İbnü'l Esîr el-Cezerî, *El Kâmil Fi't-Târih* (C.8) (min Telif İzzeddin Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebü'l Kerim Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî), el-Dârü'l Kutubü'l İlmiyye. Lübnan, 1987, s. 237.

¹⁷ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, (tashih ve teligât Nadir Celali), Miras- Mektub, Tahran, 1377, s. 41.

¹⁸ Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra va Nuhbetü'l-'Usra - Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 2.

¹⁹ Bundârî, *a.g.e.*, s. 6.

yaşamış olan bir diğer müverrihimiz Hüseyini'dir. İran coğrafyasında yaşadığı düşünülen müellif; Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki isimli eserinde Selçuk'un çocukları olarak Emir Mikail, Emir Musa ve İsrail olarak tanınan Emir Beygu Arslan isimlerini zikretmiştir.²⁰ 16. yy. müverrihlerinden olan Ahmed Bin Mahmud da Selçuknâme isimli eserinde; Emîr Mikâil, Emîr Musa ve Emîr Yabgu Arslan isimlerini zikrederek Selçuk'un üç oğlu olduğunu ifade eden müverrihlerdendir. Buna ilave olarak da Emîr Yabgu Arslan'ın İsrail olarak anıldığını ve bu isimle meşhur olduğunu ifade etmektedir.²¹

Mezkûr kaynaklara ilave olarak Selçuk'un beş oğlu olduğunu aktaran müverrihler de bulunmaktadır. Bunların başında Irak'da yaşamış olan 12. yy. tarihçilerinden Zâhirüddîn Nişâburi gelmektedir. Erken dönem Selçuklu kaynakları arasından adı zikredilen müellif, önemli kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Nişâburi'nin günümüzde iki baskısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki İsmail Afşar tarafından, ikincisi ise Morton tarafından basılmıştır. İsmail Afşar tarafından basılan Selçuknâme'de Selçuk'un; İsrail, Mikail, Musa Yabgu, Yunus ve Yusuf adında beş oğlu olduğu söylenmiştir.²² Morton baskısında ise İsrail, Mikail, Musa Yabgu ve Yunus isimleri zikredilmiştir.²³ Selçuk'un beş oğlu olduğunu zikreden diğer müellifimiz Aksarayı'dır. Târih-i Selâcîk ya Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâmeretü'l Ahyar isimli eserinde Selçuk'un; İsrail, Mikail, Musa, Yunus ve Ahmed adında oğullarının olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Aksarayı, geç dönem kaleme alınması nedeniyle Selçukluların kuruluş sürecine ilişkin birinci elden kaynaklarımız arasında yer almamaktadır. Fakat eserini kaleme alırken yararlandığı kaynakların özgünlüğü nedeniyle önemlidir. Tüm müverrihler arasında Ahmed adını anan tek isimdir. Selçuk'un oğullarının isimleri hususunda hatalı ifadelerde bulunmuş olsa da devam eden süreçte başvuru kaynaklarımız arasında yer alacaktır. Selçuk'un beş oğlu olduğunu nakleden bir diğer müverrih Reşîdü'd-

²⁰ Hüseyini, *Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki*, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Müsehhîh Muhammed Nureddin-Mutercim Ramazan Ali Ruhâli, Tahran, 1380, s. 37.

²¹ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, Hazırlayan Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 23.

²² Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme*, tashih Mirza İsmâil Afşar-Muhammed Ramazânî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1390, s. 10.

²³ Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçukname*, nşr. Morton, A.H., Berlin, 2004, s. 5.; Mezkûr baskı Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmış, tahkikli ve tasnifli bir şekilde Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bkz. Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

²⁴ Aksarayı, *Târih-i Selâcîk ya Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâmeretü'l Ahyar*, tashih Osman Turan, İntişârât-ıEsâtir, Tahran, 1362, s. 10.

din Fazlullâh'dır. Câmî'üt-Tevârîh isimli eserinde Selçuk'un İsrail, Mikail, Musa Yabgu, Yunus ve Yusuf adında oğullarının olduğunu belirtmiştir.²⁵

Bazı kaynaklar da Selçuk'un oğullarından birinin veya birkaçının ismini vermekle yetinmişlerdir. Bunlardan ilki Anonim Tarih-i Sistan isimli eserdir. Musa Yabgu'nun faaliyetleri hakkında tafsilatlı bilgiler içeren eser, Selçuk'un oğullarından yalnızca onu anmıştır.²⁶ Gerdizi de Zeynü'l Ahbar isimli eserinde yalnızca Yabgu ismini zikretmiştir. Bu bilindiği üzere isim değil unvandır. Zannediyoruz ki Musa Yabgu'ya atıfta bulunmaktadır.²⁷ Müverrihlerimizden bir diğeri de İbn Hassûl'dür. Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad isimli eserinde Selçukluların kuruluşuna dair bilgi verdiği esnada Tuğrul Bey'i anmakta ve bu yolla da Mikail'i zikretmektedir.²⁸ Arap müellif Zehebî de eksik bilgilendirmede bulunmuş, Selçuk'un oğlu olarak yalnızca Mikail'i göstermiştir.²⁹ Selçuklu kaynakları arasında yer alan ve genel itibariyle istifade ettiğimiz İbn Taktaka ve Azimi ise Selçuk'un çocuklarının isimleri hakkında sessiz kalmışlar, Selçuk Bey'in ölümünün ardından Tuğrul Bey ile devlet sürecini başlatmışlardır.³⁰

Görüldüğü üzere kaynaklar Mikail, Arslan (İsrail) ve Musa (Yabgu) isimleri üzerinde hemfikirlidir. İçlerinden yalnızca Aksarayı farklı bir isim zikrederek Ahmed adını anmıştır.³¹ Verilen bu ismin diğer kaynaklarda geçmemesi; Aksarayı'nın geç dönem kaynakları arasında olması ve kuruluş dönemini yazarken titiz davranmaması ile ilgili olabilir. Ahmed isminin yanında Selçuk Bey'in oğlu olarak İsrail ismi de anılmıştır. Yukarıda da izahatını yaptığımız üzere Anonim Târihü'l Selduk Der Anatoli isimli eserde

²⁵ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'üt-Tevârîh*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 54.

²⁶ Anonim, *Tarih-i Sistan*, Donya-i Kitab, Tashih Melik'ül Şuara Behar-Ali Asger Abdullahi, Tahran, 1381, s. 420-421-423-436.

²⁷ Gerdizi, *Zeynü'l Ahbar*, Tashih A. Habibi, Donya-i Kitab, Tahran, 1363, s. 383.

²⁸ İbn Hassûl, *Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad*, Çev. Şerefeddin Yaltkaya, Belleten 14-15'den ayrı basım, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 27; İbn Hassûl, İbn Hassûl ve "Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad" Adlı Risalenin Tercümesi, Çev. Ramazan Şeşen, *Tarih Dergisi*, Sayı 38, İstanbul, 2011, s. 137; İbn Hassûl'ün mezkûr eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sedghi, Naser-Tarifci, Sinan, "Selçuklular ve Büveyhîler Arasındaki Rekabetin Tarih Yazıcılığı Sahasındaki Aktörleri: İbn Hassûl ve Ebû İshâk Es-Sâbî", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, Sayı 93, Ankara, 2020, s. 241-266.

²⁹ Zehebî (Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmâni), *Târihu'l İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-a'lâm*, (C. 42), tahkik Ömer Abdusselam Tedmüri, Darü'l Kitabü'l-Arabî, Beyrut, 1993, s. 42.

³⁰ Azimî, *Azîmî Tarihi*, Çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 2006, s.3-4-9 vd.; İbn Taktaka (Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ), *Târih-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdâri ve Devletha-i İslâmi*, tashih Muhammed Vahid Gelpaygani, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1350, s. 395.

³¹ Aksarayı, *a.g.e.*, s.10.

yer alan bu ismin İsrail'den bozma olduğuna şüphe yoktur.³² Diğer önemli müelliflerimizden olan Abû'l Farac, eserinde Selçuk Bey'in oğulları arasında Musa'nın ismini vermiş, sonrasında Yabagu (Yabgu-Bigu) ismini vererek bu unvanı Musa'nın kardeşiymiş gibi göstermiştir.³³ Lakin Yabgu unvanı bilindiği ve kaynaklarda da aktarıldığı üzere Musa ve Arslan'a ithaf edilmektedir.³⁴ Abûl-Farac Selçuk'un oğullarının isimlerini sıralarken Arslan ve Musa'nın isimlerini de zikretmiştir. Arslan ve Musa dışında Selçuk'un oğulları arasında bu unvanı kullanan evladı olmaması sebebiyle görülmektedir ki kaynak burada hatalı bir ifadede bulunmuştur.

Yusuf ve Yunus isimleri üzerinde de tartışmak gerekmektedir. Kaynaklarımızdan Mîrhând, Hamdullah Müftevî, Râvendî, Şebankârî, Aksarayî ve İbnü'l Nizamü'l Hüseyî el-Yezdî Selçuk Bey'in Yunus adında bir oğlu olduğunu aktarmışlardır. Zâhirüddîn Nişâburi'nin Selçuknâme, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın Câmî'üt-Tevârîh ve Anonim Târihü'l Selcuk Der Anatoli isimli eserlerde ise hem Yunus hem de Yusuf isimleri zikredilmiştir. Yusuf ismini Yunus olmaksızın anan Beyhâki ve Kadı Burhâneddîn-i Ânevî'nin dışında müverrih bulunmamaktadır. Selçuk Bey'in oğlunun isminin Yusuf mu yoksa Yunus mu olduğu hususunda elimizdeki yegâne bilgi Tuğrul ve Çağrı Bey'in ana bir kardeşleri ve amcazadeleri olan İbrahim Yinal'dır. 12. yy. müverrihlerinden olan Kadı Burhâneddîn-i Ânevî, Enîsü'l Kulûb isimli eserinde Yusuf'un Yinal (İnal)³⁵ unvanını taşıdığını açık bir şekilde ifade etmiştir.³⁶ Anonim olarak günümüze ulaşan Târihü'l Selcuk Der Anatoli isimli eser de bu bilgiyi teyit eder nitelikte olup Selçuk'un oğullarının ismini verdiği pasajda "*Yusuf b. Selçuk'un oğlu İbrahim Yinal*" ifadesinde bulunmuştur.³⁷ Bunun yanı sıra İbrahim Yinal'in faaliyetlerini takip edebilmemiz ve bu yolla da Yusuf'a ulaşabilmemiz önemlidir. Kaynaklarda açık olarak ifade edilmese de Selçuk'un genç yaşta iken vefat eden bir oğlunun olduğunu bilmekteyiz.³⁸ Mikail, Arslan (İsrail) ve Musa'nın faaliyetleri hakkında az çok bilgi sahibi olmamız nedeniyle Selçuk'un ilk olarak vefat eden evladının Yusuf olduğunu söylememizde bir yanlışlık olmayacaktır. Bu

³² *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s.41.

³³ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 293.

³⁴ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3121-3122; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 480; Hamdullah Müftevî, *a.g.e.*, s. 326; Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 10; Zâhirüddîn Nişâburi, 2004, s. 5; Mehmed Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 75.

³⁵ Yinal-İnal unvanı için bkz. Zehra Odabaşı, "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 2019, s. 175.

³⁶ Köprülü, *a.g.e.*, s. 75.

³⁷ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 41

³⁸ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3121-3122.

bilgiler ışığında; Selçuk Bey'in Mikail, Arslan (İsrail), Musa ve Yusuf adında dört oğlu olduğunu söyleyebiliriz.

Selçuk Oğullarının Hayatının Kaynaklara Yansımaları

Selçuk'un oğullarının doğum tarihlerinin kaynaklara yansımaması nedeniyle vefat dönemlerine göre incelemeyi uygun gördük. Buna göre; Yusuf, Mikail, Arslan (İsrail) ve Musa sıralamasına göre aktaracağız.

1. Yusuf

Selçuk'un oğulları arasında hayatı hakkında yok denecek kadar az bilgiye sahip olduğumuz evladı Yusuf'dur. Kaynaklar, ismi hususunda dahi birbiriyle ihtilafli halledirler. Gençliğinin ilk yıllarında vefat ettiği bildirilen Yusuf'un kardeşler arasındaki konumu ve yaşı hakkında da bilgi sahibi değiliz. Mîrhând'ın isim vermeksizin Selçuk'un evlatlarından birinin genç yaşta vefat ettiğini bildirmesi ve diğer kardeşlerin faaliyetlerinin kaynaklara yansımaları nedeniyle bu kişinin Yusuf olduğunu tespit edebilmekteyiz.³⁹ Yusuf'un vefatının ardından eşi, Türk gelenekleri ve İslam ananeleri çerçevesinden kardeşi Mikail ile evlendirilmiştir. Mikail'in bu evliliğinden Tuğrul ve Çağrı Beylerin dünyaya gelmesi, İbrahim Yinal'ın da kaynaklara Tuğrul ve Çağrı'nın ana bir kardeşleri olarak kaydedilmeleri⁴⁰ nedeniyle şu neticeleri elde edebileceğimiz kanaatini taşımaktayız. Muhtemeldir ki Yusuf, Mikail'e nazaran daha büyük bir yaşta idi. Dönemin Türk kültür anelerinde ikinci evliliklere pek az rastlamamız, Mikail'in Yusuf'un eşinden çocuk sahibi olması ve İbrahim Yinal'ın varlığının bilinmesi bu kanaati taşımamızdaki etkenlerdendir. Tuğrul ve Çağrı Bey'den yaşça büyük olduğunu düşündüğümüz İbrahim Yinal'ın yaş farkını maalesef ki tam olarak tespit edememekteyiz. Lakin görülmektedir ki Yusuf'un ölümünün ardından İbrahim Yinal'ın annesi küçük kardeş Mikail ile evlendirilmiş, bu evlilikten Tuğrul ve Çağrı Beyler dünyaya gelmiştir. Bu süreçte İbrahim Yinal'ın aile ilişkilerine dair bilgimiz bulunmamaktadır.

Babasını genç yaşta kaybetmesi ve annesinin amcası ile evlenmesi İbrahim Yinal'ın dünyasında travmalara neden olmuş olabilir. Yaşça küçükleri olmalarına rağmen amcası Mikail'in ölümünün ardından amcazadeleri Tuğrul ve Çağrı beyler dedeleri Selçuk tarafından büyütülmüştür. Bu şartlarda İbrahim Yinal'ın de aynı ortamda bulunuyor olması muhtemeldir. Fakat dedesi veya amcası ile yakınlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Mikail'in ölümü sonrası Tuğrul ve Çağrı beyler bizzat dedeleri Selçuk'un sorumluluğunda büyütülmüş ve anladığımız kadarıyla da devletin dizginleri o

³⁹ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3121-3122.

⁴⁰ İbn Funduk, *a.g.e.*, s. 71; Azîmî, *a.g.e.*, s.3-4-9 vd.

zamandan bu yetim çocuklara uygun görülmüştür veyahut kaynaklar bu hususu abartmaktadırlar. Kaynaklarda aşağıda da irdeleneceğimiz üzere, devletin kuruluşu sonrası Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabguyu beraber görmekteyiz. İbrahim Yinal da zannediyoruz ki Tuğrul Bey'e başlangıçta itaat üzere olmuştur. Dandanakan sürecinden sonra ülüş yapılmış ve İbrahim Yinal'e Kuhistan ve Cürcan verilmiştir.⁴¹ Tuğrul ve Çağrı ile bağlarının zayıf olduğunu düşündüğümüz İbrahim Yinal, Tuğrul'un hükümdarlığı döneminde ona karşı Hemedan'da isyan harekâtı tertip etmiştir.⁴² İsyanı esnasında Tuğrul Bey'in Bağdat'ta olması İbrahim Yinal'ın bu tertip için zaman kolladığının ve uygun vaktin gelmesini beklediğinin işaretidir. Hüseyini bu isyan hareketinin tarihinin 2 Ağustos 1059 olduğunu aktarmaktadır.⁴³ Mîrhând da Hüseyini'yi destekler nitelikte bir tarih vererek 1058-1059 yıllarını işaret etmiştir.⁴⁴ Bundârî de tarih hususunda aynı fikirdedir.⁴⁵ Râvendî'ye göre bu isyan hareketinin sebebi İbrahim Yinal'ın hükümdar olmak istemesidir.⁴⁶ Mîrhând ise bu isyanın sebebi olarak İbrahim Yinal'ın Hemedan'daki hazineyi ele geçirmek istemesini göstermiş, Irak'tan Hemedan'a gittiğini ve burayı ele geçirdiğini ifade etmiştir.⁴⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh da bu bilgiyi desteklemiştir.⁴⁸ İsyan sebebiyle Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrıldığını bildiren Mîrhând, Hemedan'a ulaşmasıyla birlikte isyana müdahale etmemiş ve yakınlarından destek beklemiştir. Bunun sebebi olarak da İbrahim Yinal'ın destekçilerinin sayısının fazlalığına işaret etmiştir. Bu esnada Çağrı Bey'in hayatını kaybettiğini belirten Mîrhând, Tuğrul Bey'in yardımına Alp Arslan'ın geldiğini ve Hemedan'da Alp Arslan tarafından İbrahim Yinal'ın bozguna uğratıldığını ve yay kirişi ile öldürüldüğünü aktarmaktadır.⁴⁹ Diğer dönem kaynakları da bunu teyit etmektedirler.⁵⁰ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli* isimli eserde bu olayın Rey yakınlarında Heftad Pevlan (هفتاد پوران) köyünde gerçekleştiği ifade edilmektedir.⁵¹

2. Mikail

Mîrhând ve Mîrhând'dan naklen Hândmîr'in naklettiğine göre Mikail; kardeşleri arasında önderlik yapmakta ailenin yönetimini sağlamaktaydı.

⁴¹ Hüseyini, *a.g.e.*, s. 55; Râvendî, *a.g.e.*, s. 102; Bundârî, *a.g.e.*, s. 6.

⁴² *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 47; Bundârî, *a.g.e.*, s. 12.

⁴³ Hüseyini, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁴ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3151.

⁴⁵ Bundârî, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁶ Râvendî, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁷ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3151-3152.

⁴⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁹ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3151-3152.

⁵⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 72; Hüseyini, *a.g.e.*, s. 56; Râvendî, *a.g.e.*, s. 106.

⁵¹ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 47.

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi edinemediğimiz Mikail, bir kalenin muhasarası ile meşgul olmuş bu muhasara esnasında da ölümcül bir ok yarası alarak hayatını kaybetmiştir.⁵² İbnü'l Esîr ve Nüveyrî de Mikail'in ölümü hakkında bilgi vermişler, Mikail'in gayrimüslim Türk ülkelerine karşı cihada çıktığını ve Allah yolunda şehit düştüğünü ifade etmişlerdir.⁵³ İbnü'l Esîr, Mîrhând'dan farklı olarak cihat anlayışı içerisinde durumu izah etmiştir. Fakat bu, dönem şartları içerisinde gerçekliği tam olarak yansıtmamaktadır. Burada önemli olan duygu cihat değil, muhtemel olarak yerleşim bölgesi teminidir. Mikail'in fetih harekâtına girişmesi ve aile bünyesindeki silahlı güçlerin Mikail'in arkasında olması onun ailesinde lider olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Selçuk, Mikail'in liderliği esnasında hayatta idi. Muhtemeldir ki Selçuk Bey ya liderlik vazifesinden çekilmiş ve bunu Mikail'e devretmiştir ya da geri planda olmak kaydıyla ailenin yönetimini devam ettirmiştir. Mikail'in ölümünün ardından oğulları Tuğrul ve Çağrı'nın yetiştirilmesini üstlenen Selçuk, onları kurulacak olan devletin geleceği olarak görmüş ve eğitimleri hususunda titiz davranmıştır.⁵⁴ Mîrhând'ın nakillerini Bundârî de desteklemiş Mikail'i ailenin başbuğu ve herkesten üstün tutulan büyüğü olarak ifade etmiştir.⁵⁵ Ahmed Bin Mahmud da bu bilgiyi yinelemiştir.⁵⁶

Bazı kaynaklar, Mikail ve Arslan'ın (İsrail) liderlik ve ölüm tarihlerini karıştırmışlardır. Şebankârî, Râvendî ve Aksarayı Selçuk'un oğulları arasında Mikail'in adını anmakla birlikte, onun ölümünden bahsetmemiş ve Arslan'ın (İsrail) en büyük evlat olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁷ Buna ek olarak Aksarayı, Arslan'ın tutuklanma hadisesinde Mikail'in hayatta olduğunu ve sonrasında vefat ettiğini bildirerek hatasını tekrarlamıştır.⁵⁸ Kısmî olarak güvenilir müellifler arasında yer alan Zâhirüddîn Nişâburi, Ahmed Bin Mahmud ve Reşîdü'd-dîn Fazlullâh da Mikail'in ölüm hadisesini Arslan'ın

⁵² Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3122; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 480.

⁵³ İbnü'l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 237; Nüveyrî, *a.g.e.*, s. 155; Nüveyrî isim arap müellif, Selçuklular ile alakalı bilgi verdiği kısımda Arslan'ı Mikail'in oğlu olarak göstermiş, birkaç paragraf sonra da kardeşi olduğunu belirtmiştir. Bunun yansırı Arslan'ın başından geçen tutuklanma hadisesini Mikail'in ismini vererek anlatmıştır. Araştırmamız hususunda güvenilir bir kaynak değildir. Bu sebeple de araştırmanın devamında bu kaynaktan istifade edilmeyecektir. Nüveyrî, *a.g.e.*, s. 155-156.

⁵⁴ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3122.

⁵⁵ Bundârî, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁶ Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁷ Muhammed Ali Muhammed Şebankârî, *a.g.e.*, s. 97; Aksarayı, *a.g.e.*, 11; Râvendî, *a.g.e.*, s. 85.

⁵⁸ Aksarayı, *a.g.e.*, s. 14.

tutuklanmasından sonra göstermişlerdir.⁵⁹ İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi de hatalı ifadelerde bulunan müellifler arasında yer almış, Arslan'ın dört kardeşin istişaresi sonucunda önder ve lider kabul edildiğini bildirmiştir.⁶⁰ Halbuki, Arslan ailenin yönetimini eline aldığı anda Mikail çoktan hayatını kaybetmişti. Hüseyini de bu müellifler arasında yer almış, Arslan'ın vefatından sonra Mikail'in öldüğünü bildirmiştir.⁶¹ Aslına bakılırsa Arslan'ın Mikail'den büyük olduğunu ve ondan önce ailenin liderliğini yaptığını ifade eden kaynak sayımız aksini iddia eden kaynaklardan nicelik olarak daha fazladır. Fakat burada kaynağın güvenilirliği ve dönemi devreye girmektedir. Mîrhând zaman zaman yanlış ifadelerde bulunsa da Selçuklu devrinin erken dönemlerine dair birinci elden kaynak statüsünde değerlendirilmektedir. Bunun sebebi de yukarıda izah ettiğimiz üzere Meliknâme isimli kayıp olan eserden yararlanmış olması ve olay örgüsünü anlattığı esnada bu kayıp eseri referans olarak göstermesidir. Biz de bu hususta Mîrhând'ı referans olarak kabul ediyor, Mikail'in ölüm tarihinin ve liderliğinin Arslan'dan önce olduğuna kanaat getiriyoruz.

3. Arslan (İsrail)

Mikail'in ölümünün ardından ailenin yönetimini Yabgu unvanı ile Arslan almıştır. Arslan'ın, Yabgu unvanını kullanması gelişigüzel bir sebepten ileri geldiği düşünülemez. Muhtemelen o, ailenin nüfus ve otorite bakımından güçlendiği bir dönemde yönetimi ele almış ve bu unvanı kullanmaya başlamıştır. Aksi halde Mikail'in de bu unvana sahip olması ve kullanması gerekirdi. Görülmektedir ki Arslan döneminde Türkmen kitlelerin katılımı artmış ve ailenin gücünün katlanarak artmasına sebep olmuştur. Bunun yanında Samaniler gibi komşu devletlere askeri destekte bulunmuş, bölge siyasetinde aktif rol oynamıştır.⁶²

Mikail ve Çağrı kardeşlerin amcaları Arslan ile ailenin başına geçtiği sıradaki yakınlıkları hususunda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Fakat Mîrhând'da geçen pasajda bir grubun başını Arslan'ın bir grubun başını da Tuğrul ve Çağrı'nın çektiği anlaşılmaktadır. Mîrhând, Tuğrul ve Çağrı'nın etrafında toplanan kalabalık kitleden Arslan'ın rahatsız olduğunu kin ve

⁵⁹ Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 14; Zâhirüddîn Nişâburi, 2004, s. 9; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 61; Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 27; Aynı yerde Mikail'in ölümünün ardından üç oğlunun kaldığını ifade eden kaynak, Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davud'a ek olarak Yabgu ismini zikretmektedir. Muhtemeldir ki burada zikrettiği kişi Mikail'in kardeşi Musa'dır. Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁰ İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 15; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 20.

⁶¹ Hüseyini, *a.g.e.*, s. 41.

⁶² İbnü'l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 236

kıskançlık duygularına kapıldığını ifade etmiştir. Bu kitleden rahatsızlık duyan Arslan, yeğenlerine uyarıda bulunarak etraflarındaki kitleyi dağıtmalarını aksi taktirde Türkistan ve Mâverâünnehr meliklerinin bundan rahatsız olacağını ve yeni bir saldırıya sebep olacaklarını söylemiştir. Tuğrul ve Çağrı amcalarının bu sözünü dinlemişler ve onaylamışlardır.⁶³ Görülmektedir ki amca ve yeğenleri ayrı iki grup içerisinde liderlik yapmaktaydılar fakat Yabgu unvanı ile son söz Arslan'da idi. Tuğrul ve Çağrı da muhtemeldir ki babalarının aile reisliğini Arslan'dan önce yapması ve bizzat dedeleri tarafından yetiştirilmeleri nedeniyle onun nüfuz ve askeri gücünü arkasında bulundurmaktaydılar. Arslan ile aralarındaki ilişki biat şeklinde değil, olağanüstü hallerde meydana gelen mecburi ittifak idi. Aksi taktirde kendi gruplarını oluşturamaz ve bizzat Arslan'ın yanında yer alırlardı. Kaynaklara yansdığı kadarıyla böyle bir bilgi elimizde yoktur.

Arslan'ın nüfuzunun artması ve bölge siyasetinde aktif rol oynaması Sultan Mahmud'un dikkatini çekmiştir. Girişimde bulunması gerektiğini anlayan Sultan Mahmud, Arslan'ın gücünden faydalanmak veya ortadan kaldırmak düşüncesine girmiştir.⁶⁴ Sultan Mahmud'un Arslan'ı ortadan kaldırmak niyetinde olmasının sebebi, muhtemelen Arslan'ın Sultan Mahmud'un yönetim anlayışını tenkit etmesi ve bu durumdan da Sultan Mahmud'un haberdar edilmesiydi. Arslan yalnızca tenkit etmekle kalmamış, Sultan Mahmud'un duymasından çekinmeyerek "*Sultan Mahmud'un filleri varsa bizim de okumuz vardır. Aramızda harp olduğu zaman oklarımızla onun askerleri delik deşik edilebilir*" demiştir.⁶⁵ Bunlara rağmen Sultan Mahmud için yine de ilk ihtimal ağır basmakta idi. Bununla birlikte, Arslan ile Karahanlı prensi Ali Tekin'in Gazneli Mahmud ve Karahanlı hükümdarı Kadir Han'a karşı kurmuş oldukları ittifak da önemlidir. Bu ittifak oluşumunda ordu ve kalabalık bir nüfuza sahip olan Arslan, meydana gelen güçler dengesinde hedef olmaktan kendini kurtaramamıştır.⁶⁶

Arslan'ın tutuklanması hadisesinde iki farklı durum vardır.⁶⁷ Birincisi Arslan'ın zorla Mahmud'un huzuruna çıkarılması ve taraftarlarının çarpışma esnasında katledilmesidir. Hüseyini'nin naklettiği bu bilgi dönem siyasetine

⁶³ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3125.

⁶⁴ Şebankârâi'de açık olarak Sultan Mahmud'un Selçukluların askeri gücünden istifade etmek niyetinde olduğunu nakletmiştir. Muhammed Ali Muhammed Şebankârâi, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁵ Köymen, *a.g.e.*, s. 77.

⁶⁶ Köymen, *a.g.e.*, s. 68 vd.

⁶⁷ Merhum âlim Köymen, yukarıda kritiğini yaptığımız iki ihtimalin dışına çıkarak Arslan'ın peşine takipçiler gönderilerek saklandığı yerde yakalandığını ve Sultan Mahmud'un huzuruna çıkarıldığını ifade etmiştir. Atıfta ise Gerdizi'yi göstermiştir. Köymen, *a.g.e.*, s. 79. Biz araştırmamızda kullanmış olduğumuz kaynağın baskısında böyle bir bilgiye tesadüf edemedik. Gerdizi, *a.g.e.*, s. 383 vd.

göre pek de mantıklı değildir. Geç dönem kaynakları arasında yer alan Hüseyini, Arslan'ın ele geçirilme hadisesini çarpışma ve kan ile olduğunu ifade etmiştir. Fakat devamındaki hadiseler konusunda suskun kalmıştır. Arslan bilindiği üzere Sultan Mahmud döneminde hapsedilmiştir. Hüseyini, zaman mefhumunu karıştırmış ve Sultan Mesud tarafından hapsedildiğini söylemiştir.⁶⁸ Ahmed Bin Mahmud da bu hatalı ifadeyi tekrarlamış, Arslan'ın çarpışma sonrası hapsedildiğini aktarmıştır.⁶⁹ Bundârî bu bilgiyi biraz daha değiştirerek; Gazneli ordusunun Horosan'da Arslan ve taraftarları ile çarpıştığını, birçoğunun katledildiğini, sonrasında da esir olarak Gazne'ye götürüldüklerini ifade etmiştir. Hapsedilmelerinin ardından ise çokça yalvardıklarını ve af dilediklerini aktarmıştır. Fakat, Hüseyini gibi hataya düşmüş ve bu hadisenin Sultan Mesud döneminde yaşandığını söylemiştir.⁷⁰

İkinci durum ise Arslan'ın davet üzerine kendi isteği ile Sultan Mahmud'un yanına gittiğidir. Mîrhând, İbnü'l Esîr, Aksarayı, Zâhirüddîn Nişabûri, İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, Yazıcızâde Ali, Hamdullah Müstevfi, Şebankârâi, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Râvendî ve Anonim Târihü'l Selcuk Der Anatoli bu olayın davet üzere olduğunu aktarmışlardır.⁷¹ Genel duruma bakıldığında da bu akla daha yatkın bir durumdur. Çünkü, Selçuklu ailesinin elinde yüksek sayıda bir nüfuz bulunmaktaydı. Bu nüfuzu karşısına almak yerine kullanmak her hâlükârda Sultan Mahmud'un menfaatineydi. O da bu yoldan ilerlemiş ve Selçuklu ailesiyle dostluk kurmak ve yardımlaşmak emeliyle onları huzuruna davet etmiştir. Bu dönemde ailenin başında olan Arslan bu teklifi geri çevirmemiş, on bin askerle birlikte Sultan Mahmud'un huzuruna doğru yola çıkmıştır.⁷² Bu kalabalık kitleden haberdar olan Sultan Mahmud, haber göndererek "*Şu an bizim için bir yardıma hacet yoktur. Maksat görüşmek, konuşmak ve iki taraf arasında yardımlaşmak olduğundan*

⁶⁸ Hüseyini, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁹ Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 26.

⁷⁰ Bundârî, *a.g.e.*, s. 4.

⁷¹ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 2127; İbnü'l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 237; Aksarayı, *a.g.e.*, s. 12-13; Zâhirüddîn Nişabûri, 1390, s. 13; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 20-21; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 23-24; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 40-41; Hamdullah Müstevfi, *a.g.e.*, s. 327; Muhammed Ali Muhammed Şebankârâi, *a.g.e.*, s. 97; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58; Râvendî, *a.g.e.*, s. 88-89; *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 42.

⁷² Arslan'ın on bin askerle yola çıktığına dair birkaç müellif bilgi vermektedir. Bunlardan ilki Zâhirüddîn Nişabûri'dir. O, Arslan'ın on bin asker ve oğlu Kutalmış ile Sultan'ın yanına gitmek amacıyla yola çıktığını ifade etmiştir. Zâhirüddîn Nişabûri, 1390, s. 11-12; Zâhirüddîn Nişabûri, 2004, s. 6-7; ikincisi Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'dır. O, on bin güzide adam ve seçme süvarinin Arslan'a eşlik ettiğini aktarmıştır. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58; Yezdi, sayısız asker ifadesinde bulunmuştur. İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 20-21; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 23-24; Râvendî, bu kitlenin sayısı hakkında bilgi vermemiş ordu olarak nitelemiştir. Râvendî, *a.g.e.*, s. 87.

yalnız gel” demiştir.⁷³ Arslan, Sultan Mahmud’un bu isteği üzerine kuvvetlerini geride bırakarak küçük bir grupla yola devam etmiştir.⁷⁴

Sultan Mahmud, Arslan’ın huzuruna geldiği esnada Semerkand meydanında çevgân oynamaktaydı. Arslan’ın huzura geldiği haberi verildi. Sultan Mahmud, Arslan’ın yanına giderek hatırını sordu ve yakın davrandı. Arslan’da Sultan Mahmud’a saygı ve hürmet gösterdi. Arslan’ın çok hızlı koşabilen bir atı vardı. Önceden plan yapan Sultan Mahmud, Arslan’ın kaçabilme ihtimaline karşı atının elinden alınması gerektiğinin farkındaydı. Arslan’ı lafa tuttu ve gulâmlar atını tavluya götürdüler. Sultan Mahmud Arslan’a hilat giydirdi ve çevgân oynamaya devam etti. Gulâmlar, Arslan’a da çevgân oynamak isteyip istemediğini sordular. O da çevgân oynamayı bilmediğini lakin ok atabileceğini söyledi. Daha önceden Arslan’ın *“Sultan’ın filleri varsa, bizim de oklarımız var”* sözünün işiten Sultan Mahmud kendisine getirilen sözün doğruluğuna kanaat getirdi.⁷⁵

Arslan yaşananlara rağmen oldukça ilgi ve itibar gördü. Sultan Mahmud’un emriyle meliklik tahtının köşesine ümeranın hepsinden yükseğe oturtuldu. İstişare ve eğlence meclisi kuruldu. Sultan Mahmud, bu eğlence sırasında Arslan’ın emrine girip girmeyeceğini deneyecek böylelikle de onun üzerindeki planlarını gerçekleştirecekti. Üç gün süren bu sohbet ve eğlence ortamında Arslan şarabın tesiriyle sarhoş olmuş, Sultan Mahmud ile devlet nizamına aykırı olarak senli benli konuşmaya başlamıştır.⁷⁶ Bu sarhoşluk hâli, Sultan Mahmud’un planları için uygun ortamın sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Sultan Mahmud, Arslan’a *“Bizim her vakit kafirlerle gaza yapmak için Hint tarafına gitmemiz gerekiyor. Bu nedenle Horasan beldeleri ihmal edilip boş kalıyor. Sizden beklenen, iki taraf arasında anlaşma, dostluk ve yardımdır. Eğer bir vakit bir taraftan bir düşman ortaya çıkar ve yardıma ihtiyaç olursa, siz muavenet ve yardımı esirgemeyiniz”* dedi. Arslan cevap olarak: *“Bizden Alemin Sultanına kullukta kusur ve gecikme olmaz”* diyerek karşılık verdi. Bunun üzerine Mahmud, *“Eğer bir vakit bizim asker ihtiyacımız olursa ne kadar yardım edebilir, kaç asker gönderebilirsin?”* diye sordu. Arslan, silahtarlarından yayını alarak şarabın etkisi ve gençlik

⁷³ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷⁴ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh’a göre bu gurup üç yüz kişidir. Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58; İbnü’l Nizamü’l Hüseyni el-Yezdi, bu gurubu sayılı birkaç kişi olarak ifade etmiştir. İbnü’l Nizamü’l Hüseyni el-Yezdi, 1388, s. 20-21; İbnü’l Nizamü’l Hüseyni el-Yezdi, 1979, s. 23-24; Zâhirüddîn Nişâburi küçük bir gurup olarak aktarmıştır. Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 11-12; Zâhirüddîn Nişâburi, 2004, s. 6-7; Anonim olarak kaleme alınan Târihü’l Selcuk Der Anatoli isimli eserde ise ileri gelenlerini götürdüğü belirtilmiştir. *Târihü’l Selcuk Der Anatoli*, s. 42.

⁷⁵ Köymen, *a.g.e.*, s. 83; Biz araştırmamızda kullanmış olduğumuz kaynağın baskısında böyle bir bilgiye tesadüf edemedik; Muhammed Ali Muhammed Şebankârâi, *a.g.e.*, s. 97 vd.

⁷⁶ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3143.

gururuyla, “Eğer bu yayı kendi kavmime gönderirsem, hemen otuz bin kişi atlanıp yola çıkar” diye cevap verdi. Sultan tekrar sordu: “Eğer daha fazlasına ihtiyaç olursa?” Arslan, Mahmud’un önüne bir ok attı ve “Eğer bu oku, nişan ve alamet olarak akrabalarım, aşiretime gönderirsem on bin adam daha gelir” dedi. Sultan, aynı şekilde soruyordu: ta ki bir yay ve üç okla yüz bin atlı oldu. Mahmud (sormaya devam etti): “Eğer daha fazla gerekirse?” Arslan “Bu oklardan birini Balhan Kûh’a gönder, yüz bin atlı gelir” dedi. Mahmud “Eğer zaruret olur, daha fazla gerekirse?” diye sordu ve Arslan “Bu yayı Türkistan’a gönder, eğer istersen padişahın yardımına iki yüz bin kişi gelir” dedi. Mahmud durumu çok iyi anladı ve düşündü. Kendi kendine: “Böyle bir ordunun hepsini maaşsız ve ücretsiz olarak bir yay ve üç ok ile hazır edebilen birinin işini hafife almamak gerekir” dedi.⁷⁷ Arslan’ın ve yanındakilerin tutuklanmasını emretti. Arslan kendine geldiğinde ellerini ve ayaklarını bağlı buldu. Önüne arkasına baktı fakat kaçış yolu bulamadı. Onu, Hindistan’da olan ve geçit vermemesiyle bilinen Kalincar kalesine kapattılar.⁷⁸ Arslan’a refakat eden ileri gelenleri de farklı kalelere koydular.⁷⁹ Bu durumdan Arslan’ın ailesini haberdar etmişler, devlet terbiyesine aykırı davrandığını bundan dolayı da kısa süreliğine hapsedildiğini bildirmişlerdir.⁸⁰ Fakat Arslan, bu kalede yedi sene esir hayatı yaşamıştır.⁸¹ Arslan’ın tutuklanmasından sonra, Selçukluların yani geride kalan kardeşi Musa, yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beylerin açık bir tepkisi olmamıştır. Reşîdü’l-dîn’in aktardığına göre “Alemin Sultanının fermanına itaat edip boyun eğmeliyiz, hepimiz aciz kullarız” demişlerdir.⁸² Aynı eserde Arslan’ın intikamını almak için zaman kolladıkları da ifade edilmiştir.⁸³ Muhtemeldir ki Reşîdü’l-dîn’in aktarımı bu hususta daha doğrudur. Çünkü Arslan’ın hapis hayatının devam etmesi Tuğrul ve Çağrı’nın ailenin başına geçmesi için

⁷⁷ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷⁸ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3144-3145; İbnü’l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 239-240; Hüseyini, *a.g.e.*, s. 39; Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 26; Kaynağın bildirdiğine göre bu kale Multan civarında yer almaktaydı Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷⁹ İbnü’l Nizamü’l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 20-21 vd.; İbnü’l Nizamü’l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 23-24.

⁸⁰ Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 11-12; Zâhirüddîn Nişâbûrî, 2004, s. 6-7; Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁸¹ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3144-3145; Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 57-58; İbnü’l Nizamü’l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 20-21 vd.; İbnü’l Nizamü’l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 23-24; Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 13; Hamdullah Müstevfî, *a.g.e.*, s. 327.

⁸² Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁸³ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 60. Arslan’ın tutuklanmasından sonra Selçuklular Abbasi Halifesi Kâim Biemrillâh’a mektup yazmışlar; Sultan Mahmud’un suçsuz yere amcalarını tutukladığını, uzun süredir hapiste olduğunu, serbest bırakılmasını talep etmelerine rağmen bunun yerine getirilmediğini ve on dört kişinin de idam ettirildiğini bildirerek şikâyette bulunmuşlardır. *Târihü’l Selcuk Der Anatoli*, s. 43.

büyük bir fırsat olmuştur. Bunun aksi olan durum ise Arslan'ın yokluğunda Selçuklu ailesinin başsız ve dağınık halde kalması bu sebeple de vakit kazanmak ve toparlanmak için siyasi davranılmasının gerekliliğidir.

Zâhirüddîn Nişabûri'nin ifade ettiği üzere Sultan Mahmud'un huzuruna çıkanlar arasından Arslan'ın oğlu Kutalmış da bulunmaktaydı.⁸⁴ Sultan Mahmud'un Arslan'ı ve beraberindekileri tutukladığı ve farklı kalelere gönderdiğini bilmekteyiz.⁸⁵ Bunların arasında Kutalmış'ın bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Lakin mantığa yatkın olan durum evvela düşmanın oğlunun bertaraf edilmesinin gerekliliğidir. Sultan Mahmud da böyle yaparak Kutalmış'ı da tutuklamış olması lazım gelmektedir. Muhtemeldir ki Kutalmış, hapsedildiği yerden kendi gayretleri ile kaçmış veya kaçırılmıştır.⁸⁶ Çünkü kaynaklarda serbest olduğu ve babasının hapis yattığı Kalincar kalesinin civarında gezdiği bildirilmektedir.⁸⁷ Arslan'ın ölümünden evvel Kalincar'dan kaçırılma teşebbüsü olmuştur. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Arslan'ın taraftarları olan ve sonraki dönemlerde de Yabgulular olarak anılan Türkmen kitlesine mensup iki kişi oraya giderek hamallık ve sakilik yaparak kimliklerini gizlemişlerdir. Uzun bir süre bu şekilde hayatlarına devam eden Türkmenler bir fırsatını bulup Arslan'ı Kalincar'dan kaçırmayı başarmışlardır fakat sonrasında ormanda yollarını kaybetmişlerdir. Kale muhafızının durumu anlamasıyla, Arslan'ın ve Türkmenlerin peşine bir gurup asker gönderilmiştir. Yakalanacaklarını anlayan Arslan, Türkmenlere "*Benden ümidi kesin. Kardeşlerime benden selam ulaştırıp deyin ki: Horasan mülkünü istemede ciddi bir cehd ve gayret göstereyim, çalışıp çabalasınlar. Çünkü bu padişah köle oğludur. Bize nispetle büyük biri değildir. Bu memleketi ona bırakmayın, sizin elinize geçene kadar gayret gösterin. Zira beni günahsız yere yakalayıp hapsetti*" dedi. Türkmenler de Arslan'ın bu sözlerine karşılık, otların ve ağaçların arasına saklandılar. Arslan tekrar yakalanarak Kalincar'a götürüldü.⁸⁸

Kaynaklarda Arslan'ın oğlu Kutalmış'ın Kalincar civarında kimliğini gizleyerek gezdiğinin bildirilmesi belki de bu organizasyonunun onun

⁸⁴ Zâhirüddîn Nişabûri, 1390, s. 11-12; Zâhirüddîn Nişabûri, 2004, s. 6-7.

⁸⁵ İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 20-21 vd.; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 23-24.

⁸⁶ Aksarayı'ye göre, Tuğrul'un Sultan Mahmud ile anlaşması sonucunda serbest bırakılmıştır. Aksarayı, *a.g.e.*, s. 14; Bu bilgi pek de akla yatkın gelmemektedir. Tuğrul böyle bir salahiyyete sahipse önce ailenin lideri olan amcası Arslan'ı hapisten çıkarması gerekirdi.

⁸⁷ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3144-3145; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁸⁸ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 59-60; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 20-21 vd.; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 23-24; Zâhirüddîn Nişabûri 1390, s. 13; Zâhirüddîn Nişabûri, 2004, s. 7-8.

tarafından tasarlandığını düşündürebilir.⁸⁹ Bu kaçırma girişiminin ardından Arslan'ın Kalıncar'da hayatını kaybettiğini kaynaklardan takip edebiliyoruz. Müellifler genel olarak ölümünün hangi sebeple olduğunu belirtmemişlerdir.⁹⁰ Birkaç kaynak ise zehirli şerbet içmesi sonucunda vefat ettiğini aktarmışlardır.⁹¹ Babası Arslan'ın ölüm haberini alan Kutalmış; gözü yaşlı ve kederli bir şekilde amcalarının yanına dönmüştür. Babasının ölüm haberini duyurmuş ve bu durum büyük bir üzüntüye sebebiyet vermiştir. Müelliflerin ifade ettiğine göre Kutalmış amcası Musa, amcazadeleri Tuğrul ve Çağrı beyler ile bir süre beraber hareket etmiştir.⁹² Fakat sonrasında isyan etmiş, tahtın babasından dolayı kendi ailesine münasip olduğunu savunmuştur. Bu dönemde Selçuklu Devleti kurulmuş ve başında Tuğrul bulunmaktaydı. Kutalmış'ın isyanı arkasında olan nüfus desteği sebebiyle uzun süre bastırılmadı. Kutalmış devlet merkezi olan Rey'e gelmiş, burada dönemin Selçuklu sultanı Alp Arslan'a karşı mücadele etmiştir. Devlet desteğini de arkasına alan Alp Arslan, Kutalmış'a karşı başarılı olmuştur. Kutalmış'ın mücadelede başarısız olmasından sonra ölümü ile alakalı birkaç rivayet vardır. Hüseyini'ye göre, askerleri telef olan Kutalmış birçok yara almış bu sebeple atına binerek oradan uzaklaşmış ve bir koyun ağılında ölü olarak bulunmuştur.⁹³ İbnü'l Esîr'e göre, savaş meydanındaki tozun ve dumanın kalkmasının ardından ölü bedeni bulunmuştur.⁹⁴ Diğer rivayetlere göre ise atından düşerek ölmüş veya atından düşmesinden sonra atının onu çiğnemesi sonucunda kan kaybından vefat etmiştir.⁹⁵ Böylelikle Türk tarihini derinden sarsan ve etkileri uzun süre devam eden Yabgulular meselesi başlamıştır.⁹⁶

⁸⁹ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3144-3145; Zâhirüddîn Nişabûri 1390, s. 13; Zâhirüddîn Nişabûri, 2004, s. 7-8; Reşîdüd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 59-60; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 42.

⁹⁰ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 3144-3145; Hamdullah Müstevfî, *a.g.e.*, s. 327; Râvendî, *a.g.e.*, s. 90; Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 26; Hüseyini, *a.g.e.*, s. 39.

⁹¹ Zâhirüddîn Nişabûri, 1390, s. 13; Reşîdüd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 59-60; Zâhirüddîn Nişabûri'nin Morton baskısında zehirli şerbet bahsi yoktur. bkz. Zâhirüddîn Nişabûri, 2004, s. 7 vd.

⁹² Toprakların ülüşü esnasında Kutalmış'a Gürgan ve Damgan verilmiştir. Muhammed Ali Muhammed Şebankârî, *a.g.e.*, s. 98.

⁹³ Hüseyini, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁴ İbnü'l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 413.

⁹⁵ *Târihü'l Selçuk Der Anatoli*, s. 49; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, Sayı 454, Ankara, 2001, s. 104.

⁹⁶ Yabgulular meselesi ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, Konya, 2014, s. 545-575. Gelişen hadiseler sonucunda, Yabguluların isyanı ve kontrol edilememeleri ile alakalı ayrıca bkz. İbnü'l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 237.

4. Musa (Yabgu)

Musa Selçuk'un en uzun ömürlü oğludur. Yabgu unvanını kullanmış, yeğenleri Tuğrul ve Çağrı ile birlikte hareket etmiştir.⁹⁷ Hüseyini'nin ifade ettiğine göre ordunun yönetiminde ve ailenin temsilcilik görevlerinde Musa liderlik yapmıştır.⁹⁸ Dandanakan sürecinde de yeğenleri ile hareket eden Musa, Dandanakan sürecinden sonra fethedilecek bölgelerin hanedan üyeleri arasında paylaşılmasında Büst (بست), Herat (هراة), Sicistan (سجستان), Kabulistan (کابلستان) ve Esfezar (اسفزار) bölgelerini almıştır.⁹⁹

Tarihi kayıtlarda Musa'nın ilk olarak Herat'ı ele geçirdiğini görmekteyiz.¹⁰⁰ Musa'nın sonraki faaliyetlerinin genelini Tarihi Sistan isimli anonim eserden öğrenmekteyiz. Mezkûr eserin naklettiğine göre, Yusuf'un oğlu Ertaş Sistan'a gelmiş, Ahmed b. Tâhir ve onunla birlikte hareket edenleri yakalayarak hapsedmiştir. Hutbeyi de amcası Musa adına okutmuştur. Anladığımız kadarıyla Musa bu olaydan hemen sonra 19 Aralık 1040'da Sistan'a gelmiş, şehrin hâkimi olan Ebû'l-Fazl ile birlikte Büst kapısına giderek buraları yağma etmiştir. Fakat yeğeni Ertaş ile bir anlaşmazlık yaşamış, sonrasında şehirden ayrılmıştır.¹⁰¹ Bu olaydan sonra Musa'nın Sistan'a tekrar geldiğini ve kısa süre durduktan sonra hemen geri döndüğünü görmekteyiz.¹⁰² 1045-1046 yılında Sistan'a üçüncü defa gelen Musa'nın yanında Yusuf'un oğlu Ertaş da bulunmaktaydı. Zannediyoruz ki aralarındaki sorunu bu tarihlerde çözüme kavuşturmuşlardır.¹⁰³ Musa'nın dördüncü kere Sistan'a gelişi Gaznelilerin Sistan saldırısı sonrası yaşanmıştır. 10 Kasım 1051 yılında Sistan'a hâkim olmak isteyen Gazneliler, şehri muhasara altına almışlardır. Şehrin hâkimi Ebûl Fazl Musa'dan yardım istemiş, Musa da kendi

⁹⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 67; Hüseyini, *a.g.e.*, s. 48-49; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1388, s. 30; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 32; Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 29-30-40-41.

⁹⁸ Hüseyini, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁹⁹ Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 18; Târihü'l Selcuk Der Anatoli isimli eserde, Musa'yı oğlu ile karıştırılmıştır ve Herat, Puşeng (Buşenc) ve Sistan bölgesinin yönetiminin verildiğini ifade etmiştir. *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 49; Bundâri, ülüşte Musa'ya düşen yerleri farklı zikretmiştir. Ona göre Musa'ya Herat, Puşeng (Buşenc), Secistan ve Gur diyarı verilmiştir. Mezkûr eserde olduğu gibi Bundâri de kişileri karıştırmıştır. Bundâri, *a.g.e.*, s. 6; Râvendî Musa'ya; Büst, Herat ve Sistan'ın verildiğini ifade etmiştir. Râvendî, *a.g.e.*, s. 102; Handullah Müstevfi; Büst, Gazne, Heri ve Hind mülküne oturduğunu söylemiştir. Hamdullah Müstevfi, *a.g.e.*, s. 329; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise; Büst, Haver, Esfezar, Sistan ve Hannişin isimlerini zikretmiştir. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 69. Yukarıda ismini zikrettiğimiz bölgeler için ekler kısmında yer alan haritaya bakınız.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 119.

¹⁰¹ Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 421.

¹⁰² Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 423.

¹⁰³ Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 424.

kuvvetleriyle Herat'tan Sistan'a gelmiştir. Yaşanan çarpışma sonucunda Musa yenilmiş, Ebûl Fazl ile birlikte kaçmak zorunda kalmışlardır.¹⁰⁴ Bir yıl sonra da Ebûl Fazl Sistan'a tekrar dönmüş ve asayişin sağlanması için Musa'nın oğlu Böri'den yardım istemiştir. Böri Sistan'da bir yıl kalmış, Musa'nın 1053 yılında çağırması üzerine Herat'a dönmüştür.¹⁰⁵ Bu zamana kadar Sistan'ın Musa'nın kontrolünde olduğunu anlamaktayız. Fakat 6 Kasım 1055 tarihinde Çağrı'nın oğlu Yakuti Sistan'a gelmiş, Çağrı'dan aldığı menşur ile şehre konuşlanmıştır. Şehir halkının ve Ebûl Fazl'ın kendisine biat etmesini isteyen Yakuti istediği cevabı alamamış, şehrin surlarını tutarak halka eziyet etmiş ve birçok kişiyi öldürmüştür.¹⁰⁶ 12 Temmuz 1056 yılında Sistan'da Çağrı adına hutbe okunmuştur. Yaşananlardan rahatsız olan Musa, Tuğrul'a mektup göndererek Çağrı'yı şikâyet etmiştir. Tuğrul bu mektuba cevap vererek Sistan menşurunu Musa'ya vermiştir. Ayrıca Sistan halkına bir vekil göndererek, “*Ben Emir Çağrı'ya bir daha böyle bir edepsizlik yapmaması için mektup yazdım ve Sistan menşurunu Musa'ya verdim. Bu sebeple siz ona itaat etmeli, hutbeyi onun adına okumalı ve onun adına para bastırmalısınız. Eğer Çağrı tekrar gelirse ona boyun eğmeyin*” dedi. Musa kendisine verilen bu menşuru aldı ve şehirdeki görevlilere kendisine biat etmeleri yönünde telkinde bulundu. Kendi kuvvetlerine de Çağrı'nın görevlilerinin kendisine biat etmeleri şartıyla zarar verilmemesini aksi takdirde biat edene kadar hepsinin dövülmesini ve öldürülmesini emretti.¹⁰⁷ Bu yaşananlardan sonraki süreç hakkında maalesef kaynaklara yansıyan bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca İbnü'l Esîr, Alp Arslan'ın saltanatı döneminde Musa'nın tahtı ele geçirmek amacıyla Herat'ta isyan ettiğini bildirmiştir. Bu isyan sebebiyle Alp Arslan ordusu ile Herat'a gitmiş, yaşanan çarpışma sonucunda şehri teslim almıştır. Musa, Alp Arslan'ın huzuruna çıkmış, ikram ve ihsan ile karşılanmış ve bir zarar görmemiştir. Alp Arslan onu affetmiş ve Herat'da oturmasına müsaade etmiştir.¹⁰⁸ İbnü'l Esîr'in bu nakli, Musa hakkında kaynaklara yansıyan son bilgilendirmedir. Ölümü veya hayatının geri kalanı ile alakalı bilgimiz bulunmamaktadır.

¹⁰⁴ Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 426-427.

¹⁰⁵ Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 427.

¹⁰⁶ Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 429-430-440-441.

¹⁰⁷ Anonim *Tarih-i Sistan*, s. 436.

¹⁰⁸ İbnü'l Esîr el-Cezerî, *a.g.e.*, s. 366.

كان عمه فخر الملك بيغو بن ميكائل في هراة، فعصى أيضا عليه و طمع في الملك لنفسه فسار إليه الب ارسلان في العساكر العظيمة فحصره و ضيق عليه و ادام القتال ليلا و نهارا فتسلم المدينة و خرج عمه إليه فابقي عليه و اكرمه و احسن و صحبته و سار من هناك الى صغانيان و اميرها اسمه موسى، و كان قد عصى عليه، فلما قاربه الب ارسلان صعّب موسى الى قلعة على رأس جبل شاهق و معه من الرجل الكماة جماعة كثيرة فوصل السلطان إليه و باشر الحرب لوقته، فلم ينتصف النهار حتى صعّب العسكر الجبل و ملكوا القلعة قهرا و اخذ موسى اسيرا فامر بقتله فيدل في نفسه اموالا كثيرة فقال السلطان ليس هذا اوان تجارة، و استولى على تلك الولاية باسرها و عاد الى مرو الى ثم منها الى نيسابور

Yakın zamanda yapılan Nümismatik çalışmalarında, Musa'nın Herat'da kestirdiği paralar elde edilmiştir. Bu paralar 1043-1044 yılında Herat'ta Musa'nın adına basılmış ve altın madeninden üretilmiştir. Ok ve yay sembolünü üzerinde bulundurmaktadır.

1. Önyüz: محمد رسول الله / ناصر الدين / الملك العدل / يبغو

1. Arka yüz: لاله / الله / وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

2. Önyüz: محمد رسول الله / القائم بامر الله / الملك العادل / يبغو

2. Arka yüz: فتح / لاله الا / الله (وحده) / لا شريك له

Aynı tarihlerde Herat'da Çağrı adına da altın madeninden para basılmıştır;

1. Önyüz: محمد رسول الله / الملك المنصور / جغرى بك داود

1. Arka yüz: الله لاله وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

Aynı tarihte hem Çağrı hem de Musa adına aynı şehirde para bastırılması Tarihi Sistan'da ifade edilen anlaşmazlıkları açıklar niteliktedir. Görülmektedir ki Çağrı ve Musa arasındaki çekişmenin temeli Herat'ta atılmış, Çağrı ve oğlu Yakuti zaman zaman Musa'nın bölgesine tecavüzde bulunmuşlardır. Tuğrul, buradaki egemen güç olarak kendini göstermiş ve yaşanan anlaşmazlığın çözüm kaynağı olmuştur.¹⁰⁹

Sonuç

Dönem kaynaklarına da yansıdığı üzere Selçuk Bey'in; Mikail, Arslan (İsrail), Musa ve Yusuf adlarında dört çocuğu olmuştur. Selçuk Bey'in evlatlarından Yusuf hakkında elimizde yok denecek kadar az bilgi vardır. Onun genç yaşta hayatını kaybettiğini ve eşinin Mikail ile evlendirildiğini tespit edebiliyoruz. Mikail'in bu evliliğinden, Selçuklu Devleti'nin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı dünyaya gelmiştir. Mikail'in ölümünün ardından ailenin liderliğini Arslan almıştır. Onun döneminde Selçuklu ailesi Türkmen kitlelerinin de yoğun katılımıyla yüksek otorite ve güce ulaşmıştır. Arslan'ın Gazneli Mahmud tarafından esir edilmesi ve bu esaret sonucunda hayatını kaybetmesiyle geriye Selçuk'un son evladı olarak tespit ettiğimiz Musa kalmıştır. Musa'nın, başlangıçta Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı ile beraber hareket ettiğini görmekteyiz. Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra fethedilecek yerlerin aile üyeleri arasındaki taksimatında Musa da kendi payını almış ve devletin yönetimini Tuğrul üstlenmiştir. Bu süreç sonrasında Musa'nın Herat ve Sistan'daki faaliyetlerini takip edebiliyoruz. O, Tuğrul'a

¹⁰⁹ Mezkûr nümismatik eserler ile alakalı araştırma ve düşünceler için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler" *Belleten*, Sayı 65/243, Ankara, 2001, s. 547-570.

bağlı olmak kaydıyla kendisine taksim edilen bölgelerin yönetimini devam ettirmiştir. Çağrı ve oğlu Yakuti ile aralarında zaman zaman anlaşmazlık yaşansa da söz konusu bölgeleri elinde tutmayı başarabilmiştir. Musa ile alakalı son bilgiler Alp Arslan'ın saltanat yıllarına rastlamaktadır. O, Alp Arslan'a karşı otorite mücadelesine girişmiş ve kaybetmiştir. Bunun karşılığında bir ceza görmemiş, kendisine tahsis edilen mevkileri elinde tutmaya devam etmiştir. Musa'nın ölümü veya Alp Arslan'a karşı gerçekleştirdiği isyan sonrasındaki faaliyetleri ile alakalı maalesef kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi, C.1, Çev. Ö.R. Doğrul, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- Ahmed Bin Mahmud, Selçuknâme, Hazırlayan Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.
- Aksarayi, Târih-i Selâcîk ya Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâmeretü'l Ahyar, tashih Osman Turan, İntişârât-ıEsâtir, Tahran, 1362.
- Anonim, Tarih-i Sistan, Donya-i Kitab, Tashih Melik'ül Şuara Behar-Ali Asger Abdullahi, Tahran, 1381.
- Azîmî, Azîmî Tarihi, Çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 2006.
- Bundârî, Zubdetü'n-Nusra va Nuhbetü'l-'Usra - Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Gerdizi, Zeynü'l Ahbar, Tashih A. Habibi, Donya-i Kitab, Tahran, 1363.
- Hamdullah Müftevfi, Târih-i Güzide, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Naşir Hüseyin Nevâi, Tahran, 1339.
- Hândmîr, Habîbü's Siyer, telif Gıyasüddin b. Humameddin el-Hüseyini, Çap-ı Çaharom Cildi Dövvom, İntişârât-ı Heyyam, Tahran, 1380.
- Hüseyini, Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Müsehhih Muhammed Nureddin-Mutercim Ramazan Ali Ruhâli, Tahran, 1380.
- İbn Funduk, Târih-i Beyhâk, Tashih Muhammed Kazvini, Kitabfuruşi Feruği, Tahran, 1361.
- İbn Hassûl, İbn Hassûl ve "Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad" Adlı Risalenin Tercümesi, Çev. Ramazan Şeşen, Tarih Dergisi, Sayı 38, İstanbul, 2011, 119-142.
- İbn Hassûl, Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad, Çev. Şerefeddin Yaltkaya, Belleten 14-15'den ayrı basım, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

- İbn Taktaka (Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ), *Târih-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdârî ve Devlethâ-i İslâmi*, tashih Muhammed Vahid Gelpaygani, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1350.
- İbnü'l Esîr el-Cezerî, *El Kâmil Fi't-Târih* (C.8) (min Telif İzzeddin Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebü'l Kerim Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî), el-Dârü'l Kutubü'l İlmiyye. Lübnan, 1987.
- İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, *el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye*, Tashih Meryem Mirşemsi-Naşir Muhammed Afşar, Tahran, 1388.
- İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, *el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye*, tahkik Hüseyin Emin-Abdülânî Muhammed Hâsânî, Metbe Câmietü'l Bağdat, Bağdat, 1979.
- Kafesoğlu, İ., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 13(0), İstanbul, 1958, s. 117-130.
- Kesik, M., "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, Sayı 454, Ankara, 2001, s. 97-105.
- Köprülü, M.F., *Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları* (Belleten S.27'den ayırbasım), TTK Basımevi, Ankara, 1943.
- Köymen, M.A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (C.1), TTK Basımevi, Ankara, 2011.
- Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's Safâ*, Tashih Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtir, Cild-i Şeşom Çap-ı Evvel, Tahran, 1380.
- Muhammed Ali Muhammed Şebankârî, *Mecmaü'l Ensâb*, tashih Mir Hâşim Muhaddîs, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran, 1363.
- Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), *Nihâyetü'l Ereb fi Fünûni'l Edeb* (C. 26/27), tahkik Doktor Müfid Kameyhe, el-Dârü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Odabaşı, Z., "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 2019, s. 165-192.
- Özgüdenli, O.G., "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler" *Belleten*, Sayı 65/243, Ankara, 2001, s. 547-570.
- Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (C.1), Çev. A. Ateş, TTK Yayınevi, Ankara, 1957.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'üt-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.
- Sedghi, N.-Tarifci, S., "Selçuklular ve Büveyhîler Arasındaki Rekabetin Tarih Yazıcılığı Sahasındaki Aktörleri: İbn Hassûl ve Ebû İshâk Es-Sâbî", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, Sayı 93, Ankara, 2020, s. 241-266.

Solmaz, S., “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 35, Konya, 2014, s. 545-575.

Târihü'l Selcuk Der Anatoli, (tashih ve teligât Nadir Celali), Miras- Mektub, Tahran, 1377.

Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, Ankara 2014.

Yazıcızâde, A., Tevârih-i Âl-i Selçuk, Haz. A. Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009.

Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018.

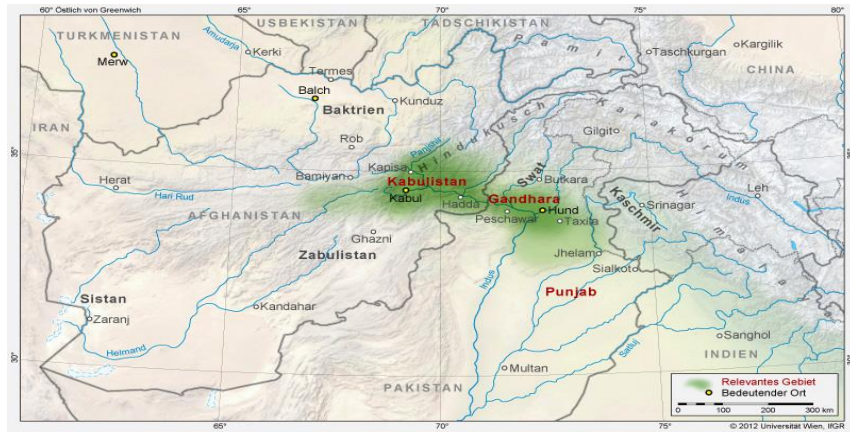
Zahîrüddîn Nişâbüri, *Selçukname*, nşr. Morton, A.H., Berlin, 2004.

Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme*, tashih Mirza İsmâil Afşar-Muhammed Ramazânî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1390, s. 10.

Zehebî (Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmâni), Târihu'l İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-a'lâm, (C. 42), tahkik Ömer Abdusselam Tedmüri, Darü'l Kitabü'l-Arabî, Beyrut, 1993.

Ekler

Ek. 1: Musa'nın Hakimiyet Sahası

Erişim:

15/08/2021

<http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/showcases/showcase16?language=en>

**YAHYA B. ABDULLATİF KAZVİNÎ'NİN
LÜBBÜ'T-TEVÂRİH ADLI ESERİNE GÖRE KARA-
KOYUNLU DEVLETİ TARİHİ
HISTORY OF THE QARA-QOYUNLU STATE
ACCORDING TO YAHYA B. ABDULLATİF KAZVINI'S
WORK THE LUBBU'T-TEVÂRİH**

Kazım PAYDAŞ*-Ahmet KORKMAZ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 13.04.2021

Kabul: 05.06.2021

Article Info

Received: Apr, 13, 2021

Accepted: June.22,2021

Öz

Safevî dönemi tarihçisi Yahya b. Abdullatif Kazvîni, 885(1481) yılında Kazvîn 'de dünyaya geldi. Lübbü't-Tevârih isimli eserini Şah İsmail'in dördüncü oğlu Behram Mirza adına kaleme aldı. Adı geçen eser genel bir tarih kitabıdır. Müellif, eserinin üçüncü bölümünde Kara-Koyunlu Devleti'nin tarihini de kaleme almıştır. Kara-Koyunlu Devleti Dönemi'nde resmi tarih yazıcılığının gelişmemesi mezkûr devletin tarihini öğrenebilmek için araştırmacıları diğer devletlerin kroniklerine başvurmaya mecbur bırakmaktadır. Bu minvalde Safevî Dönemi kronikleri önem arz etmektedir. Bu açıdan Kara-Koyunlu Devleti'nin inkırazının üzerinden bir asır geçmeden kaleme alınan Lübbü't-Tevârih adlı eser, adı geçen devletin tarihi için birinci derecede önem arz eden kaynaklardandır. Bu çalışmada Kara-Koyunlu Devleti'nin tarihi özet olarak anlatıldıktan sonra Yahya b. Abdullatif Kazvîni ve Lübbü't-Tevârih adlı eser hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Lübbü't-Tevârih'in Tahran'da neşredilen üç nüshası karşılaştırılarak tercüme edilmiştir. Bunun yanında Kara-Koyunlular hakkında diğer kronikler ve tetkik eserlerdeki bilgiler ile yapılan tercüme tamamlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yahya b. Abdullatif Kazvîni, Lübbü't-Tevârih, Kara-Koyunlular.

Abstract

The Safavid historian Yahya b. Abdullatif Kazvîni was born in 885 (1481) in Kazvîn. He wrote his work named Lübbü't-Tevârih on behalf of Shah Ismail's fourth

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kazimpaydas@yahoo.com, Orcid: 0000-0002-9683-9016, Şanlıurfa Türkiye

** Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, , ahmetkorkmaz1040@gmail.com, Orcid: 0000-0001-8652-6203, Şanlıurfa Türkiye

son Behram Mirza. The mentioned work is a general history book. The author also penned the history of the Qara-Qoyunlu State in the third part of his work. The fact that official historiography did not develop during the period of the Black-Sheep State forces researchers to apply to the chronicles of other states in order to learn the history of the aforementioned state. In this respect, the Safavid Chronicles are important. In this respect, *Lübbü't-Tevârih*, which was written less than a century after the decline of the Qara-Qoyunlu State, is one of the primary sources for the history of the aforementioned state. In this study, after briefly describing the history of Qara-Qoyunlu State, information was given about the work named *Lübbü't Tevarih* and Abdullatif Kazvini. Later, three copies of *Lübbü't-Tevârih* published in Tehran were compared and translated. In addition, the translation made with the information in the other chronicles and the study works about the Qara-Qoyunlu was tried to be completed.

Key Words: Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Lübbü't-Tevârih*, the Qara-Qoyunlu.

Giriş

Türkiye Selçuklu Devleti'nin XIV yüzyılın başlarından itibaren inhitata uğraması ve ardından İlhanlı Devleti'nin inkırazı Anadolu topraklarını siyasi karmaşaya sürükledi.¹ Anadolu'daki bu bunalımdan yararlanan Kara-Koyunlu Türkmenleri XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere; kuzeyde Erzurum, güneyde Musul bölgesine kadar uzanan sahada hâkimiyet tesis ettiler². Aslen Oğuzların Yıva boyuna mensup olduğu anlaşılan Kara-Koyunlu Türkmenleri, önderleri Kara Mehmed'in 1382 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle hâkimiyetlerini Azerbaycan bölgesine kadar genişletmiştir³. Kara Mehmed'den sonra Kara-Koyunluların önderliğini üstlenen Kara Yusuf döneminde (1389-1420), Emir Timur tehlikesi ile karşı karşıya kalan mezkûr Türkmenler, Emir Timur'un ölümünden sonra tekrar Tebriz'i ele geçirerek payitahtları haline getirdiler. Bu dönemde Doğu Anadolu, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'in bir kısmını ele geçirerek tam teşekküllü bir devlet haline geldiler⁴. Kara Yusuf Bey'den sonra Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh ile savaşan Kara Yusuf Bey'in oğlu Mirza İskender çalkantılılarla birlikte Türkmenlerin hâkimiyetini devam ettirdi.⁵ Mirza

¹ İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Bileşik Yayınevi, Ankara, 2007, s. 61.

² Kazım Paydaş, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Ed. Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin, Siyer Yayınları, C. 9, İstanbul, 2018, s. 375.

³ Esko Naskali-Osman G. Özgüdenli, "Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Ed. Bülent Arı, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara 2011, s. 157.

⁴ Kara Yusuf Bey ve Dönemi hakkında bkz. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 54-115.

⁵ Mirza Şahruh'un Kara-Koyunlular Üzerine seferleri hakkında mufassal bilgi için bkz. İsmail Aka, "Şahruh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, s. 1-20.

İskender'den sonra Kara-Koyunlu hükümdarı olan Sultan Cihanşah döneminde (1438-1467) Kara-Koyunlular büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Nitekim Sultan Cihanşah, İlhanlıların varisi olduğunu düşünüyor ve kendini “*İlhan*” addediyordu.⁶ Fakat 1467 yılında Uzun Hasan Bey ile giriştiği mücadele sonucu ölümüyle birlikte⁷ Kara-Koyunlu Devleti inhitata uğradı. Ardından başa geçen Hasan Ali ile birlikte 1469 yılında Kara-Koyunlu Devleti tarih sahnesinden çekildi.

Kara-Koyunlu Devleti takriben bir asır boyunca bugünkü Doğu Anadolu, Irak ve İran'ın Batı topraklarında siyasi ve kültürel açıdan etki bıraktı. Bu minvalde mezkûr devletin tarihinin tam anlamıyla açığa çıkması hem Türk tarihi hem de bölge tarihi açısından mühimdir. Kara-Koyunlular döneminde resmi tarih yazıcılığının gelişmemesi araştırmacıları bu devletin tarihini öğrenebilmek için diğer devletlerin kroniklerine müracaat etmeye mecbur bırakmaktadır. Kara-Koyunlu Devleti tarihi için başvuru eserlerden biri de Yahya b. Abdullatif Kazvî'nin *Lübbü't-Tevârîh* adlı eseridir.

I. Yahya b. Abdullatif Kazvî'nin ve *Lübbü't-Tevârîh* Adlı Eseri

Yahya b. Abdullatif, 885 (1481) yılında Kazvîn'de dünyaya geldi. Kazvînli bir seyyid ailesine mensuptur. Eserlerinden iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan Kazvî'nin daha çok tarihçi olarak şöhret kazandı. Himayesine girdiği Safevî Hükümdarı Şah I. Tahmasb kendisine Yahyâ-yı Ma'sûm unvanını verdi. Fakat onu çekemeyenler Kazvîn Sünnilerinin reisi olduğu konusunda şikâyet ettiler. O sırada Azerbaycan sınırında bulunan Tahmasb, Kazvî'nin ve ailesinin yakalanıp İsfahan'da hapsedilmesini emretti Azerbaycan'da bunu duyan oğlu Alâüddevle babasına kaçması için haber gönderdi; fakat ilerlemiş yaşından dolayı kaçamayarak İsfahan'a götürüldü ve orada Receb 992 (Mayıs-Haziran 1555) tarihinde vefat etti.⁸

Kazvî'nin, *Lübbü't-Tevârîh* adlı eserini 948 (1541) yılında Şah İsmail'in dördüncü oğlu Behram Mirza adına yazmıştır.⁹ Genel bir dünya tarihinden oluşan eser yazıldığı tarihten itibaren ilgi görmüştür. Eserin dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır¹⁰. Eseri 1621 yılında

⁶ Hans Robert Roemer, “The Türkmen Dynasties”, *The Cambridge History of Iran*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, C. VI, New York 1993, s. 164-165.

⁷ Sultan Cihanşah ve Uzun Hasan Bey arasındaki mücadele için bkz. Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s. 88-92.

⁸ Rıza Kurtuluş, “Kazvî'nin, Mîr Yahyâ”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 25, Ankara 2002, s. 158; Charles Ambrose Storey, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, Luzac & Co, Vol. I/II, London 1935, s. 111; Charles, Rieu, *Catalogue the Persian Manuscripts in the British Museum*, British Museum, Vol. I, London 1879, s. 104.

⁹ Rieu, *Catalogue the Persian Manuscripts*, s. 104.

¹⁰ Eserin nüshaları hakkında bkz. Storey, *Persian Literature*, s. 111-113.

Pietro Della Valle İtalyanca'ya, 1690'da Gilberto Gaulanino ve Antonio Gollando Latince'ye çevirmiş, ikinci çeviri iki defa basılmıştır¹¹. Bunun yanında tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin İran'da üç farklı neşri bulunmaktadır. İlk olarak Seyyid Cemâleddin-i Tahranî tarafından 1314 hş. (1935) yılında neşredilmiştir¹². Ardından Cafer Şûşterî'nin istinsah ettiği nüsha tıpkıbasım şeklinde yayımlanmıştır¹³. Son olarak eserin yazılışından sekiz yıl sonra istinsah edilen nüshası Mir Hâşim Muhaddes tarafından neşredilmiştir¹⁴. Bunun yanında Lübbü't-Tevârih'in Gazneliler¹⁵ Harezmsâhlar¹⁶, Selçuklular¹⁷, Ak-Koyunlular¹⁸ ve Safevîler¹⁹ kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir.

II. Lübbü't-Tevârih'in Kara-Koyunlular Kısımının Tercümesi

Türk padişahları bahsindedir. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu iki bölümdür. Kara-Koyunlu bahsindedir. Onların hükümdarları Baranî lakabına sahiptir-Hükümetlerinin süresi 63 yıldır.

Onların ilki Kara Yusuf b. Kara Mehmed b. Yürmeniş²⁰ b. Türkmen Bayram Hoca'dır. Kara Mehmed, Sultan Ahmed İlkânî'nin emirlerindendi ve

¹¹ Kurtuluş, "Kazvîni, Mir Yahyâ", s. 158.

¹² Yahya b. Abdullatif el-Hüseynî el-Kazvîni, *Kitab-ı Lübbü't-Tevârih*, Nşr, Seyyid Cemâleddin-i Tahranî, İntişârât-ı Müesese-i Hâver, Tahran 1314/1935.

¹³ Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Lubbü't-Tevârih*, İntişârât-ı Bunyâd ve Güyâ, Tahran 1363/1984.

¹⁴ Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Lubbü't-Tevârih*, Nşr. Mir Hâşim Muhaddes, Encümen-i Asâr ve Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1386/2007.

¹⁵ Vural Öntürk, "Lubbu't-Tevârih Adlı Eserin Gazneliler Bahsinin Değerlendirilmesi", *Millî Mecmûa*, 19, Mart-Nisan 2021, s. 229-243.

¹⁶ Cihan Gençtürk, "Lubb et-Tevârih'te Harezmsâhlar'a Dair Bilgiler", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, V/2, Aralık 2019, s. 165-170.

¹⁷ Altan Çetin, "Yahya Kazvîni'nin Lubb et-Tevârih'inde Selçuklularla Alâkalı Bilgiler", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, Güz 2007, s. 183-192.

¹⁸ Altan Çetin, "Yahya Kazvîni'nin Lubb Et-Tevârih'inde Akkoyunlularla Alâkalı Bilgiler". *Belleten*, 71/260, Ankara 2007, s. 53-64.

¹⁹ Abdullatif Kazvîni, *Safevi Tarihi*, Çev. Hamidreza Mohebbinejad, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.

²⁰ Kazvîni'nin Yürmeniş olarak kaydettiği bu ismi Kara-Koyunluların çağdaşı Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, Türemiş olarak kaydetmiştir. Ayrıca mezkûr müellif Türemiş'i Bayram Hoca'nın babası şeklinde kaydetmiştir. Bunun yanında Bayram Hoca'nın oğlunun isminin de Türemiş olduğunu belirtmektedir. Bkz. Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü'l-Giyasi)*, Tah. Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2010, s. 255-256. Bunun yanında Kara Mehmed'i bazı muasır tarihçiler Bayram Hoca'nın yeğeni ve bazıları da oğlu olduğunu kaydetmişlerdir. Fakat XV. yüzyıl müverrihleri Kara Mehmed'i Türemiş'in oğlu şeklinde kaydetmişlerdir. Büyük bir ihtimalle Türemiş, Bayram Hoca'nın kardeşidir. Bkz. Hüseyin Mirca'feri, *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasî İçtimaî*

kız kardeşi Sultan Ahmed'in kötülük bağında idi²¹. Kara-Koyunlu ulusunun önderliği ona bağlı idi. Sultan Üveys'in vefatından sonra Musul, Sincar ve Erciş üzerinde hâkimiyet elde eden cedit Bayram Hoca 872 (1380-1381) yılında vefat etmişti. Kara Yusuf, Emir Timur zamanında daima ona isyan ediyordu. Emir Timur, Anadolu (Rum)'da olduğu zaman Irak-ı Arab'ı istila ederek Sultan Ahmed İlkânî'yi oradan çıkardı. Emir Timur Anadolu'dan Azerbaycan'a geldiği vakit Irak-ı Arab'ı kendi torunu Ebubekir'e verdi ve onu Kara Yusuf'u Bağdad'tan kovmak için gönderdi. Diğer torunu Mirza Rüstem b. Ömer Şeyh'e de Hemedan sınırından Mirza Ebu Bekir'e yardım etmesi için Irak-ı Arab'a gitmesini emretti. Onlar Hille'nin aşağısında Kara Yusuf'a yetiştiler. Onunla savaşarak²² Kara Yusuf'un kardeşi Yar Ali'yi öldürdüler²³. Kara Yusuf onlar karşısında yenilerek Mısır'a kaçtı. Mısır padişahı Emir Timur'un emriyle onu Sultan Ahmed İlkânî ile yakalayarak hapsetti²⁴. Kara

---

İktisâdî ve Ferhengi-i İran Der Dovre-i Timuriyân ve Türkmanân, Daneşgah-ı İsfahan, Tahran 1395/2016, s. 233; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 45.

²¹ Siyasi evlilikler yoluyla sıhriyeti kurmak öteden beri şark hükümdarlarının adet edindikleri bir siyaset olmuştur. Hükümdarlar genellikle zayıflıklarını örtbas etmek için bu teşebbüse başvurmuşlardır. Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Ahmet Cevat Eren, haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 195. Celâyirîliler ve Kara-Koyunlular arasında da böyle bir evlilik meydana gelmiştir. Nitekim Sultan Ahmed, Kara-Koyunlu kabilesinin gücünden istifade etmek için; Kara Mehmed'in kız kardeşi ile evlilik yapmış olmalıdır. Bkz. Soreni, Boromand, Nasrullah Pormuhammedi-Amlashi, vd., "İzdvacha-yı Siyasi: ez Ameden Timiruyan ta Zuhur-u Safeviyan (İlletta ve Peyamedha)", *Fasılname-i Peşoşişha-yi Tarihi*, 10/39, İsfahan 1397/2018, s. 136. İsfahanî Kazvîni, Kara Yusuf'un kız kardeşinin Sultan Ahmed ile evli olduğunu kaydetmiştir ki; bu bilgi diğer kaynaklar ile çelişmektedir. Bkz. Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî Kazvîni, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, Haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000, s. 676. Bunun yanında Târih-i Sultân Muhammed-i Kutbşâh adlı eserde Sultan Ahmed'in de Kara Mehmed'e İlhanî hatunlarından birini verdiği kaydedilmektedir. Bkz. Anonim, *Târih-i Sultân Muhammed-i Kutbşâh*, Ed. Zerrine Pervin, Dilli Kitâb-ı Ghor, New Delhi 2015, s. 11; Vladimir Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and The Qutb-Shâhs", *BSOAS*, University of London, XVII/1, 1955, s. 55.

²² Bu savaş 1403 yılı Temmuz veya Ağustos ayında yapılmıştır. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 65.

²³ Kara Yusuf, Hille'nin aşağısında Nehrü'l-Ganem kenarında Mirza Ebu Bekir ve Mirza Rüstem ile savaşarak yenildi. Kazvîni, *Hold-i Berin*, s. 677. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 65.

²⁴ Kara Yusuf bu muharebede yenilerek güçlkle Dimaşk nâibi Şeyhü'l-Mahmudi'ye sığınmıştır. Dimaşk nâibi başlangıçta Kara Yusuf ve daha sonra buraya gelen Sultan Ahmed'e iyi bir kabul göstermiştir. Fakat çok geçmeden Timur'un Memlük sultanı Ebu'l-Ferec'e yaptığı tehdit ve baskılar sonucu Sultan'ın mültecilerin hapsedilmelerini istemesi sonucu hapsedilmişlerdir. Ancak ardından da öldürülmelerini istemiş ise de Şeyhü'l-Mahmudi Sultan Ferec'in bu isteğini yerine getirmemiştir. Zira Sultan olmak için isyana hazırlanan Dimaşk nâibi Şeyhü'l-Mahmudi, Kara Yusuf ile Sultan Ahmed'den yararlanmak için onları Ocak 1405 tarihinde serbest bırakmıştır. Bununla birlikte Kara Yusuf ile Sultan Ahmed Celâyir bir yıl kadar zindanda kalmışlardır. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk*

Yusuf'un orada bir oğlu dünyaya geldi. Bu çocuğa Pir Budak ismi verildi ve Sultan Ahmed o çocuğu evlatlığı olarak kabul etti. Ondan sonra Emir Timur'un ölüm haberi Mısır'a ulaştığı zaman Kara Yusuf'u hapisten çıkararak yüceltiler. Kara Yusuf ile Mısır'a giden bin Türkmen süvarisi onun etrafında toplandılar. O (Kara Yusuf), oradan Mısırlılardan kaçarak Fırat suyu kenarına kadar yolu üzerindeki kale müstahfızları ve sınır emirleri ile yüz seksen²⁵ savaş yaptı. Savaş meydanlarının hepsinde galip geldi. Kara Yusuf ve nökerleri, o yollarda ulaştıkları her yeri yağmaladılar. Diyarbekr'e ulaştığı vakit akrabaları ve E'gmam Kabilesi ona bağlandılar. Avnik Kalesi'ni tasarrufu altına aldı. Nahcivan havalisinde 1 Cemâziyelevvel 809 (14 Ekim 1406) tarihinde Ebu Bekir b. Miranşah ile savaştı ve onu yenerek Tebriz'e geldi. 24 Zilkade 810 (21 Nisan 1408) tarihinde Mirza Ebu Bekir, Tebriz sınırında bir kez daha Kara Yusuf ile savaşıp yenildi ve Kara Yusuf'un istilasını her tarafa ulaştı²⁶. Kara Yusuf, daha önce Sultan Ahmed'in evlat edindiği oğlu Pir Budak'ı saltanat tahtına oturttu ve Azerbaycan'ın tamamını zapt etti²⁷. Ondan sonra Diyarbekir'e yöneldi. Oranın hâkimi olan Bayındırlı Kara

ve'l-Hulefâ, Haz. Cemşid Kiyâfer, İntişârât-ı Esâtir, C. VI/II, Tahran 1385/2006, s. 5212; Gıyasüddin Hvandmîr, *Habîbu's-Siyer fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, Yay. Celâleddin Humâyî, İntişârât-ı Hayyam, C. III, Tahran, 1333/1954, s. 568; Mahmud. b. Abdullah-ı Nişaburî, *Tarih-i Türkmânîye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132, vr. 37b; Anonim, *Tarih-i Sultan Muhammed-i Kutbşâh*, 16; Kâzım Yaşar Koprâman, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 33.

²⁵ Farsça kaynakların tamamına yakınında Kara Yusuf'un yol üzerinde yüz seken savaş yaptığı rivayeti şüphesiz pek mübalağalıdır. Bkz. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 68.

²⁶ Kara Yusuf, Timurlu Mirzası Ebu Bekir ile Şen-i Gazan yakınındaki Serd-rûd mevkiinde savaşarak Timurlu mirzasını mağlup etti. Ayrıca bu savaşta Kara-Koyunlular tarafından Ebubekir'in babası Mirza Miranşah öldürüldü. Öldürülen Miranşah'ın eşleri ve cariyeleleri de esir düşünler arasındaydı. Hafız Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, Yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, Sazman-ı Çap ve İntişârât-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, C. III, Tahran 1380/2001, s. 225-226;

Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 75-76. Bunun yanında bu muharebe sonucunda Kara-Koyunlu ordusunun eline önemli miktarda ganimet geçmişti. Bu ganimetler arasında bin tane samur kürk de bulunmaktaydı. Kara-Koyunlu askerleri bu kürklerin kıymetini anlayamamış ve ucuz bir fiyata satmıştı. Kara Yusuf mezkûr savaşta hiç kimsenin ganimetine dokunmamış ve ganimetler askerlere kalmıştı. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, C. VI/II, s. 5223; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't- Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 62; Kazvînî, *Hold-i Berin*, 686; Sümer, *Kara Koyunlular*, 76.

²⁷ Kara Yusuf, Timurlu Mirzasına karşı kazandığı bu zaferden sonra Sultan Ahmed'in evlat edindiği oğlu Pir Budak'ı saltanat tahtına oturtarak onun adına hutbe okutup sikke darp ettirdi. Ardından da Sultan Ahmed'e elçi göndererek bu durumu ona bildirdi. Celâyirli hükümdarı bu haberi müspet karşılayarak evladı olan Pir Budak için hâkimiyet sembolleri gönderdi. Anonim, *Tarih-i Sultan Muhammed-i Kutbşâh*, s. 19-20; Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and The Qutb-Shâhs", s. 58; Tofîq Nəcəfli, *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünaslığında*, Çarşioğlu, Bakü 2000, s. 61.

Osman'ı bozguna uğrattı. 813 (1410) yılında Tebriz'de Sultan Ahmed İlkânî ile savaştı. Onu yakaladı ve 20 Rebülâhir (22 Ağustos)'de öldürttü²⁸. Irak-Arab'ı tasarrufu altına alarak kendi oğlu Şah Mehmed'e verdi. Kara Osman'ın üzerine bir defa daha yürüyerek Erganî Kalesi'ni bir müddet kuşattı. Neticede Kara Osman onunla barış yaptı ve Kara Yusuf geri döndü. 815 (1412-1413) yılında Şirvan valisi emir Şeyh İbrahim Şirvanî ve Gürcistan Meliki Köstendil ile savaştı. Şeyh İbrahim'i kardeşi ve emirleriyle yakaladı. Köstendil'i bütün kavmiyle öldürdü. Şeyh İbrahim'i Tebriz'e getirdi ve hun bahâ karşılığında serbest bırakarak tekrar Şirvan'a gönderdi²⁹. Şeyh İbrahim ondan sonra beş yıl daha Şirvan padişahlığı yaptı. 820 (1417-1418) yılında Allah'ın rahmetine kavuştu. Ondandan sonra yerine oğlu Emir Halil padişah oldu. O, 868 (1463-1464) yılındaki vefatına kadar kırk sekiz yıl padişah olarak kaldı.

²⁸ Kara Yusuf, 813/1410 yılında, Erzincan'a yönelince oğlu Şah Mehmed'i Azerbaycan'ı koruması için Ucan'da bıraktı. Kara Yusuf'un Azerbaycan'da yokluğundan istifade etmek isteyen Celâyirli Sultan Ahmed, Bağdad'dan Hemedan'a gelip oradan da Tebriz'e yöneldi. Şah Mehmed ise Celâyirli ordusuna karşı koyamayınca Hoy taraflarına kaçtı. Celâyirli ordusu Şah Mehmed'e yetişerek aralarında çetin bir savaş meydana geldi. Erzincan'da bulunan Kara Yusuf bu olayı duyunca devlet erkânını toplayarak savaş veya barış konusunda meşveret yaptı. Meşveret sonucunda Celâyirli ile savaşma kararı alındı. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, C. VIII, s. 5249; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 80-83; Kazvîni, *Hold-i Berin*, s. 693-694. Erzincan'a hareket eden Kara Yusuf, Azerbaycan'a gelmiş ve Sultan Ahmed'i Tebriz'den iki konak mesafedeki Esed köyünde 28 Rebülâhir 813 (30 Ağustos 1410) tarihinde mağlup ve esir etmiştir. Hasan Bey Rumlu'ya göre Kara Yusuf Sultan Ahmed'in elinden, Azerbaycan'ı oğlu Pir Budak'a Irak-ı Arab'ı da diğer oğlu Şah Muhammed'e tefviz ettiğine dair menşurlar aldıktan sonra, hayatını başlatmak istemiş ise de emirlerinin ısrarları karşısında katline muvafakat etmiştir. Rumlu *Ahsenü't-Tevârih*, s. 84,85; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul 2001, s. 435.

²⁹ Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeki valisi Arlat Seyyidi Ahmed ve Gürcü Kralı Konstantin ittifak kurarak Kara Yusuf'a karşı harekete geçtiler. Kara Yusuf 15 Ramazan 815 (19 Aralık 1412) tarihinde Kür Irmağı'nı geçerek müttefik kuvvetlere saldırdı ve onları mağlup etti. Savaş sonunda Şirvanşah Şeyh İbrahim, kardeşi Şeyh Behlül, Şirvan Kadısı Mevlâna Zahiruddin, Gürcü Kralı Konstantin ve ordunun önemli bir miktarı esir alındı. Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeyh Behlül ve Şirvan Kadısının hayatlarına dokunulmadı. Fakat Gürcü Kralı, kardeşleri ve çok sayıda Gürcü aristokrati öldürüldü. Bkz. Kazım Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21/2, Aralık 2006, s. 181; Kazım Paydaş, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri", *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40, Ankara 2006, s. 121; Sümer, *Kara Koyunlular*, 91-92. Şeyh Behlül 200 Irak tümeni, Kadı Mevlâna Zahiruddin ise 100 Irak tümeni fideye karşılığında 17 Zilhicce 815 (20 Mart 1413)'te serbest bırakıldı. Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, C. III, s. 486-487; Abdurrezzak-i Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsani ve Muta'alat-ı Ferhengi, C. II/I Tahrân 1383/2004, s. 172. Şirvanşah Şeyh İbrahim ise 1200 Irak tümeni karşılığında serbest bırakıldı. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, C.VI/II, s. 5311; Hvandmîr, *Habibu's Siyer*, C. III, s. 605; Kazvîni, *Hold-i Berin*, 702.

Kara Yusuf 816 (1413-1414) yılında Irak'a yöneldi. Ancak Hemedan'da meydana gelen bir problem nedeniyle geri döndü³⁰. Sultâniye, Kazvîn, Târum ve Sâve'yi de ele geçirdi. 822 (1419-1420) yılında Haleb'e yöneldi³¹. Mirza Şahrüh, 823 (1420) yılında Horasan'dan ona doğru yöneldi. Kara Yusuf da onu karşıladı. Fakat Kara Yusuf, mezkûr senenin 7 Zilkade (13 Kasım 1420) Perşembe³² günü Ucân'da tabîî bir şekilde öldü. Hiç kimse onun kefenlenmesi ile de uğraşmadı. Çocuklarından hiçbiri o esnada orada değillerdi³³. Askerleri

³⁰ Kara Yusuf kendisine isyan eden emiri Bistam Beg'i tedip etmek için Sultaniye'ye hareket etti. Kara-Koyunlu askerleri Sultaniye ve Kazvîn'i tahrip ettiler. Bu sırada Fars hâkimi Timurlu Mirzası Ömer Şeyh oğlu Mirza İskender'in Hemedan çevresine geldiği öğrenildi. Bu sebeple Kara Yusuf oraya yöneldi. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 92.

³¹ Kara Yusuf'un Haleb'e yönelme sebebi Kara Yülük Osman Bey ile olan çatışmalarından kaynaklanmaktadır. Zira Kara Yülük Osman Bey'in Kara-Koyunlu topraklarına ardı ardına saldırıları üzerine Kara Yusuf 820/1417 yılında Ak-Koyunlular üzerine yürüdü. Mardin-Âmid arasında meydana gelen savaşta onu yendi. Bu savaş sonrası Kara Yülük'ün Memlûk sınırları içerisine kaçması üzerine onu kovalayarak 18 Şâban 821/20 Eylül 1418 tarihinde Mercidâbık'ta bir defa daha mağlûbiyete uğrattı. Bütün ağırlığı Kara Yusuf'un eline geçen Kara Yülük, Memlûk Sultanına sığındı. Memlûkler'in Kara Yülük'ü koruması yüzünden Memlûk Devleti'ne ait Ayıntab ile Bire (Birecik) Kara-Koyunlular tarafından yağma ve tahrip edildi. Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 436. Esasen Kara Yusuf Bey doğrudan Haleb'e saldırmadı. Kara Yülük'ün ilticasını kabul eden Memlûklere kızan Kara Yusuf Ayıntab ve Bire'de birçok yeri yağma ettikten sonra Memlûklü Sultanına ve Halep naibine gönderdiği mektupta; Kara Yülük'ün Mardin'de suretini gösterdiğini, birçok adam öldürerek kadınları ve çocukları köle olarak sattığını yazıyordu. Ayrıca Ayıntap'a girdiği için özür diliyordu ve Kara Yülük'ü koruduğu için Halep naibine sitem ediyordu. Ama bu durum Memlûklü Devleti için endişeye sebep olmuştu. Bkz. Şihabeddin Ebu Fazl Ahmed b. Ali ibn Hacer el-Askalanî, *İnbâ' el-Gumr bi Ebnâu'l-Umr*, Tah. Hasan Habeşi, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, C. III, Kahire 1998, s. 169-170; Kazım Yaşar Kopruman, *El-Aynî'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Doktora Tezi, A.Ü.D.T.C.F. Kütüphanesi, nr. 149, Ankara 1971, s. 88-89; İbni Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.424-425.

³² Müellif 7 Zilkade 823 Perşembe günü olarak kaydetse de 7 Zilkade 823 tarihi Çarşamba gününe denk gelmektedir.

³³ Kara Yusuf, Mirza Şahrüh ile savaşmak için hareket ettiği vakit Ebu Bekir Tihranî'ye göre Mirza İsfahan, Şah Mehmed ve Mirza İskender, Kara Yusuf'un ordusunda değildi. Mirza Cihanşah ise bu sıralarda Sultaniye'de idi. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 57-58; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 109. Fakat Kara Yusuf'un Mirza Şahrüh ile mücadeleye başlamadan evvel Osmanlı hükümdarı I. Mehmed'e gönderdiği mektupta Kara Yusuf'un çocuklarının babasının yanında oldukları belirtilmektedir. Nitekim mezkûr mektupta; "İlhanlı melikleri Amu suyunu geçip İsfahan yakınlarında toplanmışlar. İtaatin faydası yoktur ve biz Allah'ın inayetiyle kendi canımızı herkesten önce canana adamışız. Muhterem oğlum Cihanşah'ı Sultaniye'yi muhafazaya gönderdim. Kıvanç duyduğum evlatlarım Emir Şah Mehmed Bahadır'ı İsfend Bahadır ile birlikte bir menzillik öne karavulluğa yolladım, kendimde elli bin mükemmel süvari ile Tebriz yakınlarında toplanıp Ucan Yaylağı'na yöneldim. Yiğit oğlum Kara İskender, kin dolu kılıçla kuşanmış 20 bin süvari ile arkada pusudadır." yazmaktadır. Feridun Bey, *Münşeatu's-Selatin*, Takvimhane-i Âmire, C. I, İstanbul 1274/1858, s. 158-159; Abdülhüseyin Nevâî, *Esnâd ve*

dağıldılar ve hazinesini yağma ettiler. Onu defnetmek için kimsenin fırsatı olmadı. Onu öldüğü o çadırda tahtın üzerinde bıraktılar. İnsanlardan her biri ve Türkmenler onun çadırını yağmaladılar. Üzerinden elbisesini çıkardılar. Kulağında bulunan altın küpeye tamah edenler, kulağını kestiler. Üzerindeki elbiseyi soyup bu şekilde bıraktılar. İki gün iki gece bu şekilde kalmıştı. Daha sonra ahtacılar onun na'sını atalarının mezarının bulunduğu Erçiş'e götürüp defnettiler. Onun saltanat süresi kırk yıldan daha az idi. Kara Yusuf'un altı oğlu vardı. Kara Yusuf, oğlu Pir Budak Han'ı saltanat tahtına oturtmuştu. Fakat Pir Budak Han babası hayatta iken vefat etti. Ardından Kara Yusuf kendisi saltanat tahtına oturdu³⁴. Diğer oğulları Emir İskender ve Mirza Cihanşah'ın durumları zikredilecektir. Emir Şah Mahmud³⁵, yirmi yıl boyunca bağımsız bir şekilde Irak-ı Arab'ın hâkimi idi. Fakat 836 (1432-1433) yılında kardeşi Emir Espân³⁶, Bağdad'ı onun elinden aldı. Şah Mahmud, Bağdad'dan kaçarak Musul'a ulaştı. Musul ve Erbil'i ele geçirdi. Ondan sonra Bağdat tarafına hareket etti. Yakubiye'yi yağma ederek Derteng'e geldi. Sincan'a saldırmak niyetinde iken 17 Zilhicce 837 (25 Temmuz 1434) Salı³⁷ günü Emir Hacı Hemedânî tarafından öldürüldü. Emir Espân, Şah Mahmud'u buradan çıkardıktan sonra on iki yıl Bağdad'da hüküm sürdü ve 28 Zilkade 848 (8 Mart 1445) Salı³⁸ günü vefat etti. Emir Ebû Said ise kardeşi Emir İskender tarafından öldürüldü.

Emir İskender b. Kara Yusuf- Çok cesaretli, korkusuz ve yürekli idi. Kara-Koyunlu ulusu içinde onun kadar cesaretli hiç kimse yoktu. Ama devleti sarsılmış idi. Babasının ölümünden sonra Kara-Koyunlu askerleri onun etrafında toplandılar. O, 27 Recep 824 (28 Temmuz 1421) yılı Pazartesi günü Eleşgird³⁹ sınırında Emir Şahrüh ile savaştı. Onlar arasında iki gün boyunca savaş ve ölüm ateşi yandı. İki tarafın askerleri geceleri kendilerini koruyorlar

---

Mukâtebat-ı Tarihî-yi İnan ez Timur ta Şâh İsmail, Bungan-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran 1341/1962, s. 195-196; Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2020, s. 57.

³⁴ Pir Budak hayatta olduğu sürece Kara Yusuf kendi adına para darb ettirip adına hutbe okutmamıştır. Ancak Pir Budak'ın Kasım 1413 tarihinde vefat etmesi üzerine Kara Yusuf kendisini hükümdar ilan ederek adına hutbe okutup sikke darb ettirdi. Anonim, *Tarih-i Sultan Muhammed-i Kutbşâh*, s. 26; Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and The Qutb-Shâhs", s. 61.

³⁵ Müellifin Şah Mahmud olarak kaydettiği bu isim Şah Mehmed'dir. Daha önce ismi müellif tarafından Şah Mehmed olarak zikredildi. Hem Seyyid Cemâleddin-i Tahrânî'nin neşrinde hem de eserin tıpkıbasımında Şah Mahmud şeklinde yazılmıştır.

³⁶ Kara Yusuf'un bu oğlunun isminin yazılışında kaynaklarda farklılıklar bulunmaktadır. Kaynaklar bu ismi, "İsfend, İspend, İsfahan ve Espân" şeklinde yazmaktadır.

³⁷ Müellif 17 Zilhicce 837 Salı günü olarak kaydetse de 17 Zilhicce 837 tarihi Pazar gününe denk gelmektedir

³⁸ 28 Zilkade 848 tarihi Pazartesi gününe denk gelmektedir.

³⁹ Metinde "Daleskird" şeklinde yazılmaktadır.

ve gündüzleri savaşıyorlardı. Üçüncü gün Mirza İskender yenildi ve Fırat sınırına kaçtı. Mirza Şahrüh, Horasan'ın fethinden sonra geri döndü⁴⁰. Emir İskender de Tebriz'e gelerek tahta oturdu ve Azerbaycan'ı istila etti. Mirza İskender, 828 (1424-1425) yılında Kürt Meliki İzzeddin'i katletti. Aynı yıl Ahlat emiri Melik Şemseddin'i ve 830 (1426-1427) yılında Sultan Ahmed Kürd'ü⁴¹ katletti. 831 (1427-1428) yılında Şirvan'a gitti ve Şemahi'yi harap etti. 832 (1428-1429) yılında ise Mirza Şahrüh'un adamlarının yönetimindeki Sultaniye'den onları çıkardı. Aynı yıl Mirza Şahrüh ikinci defa onu ortadan kaldırmak üzere Azerbaycan taraflarına gelmişti. 17 Zilhicce 832 (17 Eylül 1429) yılı Cumartesi günü Salmâs açıklarında Mirza İskender ve Mirza Cihanşah ile savaştı. İki tarafın askerleri iki gün boyunca savaşıyorlardı. Emir İskender bu savaşa öyle bir hamle yaptı ki hayal aynaları bunu tasavvur edemez. Sonunda gücü tükenince Anadolu taraflarına kaçtı⁴². Mirza Şahrüh Horasan'a gittiği zaman Mirza İskender 834 (1430-1431) yılında tekrardan Azerbaycan'ı zapt etti. Horasanlı şairlerden biri bu konuda şöyle demiştir:

İskender bizim ordumuzu kırıp gitti.

Şahımız da memleketi alıp kaçtı⁴³.

Emir İskender, Mirza Şahrüh tarafından kendisine Azerbaycan eyaletinin mansıbı verilen kardeşi Ebû Said'i öldürdü⁴⁴. 837 (1433-1434) yılında bir kez

⁴⁰ Devletşah'a göre, Mirza Şahrüh, Eleşgird Muharebesi'nden sonra Azerbaycan yönetimini çocuklarına ve büyük emirlerine vermek istediye de onlar İskender'in korkusundan bunu kabul etmemiştir. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, Çev. Necati Luğal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 488; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 124-125.

⁴¹ Hakkâri ve Van hâkimi İzzeddin Şir'in oğludur. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 126.

⁴² Bu savaş hakkında bkz. Aka, "Şahrüh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri", s. 11-14. İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 142-145; Sümer, *Kara Koyunlulara*, s. 128-130.

⁴³ Kazvini bu beyti Devletşah'ın eserinden alarak nakletmiştir. Bkz. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 488. Aynı şekilde bir diğer Safevî tarihçisi Budak Münşi Kazvini de bu beyti nakletmiştir. Budâk Münşî Kazvînî, *Cevâhir'ül Ahbâr: Bahşê Tarih-i İrân ez Kara-Koyunlu ta Sal-ı 984 hş.*, Yay. Muhsin Behrâm-Nejâd, Miras-ı Mektub, Tahran 1378/1999, s. 65. Fakat Devletşah bu beyti Eleşgird Muharebesi'nden sonra kaydetmiştir. Abdullatif Yahya b. Kazvini ve Budâk Münşî Kazvînî ise Salmâs Muharebesi sonrasında nakletmişlerdir.

⁴⁴ Mirza İskender Anadolu'ya kaçınca kardeşi Ebû Said 1430 yılında Karabağ'da bulunan Mirza Şahrüh'un huzuruna gelerek ona itaat etti. Mirza Şahrüh da Azerbaycan hâkimliğini ona tefviz etti. Fakat Ebû Said'in Azerbaycan hâkimliği beş altı ay kadar sürdü. Zira Azerbaycan'a dönen Mirza İskender onu yakalayarak öldürdü. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 131; Aka, "Şahrüh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri", s. 14; Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, s. 149. Fakat Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, Ebû Said'in 836 (1432-1433) yılında Erdebil'de öldüğünü belirtmektedir. el-Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 288 ve Şerefhan Bitlisi Ebû Said'in 835 (1431-1432) yılında öldüğünün kaydetmişlerdir. Bkz. Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, Çev. Mehmet Emin Borzaslan, C. II, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 95.

daha Şirvan'a gitti ve birçok kişiyi öldürdü⁴⁵. Mirza Şahruh, 2 Rebûlsâni 838 (5 Kasım 1434) tarihinde tekrardan onu kovmak için Horasan'dan Irak'a yöneldi. Mirza Şahruh, Rey'e ulaştığı vakit Mirza İskender'in kardeşi Mirza Cihanşah mezkûr yılın Zilhicce ayının ortasında (Temmuz 1435) Mirza Şahruh'un hizmetine girdi ve lütuf ve ikramla onurlandırıldı⁴⁶. Ayrıca Kara Yusuf b. Şah Mehmed'in oğlu Emirzâde Şah Ali ve Türkmen emirlerinin büyüklerinden Emir Bayezid Ak-Koyunlu, Mirza Şahruh'a bağlandılar. Mirza Şahruh, Azerbaycan'a hareket ettiği zaman bu sefer Emir İskender'in onunla mücadele etmeye mukabil kuvveti olmadığından Azerbaycan'dan ayrılıp kaçtığı zaman, onun yol güzergâhını tutan Kara Osman Bayındır'ı öldürdü⁴⁷. Mirza Şahruh Azerbaycan üzerine geldi ve o huduttan Anadolu ve Şam hududuna kadar olan yerleri al tamga ile mühürlenmiş fermanla Mirza Cihanşah'a tefviz etti. Mirza Şahruh 840 (1436-1437) yılında Horasan'a dönünce Mirza İskender de Anadolu'dan geri döndü. Tebriz'in Sûfyân Köyü'nde Mirza Cihanşah ile savaştı ve yenilerek Alıncak Kalesi'ne kaçtı. Mirza İskender orada 25 Şevval 841 (21 Nisan 1438) akşamı babasının

⁴⁵ Bu konu hakkında bkz. Kazım Paydaş, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla olan Münasebetleri", s. 124-125.

⁴⁶ Cihanşah, Temmuz 1435 tarihinde Rey'de bulunan Şahruh Mirza'nın yanına gelerek itaatini arz etti. Aka, "Şahrin Kara-Koyunlular üzerine Seferleri", s. 16; Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s. 152; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 22.

⁴⁷ Mirza Şahruh'un Azerbaycan'a gelmesiyle İskender Şirvan'ı bırakarak Erzurum yolundan Osmanlılara sığınmak için harekete geçti. Ancak bu sırada Erzurum Kara Yülük Osman Beyin yönetimine geçmişti. Kara-Koyunlu İskender'in Şirvan'ı terk ederek kaçtığı haberini alan Mirza Şahruh, Şahzade Cuki Mirza'yı altmış bin süvari ve Şirvanşah Halilullah, Emir Baba Hacı, Emir Yusuf Celil ve Emir Muhammed-i Emirem gibi beylerle birlikte saldırması için onun arkasından gönderdi. Cafer b. Muhammed el-Hüseynî, *Tarih-i Kebir*, Alm. Terc. Abbas Zeryab-ı Khoynî, *Der Berichtüberdie Nachfolger Timursaus dem Tarih-i Kabir des Gaferî ibn Muhammed al-Husaini*, Mainz 1960, s. 86; Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 277-278; Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 62. Bu arada bir elçiyi de alelacele bir şekilde Kara Yülük Osman Bey'in yanına göndererek Kara-Koyunlu İskender'in yolunu kesmesini istedi. Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 62; Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 411. İskender onunla savaşmak için Erzen yakınlarına geldiğinde, bunu haber alan Kara Yülük Osman Bey, oğlu Ali Bey'i bir miktar orduyla yola çıkardı. Kendisi de arkadan geldi. Çarpışma önceleri Osman Bey'in üstünlüğü ile devam ederken, sonra İskender'in sebatı ve topyekün saldırıya geçmesi üzerine, Osman Bey yenildi ve kaleye sığınmak amacıyla Erzen'e doğru çekildi. İskender onun peşine düştü ve şehre girmeden önce Osman Bey'in askerleriyle şehir arasını tuttu. Osman Bey üstündeki zırhla birlikte canını kurtarmak için kendini hendeğe attı, fakat bir taşın üzerine düştü ve kafası yarıldı. Sonra ayağa kalktı ve bir iple yukarı çekildi. Aldığı yara ile vefat eden Osman Bey'i Erzurum şehrinin dışında bir yere defnettiler. Daha sonra dönen İskender mezarını bulup açtırdı, teşhis ettikten sonra dışarı çıkarıp başını kesti. Ayrıca savaşta esir aldığı iki oğlunun ve üç beyin başlarını da kesti ve Melik Eşref'e gönderdi. İbn Tagriberdi, *En-Nücümü'z-Zâhire*, s. 491; Takiyeddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, C. VII, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997, s. 302.

eşlerinden Leyla ismindeki kadına meyil eden oğlu Şah Kubad tarafından öldürüldü⁴⁸. Onun saltanat süresi on altı yıl idi.

Mirza Cihanşah b. Kara Yusuf- 839 (1435-1436) yılının aylarında bölgenin hâkimi Mirza Şahruh'un hükmüyle Azerbaycan'ın yönetimi ona verildi⁴⁹. Cihanşah'ın devleti günden güne genişledi. Kardeşi Emir İskender ile savaştı ve onu mağlup etti. Daha önce geçtiği gibi Emir İskender Alıncak Kalesi'nde oğlu tarafından öldürüldü. Mirza Cihanşah, bu oğlanı babasını öldürdüğü gerekçesiyle kısas etti⁵⁰. Saltanat Mirza Cihanşah'a kaldı. O 844 (1440-1441) yılında Gürcistan gazasına gitti ve fethetti. Kardeşi Emir Espân'ın ölümünden bir müddet sonra Irak'ı da ele geçirdi. Mirza Sultan Muhammed b. Mirza Baysungur'un ölümünden sonra 856 (1452-1453) yılında Irak'ı⁵¹ istila etti. 857 (1453-1454) yılında İsfahan insanlarını katletti. Irak memleketinin hisar ve kalelerini tamamen viran etti. Fars ve Kirman'ı tasarrufuna aldı. Mirza Babür'ün 861 (1457) yılının sonunda vefat etmesiyle, daha önce Sultan Ebû Said'in durumunu anlattığımız gibi Cihanşah Horasan'ı ele geçirmek için Sandûkşken geçidinden Cürcân'a yöneldi. 25 Muharrem 862 (13 Aralık 1457) yılı Cumartesi⁵² günü Astrâbâd'a bir fersah kala Mirza Alüddevle'nin oğlu Mirza İbrahim ile savaştı ve zafer kazandı. Bu savaşta Çağatay emirzâdelerinden ve emirlerinden birçoğu öldürüldüler. Mirza Cihanşah tamamen bağımsız bir şekilde Horasan'a geldi. Mezkûr yılın 15 Şaban (28 Haziran 1458)'ında Herat şehrine indi. Yaklaşık altı ay bağımsız bir şekilde o bölgede kaldı. Mirza Alaüddevle b. Baysungur, Kurban Bayramı'nda Cihanşah'ın hizmetine girerek ihtiram gördü. Bundan sonra Sultan Ebû Said

⁴⁸ Tihranî'ye göre İskender, babasının karısı olan ve annesi sayılan Bahşi'nin kızı ile ilişkisinden doğmuş ve denildiğine göre kendisinin Leyla adındaki karısı ile cinsel ilişki içinde olan oğlu Şah Kubad, annesinin aracılığıyla babasını öldürmek için işbirliği yapmıştır. Bir akşam İskender'in karısı, kocasının kılıcını ve hançerini ondan gizledi. Şah Kubad, İskender'den kanlarına ve ırzlarına el uzattığı için ondan nefret eden kırk emirle İskender'in yattığı yere giderek onu öldürdüler. Tihranî, *Kitab-ı Dilyarbekriyye*, s. 101-102. Bağdadî, İskender'in sarhoşken öldürüldüğünü kaydetmektedir. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 279.

⁴⁹ Mirza Cihanşah 1436'da Şahruh'tan Azerbaycan ve Arran hükümdarlığını almıştı. Mirza Şahruh, Cihanşah'a "al damgalı nişan" vererek bu memleketleri imar etmesini, zulüm ve fesattan kaçınmasını tenbih etmişti. Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçeşine Timurular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s.147

⁵⁰ Şah Kubad babasını öldürdükten sonra Alıncak Kalesi'nde bulunan hazinelere sahip oldu. Ardından durumu amcası Mirza Cihanşah'a bildirdi. Daha sonra Şah Kubad, annesinin Mirza Cihanşah ile evleneceği anlaşması ve ele geçirdiği hazinenin yarısını Avnik Kalesi ve Pasin vilayetinin kendisine bırakılması şartıyla kaleden indi. Ardından Mirza Cihanşah, onun annesini Sulan Beğ-i Ağaçeri'ye bağışladı. Tihranî, *Kitab-ı Dilyarbekriyye*, s. 102. Fakat Mirza İskender'in ölümünde altı ay sonra Şah Kubad, Cihanşah tarafından babasını öldürdüğü gerekçesiyle öldürüldü. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 280.

⁵¹ Burada belirtilen Irak, Irak-ı Acem'dir.

⁵² 25 Muharrem 862 tarihi Salı gününe denk gelmektedir.

Belh'ten ona doğru yöneldi. Bu sırada Mirza Cihanşah'a Azerbaycan Kalesi'nde mahpus bulunan oğlu Hasan Ali'nin esaretten kurtularak Tebriz'i ele geçirip yağmaladığı haberi geldi. Bundan dolayı Mirza Cihanşah, Ebû Said ile sulh yapıp Horasan'ı ona bırakarak 863 (1458) yılının başlarında Irak'a geri döndü⁵³. Ordusu, o yolda her nereye ulaşıtlarsa, bayındır bir şey bırakmadılar. Mirza Cihanşah kendi memleketine döndüğü zaman Hasan Ali'yi yakalayarak hapis ettirdi. Fars yönetimini kendisine verdiği ve buranın gelirini beğenmeyen diğer bir oğlu Pir Budak'ı 864 (1459-1460) yılında oradan sürerek Bağdad'a gönderdi⁵⁴. Mirza Cihanşah 869 (1464-1465) yılında Pir Budak'ın itaatsiz davranması ve hukuka riayet etmemesinden dolayı Bağdad'a yöneldi⁵⁵. Pir Budak'ı kuşatma altına alarak bir yıl boyunca Bağdad önlerinde karargâh kurdu. İnsanlar arasında barıştan yana sözler söylenmesinin ardından Pir Budak, Bağdad'dan ayrıldı⁵⁶. Kardeşi

⁵³ Cihanşah Herat'ı ele geçirmek isterken Azerbaycan'da oğlu Hasan Ali'nin isyan ettiği haberi geldi. Bu sırada Ebû Said barış teklifinde bulundu. Cihanşah, Hasan Ali'nin Azerbaycan'da isyan etmesinden dolayı Ebû Said'in barış teklifine olumlu yaklaştı. Elçiler aracılığıyla barış görüşmesi yapılmaya başlandı ve savaş olmadan diplomatik bir şekilde anlaşma sağlanmaya çalışıldı. Bkz. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, C. VI/II, s. 5585; Hvandmîr, *Habîbu's-Siyer*, C. IV, s. 76; Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, 115; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 59; Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 294.

⁵⁴ Bağdadî Pir Budak'ın Bağdad'a gönderilme sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "Cihanşah ile Timurlu Ebû Said arasında yapılan barış antlaşmasından sonra Cihanşah ağırlıklarını Herat'ta bırakarak döndü. Pir Budak da Yezd şehrine yöneldi. Halkına zulüm yaparak onların üzerine büyük vergiler yükledi. Satılmış el-Şıracı'yı bu şehirde tahsildar tayin etti. O sırada Yezd darugası ise Cihanşah'ın nökerlerinden olan Kanber el-Hazneci idi. Satılmış el-Şıracı, o sırada Cihanşah'ın yanında bulunan daruga Kanber el-Hazneci'nin eşine ve çocuklarına kötülük yaptı. Kanber el-Hazneci Yezd'e gidince olanları ona anlattılar. Olayların gerçek olduğunu anlayınca hanımının, kızının ve oğlunun kellesini keserek getirip Cihanşah'ın önüne döktü. Cihanşah'a 'sana hizmet etmeye devam etmenin cezası budur.' dedi. Cihanşah ne olduğunu sordu ve o da olanları anlattı. Bunun üzerine Cihanşah, Pir Budak'a haber göndererek Satılmış'ı istedi. Pir Budak ise Satılmış'ı göndermemekte ısrar etti. Satılmış'ın bu kötülüğü yapması Cihanşah ve Pir Budak'ın aralarının bozulmasına ve aralarına düşmanlık girmesine sebep oldu. Ardından Sultan Cihanşah Şiraz'a Pir Budak üzerine yürüdü. Onu iki ay kuşattıktan sonra Şiraz'ı alarak diğer oğlu Yusuf Mirza'ya verdi." Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 342-343. Pir Budak 16 Temmuz 1460 tarihinde Bağdad'a geldi. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 345.

⁵⁵ Pir Budak, Şiraz'dan ayrılırken yanına bütün askerlerini ve sanat erbaplarını almıştı. Şiraz'da iken oranın geliri kendisine yetmemeye başlamıştı. Bağdad'a gelince durumu daha da kötüleşti. Zira Şiraz'ın yıllık geliri Bağdad'ın gelirinden dokuz kat fazlaydı. Durum böyle olunca halktan büyük miktarda vergi toplamaya ve halka zulüm etmeye başladı. Bu durum Sultan Cihanşah'a ulaştıncı o da Bağdad üzerine sefere çıktı. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 345-346.

⁵⁶ Sultan Cihanşah 11 Şubat 1465 tarihinde Bağdad'ı tamamen kuşattı. Bir yılı aşan kuşatma halk ve askerler arasında huzursuzluğa sebep oldu. Askerlerin ve halkın barış istemesi sonucu

Muhammedî Mirza Cihanşah'ın meşveretinden sonra 2 Zilkade 870 (16 Haziran 1466) yılı Pazar⁵⁷ günü Pir Budak'ın üzerine gitti. Pir Budak yapılan barişe güvenerek gafil avlandı ve Muhammedî Mirza onu öldürdü. Mirza Cihanşah Tebriz'e geldi. Onun şevket ve azameti öyle bir yüce mertebeye ulaşmıştı ki onun yüzde birini bile hayal etmemişti. Irak-Arab ve Acem, Kirman, Umman Denizi sahilleri, Azerbaycan, Anadolu ve Şam hududuna kadar olan memleketlerin tamamı onun mührünün altında idi. Ondan sonra onun devleti yıkılmaya yüz tuttu. 872 (1467) yılında Diyarbakir hâkimi Hasan Beğ'i kovmak amacıyla o tarafa gitti. Muharebeye girişmeden önce kış mevsimi gelmişti. Tedbirli davranmak için göçten (seferden) geri dönmek istedi. Ordu ve askerlerini önden gönderdi. Kendisi son güne kadar yatağında uyuyarak istirahat ediyordu⁵⁸. Hasan Beğ, onun ordusu ve askerlerinin önden gittiğini öğrenince fırsatı ganimet bildi. Mirza Cihanşah uykuda iken⁵⁹ üç bin süvari⁶⁰ ile üzerine baskın yaptı. Mirza Cihanşah kaçtığı vakit öldürüldü⁶¹. Çocukları Muhammedî Mirza ve Yusuf Mirza'nın gözlerine mil çektiler⁶². Bu

---

Pir Budak, Sultan Cihanşah ile anlaşmaya vararak şehri terk etti. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 349-351.

⁵⁷ 2 Zilkade 870 tarihi Pazartesi gününe denk gelmektedir.

⁵⁸ Kaynakların belirttiğine göre Sultan Cihanşah, Ak-Koyunlu Bey'inin, sonunda korkudan ayağına gelip itaatini arz edeceğini düşünüyordu. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 438; Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 272.

⁵⁹ Öyle ki Bağdadî, Sultan Cihanşah'ın çadırında uymakta iken Uzun Hasan Bey'in ani bir baskınla Kara-Koyunluları mağlup ettiğini kaydetmektedir. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 320-322. Bağdadî'nin verdiği bu bilginin doğruluğunu destekleyen kayıtlar bulunmaktadır. İdris-i Bitlisi de Ak-Koyunluların saldırıları sırasında Sultan Cihanşah'ın gazabından korktukları için oğulları bile babalarını uyandırmaya cesaret edemediğini belirtmektedir. Fakat zaruret hâsıl olunca oğullarından birinin hükümdarı uyandırdığını kaydetmektedir. Bkz. İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt VII. Ketibe*, Çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 25. Ayrıca Mîrhvand ve Hvandmîr, Sultan Cihanşah'ın oğlu Mirza Yusuf'un Ak-Koyunlu saldırısını babasına haber verdiğini ve Sultan Cihanşah dizliğinin birini giydiği vakit bu haber kendisine ulaştığında ikinci dizliği giymeye fırsat bulamadan atna binip oradan uzaklaştığını kaydetmektedir. Bkz. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, C. VI/II, s. 5621; Hvandmîr, *Habîbu's-Siyer*, C. IV, s. 87.

⁶⁰ Tihranî, Rumlu ve Gaffari bu Uzun Hasan Bey'in altı bin kuvvetle saldırıya geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 275; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 459; Gaffari Kazvîni, *Tarih-i Cihân-Ârâ*, Haz. Hasan-ı Nerâkî, İntişârât-ı Hafız, Tahran 1343/1964, s. 252.

⁶¹ Mîrhvand ve Hvandmîr, Sultan Cihanşah'ı öldüren kişinin İskender isminde bir Ak-Koyunlu neferi olduğunu kaydetmektedirler. Bkz. Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safa*, C. VI/II, s. 5622; Hvandmîr, *Habîbu's-Siyer*, C. IV, s. 87-88. Semerkandî, diğer kaynakların aksine Sultan Cihanşah'ın bu savaş sırasında birkaç askerle kaçtığını ve soğuktan donarak öldüğünü kaydetmektedir. Bkz. Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, C. II/II, s. 960.

⁶² Ak-Koyunlular tarafında ele geçirilen Kara-Koyunlu emirlerinden birçoğu öldürüldü. Savaşın üç gün sonra Muhammedî Mirza da öldürüldü. Yusuf Mirza ise gözetim altına alındı.

olay 12 Rebûlsâni 872 (10 Kasım 1467) tarihinde gerçekleşti. (Cihanşah) yetmiş yıl yaşadı⁶³. Onun cesedini Tebriz'e naklettiler. Tebriz sokaklarında yaptırdığı Muzaferiye'ye defnettiler. Mirza Cihanşah kötü huyluydu ve serdarlarını küçük bahaneler ile öldürüyordu. Şeriatı önemsemiyor ve Allah'a isyan eden adımlar atıyordu.

Mirza Hasan Ali b. Mirza Cihanşah- Makû Kalesi'nde hapisti. Hapisten çıkarak hükümdarlığı elde edip kaleleri ve hazineleri ele geçirdi. Yüz elli bin tümen değerinde parayı bağışladı. Yaklaşık iki yüz bin süvari onun etrafında toplandılar⁶⁴. Yaklaşık yirmi beş yıl kalede mahpus olduğundan akli dengesini kaybetmiş ve buna bir önlem almamıştı. Cesareten yoksun olan birkaç topluluğu yetiştirerek onlara atlı gruplar (جولى) adını verdi. Babasının büyük emirlerini aşagıladı. Bu sırada Hasan Beğ Azerbaycan'a yöneldi ve Hasan Ali onu karşılamaya gitti. Merend havalisinde emirleri ondan yüz çevirdiklerinden hezimetle uğradı⁶⁵. Bu sırada Sultan Ebû Said Horasan'dan Sultaniye'ye gelmiş idi. Hasan Ali onun huzuruna gitti. Sultan Ebû Said de onun kışlak mekânını Tebriz olarak belirledi. Sultan Ebû Said Karabağ'da öldürüldüğü⁶⁶ vakit Irak'a gitti. Tekrardan etrafında büyük bir topluluk toplandı. Hemedan'da başlarında Uğurlu Muhammed b. Hasan Beğ'in olduğu muzaffer orduyla savaştı ve yakalandı. Şevval 873 (Nisan/Mayıs 1469)

Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 279. Bir müddet sonra da Uzun Hasan Bey'e karşı girişimlerde bulunan Yusuf Mirza'nın gözlerine mil çekildi. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 420.

⁶³ Sultan Cihanşah, 808 (1405-1406) yılında Mardin medresesinde dünyaya geldi. Gaffarî Kazvînî, *Tarih-i Cihân-Ârâ*, s. 250. 872 yılında vefat eden Sultan Cihanşah vefat ettiğinde 62 yaşlarında idi.

⁶⁴ Hasan Ali'nin takriben iki yüz bin asker topladığı mübalağalı görünse de kaynakların birçoğu bu konuda ittifak halindedir. Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 286; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 443; Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 359; Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safâ*, C. VI/II, s. 5622; Hvandmîr, *Habibu's Siyer*, C. IV, s. 88. Hatta Semerkandî, Cengiz Han zamanından şimdiye kadar hiçbir hükümdarın bu sayıda süvariye ulûfe vermediğini kaydetmiştir Bkz. Semerkandî, *Matla-ı Saadeyn*, C. II/II, s. 962.

⁶⁵ Ak-Koyunluların, Kara-Koyunluları kuşatması uzayınca sıkıntı ve açlığa dayanamayan Bayramlı Şah Ali, Şeyhsuvaroğlu Mansur ve Emir İbrahim Şah 24 Ağustos 1468 tarihinde firar ederek Ak-Koyunlulara katıldılar. Morali iyice bozulan Hasan Ali, kaçan emirlerin ailelerini öldürttü. Ayrıca şüphelendiği emirlerin birçoğunu katletti. Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 359; Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 304. Bu olay diğer Farsça kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: Hasan Ali'nin Emir Şah Ali ve Emir İbrahim Şah'ı ve diğer emirleri karavul olarak Uzun Hasan Bey'in üzerine gönderdi. Mezkûr emirler, Hasan Ali ile olan eski hukuklarını görmezden gelip ona ihanet ederek Uzun Hasan Bey'in ordusuna katıldılar. Bkz. Semerkandî, *Matla-ı Saadeyn*, C. II/II, s. 972; Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's Safâ*, C. VI/II, s. 5627; Hvandmîr, *Habibu's Siyer*, C. IV, s. 90; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 451.

⁶⁶ Bu konu hakkında bkz. Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s. 95-102; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, s. 186-201.

tarihinde kendini öldürdü⁶⁷. Kara-Koyunlu Devleti sona erdi ve onların ışıkları söndü.

Kaynakça

- Abdülhüseyin Nevâî, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İnan ez Timur ta Şâh İsmail*, Bungalow-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran 1341/1962.
- Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fî el-Şark (Tarihü'l Gıyasi)*, Tah. Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2010.
- Abdullatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, Çev. Hamidreza Mohemmednejad, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.
- Abdurrezzak-i Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengi, C. II/I-II/II, Tahran 1383/2004.
- Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2020.
- Altan Çetin, "Yahya Kazvinî'nin Lubb et-Tevârih'inde Selçuklularla Alâkalı Bilgiler", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, Güz 2007, s. 183-192.
- Altan Çetin, "Yahya Kazvinî'nin Lubb Et-Tevârih'inde Akkoyunlularla Alâkalı Bilgiler". *Bellekten*, 71/260, Ankara 2007, s. 53-64.
- Anonim, *Târih-i Sultân Muhammed-i Kutbşâh*, Ed. Zerrine Pervin, Dilli Kitâb-ı Ghor, New Delhi 2015.
- Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Budâk Münşî Kazvinî, *Cevâhir'ül Ahbâr: Bahşetarih-i İnan ez Kara-Koyunlu ta Sal-ı 984 hş.*, Yay. Muhsin Behrâm-Nejâd, Miras-ı Mektub, Tahran 1378/1999.

⁶⁷ Bağdadî'de Hasan Ali'nin öldürülme hadisesi şu şekildedir. "Hasan Ali Ak-Koyunluların önünden kaçtı. Fakat Ak-Koyunlu emirleri Hasan Ali'nin peşine düştüler. Onlar, Hasan Ali'yi Hemedan'da bulunan Elvend Dağı'nda yakaladılar. Hasan Ali, Ak-Koyunlulara karşı dirense de başarılı olamadı ve yakalandı. Emirler, Hasan Ali'yi Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e sağ olarak götürmek istediler. Ancak Hasan Ali, Uzun Hasan Bey tarafından işkenceye uğrarım diye korktu. Hasan Ali kendisini yakalayan askerlerden tıraş olmak bahanesiyle bir bıçak istedi ve o bıçakla kendini öldürdü. Bu durum karşısında Ak-Koyunlu askerleri Hasan Ali'nin kafasını kestiler. Cesedini ise dörde böldüler ve her bir parçasını Hemedan'ın bir kapısına astılar. Kafasını da Uzun Hasan Bey'in huzuruna getirdiler". Bağdadî, *Tarihü'l Gıyasi*, s. 419-420.

- Cafer b. Muhammed el-Hüseynî, *Tarih-i Kebir*, Alm. Terc. Abbas Zeryab-ı Khoyî, *Der Berichtüberdie Nachfolger Timursaus dem Tarih-i Kabir des Gaferî ibn Muhammed al-Husaini*, Mainz 1960.
- Charles Ambrose Storey, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, Luzac & Co, Vol. I/II, London 1935.
- Charles, Rieu, *Catalogue the Persian Manuscripts in the British Museum*, British Museum, Vol. I, London 1879.
- Cihan Gençtürk, “Lubb et-Tevârih’te Harezmsâhlar’a Dair Bilgiler”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, V/2, Aralık 2019, s. 165-170.
- Devletşah, *Şair Tezkireleri*, Çev. Necati Luğal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Esko Naskali-Osman G. Özgüdenli, “Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Ed. Bülent Arı, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara 2011, s. 156-161.
- Faruk Sümer, “Karakoyunlular”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul 2001, s. 434-438.
- Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1967.
- Feridun Bey, *Münşeatu’s-Selatin*, Takvimhane-i Âmire, C. I, İstanbul 1274/1858.
- Gaffarî Kazvîni, *Tarih-i Cihân-Ârâ*, Haz. Hasan-ı Nerâkî, İntişârât-ı Hafız, Tahran 1343/1964.
- Gıyasüddin Hvandmîr, *Habîbu’s-Siyer fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, Yay. Celâleddin Humâyî, İntişarat-ı Hayyam, C. III-IV, Tahran, 1333/1954.
- Hafız Abrû, *Zübdetü’t-Tevârih-i Bâysungurî*, Yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, C. III, Tahran 1380/2001.
- Hans Robert Roemer, “The Türkmen Dynasties”, *The Cambridge History of Iran*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, C. VI, New York 1993, s. 147-188.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’t- Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Hüseyin Mirca’feri, *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasî İçtimaî İktisâdî ve Ferhengi-i İran Der Dovre-i Timuriyân ve Türkmanân*, Daneşgah-ı İsfahan, Tahran 1395/2016.

- İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt VII. Ketîbe*, Çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007.
- İsmail Aka, “Şahrüh’un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, s. 1-20.
- İsmail Aka, *İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Ahmet Cevat Eren, haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Kazım Paydaş, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21/2, Aralık 2006, s. 177-196.
- Kazım Paydaş, “Karakoyunlular”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Ed. Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin, Siyer Yayınları, C. 9, İstanbul, 2018, s. 375-406.
- Kazım Paydaş, “Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri”, *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40, Ankara 2006, s. 113-140.
- Kazım Yaşar Koprıman, *El-Aynî'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Doktora Tezi, A.Ü.D.T.C.F. Kütüphanesi, nr. 149, Ankara 1971.
- Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlükleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Mahmud. b. Abdullah-ı Nişaburî, *Tarih-i Türkmâniye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132.
- Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's-Safa fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Haz. Cemşid Kıyanfer, İntişarât-ı Esâtir, C. VI/II, Tahran 1385/2006.
- Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî Kazvînî, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmênân)*, Haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000.
- Rıza Kurtuluş, “Kazvînî, Mîr Yahyâ”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 25, Ankara 2002, s. 158.
- Soreni, Boromand, Nasrullah Pormuhammedi-Amlashi, vd., “İzdvacha-yı Siyasi: ez Ameden Timiruyan ta Zuhur-u Safeviyan (İlletha ve Peyamedha)”, *Fasılname-i Peşoşişa-yi Tarihi*, 10/39, İsfahan 1397/2018, s. 125-145.

- Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, Çev. Mehmet Emin Borzaslan, C. II, Ant Yayınları, İstanbul 1971.
- Şihabeddin Ebu Fazl Ahmed b. Ali ibn Hacer el-Askalanî, *İnbâ' el-Gumr bi Ebnâu'l-Umr*, Tah. Hasan Habeşî, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, C. III, Kahire 1998.
- Takiyeddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, C. VII, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997.
- Tofiq Nəcəfli, *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünaslığında*, Çarşıoğlu, Bakü 2000.
- Vladimir Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and The Qutb-Shāhs", *BSOAS*, University of London, XVII/1, 1955, s. 50-73.
- Vural Öntürk, "Lubbu't-Tevârih Adlı Eserin Gazneliler Bahsinin Değerlendirilmesi", *Millî Mecmûa*, 19, Mart-Nisan 2021, s. 229-243.
- Yahya b. Abdullatif el-Hüseynî el-Kazvînî, *Kitab-ı Lübbü't-Tevârih*, Nşr. Seyyid Cemâleddin-i Tahranî, İntişârât-ı Müesese-i Hâver, Tahran 1314/1935.
- Yahya b. Abdullatif Kazvînî, *Lubbü't-Tevârih*, İntişârât-ı Bunyâd ve Gûyâ, Tahran 1363/1984.
- Yahya b. Abdullatif Kazvînî, *Lubbü't-Tevârih*, Nşr. Mîr Hâşim Muhaddes, Encümen-i Asâr ve Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1386/2007.

BURCHARD VON STRAZBURG'UN MISIR SEFARETİ (1175/1176) VE İSLAM DÜNYASINA DAİR İZLENİMLERİ

BURCHARD VON STROUSBOURG'S TRAVEL TO EGYPT (1175/1176) AND HIS IMPRESSIONS ON ISLAMIC WORLD

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.03.2021

Kabul: 07.08.2021

Article Info

Received: Apr, 31, 2021

Accepted: Aug. 07, 2021

Öz

Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın hizmetinde Burchard von Strazburg 1175 yılında diplomatik bir görevle Mısır'a seyahat etmiştir. Burchard'ın görevi daha önce Friedrich Barbarossa ile Sultan Selahâddîn Eyyûbî arasında yapılan siyasi ve ticari antlaşmaları uzatmak ve bölge hakkında bilgi toplamaktır. Alman elçi İskenderiye'ye vardığında Sultan Selahâddîn Şam'da bulunuyordu. Burchard, sultanla görüşmek üzere kara yoluyla Suriye'ye gitti. Yakın Doğu seyahatinden sonra Avrupa'ya döndüğünde Burchard gözlemlerini bir rapor halinde kaleme aldı. Burchard elçi olarak gittiği Mısır ve Suriye topraklarında yapmış olduğu diplomatik temaslara raporunda yer vermemiştir. Burchard'ın raporunun orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. 13. yüzyılın başında rahip Arnold von Lübeck, Burchard'ın raporunu, o dönem yazmakta olduğu kroniğe bir bölüm olarak eklemiştir. Böylece Alman elçinin seyahatname türü raporu günümüze kadar gelmiştir. Burchard, Mısır ve Suriye bölgesinde yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi halklarının birbirleriyle ilişkilerini, Hristiyan mabetlerini, Müslümanların ibadetlerini ve günlük yaşantılarını, bölgenin topografyasını ve tabii kaynaklarını, bölgede yetişen sebze ve meyveleri, hayvanları, çölde seyahat etmenin zorluklarını gibi konuları raporunda ele almıştır. Alman elçi Müslümanların inançlarını ve diğer milletlerle ilişkilerini oldukça objektif biçimde kâğıda aktarmıştır. Bu çalışmada Burchard von Strazburg'un Mısır ve Suriye seyahatindeki gözlemlerini aktardığı rapor, söylem analizi yöntemiyle incelenmeye ve Burchard'ın gözlemleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

* Dr., zeynepinanaliyazicioglu@gmail.com, Orcid: 0000-0002-6993-5512

Anahtar Kelimeler: Burchard von Strazburg, İslam, Hoşgörü, Mısır, Suriye

Abstract

Burchard of Strasbourg, who was officer in the service of the German Emperor Friedrich Barbarossa, traveled to Egypt on a diplomatic mission in 1175. Burchard's task was to extend the political and commercial agreements between Friedrich Barbarossa and Sultan Selahâddîn Ayyubi and to gather information about the region. When the German ambassador arrived in Alexandria, Sultan Selahâddîn was in Damascus. Burchard traveled by land to Syria to meet with the sultan. When he returned to Europe after his trip to the Near East, Burchard wrote his observations in a report. Burchard did not include in his report the diplomatic contacts he made in Egypt and Syria, where he went as an ambassador. The original text of Burchard's report has not survived. However, at the beginning of the 13th century, priest Arnold of Lübeck added Burchard's report as a chapter to the Chronicle he was writing at that time. Thus, the travel account of the German ambassador has survived until today. In his report, Burchard discussed the relations between the Muslim, Christian and Jewish peoples living in Egypt and Syria, the Christian shrines, the worship and daily life of the Muslims, the topography and natural resources of the region, the vegetables and fruits grown in the region, animals, and the difficulties of traveling in the desert. The German ambassador conveyed the beliefs of Muslims and their relations with other nations on paper in a very objective manner. In this study, the report of Burchard of Strasbourg's observations during his travels to Egypt and Syria was analyzed with the method of discourse analysis and Burchard's observations were evaluated.

Key Words: Burchard of Strasbourg, Islam, Tolerance, Egypt, Syria

Giriş

12. yüzyılda Yakın Doğu'nun en önemli siyasi figürlerinden biri kuşkusuz Selahâddîn Eyyübî (1169-1193)'dir. Selahâddîn Eyyübî 1169-1171 yılları arasında Nüreddin Mahmud Zengî (1128-1146)'nin teşvikiyle Mısır'a düzenlediği askeri seferlerde başarılı olmuş ve Fâtımîler Devleti'ni tarih sahnesinden silmiştir (1171). Sultan Selahâddîn Mısır'da kurduğu güçlü siyasi ve askeri teşekkülle Kudüs Haçlı Krallığı'nın bölgedeki nüfuzunu önemli ölçüde kırmıştır. Avrupalı güçler, Eyyübî Devleti'yle siyasi ve ticari antlaşmalar yaparak imtiyazlar almaya ve Akdeniz'de başat güç olmaya çalışmışlardır. 12. yüzyılın Akdeniz ticaretinden faydalanmak ve Yakın Doğu'nun siyasi-askeri durumu hakkında bilgi edinmek amacıyla Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa (1155-1190) 1175'te Burchard von Strazburg'u Selahâddîn Eyyübî'nin sarayına elçi olarak göndermiştir. Burchard, Mısır'a seyahat ettiğiinde Sultan Selahâddîn Şam'da bulunuyordu.

Alman elçi sultanla görüşmek için kara yoluyla Suriye'ye gitmiş ve gerekli diplomatik görüşmeleri yapıp 1176'da Avrupa'ya dönmüştür.¹

Burchard, Avrupa'ya döndükten sonra seyahat raporunu Latince kaleme almıştır. Burchard'ın raporunun ilk nüshası günümüze ulaşmamıştır. Benediktin rahibi Arnold von Lübeck, Burchard'ın raporunu 13. yüzyılın başında kaleme aldığı kroniğine eklemiştir. Böylece Alman elçinin Mısır ve Suriye'nin durumu üzerine yazdığı metin günümüze kadar gelmiştir. Burchard von Strazburg ve raporuyla ilgili literatürde az sayıda araştırma eseri bulunmaktadır. Mevcut çalışmalar birkaç sayfayı geçmeyen ansiklopedik bilgilerdir.² Burchard'ın raporu Michael Borgolte danışmanlığında Christiane M. Thomsen tarafından doktora tezi olarak çalışmış ve *Burchards Bericht über den Orient: Reiseerfahrungen eines staufischen Gesandten im Reich Saladin 1175/1176*, (Burchard'ın Doğu Hakkındaki Raporu: Selahaddin İmparatorluğunda Staufenli Bir Elçinin Tecrübeleri 1175/1176) başlığıyla 2018'de neşredilmiştir. Burchard ve metni üzerine hazırlanmış en kapsamlı çalışma Thomsen'in eseridir.

Bu çalışmada Friedrich Barbarossa tarafından Eyyübî sarayına gönderilen Burchard von Strazburg'un Mısır sefareti ve seyahatinden sonra kaleme aldığı raporda İslam hakimiyetindeki Mısır ve Suriye coğrafyasının kaynaklarına, bölgede yaşayan halkların günlük yaşamına ve birbirleriyle ilişkilerine, Müslümanların hoşgörüsüne dair tasvirleri söylem analizi yöntemiyle tahlil edilmesi amaçlanmaktadır. Öncelikle mevcut veriler ışığında Burchard von Strazburg'un yaşamı, Mısır sefareti ve raporu hakkında kısaca bilgi verilecek ardından raporunda aktardığı bilgiler incelenecektir.

Burchard von Strazburg ve Mısır Sefareti

Burchard von Strazburg'un yaşamına dair çok fazla bilgi mevcut değildir. Araştırmacılar onun Köln'de doğduğunu ve Alman İmparatoru Friedrich

¹ Christiane M. Thomsen, *Burchards Bericht über den Orient: Reiseerfahrungen eines staufischen Gesandten im Reich Saladin 1175/1176*, De Gruyter, Berlin, Boston 2018, s. 1 vd; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, Çağ yay., İstanbul 1987, s. 41 vd; John Victor Tolan, *Sons of Ishmael: Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, University Press of Florida, Gainesville 2008, s. 101 vd.

² Burchard von Strazburg'un yaşamı ve seyahat raporu için bkz. F. Worstbruck, "Burchard von Straßburg", *Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexion I*, De Gruyter, Berlin, New York, 1978, s. 118-119; J. Laurent, "Burchard von Straßburg", *Serapeum: Zeitschrift für Bibliothek-wissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur* 19 (1858), s. 145-154; 20 (1859), s. 174-176; John Tolan, "Burchard of Strasbourg", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol 3 (1050-1200), ed. D. Thomas-A. Mallett, Brill, Leiden, Boston 2011, s. 679-682; Hannes Möhring, *Saladin und der Dritte Kreuzzug: aiyubidische Strategie und Diplomatie im Vergleich vornehmlich der arabischen mit den lateinischen Quellen*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, s. 95 vd.

Barbarossa zamanında imparatorluk sekreteri olarak hizmet ettiğini belirtir. Tarihçi Scheffer-Boichorst, Siegburg Manastırı'nın başrahibi Nicholas'a gönderilen iki mektupta ilk kez Burchard'ın isminin geçtiğine dikkat çeker. İlk mektup 1161'de yazılmıştır. Mektupta Burchard'ın Aquileia'ya, Salzburg'a ve Macaristan'a diplomatik görevlerle gittiği bilgisi yer alır. İkinci mektup 1162'de yazılmıştır ve mektupta aynı yıl içinde Alman imparatorluk ordusunun Milan'ı kuşattığı ve tahrip ettiği bilgisi kaydedilmiştir. Bu tarihlerden sonra Burchard'ın ismi 1175'te gerçekleştirdiği Yakın Doğu seyahatini kaleme aldığı raporda geçer. Daha sonra 1177 ve 1178 yılları arasında Hohenstaufen Hanedanlığının resmi yazışmalarında dönemin sekreteri ve din adamı olarak imzası vardır. Son olarak 1182 ve 1194 yılları arasında birkaç resmî belgede Strazburg piskoposu olarak ismi zikredilmiştir.³

Burchard von Strazburg 6 Eylül 1175'te Mısır'a gitmek için Cenova'dan ayrılmıştır. Alman elçi, Korsika, Sardinya, Sicilya, Malta, Pantellaria üzerinden, kırk yedi gün süren deniz yolculuğunun ardından 23 Ekim'de İskenderiye'ye varmıştır.⁴ Orta Çağ boyunca Avrupa'dan Kutsal Topraklara ve Mısır'a giden hacılar ve tüccarlar için en güvenli yol mezkûr güzergahtı. Burchard, İskenderiye'ye vardığında Sultan Selahâddîn Eyyübî Mısır'da değildi. 1174 yılında Nüreddin Mahmud Zengî ölmüş ve yerine on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Salih İsmail geçmişti. Atabey Gümüştakin'in desteğiyle el-Melikü's-Salih İsmail önderliğinde Suriye bölgesinde Selahâddîn Eyyübî'ye karşı bir muhalefet oluşturulmuştu. Selahâddîn Eyyübî, yerel güçler arasında kendisine karşı kurulan ittifakı bozmak amacıyla Suriye'ye gitmişti ve Şam'da bulunuyordu. Burchard, Mısır'dan sonra kara yoluyla Şam'a giderek Selahâddîn Eyyübî veya sultan adına devlet erkanından biriyle görüşmüştür. Ardından İskenderiye üzerinden Avrupa'ya dönmüştür.⁵

Burchard, Eyyübîler ve Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetleri düzenlemek amacıyla gittiği Mısır ve Suriye seyahatini *Itinerarium* başlıklı kısa bir raporda anlatmıştır. Ancak raporun ilk nüshası günümüze ulaşmamıştır. Arnold von Lübeck⁶ 1207 yılında Burchard

³ Paul Scheffer-Boichorst, "Der kaiserliche Notar und der Strassburger Vitztum Burchard, ihre wirklichen und angeblichen Schriften", *Scheffer-Boichorst Gesammelte Schriften*, Verlag von E. Eberig, Berlin 1905, s. 231 vd.; Tolan, *Sons of Ishmael*, s. 102 vd.; Thomsen, *Burchards Bericht über den Orient*, s. 383 vd.

⁴ Abbas Amin, *Ägyptomanie und Orientalismus: Ägypten in der deutschen Reiseliteratur (1175-1663), mit einem kommentierten Verzeichnis der Reiseberichte (383-1845)*, De Gruyter, Berlin, Boston 2013, s. 133; Thomsen, *Burchards Bericht über den Orient*, s. 68.

⁵ Ramazan Şeşen, "Selahâddîn-i Eyyübî", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s.337; Tolan, *Sons of Ishmael*, s. 103.

⁶ Arnold von Lübeck'in yaşamına dair çok az bilgi mevcuttur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1150 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Arnold'un asil bir aileye

von Strazburg'un metnini bulmuş ve çok küçük değişiklikler yaparak "Babil'in ya da Mısır'ın Durumu Üzerine"⁷ başlığıyla onu *Chronica Slavorum* (*Slavların Kroniği*)'a eklemiştir. Arnold, Burchard'ın metnini *Chronica Slavorum*'a eklerken müellifin ismini yanlışlıkla Gerhard olarak kaydetmiştir.⁸

Arnold von Lübeck, *Chronica Slavorum*'da Burchard von Strazburg'un raporunu eklediği kısma şöyle bir açıklama yapmıştır: "Efendimizin [İsa] doğumunun 1175'inci yılında Romalıların imparatoru ve agustusu Frederich Efendi, Strazburg vicedominus [din adamlarının başındaki kişiyi]'u Gerhard'ı Babil Kralı Selahâddin'e gönderdi. Şimdi bundan sonra onun ağzından metnini dinleyelim."⁹ Bu ifadeden sonra Burchard'ın Mısır ve Suriye seyahatinin anlatısı başlar.

Burchard von Strazburg Hohenstaufen Hanedanlığını temsilen Mısır'a seyahat etmiştir. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nu yöneten

---

mensup olduğuna dair iddialar vardır. Saksonya Dükü Aslan Heinrich (1129/35-1195)'in sarayında yetiştiği bilinmektedir. Braunschweig'da Benediktin Manastırı'nda rahip olarak görev yapmıştır ve 1177'den sonra Lübeck'deki Manastır'a baş rahip atanmıştır. 1172'de Aslan Heinrich ile Kutsal Topraklara bir hac seyahati gerçekleştirmiştir. 1212 ya da 1213 yılında ölmüştür. Arnold'un ismi günümüze kroniğiyle gelmiştir. Lübeck, kroniğini Helmold'un *Chronica Slavorum* başlıklı çalışmasının devamı olarak nitelemiştir. Helmold'un eserini bitirdiği yerden Arnold von Lübeck devam etmiş ve 1210 olaylarıyla eserini bitirmiştir. Arnold'un eseri yedi kitaptan oluşur. İlk kitap Aslan Heinrich ve hac seyahatine ayrılmıştır. İkinci kitap 1174 ve 1181 yılları arasındaki olayları anlatır. Bu dönemde Alman Kralı Friedrich Barbarossa ile Saksonya Dükü Aslan Heinrich arasında bir anlaşmazlık vuku bulmuş, bunun neticesinde Aslan Heinrich İngiltere'ye sürgüne gönderilmiştir. Üçüncü kitapta (1182-1188) Slav ve Danimarka topraklarındaki olaylara yer verilmiştir. Bu kitap içinde Aslan Heinrich'e methiyeler dizilmiş ve Kuzey Alman topraklarının tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü kitap Friedrich Barbarossa önderliğindeki Haçlı Seferini ve Kudüs'ün düşüşünü anlatır. Beşinci kitap Aslan Heinrich'in Kuzey Avrupa'ya dönüşünü ve ölümüne kadarki olayları anlatır (1180). Altıncı (1198-1204) ve yedinci kitaplar (1204-1210) Philipps (Staufer) ve Otto (Welfe)'nin seçim rekabetini ve bu rekabetin Philipp'in ölümüyle sonuçlanmasını ve Otto'nun Roma'da kraliyet tacını giymesini anlatır. Yine son kitaplarda Danimarka'daki savaşlar ve Kuzey Elbe'deki siyasi durum anlatılır. Daniela Kurz, *Geschlechteridentitäten und Geschlechterrollen in der Geschichtsschreibung des 11. und 12. Jahrhunderts: Am Beispiel von Adam von Bremen, Arnold von Lübeck und Helmold von Bosau*, Karl-Franzens-Universität Graz (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010, s. 23-25; Bern Ulrich Hucker, "Die Chronik Arnolds von Lübeck als 'Historia Regum'", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 44 (1988), s. 103 vd.

⁷ *Die Chronik Arnolds von Lübeck, Nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae*, trc. J. C. M. Laurent, Mit einem Vorworte von J. M. Lappenger, Berlin 1853, Wilhelm Geffer's Verlagsbuchhandlung, s. 281; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, Trc. Graham a. Loud, Crusade Text in Translation, Routledge, London, New York 2019, s. 272.

⁸ Tolan, *Sons of Ishmael*, s. 104.

⁹ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 281; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 272.

Hohenstaufen Hanedanlığı 12. yüzyılda Orta ve Güney Avrupa'da siyasi, askeri ve ekonomik gücünü büyük oranda artırmıştı. İmparator Friedrich Barbarossa Avrupa'da güç dengesini kurduktan sonra Yakın Doğu'daki Haçlı devletleri üzerinde hakimiyet kurmaya ve Akdeniz ticaretinden pay almaya yönelik bir politika takip etmeye başlamıştır. Friedrich Barbarossa bu amaçla zaman zaman Eyyübîler, Bizanslılar ve Selçuklular ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Selahâddîn Eyyübî Mısır'ı fethettikten sonra İmparator Friedrich Barbarossa 1172 yılında Cenevizli Albericus Lanfrancus'u elçi olarak Eyyübî sarayına göndermiştir. Böylece iki taraf arasında diplomatik münasebetler başlamıştır. Cenevizli Lanfrancus, Mısır'dan Avrupa'ya dönerken kendisine Eyyübî Devleti'ni temsilen Kadı Ebu Tahir eşlik etmiştir (1173). *Köln Kraliyet Kroniği*, Kadı Ebu Tahir'in Friedrich Barbarossa'nın sarayına varışını ve orada altı ay süren ikametini kısaca anlatır.¹⁰

Friedrich Barbarossa'nın Selahâddîn Eyyübî'yle dostane ilişkiler kurması Kudüs'te büyük endişe uyandırdı. Kudüs kralı I. Amalrik (1162-1174) Avrupa'daki krallara elçiler göndererek onlara Kutsal Toprakların korunması gerekliliğini hatırlattı. Diğer taraftan Selahâddîn Eyyübî de yapılan dostluk antlaşmalarına güvenmeyerek Bağdat halifesine bir mektup yazmış ve Friedrich Barbarossa'nın topraklarına saldırma ihtimalini bildirmişti.¹¹ 12. yüzyılda Akdeniz'deki güç savaşlarına Bizans ve Selçuklular da katılmıştır. Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192) Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180)'un sarayına giderek Anadolu'da kendisine yönelik oluşturulan Danişmendoğulları-Zengi Atabeyliği ittifakına karşı destek aramıştır.¹² Ancak Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) sonra Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan Eyyübîlere ve Bizans'a karşı Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa ve Papalık ile ittifak kurma çabasına girmiştir.¹³ Manuel Komnenos ise Anadolu'daki Selçuklu tehdidi karşısında Batı'da toprak kazanma siyaseti gütmüş, bu doğrultuda Hohenstaufen Hanedanlığı, Ceneviz, Venedik ve Sicilya yönetimleriyle evlilik yoluyla ittifak antlaşmaları

¹⁰ *Die Kölner Königschronik*, nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae, übersetzt von Karl Platner, Leipzig 1896, s. 106; Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Kutsal Roma Cermen İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın Sultan Selahaddin Eyyubi ile Diplomatik Münasebetleri", *Selahâddîn Eyyübî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, Hiperyayın, İstanbul 2019, s. 546 vd; Michael Borgolte, *Mittelalter in der größeren Welt: Essays zur Geschichtsschreibung und Beiträge zur Forschung*, yay. haz. T. Lohse, B. Scheller, De Gruyter, Berlin 2014, s. 348, 349.

¹¹ Borgolte, *Mittelalter in der größeren Welt*, s. 350.

¹² Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK yay., Ankara 2014, s. 160, 161.

¹³ Altay Tayfun Özcan, "Lübeckli Arnold'un Chronica Slavorum Adlı Eserinde Arslan Heinrich'in II. Kılıç Arslan'ı Ziyareti (1173) Bahsi ve Kayıtlarının Bazı Sorunları Üzerine", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (2016), s. 194.

yapmıştır.¹⁴ III. Haçlı Seferi öncesinde Akdeniz dünyasında Papalık, Haçlı prensleri, Selahâddîn Eyyûbî, Friedrich Barbarossa, II. Kılıç Arslan, Manuel Komnenos gibi liderler giriştikleri güç mücadelesinde birbirlerine karşı diplomasiyi önemli bir araç olarak kullanmışlardır.

Burchard von Strazburg'un Eyyûbî sarayına sefareti dönemin büyük liderlerinin güç yarışı yaptığı bir ortamda gerçekleşmiştir. Friedrich Barbarossa'nın Eyyûbîler ile ittifak kurma çabasının esas amacı Yakın Doğu'da nüfuzunu artırmak, Müslümanlarla ticari ilişkileri geliştirmek, Bizans'a ve İtalya'ya Akdeniz'deki gücünü göstermek özellikle de Bizans'ı yalnızlaştırmaktır. Kadı Ebu Tahir'in Mısır'a dönmesinden sonra 1175'te Friedrich Barbarossa iki taraf arasındaki iyi ilişkileri devam ettirmek ve gelecekte düzenlemeyi planladığı bir Haçlı Seferi öncesinde Eyyûbîlerin bölgedeki askeri gücünü öğrenmek amacıyla Burchard von Strazburg'u imparatorluk elçisi olarak Eyyûbî sarayına göndermiştir.¹⁵ Bu arada, Haziran 1174'te Sicilya donanması Yakın Doğu'daki Haçlılara yardım etmek bahanesiyle gittiği İskenderiye limanına başarısız bir kuşatma girişiminde bulunmuştu. Sicilya donanmasının Eyyûbîlere saldırısı Friedrich Barbarossa için önemli bir fırsattı. Burchard'ın diplomatik görevleri arasında Sicilya'ya karşı Selahâddîn Eyyûbî ile ittifak kurma amacı da vardı.¹⁶

Burchard, İslam coğrafyasına Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bir elçisi olarak gitmesine rağmen raporunda diplomatik görevinden bahsetmemiştir. Hatta metinde Selahâddîn Eyyûbî'nin adını dahi zikretmemiştir. Seyahat raporunun birkaç yerinde "Babil Kralı" diyerek Sultan Selahâddîn Eyyûbî'ye atıf yapmıştır. Müslüman liderler dışında Doğu'daki Haçlı Prenslükleri ve siyaseti hakkında da yorum yapmaktan kaçınmıştır. Burchard'ın metni, bir diplomatın raporundan veya seyahatnamesinden ziyade Hristiyan bir hacının yazdığı kılavuz eserini¹⁷ anımsatmaktadır. Burchard von Strazburg

¹⁴ Ralph-Johannes Lilie, "Manuel I. Komnenos und Friedrich I. Barbarossa: Die deutsche und die byzantinische Italienpolitik während der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts in der neueren Literatur", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42. Band, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1992, s. 165.

¹⁵ *Die Kölner Königschronik*, nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae, übersetzt von Karl Platner, Leipzig 1896, s. 106; Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Kutsal Roma Cermen İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın Sultan Selahaddin Eyyubi ile Diplomatik Münasebetleri", *Selahâddîn Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, Hiper yayın, İstanbul 2019, s. 546 vd.

¹⁶ Ziya Polat, "Selahâddîn Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı ile Yaptığı Şam Antlaşması (571/1175)", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3/2 (2017), s. 167.

¹⁷ 1217-1218 tarihlerinde Kutsal Topraklara giden Alman hacı Thietmar, Burchard'ın eserinden uzun pasajlar alarak kendi seyahatnamesine eklemiştir. Bknz. J. A. Sprecher van Bernegg (Ed.), "Magister Thermars Reise Nach Palästina und Egypten in Anfang des 13. Jahrhunderts", *Neueste Weltkunde*, ed. H. M. Malten, Frankfurt 1844, s. 184-193.

muhtemelen tecrübeli bir diplomat değildi. Nitekim Burchard'ın raporu bölgenin siyasi ve askeri durumu hakkında hiç bilgi vermemesinden dolayı Friedrich Barbarossa'ya sunulmamıştır.¹⁸ Thomsen yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Burchard'ın diplomatik görevine dair Latince ve Arapça kaynaklarda bilgi bulunmadığını belirtir. Eyyübî-Hohenstaufen diplomatik ilişkilerine yer ayıran *Köln Kraliyet Kroniği*'nin de Burchard'ın Mısır'a gidişi ve Sultan Selahâddin ile görüşmesine dair bilgi vermemesi ilginçtir.¹⁹ Burchard'ın sefaretine dair kaynaklar sessizliğini korusa da onun seyahat raporundan sultanla görüşmek için Mısır'a gittiği bilinmektedir. Burchard, seyahat raporunda Yakın Doğu'daki kutsal mekanlara dair daha önce Avrupa yazınında mevcut olmayan bilgiler vermesi seyahat ettiği ve bahsettiği mekanları gördüğü gerçeğini gösterir. Ayrıca Alman elçi raporunda iddia ettiği gibi kendisi Mısır'a vardığında Selahâddin Eyyübî'nin Şam'da bulunduğu bilgisi de seyahatini doğrular. Borgolte'ye göre Burchard Şam'da Selahâddin Eyyübî ile görüşmemiştir. Sultan adına devlet erkanından birinin Alman elçiyle ilgilenmiş olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla Burchard raporunda Selahâddin Eyyübî'yle görüşmesine dair ayrıntı vermemiştir.²⁰

İslam Coğrafyası, Şehirleri ve Kaynakları

Burchard von Strazburg'un İtalya'dan çıktığı deniz yolcuğu İskenderiye'de son bulmuştur. Alman elçi, İskenderiye'den sonra seyahatine genelde kara yoluyla devam etmiştir. Müellif, gezdiği coğrafyanın fiziki özelliklerini, şehirlerin durumunu, bölgenin iklim şartlarını, doğal kaynaklarını, bölgede yetişen bitkileri ve yaşayan hayvanları seyahat raporunda ele almıştır. Burchard'ın denizden yaklaştığı Mısır topraklarıyla ilgili ilk izlenimleri şöyledir:

“Mısır toprakları düz olduğu için denizcilere limanı göstermek amacıyla taşlardan inşa edilmiş çok yüksek bir kulesi olan İskenderiye limanına sonunda girdim. Denizcileri ölümden korumak ve onların limana yanaşmasını sağlamak için tüm gece orada bir ateş yanar. İskenderiye, yapılarıyla, açık alanlarıyla ve yüksek orandaki nüfusuyla tanınmış gözde bir şehirdir. Şehirde Babil hükümdarının [Selahâddin Eyyübî] yönetimi altında Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar ikamet eder. Kalıntılarından anlaşıldığına göre şehir ilk kurulduğu zaman son derece genişti, şehrin uzunluğu dört, genişliği bir mildi. Şehir bir taraftan Fırat Nehri'nin bir koluyla kuşatılmış diğer taraftan Akdeniz'le çevrilmiştir.”²¹

Burchard, İskenderiye şehrinin fiziki özellikleri ve arkeolojisi hakkında bilgi verirken Mısır'ın simgesi Nil Nehri'ni Fırat Nehri'yle karıştırmıştır.

¹⁸ Borgolte, *Mittelalter in der größeren Welt*, s. 350-352; Tolan, *Sons of Ishmael*, s. 105.

¹⁹ Thomsen, *Burchards Bericht über den Orient*, s. 342.

²⁰ Borgolte, *Mittelalter in der größeren Welt*, s. 351.

²¹ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*. s. 282; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 273.

Müellif raporunun başka bir yerinde kaydettiği “*Kaynağı bilinmeyen cennetten gelen Nil ya da Fırat, Ren'den daha büyüktür.*”²² ifadesinden Nil ve Fırat Nehri'ni aynı menbâ olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. Hatta devamında “*Fırat ve Nil bir ve aynı nehir olduğunun birileri farkına varmalıdır.*”²³ cümlesiyle müellif hatalı bilgisini tekrar etmiştir.

Burchard, kadim bir şehir olan İskenderiye'nin, Akdeniz'in önemli ticaret limanı olduğunu şu sözlerle vurgular:

“[İskenderiye'de] iklim çok sağlıklıdır. Orada çok sayıda yaşlı insan gördüm, hatta çok fazla yüz yaşını aşmış insan vardır. Şehir, hendekleri olmayan sadece harap olmuş bir duvarla savunulmaktadır. Ayrıca mezkûr limandan her yıl 8,000 marktan fazla saf gümüşe denk gelen 50,000 altın geçiş vergisi toplandığı bilinir. Çok sayıda farklı insan bu şehrin çarşılarını ziyaret eder. Yılda bir kez Nil Nehri'nden su depoları dolar ve su kemerleriyle taşınan suyun dışında şehrin tatlı suyu yoktur.”²⁴

Yukarıdaki alıntıda müellif İskenderiye şehrinin su ihtiyacının Nil Nehri'yle sağlandığı bilgisini okuyucuya aktarır. Nil Nehri tarih boyunca Mısır'da yaşayan insanların hem su ihtiyacının hem de tarım arazilerini sulaması sebebiyle tahıl ihtiyacının kaynağı olmuştur. Burchard'dan yaklaşık sekiz yıl sonra 1183'te hac amacıyla Endülüs'ten yola çıkıp, İskenderiye'ye varan İbni Cübeyr, seyahatnamesinde kanallar ve kuyular vasıtasıyla Nil Nehri'nin tüm Mısır topraklarının su ihtiyacını karşıladığı bilgisini nakletmiştir.²⁵ İbni Cübeyr'in seyahatnamesinde işaret ettiği İskenderiye'nin alt yapısı Burchard'ın da dikkatinden kaçmamıştır. Nehir ayrıca her dönem çeşitli hayvanlara ev sahipliği yapmaktadır. Alman elçi, Nil Nehri'nde gördüğü hayvanları özellikle Avrupa'da bulunmayan su aygırı ve timsahlara dair gözlemlerini şu şekilde aktarır:

“Nehir, suyun altında kendilerini gizleyen ve su yüzeyine çıkan vahşi atları besler. Ayrıca kertenkele biçiminde bir hayvan türü olan kısa dört ayağı ve kalın bacaklara sahip çok sayıda timsahı da besler. Onun [timsahın] başı dişi domuz başına benzer. Bu hayvan uzun ve semizdir ve büyük dişlere sahiptir. Güneş doğduğunda çıkar ve hayvan ya da çocuk bulursa onları yer.”²⁶

Burchard, Mısır halkının Nil Nehri'nden nasıl faydalandığını ve Mısır topraklarının verimini seyahat raporunda hayranlıkla şöyle kaleme almıştır:

²² *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 287; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 276.

²³ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 287; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 276.

²⁴ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 283; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 274.

²⁵ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge yay., İstanbul 2017, s. 20.

²⁶ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 287; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 277.

“Bu şehirde bir zamanlar geniş mermer sütunlar üzerine yükselen firavunun büyük sarayı vardı fakat şimdi sadece kalıntıları var. İskenderiye'nin yakınında Nil Nehri'nin yatağından kısa bir mesafede bir alana yönlendirilen ve orada bir süre bekletilen suyun herhangi bir çalışma ya da insan emeği olmaksızın en saf ve en iyi tuza dönüştürüldüğü bir yer gördüm. Nil, yılda bir kez taşar ve toprakları sular, orada nadiren yağmur yağdığı için [su taşkınları] Mısır'ın tüm topraklarını verimli yapar. Su taşkını Haziran'ın ortasında başlar ve Kutsal Haç Bayramı'na kadar devam eder ve Epifani Bayramı'na kadar sular çekilir. Sular çekilir çekilmez ve toprağın her yeri ortaya çıktığında köylü hemen toprağı sürer ve tohum eker. Mart ayında buğday hasadını yaparlar. Bu ülkede buğday ve çok güzel arpa dışında herhangi bir tahıl üretilmez. Aziz Martin Bayramı'ndan Mart'ın sonuna kadar tüm sebze çeşitleri, bahçe ve tarlalardan meyvelerin hasadı yapılır. Bu ülkenin koyunları ve keçileri yılda iki kez ve en az iki yavru doğurur...”²⁷

Burchard, Mısır'da bulunduğu sırada Nil Nehri üzerinden Kahire'ye gitmiştir. Alman müellif bölgenin topografyasına ve iktisadi durumuna dair şu bilgileri aktarmıştır:

“İskenderiye'den yeni Babil'e üç gün kara yoluyla, yedi gün [Nil'in] kaynağına doğru kayıkla seyahat edilir. Bilindiği üzere orada üç Babil vardır: Biri Habur Nehrinin yanındadır. Oradaki Babil kulesine Nebukadnezar hâkim olmuştur. Orasının eski, terkedilmiş ve yeni Babil'den otuz günlük mesafeden daha uzak olduğu söylenir. Mısır'da Firavun zamanında yukarı Nil'de bir dağın yamacında kurulmuş şimdilerde terkedilmiş başka bir Babil vardır ki burası yeni Babil'den altı mil uzaklıktadır. Burası şu an yıkılmıştır. Yeni Babil Nil Nehri'nin yanındaki ovadadır ve bir zamanlar orası çok büyük bir şehirdi, bu şehir hâlâ çok dikkate değer ve kalabalıktır, her açıdan verimli bir bölgedir, orada sadece Hindistan'dan Nil boyunca gelen sonra İskenderiye'ye götürülen kıymetli eşyalarla dolu gemilerin tüccarları kalır. Sokaklarda ve meydanlarda her yerde tahıl ve sebze bulunur. Babil'den bir mil uzaklıkta çölde iki yapay dağ vardır ki onlar birbirlerine bir ok menzili mesafededir, her birinin eni ve yüksekliği aynı çok sayıdaki mermerden büyük bloklar ve taştan kare bloklardan inşa edilmiştir... Yeni Babil'den öteye yaklaşık bir milin üçte biri kadar mesafede Kahire adında dikkate değer başka bir şehir vardır ki orası şimdi kralların ve prenslerin saraylarının ve askerlerin kışlalarının bulunduğu saltanat yeridir. Bu askeri şehir Nil'in yakınında kurulmuştur ve yapılarıyla daha az muhteşem ve dikkate değer değildir. Bir duvarla çevrelenmiş ve çok güzel meyve ağaçlarıyla sarılmıştır.”²⁸

Burchard, Yakın Doğu'da üç tane Babil isminde şehrin ya da bölgenin olduğunu dile getirmiştir. İlki MÖ 6. yüzyılda Kral Nebukadnezar'ın ele geçirdiği Fırat'ın kollarından Habur Çayı'nın yakınındaki Babil şehridir ve Alman elçinin belirttiği gibi Mezopotamya'daki Babil, Kahire'ye oldukça uzaktır. İkinci Babil, Romalılar zamanında Yukarı Nil'de yaptırılan bir

²⁷ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 281; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 274.

²⁸ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 285, 286; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 275.

kalenin ismidir. Üçüncüsü ise Akdeniz sahilinde eski Kahire'ye yakın tüccarların kaldığı müstahkem bir mevkidir. Pek çok Orta Çağ tarihçisi Babil ismini Mısır'ın merkezi yani Kahire'ye işaret etmek amacıyla kullanmıştır.²⁹ Mısır Piramitleri, Nil Nehri'nin kenarında Romalılar zamanında inşa edilen Babil Kalesi'nin yakınındadır. Burchard, raporunda piramitleri yapay dağlar olarak tanımlamıştır. Alman elçinin raporu bir hac seyahatnamesini andırmasına rağmen Mısır piramitlerini gidip görmesi onun sefaretinin seküler yönüne işaretir.

Alman elçi Burchard Mısır topraklarının iktisadi durumu ve yeraltı kaynakları hakkında okuyucuya şu bilgileri verir:

“Çölde yeni Babil [Kahire]'den altı gün uzaklıkta belli dağlardan kralın kullanımı için toplanan renklendirici bir madde olan şap çıkartılır. Ayrıca Mısır'da çivit boyası da üretilir. Mısır'da çok miktarda çeşitli kuşlar bulunur. Yeryüzünün her yerinde altın olmasına rağmen ne altın ne gümüş ne başka türden bir metal Mısır topraklarında bulunmaz. Mısır'da aynı zamanda çok iyi atlar yetiştirilir; ayrıca [orada] Nübye'den gelen bol miktarda papağan bulunur. Nübye, Babil'den yirmi gün uzaklıkta bir mesafede bulunur ve bir krala sahip Hristiyan bir ülkedir fakat halkı eğitilmemiştir ve ağaçlıklı bir bölgedir. Mısır'da içlerinde bir tavuk bulunmaksızın bin ya da iki bin civciv bir fırında ateşte pişirilir ve bunlar kral içindir. Mısır çok sıcak bir ülkedir ve nadiren yağmur yağar. Sina Dağı Babil'den yedi gün mesafede çöldedir.”³⁰

Orta Çağ'da şap, tekstil ve sanat ürünlerinin renklendirilmesinde kullanılan ve ticareti yapılan önemli bir hammaddedir. İtalya'nın kuzeyindeki şehir devletleri tekstil imalathanelerinde kullandıkları şapın büyük bir kısmını Mısır'dan ithal ediyordu.³¹ Burchard raporunda Mısır'da çıkartılan şapa dikkat çekmiştir. Seyahat raporunun geneline bakıldığında müellif, Mısır'ın ekonomisinin tarım ve ticarete dayandığını vurgulamıştır ki bu konuda haksız değildir. Akdeniz limanlarına ulaşan Baharat ve İpek Yolları üzerinden Eyyübiler önemli miktarda gelir elde etmekteydiler. Diğer taraftan, Nil deltasının verimli toprakları bölgenin tahıl ihtiyacını karşılıyor ve artan tahıl ticari emtia olarak kullanılıyordu.³²

Alman elçi Burchard Mısır'a vardığında Selahâddin Eyyübî Şam'da bulunuyordu. Dolayısıyla Burchard, Sultan Selahâddin Eyyübî'yle görüşmek

²⁹ Tolan, *Sons of Ishmael*, s. 103.

³⁰ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 288: *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 277.

³¹ Özkutlu, “Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu”, s. 488.

³² Ramazan Şeşen, “Eyyübiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 12, TDV yay., İstanbul 1995, s. 29, 30.

için kara yoluyla Şam'a gitmiştir. Alman elçi, yolda gördüklerini şu şekilde aktarmıştır:

“Babil'den Şam'a çöl üzerinden seyahat ettim ve herhangi bir işlenmiş toprak parçası görmediğim bu çölde yirmi gün geçirdim. Çöl toprakları sadece çok az yerde bulunan alçak çalılıklar dışında hiçbir şeyin yetişmediği hem ova hem de dağlardan oluşan kumsallardır. Bu ülkede iklim çok sert ve fırtınalıdır, kışın son derece soğuk yazın aşırı sıcaktır. Bu ülkeden geçen yol güzergâhı, rüzgarların yüzeydeki kumları dağıtması sebebiyle herhangi birinin zorlukla yolu bulmasına neden olduğu için güzergâhı sıklıkla kullanan bedeviler dışındaki kişiler için yolu bulması zor ve güçtür. Denizcilerin okyanusta yolculuk yaptığı gibi bedeviler de diğer insanlara orada seyahat etmeleri noktasında rehberlik yapar. Çölde aslan, deve kuşu, domuz, vahşi öküz, yabani eşek ve tavşan türü olan onagrilerin yaşaması dikkat çekicidir. Bölgede dördüncü ve beşinci günden sonra su çok nadiren bulunur... Deniz gibi esrarengiz olmasından dolayı hiç kimsenin çölün genişliğini ya da sınırlarını bilmemesi ilginçtir.”³³

Burchard, çölde seyahat etmenin zorluklarını ve bölgede yaşayan bedevilerin rehberliğinin önemini okuyucuya hissettirmiştir. Çöl seyahatinin zorlukları hac seyahatnamelerinin yaygın konuları arasındadır. Mısır'dan Suriye'ye giderken kara yolu üzerindeki en önemli durak Busra'dır. Burchard, seyahat güzergâhındaki şehirle ilgili şu açıklamaları yapmıştır:

“Çölü geçtikten sonra çok az Hristiyan'ın meskûn olduğu düz bir alan buldum fakat bölge Hristiyan ve Müslümanlar arasında sınır olduğu için büyük ölçüde virane olmuş ve çok az imar edilmiştir. Bu yerde bir zamanlar Hristiyanlar tarafından iskân edilmiş geniş ve muhteşem kesimli taş bloklardan inşa edilmiş Busra denilen antik bir şehir vardı, kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla bir zamanlar çok güzel ve hoştu. Fakat şimdi burada Müslümanlar yaşar...”³⁴

Müellif Busra'dan ayrılıp Şam'a gittiği dönemde Nüreddin Mahmud Zengî ölmüş yerine oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil geçmişti. Burchard'ın “*Oradan [Busra], büyük bir kısmı Şam hükümrana vergi veren Hristiyanlar tarafından imar edilmiş topraklar boyunca üç gün gittim ve Şam'a vardım.*”³⁵ cümlesinde zikrettiği Şam hükümdarı Sâlih İsmâil'dir. Hz. Ömer döneminde (635) İslam topraklarına katılan Şam şehri Müslüman yöneticiler tarafından imar edilmiş, gözde bir şehirdir. Yapıları, su kemerleri ve yeşil meyve bahçeleriyle şehir, çok sayıda seyyahın ilgisini çekmiştir. Burchard'ın Şam'a dair gözlemleri şu şekildedir:

“Şam, çift duvarları ve pek çok kulesiyle, dış kaynaklardan su kemerleriyle şehre ve şehir içindeki çeşitli yerlere akan suyuyla, suyun ulaştığı süslü ve ihtişamlı inşa

³³ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 289; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 278.

³⁴ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 289; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 278.

³⁵ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 289; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 278.

edilmiş binalarıyla çok iyi tahkim edilmiş mükemmel bir şehirdir. Şehir her tarafından geniş ölçüde çevrelenmiş ve çok zevkli bağ ve bahçelerle donatılmış yoğun nüfusludur. Gerçekten de dünyaya ait bir tür cennet gibi şehir hem içeriden hem de dışarıdan insan gayretiyle sulanmaktadır. Ve orada çok sayıda Hristiyan kilisesi, Hristiyan ve Yahudi bulunur. Şam bölgesinde mükemmel şarap üretilir. Şam, çok sayıda yaşlı insana ev sahipliği yaptığından oranın çok sağlıklı bir şehir olduğu da anlaşılmaktadır. Şam, Kudüs'ten dört günden kısa, Akka'dan dört gün mesafe uzaktadır.³⁶

Tarih boyunca Doğu topraklarını gezen Batılı seyyahlar yeryüzünün cennetini aramışlardır. Avrupa'da seyahatname türü eserlerin artması sonucunda gezi edebiyatında "Doğu'nun Dört Cenneti" söylemi ortaya çıkmıştır. Doğu'nun dört cenneti, dört Doğu şehri olarak zaman zaman farklılık gösterse de Şam, Batı literatüründeki ortak cennet şehirdir.³⁷ Burchard da Şam'ı betimlerken şehre "cennet" yakıştırması yapmıştır. Alman elçinin şehirde dikkatini çeken bir diğer husus gayrimüslim nüfus ve Hristiyan kiliseleridir. Şam'daki görevi bittikten sonra Alman elçi Mısır'a dönerken muhtemelen Hristiyanların elindeki Kudüs'e uğramıştır. Ancak raporunda Kudüs'ten bahsetmemiştir.

İslam Coğrafyasında Yaşayan Halklar

Burchard, raporunda sıklıkla Yakın Doğu'da Müslüman, Hristiyan ve Yahudi halkının uyum ve huzur içinde bir arada yaşama tecrübesini özellikle de İslam hoşgörüsünü vurgulamıştır. Elçilik göreviyle gittiği Mısır ve Suriye topraklarındaki izlenimlerini kâğıda aktarırken müellif hemen hemen her paragrafında üç semitik dinin mensuplarının kendi mabetlerine sahip olmalarını ve orada özgürce ibadetlerini ifa etmelerini dile getirmiştir. Eyyübî Devleti İslam hukukuna ve örfi geleneğe uygun yönetiliyordu. İslam hukukuna göre ülke sınırları içinde yaşayan azınlıkların hakları devlet korumasındaydı. Eyyübî yönetiminin sunduğu huzur ortamı pek çok Yahudi'nin Mısır ve Filistin'e göç etmesine vesile olmuştu. Müslüman idareciler Hristiyan azınlığa karşı da hoşgörülüydü. III. Haçlı Seferi'ne rağmen Eyyübî idaresinde Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki sosyal ve ticari ilişkilerin bozulmaması huzur ortamının göstergesidir.³⁸

Burchard, İslam coğrafyasında bulunan Hristiyanlara ait kutsal mekanlara ve eşyalara seyahatname türü raporunda ayrıntılı bir şekilde yer ayırmıştır.

³⁶ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 290; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 279.

³⁷ Doğu'nun dört cenneti tartışması için bkz. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, *Jakob Philipp Fallmerayer ve Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğusu İmgesi*, TTK yay., Ankara 2020, s. 150, 151.

³⁸ Şeşen, "Eyyübiler", s. 24, 28.

Müellif, Kahire yakınlarında Hristiyanlarca kutsal görülen El-Matariyya bölgesini şu şekilde tasvir etmiştir:

“Bu şehirden [Kahire'den] bir mil uzaklıkta bir balsam bahçesi vardır... Herhangi başka bir suyla sulanamadığı için bu bahçe kendi su kaynağına sahiptir. Hirodes'in zulmünden kaçarken Meryem Ana Mesihimizle bu kaynağa sığınmıştı ve bir süre orada kalmıştı, insan doğasının ihtiyacına uygun olarak [Meryem] oğlunun çamaşırlarını kaynakta yıkamıştı. Bundan dolayı bu kaynağa şimdiye kadar Müslümanlar tarafından derin bir saygı duyulur ve onlar orada kendilerini yıkarken oraya mum ve tütsü getirirler.”³⁹

Burchard'ın alıntıda bahsettiği balsam bahçesi Kahire şehrinin yakınında el-Matariyya'da bulunur. Yeni Ahit'in Matta kitabındaki rivayete göre Yahudi kral Hirodes (MÖ 74/73-4)'in gazabından Mısır'a doğru kaçan Meryem ve ailesi el-Matariyya'da bir su kaynağının yakınında dinlenir.⁴⁰ 7. yüzyılın başlarından itibaren Kıptice yazılan eserlerde Meryem ve ailesinin Mısır'a göç ettikleri sırada el-Matariyya'da bir süre durdukları ve dinlendikleri kaydı vardır. 12. yüzyıla gelindiğinde bu küçük yerleşim bölgesi önemli ve iyi inşa edilmiş bir hac mevki olarak ünlenir. Kıpti müellif Ebu Makarim'e göre, Rum, Frank, Etiyopyalı ve Nübyeli elçiler halifenin sarayına giderken el-Matariyya bölgesindeki su kaynağında yıkanır ve dua ederler. 13. ve 14. yüzyıl boyunca bölgeye gelen Hristiyan hacılar da el-Matariyya'dan bahsetmişlerdir. Ancak Burchard'ın dikkat çektiği nokta bu su kaynağının sadece Hristiyanlar için değil aynı zamanda Müslümanlar tarafından da kutsal olarak görülmesidir.⁴¹

Burchard, İslam coğrafyasında bulunduğu süre içinde Müslümanları yakından tanımak istemiş ve onların Hristiyanlar hakkındaki bilgilerini öğrenmeye çalışmıştır. Müellif, Müslümanların Hristiyanlara saygısını şu sözlerle okuyucuya aktarmıştır:

“Müslümanlar Meryem Ana'nın bir melek tarafından İsa'ya hamile bırakıldığına, bebeği doğurduğuna ve doğumdan sonra bakire kaldığına inanırlar. Onlar, İsa'nın bakirenin oğlu kutsal bir peygamber olduğunu ve hem bedenen hem de ruhen Tanrı tarafından mucizevi bir şekilde cennete yükseltildiğini söylerler ve İsa peygamberin doğumunu kutlarlar. Fakat onlar Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu inkâr ederler, o vaftiz edilmiş, çarmıha gerilmiş, öldürülmüş ve yakılmıştır. Hatta kendilerinin sünnet oldukları ve bizim olmadığımız için Hz. İsa'nın ve havarilerinin kurallarına bağlı kaldıklarını iddia ederler. Ayrıca

³⁹ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 286; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 276.

⁴⁰ Yeni Ahit, Matta: 13-16. Bknz. *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2016, s. 1011.

⁴¹ Benjamin Z. Kedar, “Convergences of Oriental Christian, Muslim and Frankish Worshippers: The Case of Saydnaya and the Knights Templar”, *The Crusades and the military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Ed. Z. Hunyadi ve diğ., Central European University Press, Budapest 2001, s. 89, 91; Tolan, *Sons of Ishmael*, s. 106, 107.

havarilerin peygamber olduğuna inanırlar ve pek çok şehite ve rahibe saygı duyarlar.”⁴²

Burchard, Müslümanların Hz. Meryem ve İsa'ya derin saygı duymalarını ve onların ilahi yönüne olan inançlarını büyük ölçüde doğru tasvir etmiştir. Meryem ile ilgili başka bir kıssayı müellif şöyle kaleme almıştır:

“Ayrıca Kahire’de çok eski ve uzun bir palmye ağacı vardır ki Kutsal Bakire Mesihimizle orayı geçerken bu ağaç onun üzerine eğildi, Meryem ağaçtan hurma topladı ve tekrar ağaç doğruldu. O zaman bunu gören Müslümanlar Kutsal Bakireyi kıskandılar ve ağacı boylu boyunca ikiye böldüler. Bu olayın yaşandığı gece ağaç birleşti ve tekrar diklendi fakat kesik yaraları şimdiye kadar varlığını korudu. Müslümanlar bu ağaca saygı duyarlar ve tüm gece onu mumlarla aydınlatırlar. Mısır’da Kutsal Bakirenin yaşadığı başka yerler vardır ki hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından oralara saygı duyulur.”⁴³

Burchard kaleme aldığı metinde Müslümanları tanımlamak için genelde Sarazen terimini kullanmıştır. Orta Çağ’da yazılan eserlerde sıklıkla karşılaşılan “Sarazen” terimiyle Türkler, Araplar ve İranlılar hem dini hem de etnik yönden tanımlanır.⁴⁴ Ancak yukardaki alıntıdan anlaşıldığı üzere Burchard, mezkûr terimi İslam’dan önce bölgede yaşayan halklar için de kullanmıştır. Alıntıda hadise İslam’ın doğuşundan önce gerçekleşmiştir. Müellif, bu noktada “Sarazen” terimiyle İslam öncesi ve sonrası bölgede

⁴² *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 286, 287; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 276.

⁴³ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 287; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 276.

⁴⁴ Suzanne Conklin Akbari, *Idols in the East: European Representations of Islam and the Orient, 1100-1450*, Ithaca, London 2009, s. 285. “Sarazen” kelimesi Orta Çağ Avrupa’sında Hristiyan yazarların İslamiyet’in doğmasından önce Araplar için kullandıkları bir terimdir. Bu terimin kökenine dair kesin bir bilgi mevcut değildir ancak bazı din adamları Kitabı Mukaddes’e dayanarak bir teori geliştirmişlerdir. Kutsal kitapta geçen kıssaya göre İbrahim peygamberin eşi Sara (İshak’ın annesi), Hacer’i kıskandığı için onu ve oğlu İsmail’i uzaklaştırmıştır. Böylece İsmaililer ve Sarazenler (İbrahim’in eşi Sara’dan dolayı) olarak iki ayrı soy oluşmuştur. Hristiyan din adamları İsmail soyunu ifade ederken zaman zaman Haceriler terimini kullanmışlardır. Kelimenin kökenine dair bir başka iddia ise Kahire ve Salamandre arasında Sarras isimli bir şehirde yaşayanlara Sarazen denildiği ve kelimenin oradan Batı literatüründe yaygınlaştığı şeklindedir. Üçüncü bir iddia ise kelimenin Arapça “Doğu” anlamındaki *sharqi* (şark) kelimesinden türediği varsayımdır. Tüm bu iddiaların doğruluk ihtimalinin düşük olduğunu belirtmek gerekir. “Sarazen” teriminin kullanımı ve anlamı tarihi dönemlere ve çeşitli coğrafyalara göre önemli farklılıklar içerir. Kelimenin Avrupa’da yaygın şekilde kullanılması İslamiyet’in doğuşundan sonra olmuştur. İlk zamanlar Arap, Sarazen ve İsmaililer terimleri Batı yazınında yaygınken sonradan Müslüman ve İslam terimlerinin kullanımı artmıştır. Osmanlı Türklerinin güçlenmesi ve Avrupa’da İslamiyet’in bayraktarlığını yapmasıyla Batı literatüründeki terminolojide önemli değişiklikler olmuştur. 17. yüzyılla birlikte “Sarazen” terimi neredeyse tamamen gözden düşmüştür. Yerini “Muhammedçiler” ve “Türkler” gibi terimler almıştır. Hussam S. Timani, “Saracens”, *Muhammed in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God*, ed. C. Fitzpatrick, A. Walker, ABC Clío, Santa Barbara 2014, s. 538.

yaşayan Hristiyan ve Yahudi olmayan dini gruplara işaret etmektedir. Alıntıda Burchard, bölge halkının Hz. Meryem'e karşı saygısızlık yapmalarına ve onu inkâr etmelerine rağmen gördükleri mucize karşısında ona saygı duymalarını ve hurma ağacını kutsal saydıklarını vurgulayarak Hristiyanları ve Müslümanları inançları yönünde yakınlaştırma eğilimi içindedir.

Burchard'ın al-Matariyya'dan sonra en fazla üzerinde durduğu kutsal mekân Saidnaya'dır. Alman elçi, Şam'dan Mısır'a dönerken ziyaret ettiği Kudüs'e dair sessizliğini korurken Saidnaya'daki manastır hakkında okuyucuya bilgi aktarma gereği duymuştur:

“Şam'dan üç mil uzaklıkta Hristiyanların yaşadığı Saidnaya denilen dağlık bir yer vardır. Orada bir kayanın üzerinde on iki rahibe ve sekiz rahibin Tanrı ve Kutsal Bakireye hizmet ettiği yüce Bakirenin onuruna adanmış bir manastır vardır. Bu manastırda bir arşın boyunda ve yaklaşık yarım arşın genişliğinde ahşap bir kitabe gördüm... Bu kitabede Kutsal Bakirenin yüzü resmedilmiş fakat şimdi bunu söylemek inanılmazdır ki resim cisimleşmiş ve ondan devamlı balsamdan daha güçlü bir yağ akar ve koku yayılır. Hristiyan, Müslüman ve Yahudi olmak üzere pek çok kişi bu yağla hastalıkların her türlüşünden sıklıkla kurtulur. Çoğu kullanıldığı halde bu yağın hiç eksilmemesi dikkate şayandır... Yüce Bakirenin göğe kabulünde ve Noel Bayramında Müslümanlar, Hristiyanlarla beraber dua etmek için oraya akın eder ve Müslümanlar derin içtenlikleriyle dini törenlerde hediyelerini oraya sunarlar.”⁴⁵

Saidnaya'daki manastır Bizans İmparatorluğu zamanında inşa edilmiştir (547). Burchard, raporunda Hz. Meryem ikonunu konu edinerek ilk defa bu bilgiyi Avrupa'ya taşımıştır. 12. yüzyılın sonunda itibaren Saidnaya'daki mezkûr ikon hem Latince hem de Arapça yazılan eserlerde görülmektedir. 13. yüzyıldan sonra farklı dillerde yazılan kitaplarda da ikondan bahsedilmiştir.⁴⁶ Burchard, Hristiyanlar için kutsal mekanların yer aldığı al-Matariyya ve Saidnaya hakkında okuyucuya bilgi verirken iki bölgede Müslümanların Hristiyanlarla birlikte dua etmelerine ve Müslümanların Hz. Meryem'e derin saygı duymalarına dikkat çekmiştir.

Alman elçi Burchard kısa seyahat raporunun hemen hemen her paragrafında İslam idaresi altında herkesin hoşgörü ortamında yaşadığına vurgu yapmıştır. Müellif, Kahire'deyken gözlemlerini “*Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar kendi inançlarına uygun ibadet ederek orada yaşarlar. Orada çok sayıda Hristiyan kilisesi vardır.*”⁴⁷ şeklinde kâğıda dökmüştür. Mısır'da karaya ilk ayak bastığı İskenderiye şehrinin renkli dini

⁴⁵ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 290, 291; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 279, 280.

⁴⁶ Kedar, “Convergences of Oriental Christian, Muslim and Frankish Worshippers”, s. 92, 93.

⁴⁷ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 285; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 275.

yapısı karşısında şu ifadeleri kaydetmiştir: “İskenderiye’de her tür insan kendi dininin ibadetini özgürce yapabilir... Aynı şehirde çok sayıda Hristiyan Kilisesi vardır onların arasında biri de yeni şehrin duvarlarının dışında ve denizin yakınında bulunan Evangelist Aziz Mark Kilisesi’dir...”⁴⁸ Mısır’da yaşayan dindaşlarının durumunu “Hristiyanlar, Babil kralına [Sultan Selahâddin Eyyûbi] belli bir vergi ödeyerek Mısır topraklarının her yerindeki köy ve kasabalarda yaşarlar ve neredeyse her kasabada bir Hristiyan kilisesi vardır. Yine de bu insan ırkı, sefildir ve zavallı bir şekilde yaşar.”⁴⁹ şeklinde okuyucuya aktarmıştır. Burchard’ın metninin tamamı göz önünde bulundurulduğunda son alıntıdaki cümle dikkat çekicidir. Hemen hemen her paragrafta Müslüman ve Hristiyan inancındaki insanların uyumuna vurgu yapan müellif, İslam idaresi altında yaşayan Hristiyan halkın sefaletini dile getirmesi metnin tamamına yansıtığı düşünceyle çelişmektedir.

Müslümanların Günlük ve Dini Yaşantıları

Burchard seyahat raporuna, Akdeniz ve Ege’de uğradığı adalarda yaşayan insanlar, hayvanlar ve yetişen bitkiler hakkında bilgi vererek başlamıştır. Malta ve Pantelleria adalarında az da olsa Müslümanın yaşadığını ve onların yaşam şeklini çok iptidai bulunduğunu belirtmiştir. Pantelleria Ada’sından ayrıldıktan sonra altı günlük seyahatinin ardından Arapların ikamet ettiği bir bölgeye gitmiştir. Gittiği yerin ismini raporda belirtmemiştir.⁵⁰ Metnin bu kısmında Araplar⁵¹ hakkında şu genel ifadeleri kullanmıştır: “Bu insan ırkı açık havada evsiz bir şekilde yaşamayı seçer, ülkenin yaşanabilecek her köşesinde yaşarlar, ilahi ödül [cennet] düşüncesiyle böylesine kısa bir yaşam süresi içinde evler inşa etmeye ya da onların içinde yaşamaya ayıracak zamanlarının olmadığını söylerler.”⁵² İslam inancı bu dünyanın faniliğini öteki dünyanın ebedî olduğunu vurguladığı için Müslümanların görkem ve gösterişli bir yaşam sürmediklerini müellif söylese de onları anlamaktan uzaktır. Müslümanlarla ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

“Ayrıca Müslümanlar, ülkelerinde öldükten sonra gidecekleri bir cennetin olduğuna inanırlar ve orada birincisinden şarap, ikincisinden süt, üçüncüsünden bal ve dördüncüsünden su akan dört nehrin olduğuna inanırlar. Onlar, orada her tür meyvenin yetiştiğini ve orada her ne isterseler yiyip içebileceklerini söylerler.

⁴⁸ Die Chronik Arnolds von Lübeck, s. 284; The Chronicle of Arnold of Lübeck, s. 273-74.

⁴⁹ Die Chronik Arnolds von Lübeck, s. 284, 285; The Chronicle of Arnold of Lübeck, s. 274, 275.

⁵⁰ Pantelleria ve Malta’dan sonra Burchard’ın içinde bulunduğu gemi Trablus’a uğramış olabilir.

⁵¹ Burchard metnin genelinde Müslümanları tanımlamak için Sarazen terimini kullanmasına rağmen bu alıntı da Araplar demiştir.

⁵² Die Chronik Arnolds von Lübeck, s.282; The Chronicle of Arnold of Lübeck, s. 273.

Onların her biri, arzularını doyurmak için her gün yeni bir kızla ilişkiye girecek ve eğer birisi savaşta bir Hristiyan tarafından öldürülürse o kişi cennette her gün on kızla eğlenecektir. Ve onlara bu kadınlar ne yapar, şimdi nerededirler ya da nasıl bakire olacaklar, kime göre onların bekâreti bozulacak diye sorduğumda bana bilmediklerini söylediler.”⁵³

Burchard, alıntıda Müslümanlar arasında çok güçlü olan öteki dünya inancına dikkat çekmiştir. Müellif cennet betimlemesinde orada dört ırmağın aktığından bahseder. Kur'an'da cennetteki dört ırmak “İçinde doğal nitelikleri bozulmamış su ırmakları, tadı bozulmamış süt ırmakları, içenlere lezzet veren şarap ırmakları, süzölmüş bal ırmakları bulunan bir bahçedir.” (Muhammed: 15) şeklinde tasvir edilmiştir. Cennette dört nehrin varlığı İslam'a özgü bir inanç değildir. Hindu inancında cennet kutsal Meru dağının üstünde yer alır ve oradan dört nehir akar. Eski Ahit'in Tekvin kitabında Aden'den bir ırmak çıktığı ve bu ırmağın daha sonra dört kola ayrıldığı yazılır (Pişon, Gihon, Dicle ve Fırat).⁵⁴ İslam inancına göre Müslümanlar cihat esnasında ölürse cennetin nimetleriyle ödüllendirilecektir. Burchard, Müslümanlara cennetteki hurilerle ilgili birtakım sorular yönelttiğini ancak cevabını alamadığını dile getirerek Müslümanların inançlarını sorgular.

Burchard Mısır betimlemelerinde bölgede yetişen meyvelere nispeten şarap üretiminin olmamasını “Dinden dolayı orada çok az miktarda şarap vardır ancak üretilse ülkenin doğası bol miktarda şarap üretmeye elverişlidir.”⁵⁵ sözleriyle eleştirmiştir. İslam dininin gereklerini ve Müslümanların günlük yaşantısına dair müellif şu satırları kaleme almıştır:

“Müslüman kadınlar dışarıya peçeli ve çarşafa sarılarak çıkarlar ve de asla halklarının ibadethanelerine girmezler. Bu kadınlar harem ağasının sıkı denetimi altında yaşar böylece önemli adamların eşleri, kocalarının kontrolü dışında evlerinden asla çıkamazlar. Kocanın ya da kadının erkek kardeşi ya da herhangi bir yakın akrabası kocanın izni olmaksızın kadının yaşadığı eve girmeye cüret edememesi de dikkate şayandır. Erkekler bir günlük ve gecelik zaman diliminde beş kez dua etmek için ciddiyetle toplanmaya alışık oldukları çağrıyla yani Müslümanların çan kulesinden yayılan bir sesle davet edildikleri ibadethaneye giderler. Bu vakitlerin her birinde Müslümanlar geleneğe uygun olarak yüz ve kafalarından başlayarak, ellerini, kollarını, bacaklarını, ayaklarını, özel bölgelerini ve makatlarını suyla yıkadıkları ve bundan sonra ibadet etmeye gittikleri ve secde etmeden asla dua etmemeleri dikkat çekicidir. Onlar, Muhammed'in en kutsal peygamber ve kanunlarının otoritesi olduğunu söylerken Tanrının tüm her şeyin yaratıcısı olduğuna gerçekten inanırlar. Hem yakınında hem de uzağında yaşayan Müslümanlar ayrıca geleneksel olarak son derece saygıyla hac vazifelerinde onu

⁵³ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 288; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 277.

⁵⁴ M. Süreyya Şahin, “Cennet”, *TDV İslam Ansiklopedi*, C. 7, TDV yay., Ankara 1993, s. 375.

⁵⁵ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 288; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 277.

ziyaret ederler. Onlar kanunlarının diğer otoritelerine de saygı duyarlar. Söz verildiği gibi onların her birine ayrı ayrı bir gelir sağlayarak ve evlilik sözleşmesi düzenleyerek her Müslümanın aynı anda yedi kadınla evlenmesine kanunen izin verilir. Buna ek olarak onların her biri kadın köleler ve hizmetçi kızlara sahiptir ki Müslüman sanki günah olmayacakmış gibi onlarla meşru olarak günaha girebilir. Bir Müslüman hür ya da köle bir kadından doğan oğullarından herhangi birini seçerek varis olarak atayabilir. Orada ayrıca pek çok dindar Müslüman vardır ki onlar sadece bir kadına sahiptir. Söylendiğine göre yedi eşe kadar izin verilir, cariye olmadıktan sonra dahası olamaz.”⁵⁶

Burchard bu paragrafta Müslüman erkeklerin camilerden gelen ezan sesiyle mescide gitmeleri, öncesinde abdest almaları ve günde beş kez bu ibadeti yapmaları, dua için muhakkak secde etmeleri gerektiği bilgilerini büyük ölçüde doğru anlatmıştır. Müellif, Müslümanların samimiyetle Allah'a inanmaları ve ibadet etmeleri karşısında şaşkınlığını gizlememiştir. Burchard, Müslümanların ibadetlerini anlatırken abdest, namaz, ezan gibi İslami terminolojiyi kullanmaması onun bu bilgileri gözlem yoluyla elde ettiği izlenimini uyandırmaktadır. Diğer taraftan Müslüman bir erkeğin şeriata uygun olarak yedi kadınla evlenebileceği bilgisi yanlıştır. İslamiyet'te eşler arasında adaleti sağlamak koşuluyla dört eş sınırlandırması vardır. Ancak Burchard'ın pek çok Müslümanın tek eşliliği tercih ettiğini belirtmesi objektifliğini gösterir.

Sonuç

Burchard von Strazburg 1175'te diplomatik bir görevle Mısır ve Suriye'ye seyahat etmiş ve görevinin ardından Avrupa'ya döndüğünde seyahat raporunu kaleme almıştır. Burchard'ın raporunun bir giriş ve sonuç kısmının olmaması, raporu birine ithaf etmemesi ve metinde yazım amacını belirtmemesi, muhtemelen onun seyahat notlarını yazarken başkalarının okumayacağını düşünmesinden kaynaklanmıştır. Raporun dil ve üslup yönünden oldukça yalın olması ve konuları dağınık bir şekilde ele alması bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

Kaynaklarda Burchard'ın Yakın Doğu'ya seyahat etme sebebi iki taraf arasında daha önce imzalanmış ticari antlaşmaların süresini uzatmak ve Eyyübîlerin bölgedeki askeri durumu hakkında bilgi toplamak olarak geçmesine rağmen rapor diplomatik görüşme ve bölgenin siyasi-askeri durumu hakkında bilgi vermemektedir. Bu durumun en önemli sebebi Burchard von Strazburg'un yetkin bir diplomat olmamasıdır. Aynı zamanda araştırmacılar onun Şam'da Selahâddîn Eyyûbî'yle görüşmediği, sultan adına

⁵⁶ *Die Chronik Arnolds von Lübeck*, s. 292, 293; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, s. 281, 282.

üst düzey bir yetkili tarafından ağırlandığı için bu görüşmeyi raporunda anlatma gereği duymadığını iddia eder. Nitekim Alman elçinin seyahat raporu sefaret amacını yansıtmamaktadır.

12. ve 13. yüzyıllarda Kutsal Toprakları konu edinen Hristiyan müelliflerin büyük bir kısmı Haçlı Seferi propagandası yapmak amacıyla Müslümanları inançsız ve kafir sıfatlarıyla nitelendirmiştir. Hatta Müslümanların Katolik Kilisesi'ni tehdit eden en büyük düşman olduklarını iddia etmişlerdir. Burchard ise raporunda yaşadığı dönemin Haçlı propagandası metinlerinin aksine Müslümanları ve İslam yönetimini oldukça objektif ele almıştır. Burchard, Eyyübîlerin bölgede tesis ettiği devlet geleneğinin hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için huzur ortamı sunduğunu hayranlıkla kâğıda dökmüştür. Müellif raporunda zaman zaman Müslümanlarla Hristiyanları yakınlaştırmaya çalışmıştır. İslam idaresinde üç semitik dinin mensuplarının özgürce ibadet ettiklerine ve uyum içinde yaşadıklarına dikkat çekmiştir. Bu özelliğiyle Burchard'ın seyahat raporu Avrupa yazınındaki olumlu İslam algısının ilk örneklerinden biridir.

Kaynakça

- Akbari, Suzanne Conklin, *Idols in the East: European Representations of Islam and the Orient, 1100-1450*, Ithaca, London 2009.
- Amin, Abbas, *Ägyptomanie und Orientalismus: Ägypten in der deutschen Reiseliteratur (1175-1663), mit einem kommentierten Verzeichnis der Reiseberichte (383-1845)*, De Gruyter, Berlin, Boston 2013.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK yay., Ankara 2014.
- Borgolte, Michael, *Mittelalter in der größeren Welt: Essays zur Geschichtsschreibung und Beiträge zur Forschung*, yay. haz. T. Lohse, B. Scheller, De Gruyter, Berlin, Boston, 2014.
- Die Chronik Arnolds von Lübeck, Nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae*, trc. J. C. M. Laurent, Mit einem Vorworte von J. M. Lappenger, Wilhelm Geffer's Verlagsbuchhandlung, Berlin 1853; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, Trc. Graham A. Loud, Crusade Text in Translation, Routledge, London, New York 2019.
- Die Kölner Königschronik, nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae*, übersetzt von Karl Platner, Leipzig 1896.
- Hucker, Bern Ulrich, "Die Chronik Arnolds von Lübeck als 'Historia Regum'", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 44 (1988), ss. 98-381.
- İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge yay., İstanbul 2017.

- İnan Aliyazıcıoğlu, Zeynep, *Jakob Philipp Fallmerayer ve Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğusu İmgesi*, TTK yay., Ankara 2020.
- _____, “Kutsal Roma Cermen İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın Sultan Selahaddin Eyyubi ile Diplomatik Múnasebetleri”, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, Hiperyayın, İstanbul 2019, ss. 543-563.
- Kedar, Benjamin Z., “Convergences of Oriental Christian, Muslim and Frankish Worshippers: The Case of Saydnaya and the Knights Templar”, *The Crusades and the military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Ed. Z. Hunyadi ve diğ., Central European University Press, Budapest 2001, ss. 89-100.
- Kurz, Daniela, *Geschlechteridentitäten und Geschlechterrollen in der Geschichtsschreibung des 11. Und 12. Jahrhunderts: Am Beispiel von Adam von Bremen, Arnold von Lübeck und Helmold von Bosau*, Karl-Franzens-Universität Graz (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2016.
- Laurent, J., “Burchard von Sraßburg”, *Serapeum: Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur*, 19 (1858), ss. 145-154.
- Lilie, Ralp-Johannes “Manuel I. Komnenos und Friedrich I. Barbarossa: Die deutsche und die byzantinische Italienpolitik während der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts in der neueren Literatur”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42. Band, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1992, ss. 157-170.
- Özcan, Altay Tayfun, “Lübeckli Arnold'un Chronica Slavorum Adlı Eserinde Arslan Heinrich'in II. Kılıç Arslan'ı Ziyareti (1173) Bahsi ve Kayıtlarının Bazı Sorunları Üzerine”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (2016), ss. 191-217.
- Özkutlu, Seyit, “Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)”, *Belleten*, 83/297 (2019), ss. 485-518.
- Polat, Ziya, “Selahâddin Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı ile Yaptığı Şam Antlaşması (571/1175)”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3/2 (2017), ss. 163-181.
- Scheffer-Boichorst, Paul, “Der Kaiserliche Notar und der Straßburger Viztum Burchard”, *Gesammelte Schriften von Paul Scheffer-Boichorst*, Verlag von E. Eberig, Berlin 1905, ss. 225-247.
- Şahin, M. Süreyya, “Cennet”, *TDV İslam Ansiklopedi*, C. 7, TDV Yay., Ankara 1993.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ yay., İstanbul 1987.

- _____, “Selahâddin-i Eyyûbî”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yay., İstanbul 2009.
- _____, “Eyyübîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, TDV Yay., İstanbul 1995.
- Thomsen, Christiane M., *Burchards Bericht über den Orient: Reiseerfahrungen eines staufischen Gesandten im Reich Saladins 1175/1176*, De Gruyter, Berlin 2018.
- Timani, Hussam S., “Saracens”, *Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God*, ed. C. Fitzpatrick, A. Walker, ABC-CLIO, Santa Barbara 2014.
- Tolan, John V., *Sons of Ishmael: Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, University Press of Florida, Gainesville 2008.
- _____, “Burchard of Strasbourg”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol 3 (1050-1200), ed. D. Thomas-A. Mallett, Brill, Leiden, Boston 2011.
- Worstbrück, F., “Burchard von Straßburg”, *Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon I*, De Gruyter, Berlin, New York, 1978.

HOCEND MÜDAFAASI VE BİR DİRENİŞ ÖRNEĞİ: TİMUR MELİK*

HOCEND DEFENCE AND AN EXAMPLE OF RESISTANCE: TIMUR MELIK

Meryem DOYGUN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 07.06.2021

Kabul: 13.08.2021

Article Info

Received: June, 07, 2021

Accepted: Aug. 13, 2021

Öz

Türk-İslam âlemi için en büyük felaketlerden biri olarak tesmiye edilen Moğol istilası sırasında Hârezmşahlar'ın hâkimiyeti altındaki şehirler tek tek viran edilmiş mezkûr coğrafya hallaç pamuğu gibi dağıtılmıştır. Ancak bu şehirlerin tamamına yakınında Moğol tahakkümüne şecaatle mukavemet gösterilmiş buralara tayin edilen emîrler ve kumandanlar ya da şehir ahalişi umumiyetle direnişi seçerek dikkate şayan mücadele örnekleri göstermişlerdir. Seyhun (Siriderya) nehrinin sol kıyısı boyunca kâin Hocend (Hucend) şehrinin cesur emîrlerinden Timur Melik'in Moğol ordularının tazyikine karşı yanında az sayıdaki adam ile son ana kadar direnişi ve kısıtlı imkânlarla rağmen bulduğu çözüm yolları ile Moğolların tahakkümünü kırması bunun göstergesidir. XIII. yüzyılın önemli müelliflerinden Atâ Melik Cüveynî'nin "eğer Rüstem Pehlivan onun zamanında olsa idi ona seyis dışında bir şey olmazdı" sözleri tarihî hakikat mesabesinde. Bu çalışma ile bir şehrin tarihi ile bütünleşen müdafaa örneği ve Moğol istilasına karşı şehirlerin kolayca teslim olduğu tezinin tarihî hakikate mugayir olduğu dönemin kaynaklarına dayanılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğol istilası, Hârezmşahlar, Hocend, Timur Melik, Müdafaa.

---

* Bu çalışma, Prof. Dr. İlhan ERDEM'in danışmanlığında hazırlanan "Hârezmşahlar-Moğol Münasebetleri ve Hârezmşahlar Devleti'nin İnkırazı" adlı doktora çalışmasındaki "Hocend'in Zaptı" bölümünün gözden geçirilmiş, yeni kaynaklar, değerlendirmeler ve notlar ile genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mdoygun@agri.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8456-5022, Ağrı Türkiye

Abstract

During the Mongol invasion, which was known as one of the biggest disasters for the Turkish-Islamic world, the cities under the domination of the Khwarezmshahs one by one was crumpled up and the aforementioned geography were scattered. However, in almost all of these cities, the amirs and commanders assigned to fight against Mongol domination, demonstrated a remarkable example of resistance. The fact that the resistance of Timur Melik, one of the brave amirs of the city Hocend (Hucend), on the left bank of the river Seyhun (Siriderya), against the pressure of the Mongol armies, despite its limited possibilities and few men, is indicative of this. The words of Atâ Melik Cüveynî, one of the most important authors of the 13th century, "if Rüstem Pehlivan, had lived during his time, he would have become nothing but a groom of his" have their historical degree of truth. With this study, it will be tried to show, based on the sources of the period, an example of defence integrated with the history of a city and the thesis that cities are accessible against the Mongol invasion is incompatible with historical truth.

Keywords: *Mongol Invasion, Khwarezmshahs, Hocend, Timur Melik, Defence.*

Giriş

Devletlerarası münasebetler ihtiva ettiği idari, içtimai, iktisadi, dinî ve kültürel gelişmeler itibariyle yalnız siyasi tarih çalışmaları için değil muhtelif disiplinler için de zengin malumat arz eder. Tarihin en büyük hadiselerinden biri olarak telakki edilen, XIII. yüzyılın bilhassa siyasi sahada *değişim ve dönüşüm çağı* olarak temayüz etmesinde ciddi payı olan Moğol istilasının başlangıcını teşkil eden Hârezmşahlar ile Moğol münasebetleri ve sonrasında yaşanan gelişmeler bu meyandadır.

Hârezmşah-Moğol münasebetleri *müşterek bir rekabetin ilerleyen düzeyde bir çatışmaya dönüşebileceğini* gösteren en açık örneklerden biridir. Dağınık Moğol ve Tatar kabilelerini birleştirerek hâkimiyet sahasını gitgide genişleten Cengiz Han'ın, zenginliği ile ilk zamanlardan itibaren Yakındoğu'nun liderlerinin nazar-ı dikkatini celbeden ¹ Çin'i ele geçirme temayülü yeni bir mücadele sahasına yön veriyordu. Zira yine aynı zamanlarda doğunun en büyük siyasi gücü olan Sultan Muhammed Hârezmşah'ın Karahıtaylar ve Gurlular gibi muktedir devletlere galebe çaldıktan sonra yönünü Çin'e çevirmesi bu mücadelenin taraflarını belirlemiş oldu.

---

¹ V. V., Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 418; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 229.

Sultan Muhammed ve Cengiz Han'ın iki büyük asabiye önderi olarak etrafındaki güçleri bertaraf etmek suretiyle daha uzak ve kârlı hedeflere göz dikmeleri taraflar arasındaki çatışmanın zeminini hazırlamıştır. Nitekim Mâverâünnehir ve İran fetihlerini tamamlayan Sultan Muhammed'in Çin'i ele geçirme arzusu zihnini ziyadesiyle işgal etmiş sürekli bu coğrafyayı araştırarak gelenlerden burası hakkında bilgi toplamıştır.² Bazı araştırmacılara göre Sultan Muhammed'in Çin'i hâkimiyetine alma ısrarının altında yatan en büyük sebep cihangirlik sevdası idi.³ Sultan Muhammed için *Çin'deki hâkimiyet cihangirlik kapılarını açacak bir kilit* iken Cengiz Han için Çin iptidai bir hayat süren ve çok az mal istihsal eden Moğolların elzem ihtiyaçlarına⁴ cevap veren bir coğrafya idi.

Taraflar arasındaki münasebetler dostane şekilde başlamış bilhassa Cengiz Han her iki tarafın ortak menfaatlerine hizmet edecek bir ticaret anlaşmasının tesisinde talepkâr olmuştur. Nitekim kendi topraklarına gelen Müslüman tüccarlardan işittiklerinden ve onların getirdikleri ticari mallardan batıdaki zenginliklerin kendi ülkesine sağlayacağı faydaları tasavvur ediyor bu sebeple Hârezmşahlar ile aktif bir ticaret ağının kurulması için özel çaba sarf ediyordu. Ancak Sultan Muhammed olası ticaret anlaşmasının ve dostane ilişkilerin kazançlarını Cengiz Han gibi takdir etmiyor daha ziyade kendinden önce Kuzey Çin'in payitahtı Pekin'i ele geçiren (1215)⁵ ve kendisini bu zaferden alıkoyan lideri tahkik ettiriyordu.⁶ Buna mukabil

² Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Tsh. Abdülhayy Habîbî), C. II., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1389, s. 102.

³ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Timûrî*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388, s. 21.

⁴ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. VII., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1380, s. 3337; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarîh*, (Tsh. Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1387, s. 342; Abdullah b. Fazlillâh Vassâf, *Târîh-i Vassâfî'l-Hazret*, (Tsh. Ali Rızâ Hâciyân Nejad), C. IV., Müessesesi-yi İntişârât Danişgâh-i Tahran, Tahran 1388, s. 384; Ebü'l-Ferec, *Abül-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II., TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 481. Göçebe yaşam tarzını benimseyen Moğolların bilhassa mefruşat ve yatağa duydukları gereksinim hakkında tafsilatlı malumat ve mukayese için ayrıca bkz; Ahmet Tetevî-Asıf Han Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, C. V., Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382, s. 3667; *Sergozeşt-i Çengiz ve Hârezmşahiyan*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386, s. 49.

⁵ Abdulali Destgayb, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be İran*, İntişârât-i İlm, Tahran 1367, s. 157; Rıza Pâzûki, *Târîh-i İran ez Mogul ta Afşâriyye*, Şirket-i Çaphane-yi Ferheng, Tahran 1316, s. 10; Zeki Velidi Togan, *Cengiz Han (1155-1227)*, 1970, s. 62; Ziya Bunyatov, *A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids 1097-1231*, IICAS, Samarkand 2015, s. 108.

⁶ Cûzcânî, *Tabakât*, s. 102; İsmail Hasanzâde, *Târîh-i İran der Ahd-i Hârezmşahiyan*, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab-i Parsa, Tahran 1392, s. 167. Sultan Muhammed topraklarının doğusunda zuhur eden bu yeni fatihin kendisiyle birlikte ordularının kemiyet ve keyfiyeti hakkında sahih malumat edinmek için taraflar arasında elçi ve mektup teatisine razı olacaktı. Ancak yeni fatihin ve müstakbel düşmanın gücünü ve sabrını sınamaktan

muhtelif amaçlar doğrultusunda da olsa taraflar arasında cereyan eden elçi ve mektup teatisi neticesinde dostane münasebetler kurulmuştur. Bundan sonra gerek Cengiz Han gerekse Sultan Muhammed'in ülkesinden ticaret kabileleri gelip gitmeye bilhassa hatırı sayılır ticaret temsilcileri olan Uygur ve Müslüman tacirler Moğol pazarlarında kârlı alışverişler yapmaya başlamıştır.

Sağlanan sulh ve ticaret anlaşması teminatı ile Cengiz Han ülkesinden Hârezmşahlar ülkesine doğru tamamının Müslümanlardan mürekkep ⁷ olduğu söylenen 450 kişilik bir ticaret kafilesi yola çıktı. Taraflar arasındaki dostluğu pekiştirmek için gönderilen ve beraberlerinde getirdikleri kıymetli malları pazarlarda satarak kazanç sağlamak niyetinde olan bu kafile Hârezmşahlar'ın sınır şehri olan Otrar'a vasil olduğunda şehrin valisi Gayır (Kayır) Han lakaplı İnalçuk ⁸ tarafından tevkif edilerek malları müsadere ve kendileri de katledildi (1218). Dönemin müellifleri bu harekete sebep olarak valinin tüccarların mallarına tamahkârlığını gösterir ve bu işe umumiyetle Sultan Muhammed'in izni ile teşebbüs ettiğini kaydederler. Otrar vakıası tek başına bile büyük bir suç sayılır iken Cengiz Han'ın olayın sorumlusu olarak görülen valinin kendisine teslimi için gönderdiği Müslüman elçinin katli ve yanındaki iki Moğol'un tahkir alameti olarak sakallarının tıraş edilip geri gönderilmesi gibi bir hareket bugünkü milletlerarası hukuk açısından da savaş sebebi olarak görülmektedir.⁹ *Özetle bu çatışmaya yol açan*

---

vazgeçmeyecekti. Sultan Muhammed'in gerçek niyetinin bu yönde olduğu bilgisine dair bkz; M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 250; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 204; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 174; Ali Ekber Diyanet, "Çengiz", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XIX., Tahran 1395, s. 393; Muhsin Rahmetî, "Alâeddin Muhammed Hârezmşah", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XVI., 1390, s. 309.

⁷ Atamelik b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahab Kazvîni), İntişârât-i Hermes, Tahran 1387, s. 167; Gıyâsüddin b. Hümâmiddin el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, (Mkd. Celâleddîn-i Hümâyî), C. II., İntişârât-i Hayyam, Tahran 1380, s. 648; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1363, s. 233; İbn Arapşah, *Fakihet el Hulefa (Cengiz Han Kısmı)*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1920, s. 26.

⁸ Muslihüddin Muhammed Lârî, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirhatü'l-Ahbâr*, (Tsh. Seyid Celil Sagrevaniyan), C. II., Merkez-i Pejuhişi-yi Miras-ı Mektub, Tahran 1393, s. 650; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, (Nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1394, s. 493; Henry Howorth, *History of the Mongols*, C. I., Longmans, Green and Company, London 1880, s. 74. Valinin ismi bazı kaynaklarda İnal Han olarak geçmektedir. Bkz; Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Blackwell, Oxford 1991, s. 122.

⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 425. Nadir Devlet'e göre o dönemlerde bir elçinin katli dahi yeterince savaş nedeni idi. Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010, s. 142. Otrar elçiye zeval olmaz sözüne kara leke süren ve Türk tarihinde bir emsali daha olmayan korkunç bir

dinamikler, münasebetleri siyasi ve ticari mecrada barışçıl bir düzeyden savaş seviyesine indirgeyecekti.

Hârezşah-Moğol münasebetlerinde kırılma noktası olan Otrar vakıası Moğolların İslam topraklarına hücumlarının başlamasında bir mukaddime mahiyetindedir. Bundan sonra her iki taraf da savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayacak savaş stratejisini tespit ve planlarını tatbikle iştilal edeceklerdi. Öyle ki Sultan Muhammed'in kudreti ve dikkate şayan zaferleri hakkında bilgi sahibi olan Cengiz Han savaş hazırlıklarını çok ciddi tutmuştur. Buna rağmen Sultan Muhammed kuvvetlerini muayyen bir noktada toplamayarak şehirlerin garnizon kuvvetleri tarafından müdafaa edilmesi¹⁰ yani her şehrin kaderini kendilerinin tayin etmesi gibi tenkit edilen bir savaş stratejisi takip etmiş, ordusunu bizzat sevk ve idareden de imtina etmiştir.¹¹ Nitekim Mâverâünnehir ve Horasan şehirlerinin akıbeti oralardaki kumandanlar ve emirlerin şahsi kararları neticesinde şekillenmiş kimi firarı, Moğollara itaati, vefasızlığı kimi de mukavemeti, şecaati ve sultana bağlılığı tercih etmiştir. İşte bu çalışmaya konu olan Timur Melik ikinci grubun hasletlerine sahip, Moğolların tazyikine karşı Hocend şehrini son ana kadar savunan tarihî bir şahsiyettir. Bu konu ile bir emîrin şahsi kararlarının bir şehrin üzerindeki rolü tespit edilmeye ve düşmanlara karşı bulduğu çözüm yollarının savunma alanındaki yeri gösterilmeye çalışılacaktır. Ancak bundan önce şehrin ve bu coğrafyanın önemini daha iyi anlamak için Hocend hakkında bilgi verilecektir.

---

olaydı. Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 94.

¹⁰ Sultan Muhammed'in tecrübeli devlet erkânın görüşlerini dikkate almaması, ülkesinin coğrafi üstünlüğünden istifade edememesi ve düşmana karşı meydan muharebesi vermeyip ülkenin ve halkının kaderini garnizon komutanlarının inisiyatifine bırakması oldukça tenkit edilmiştir. Sultanın Moğollar karşısında stratejik hatalar yaptığını söyleyen müelliflerin başında Nesevî gelir. Hârezşahlara yakınlığı ile bilinen ve umumiyetle sultanın lehine izahatta bulunan müellif bu hadisede sultanın kusurlu olduğunu dile getirmekle bilhassa ordunun başında bulunmamasını ve savaşmaksızın firar etmesini eleştirmektedir. Hatta sultanın askerlerini şehirlere dağıtmadan meydan muharebesi yapmış olsa idi Moğollara galebe çalmasının kolay olacağı inancındadır. Nesevî'nin bu nevi tenkitleri için bkz; Şihâbüddin Muhammed Hurendizî Zeyderî Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, (Tsh. Mücteba Minovî), Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1365, s. 53.

¹¹ Bunun için bkz; Meryem Doygun, "Moğollar Karşısında Farklı Mekânlarda Mükerrer Hatalar: Otrar ve Köseadağ Karşılaştırması", *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, s. 447-458; Michael Burgan, *Empire of the Mongols*, Facts on File, New York 2005, s. 20.

Bazı İslam kaynaklarında Hucende ya da Hocende ¹² olarak geçen şehir Orta Asya'nın önemli coğrafi bölgelerinden sayılan Fergana vadisinin girişinde ve Seyhun'un kıyısında yer alır. Meşhur İslam coğrafyacıları şehrin Fergana'ya dahil olup olmadığı hususunda ihtilaf halindedir. Nitekim Ceyhânî şehrin Fergana'ya yakın olmakla birlikte onun tabilerinden olmadığını söyler ¹³ iken İbn Havkal Fergana'ya dâhil olduğunu ve yalnız amilliğinin bulunduğunu söyler.¹⁴ Barthold zaman zaman Fergana'ya dahil edilen şehrin X. yüzyılda müstakil bir idari varlık olarak kabul edildiğini belirtir.¹⁵ Şehrin Fergana'ya bağlı olup olmadığı hususunda farklı görüşler olsa da Mâverâünnehr'in büyük ve önemli şehirlerinden biri olduğu konusunda ittifak halindedirler.

¹² Şehrin adının İslam kaynaklarında Hucende olarak geçtiği bilgisine dair bkz; Rıza Kurtuluş, "Hucend", *DİA.*, C. XVIII., İstanbul 1998, s. 272; Ahmed b. Ebî Yâkub, *el-Büldân*, (Trc. Doktor Muhammed İbrahim Âyetî), Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1343, s. 71; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (Trc. Abdülmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349, s. 576, 583; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 277; Guy Le Strange, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, (Haz. Adnan Eskiçurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 573. Şehrin Hocende olarak kaydedildiği yerler için bkz; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden 1889, s. 26; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, (Trc. Ahmet Ağırakça vd.), C. IV., Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 253; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 388. Şehrin Moğolların eline geçmeden önceki ahvali hakkında malumat için bkz; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Trc. Muhammed Tevekkül), Neşr-i Nokre, Tahran 1337, s. 575, 581.

¹³ Ebulkasım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-el Âlem*, (Trc. Ali b. Abdulselam Kâtib), Meşhed 1368, s. 193.

¹⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 388. "Seyhun kıyısında nehrin gerisinde meşhur bir şehir olup oradan Semerkand'a kadar on günlük yol vardır. Şehrin içinden bir nehir geçer ve kenarında bir dağ kâindir". Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II., Sazman-ı Mirâs-ı Ferhengî Kişver, yy, ty, s. 271. "Semerkand'dan Hocend'e yedi merhale ve Hocend'den Şaş'a dört merhalelidir". Ebü'l-Fidâ, *Büldân*, s. 557. "Hocend batıya doğru Endican'a beş fersah yoldur ve kadim şehirlerdendir. Hâce Kemâl Hocend'dendir. Kalesi yüksek bir yerde vakidir. Hocend'in av yeri güzeldir çok fazla beyaz ahu, dağ keçisi, geyik ve tavşan elde edilir. Hocend'den doğuya beş altı fersah olur. Hocend ve Kend-i Badam arasında Ha-Derviş olarak bilinen bir çöl vardır bu çölde sürekli rüzgâr eser." Menûçehr Sütüde, *Âsâr-i Târih-i Verarud ve Hârezm*, C. III., Gencîne-i Coğrafya-yı Tarih-i İran, Tahran 1388, s. 5-6. "Fergana'nın Semerkand'dan gelirken sağdaki ilk kasabası olan Hucende, Sir Deryâ'nın sol kıyısı boyunda yer alır ve ona bitişik güneye doğru bir fersah mesafede Kend dış mahallesi vardı." Strange, *Doğu Hilâfeti*, s. 576. Şehrin kasabaları hakkında bkz; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Tsh. Menûçehr Sütüde), Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1362, s. 111-112. Şehir hakkında ayrıca bkz; Muhammed Kazvinî, "Hocend ve Hokand", <http://ensani.ir/file/download/article/20120614185909-6011-20.pdf> (Erişim Tarihi: 29.05.2021).

¹⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 178.

Hocend şehri üç ana bölümden oluşmaktaydı: içinde hapisanenin bulunduğu muhkem bir kale, camiye içeren ve bir duvarla çevrili iç şehir, sarayın bulunduğu yerde bir duvarla muhafaza edilen meydan (ribat).¹⁶ *İpek Yolu üzerinde bulunması, mamur ve verimli toprağa sahip olması sebebiyle de cazibe merkezi bir şehirdi.* Ahalinin geçim kaynakları arasında besicilik yaygındı aynı şekilde balıkçılık ve avcılık da ekonomisine yardımcı oluyordu.¹⁷ Ancak kalabalık nüfusa sahip olması hasebiyle Hocend ve havalisinden elde edilen mahsuller ihtiyacın tamamını karşılayamıyor halkın ihtiyacı olan zahire buraya Fergana'nın diğer bölgelerinden ve Ustrûşene'den getiriliyordu.¹⁸ Bununla birlikte etrafını çevreleyen meşhur bağ ve bahçelere, zengin meyvelere sahiptir. Öyle ki klasik İslam coğrafyacısı Hamevî memleketin hiçbir yerinde burada yetiştirilenlerden daha güzel ve iyi meyveler olmadığını söyler.¹⁹

Hocend bulunduğu konum itibariyle bölgenin aktif ticaret ağını destekleyen bir özelliğe sahipti. Nitekim gerek Seyhun'un kıyısında yer alması gerekse İpek Yolu güzergâhında bulunması itibariyle Mâverâünnehr'in önemli ticaret pazarlarından biri idi. Seyhun'un kuzey kıyısında, şehrin karşısında Çâç (Şâş) ve Fergana'dan gelen tüccarların uğrak yerleri vardı. Etrafının Semerkand, Çâç ve Fergana vadisi gibi ekonomik ve kültürel canlanmanın yaşandığı şehirlerle çevrilmesi de şehrin kalkınmasına yardımcı oluyordu. *Orta Asya ticaret yollarının kavşağında elverişli konumu iktisadi kalkınmayı ve nüfus artışını teşvik ediyordu.* Ticaret ağının gelişmesi, Seyhun'un yukarı ve aşağı mecrasından mal taşımacılığının büyümesi ve hem karadan hem de nehirden getirilen cevherlerin²⁰ eritilmesi

¹⁶Keith Hitchins, "Khujand", *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/khujand-city-in-northwestern-tajikistan> (Erişim Tarihi: 03.08.2021); C. E. Bosworth, "Khudjand(a)", *EP* (İng.), C. V., Leiden 1986, s. 45; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 388-389; Strange, *Doğu Hilâfeti*, s. 576; Barthold, *Türkistan*, s. 179; Kurtuluş, "Hucend", s. 272.

¹⁷ Abdulmenan Nasruddîn Hocendî, "Hocend", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XV., Tahran 1390, s. 204-205; <https://www.yjc.news/fa/news/5345184/شهر-های-که-چنگیز-خان-آنها-را-ویران-کرد> (Erişim Tarihi: 04.08.2021)

¹⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 389; Barthold, *Türkistan*, s. 179; Kurtuluş, "Hucend", s. 272.

¹⁹ Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 271. "Her tarafı bağ ve bostandır. Bostanları ve evleri dağınıktır. Burası hoş ve güzel meyveleri olan bir şehirdir. Halkı güzel ve insanlık sahibidir." İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 388-389. "Meyvesi çok hoştur, narı güzellikle bilinir. Semerkand elması ve Hocend narı için böyle söylerler. Kend-i Badam onun tâbilerindedir. Hümmüz ve Hindistan'a buradan badem gider." Sütüde, *Âsâr-i Târih*, s. 6.

²⁰ Hocend değerli cevherler açısından da zengin bir şehirdi. "Hocend'den firuze madeni çıkarırlar ve ona Hocendî derler üzerindeki renk benzer değildir, zıt olur ve rengi çabuk dönüşür sarı renk olur." Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, (Çev. Meryem Doygun), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 124.

de önemli meslek gruplarının doğmasını destekliyordu. Yine şehir 1013 ve 1021 yılları arasında bol miktarda dirhem ve daha sonra bazı bakır sikkeler üreten bir darp merkeziydi.²¹ Bu ekonomik canlılık zanaatkarların da kalkınmasına yardımcı oldu. Öyle ki zanaatkarlar mallarını genellikle şehirdeki düzenli pazarlarda satardı ancak üretim arttıkça yerel tüccarlar mallarını Seyhun ve Çin'e giden asırlık ticaret yolları da dahil olmak üzere Hindistan ve İpek Yolu üzerindeki diğer şehirlere götürdüler. Aynı zamanda şehir sakinleri ek gıda maddeleri ve hammaddeler sağlamak için bazen kırsaldan bazen uzak yerlerden gelen çiftçilere bağımlı olduklarından tarım da şehir ekonomisinde çok önemli bir rol oynadı. Göçebeler, şehir ahalisiyle düzenli ticarete girdiler, zanaatkarların malları için hayvan ve diğer ürünleri değiş tokuş ettiler.²²

Hocend yalnız aktif ticaretin sağlandığı bir şehir olmasıyla değil ayrıca Orta Asya'nın önemli bilim ve eğitim merkezi olarak kabul edilmesiyle de bilinir. Başta astronomi ve matematik olmak üzere çeşitli alanlarda çalışmalar yapan meşhur âlimlerden kimi Hocend şehrine nispet edilir. Zamanının ileri gelen mutasavvıflarından ve şairlerinden Hâce Kemâl Hucendî²³, filozof Ebû İmrân Mûsâ b. Abdullah el-Hucendî, matematik ve astronomi bilgini Hâmid b. Hıdır el-Hucendî bu cümledendir.²⁴

Moğolların Hocend'i işgali ve Timur Melik'in şehri müdafaası

Cengiz Han Sultan Muhammed'in son hamlesinden sonra çelik gibi bir disipline ve nizama sahip ordusunu sultanın hâkimiyetindeki şehirlerin üzerine sevk etmiştir. Otrar şehrine yaklaştıklarında ise ordusunu dörde taksim etmiş oğullarını, Noyanlarını ve komutanlarını birliklerin başında muhtelif şehirlere göndererek oraları ele geçirmeye memur etmiştir. Ulag Noyan²⁵, Seketu²⁶ ve Togay²⁷ kumandanlığındaki 5000 kişiden müteşekkil

²¹ Hitchins, "Khujand".

²² Hitchins, "Khujand".

²³ Sütûde, *Âsâr-i Târih*, s. 6; Hitchins, "Khujand".

²⁴ Kurtuluş, "Hucend", s. 273.

²⁵ Barin kabilesinden olduğu bilgisine dair bkz; Barthold, *Türkistan*, s. 441. Howorth bu ismi Alan Noyan olarak zikreder. Howorth, *Mongols*, s. 77. Hartog'a göre Benâket'i almak için gönderilen birlikleri Ulag Noyan yönetiyordu. Leo De Hartog, *Cengiz Han*, (Çev. Serkan Uzun), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 104. Alak Noyan olarak geçtiği yere dair bkz; Pâzûki, *Târih-i İran*, s. 11; Engin Tunalıoğlu, "Şecere-i Türk'e Göre Harezmi Seferinden Ölümüne Kadar Cengiz Han Devri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1969, s. 19.

²⁶ Reşîdüddin'de Sektur bkz; Reşîdüddin, *Câmiu't*, s. 356. Howorth bu ismi Sektu Buka olarak telaffuz eder. Howorth, *Mongols*, s. 77. D'ohsson Suğtu olarak okur. M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 102. Vassâf'a göre Seketu ve Togay Ulag Noyan'ın oğullarındandı. Vassâf,

bir orduyu da Fergana sınırına göndererek bu civardaki şehirlerin ele geçirilmesine görevlendirmişti. Bu birliğin ilk durağı Benâket ²⁸ şehri olmuş şehrin meliki İletgü Moğolların tahakkümüne ²⁹ karşı çok fazla mukavemet gösteremeyerek itaat yolunu tercih etmiştir.

Hârezm şehirlerindeki direniş ve teslimiyet kararı Moğollarla ilgili olduğu kadar Hârezmli emîrlerin şahsi düşünceleriyle de ilgiliydi. Öyle ki Moğol işgali sırasında kimi şehir emîrlerin şahsi kararı neticesinde direniş seçiyor kimi de yine emîrlerin mukavemette gevşek davranması veyahut firar etmesi sebebiyle zahmetsizce Moğolların eline düşüyordu. Benâket ve Hocend şehirleri ilkinin mukavemetsiz teslimiyeti ikincisinin de dikkate şayan direniş itibarıyla bu duruma emsal mahiyetindedir.

Moğollar Semerkand, Buhara ve Otrar şehirlerini ele geçirdikten sonra Fergana tarafına indiler. Hocend şehrine hareket eden Moğol ordusunun Buhara, Semerkand, Otrar ve ele geçirilen diğer “kasabalar ve köylerden” toplanan 50.000 haşerden ³⁰ ve 20.000 Moğol’dan mürekkep olduğu söylenir.³¹ Birliklerin tamamı onluklara ve yüzüklere ayrılıp her birinin

Târih-i Vassâf, s. 388. Barthold bu kumandanın sağ cenahın binbaşlarından olup Kong-Hoten kabilesine mensup olduğunu söyler. Barthold, *Türkistan*, s. 441. Kafesoğlu bu ismi Suketü Çerbi olarak telaffuz etmekle birlikte seçkin bir Moğol kumandanı ve sağ cenah binbaşısı olduğunu söyler. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 253, 257. Bu ismin farklı varyantlarına dair ayrıca bkz; Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 193; Tunahıoğlu, *Cengiz Han*, s. 19.

²⁷ Tugai olarak geçtiği yere dair bkz; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 257.

²⁸ Mezkûr şehrin adı kaynaklarda Fenaket olarak da geçmektedir. Şîrin Beyânî, *Dîn ü Devlet der İrân Ahd-i Mogul*, C. I., Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1389, s. 100; E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I., Trübner & Co., London 1888, s. 278; Şebânkâreî, *Ensâb*, s. 235.

²⁹ بروز چهارم امان خواستند
همه غرقه در موج خون آمدند

به پیکار سه روز بر خاستند
ز شهر بناکت برون آمدند

Üç gün savaşa kalktılar

Dördüncü gün aman istediler

Benâket şehrinden çıktılar

Hepsi kan dalgasında boğuldular.

Benâket şehrinin Moğolların eline düşmesinden sonra uğradığı felaketi anlatan mezkûr şiir için bkz; Pâzûki, *Târih-i İrân*, s. 14. Şiir çevirisi Meryem Doygun’a aittir.

³⁰ Haşer umumiyetle düzensiz ordu ve düzensiz asker manasını ifade eden bir terimdir. Moğollar zamanında bunlardan tahta ve taş getirme, hendekleri, yıkık hisarları ve ırmakları doldurma gibi askerî işlerde istifade ediliyordu. Âştîyânî, *Târih-i Mogul*, s. 27. Kafesoğlu da haşerin ele geçirilen bölgelerden teşkil olunan esirlerden müteşekkil ordu olduğunu söyler. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 258.

³¹ Menuçehr Pezeşk, “Timur Melik”, *Tarihçe-i Makale*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/224552/تیمورملک> (Erişim Tarihi: 03.08.2021); Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 177; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 126; Mîrhând, *Ravzatü's*, C. VIII., s. 3845; Reşîdüddin,

başına bir Moğol tayin edildi. Hocend bu tarihte Hârezmşah'ın cesur emirlerinden biri olan Timur Melik³² tarafından müdafaa ediliyordu. Moğol işgali sırasında kimi zaman bulunan çözüm yollarıyla şehirlerin Moğolların eline geçişi zorlaşmış ve henüz işgal edilmeyen şehirlerde halkın maneviyatı yükselmiştir. Nitekim bu direniş ve savunma taktikleri neticesinde bazı şehirler kaderini Moğolların değil kendilerinin tayin etmesini sağlamışlardır. İşte bunlardan biri de Seyhun'un kıyısında kâin Mâverâünnehir bölgesinin önemli ve büyük şehirlerinden Hocend'dir. Şehrin emîri Timur Melik Hârezm şehirleri tek tek Moğolların eline düşerken gösterdiği şecaat ve sebat ile Moğolların tahakkümünü bir dereceye kadar kıran zamanının önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur.

Timur Melik Benâket şehrinde yaşananları ve şehrin akıbetini haber alınca Moğollara karşı mukavemet yolunu tercih etti ve ciddi hazırlıklar yapmaya başladı. Moğol ordularının hücumlarına karşı Hocend ahalisinin ilk tepkisi şehre kapanmak oldu Timur Melik de yanında az sayıdaki birlik ile 70.000 kişilik bu ordunun karşısında duramayacağını anlayınca kuvvetlerinin en seçkinlerinden 1000 muharip ile³³ Seyhun'un içindeki

Câmiu't, s. 442; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 388; Ali Ekber Velâyeti, *Îrân ez Hamle-yi Mogol ta Pâyân-i Timuriyan*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1392, s. 218; C. E. Bosworth, "Khudjand(a)", s. 45. Moğol ordusunun 75.000 kişiden müteşekkil olduğu bilgisine dair bkz; Kurtuluş, "Hucend", s. 272. Kafesoğlu da 5000 kişiden mürekkep ordunun Benâket'i almaya memur edildiğini ve Hocend için ayrıca büyük bir ordu sevk edildiğini söyler. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 253. Cengiz Han'ın Hocend'i ele geçirmek için 5000 kişilik bir ordu memur ettiği bilgisinin geçtiği yere dair bkz; Sir Percy Sykes, *Târîh-i Irân*, (Trc. Seyyid Muhammed Taki Fahrâdî Gilânî), C. II., Tahran ty, s. 105.

³² Cüveynî Timur Melik için "Eğer Rüstem Pehlivan onun zamanında olsaydı ona seyis dışında bir şey olamazdı" demek suretiyle emîrin kuvvetinin mesabesi hakkında dikkate şayan bir benzetme yapar. Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 177; Tercüme, s. 126. Mîrhând da Cüveynî'ye benzer bir ifade ile "Rüstem ve İsfendiyyar onun savaşından ar duyardı" der. Mîrhând, *Ravzatü's*, C. VIII., s. 3845. Ayrıca bkz; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Baron Desmaisons), Akademiye-i İmparatoriye, Petersburg 1871, s. 106; Tunahioğlu, *Cengiz Han*, s. 19. Grousset Timur Melik'ten Hocend şehrinin enerjik valisi olarak söz eder. Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnalçık), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 248. Bu nevi övgüler için ayrıca bkz; Lokman Baymatof, "Timur Melik der Hafize-i Tarih-i Hocend", *Neşriye-i Keyhan Ferhengî*, S. 215, Şehriver, 1383, s. 64; Âştîyânî, *Târîh-i Mogul*, s. 35; Bretschneider, *Asiatic Sources*, s. 278; Destgayb, *Hücum-i Ordu*, s. 193; Pâzûki, *Târîh-i Irân*, s. 14-15; Baymatof, "Timur Melik", s. 64. Şebânkâreî Timur Melik'i hem Benâket hem Hocend hâkimi olarak zikreder. Şebânkâreî, *Ensâb*, s. 235. Timur Melik h. 609 senesinde Sultan Muhammed Hârezmşah tarafından Hocend hâkimi oldu. Baymatof, "Timur Melik", s. 62.

³³ <https://rch.ac.ir/article/Details/10758> (Erişim Tarihi: 04.08.2021); Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 177; Tercüme, s. 126; Âştîyânî, *Târîh-i Mogul*, 35; Bretschneider, *Asiatic Sources*, s. 278; Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 197; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 258; Pâzûki, *Târîh-i Irân*, s. 15; Velâyeti, *Îrân*, s. 218; <https://www.yjc.news/fa/news/5345184/>-آنها را- شهر هابی-که جنگیز خان-انهارا- ویران کرد

adalardan birinde, Hocend'e yakın fevkalade müstahkem bir kale yaptırarak oraya iltica etti.³⁴ Timur Melik ve beraberindekiler bu kalede Moğollara karşı savunma tedbirleri almakla meşgul oldu. Kaleyi gören Moğol kumandanları hayrete düşse de bir an evvel harekete geçtiler. Öyle ki ok ve mancınıkların isabeti için kale mesafesinin uzak olduğunu müşahede edince ırmağın kale yönündeki en dar mevziini taşla doldurma yolunu tercih ettiler. Mutat olduğu üzere bu güç iş için orduda bulunan haşeri kullandılar ve bunlar yaya olduğu halde üç fersah kadar uzaklıktaki dağdan taş getirerek nehre döktüler.³⁵ Moğolların bu hazırlıkla amacı nehir mecrasının kapatılmasını sağlayarak ³⁶ müdafilerin sığındığı kaleyi ok ve mancınık darbeleriyle yıpratmak ve onları teslim mecbur bırakmaktı.

Böylesi bir tedbir hareketinin tatbiki her ne kadar zor olarak görülse ve bir hayli vakit alacağı düşünülse de Moğolların bu yöndeki amacının yavaş yavaş gerçekleştiğini müşahade eden Timur Melik'in buna karşı ilk hamlesi savunmaya muhkem kayıklarla devam etmek oldu. Timur Melik bu kayıkları oldukça ilginç bir yöntemle hazırlamış ve Moğol saldırılarını burada karşılamıştır.

Müdafaa tedbiri olarak önceden yetmiş adet kayık yaptıran Timur Melik daha sonra bu kayıkları ıslak keçelerin üzerini sirke ile kilin karışımından elde ettikleri macunla sıvattı. Bu keçeler üzerindeki muhtelif yerlere küçük pencereler açarak bunları kayıkların üzerine gerdirdi. Her sabah bunlardan altısı bir tarafa kalanları da başka taraflara giderek savaşıyor ok darbeleri ise bu kayıklara tesir etmiyordu. Moğolların kayıklara attığı ateş, petrol ve taşlar da suya batıyor onlara isabet etmiyordu veya hedefe ulaşsa bile istenilen etkiyi göstermiyordu. Nitekim Moğolların bu etkisiz hamleleri müdafilerin elini güçlendiriyor, yaptıkları ani baskınlarla güçlerini kırıyor ve onları kendilerinden uzaklaştırıyordu. Moğollar kayıkları ortadan kaldırmak için çok çabaladıysa da mümkün olmadı. Diğer taraftan Timur Melik'in Moğolları zorlayan çözümü bir dereceye kadar tesir etti lakin bu hal devamlı olmadı zira kaledekiler erzak konusunda sıkıntıya düştü. Bu durum karşısında yeni bir karar tatbik etti ve işlerin zora girdiği anda ağırlıklarını da yanlarına alarak önceden hazırlanan kayıklarla birlikte suda şimşek gibi

³⁴ Kale öylesine muhkemdi ki ona "devlerin eli bile erişemezdi". Tunaloğlu, *Cengiz Han*, s. 19. Adadaki kale ve hisar oldukça müstahkem idi ve Moğolların eline geçmesi güçtü. Bu yüzden ona taş ve ok işlemiyordu. <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

³⁵ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 178; Tercüme, s. 126; Pezeşk, "Timur Melik"; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>. Bu iş için 50.000 kişinin kullanıldığı bilgisine dair bkz; Tunaloğlu, *Cengiz Han*, s. 19.

³⁶ Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 258; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

ilerlemeye başladılar ve kuzeye doğru hareket ettiler. Ellerinde tuttıkları meşaleler olduğu halde Seyhun üzerinde süratle ilerlediler. Bu sırada Moğol ordusu da komutanlarının emri mucibince nehir kenarında yürümek suretiyle onları takip ediyor nehir yönüne attıkları seri oklarla bir an önce müdafilerin mukavemetini kırmayı ve kovalamanın neticelenmesini istiyordu. Timur Melik de ihtiyaç hâsıl olduğu vakit kuvveti zayıflayan kayığın olduğu yöne gidiyor ve Cüveynî'nin tabiriyle *asla şaşmayan can yakan ok darbeleriyle*³⁷ Moğol askerlerini o civardan uzaklaştırıyor hatta zaman zaman onlara üstünlük sağlıyordu. Kafesoğlu bu ahvali “kanlı bir şehrayin heybetinde”³⁸ diye tasvir ederek taraflar arasındaki çatışmanın şiddetini ortaya koyar.

Timur Melik Moğollar karşısında yiğitlikle savaşa da sonunda arazinin her tarafından sıkıştırıldığını görünce yanındaki bir grupla beraber önceden hazırlanan kayıklara binerek Moğolların eline henüz geçen Benâket'e doğru hareket etti. Orada Moğolların kayıkların geçişini engellemek için nehre çektikleri zincire tesadüf etti. Ancak tek bir hamle ile bu kalın zinciri kırıp kayıkları oradan geçirdi. Moğol askerleri de peşlerini bırakmadı ve vuruşa vuruşa takibe devam ettiler. Timur Melik Otrar, Cend ve Sığnak'ı süratle geçti ancak Barçınlîğkent sınırına ulaştığında Moğol komutanı Uluş-İdi³⁹ ordusunun Ceyhun'un her iki tarafını da tuttuğunu, kayıklardan barikat yapıp üzerine mancınıklar kurdurduğunu ve nehrin iki tarafına konuşlanan askerlerin yardımıyla müdafilere kesin darbe vurma hazırlığında olduğunu haber aldı. Ancak Timur Melik bu engelden de kurtuldu ve Barçınlîğkent'in kenarına ulaştığında maiyetiyle birlikte sudan hızla geçip çöle doğru yol aldı. Moğol askerleri de vakit kaybetmeden onun peşine gitti aralarındaki mesafe süratle kapanmasına rağmen Timur Melik zaman zaman yük taşıyan maiyetinin yanına gidiyor düşman kuvvetlerini oyalıyor ve peşine tekrar yerine dönüyordu.⁴⁰ Timur Melik bu halde birkaç gün savaştı ancak Moğol askerlerinin sayısı günden güne artıyor Timur Melik'in işi zorlaşıyordu. Nitekim yanındaki askerlerin çoğu öldürüldü ve ağırlıkları da Moğolların eline geçti. Buna rağmen mücadele etmekten imtina etmedi ve yanında az sayıda adam kalmasına rağmen düşman eline düşmemek için son ana kadar celadete savaştı. Ancak yanındaki son birkaç kişi de öldürülünce yalnız ve silahsız kaldı öyle ki biri kırık üç okundan başka bir şeyi kalmadı. Peşinden giden Moğollardan birinin gözünü oku ile kör etti diğerlerine de yanında sadece iki oku olduğu halde “Yanımda sizin sayımızca okum var, geri

³⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 178; Pâzûki, *Târîh-i İran*, s. 15; Baymatof, “Timur Melik”, s. 64.

³⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar*, s. 259.

³⁹ Uluş-İdi olarak geçtiği yere dair bkz; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

⁴⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 179; Tercüme, s. 127.

dönmeniz ve canınızı korumanız sizin yapacağınız en iyi iştir” diyerek Moğolları geri döndürmeye muvaffak oldu.⁴¹

Moğollara karşı verdiği bu çetin mücadele sonunda Hârezm’e ulaştı⁴² ve burada asker toplayarak Barçınlîğkent’e revan oldu. Moğollar bu şehri ele geçirip başına bir Moğol şahnesi tayin edip ayrılmıştı. Timur Melik bu şehre vasil olduğu vakit şahneyi ortadan kaldırdı ve akabinde Hârezm’e geri döndü. Bundan sonra Horasan sınırına dörtünale gitti ve Şehristâne’de⁴³ kâin Sultan Muhammed’e ulaşarak onun saflarına katıldı.⁴⁴ Kaynaklar Timur Melik’in ölünceye kadar Celâleddin Hârezmşah’ın yanında kaldığı hususunda ittifak halindedir.⁴⁵ Celâleddin de Timur Melik’i yanından ayırmamış Moğolların Hârezm’deki tazyikine daha fazla dayanamayacağını anladığında yanına Timur Melik olduğu halde şehri terk etmiştir. Timur Melik bu zamanda da devlete sadakatle hizmet etmiş ve Celâleddin’in en sadık adamlarından biri olarak Moğollara karşı verdiği çetin mücadelelerde daima onun yanında yer almıştır.

Cüveynî Timur Melik’in bundan sonraki ahvali hakkında malumat veren nadir müelliflerden biridir. Müellifin kaydına göre Timur Melik sultanın yanından ayrıldıktan sonra ehl-i tasavvuf libası giyerek Suriye’ye gitti ancak burada çok kalmadı, fitneler durulunca Fergana’ya vasil oldu. Birkaç yıl süren ikametinden sonra Hocend’e yıllar önce ayrıldığı şehre geri döndü. Bir

⁴¹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 178-179; Tercüme, s. 126-127; Ebu’l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 108; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, C. III., s. 30; Mîrhând, *Ravzatü’s*, C. VIII., s. 3846; Muhammed Lârî, *Mir’atü’l-Edvâr*, s. 654; Reşidüddin, *Câmiu’t*, s. 357. Timur Melik’in mücadelesi hakkında ayrıca bkz; Joachim Barkhausen, *İmperatürî Zerd Çengiz Han ve Ferzendâneş*, (Trc. Erdeşîr Nîkpûr), Çaphane-i Daverpenah, Tahran 1346, s. 100; Şebânkâreî, *Ensâb*, s. 235; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 387-388; Âştîyânî, *Târih-i Mogul*, s. 35; D’ohsson, *Moğol*, s. 102-103; Hartog, *Cengiz Han*, s. 104; Pâzûki, *Târih-i İran*, s. 15; *Sergozeşt-i Çengiz*, s. 54.

⁴² Hârezm’e h. 617 (m. 1220) yazında ulaştığı bilgisine dair bkz; Hasanzâde, *Hârezmşahîyan*, s. 198.

⁴³ “Hârezm’in güneyindeki Rîgistan’ın sonlarına ve Nesâ’ya yakın *el-Milel ve’n-Nihal* kitabının sahibi Muhammed b. Abdilkerîm Şehristânî’nin vatani”. Âştîyânî, *Târih-i Mogul*, s. 35; Velâyeti, *Îrân*, s. 219.

⁴⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 179; Tercüme, s. 127; Pezeşk, “Timur Melik”. Mîrhând’a göre Timur Melik birkaç gün sultanın hizmetinde kalarak onun atfet ve inayetini kazandı daha sonra yanından ayrıldı. Mîrhând, *Ravzatü’s*, C. VIII., s. 3847; Tunalıoğlu, *Cengiz Han*, s. 20. Timur Melik Sultan Muhammed’den bir işe yükseltilmediğini görünce bir süre sonra ondan ayrıldı. Velâyeti, *Îrân*, s. 220.

⁴⁵ “Çok geçmeden Timur Melik, Celâleddin’e ve yükseltmekte olduğu orduya katılmak için güneye doğru hızla ilerledi”. Peter Brent, *The Mongol Empire*, Weidenfeld and Nicolson, London 1976, s. 65. Bu ise Hârezmşahlar’ın iki cesur savaşçısı olarak Celâleddin ve Timur Melik’in iş birliği ve dostluğunun yadsınamaz bir kanıtıdır. Baymatof, “Timur Melik”, s. 63.

zaman daha oradan oraya savruldu en sonunda Ögedey'in oğlu Kadakan tarafından öldürüldü.⁴⁶

Timur Melik'in mezkûr mücadelesi Moğol tazyikine gösterilen en ciddi mukavemet örneklerinden sayılır. Nitekim bu yönüyle diğer şehirler arasından temayüz eden Hocend müdafaasını müellifler de yalnız Timur Melik minvalinden kaleme almış ve onun ayrılışından sonra Hocend'in akıbeti konusunda yeterli malumat vermemişlerdir.⁴⁷ Buna rağmen Timur Melik'ten sonra Hocend'in Moğollar tarafından kolaylıkla ele geçirildiğini tahmin etmek güç değildir.⁴⁸ Zira Moğolların yeni kuvvetlerle takviye edilen ordusu karşısında şehrin direnişinin daim olmayacağı tarihî hakikat mesabesindedir.

Hocend'in Moğolların gücünü ve sabrını sınavacak kadar direniş göstermesi elbette Timur Melik ile maiyetinin göstermiş olduğu vefa, celadet ve sebatla alakalıdır. Timur Melik'in bu müdafaasının Moğol atlarının toynaklarının çiğnediği Hârezm topraklarını işgalden kurtarmaya yeteceğini düşünmek gerçeğe mugayir görülmektedir. Lakin Timur Melik'in eldeki kısıtlı imkânlarla düşmanın karşısına çıkmaktan geri durmaması ve çağının

⁴⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 179-180; Tercüme, s. 128; Mîrhând, *Ravzatü's*, C. VIII., s. 3848; Velâyeti, *Îrân*, s. 220; Tunahöğlu, *Cengiz Han*, s. 20; Pezeşk, "Timur Melik"; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>. Pâzûki de Timur Melik'in başlangıçta Hârezm'e oradan Irak'a gittiğini, Irak'tan ise Şam'a hareket ettiğini fitnelerin durulmasından bir müddet sonra Fergana ve Hocend'e geri döndüğünü Moğol eliyle öldürülene kadar tanınmadan yaşadığını söyler. Pâzûki, *Târîh-i İran*, s. 15. Benzer malumat vermekle birlikte Timur Melik'in ölümünü "işgalcilere karşı mukavemet kahramanlarından birinin tarih sahnesinden çekilmesi" olarak tarif eder. Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 198. "Timur Melik Şam'a gidip orada birkaç sene kaldıktan sonra Hocend'e döndü ve gördü ki Cengiz Han Hocend'e Ögedey Kağan'ı vali nâspetmiş. Ögedey'e giderken yolda Katkan oğluna rast geldi. Katkan onu tanıyıp bağlattı. Moğollarla olan vuruşlarını sordu. Timur Melik bir perva cevaplar verdi. Katkan oğlan kızıp Timur'u bir okla vurdu. Timur hemen öldü." Tunahöğlu, *Cengiz Han*, s. 20.

⁴⁷ Baymatof Hocend'in zaptı ve Timur Melik hususundaki bilgilerin yalnız İslam müelliflerinin eserlerinden takip edildiğini, Çinli ve Moğol müelliflerin Moğol hanlarının siyasetine bağlılıklarından dolayı eserlerinde bu bilgilere yer vermediklerini özellikle Hârezmşahlr Devleti'nin istila tarihi hakkında hiçbir şey yazmadıklarını, aynı zamanda beyan edilen vakaların doğru olmadığını söyler. Baymatof, "Timur Melik", s. 62.

⁴⁸ Beyânî şehrin Moğollar tarafından ele geçirilip katliam yapıldığını kaydeder. Beyânî, *Dîn ü Devlet*, s. 100. "Şehirdeki insanların kaderi diğer şehirler gibi oldu. Sanatkârları ayırdılar gençleri haşer olarak götürdüler ve sıradan insanları öldürdüler". Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 197. Hocend'in Timur Melik ve adamları oradan ayrıldıktan hemen sonraki gün herhangi bir direnişle karşılaşmadan Moğollara teslim olduğu bilgisine dair bkz; Jacob Abbott, *History of Genghis Khan*, Harper&Brothers Publishers, New York 1873, s. 280. "Şehir sonra Batu Han (1227-1256) ve Berke Han (1256-1266) dönemlerinde doğrudan Altın Orda Hanlığının kontrolüne geçti. Sık sık yapılan baskınlar ve genel düzensizlik şehir ekonomisinin çökmesine sebep oldu ancak mahalli vali Mesud Bey (ö. 1289) tarafından 1271'de kapsamlı bir para reformunun başlatılmasından sonra mütevacı bir toparlanma başladı." Hitchins, "Khujand".

en ciddi savunma örneklerinden birini vermesi Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerinin direnişsiz Moğolların eline düştüğüne dair tezlerin gerçeği yansıtmadığına dair bir kanıttır. Elbette Moğol işgali sırasında firarı seçerek şehirlerin zahmetsizce düşman kuvvetlerinin eline düşmesine sebep olan emîrlere ve komutanlar vardı ancak bu durum Timur Melik gibi kahramanların da olduğu gerçekliğine halel getirmez. Öyle ki bunlar bugün dahi devletlerin ve milletlerin övünç kaynağı olarak görülmüştür. Tacikler'in Timur Melik'i kendilerine atfetmeleri, "milli kahraman"⁴⁹ olarak görmeleri ve özellikle edebiyat alanındaki çalışmalarda onun kahramanlığı ile ilgili hikâyelerin yapılması da buna dairedir.⁵⁰ Özetle bu tarihî şahsiyetler milletlerin tarih şuru ve ulusal kimlik kazanımında etkin bir rol oynayarak hafızalarda yer edinmiştir.

Kaynakça

- Abbott, Jacob, *History of Genghis Khan*, Harper&Brothers Publishers, New York 1873.
- Abdullah b. Fazlillâh Vassâf, *Târîh-i Vassâfî'l-Hazret*, (Tsh. Ali Rızâ Hâciyân Nejad), C. IV., Müessesesi-yi İntişârât Danişgâh-i Tahran, Tahran 1388.
- Ahmed b. Ebî Yâkub, *el-Büldân*, (Trc. Doktor Muhammed İbrahim Âyetî), Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1343.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Âştîyânî, Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkîl-i Devlet-i Tîmûrî*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388.
- Atamelik b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvâhab Kazvîni), İntişârât-i Hermes, Tahran 1387.
- Barkhausen, Joachim, *İmperatûrî Zerd Çengiz Han ve Ferzendâneş*, (Trc. Erdeşîr Nîkpûr), Çaphane-i Daverpenah, Tahran 1346.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Baymatof, Lokman, "Timur Melik der Hafize-i Tarih-i Hocend", *Neşriye-i Keyhan Ferhengî*, S. 215, Şehriver, 1383, s. 62-64.
- Beyânî, Şîrîn, *Dîn ü Devlet der İrân Ahd-i Mogul*, C. I., Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1389.

⁴⁹ Baymatof, "Timur Melik", s. 62.

⁵⁰ Pezeşk, "Timur Melik"; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

- Bosworth, C. E., “Khudjand(a)”, *EL²* (İng.), C. V., Leiden 1986, s. 45-46.
- Brent, Peter, *The Mongol Empire*, Weidenfeld and Nicolson, London 1976.
- Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I., London 1888.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2002.
- Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Oxford 2013.
- Buniyatov, Ziya, *A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids 1097-1231*, IICAS, Samarkand 2015.
- Burgan, Michael, *Empire of the Mongols*, Facts on File, New York 2005.
- D’ohsson, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Destgayb, Abdulali, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be İran*, İntişârât-i İlm, Tahran 1367.
- Devlet, Nadir, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010.
- Diyanet, Ali Ekber, “Çengiz”, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XIX., Tahran 1395, s. 391-396.
- Doygun, Meryem, “Moğollar Karşısında Farklı Mekânlarda Mükerrer Hatalar: Otrar ve Köseadağ Karşılaştırması”, *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, s. 447-458.
- Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Baron Desmaisons), Akademiye-i İmparatoriye, Petersburg 1871.
- Ebulkasım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-el Âlem*, (Trc. Ali b. Abdulselam Kâtib), Meşhed 1368.
- Ebü’l-Ferec, *Abül-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II., TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Ebü’l-Fidâ, *Takvîmü’l-Büldân*, (Trc. Abdülmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349.
- Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, (Trc. Muhammed Tevekkül), Neşr-i Nokre, Tahran 1337.
- Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Brill, Leiden 1889.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, (Mkd. Celâleddîn-i Hümâyî), C. II-III., İntişârât-i Hayyam, Tahran 1380.

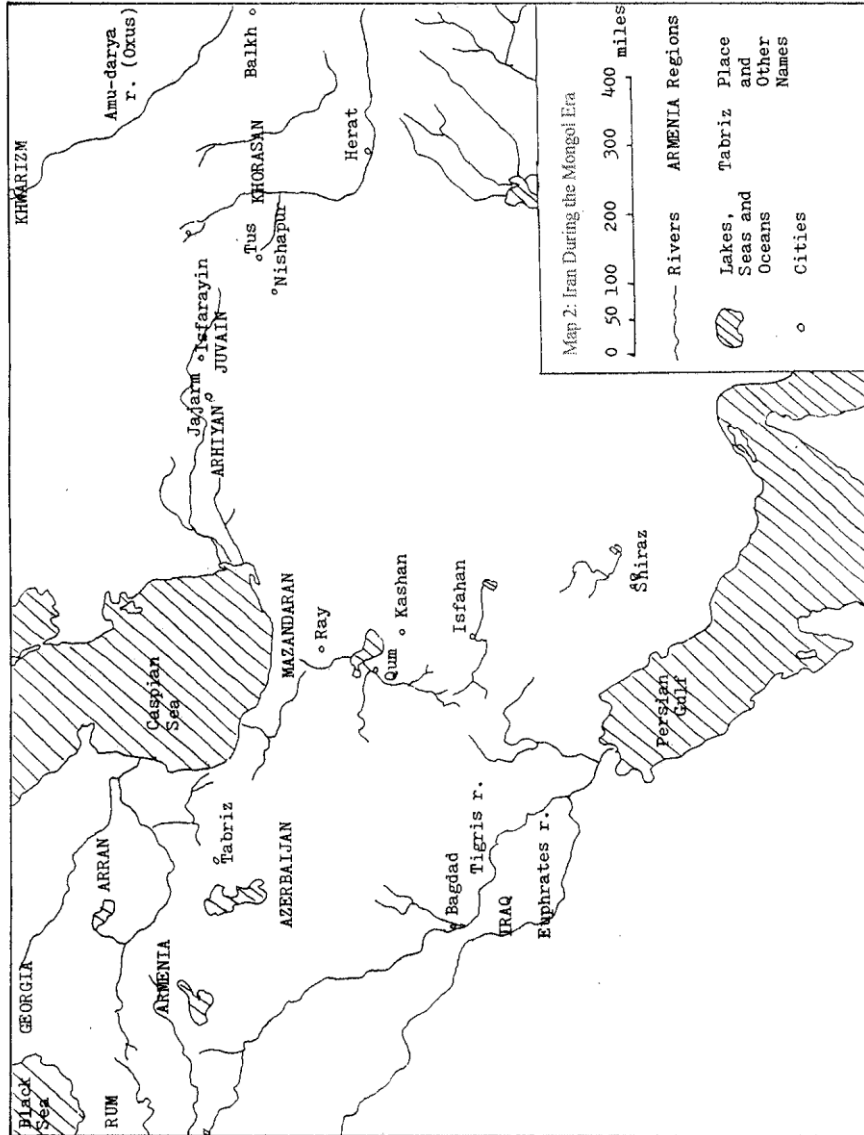
- Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnalçık), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Hamdullah Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, (Nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Müessesese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1394.
- Hartog, Leo De, *Cengiz Han*, (Çev. Serkan Uzun), Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Hasanzâde, İsmail, *Târîh-i İran der Ahd-i Hârezmşâhîyan*, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab-i Parsa, Tahran 1392.
- Hitchins, Keith, “Khujuand”, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/khujand-city-in-northwestern-tajikistan> (Erişim Tarihi: 03.08.2021)
- Hocendî, Abdulmenan Nasruddîn, “Hocend”, *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XV., Tahran 1390, s. 204-205.
- Howorth, Henry, *History of the Mongols*, C. I., Longmans, Green and Company, London 1880.
- <https://rch.ac.ir/article/Details/10758> (Erişim Tarihi: 04.08.2021)
- <https://www.yjc.news/fa/news/5345184/شهر-هایی-که-چنگیز-خان-آنها-را-ویران-کرد> (Erişim Tarihi: 04.08.2021)
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Tsh. Menûcehr Sütüde), Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1362.
- İbn Arapşah, *Fakihet el Hulefa (Cengiz Han Kısmı)*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1920.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (Trc. Ahmet Ağırakça vd.), C. IV., Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Kazvinî, Muhammed, “Hocend ve Hokand”, <http://ensani.ir/file/download/article/20120614185909-6011-20.pdf> (Erişim Tarihi: 29.05.2021).
- Köprülü, M. Fuad, *Tarih Araştırmaları I*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Kurtuluş, Rıza, “Hucend”, *DİA.*, C. XVIII., İstanbul 1998, s. 272-273.
- Lârî, Muslihuddîn Muhammed, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirhatü'l-Ahbâr*, (Tsh. Seyid Celil Sagrevaniyan), C. II., Merkez-i Pejuhişi-yi Miras-ı Mektub, Tahran 1393.

- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (Tsh. Abdülhayy Habîbî), C. II., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1389.
- Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1363.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. VII-VIII., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1380.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, (Çev. Meryem Doygun), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Pâzûki, Rıza, *Târîh-i İnan ez Mogul ta Afşâriyye*, Şirket-i Çaphane-yi Ferheng, Tahran 1316.
- Pezeşk, Menuçehr, "Timur Melik", *Tarihçe-i Makale*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/224552/تیمور-ملک> (Erişim Tarihi: 03.08.2021)
- Rahmetî, Muhsin, "Alâeddin Muhammed Hârezmşah", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XVI., 1390, s. 307-312.
- Ratchnevsky, Paul, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Blackwell, Oxford 1991.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarîh*, (Tsh. Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1387.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.
- Sergožešt-i Çengiz ve Hârezmşahiyan*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, (Haz. Adnan Eskinurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Sütûde, Menüçehr, *Âsâr-i Târîh-i Verarud ve Hârezm*, C. III., Gencîne-i Coğrafya-yı Tarih-i İnan, Tahran 1388.
- Sykes, Sir Percy, *Târîh-i İrân*, (Trc. Seyyid Muhammed Taki Fahrdâî Gîlânî), C. II., Tahran ty.
- Şihâbüddîn Muhammed Hurendizî Zeyderî Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, (Tsh. Mücteba Minovî), Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1365.
- Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Tetevî, Ahmet-Asîf Han Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, C. V., Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382.
- Togan, Zeki Velidi, *Cengiz Han (1155-1227)*, 1970.
- Tunalıoğlu, Engin, "Şecere-i Türk'e Göre Harezmi Seferinden Ölümüne Kadar Cengiz Han Devri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1969.

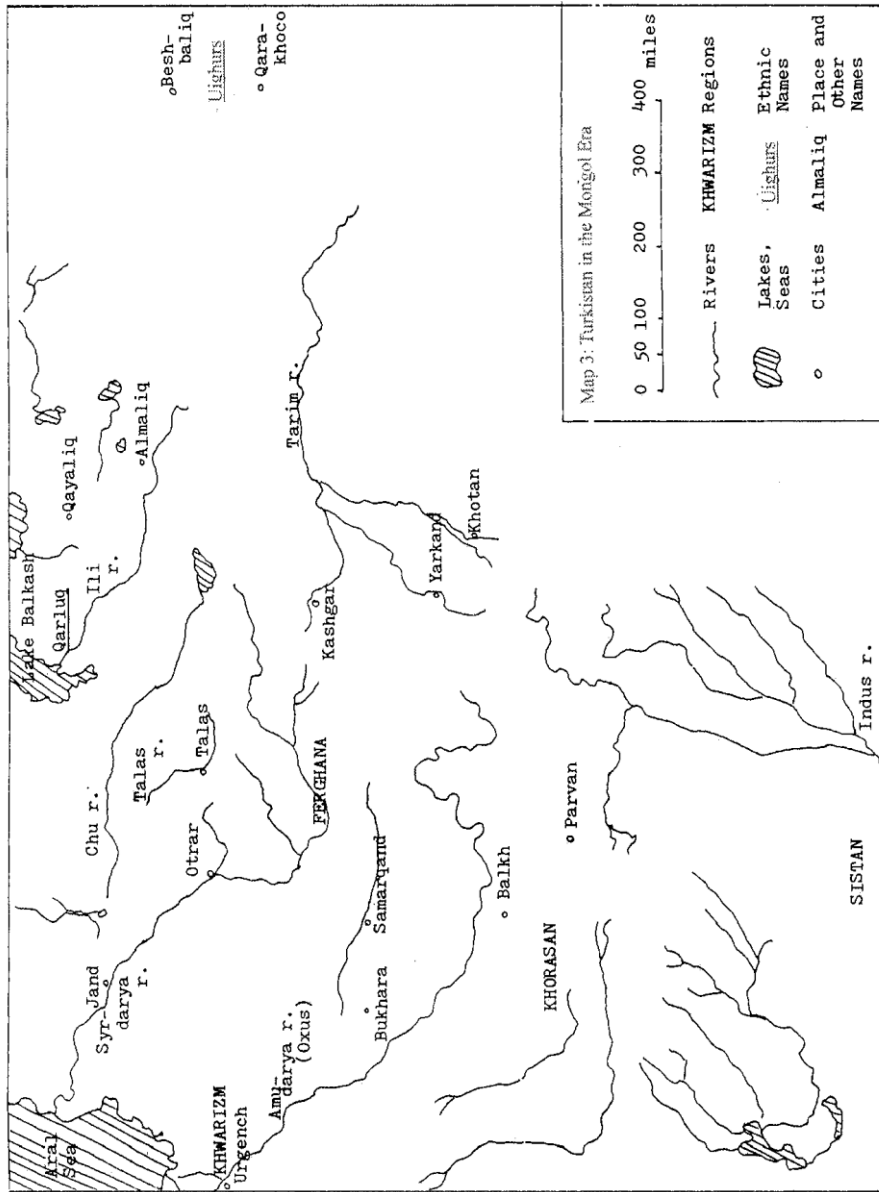
Velâyeti, Ali Ekber, *Îrân ez Hamle-yi Mogol ta Pâyân-i Timuriyan*, Müessesesi-İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1392.

Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II., Sazman-ı Mirâs-ı Ferhengî Kişver, yy, ty.

EKLER:

EK I: Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Oxford 2013, s. 35.

EK II: Buell, *Historical Dictionary*, s. 36.

**SALTANAT MAKAMINDA BİR HALİFE: EL-
MUSTAİN BİLLAH'IN HİLAFETİ (1406-1414) VE
MEMLÛK DEVLETİ SULTANLIĞI (1412)***

**A CALIPH IN THE SULTANATE: CALIPHATE (1406-1414)
AND MAMLUK SULTANATE (1412) OF AL-MUSTAIN
BILLAH**

Kâzım UZUN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 17.0.52021

Kabul: 01.10.2021

Article Info

Received: May, 17, 2021

Accepted: June. 01, 2021

Öz

Memlûk Devleti 1412 yılında sıra dışı bir gelişmeye şahit oldu. Mezkûr tarihte Kahire'deki Abbâsî halifesi el-Mustaîn Billah, bu görevine ek olarak Memlûk Devleti sultanı da ilan edildi ve yaklaşık altı ay boyunca Memlûk tahtında bulundu. Olağan dışı ve ilginç bir örnek olmasının yanı sıra bu gelişme aslında Memlûk Devleti'nin iç siyasi dinamikleriyle yakından ilgili ve doğrudan neticesiydi. Söz konusu tarihlerde Sultan Ferec'in iktidarına karşı isyan eden emirlerden ikisi Dımaşk naibi Nevruz ve Trablus naibi Şeyh el-Mahmûdî idi. Bu emirler aynı muhalif kanatta birleşerek Sultan'ı hal etmeyi başardı, ancak sonraki süreçte aralarında beliren iktidar mücadelesi her ikisinin de bir süre tahttan uzak kalmasını gerekli kılıyordu. Nihayet bu, Memlûk Devleti tarihinde farklı tezahürleri olan, taht için bir hazırlık yapma süreciydi aynı zamanda. Bu geçiş dönemi için halifenin sultanlığı gündeme geldi ve uygulandı. Sonuç olarak ortaya çıkan el-Mustaîn Billah'ın halifeliğiyle eş zamanlı sultanlığı Memlûk Devleti tarihinde özel bir yere sahip olmakla birlikte, bu uygulama Memlûk siyasal sisteminin daha iyi bir şekilde anlaşılması noktasında münferit ancak önemli bir örnek teşkil etmektedir.

* Bu çalışma, yazarın doktora tezinden (bakınız, Kâzım Uzun, *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2020) üretilmiştir.

**Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kazim.uzun@ege.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0302-5863, Bornova-İzmir Türkiye

Anahtar Kelimeler: *el-Mustaîn Billah, Memlûkler, Saltanat, Hilafet, Şeyh el-Mahmûdî*

Abstract

The Mamluk State witnessed an extraordinary development in 1412. In this date, the Abbasid caliph in Cairo, al-Mustaîn Billah, was declared the sultan of the Mamluk State in addition to his caliphate and was on the Mamluk throne for about six months. In addition to being an extraordinary and interesting example, this event is actually closely related to the internal political dynamics of the Mamluk State and is a direct result of them. Two of the emirs who rebelled against the rule of Sultan Ferec at those dates were Nevruz, Naib of Damascus and Sheikh al-Mahmudi, Naib of Tripoli. These amirs united on the same opposing side and succeeded in dethroning the Sultan, but the power struggle that emerged between them in the following process required both of them to stay away from the throne for a while. In fact, it was also a preparation process for the throne, which had different manifestations in the history of the Mamluk State. For this transition period, the sultanate of the caliph came to the fore and was implemented. Although the sultanate of al-Mustaîn Billah, concurrent with his caliphate, has a special place in the history of the Mamluk State, this practice constitutes an discrete but an important example for a better understanding of the Mamluk political system.

Keywords: *Al-Musta'in Bi'llah, Mamluks, Sultanate, Caliphate, Shaykh al-Mahmudi*

Giriş

Mısır'da kurulan Türk Memlûk Devleti bir hanedan sistemine sahip olmayışı ve tahta geçişlerde verasetin uygulanmadığı orijinal siyasi bir yapıya sahiptir. Böyle bir yapı tabii olarak saltanat makamının el değiştirmesi noktasında kendi dinamiklerini üretmiş ve bunlar uzun Memlûk tarihi boyunca uygulanmıştır¹. Bazı memlûk sultanları, kendilerinden sonra çocuklarının sultan olması için girişimlerde bulunmuş, bunlar arasında nispeten başarılı olanlar da olmuş, ancak Memlûkler tarihinin genelinde veraset usulü bir sistemleşme noktasına ulaşmamıştır². Memlûk askerî düzen ve sisteminin³ ürettiği bir netice olarak tahta çıkış büyük emirler arasından bir

¹ İlgili olarak bakınız, Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti'nde Ordu Teşkilatı", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, (ed., A. Sefa Özkaya), İstanbul, s. 224-25.

² Konuya ilişkin bir çalışma için bakınız, Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar 'Sultanı Öldüren Sultan Olur'", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/53 (2013), ss. 155-170.

³ Memlûk sistemi ve ordusuyla ilgili olarak bakınız, David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev., Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 4 (1989), ss. 211-247; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007; Cengiz Tomar, *Memlûk*

tanisinin taht için cebren veya sulh yoluyla aday olması ve diğer emirlerin bu duruma rıza göstererek biat etmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak tahtın el değiştirme süreci, memlûk askerî sisteminin özellikleriyle de ilişkili olarak çoğu zaman çetin mücadelelerin ortaya çıkışına sebep olabilmektedir. Saltanat makamına gelmek isteyen birden fazla adayın olduğu zamanlarda Memlûk emîrleri genellikle doğrudan kendilerini belli etmeyerek bir geçiş sürecinin yaşanmasına rıza göstermiş ve bu süreç zarfında da mümkün olduğunca fazla emîrin ve memlûkün desteğini sağlamaya gayret göstererek tahtı elde etme imkân ve ihtimallerini arttırmaya çalışmışlardır. Mezkûr geçiş süreçleri çoğunlukla bir önceki sultanın varisinin bir süre tahtta bulunmasına rıza göstermek veya memlûkler arasındaki desteği çok olmayan, dolayısıyla da vakti geldiğinde tahttan indirilmesi kolay olacak bir emîrin sultanlığını kabul etmek şeklinde gelişmiştir. 1412 yılında Memlûk Devleti'nde yaşanan iç çekişmeler, yaklaşık iki aylık bir fasılaya rağmen 1399'dan beri Memlûk tahtında bulunan Sultan Ferec'in saltanatını ve hayatını kaybetmesiyle sonuçlandı. Bu durum Sultan'ın halline sebebiyet veren isyanın baş aktörlerinden olan iki emîr Dımaşk naibi Nevruz ve Trablus naibi Şeyh el-Mahmûdî arasındaki ilişkinin yeni bir boyuta taşınması anlamına da geliyordu. Zira Sultan Ferec'in tahttan indirilmesinden sonra birisinin sultan olması gerekiyordu ve Emîr Nevruz ile Şeyh el-Mahmûdî bunun kim olacağı noktasında anlaşmış değillerdi. Bu halde yine emîrler arasındaki durum netleşene kadar vakti geldiğinde kolayca tahttan indirilebilecek ve sultanlık süreci mezkûr emirler açısından tehlike yaratmayacak bir kişi gerekiyordu. Bu noktada Halife el-Mustaîn'in varlığı dikkat çekti ve buna binaen aşağıda ayrıntılı şekilde ele aldığımız gelişmeler cereyan etti.

Asıl adı Ebu'l-Fazl el-Abbâs b. el-Mütevekkil olan el-Mustaîn Billah, birkaç kez hilafet makamına getirilen ve Kahire Abbâsî halifeleri arasında önemli bir yeri olan el-Mütevekkil Alellah'ın⁴ Bay Hatun isimli bir Türk cariyeden doğan oğludur. Aslında babası el-Mütevekkil evvela diğer oğlu Ahmed'i kendisinden sonra bu makama gelecek kişi olarak belirlemiş, ancak daha sonra fikrini değiştirmek suretiyle Abbâs'ı veliaht edinmişti. Nihayet Abbâs, babasının ölümünden birkaç gün sonra, 1406 yılının Ocak ayı içerisinde ve onun ahdine uygun şekilde hilafet makamına getirildi⁵. Sultan

Devleti'nde Askerî Kölelik Sistemi (1250-1517), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

⁴ Üç kez hilafet makamına gelmiş ve 1362-1377, 1377-1385, 1389-1406 yılları arasında halifelik yapmıştır. Hakkında detaylı bilgi için bakınız, Kâzım Uzun, *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2020, s. 127-152.

⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, tah., Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Beyrut 2006, s. 251; Takiyyuddin el-Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-*

Ferec, kendisine el-Mustaîn Billah lakabı verilen Halife'ye biat etti ve hil'at giydirdi. Ardından, mutat olduğu üzere dört kadı ve diğer devlet erkânının biat etmesiyle birlikte, el-Mustaîn Billah nisbesini alan Abbâs yeni halife seçilmiş oldu⁶.

1412 yılına kadar el-Mustaîn'in halifeliğinin diğer çoğu Kahire Abbâsî halifesinden ayrılan sıra dışı bir yanı yoktur. Memlûkler dönemi hilafetinin bir özelliği olarak halife protokolde önemli bir yer işgal etmekle birlikte, onun Memlûk sultanının sözünden çıkması çok kolay olmamıştır. Bazı halifelerin sultan ile ters düştüğü zamanlarda ise sürgün veya ev hapsi gibi çeşitli yaptırımlar gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, halifeler gerek ulema gerekse halk nazarında önemli bir konum ve etkiye sahip olduklarından Memlûk sultanları ihtiyaçları halinde onların bu hususiyetlerinden yararlanma yoluna da başvurmuşlardır. Memlûk sultanları ve Kahire Abbâsî halifeleri arasında kişisel bir problem yaşanmadıkça halifeler saygın pozisyonlarını korumuşlardır. Bununla birlikte, çeşitli dinî ve toplumsal etkinliklerde halife yine önemli bir figür olarak dikkat çekmektedir. Nihayet hilafet makamına gelişinden sonra Halife el-Mustaîn'in ilk yılları zikredilen bu çerçevede geçmiş ve o, Memlûk sultanıyla uyumlu bir görüntü sergilemiştir. Ancak 1412 yılına gelindiğinde işler değişmeye başlamış ve Halife el-Mustaîn kendisini siyasi gelişmelerin ortasında bulmuştur.

1399 yılında, henüz çocuk yaşta ilk kez Memlûk tahtına çıkan Sultan Ferec, 1405 Eylül ve Kasım ayları arasına denk gelen yaklaşık iki aylık kısa

Mülûk, C. 4/1, tah., Saîd Abdulfettâh Âşûr, Kahire 1972, s. 14; Bedreddin el-Aynî, *es-Seyfu'l-Muhenned fî Sîreti'l-Meliki'l-Mueyyed*, neşr., Fehim Muhammed Alevî Şeltût, Kahire 1998, s. 259; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. 13, neşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992, s. 14; İbn Tagriberdî, *Mevrîdü'l-Letâfe fî Men Veliye es-Saltana ve'l-Hilâfe*, C. 1, tah., Nebîl Muhammed Abdülaziz Ahmed, Kahire 1997, s. 255; Hatib el-Cevherî Ali b. Davud es-Sayrafî, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân fî Tevârihi'z-Zamân*, C. 2, tah., Hasan Habeşî, Kahire 2010, s. 217; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmi li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, C. 4, neşr., Abdüllatif Hasan Abdurrahman, Beyrut 2003, s. 20; Celâleddîn es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, neşr., Daru'l-Minhac, Beyrut 2014, s. 765; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâi ed-Duhûr*, C. 1/2, tah., Muhammed Mustafa, Beyrut 2010, s. 747; Muhammed b. Hasan ed-Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, C. 3, neşr. Abdullah Muhammed el-Halilî, Beyrut 2009, s. 526; Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, C. 3, neşr., Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 2002, s. 132-33; P. M. Holt, "Al-Musta'in (II) Bi'llâh", *Encyclopaedia of Islam*², C. 7, Leiden (1990), s. 723.

⁶ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:14; (anonim), *Târîhu'l-Meliki'l-Eşref Kayıtbay*, neşr., Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut, 2003, s. 100; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 1/2:747; Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî *Nüzhetu'l-Esâtîn fî men Veliye Mısır mine's-Selâtin*, neşr., Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali, Kahire 1987, s. 124-25; Mer'î b. Yûsuf, *Nuzhetu'n-Nâzirîn Tarihu men Veliye Mısır mine'l-Hulefâ ve's-Selâtin*, neşr., Abdullah Muhammed el-Kenderî, Kuveyt 2012, s. 75.

bir fasıladan sonra ikinci kez tahta çıktı. Ancak bu saltanat dönemi de ilkinden pek farklı olmadı ve güçlü emîrlerin, bu sırada henüz on altı yaşında olan Sultan Ferec üzerindeki tahakkümleri devam etti. Bununla birlikte bazı emîrlerin çıkardığı isyanlar hâlâ en büyük problem ve Ferec'in iktidarının tam anlamıyla tesis edilebilmesinin önündeki engeldi. İkinci saltanatında, daha öncekilere benzer şekilde, isyanlar yine Suriye'de başladı. Evvela Halep naibi Emîr Cekem merkezî otoritenin zayıflığını fırsat bilerek mevcut sultanın en büyük eksikliğine işaret edencesine el-Melikü'l-Âdil lakabıyla kendi saltanatını ilan etti⁷. Bölgedeki diğer naiblerin de onun himayesine girmeye başlaması ve Cekem'in halkı Ferec'in iktidarına karşı ayaklandırmaya çalışmasının ardından, Sultan Ferec ona karşı sefer hazırlıklarına başladı. Bu sırada Cekem'in Amid'te Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman ile giriştiği mücadele sırasında öldürüldüğü haberi geldi⁸. Cekem'in isyanı için planlanıp ertelenen sefer kısa süre sonra Suriye'de başlayan diğer isyanlar için gerçekleştirilmek zorunda kalacaktı ki, 1412 yılına kadar Sultan Suriye'ye toplamda yedi sefer düzenleyecekti. Mezkûr süreç zarfında Dımaşk naibi Nevruz ve Trablus naibi Şeyh el-Mahmûdî Sultan'ın en çekindiği âsiler olmakla beraber, düzenlenen Suriye seferlerinde bu emîrler yenilgiye uğratılmalarına rağmen affedilmişlerdi⁹. Nihayet 1412 yılına gelindiğinde iki muhalif, Sultan Ferec'e karşı birleşerek harekete geçti. Ferec karşı harekât olarak son Suriye seferine çıktığında, diğer seferlerde olduğu gibi Halife ve kadılar yine beraberindeydi. Taraflar Leccûn'da¹⁰ karşılaştı ve Sultan ağır bir yenilgi alarak Dımaşk'a kaçtı, bir süre daha mücadeleye devam ettiyse de desteğini kaybederek yenildi¹¹.

Sultan Ferec'in Leccûn'da yenilmesi ve beraberindeki Halife'nin karşı tarafın eline geçmesiyle onun artık tahtı elinde tutmasının çok zor olduğu iyice anlaşıldı ve ardından âsi emîrlerin direktifleriyle Halife el-Mustaîn onu

⁷ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:41; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:22.

⁸ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:45-46; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:24-25; ayrıca bakınız, Ebû Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 50-53.

⁹ Asri Çubukçu, "Ferec", *TDVİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 371.

¹⁰ Ürdün vadisinde Taberiye yakınlarında bir yer. Bakınız, Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 5, tah., Ferid Abdülaziz el-Cundî, Beyrut 1990, s. 15.

¹¹ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:207; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:98-99, 105-6; es-Sayrafi, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân*, 2:305-6, 308-9; Abdurrahman es-Sehâvî, *Veczü'l-Kelâm fi'z-Zeyl Alâ Düveli'l-İslâm*, C. 1, tah., Beşşâr Avvâd Ma'rûf - İsmâ Fâris el-Harestânî - Ahmed el-Hutaymî, Beyrut 1995, s. 419; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, tah., Muhammed Muhammed Emîn - Nebil Muhammed Abdülaziz C. 7, Kahire 1993, s. 61; ayrıca bakınız, Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Ankara 1989, s. 99-103.

sultanlıktan azletti¹². Bu yeni durumda isyanın başını çeken iki emîrden birinin tahta geçmesi beklenirken, henüz kendi aralarındaki güç mücadelesinin galibi belli olmadığından geçici bir çözüm gerekiyordu. Kendisine bağlı memlûkleri bulunmayan, günü geldiğinde tahttan kolayca indirilebilecek ve büyük oranda muktedire mecbur bir namzet olarak Halife'nin varlığı dikkat çekiyordu. Üstelik çeşitli tartışmalar vesilesiyle selefinin adının taht için zikredilmesi dolayısıyla bir süredir belli bir zemin kazanmış olan halifenin sultanlığı fikri el-Mustaîn'i hâlihazırda oldukça makul bir aday haline getiriyordu ki, Nevruz ve Şeyh el-Mahmûdî bu noktada birleşti. Ancak Halife el-Mustaîn'in bunu kabul etmesi kendisi açısından çeşitli riskler arz ediyordu. Daha önce örnekleri yaşandığı üzere devrik sultanın, zor bile olsa yeniden tahta dönme ihtimali çok da yersiz bir endişe sayılmazdı. Bu noktada Ferec'den nefret eden ve kendisinden korkan, bununla beraber devlet işlerinde oldukça mahir ve siyaseten kurnazlığıyla maruf sır kâtibi Fethullah devreye girerek Halife'nin ikna edilme işini üstlendi. Halife'yle ilk konuşma ve ikna çabaları hiçbir işe yaramadı, zira o, Ferec'e dair korkusunun bir türlü üstesinden gelemiyordu. Bunun üzerine, Fethullah Halife'yi tam da korktuğu şeyle ikna etti. Şöyle ki, Halife'nin ana bir kardeşi Mübarek Şah'ı çağırdı ve eline, içerisinde Halife'nin Ferec'i saltanattan azlettiği, hiç kimsenin ona yardım etmesinin caiz olmadığı ve onun, pek çok kötülüğün müsebbibi olduğu ifadelerinin yazıldığı bir kâğıdı verip bunu insanlar arasında dolaştırmasını ve yaymasını söyledi. Bu hile karşısında korktuğu başına gelen el-Mustaîn Mübarek Şah'a lanet etse de kendisini sultan yapmalarına müsaade etti¹³. Yalnız bundan önce Halife, şayet günün birinde sultanlıktan azledilirse eskiden olduğu gibi hilafet makamında bırakılacağına ilişkin bir şart koştu ve emîrlere bunu kabul ettiler¹⁴. Böylece 7 Mayıs 1412 Cumartesi günü Dımaşk'ın dışında¹⁵ toplanan mecliste, kadıların şehadetiyle Halife el-Mustaîn'in aynı zamanda Memlûk Devleti'nin yeni

¹² el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:213;14; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:104; ayrıca bakınız, Hamid Zeyyân Ğanim, *Safhetu min Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fî Zilli Devleti'l-Memâlik, (el-Hilâfetu el-Mustaînibillah el-Abbâsî, Sultânu'd-Diyâri'l-Mısriyye)*, Kahire 1978, s. 38.

¹³ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:213;14; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:104-5, 139; el-Malatî, *Neylû'l-Emel*, 3:230; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 1/2:823; Kopruman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 104-5; Ğanim, *Safhetu min Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 43.

¹⁴ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:139; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 1/2:823; Celâleddin es-Suyûtî, *Husnü'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve ve'l-Kahire*, C. 2, tah., Muhammed Ebû'l – Faysal İbrahim, Kahire 1968, s. 89.

¹⁵ Olağanüstü şartlarda gerçekleştirilen bu merasimde kullanılmak üzere hâlihazırda Abbâsîlerin resmi rengi olan ve bu soyu temsil eden siyah renkte bir hil'at bulunamadığından, bu ihtiyacı karşılamak üzere yakındaki Kerimuddin Camii'nin hatibinin siyah cübbelerinden biri alınmıştı. Bakınız, İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:140; ayrıca bakınız, Leo Aryeh Mayer, *Mamluk Costume*, Genève 1952, s. 14.

sultanı olduğu ilan edildi ve huzurda bulunan herkes yeni sultana biat edip yer öptü¹⁶.

Emîrlerin siyâsî bir çözüm olarak buldukları ve uyguladıkları Halife'nin saltanatı fikri, anlaşıldığı kadarıyla herkesten tam anlamıyla kabul gören bir gelişme değildi. Kaynakların ifadesine göre, Halife el-Mustaîn Ferec'i azledip kendisi sultan olduğunda halkın nefretini celp etti ve insanlar iki gruba ayrıldı. İlk grubun görüşüne göre, halifeye muhalefet etmek küfür sayılırdı. Neticede Ferec artık azledilmişti ve kim onun yanında mücadele ederse Allah'a ve Resûlüne isyan etmiş olurdu. Diğer grup ise Ferec'in yanında yer almanın, onunla birlikte savaşmanın vacip olduğunu, hâlâ saltanatta bulunduğunu ve kim onunla mücadele ederse isyankâr ve âsi olacağını ilan ediyordu¹⁷.

Halk arasındaki ayrışma görmezden gelinemeyecek bir boyuta ulaştı ve müdahale edilmesi gerekiyordu. Bizzat Halife-Sultan el-Mustaîn, yanında emîrlere olduğu halde Dımaşk'ta bir geçit tertip etti. Ferec'in Halife el-Mustaîn tarafından saltanattan azledildiği, ona yardımın ve desteğin helal olmayacağı ve toplumdan kim Halife'ye gelirse/destek olursa onun canının ve malının emniyette olduğu ilan edildi. Hatta insanlara bunu yapmaları için Perşembe gününe kadar süre tanındı¹⁸. Yapılan uyarı çok geçmeden karşılığını buldu. İlanların duyulmasının ardından, “*Emîru 'l-Mu'minîn'e muhalefetin dünyada ve ahiretteki akibetinden korkan*” Dımaşk halkı Ferec'den yüz çevirdi¹⁹. Bir diğer ve daha önemli nokta kuşkusuz Mısır'dı, zira Halife'yi tahta çıkaran emîrlere buradan biat almaksızın tam anlamıyla bir saltanattan bahsedilemeyeceğini gayet iyi bir şekilde biliyorlardı. Bunun için Kahire'deki emîrlere mektuplar yazılarak yeni sultana itaat bildirmeleri istendi. Ayrıca yeni Halife-Sultan'a halk desteğinin sağlanması için de bazı vergilerin tamamen kaldırıldığı duyuruldu²⁰.

¹⁶ Ahmed İbn Hiccî, *Tarihu İbn Hiccî*, neşr., Ebû Yahya Andullah el-Kunderî, Beyrut 2003, s. 1008; el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:215-16; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Durerü 'l-Kâmine fi A'yâni 'l-Mieti's-Sâmine*, C. 2, neşr., Abdülvâris Muhammed Ali, Beyrut 1997, s. 508; el-Malatî, *Neylü 'l-Emel*, 3:230; es-Sehâvî, *Vecîzü 'l-Kelâm*, 2:419; es-Suyûtî, *Tarihu 'l-Hulefâ*, 765; ayrıca bakınız, Ğanim, *Safhetu min Tarihi 'l-Hilâfeti 'l-Abbâsiyye*, 48; İbrahim Ali Tarhân, *Mısır fi Asri Devleti 'l-Memâliki 'l-Çerâkise*, Kahire 1960, s. 31; Hekim Emin Abdüsseyyid, *Kıyamu Devleti 'l-Memaliki 's-Sâniye*, Kahire 1966, s. 114 ve sayfadaki yedinci dipnot.

¹⁷ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:216; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:140.

¹⁸ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:216; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:140.

¹⁹ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:141.

²⁰ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:216-17; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:141; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 1/2:825.

Emîrlere ulaşan haberlere göre, hâlâ Ferec'i destekleyenlerin bulunması ve hatta henüz kuşatma altında tutulduğu Kasru'l-Haccâc'dan²¹ kurtarılmasına dair planlar yapıldığı öğrenilince bu meseleyi ele almak elzem bir hale geldi²². İnsanların Ferec'e dair beklentilerinin tamamen kesilmesi için yapılan tüm girişimlere rağmen, anlaşılan bu konuda yeterince başarılı olunamamıştı. Bu sırada Ferec bazı emîrlerle birlikte Dımaşk kalesine ulaştıysa da burada kuşatıldı ve barış istemek zorunda kaldı²³. Durumun önemine binaen Ferec'in akıbetini tayin için bir meclis tertip edildi ve emîrler, Mısırlı ve Suriyeli âlimler el-Mustaîn'in huzurunda toplandılar. Oldukça ciddi tartışmaların yaşandığı mecliste, bazı itirazlara rağmen Ferec'in katli hususunda fetva verildi²⁴. Ferec'in yeniden tahta dönme ihtimalinden en çok endişe edenlerden birisi kuşkusuz el-Mustaîn idi ve bunun için geçerli sebepleri vardı. Mezkûr tartışmalar sırasında el-Mustaîn'in Ferec'in katlini savunanlardan biri olması, duyduğu endişenin açık bir tezahürüydü. Tüm bunların ardından, biri Halife'nin kardeşi Mübarek Şah olmak üzere üç kişi 28 Mayıs (1412) gecesi Ferec'in tutulduğu yere girerek onu öldürdüler²⁵.

Ferec'in ölümünün ardından hem emîrler hem de el-Mustaîn onunla ilgili endişelerinden kurtuldu. Artık yeni nizamın tesisiyle meşgul olabiliyorlardı. İleri gelen iki emîrden biri olan Şeyh el-Mahmûdî görünen o ki, bununla ilgili planlarını zaten yapmıştı. Suriye'de geçirilen süre zarfında Nevruz ve Şeyh'in daha baskın olduğu üçlü bir koalisyon şeklinde hareket eden iki emîr ve el-Mustaîn, ülke dâhilindeki şehirlere ve komşu ülkelere mektuplar göndermek suretiyle yeni durumu bildirdi. Ayrıca yeni atamalar yapıldı ve hapsedilmiş olan bazı emîrlerin de serbest kalması için gerekli girişimlerde bulunuldu²⁶. Daha sonra Şeyh, kaynağın bildirdiğine göre, Nevruz'u kandırmak suretiyle onun naip olarak Suriye'de kalmasını sağladı ve kendisi el-Mustaîn ile birlikte

²¹ Dımaşk'ın dışında, Câbiye kapısı (güneybatı) tarafında bulunan büyük bir mahalle. Bakınız, Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4:405.

²² İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:145.

²³ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:145.

²⁴ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:223-24; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, C. 2, tah., Hasan Habeşî, Kahire 2011, s. 510; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:146; Koprman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 107.

²⁵ İbn Hiccî, *Tarihu İbn Hiccî*, 1012-13; el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:223-25; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, 2:510-11; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:105-6, 146-47; es-Sayrafî, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân*, 2:309-10; es-Schâvî, *Vecîzü'l-Kelâm*, 2:420; ayrıca bakınız, Koprman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 107-8; Ali Aktan, "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", *Belleten*, C. LV, S. 214 (1991), s. 635; Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 212; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul 2015, s. 56-57.

²⁶ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:229-31; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:149; el-Malatî, *Neylü'l-Emel*, 3:235; Koprman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 109-10; Ganım, *Safhetu min Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 49.

Mısır'a döndü²⁷. 12 Temmuz günü Kahire'ye giren el-Mustaîn ve beraberindeki emîrlere şehirde bir geçit töreni yaptı, halk Halife-Sultan'ı coşkulu sevgi gösterileriyle²⁸ karşıladı ve ardından o, Abbâsî halifelerinin ikametgâhına değil de doğrudan kaleye çıkıp buraya yerleşti²⁹. Kahire'ye geldikten sonra Şeyh daha rahat ve serbest hareket etmeye başlamıştı. Nitekim bir süre sonra el-Mustaîn tarafından Nizamü'l-Mülk lakabıyla "Atabekü'l-Asâkir" tayin edilince artık tamamen bir sultan gibi davranmaya başladı³⁰.

Esasen geçici bir çözüm olarak planlanan mezkûr şekildeki bir yönetim tarzının, yani güçsüz sultan ve güçlü emîr ortaklığının varacağı nokta, özellikle Memlûk tecrübesi göz önüne alındığında, gayet açıktı. Bir süreç meselesi de olan söz konusu geçiş için vakit artık iyice yaklaşmıştı. Şeyh tarafından tüm faaliyetleri denetim altında tutulan el-Mustaîn'in hareket alanı günden güne daralıyordu³¹. Hatta Şeyh tüm iktidarı kendi elinde topladığı ve her şeyle tek başına ilgilendiği için el-Mustaîn yalnızlıktan mustarip bir hale gelmişti³². Yalnızca bunlarla kalmayan Atabek Şeyh el-Mahmûdî Mekke'de el-Mustaîn için yapılan duaların nihayete erdirilmesi ve yalnızca kendi adına dua edilmesini de sağladı³³. Görüldüğü üzere, saltanat makamından el çektilmeden önce el-Mustaîn her anlamda bir tecritle karşı karşıya bırakılmıştı. Nihayet 6 Kasım 1412 tarihinde emîrlere, kadınlara ve diğer devlet ricaline düzenlenen bir mecliste bir araya geldiler. Kuvvetle muhtemel *kurgulandığı* üzere, sır kâtibi Fethullah burada bulunanlara hitaben, mevcut durumun iyi olmadığı ve devlet düzeninin sağlıklı şekilde işleyebilmesi için güçlü bir sultanın gerekliliğinden bahsetti ve orada bulunanların tamamı ona hak verdi. Ardından önce Kadı el-Bulkînî yeni sultan olarak Şeyh el-Mahmûdî'ye biat etti ve onu mecliste bulunan diğerleri takip etti. Merasimi

²⁷ İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm*, 13:148; ayrıca bakınız, Koprıman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, s. 110, dipnot 256; Tarhân, *Mısır fî Asri Devleti 'l-Memâliki 'l-Çerâkise*, 64.

²⁸ Vaktiyle el-Mustaîn'in, siyaset gereği Ferec'i kötülemesi ve onu tüm kötülüklerin müsebbibi olarak itham etmesi işe yaramış gibi görünüyor. İbn Hacer'in el-Mustaîn için yazıp onu bolca övdüğü, Ferec "alçağî"nın ise kötülüklerini sıraladığı kasidesi için bakınız, es-Suyûtî, *Tarihu 'l-Hulefâ*, 765-67.

²⁹ el-Kalkaşendî, *Meâsiru 'l-İnâfe*, 251; el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:232-33; İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm*, 13:150-51; İbn İyas, *Bedâiu 'z-Zuhûr*, 1/2:825.

³⁰ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:233-34; İbn Hacer, *İnbâ 'u 'l-Gumr bi-Ebnâ 'i 'l-Umr*, 2:514; es-Suyûtî, *Tarihu 'l-Hulefâ*, 767.

³¹ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:234; İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm*, 13:152.

³² İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm*, 13:152; es-Sayrafî, *Nuzhetu 'n-Nufûs ve 'l-Ebdân*, 2:314; İbn İyas, *Bedâiu 'z-Zuhûr*, 1/2:828; Koprıman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 111.

³³ İbn Hacer, *İnbâ 'u 'l-Gumr bi-Ebnâ 'i 'l-Umr*, 2:519.

Şeyh'in kılıç kuşanıp, siyah hilafet hil'ati giymesi ve nihayet kaleye çıkarak tahta oturması gibi ritüeller izledi³⁴.

Kahire'deki mevcut durum ve gidişat tedricen saltanat makamındaki bir değişikliğin ön hazırlıkları şeklinde geliştiğinden, Şeyh'in saltanat ilanı buradakiler açısından şaşırtıcı bir hadise değildi. Ancak Şeyh'le anlaşmaya vardığını ve neredeyse onunla eşit bir durumda bulunduğunu zanneden Nevruz için aynı şeyi söylemek zordu. Şeyh'in saltanatını ilan etmesinden sonra Nevruz Suriye'de el-Mustaîn yanlısı bir politika izledi. Her ne kadar takip ettiği muhalif siyaseti el-Mustaîn üzerinden kuruyorsa da, öyle anlaşılıyor ki, onun esas sorunu el-Mustaîn'in hal edilmesi değil, Şeyh'in saltanat ilanıydı. Ancak bir önceki halife el-Mütevekkil dönemindeki örnekler de göz önüne alındığında, merkeze karşı takip edilecek siyaset mevcut sultanı devirmeye yönelik bir isyan şeklinde tasarlanmayıp halifenin mağdur edildiği söylemi üzerinden işlenirse başarı şansı ilk ihtimale göre çok daha fazla olacaktı. Nevruz vakit kaybetmeksizin Suriye'deki diğer naip ve emîrlerle irtibata geçti. Bir yandan onların askerî desteğini sağlamaya çalışırken³⁵, bir yandan da hukukî bakımdan Şeyh'in Halife el-Mustaîn'i tecrit ve hapsedişini sorgulatmak³⁶ suretiyle argümanlarını güçlendirmeye çalışıyordu.

Diğer taraftan Şeyh el-Mahmûdî'nin, saltanatını haber vermek ve Nevruz'a bir hil'at hediye etme üzere Suriye'ye yolladığı emîrin ağır sözler içeren bir mektupla geri gönderilmesi, hil'atin reddedilmesi ve bir taraftan da Suriye'deki Şeyh yanlısı emîrlerin Nevruz tarafından tutuklanması artık tarafların kaçınılmaz olarak karşı karşıya geleceğine delalet ediyordu³⁷. Bu gerçeğin farkında olan her iki taraf da çeşitli hazırlıklara girişmişlerdi bile. Sultan Şeyh el-Mahmûdî'in bu noktada Halife'yle ilgili bir karar vermesi gerekiyordu. Zira tahttan azledilen, ancak hâlâ halife olan el-Mustaîn'in, sefer sırasında Sultan'ın yanında bulunması da, Kahire'de kalması da tehlike arz ediyordu. Nitekim Şeyh'in, el-Mustaîn'i alenen destekleyen, hâlâ onun adına para basmaya devam eden³⁸ ve muhalefetini önemli ölçüde Halife üzerinden

³⁴ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:244; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, 2:516; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, 7:62; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:154-55, 14:3; es-Sayrafi, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân*, 2:317; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 2:3; Ğanim, *Safhetu min Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 55-6; Kopruman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 113.

³⁵ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:247-48; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, 2:517; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:160-61.

³⁶ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:250; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:160; es-Suyûtî, *Husnü'l-Muhadara*, 2:89; es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 768.

³⁷ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:245-47, 49; es-Sayrafi, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân*, 2:318; Kopruman, *Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 137-38.

³⁸ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:287-88.

şekillendiren³⁹ Nevruz'a karşı sefere çıkarken, saltanattan kendisinin azlettiği Halife'yi yanında götürmesi hiç mantıklı olmazdı. Bununla beraber, kendisi Kahire'de bulunmazken el-Mustaîn'in burada kalması, onun veya Şeyh'e muhalif olanların girişeceği muhtemel bir isyana davetiye çıkarabilir ve tahtın yeniden Halife'ye veya bir başkasına geçmesine sebep olabilirdi. Tüm bu senaryolar çok büyük ihtimalle Şeyh için yalnızca tahtın değil, aynı zamanda hayatının kaybı anlamına da geliyordu.

Sultan Şeyh el-Mahmûdî Halife'nin durumundan endişe ettiği⁴⁰ için bu riski almaya hiç niyetli değildi. Sultanlıktan azledilmiş, ancak henüz hilafet makamında bulunan Halife'nin yerine kardeşi Davud'u geçirmek makul bir seçenek gibi görünüyordu. Sultan Şeyh 9 Mart 1414 tarihinde Davud'u çağırıtı ve kendisine siyah hil'at giydirdi, el-Mu'tazîd Billah lakabı vererek onu yeni halife ilan etti⁴¹. Ancak el-Mustaîn henüz hukuka uygun bir şekilde azledilmediği ve o daha önce kendi yerine oğlu Yahya'yı veliaht tayin etmiş olduğu için kadılar yeni halifeye biat etmeyi reddettiler⁴². Sultan'ın zorlaması dolayısıyla el-Mu'tazîd'in hilafet makamına geçmesine kimse karşı çıkamadı belki, ancak kadılar el-Mustaîn'in hakkının gasp edilmesine, daha da önemlisi mevcut hukukun ve teamüllerin görmezden gelinmesine karşı tepkilerini, onaylarını esirgemek suretiyle ortaya koymuş oldular. Sultan Şeyh ise Nevruz'a karşı Suriye seferine çıkmadan önce işini tam anlamıyla sağlama almak istiyordu. Hal edilmiş bile olsa, kendisi yokken eski halife el-Mustaîn'in varlığı sorun teşkil edebilirdi. Nihayet Suriye seferi öncesinde el-Mustaîn'i kalede hapsedirmek suretiyle aklını kurcalayan muhtemel riskleri önlemiş oldu⁴³.

Yaşanan gelişmelerin toplumsal yansımaları biraz daha girift ve manidardı. Malum olduğu üzere, mevcut sultan ve halife adına hutbede dua edilmesi hem saltanat hem de hilafet alametlerindendi. Ancak el-Mustaîn'in azli ve el-Mu'tazîd'in hilafete getirilişi sırasında yaşanan karışıklık ve ikincisinin biat alamayışı, insanların meşru halife konusunda kafalarının karışmasına sebep oldu. Hatiplerden bazıları hutbede "*halifenin selamete*

³⁹ es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 768.

⁴⁰ İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 2:11.

⁴¹ el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, 254; el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:273-74; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, 3:15; el-Aynî, *es-Seyfu'l-Muhenned*, 321; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:155-56, 169; es-Sayrafî, *Nuzhetu'n-Nufûs ve'l-Ebdân*, 2:334; es-Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, 3:192; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tıbru'l-Mesbûk fî Zeyli's-Sulûk*, C. 1, neşr., Necvâ Mustafa Kamil – Lebibe İbrahim Mustafa, Kahire 2002, s. 80; es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 769; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 2:11, 12; ed-Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hamîs*, 3:527.

⁴² el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:273-74; Aktan, "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", 637.

⁴³ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:155-56; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 2:12.

ermesi, hilafetle ilgili sıkıntının giderilmesi” için dua ederken, bazıları da “Abbâsî hilafetinin efendimiz Sultan’ın bekasıyla desteklenip kuvvetlendirilmesi” için dua ediyordu. Keza yalnızca sultan adına dua etmekle iktifa edenler de vardı⁴⁴.

Sultan Şeyh el-Mahmûdî gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra Mart ayının 26’sında (1414) Suriye seferine çıktı. Yaklaşık yedi ay sonra, Kasım’ın ortasında Kahire’ye geri döndüğünde Suriye’deki isyanı bastırmış, kendisine teslim olmasına rağmen yakın arkadaşı Nevruz’u öldürmüş ve Halep ve Malatya üzerine gidip burada bir takım düzenlemeler ve bazı atamalar yapmıştı⁴⁵. En büyük rakibi olan Nevruz’un öldürülmesinden sonra dahi, Sultan Şeyh’in el-Mustaîn konusunda hâlâ çok rahat olmadığını ifade etmek mümkündür. Öyle ki, kalede hapiste tutulmasına rağmen, 1417 yılının Ocak ayına gelindiğinde el-Mustaîn’i Nil yoluyla İskenderiye’ye göndererek burada hapsedme ihtiyacı hissetti⁴⁶. Keza Sultan Şeyh, Ferec’in çocukları ile ilgili olarak da benzer endişeleri taşıyor olacaktı ki, onların da el-Mustaîn ile gönderilmesi ve hapsedilmesini sağladı⁴⁷.

Halife el-Mustaîn İskenderiye’de yaklaşık beş yıl kadar hapiste kaldıktan sonra ve bu sırada ez-Zâhir Tatar’ın saltanat makamına geçmesinin ardından, 1421 yılının Kasım ayında serbest bırakıldı⁴⁸. Sultan tarafından kendisine saygı gösterildi ve gereken izin verildiyse de el-Mustaîn Kahire’ye dönmeyerek hayatını burada sürdürmeye devam etti⁴⁹. Tatar’ın saltanatıyla beraber el-Mustaîn’in durumunda bariz bir iyileşme oldu ve kendisine maaş da bağlandı⁵⁰. Fiilî durum farklı olsa da, kaynağın ifadesine göre, o kendisinin hâlâ halife olduğu iddiasındaydı, zira hukukî anlamda hal edilmiş değildi⁵¹. Halife el-Mustaîn yakalandığı veba sebebiyle Mart 1430 tarihinde vefat edene

⁴⁴ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:273; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü’s-Sâfi*, 7:62-3.

⁴⁵ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:281-83; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:170-75; Koprıman, *Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 145-48.

⁴⁶ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:373-74; İbn Hacer, *İnbâ’u’l-Gumr bi-Ebnâ’i’l-Umr*, 3:85-6; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:155-56; es-Sehâvî, *ed-Davû’l-Lâmî*, 4:20; (anonim), *Târihu’l-Meliki’l-Eşref Kayıtbay*, 103; ayrıca bakınız, Koprıman, *Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri*, 145.

⁴⁷ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/1:373-74; İbn Hacer, *İnbâ’u’l-Gumr bi-Ebnâ’i’l-Umr*, 3:85-6; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:155-56.

⁴⁸ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/2:587; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 14:43; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü’s-Sâfi*, 7:63; el-Malatî, *Neylü’l-Emel*, 4:99; İbn İyas el-Mustaîn’in Sultan Barsbay tarafından serbest bırakıldığını kaydediyor, (İbn İyas, *Bedâiu’z-Zuhûr*, 2:12).

⁴⁹ es-Suyûtî, *Husnü’l-Muhadara*, 2:90; es-Suyûtî, *Tarihu’l-Hulefâ*, 768.

⁵⁰ el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/2:587; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 14:43.

⁵¹ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:156.

kadar İskenderiye’de yaşadı ve bir takım ticarî işlerle meşgul olmayı sürdürdü⁵².

Sonuç

Halife el-Mustaîn’in, tam anlamıyla bağımsız bir sultan gibi hareket edemeyeceği ve devleti yalnızca kendi kararlarıyla yönetemeyeceği aşikârdı. Tahta çıkarılışı zaten iki güçlü emîr arasındaki dengenin sağlanmasına yönelik geçici bir çözümden başka bir şey değildi. Bununla birlikte, el-Mustaîn’in kendi memlûk grubu olmadığından veya oluşturulamayacağından saltanat makamına geçtikten sonra güçlenmesi ve tam anlamıyla bir hâkimiyet tesis etmesi de söz konusu değildi. el-Mustaîn’in kendisi de bu durumun farkında olduğundan, işaret edildiği üzere, saltanat makamını kaybetmekten çok hilafetten azli hususunda bir kabullenememe duygusu içerisindeydi⁵³.

Hilafet kurumu, kökenleri ve tarih boyunca geçirdiği süreç itibariyle siyasal olanla daima belirli bir ilişki içerisinde olmuş, ancak zamana göre bu ilişki değişmiş veya dönüşmüştür. Malum olduğu üzere, 1258 yılında Moğolların Bağdat’ı ele geçirmeleri ve zamanın Abbâsî halifesini katletmelerinden yaklaşık üç buçuk sene sonra Memlûkler 1261’de hilafeti Kahire’de tesis etmiş ve İslâm dünyası yeni halifesine kavuşmuştu. Bununla birlikte ihya süreci, hilafetin daha önceki değişim ve dönüşümlerine benzer şekilde, ancak zamanın şartlarına uygun olarak yeni bir zeminde anlam kazanmasını, bir başka ifadeyle yeni bir boyuta taşınmasını sağladı. Bu süreç tabii olarak beraberinde halife ve hilafetin yeniden konumlandırılması ve bunların sultanlarla ilişkilerinin yeniden biçimlenmesini de kapsıyordu. Bu süreçte Memlûk sultanları hilafetin hem dinî hem de geleneksel referanslarından mümkün olduğunca istifade ettiler. Bununla birlikte, bireysel anlamda halifelerin siyasal alanla ilişkilerini de daima sınırlı tutmak noktasında özen gösterdiler. Nihayet, Kahire’deki Abbâsî halifeleri kendi inisiyatiflerinden çok bir takım muhalif unsurların tesiriyle siyasî gelişmelere dâhil edildi veya edilmeye çalışıldılar.

Memlûk Devleti’nin orijinal bir siyasî yapıya sahip oluşuna ve Memlûklerin hanedan, dolayısıyla da veraset sistemini uygulamadıklarına

⁵² Kemaleddin Muhammed b. Musâ ed-Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevani'l-Kübra*, C. 1, tah., İbrahim Salih, Dımaşk 2005, s. 342; el-Makrîzî, *es-Sulûk*, 4/2:844; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:156; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, 3:446; es-Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmî*, 4:20; es-Suyûtî, *Husnü'l-Muhadara*, 2:90; es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 768; el-Malatî, *Neylü'l-Emel*, 4:274; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, 2:12; ed-Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, 3:527; Aktan, “Mısır’da Abbâsî Halifeleri”, 636.

⁵³ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, 13:156.

işaret edilmişti. 1412 yılına gelindiğinde, iki büyük Memlûk emîri hilafetin Memlûk himayesinde konumlandırıldığı yeni zemin ve Memlûklerin hanedan sistemini uygulamama geleneğinin keşşebileceğini ve o an için içinde bulunulan krizin bu şekilde aşılabileceğini fark ettiler. Nihayet gerek Memlûk Devleti'nin siyasî yapısı ve kurumsal gelenekleri, gerekse 1261 sonrasında hilafetin konumlandırıldığı zemin dolayısıyla mevcut halifenin durumu iki emîrin aklındaki çözüm için gerekli esnekliğe müsaade ediyordu. Bu sayede mezkûr emîrler Nevruz ve Şeyh el-Mahmûdî geçici bir süre için Halife el-Mustaîn Billah'ı Memlûk Devleti sultanı yapabildiler. Nihayet zaten öngördükleri üzere, iki emirden birinin, son halde Şeyh el-Mahmûdî'nin iktidar mücadelesinden galip çıkmasının ardından da Halife-Sultan el-Mustaîn tahttan indirildi. Dolayısıyla Halife el-Mustaîn'in Memlûk tahtına çıkarılmasının da tahttan hal edilmesinin de Memlûk iç siyasetindeki gelişmelerin bir uzantısı, neticesi olduğu ifade edilmelidir. Bununla birlikte, el-Mustaîn'in sultanlığı, memlûk sistemi dışından bir kimsenin Memlûk Devleti tahtına geçişi de demek olduğundan, özel bir önem ve konuma sahiptir. el-Mustaîn'in saltanatı Memlûk Devleti tarihindeki sıra dışı bir vakıa olmakla birlikte, selefi el-Mütevekkil zamanında bir takım muhalif grupların, halifenin sultanlığı fikrini dillendirmesi ve bunun etrafında bazı gelişme ve tartışmaların yaşanmasının onun saltanat makamına getirilmesi noktasında belirli ölçüde etkili olduğu ifade edilmelidir. Nihayet tüm bu gelişmeler Memlûk Devleti'nin kendine münhasır bir siyasî yapıya sahip olması ve saltanat makamını elde etmek isteyen Memlûk emîrlerinin bu yapının hususiyetlerinden istifade etme teşebbüslerinin bir neticesidir.

Kaynakça

- (anonim), *Târîhu'l-Meliki'l-Eşref Kayıtbay*, neşr., Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut, 2003.
- Abdurrahman es-Sehâvî, *Veczü'l-Kelâm fi'z-Zeyl Alâ Düveli'l-İslâm*, C. 1, tah., Beşşâr Avvâd Ma'rûf - İsmâ Fâris el-Harestânî - Ahmed el-Hutaymî, Beyrut 1995.
- Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî *Nüzhetu'l-Esâtîn fi men Veliye Mısır mine's-Selâtîn*, neşr., Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali, Kahire 1987.
- Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî, *Neylü'l-Emel fi Zeyli'd-Düvel*, C. 3, neşr., Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 2002.
- Abdüsseyyîd, Hekîm Emin, *Kıyamu Devleti'l-Memaliki's-Sâniye*, Kahire 1966.

- Ahmed İbn Hiccî, *Tarihu İbn Hiccî*, neşr., Ebû Yahya Andullah el-Kunderî, Beyrut 2003.
- Aktan, Ali, “Mısır’da Abbâsî Halifeleri”, *Belleten*, C. LV, S. 214 (1991), ss. 613-652.
- Ayalon, David, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, çev., Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 4 (1989), ss. 211-247.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul 2015.
- Bedreddin el-Aynî, *es-Seyfu’l-Muhenned fî Sîreti’l-Meliki’l-Mueyyed*, neşr., Fehim Muhammed Alevî Şeltût, Kahire 1998.
- Celâleddîn es-Suyûtî, *Husnü’l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve ve’l-Kahire*, C. 2, tah., Muhammed Ebû’l – Faysal İbrahim, Kahire 1968.
- Celâleddîn es-Suyûtî, *Tarihu’l-Hulefâ*, neşr., Daru’l-Minhac, Beyrut 2014.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.
- Çubukçu, Asri, “Ferec”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul 1995, ss. 370-371.
- Ebû Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- Ebû’l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Meâsiru’l-Înâfe fî Meâlimi’l-Hilâfe*, tah., Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 2006.
- Ğanim, Hamid Zeyyân, *Safhetu min Tarihi’l-Hilâfeti’l-Abbâsiyye fî Zilli Devleti’l-Memâlik*, (*el-Hilâfetu el-Mustaînillah el-Abbâsî, Sultânu’d-Diyâri’l-Mısriyye*), Kahire 1978.
- Hatib el-Cevherî Ali b. Davud es-Sayrafî, *Nuzhetu’n-Nufûs ve’l-Ebdân fî Tevârihi’z-Zamân*, C. 2, tah., Hasan Habeşî, Kahire 2010.
- Holt, P. M., “Al-Musta’in (II) Bi’llâh”, *Encyclopaedia of Islam*², C. 7, Leiden (1990), ss. 723.
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Durerü’l-Kâmîne fî A’yâni’l-Mieti’s-Sâmine*, C. 2-3, neşr., Abdülvâris Muhammed Ali, Beyrut 1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ’u’l-Gumr bi-Ebnâ’i’l-Umr*, C. 2, tah., Hasan Habeşî, Kahire 2011.
- İbn İyas, *Bedâiu’z-Zuhûr fî Vekâi ed-Duhûr*, C. 1/2 – 2, tah., Muhammed Mustafa, Beyrut 2010.
- İbn Tagriberdî, *el-Menhelü’s-Sâfi ve’l-Müsteyfi ba’de’l-Vâfi*, tah., Muhammed Muhammed Emîn - Nebîl Muhammed Abdülaziz C. 7, Kahire 1993.
- İbn Tagriberdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûki Mısır ve’l-Kâhire*, C. 13, neşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992.
- İbn Tagriberdî, *Mevrîdü’l-Letâfe fî Men Veliye es-Saltana ve’l-Hilâfe*, C. 1, tah., Nebîl Muhammed Abdülaziz Ahmed, Kahire 1997.

- Kanat, Cüneyt, “Memlûk Devleti’nde Ordu Teşkilatı”, *Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, (ed., A. Sefa Özkaya), İstanbul, ss. 222-237.
- Kanat, Cüneyt, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- Kemaleddin Muhammed b. Musâ ed-Demîrî, *Hayâtü’l-Hayevani’l-Kübra*, C. 1, tah., İbrahim Salih, Dımaşk 2005.
- Kopruman, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Ankara 1989.
- Mayer, Leo Aryeh, *Mamluk Costume*, Genève 1952.
- Mer’î b. Yûsuf, *Nuzhetu’n-Nâzirîn Tarihû men Veliye Mısır mine’l-Hulefâ ve’s-Selâtin*, neşr., Abdullah Muhammed el-Kenderî, Kuveyt 2012.
- Muhammed b. Hasan ed-Diyarbekrî, *Tarihü’l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis*, C. 3, neşr. Abdullah Muhammed el-Halilî, Beyrut 2009.
- Özbek, Süleyman, “Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar ‘Sultanı Öldüren Sultan Olur’”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/53 (2013), ss. 155-170.
- Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davu’l-Lâmî li-Ehli’l-Karnî’t-Tâsi’*, C. 4, neşr., Abdülatif Hasan Abdurrahman, Beyrut 2003.
- Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tıbru’l-Mesbûk fi Zeyli’s-Sulûk*, C. 1, neşr., Necvâ Mustafa Kamil – Lebibe İbrahim Mustafa, Kahire 2002.
- Takiyyuddin el-Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, C. 4/1, tah., Saîd Abdulfettâh Âşûr, Kahire 1972.
- Tarhân, İbrahim Ali, *Mısır fi Asri Devleti’l-Memâliki’l-Çerâkise*, Kahire 1960.
- Tomar, Cengiz, *Memlûk Devleti’nde Askerî Kölelik Sistemi (1250-1517)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- Uzun, Kâzım, *Memlûk Devleti Himâyesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2020.
- Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, C. 4-5, tah., Ferîd Abdülaziz el-Cundî, Beyrut 1990.

15. YÜZYIL PORTEKİZ KEŞİFLERİNİN AFRİKA'DA TEZÂHÜRÜ VE BİR HÂKİMİYET GÖSTERGESİ OLARAK PADRÃO SEMBOLÜ*

APPEARANCE OF THE 15TH CENTURY PORTUGUESE
DISCOVERIES IN AFRICA AND THE SYMBOL OF THE
PADRÃO AS A SIGN OF DOMINATION

Hava ÖNALAN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.04.2021

Kabul: 28.07.2021

Article Info

Received: Apr, 02, 2021

Accepted: July, 28, 2021

Öz

Portekiz için Afrika; ticaret yollarının geçiş güzergâhında, maddi olduğu kadar manevi bir güce ulaşmanın anahtarı konumundadır. On beşinci yüzyılın ilk yarısından itibaren altın, baharat, köle gibi kavramların Avrupa'da farklı bir anlam kazanmaya başlaması, keşifler döneminin başlamasıyla neticelenmiştir. Bu dönemin en önemli devleti Portekiz, keşfettiği kıtalarda sömürgecilik faaliyetleri gerçekleştirerek yaklaşık iki yüzyıl boyunca Afrika ve Hindistan'da varlığını sürdürmüştür.. Afrika'ya gönderilen kâşifler deneme-yanılma yöntemiyle uzun yıllar boyunca bilinmeyen bir kıtaya yolculuk gerçekleştirmiştir. Sınırlı imkânlar dâhilinde gerçekleşen bu yolculuklar zamanla yerini tecrübeye bırakmış ve Afrika sahillerinde Portekiz hâkimiyet dönemi başlamıştır. II. João'nun kâşifleri Diogo Cão ve Bartolomeu Dias Lizbon'dan batı Afrika sahillerine taşıdıkları padrão isimli taş anıtlarla Portekiz egemenlik sahasının somut varlığına işaret etmektedir. Keşifler döneminin taş kazınan yönü, Diogo Cão ile beraber Afrika'da başlayarak Vasco da Gama ile Hindistan'a kadar devam etmiş ve Portekiz padrâoları bir gelenek hâline gelerek on altıncı yüzyılın ilk yarısında da keşfedilen bölgelerde yerini almıştır. Bu çalışma; Afrika'yı keşfetme sürecinin aşamaları ve keşifler döneminin simgesi hâline gelen padrâoları, dönemin kâşifleri üzerinden değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu

---

* Bu makale; Hava Önalın, *Osmanlı-Portekiz İlişkileri ve Hind Okyanusu Siyaseti (XVI. Yüzyıl)* isimli yüksek lisans tezinin birinci bölümünden esinlenerek hazırlanmış özgün bir çalışmadır.

** Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: havvaonalan@gmail.com, 0000-0001-7759-1142, İstanbul Türkiye

bağlamda, Portekiz kronikleri ve kaynaklarından elde edilen bilgiler ve günümüze ulaşan *padrão* görselleri sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Keşifler çağı, Portekiz, Afrika, *padrão*, *kâşif*

Abstract

*Africa has been a key for Portugal in building spiritual strength and claiming material power with its position being on the trade routes. When the concepts such as gold, spice, slave took on a new meaning in Europe in the first half of the fifteenth century, it commenced the age of discoveries. Portugal, the most prominent state of this period, maintained its existence in Africa and India for nearly two centuries through colonial activities in the continents it discovered. Explorers sent to Africa flew blind to an unknown continent for many years. These voyages that they set on with limited resources and without know-how eventually led to experience, thus, the Portuguese domination established on the African coasts. Explorers of João II, Diogo Cão and Bartolomeu Dias pointed out the concrete existence of the Portuguese sovereign base area with stone monuments called *padrão*, which they transported to the West coast of Africa from Lisbon. The tradition of engraving on stones during the age of discovery began in Africa with Diogo Cão and extended to India with Vasco da Gama. Thereby the Portuguese *padrão* became a tradition and took its place in the territories discovered during the first half of the sixteenth century. This study aims to assess *padrão*, which have been a symbol of the stages of Africa's discovery and the age of discoveries, by the explorers of the period. Information obtained from Portuguese chronicles, sources and images of *padrão* that have reached today will be presented in this context.*

Keywords: Age of exploration, Portuguese, Africa, *padrão*, explorer

Giriş

XV. yüzyıl; bilinmeyene olan merak, var olana ulaşmak ve yeni dünyanın hâkimi olmak için devletlerarası rekabetin oluşacağı bir dönemin başlangıcıdır. Coğrafi keşifler ile beraber keşfedilecek olan kıtalar üzerinde egemenlik kurmak isteyen Avrupalı devletler, bu doğrultuda kutsal atfettikleri Papa'nın onayını almak için çabalasa da keşifler döneminin öne çıkan devleti Portekiz olmuştur. İber Yarımadası'nın batısında sınırlı topraklara sahip olan Portekiz, bu durumu lehine çevirerek on altıncı yüzyılın sonlarına kadar keşiflerin öncüsü olma statüsünü devam ettirmiştir.

Avrupa'yı coğrafi keşiflere yönlendiren sebeplere bakıldığında ekonomik ve dinî etkenlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Tüccarların getirdiği bilgilerle gizemli doğunun başta altın olmak üzere değerli madenleri ve baharatları Avrupalı devletlerin yalnızca ilgisini çekmekle kalmamış, hâkimiyet çabalarına da zemin hazırlamıştır. Marco Polo ve diğer seyyahların

çoğu Çin'e kadar uzanan yolculukları hakkında gördüklerini yazarken bunun, Avrupa'da bir rekabet ortamı hazırlayacağından habersizdir. Bu ortamda şanslı olarak nitelendirilebileceğimiz Portekiz, gerek coğrafi konumu gerekse bilimsel faaliyetlerin destekleyicisi hükümdarlara sahip olmasıyla on beşinci ve on altıncı yüzyılda bilhassa Afrika ile Hind Okyanusu'nda varlık göstermiştir.

Afrika'nın keşif süreci ve kâşifler

Altın, baharat ve ticaretin kaynağına ulaşarak ekonomik olarak güç elde etmeye çalışan Portekiz aynı zamanda dinî otoritenin temsilcisi olarak bu başarısını meşrulaştırır. Keşifler döneminin Portekiz lehine olan seyrinde Kral I. João'nun oğlu Henrique önemli rol oynamıştır. "Dom João'nun kendisine hem görünüş hem de karakter olarak en çok benzeyen oğlu, Henrique'dir."¹ Septe'nin alınmasından sonraki süreçte vali olarak Henrique'yi görevlendirmesi, bu fikirde olduğunun kanıtı olarak gösterilebilir. Henrique, Sagres'te bir denizcilik okulu kurarak bilimsel faaliyetlerin destekleyicisi olmuştur. Marco Polo'nun Seyahatname'sinde gizemli doğu ve kozmografyası hakkında verdiği bilgiler, okyanus ötesine olan merakı arttırmıştır. Yahudi matematikçiler, Katalan haritacılar ve diğer bilim dallarından pek çok eğitimciyi Sagres denizcilik okulunda bir araya getiren Henrique, kurduğu okulda eğitmen olduğu kadar öğrenci konumunda da bulunmuştur.² Prens Henrique, Afrika'ya yapılacak keşif gezilerinin Hind Okyanusu'na kadar devam etmesinin zeminini hazırlamıştır. Hırslı hanedan üyeleri ve başta Sagres'te yetiştirilen denizciler, Portekiz'in yaklaşık iki yüz yıl boyunca sürdüreceği egemenlik sahasının temelini oluşturmuştur. Şüphesiz ki Prens Henrique çoğu zaman tahtta bulunan krallardan daha etkin bir rol üstlenmiştir. Ancak bu faaliyetleri daha çok gemi inşası gibi seferler için gerekli teçhizatı sağlama, denizci yetiştirme ve kâşifleri cesaretlendirmeye yönelik olmuştur. Henrique'yi keşiflere yönelten bilinen etkenler genellikle ticari, siyasi ve dinî olarak sınıflandırılırken Parry'in, Prens Henrique'nin keşiflerini kaleme alan dönemin kronik yazarı Gomes Eanes Zurara³'ya dayanarak verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Buna göre Henrique'yi

¹ João'nun oğulları arasında Duarte hümanist, Pedro politikacı kimliği ile ön plana çıkarken Henrique ise kozmograf ve ekonomist olarak nitelendirilmektedir. Alfredo Alves, *Dom Henrique O Infante: Memoria Historica*, Typographia do Commercio do Porto, Porto 1894, s.19.

² Thomaz Oscar Marcondes de Souza, "O Infante D. Henrique e a Escola Naval de Sagres", *Revista de História*, C. 21(44), São Paulo 1960, s. 451-452.

³ Gomes Eanes Zurara'nın doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Septe'nin ele geçirilmesi hakkında yazdığı *Crónica da Tomada de Ceuta* adlı kroniğini 1450 yılında tamamladığında henüz kırk yaşına ulaşmamış olması, 1410'tan sonra doğmuş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Gomes Eanes de Zurara, *Crónica da Tomada de Ceuta por el Rei D.*

keşiflere yönlendiren en büyük faktör olarak burç yorumlarını dikkate alması öngörülmüştür. Büyük fetihler gerçekleştirerek kimsenin görmediği toprakları keşfetme isteğinin astronomik faaliyetlere göre hareket etmesinin neticesi olduğu düşünülmektedir.⁴

Portekiz'in Afrika keşifleri, kuzey Afrika'da stratejik konumda yer alan Septe'nin alınması ile başlamıştır. Septe'nin alınma süreci hakkındaki en detaylı kaynak, dönemin kronik yazarı Gomes Eannes de Zurara'nın kaleme aldığı bilgilerdir. V. Afonso'nun emriyle 1415 yılında Septe'nin alınmasında önemli bir rolü olan komutan D. Pedro de Menezes'in başarıları hakkında da bir kronik yazan Zurara, Portekizlilerin Septe'yi savunmalarını ve buradaki faaliyetlerini kaleme almıştır.⁵ Portekizliler ve diğer Avrupalı devletlerin Afrika ve Asya hakkındaki bilgilerinin kaynağı olan seyahatnameler, on dördüncü yüzyılda çizilen Katalan haritaları ve Yahudi tüccarlardan elde edilen bilgiler ile sınırlıyken Portekiz; bunu bir adım ileriye götürerek altının kaynağı Afrika ve özellikle Afrika coğrafyası hakkında bilgiler edinmek hususunda kilit bir noktayı ele geçirmiştir.⁶ Septe yalnızca Afrika ve Atlantik için değil aynı zamanda Akdeniz'e girişin de sembolüdür.

Keşifler çağı; ekonomik ve dinî faktörlerin harmanlandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Altının ve zenginliğin kaynağına olan merak, bilinmeyen bir dünyayı keşfetme arzusu içinde olan yöneticiler için bunun da ötesinde bir anlam ifade etmektedir. Maddî gücü besleyen temel faktör, dinî kaygılar olmuştur. Afrika'ya gönderilen Portekizli kâşiflerin görevi yalnızca altına ve ticaret yollarına ulaşmak değildir. Preste João olarak adlandırılan ve doğuda yaşadığına inanılan Hristiyan bir liderin varlığı, Portekizlileri bu topraklara götüren ana etkenlerden biridir. 1487 yılında Hind ticaret yolları hakkında bilgi almak üzere Portekiz'den yola çıkan Pêro da Covilhâ ile Preste João'yu bulmak üzere Etiyopya'ya gönderilen Afonso de Paiva'nın yolculukları, Portekiz'in Afrika ve Asya'ya olan misyonunun bir özeti'dir.

João I, por Francisco Maria Esteves Pereira, Academia das Sciêncãs de Lisboa, Lisboa 1915, s. xv. Zurara, bilhassa Prens Henrique'nin hayatına ve keşiflerine dair yazdığı kroniklerle bilinmektedir.

⁴ John Horace Parry, *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement 1450 to 1650*, University of California Press, California 1981, s.35-36.

⁵ Pedro de Menezes, 1415 yılında ele geçirilen Septe'nin ilk valisi olarak 1437'ye kadar bu görevi sürdürmüştür. Zurara, 1458'de yazmaya başladığı Menezes'in başarılarını 1463 yılında bitirmiştir. Gomes Eannes de Zurara, *Crónica da Tomada de Ceuta por el Rei D. João I*, haz: Francisco Maria Esteves Pereira, Academia das Sciências de Lisboa, Lisboa 1915, s.XLIX-L.

⁶ Charles Ralph Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, The History of Human Society, London 1969, s.16.

Afrika'da yapılacak seferler için üs olarak kullanılacak olan Septe, Hristiyanların Müslümanlara karşı kazandığı büyük bir zafer olarak nitelendirilmiştir. I. João, denizlerdeki Müslüman tehdidini ortadan kaldırmak için büyük bir adım atmış olmakla kalmamış, *Senhor de Ceuta* unvanıyla Hristiyan dünyada da itibar kazanmıştır.⁷ Aynı yıl João'nun sekreteri António Martins'in Consílio de Constança'da yaptığı konuşma, Portekiz keşiflerinin alt yapısı hakkında bilgiler vermektedir:

*Kâfir Muhammed'in adı silindi ve kaldırıldı. Ve bugün Mesih, [Septe'de] onurlandırılıyor ve ona tapılıyor. Zafer, kiliseye ve tüm Hristiyanlara sevinç ve neşe getirmelidir. Çünkü hem karadan hem de denizden güçlü olan şehri alarak Afrika'nın tüm liman ve kilit noktalarında Hristiyanların yolunu açtı. Böylece Hristiyanlar, sarazenlere karşı operasyonlar yürüterek ruhlarının kurtuluşuna buradan devam edebileceklerdir..... Mağribilerin topraklarına girdi ve onlardan büyük bir şehir aldı. Kötü Muhammed'in onurlandırıldığı yerde, kurtarıcımız olan Mesih'e tapılacaktır.*⁸

On beşinci yüzyılın özellikle ilk yarısında Portekiz'in ticari kaygılarının zemininin, mevcut konumunu güçlendirme ve varlığını ispat etme çabasına bağlı olduğu görülmektedir. Bu sebeple yüzyılın ikinci döneminde Afrika'nın batı kıyılarını sömürgeci hâline getirmeye başlamıştır. Afrika'da başlayacak olan Portekiz sömürgecilik faaliyetleri Hindistan'a kadar devam etmiş ve burada *Estado da India* adında Portekiz sömürge devleti kurulmuştur. Septe'nin alınması, Afrika ve Atlantik'e doğru genişlemeye olanak tanımının da ötesinde bir anlam ifade etmektedir: Dünya üzerinde artan Müslüman gücüne karşı Haçlı birliğini oluşturmak. Bu yalnızca savaşarak değil, kültür ve medeniyete dayalı etkileşimle gerçekleştirilmeye çalışılan bir politikadır.⁹ Preste João'ya ulaşmak, Hristiyanları bir araya getirerek Müslümanlara karşı güç elde etmek için büyük bir fırsat olarak görülmektedir. Batı Afrika'da keşfedilen her yeni toprak, Preste João hakkında bilgi almak ve ona ulaşmak anlamına da gelmektedir.

⁷ I. João'nun bu unvanı, 1416'dan itibaren resmî belgelerde kullanılmaya başlanmıştır. Maria Helena da Cruz Coelho, "Ceuta: Um Marco no Processo Legitimador da Dinastia de Avis", Ceuta e Expansão Portuguesa, Actas XIV Simpósio de História Marítima 10 a 12 de Novembro 2015, *Academia de Marinha*, Lisboa 2016, s. 31.

⁸ José da Silva Horta, "A imagem do Africano pelos Portugueses antes dos contactos" O Confronto do Olhar: O encontro dos povos na época da Navegações portuguesas Séculos XV e XVI, *Colecção Universitária*, Lisboa 1991, s.50.

⁹ António de Andrade Moniz, "Ceuta e as Duas Políticas da Expansão Portuguesa", Ceuta e Expansão Portuguesa, Actas XIV Simpósio de História Marítima 10 a 12 de Novembro 2015, *Academia de Marinha*, Lisboa, 2016, s.239.

Portekiz'in istikrarlı bir biçimde batı Afrika'da ilerlemesi, diğer Avrupa devletleri arasındaki konumunu da etkilemiştir. Rekabet ortamının kaçınılmaz olacağı bir dönemde Papa tarafından verilen izin belgesi ile keşiflerine devam eden Portekizliler, Hristiyanlığın temsilcisi sıfatıyla yapacakları keşifleri meşrulaştırma fırsatı bulmuştur. Bu doğrultuda 8 Ocak 1455 tarihli Romanus Pontifex adlı belge, Papa V. Nicolau tarafından Afonso, Henrique ve diğer Portekiz kralları ile haleflerine Afrika ve çevresindeki adalarda, Bajador Burnu'dan itibaren Gine kıyılarında hâkimiyet kurarak kilise inşa etmelerine dair verilen yetkileri içermektedir.¹⁰

Henrique'nin Afrika politikası dâhilinde Gil Eannes kaptanlığında bir keşif grubu 1433 yılında Kanarya Adaları'na ulaşmıştır. Eannes, Portekiz'e döndüğü sırada yanında Kanarya Adası'ndan getirdiği köleler de bulunmaktadır.¹¹ Ancak Eannes, asıl hedefi olan Bojador Burnu'nu geçememiştir. Zurara'nın kaydettiğine göre Afonso Gonçalvez Baldaia ile beraber çıktıkları yolculukta Bojador Burnu'nu elli lig geçmişlerdir. Keşfettikleri bölgede herhangi bir ev ya da insan izine rastlamadıkları bilgisiyle dönmüşlerdir.¹² Afonso Gonçalvez, Prens Henrique'nin isteği üzerine küçük bir gemi ile yeniden keşfe çıkmıştır. Daha önce gittikleri yeri almış mil geçen Gonçalves'in yanında iki at ve bu atlarla yerleşim yerini gözlemlemek üzere keşfe gönderilecek olan iki kişi bulunmaktadır.¹³ Baldaia, mürettebatı ile birlikte Oro Nehri'nden güneye doğru yol alsa da Henrique'nin asıl hedefi olan Gine'ye ulaşmadan Portekiz'e dönmüştür. Baldaia, Portekiz'e geri döndüğü zaman, Afrika'da karşılaştığı insanların hangi milletten olduğu bilgisinden emin olamadığı gibi, yaşamları hakkında da herhangi bilgi elde edememiştir.¹⁴

Henrique'nin batı Afrika'ya yönelik seferleri doğrultusunda Porto Santo Adası'nı keşfeden João Gonçalves Zarco ve Tristão Vaz, bu yeni adanın

¹⁰ A.N.T.T., Bulas 1179/1882, Maço 7, n.29. Papa tarafından Portekiz'e verilen izin belgelerinin Latince orijinal nüshaları, Lizbon'da bulunan Arquivo Nacional da Torre do Tombo'da mevcuttur. 1452 tarihli Dum Diversas ve 1456 tarihli Inter Caetera da Papa tarafından verilen diğer izin belgeleridir. Romanos Pontifex'de geçerli olan haklara ek olarak Prens Henrique ve V. Afonso'nun isteklerini onaylayan bu belge ile Portekizliler o an ve gelecekte Bajador Burnu'nun ötesine, Gine üzerinden Hindistan'a kadar gidebilmiştir. A.N.T.T., Gavetas 1101/2017, Gaveta 7/7, Gaveta 13/ Maço 13, n.7; Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, s.22.

¹¹ Gomes Eannes Azurara, *Chronica do Descobrimento e Conquista de Guiné*, J. P. Aillaud: na Officina Typographica de Fain e Thunot, Pariz 1841, s.57.

¹² Azurara, *Chronica do Descobrimento e Conquista de Guiné*, s.59.

¹³ Zurara, Portekizlilerin Oro Nehri boyunca yerlilerle temas kurulma aşamasından bahsetmektedir. Azurara, *Chronica do Descobrimento e Conquista de Guiné*, 61-65.

¹⁴ Azurara, *Chronica do Descobrimento e Conquista de Guiné*, s.65.

coğrafi özellikleri hakkında edindikleri bilgilerle beraber Portekiz'e dönmüşlerdir. João de Barros¹⁵'un verdiği bilgilere göre Henrique, Porto Santo Adası'nda yerleşik hayata geçilmesi için bu iki kâşifle beraber Bartolomeu Perestrolle adlı asilzadeyi üç gemi ve gerekli teçhizatla beraber Porto Santo Adası'na göndermiştir.¹⁶

Gine'nin keşfi için on iki yıl süresince Afrika'ya birçok keşif gemisi gönderilmiştir. Henrique'nin Bojador Burnu'nun geçilmesi için gönderdiği kâşifler, asıl hedefe ulaşmasalar da genellikle Magribî olarak tanımladıkları toplulukların yerleşim yerleri hakkında elde ettikleri bilgilerle beraber Portekiz'e geri dönmüşlerdir. 1433 yılında Bojador Burnu'nu geçmesi için görevlendirilen yeni kâşif Gil Eannes, Kanarya Adaları'na ulaşmış ve burada esir aldığı insanları Portekiz'e götürmüştür.¹⁷ Eannes, başarısız olarak görülen ilk yolculuğunun ardından ertesini yıl Bojador Burnu'nu geçmiş ve bu durum Prens Henrique ile Kral Duarte tarafından sevinçle karşılanmıştır.¹⁸

1435 yılında Afonso Gonçalves Baldaia ve Gil Eannes, Bojador Burnu'nun ötesine doğru yeni bir yolculuğa çıkmışlardır. Baldaia, o döneme kadar gönderilen en büyük keşif gemisi olan bir *barinel*¹⁹'in kaptanlığını yaparken, Gil Eannes ise daha küçük bir Portekiz *barco*²⁰'su ile yolculuğunu

¹⁵ Portekiz'in XVI. Yüzyıla ait en önemli tarihçisi, kronik yazarıdır. Bilhassa Afrika ve Hindistan'daki Portekiz varlığı üzerine kaleme aldıkları, ciltler halinde Décadas da Ásia adı altında toplanmıştır.

¹⁶ Barros; bu yolculuk esnasında yanlarında tohumlar, bitkiler ve hamile bir tavşan da bulunduğunu kaydeder. João de Barros; Diogo do Couto, *Da Asia de João Barros e De Diogo do Couto*, Decada I, Parte I, Regia Officina Typografica, Lisboa, 1777-1778, s.27.

¹⁷ Barros, *Da Asia*, s.40.

¹⁸ Barros, *Da Asia*, 42.

¹⁹ Yelkenli ve kürekli bir gemi olan barinel başlangıçta bir direktan oluşsa da zamanla iki ya da üç direkli inşa edilmiş, Portekiz keşifler çağı gemileri arasında yerini almıştır. On altıncı yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürerek kalyonların temelini oluşturmuştur. Fernando Gomes Pedrosa "Os navios", coordenador: Fernando Gomes Pedrosa, *História da Marinha Portuguesa: Navios, Marinheiros e Arte de Navegar 1139-1499*, Academia de Marinha, Lisboa 1997, s. 133.

²⁰ Yirminci yüzyıla kadar çeşitli belgelerde ismi geçmekte olup genellikle küçük ve orta boyuttaki gemiler için kullanılan genel bir tabir olmuştur. Filipe Vieira de Castro, "Navios", coordenador: Francisco Contento Domingues, *História da Marinha Portuguesa: Navios, Marinheiros e Arte de Navegar 1500-1600*, Academia de Marinha, Lisboa 2012, s.55. Keşifler dönemi kroniklerinde sıklıkla rastlanan ve küçük gemi anlamında kullanılan bir ifadedir. Dönemsel olarak farklı işlevleri bulunan barco, yük ve yolcu taşımacılığının yanında balık avcılığında da kullanılan yelkenli bir gemi olarak bilinmektedir. George Robert Schwarz, *The History and Development of Caravels*, Texas A&M University, 2008, s.46-47. Portekizce eril ve dişil kelimelerin varlığı göz önünde bulundurulduğunda kaynaklarda *barco* yerine *barca* şeklinde de kullanılabilir.

sürdürmüştür.²¹ Portekizliler bu yeni toprakların kendileri için neler getireceğinden bîhaberdir. Bilmediği kıyılara yelken açan kâşiflerden biri olan Baldaia, yanında bulunan iki kişiyi keşif yapmak üzere gönderdiğinde karşılıklarına çıkan bir grup, ellerinde *azagaia*²²larla Portekizlilerle çatışmaya girmiş ve bu çatışma esnasında yaralananlar olmuştur.²³

Nuno Tristão ve komutası altında yer alan Antão Gonçalves'in 1441 yılında çıktıkları keşif yolculukları, Portekiz sömürge imparatorluğu açısından farklı bir öneme sahiptir. İki kâşifin Afrika'dan Portekiz'e götürdükleri Afrikalı yerliler, köle ticaretinin başlamasına ve düzenli olarak Afrika'dan Portekiz'e köle taşınmasının temellerini atmıştır. Nuno Tristão, tercümanlık yapması için Afrika'dan bir yerliyi yanına alarak Beyaz Burun olarak adlandırılan Cabo Branco'yu keşfetmeye gittiğinde Antão Gonçalves ise reis olmak üzere ele geçirdiği on köle ile birlikte Portekiz'e dönmüştür.²⁴ Nuno Tristão, 1443 yılında yeni bir yolculuğa çıktığı sırada Portekiz için önemli konumda olan Arguin'i keşfetmiştir.

1444 yılında Lagos'tan yelken açan altı gemi ve mürettebatının misyonu, daha önce gönderilen keşif gemilerinden farklı olmuştur. Henrique tarafından özel izinle yola çıkan altı gemi, Lançarote'nin kaptanlığında Batı Afrika kıyılarına yelken açmıştır. Barros'un kaydettiğine göre Martim Vicente ve Gil Vasques, Arguin yakınındaki Nair Adası'nda yerlilerle çatışmaya girmiş ve yüz elli beş kişiyi esir alarak bazı yerlileri de öldürmüştür.²⁵ Arguin, Nair ve Tider'e daha sonraki yıllarda yapılan yolculuklar neticesinde esirler alınarak Portekiz'e götürülmüştür. Ancak bu keşifler her zaman Portekizlilerin lehine olmamıştır. 1445 yılında Gonçalo de Sintra'nın komutası altında Batı Afrika'ya gönderilen bir keşif grubu, Cape Blanco yakınlarında yerlilerin

²¹ İki kâşif, Bojador Burnu'nu geçtikten sonra insan izlerine rastladıkları bir bölgeyi keşfetmiştir. Barros, *Da Asia*, s.44.

²² Afrika'da kullanılan mızrak ya da cirit. Berberice *zagaya* adı verilen bu alet, Afrika'dan İber yarımadasına taşınmıştır. Anthony Xavier Soares, *Portuguese Vocables in Asiatic Languages: From the Portuguese Original of Sebastião Rodolfo Dalgado: Translated into English with notes, additions and comments*, Asian Educational Services, New Delhi 1988, s.29.

²³ Bahsi geçen Portekizliler on beş ve on yedi yaşlarındadır. Barros, *Da Asia*, s.44-46.

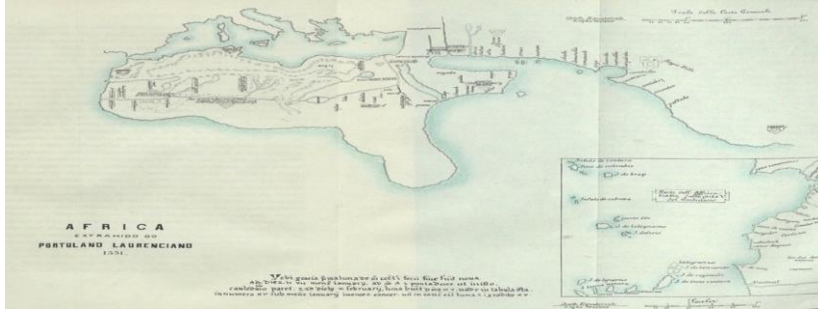
²⁴ José Antonio Ferreira Brandão, *Vida do Infante D. Henrique de Portugal Apelidado o Navegador e Seus Resultados*, Imprensa Nacional, Lisboa 1876, s.231.

²⁵ Barros; esirlerin sayısının fazla olduğunu, buna karşılık kürek çekecek yalnızca otuz kişi bulunduğunu ve bu sebeple de gemilerin kapasitesi kadar esir alındığını söylemektedir. Barros, *Da Asia*, s.67-68.

saldırısına uğramış ve Sintra ile beraber bazı Portekizliler öldürülmüştür. Sintra ve beraberindekiler, bu kıyılarda öldürülen ilk Portekizliler olmuştur.²⁶

Nuno Tristão'nun 1446'da çıktığı son seferine kadar Portekiz'den Afrika'ya yeni kâşifler gönderilmiş ve Afrika'dan Portekiz'e birçok köle taşınmıştır. Kroniklerin verdiği bilgilere dayanarak denilebilir ki Portekiz kralları ve yöneticileri her yıl Afrika'ya gönderdikleri gemiler ve yetiştirdikleri denizcilerle, keşifler dönemine öncülük edecek bir konumda olduklarını göstermiştir. Gambiya, Senegal, Yeşil Burun Adaları, Sierre-Leone gibi stratejik bölgelerin keşfi, Portekizlileri Cabo da Boa Esperança adını verdikleri Ümit Burnu'na bir adım daha yaklaştıracaktır.

On beşinci yüzyılın ilk yarısındaki keşifler; sınırlı bilgilere dayalı olarak gerçekleştiği için çoğunlukla belirlenen hedeflere ulaşamadan, farklı kıyıların keşfiyle sonuçlanmıştır. Bunun en büyük etkenlerinden biri de tahmini ve kimi zaman yanlış çizilen portolan²⁷ haritalarına göre hareket edilmiş olmasıdır. Gine'yi keşfetmek üzere gönderilen kâşiflerin Afrika'nın batısında farklı bölgelere ulaşmaları ise çoğu zaman Henrique tarafından olumsuz bir durum olarak nitelendirilmiştir.

Şekil 1: 1351 tarihli Laurenziano portolan haritasında kuzey Afrika tasviri²⁸

²⁶ William Pickering, *The Conquerors Of The New World And Their Bondsmen: Being a Narrative of the Principal Events Which Led to Negro Slavery in the West Indies and America*, Volume I, London 1848, s. 37.

²⁷ Kıyı, ada ve liman tasvirlerinin yer aldığı bu haritalar; denizciler için pusula işlevi görmüş olup daha sonraki yüzyıllarda kopya edilerek çoğaltılıp geliştirilmiştir. Kayıtlara göre portolan haritalarının geçmişi, on üçüncü yüzyılın sonlarına uzanmaktadır. Tony Campbell, "Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500", *The History of Cartography*, Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean, University of Chicago Press, 1987, s.380.

²⁸ José Antonio Ferreira Brandão, *Vida do Infante D. Henrique de Portugal Apelidado o Navegador e Seus Resultados*, Imprensa Nacional, Lisboa 1876, s.202.

İlk kâşiflerin görevleri, yerleşim yeri kurmak için uygun toprakların ve toplulukların varlığına dair bilgi edinmeye yönelik olmuştur. Kimi zaman yerlilerle çatışmalar yaşanmış olsa da Portekizlilerin Afrika'daki bu ilk misyonerlik faaliyetlerine bakıldığı zaman Hristiyanlaştırmanın zorlama ile değil isteğe bağlı olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Henrique'nin istikrarlı politikası, kâşiflerinin istekli ve azimli olması Portekiz'in okyanus ötesi faaliyetlerinde belirleyici rol oynamıştır. Keşif yapmak üzere gönderilen gemiler her bakımdan yeterli olmadığı gibi kimi zaman okyanus şartlarına uyum sağlayamayarak kaybolmuş ya da hasar görmüştür. Ancak bu durumun keşifleri kesintiye uğratmadığı ve istikrarlı biçimde yeni gemiler gönderildiği görülmektedir. Henrique'nin himayesi altında bulunan kâşifler yalnızca Portekizlilerden oluşmamaktadır. Venedikli tüccar Alvise Cadamosto Afrika'ya gönderildiği sırada Cenevizli Antoniotto Usodimare ile beraber Gambiya'daki altın hakkında bilgi sahibi olmuş ancak yerlilerle temas kurmaya çalıştıkları ilk dönemde kötü karşılanarak Portekiz'e geri dönmek zorunda kalmışlardır. Ancak ertesi yıl 1456'da üç karavel ile çıktıkları yolculukta Gambiya'da yerli şeflerden biri olan Battimansa ile temas kurup takas yaparak önemli bir adım atmışlardır.²⁹

Afrika topraklarında artık sadece keşif gezileri yapmakla yetinmeyen Portekizliler, bölgedeki Arap tüccarlarla ticaret yapmaya başlamıştır. Ticaret hususu beraberinde rekabeti getireceği için bu hak, yalnızca özel izne sahip tüccarlara tanınmaktadır. Henrique, on yıl süresince Arguin Adası'nda Araplarla ticaret yapma hakkını Hristiyanlara vererek usulsüz ticaret yapılmasının önüne geçmiştir.³⁰ Portekizliler altın, köle, doğudan getirilen ipek ve diğer değerli giysiler gibi birçok ürünün ticaretine hâkim olmaya başlamıştır.

V. Afonso 1469 yılında Gine'de yapılacak olan ticaretin kontrolünü beş yıllık süreyle Fernão Gomes'e vermiştir. Gomes, beş yıl boyunca resmî olarak ticaret yapması karşılığında her yıl Batı Afrika kıyılarında yeni yerler keşfetmek ve yıllık belli bir miktar ücret ödemek zorundaydı. Gomes, João de Santarem ve Pero Escobar, Gine'den yelken açmaya devam ederek 1471 yılında Mina³¹'yi keşfetmiştir.³² Mina, bulundurduğu altın rezerviyle Portekiz sömürge imparatorluğunun Afrika uzantısı için kilit bir nokta olmuştur.

²⁹ Gerald Roe Crone, *The Voyages of Cadamosto and other Documents on Western Afrika in the Second Half of the Fifteenth Century*, The Hakluyt Society, London 1937, s. xxiii.

³⁰ Crone, *The Voyages of Cadamosto and other Documents on Western Afrika in the Second Half of the Fifteenth Century*, s.17.

³¹ Gana sınırları içinde yer almaktadır.

³² Barros, *Da Asia*, s.143.

Mina'nın ardından 1471 yılında Gine Körfezi'ndeki São Tome Adası keşfedilmiş ve ileride kurulacak olan yerleşim yerlerinin temelleri atılmıştır.

II. João (1481-1495) döneminde Afrika keşifleri farklı bir boyut kazanmıştır. Portekizli tüccarlar belli bir ücret karşılığında Afrika'da ticaret yapma hakkı kazanmaya başlayınca altın, gümüş, ipek, biber gibi değerli ürünler de Portekiz'e götürülmeye başlanmıştır. Ancak bilinmelidir ki tüccarlar köle ve fil dişi ticaretinde her ne kadar hak sahibi olsalar da altın ticaretinin tekeli, krallığın himayesinde olmuştur.³³ Bu durumun rekabet ortamına zemin hazırlayacağı göz önünde bulundurulursa, Portekizliler için Afrika'da kalıcı bir otorite kurmak elzem hâle gelmiştir. Bilindiği üzere İtalyan Cadamosto ve Cenevizli Antoniotto Usodimare gibi başka milletlerden olan kâşiflerin de Portekiz rejimi tarafından desteklenmesi, Avrupalı devletlerin Portekiz keşiflerinin seyri hakkında bilgi sahibi olmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda İtalyan Alberto Cantino'nun 1502 yılına tarihlenen ve o döneme kadar Portekiz keşiflerine dair çizilen bir *mapamundi*³⁴ haritasını Lizbon'dan İtalya'ya götürdüğü bilinmektedir.³⁵

II. João 1482 yılında altının kaynağı olan Mina'da bir kale yapılmasına karar vermiş ve Portekiz gemileri teçhizatıyla beraber Afrika'ya yelken açmaya başlamıştır. Bu döneme kadar yapılan yolculukların seyrine bakıldığında siyahiler ile olan ilk temaslar ve bu temasın meydana getirdiği zorluklar ağır basmaktadır. Çoğu zaman çatışma şeklinde devam eden münasebetler olsa da Portekizlilerin zamanla ticaret vasıtasıyla ılımlı bir politika sürdürmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda Henrique'nin genellikle barışçıl bir politika izlediği, yerlilere zarar verilmesine izin

³³ Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, s.30.

³⁴ Latince bir söylem olup, orta çağ Avrupası'nda çizilen dünya haritaları için kullanılmaktadır. Genellikle Hristiyanlar için önemli görülen olaylar resmedilmiştir. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda daha geniş bir kullanım alanı olan bu haritalar, portolan ya da farklı bir harita türüne de işaret edebilmektedir. David Woodward, "*Medieval Mappaemundi*", *The History of Cartography, Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, University of Chicago Press, 1987, s.286-287.

³⁵ Bu harita Afrika, Brezilya'nın kıyı kesimi ve Florida gibi yerlerin tasvirlerinden oluşmakta olup Cantino Haritası olarak adlandırılmaktadır. Cantino, Ferrara Dükü'nün ajanı olarak Lizbon'dan haritayı alarak arkasına Dük'e hediye ettiğini not düşmüştür. Haritayı çizen Portekizli hakkında bilgi olmadığı için Cantino Haritası olarak isimlendirilmiştir. 1868 yılından itibaren İtalya'daki Biblioteca Estense de Módena'da muhafaza edilmektedir. *Carta del Cantino: Charta del navigare per le isole novamente trovate in la parte de l'India*, Instituto Geográfico Nacional, Servicio de Documentación Geográfica y Biblioteca, España.

vermediği ve böylelikle onların kendi istekleri ile Hristiyanlığı kabul etmelerini beklediği söylenmektedir.³⁶

Mina'da *São Jorge da Mina* adında inşa edilecek kale için Diogo de Azambuja'nın kaptanlığında bir Portekiz donanması Gine'ye doğru yelken açmıştır. Kale inşası bölgedeki altın, köle ve diğer ürünlerin ticareti hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmanın yanında her yıl yeni topraklar keşfederek Hindistan'a ulaşma hedefi için de büyük bir avantaj sağlamaktadır. Azambuja'nın donanması on karavel ve içinde taş, kiremit, odun ve altı yüz kişilik mürettebata yetecek erzak taşıyan iki *urca*³⁷dan oluşmaktadır.³⁸

Şekil 2: Portekizlilerin Mina'da inşa ettikleri kaleyi ve bölge yerlilerini gösteren 1502 yılına ait bir tasvir³⁹

Altın rezervinin kontrolünü sağlayarak başta İspanyollar olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin herhangi bir müdahalesi karşısında savunma üssü konumunda bulunacak São Jorge kalesi, aynı zamanda altın temin edilen yerli kabilelerden gelecek olası bir harekete karşı da güvenli bir merkezdir.⁴⁰ Azambuja'nın o döneme kadar gönderilen en donanımlı ve içerisinde iyi savaşçılar barındıran gemilerle Afrika kıyılarına gelmesi tesadüf değildir.

³⁶ Crone, *The Voyages of Cadamosto and other Documents on Western Afrika in the Second Half of the Fifteenth Century*, s.18-19.

³⁷ Donanım itibariyle kalyona benzeyen ancak daha küçük silah ve savaş gereçlerini taşıyan bir gemi türüdür. *The Oxford Companion to Ship and the Sea* (2 ed.), editor: Ian Dear; Peter Kemp, Oxford University Press, 2006. Hakkında çok fazla bilgi olmayan bu gemi türü, İngiltere ve özellikle Almanya gibi kuzey ülkelerinde kullanılmıştır. Fernando Gomes Pedrosa, "Os navios", coordenador: Fernando Gomes Pedrosa, *História da Marinha Portuguesa: Navios, Marinheiros e Arte de Navegar 1139-1499*, Academia de Marinha, Lisboa 1997, s.109.

³⁸ Mürettebat arasında elli kişi iyi savaşçı olup herhangi bir çatışma durumu için tecrübe sahibidir. Barros, gemilerden birinin kaptanının Bartolomeu Dias olduğunu söylemektedir. Barros, *Da Asia*, s.154.

³⁹ *Carta del Cantino 1502*. Haritanın kullanımı hususunda Ministero Della Cultura, Gallerie Estensi, Biblioteca Estense Universitaria'dan özel izin alınmıştır.

⁴⁰ Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, s.32.

Afrika yerlileri Portekizlilerin asıl amacının yalnızca ticaret olmadığını kısa sürede fark etmiş olmalıdır ki kabile reisi ile Diogo de Azambuja arasındaki diyalog, muhtemel sorunların neler olabileceğine dair ipuçları barındırmaktadır. Daha önce gelen kâşiflerin niyetinin yalnızca ticaret yapmak olduğunu, yerleşmek gibi bir amaçlarının olmadığını üstelik kılık kıyafetlerinin de yıpranmış hâlde olduğunu gören bu Afrikalı için yeni gelen ve kale yapma konusunda izin isteyen iyi giyimli-silahlı Portekizlilerin hedefinin ne olduğunu tahmin etmek zor olmamıştır.⁴¹

Şekil 3: 1563 yılına ait Mina tasviri⁴²

Portekiz Egemenliğinin Yansımaları: Afrika'da Padrão Anıtları Dönemi

Yerli kabileler, farklı bir kıttadan yerleşik düzen kurmak üzere gelen insanlara karşı şüpheyle yaklaşırken II. João döneminin kâşifleri, Afrika kıyılarında taştan yapılan ve üzerinde haç işareti bulunan padrão isimli hakimiyet sembollerini dikmeye başlamıştır. Barros; II. João'nun, üzerinde yazı bulunan padrão'lar gönderdiğine şu şekilde işaret etmektedir: “...*Elrey D. João o segundo em seu tempo mandou poer Padrões de pedra com letreiro....*”

⁴¹ Portekizlilerle olan ilişkilerin daha önce gelen kâşifler gibi yalnızca gemilerle yapılan ticaretle sınırlı kalmasının iki taraf için daha iyi olacağını söylese de Azambuja'nın ısrarları neticesinde kale inşasını gönülsüz bir şekilde kabul etmiştir. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, s.32.

⁴² *Atlas de Lázaro Luís 1563*, Academia das Ciêncas de Lisboa, Lisboa 1990.

⁴³ Yine Barros'un anlatımından bu padrôların iki insan uzunluğunda olduğu, üzerinde kraliyet arması, Latince ve Portekizce yazılar bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴

Padrão geleneğinin bilinen ilk kâşifi Diogo Cão, dönemin ünlü kâşifleri Bartolomeu Dias ve Vasco da Gama'nın gölgesinde kalsa da Portekiz isminin Afrika'da kalıcı olması için Kongo, Angola ve Namibya gibi stratejik konumlarda padrôlar dikmiştir. Bunlardan Kongo Nehri ağzına dikilen São Jorge isimli padrô günümüze ulaşamamıştır. Santo Agostinho isimli ikinci padrô Angola'da dikilmiş olup günümüzde Sociedade de Geografia de Lisboa'da muhafaza edilmektedir. Baş kısmındaki haç işareti günümüze ulaşamamış olan bu padrônun ön yüzünde kraliyet arması bulunmaktadır. Arka ve yan cephelerinde şu ifadeler yer almaktadır: *"Dünyanın yaratılışının 6681, efendimiz İsa Mesih'in doğumunun 1482. yılında, Portekiz'in en mükemmel ve güçlü kralı Dom João II bu toprağı keşfetmek ve padrôları koymak[dikmek] üzere Diogo Cão'yu gönderdi."*⁴⁵

Şekil 4: Diogo Cão'nun Cabo do Lobo (Santa Maria)'da diktiği Santo Agostinho isimli padrô⁴⁶

⁴³ Barros, *Da Asia*, s.148.

⁴⁴ Barros, *Da Asia*, s.171.

⁴⁵ *Padrão de Santo Agostinho*, Sociedade de Geografia de Lisboa.

⁴⁶ Fotoğrafın kullanımı için Sociedade de Geografia de Lisboa'dan özel izin alınmıştır.

Şekil 5: Padrão Santo Agostinho'nun üzerinde bulunan Portekiz kraliyet arması ve yazılar⁴⁷

Şekil 6: Diogo Cão'nun Cabo Negro'da dittiği ve Sociedade de Geografia de Lisboa'da bulunan padrãosunun 1934 yılına ait bir fotoğrafı⁴⁸

⁴⁷ Luciano Cordeiro, *Descobertas e Descobridores: Diogo Cão*, Imprensa Nacional, Lisboa 1892.

⁴⁸ Arquivo Nacional Torre do Tombo, *Padrão de Diogo Cão*, Que se Encontra Actualmente Na Sociedade de Geografia de Lisboa.

Diogo Cão, 1482-1484 arasındaki ilk yolculuğunun ardından Portekiz'e geri dönmüş ve 1485 yılında ikinci bir yolculuk için yeniden yelken açmıştır. Bu yolculuk esnasında da Cão'nun iki padirão diktiği bilinmektedir. Bunlardan birini Cabo Negro'da⁴⁹ ve son padrãosunu da Namibya'daki Cape Cross'da dikmiştir. Bu iki taş sütun yaklaşık olarak aynı yükseklikte olup yapı olarak birbirlerine benzemektedir. Ancak Cabo Negro'dan, Sociedade de Geografia de Lisboa'ya getirilen padirão'nun bazı bölümlerinde tahribat bulunduğu için üzerindeki yazılar belirgin değildir. Günümüze kadar en iyi biçimde muhafaza edilen ve 3.50 metre yükseklikte olan Cape Cross'taki padirão, 2019 yılına kadar Berlin'deki Deutsches Historisches Museum'da sergilenmiştir. Santo Agostinho ile aynı Latince-Portekizce ifadeleri içeren padirão, 1485 yılı ile tarihlenmektedir.⁵⁰

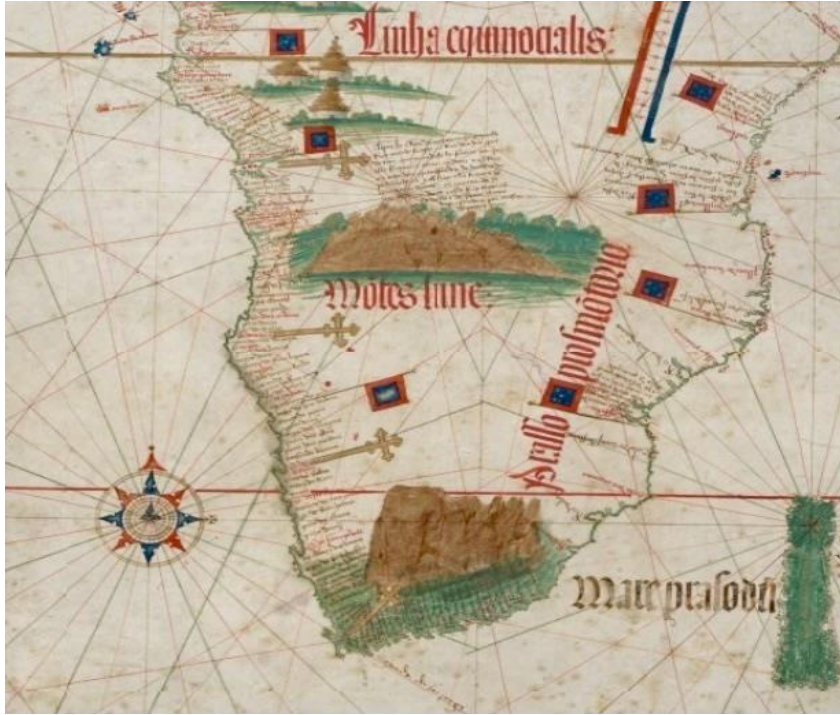
Şekil 7: Diogo Cão'nun Cape Cross (Cabo da Serra)'da diktiği son padirão⁵¹

⁴⁹ Tombua, Angola'da yer almaktadır.

⁵⁰ Edgar Vigário, "What happened to Diogo Cão?", 2013, s.3.

⁵¹ *Stone Cross of Cape Cross*, 1486, formerly Deutsches Historisches Museum, now Namibia, © DHM. 2019 yılında Almanya-Namibya arasında yapılan görüşmeler neticesinde bu padirão yeniden Namibya'ya götürülmüştür. Fotoğraf; Deutsches Historisches Museum'da bulunduğu sırada çekilmiştir.

Diogo Cão'nun Portekiz'den gemilerle taşıdığı padrôların orijinallerinde haç sembolü vardır. Ancak dört padrôdan günümüze ulaşanlar arasında yalnızca son iki tanesinin üzerinde haç bulunmaktadır. Lizbon'da Alcântara bölgesindeki taş ocaklarında işlenen bu taş sütunlar genellikle kireçtaşından yapılmıştır.⁵² II. João için hakimiyet göstergesi olan bu taşlar aynı zamanda kâşifler için de önem arz etmektedir. Padrôların üzerinde yalnızca kralın değil, kâşiflerin de isimleri kalıcı bir yer edinmiştir. Bu taşlar aynı zamanda bölgeye daha sonra gelecek olan devletlere, Portekizlilerin keşif alanı olduğunu göstermek açısından bir sembol özelliği de taşımaktadır. Özellikle kıyılarda ve gemilerin görüş alanlarına dikilen bu sütunlar, bir sonraki Portekiz kâşiflerinin yol bulması açısından bir tür pusula görevi de görmektedir.

Şekil 8: Cantino haritasında haç şeklinde tasvir edilen dört padrô⁵³

⁵² Manuel Ruela Pombo, "Diogo Cão", *Angola*, Serie 1 Número 4, Amadeu Amorim, Luanda 1932, s.100.

⁵³ *Carta del Cantino* 1502, Ministero Della Cultura, Gallerie Estensi, Biblioteca Estense Universitaria.

Afrika keşifleri devam ederken Portekiz keşiflerinin Diogo Cão ile beraber farklı bir boyut kazandığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Cão, önceki kâşifler gibi Afrika'dan Portekiz'e köleler götürse de padrão diken ilk kâşiftir. Ancak hedef Preste João ve Hindistan olduğu için bu başarıları, gerektiği biçimde takdir kazanamamıştır. Dünya üzerinde en fazla unvana sahip olan bir diğer kâşif Bartolomeu Dias, II. João'nun emriyle Cabo da Boa Esperança ve Hindistan'a ulaşmak üzere mürettebatı ile beraber Lizbon'dan yola çıkmıştır. Belirlenen hedefe ulaşıncaya kadar kâşiflerin rotası genellikle aynıdır.

Bartolomeu Dias, padrão geleneğini devam ettirerek üç padrão dikmiş olsa da ne yazık ki günümüze, parçaların birleştirilmesi ve tamir edilmesi neticesinde elde edilen yalnızca bir örnek kalmıştır. Kalıntıları Eric Axelson tarafından bulunan Güney Afrika'daki São Gregório adlı padrão, Bartolomeu Dias tarafından 1488 yılında dikilmiştir.⁵⁵ Ancak Dias'ın diğer iki padrãosunun akıbetleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

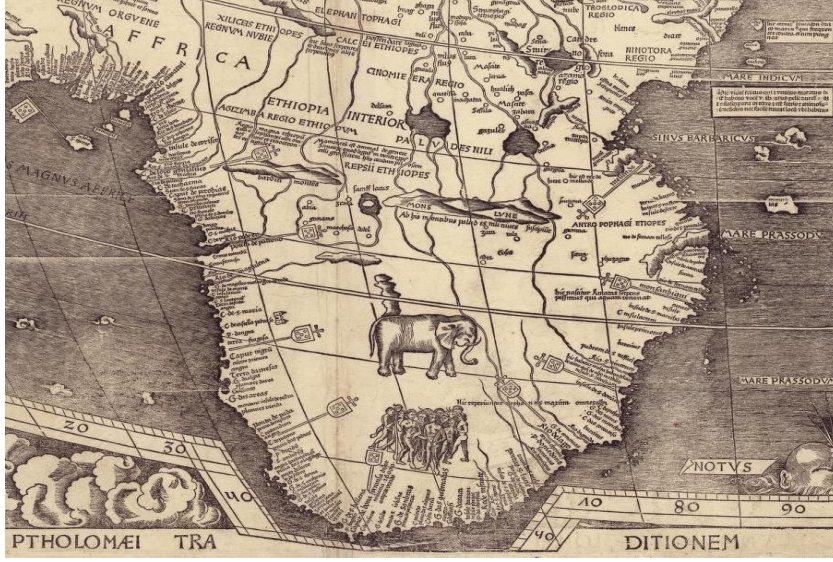

Şekil 9: Bartolomeu Dias'ın Witwatersrand Üniversitesi William Cullen Kütüphanesi'nde sergilenen ve günümüze ulaşan tek padrão olan Padrão de São Gregório ⁵⁶

⁵⁴ “.. dois principaes capitaes descobriam, eram seis Padrões: o primeiro chamado S. Jorge em rio Zaire, que he do Reyno de Congo; o segundo Santo Agostinho esta em hum cabo do nome do mesmo Padrão; o terceiro, que he o derradeiro de Diogo cam na manga das arêas...” Barros, Diogo Cão'nun üç tane padrão diktiğini söylemektedir. São Jorge ve Santo Agostinho'nun ardından nihai olanını diktiğini söyler. Ancak Cabo Negro ya da Cape Cross olarak isimlendirmediği için sonuncusu olarak hangi sütundan bahsettiği hakkında net bir bilgimiz yoktur. Barros, *a.g.e.*, s.192. Diogo Cão, dört padrão diktiği için Barros'un verdiği bu bilgi hatalıdır.

⁵⁵ Eric Axelson, “Prince Henry the Navigator and the Discovery of the sea Route to India”, *The Geographical Journal*, Blackwell Publishing on Behalf of The Royal Geographical Society with the Institute of British Geographers, S.127, No:2, London, 1961, s.151.

⁵⁶ Willeam Cullen Library, University of Witwatersrand Johannesburg South Africa. Fotoğraf, kütüphane yetkilisi Margaret Atsango'dan alınan izinle paylaşılmıştır.

Şekil 10: Martin Waldseemüller'in 1507 tarihli dünya haritasında Portekizlilerin Afrika kıtasında dikmiş olduğu padrão tasvirleri⁵⁷

Bartolomeu Dias'ın yolculuğu esnasında karşılaştığı zorluklar, mürettebatı ile olan fikir ayrılıkları ve umduğu şekilde daha ileriye gidememesinin üzüntüsünü Galvão şöyle nakletmiştir: *"Padrãosunun yanından geçerken, bir daha göremeyeceği oğlundan ayrılmış gibi ondan ayrıldı."*⁵⁸

I. Manuel'in saltanat döneminin başlangıcı olan 1495 yılında Portekizliler artık Afrika'nın büyük bir bölümüne ulaşmıştır. II. João'nun başarılı ve bilhassa gizli bir politikayla sürdürmeye dikkat ettiği keşifleri, Manuel döneminde Hindistan hedefine ulaşma ile sonuçlanmıştır. Bu yeni dönemin en önemli kâşifi, Hindistan'a ulaşan Vasco da Gama'dır. Barros, Gama'nın beş padrão diktiğini söylemektedir.⁵⁹ Gama, Afrika'nın doğusunda ve bilhassa Hindistan'da padrãoolar dikmiştir ancak orijinallerinin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.

⁵⁷ *Universalis cosmographia secundum Ptholomaei traditionem et Americi Vespucii aliorumque lustrationes*, Library of Congress.

⁵⁸ Ernst Georg Ravenstein, "The Voyages of Diogo Cão and Bartolomeu Dias 1482-88", *The Geographical Journal*, Vol.16, No.6, The Royal Geographical Society, London, 1900, s.647.

⁵⁹ São Rafael, Rio dos Bons Sinaes'te; São Jorge, Mozambik'te; Santo Espirito ; Malindi'de, Santa Maria, civardaki adalardan birinde ve son olarak São Gabriel'i Hindistan Kaliküt'te dikmiştir. Barros, *Da Asia*, s.360.

Şekil 11: Vasco da Gama ve mürettebatının 1497 yılında Lizbon'dan yola çıkışını temsil eden bir gravür⁶⁰

Sonuç

Prens Henrique'nin kâşifleri çoğu zaman belirlenen hedeflere ulaşmadan dönseler de bu durum, ümitsizliğin aksine daha fazla çaba göstermeyle sonuçlanmıştır. Portekiz'i keşifler sürecinin öncüsü yapan en önemli etkenlerden biri de bu olmuştur. Afonso dönemindeki birikimin neticeleri, II. João'nun başarılı politikasıyla harmanlanarak yeni bir hâkimiyet anlayışını beraberinde getirmiştir. II. João'nun kâşifleri, Lizbon'dan gemilerle Afrika'ya taşıdıkları padrôolarla birden fazla hedefi gerçekleştirmeye çalışmıştır. İlk padrôoyu diken Diogo Cão'nun üç padrôosu günümüze ulaşırken, daha sonraki kâşiflerden olan Bartolomeu Dias ve Vasco da Gama'nın padrôoları için durum farklı olmuştur. Dias'ın günümüze ulaşan tek padrôosu, parçaların toplanmasıyla bir araya getirilse de Gama'dan günümüze herhangi bir işaret kalmamıştır. Ancak padrôoların bazılarının yerine replikaları yapılmıştır. Dias ve bilhassa Gama açısından bakılacak olursa; kâşifler ve beraberindekilerin bölge halkı ile olan münasebetleri, padrôo diktikleri yerin konumu, farklı zamanlarda bölgeyi keşfe gelen devletlerin müdahaleleri gibi faktörler bu

⁶⁰ Alfredo Roque Gameiro, *A Partida de Vasco da Gama para a India em 1497*, Biblioteca Nacional de Portugal.

padrãoların günümüze ulaşamaması hususunda öne sürülebilecek ihtimallerdir. Çünkü Gama'nın 1497'deki keşif yolculuğu esnasında yanında yer alan Alvaro Velho'nun kaydettiğine göre diktikleri padrão, onlar henüz ayrılmadan yaklaşık on-on iki yerli tarafından yıkılmıştır.⁶¹ Bu durum, Portekizlilerin Afrika'nın bazı bölgelerinde iyi karşılanmadığını göstermektedir. Diogo Cão'nun son padrãounun Almanya'ya götürülmesi ve Fırtınalar Burnu olarak bilinen Cabo da Boa Esperança'nın padrão dikmek için uygun bir yer olmaması bu ihtimalleri güçlendirmektedir. Netice olarak Portekiz'in gücünü ve dolayısıyla mevcut kralın ismini taşıyacağı için önemli bir anıt özelliği taşıyan bu yapılar, yalnızca hükümdarlar arasında bir güç simgesi özelliği taşımamaktadır. Aynı zamanda kâşifler, kendinden sonra gelecek olan bir diğer kâşife yol bulması için işaret bırakırken, aslında kendi varlığına da işaret etme imkânı bulmuşlardır.

Kaynakça

- Alves, A., Dom Henrique O Infante: Memoria Historica, Typographia do Commercio do Porto, Porto 1894.
- Andrade Moniz, A., "Ceuta e as Duas Políticas da Expansão Portuguesa", Ceuta e Expansão Portuguesa, Actas XIV Simpóio de História Marítima 10 a 12 de Novembro 2015, Academia de Marinha, Lisboa, 2016, s. 239- 247.
- Axelsson, E., "Prince Henry the Navigator and the Discovery of the sea Route to India", The Geographical Journal, Blackwell Publishing on Behalf of The Royal Geographical Society with the Institute of British Geographers, Vol.127, No:2, London, 1961, s.145-155.
- Azurara, G. E., Chronica do Descobrimento e Conquista de Guiné, J. P. Aillaud: na Officina Typographica de Fain e Thunot, Pariz 1841.
- Barros, J.; Couto, D., Da Asia de João Barros e De Diogo do Couto, Decada I, Parte I, Regia Officina Typografica, Lisboa, 1777-1778.
- Boxer, C. R., The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825, The History of Human Society, London 1969.
- Campbell, T., "Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500", The History of Cartography, Volume 1: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean, University of Chicago Press, 1987, s. 371-463.

---

⁶¹ Alvaro Velho, *A Journal of the First Voyage of Vasco Da Gama 1497-1499*, Hakluyt Society, London 1898, s.13.

- Castro, F.V., "Navios", Domingues História da Marinha Portuguesa: Navios, Marinheiros e Arte de Navegar 1500-1600, coordenador: Francisco Contente Domingues, Academia de Marinha, Lisboa 2012.
- Cordeiro, L., Descobertas e Descobridores: Diogo Cão, Imprensa Nacional, Lisboa 1892.
- Crone, G.R., Crone, The Voyages of Cadamosto and other Documents on Western Afrika in the Second Half of the Fifteenth Century, The Hakluyt Society, London 1937.
- Cruz Coelho, M. H., "Ceuta: Um Marco no Processo Legitimador da Dinastia de Avis", Ceuta e Expansão Portuguesa, Actas XIV Simpósio de História Marítima 10 a 12 de Novembro 2015, Academia de Marinha, Lisboa 2016, s. 21-32.
- Dear, I. (editör); Kemp, P. (editor), The Oxford Companion to Ship and the Sea (2 ed.), Oxford University Press, 2007.
- Ferreira Brandão, J.A., Vida do Infante D. Henrique de Portugal Apelidado o Navegador e Seus Resultados, Imprensa Nacional, Lisboa 1876.
- Horta, J.S., "A imagem do Africano pelos Portugueses antes dos contactos" O Confronto do Olhar: O encontro dos povos na época da Navegações portuguesas Séculos XV e XVI, Coleção Universitária, Lisboa 1991, s.43-70.
- Parry, J.H., The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement 1450 to 1650, University of California Press, California 1981.
- Pedrosa, F.G., "Os navios", coordenador: Fernando Gomes Pedrosa, História da Marinha Portuguesa: Navios, Marinheiros e Arte de Navegar 1139-1499, Academia de Marinha, Lisboa 1997.
- Pickering, W., The Conquerors Of The New World And Their Bondsmen: Being a Narrative of the Principal Events Which Led to Negro Slavery in the West Indies and America, Volume I, London 1848.
- Pombo, M.R., "Diogo Cão", Angola, Serie 1 Número 4, Amadeu Amorim, Luanda 1932.
- Ravenstein, E.G., "The Voyages of Diogo Cão and Bartolomeu Dias 1482-88", The Geographical Journal, Vol.16, No.6, The Royal Geographical Society, London 1900, s. 625-655.
- Schwarz, G.R., The History and Development of Caravels, Texas A&M University, 2008.
- Soares, A.X., Portuguese Vocables in Asiatic Languages: From the Portuguese Original of Sebastião Rodolfo Dalgado: Translated into English with notes, additions and comments, Asian Educational Services, New Delhi 1988.
- Souza, T. O. M., "O Infante D. Henrique e a Escola Naval de Sagres", Revista de História, C. 21(44), São Paulo 1960, s. 451-464.

Velho, A., *A Journal of the First Voyage of Vasco Da Gama 1497-1499*, Hakluyt Society, London 1898.

Vigário, E., "What happened to Diogo Cão?", 2013.

Woodward, D., *Medieval Mappaemundi, The History of Cartography, Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, University of Chicago Press, 1987, s.286-370.

Zurara, G. E., *Crónica da Tomada de Ceuta por el Rei D. João I*, por Francisco Maria Esteves Pereira, Academia das Ciências de Lisboa, Lisboa 1915.

**İSTANBUL'DA HUSUSİ 'ANA MEKTEBİ'
(EKİM 1909)
PRIVATE KINDERGARDEN IN ISTANBUL
(OCTOBER 1909)**

Tülay ERCOŞKUN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 23.08.2021

Kabul: 20.09.2021

Article Info

Received: Aug, 23, 2021

Accepted: Sep. 20, 2021

Öz

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet döneminde anaokullarına duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. Eğitim tarihimizde Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin eğitimde yenileşmenin yükseköğretimden başlatılması gerektiğini öne süren 'Tuba Ağacı' nazariyesine karşı çıkmasıyla tanınan Mustafa Satı Bey ya da Satı El Husri, II. Meşrutiyet ilan edilmeden önce, bazı vilayetlerde özel ana mekteplerinin açıldığını, resmi ana mekteplerinin ise ancak Balkan Harbi'nden sonra açıldığını ve umumileştiğini ifade etmişti. Alan yazınında daha sonra İstanbul'da bu tür özel okulların yaygınlaşmaya başladığı tarih verilmeksizin belirtilmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise, Selanik'te Ravza-i Sıbyan Mektebi içinde Kâzım Nami (Duru) tarafından bir çocuk bahçesi sınıfı açılmıştı. Kâzım Nami'nin hatıratında bu öğretim şubesinin ilk kurucusu olmak şerefini elde ettim sözlerinden olsa gerek, Osmanlı Devleti'nde hususi ana mektebini ilk açan kişi olarak tavsif edilmektedir.

Başkanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ve dönemin gazetelerine bakıldığında ise çalışmamızda ele alacağımız İstanbul Bayezid'teki 'ana mektebinin' hususi anaokulu türünde Müslümanlar tarafından açılanlar arasında ilk olduğunu söyleyebiliriz. Müslüman kadınlar tarafından İstanbul'da kurulan, idarecileri ve öğretmenlerinin de kadınlardan oluştuğu okulun açılması için 17 Şubat 1909 tarihinde ruhsat başvurusu yapılmıştı. Çalışmada dönemin süreli yayınlarından Kadın/Selanik dergisi, Tanin gazetesi ve Mehasin dergisinde okulun kurucuları, amacı, programı, eğitim tarzı hakkında verilen ayrıntılı bilgiler aktararak ve dönemin diğer girişimleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

---

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü
tkskin@gmail.com, Ankara Türkiye

Anahtar Kelimeler: Hususi Ana Mektebi, Müzeyyen Cemal, Mebrûre Cemal, Medhiye Cemal, İsmet Haydar, Azize Haydar.

Abstract

The need for establishing kindergarten was expressed during the second constitutional period in Ottoman Empire. Mustafa Satı Bey or Satı El Husrî, who was known for his opposition to top-down educational reform 'Tree of Heaven' theory of Emrullah Efendi stated that private kindergartens were set up in some provinces before the proclamation of second constitution, but official kindergartens were only be inaugurated and spread after Balkan Wars. Literature related with kindergartens also states that private kindergartens were spread in İstanbul, but they have not mentioned when these private kindergartens were set up. After the proclamation of second constitution, Kâzım Nami (Duru) explained in his memoirs that he instituted a kindergarten in Ravza-i Sibyan school in Salonica and he obtained the honor of opening this schooling section for the first time in our country. It is perhaps because of his such remarks in his memoirs that he was designated as the first person who established kindergarten in Ottoman State.

Research based on Ottoman archival documents and then press reveals that he was not the first one, but kindergarten named 'mother school' in Beyazid, İstanbul was the first one established by Muslim women, its director and all of teachers were Muslim women. License was applied on the date of 17th February 1909 for establishing this kindergarten. Periodical Kadın /Salonica, Tanin newspaper and Mehasin informed their readers about its founders, aims, training program and pattern of education. Based on these firsthand sources, we will give detailed information about this kindergarten and evaluate this initiative in comparison to other initiatives.

Keywords: Private kindergarten, Müzeyyen Cemal, Mebrûre Cemal, Medhiye Cemal, İsmet Haydar, Azize Haydar

Günümüzde olağan gördüğümüz erken çocukluk gelişiminde önemli rol oynayan okul öncesi eğitim kurumu anaokulları, Avrupa ülkelerinde 18. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştı. Özellikle Belçika ve Fransa okul öncesi eğitimin gelişmesinde öncü ülkelerdi. Avrupa ülkelerinde bu okullar ilkökula başlama yaşına ulaşmadan önce 3-4 yaşları için tasarlanmıştı¹. Belçika'da 1900 yılında 3-5 yaşları arasındaki çocukların yüzde 46-49'u okul öncesi eğitimine kayıtlıydı. 1910'da bu katılım yüzde 60'a yükselmişti. Fransa ve Hollanda da ise 1900'de katılım yaklaşık yüzde 30'daydı².

¹ Harry Willekens, Kirsten Scheiwe, *Looking Back: Kindergarten and preschool in Europe since the late 18th Century: a short comparative study of pioneers and laggards*, Universitatverlag Hildesheim, Hildesheim, Almanya, 2020, s. 8.

² Harry Willekens, Kirsten Scheiwe, a.g.e., s. 13.

Bir Alman icadı olan “kindergarten”, “çocuk bahçesi” yani anaokulları, eğitim kuramcısı Friedrich Froebel (1782-1852) tarafından Almanya’da Blakenburg’da 1837 yılında ilk kez açılmıştı³. Froebel ve takipçileri çocukların küçük yaşlardan itibaren okulda olması gerektiğini düşünüyorlardı. 3-6 yaşlarındaki çocuklar için tasarlanan dersler, müzikle başlamalı ve bir dizi oyuncakla oyunlar oynanarak devam etmeliydi. Çocuklar çok küçük olduğu için kadınlar onlara ders vermeliydi. Bu görüşe göre ilk eğitimin bir çeşit anneliğin devamı olarak görüldüğü söylenebilir.

Amerika Birleşik Devletleri’nde ilk anaokulu 1856’da Wisconsin Watertown’da Alman asıllı Margarethe Meyer Schurz tarafından açılmıştı ve eğitim Almanca yapılmaktaydı. İngilizce konuşulan ilk anaokulu ise Elizabeth Palmer Peabody (1804-1894) tarafından 1860 yılında açılmıştı. Peabody’nin Friedrich Froebel’in Almanya’daki anaokulu çalışmalarını öğrenmesinin ardından 1859’da açtığı okul 1867’ye kadar devam etmişti. Peabody, 1867’de Froebel’in düşüncelerini öğrenmek üzere Avrupa’daki anaokullarını seyahate çıkmıştı⁴. Amerika’da 1873 yılında St. Louis’de ilk kamu anaokulu açılmış ve 1880’de 200’den fazla sayıya ulaşmış 1885’te ise iki katına çıkmıştı⁵.

Osmanlı arşiv kaynaklarında ana okulu anlamında ‘valide mektebi’, ‘ana mektebi’ kindergarten kelimelerinin çevirisi olarak ‘Çocuk Bahçesi’, ‘Sıbyan Bahçesi’, ‘çocuk yuvası’ ifadeleri kullanılmıştı. Osmanlı Devleti’nde ise resmi anaokullarının kurulmasından önce, okul öncesi eğitim kurumu işlevini kısmen de olsa gören öncelikle halk arasında mahalle mektepleri olarak adlandırılan vakıf olarak kurulan sıbyan mektepleri, ardından ıslahhaneler ve darüleytâmlar vardı⁶. Sıbyan mekteplerinde 5-6 yaşındaki kız ve erkek çocukları dini eğitim alırlardı⁷. 3-4 yıl boyunca Kuran okumayı, namaz kılmayı, dualar ve bazen biraz da yazı yazmak öğretilirdi. Sıbyan mekteplerine çok basit bir eğitim öğretim veren ilkokullar denilebilir. Sıbyan mekteplerine bazen veliler daha küçük yaşlardaki çocuklarını da gönderiyorlardı. Bundan

³ Stanley James Curtis, “Friedrich Froebel: German Educator”, *Encyclopedia Britannica*, 17 Jun. 2021, <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Froebel>. Accessed 9 August 2021.

⁴ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Elizabeth Palmer Peabody". *Encyclopedia Britannica*, 12 May. 2021, <https://www.britannica.com/biography/Elizabeth-Palmer-Peabody>. Accessed 9 August 2021.

⁵ Phyllis Povell, *Montessori Comes to America*, Maryland: University Press of America, 2010, p. 90.

⁶ Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Devleti’nde Okulöncesi Eğitim: Ana Mektepleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: Prof. Dr. Mücteba İlgürel’e Armağan-II, Sayı: 20, 2008, İstanbul, s. 500.

⁷ Yasemin Tümer Erdem, a.g.m., s. 499.

amaç, çocuğun bir şey öğrenmesi değil, mektepte uslu oturup oyalanması ve annesinin de evde rahat kalması idi. Sıbyan mektebi hocası için böyle küçük çocukları zaten tek oda olan okullarına alıp bir köşeye oturtmasında sakınca yoktu. Bu bakımdan sıbyan mektepleri kısmen anaokuluna, daha doğrusu çocuk yuvası ve kreşlerine benzetilebilir⁸. Burada eğitim-öğretimin esası, dinin ve ahlakın öğretilmesinden ibaretti⁹.

1863'te Niş'te Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından yetim ve öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak kadar fakir olan Müslüman ve gayrimüslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmayı amaçlayan ıslahhaneler ise zaman zaman ana mektebi yaşı içinde yer alan çocukları barındırmıştı. Rusçuk İslahhanesinin 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocuklar dışında, korumaya çalıştığı bebek ve âmâ çocuklar da vardı. Dilencilik yapan âmâ çocukların ıslahhaneye alınması ve akabinde geçimlerini temin edebilmeleri için hasır dokuma sanatının öğretilmesine başlanmıştı. Vilayetin gazetesinde yer alan bir habere göre, ıslahhane bir tür bebek bakımevi işlevi de görmüştü; şöyle ki *Rusçuk ahalisinden bir adamın geçen gün bir çocuğu dünyaya gelmiş ise de eşinin sütü olmadığından ve sütanne temini için maddi durumları da yetersiz olduğundan çocuğu cami avlusuna bıraktıkları işitilmiş; Mustafa Hamit ismi verilen çocuk için Rusçuk İslahhanesinde bir yer ayrılarak, sütanne dahi temin edilmiş ve bu durumdaki bebeklerin ıslahhaneye kabul edilmesi kararlaştırılmıştı*¹⁰. 1867'den itibaren Kastamonu, Bursa, İskodra, Sofya, Sivas, Edirne, İzmir, Halep, Bosna, Erzurum, Diyarbakir, Konya ve Selanik'te birer ıslahhane kurulmuştu, bunların hepsi erkek çocuklara mahsusken Midhat Paşa kız çocukları için de 1868'de Rusçuk'ta bir ıslahhane açmıştı¹¹.

1914 yılında kurulup 1915 yılı başlarında faaliyete geçen yetimler yurdu, yetimhane anlamına gelen Darüleytamların amacı ise I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi terk eden İngiliz, Fransız ve İtalyanların boşalttıkları yurt ve mekteplerdeki sahipsiz kalan çocukları himaye altına almak ve bir meslek kazandırmaktı¹². Darüleytamlarla ilgili 1917 tarihli geçici Talimatnamede

⁸ Yahya Akyüz, "Anaokullarının Türkiye'de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 132, 1996, s. 11.

⁹ İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Devleti'nde Okul Öncesi Eğitim", *Milli Eğitim*, Sayı: 192, Güz/2011, s. 161

¹⁰ Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 226. İslahhane ve sanayi mektepleri konusunda daha ayrıntılı bilgiler içeren yazarın diğer kapsamlı çalışmaları için bkz. Bekir Koç, a.g.e., s. 223, dipnot 204.

¹¹ Cemil Öztürk, "İslahhâne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19. Cilt, İstanbul, 1999, s. 190.

¹² Hidayet Yavuz Nuhoğlu, "Dârüleytam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s. 521

darüleytamlara kabul edilebilecek kız ve erkek çocuklarda kabul için aranan yaş şartları ayrı ayrı maddeler şeklinde düzenlenmişti. Buna göre 9. Maddede erkek şubelerine kabul edilecek çocuklar için 7 yaşından küçük 17 yaşından büyük çocuk alınmaz denilerek, ilk defa alınacaklar için de 7-17 yaşları belirlenmişti. Maddenin devamında ise 13 yaşını ikmal eden çocuklar nezaretçe müsait olan müesseselere gönderilir denilmekteydi. Talimatnamenin 11. Maddesinde ise kız çocuklarına hizmet sunan şubelerdeki kabul yaşlarına dair '2 yaşından 7 yaşına kadar kız ve erkek çocuklar ile 17 yaşına kadar kız çocukların' kabul edileceği belirtilmişti¹³. Kızlara yönelik açılan darüleytam şubelerinde görüldüğü üzere 7 yaşına kadar kız-erkek ayrımı olmaksızın çocuklar kabul edilmekteydi. Kazım Nami'nin "Yeni Darüleytamlar" makalesine göre ise "4 yaşından itibaren" çocuklar kabul ediliyordu¹⁴. 1914'te kurulan Kadıköy Darüleytâmı İnas şubesi içinde de 2-6 yaş arasındaki erkek ve kız çocukları için 'ana mektebi' bulunmaktaydı¹⁵.

Kısmen anaokulu işlevi gören bu kurumların dışında, Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler ilköğretim alanını kapsamış, okul öncesi dönemdeki küçük çocukların eğitimini ele almamıştı. Tanzimat aydınlarının eserlerinde ve basınında yer alan yazılarda kadınların toplum içindeki yerleri, eğitimleri ve aile konuları söz konusu edilirken, annelik-babalık ve çocukların nasıl eğitilmeleri gerektiğinden hareketle küçük çocukların eğitimlerine değinilmişti. Çocukların ilk eğitimlerini aile ocağında, anne kucağında aldığı, annelerinin bilgili, olgun olmalarının yetiştirecekleri çocuklara etki edeceği belirtilmişti. Kadınların cahilliği, ailenin ve nihayetinde ulusun çöküşünün nedenlerinden biri olarak görüldüğünden, eğitilmeleri de aile ve toplum hayatı için oldukça önemliydi.

İlk kez ilköğretim öncesi dönemde bulunan küçük çocukların eğitimleri, anaokulları konusu II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelmişti. 1910-11 ve 1912'de maarif nazırı olan Emrullah Bey'e göre, ilk çocukluk devri 0-2 yaş, çocuğun konuşmaya başladığı ve kendine hâkim olduğu 2-5 yaş, üçüncü devir ise 5 yaşından buluş çağına kadar devam ederdi. Emrullah Efendi, 4-6 yaş arasındaki çocukların devam edeceği, yaşlarına uygun eğitim alabilecekleri ilk öğretimin birinci kademesi ana mekteplerinin kurulmasını gerektiğini belirtmişti. Bu mektepler devletten ziyade, bütün medeni ülkelerde olduğu gibi halk tarafından açılmalı, sadece bu okulların teftişi devlete ait olmalı düşüncesindeydi. Hazırladığı *Tedrisat-ı İbtidâiyye Kanun* layihasında bu

¹³ İzzettin As, *Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2020, s. 195.

¹⁴ İzzettin As, a.g.t., s. 195'te dipnot 683.

¹⁵ İzzettin As, a.g.t., s.209.

okulların açılmasını öngörmekteydi ki bu layiha Ahmet Şükrü Bey'in maarif nazırlığında 1913 yılında geçici kanun olarak uygulamaya konmuştu.¹⁶

II. Meşrutiyet döneminden önce azınlık ve yabancılar tarafından oluşturulup bu dönemde eğitim faaliyetlerine devam eden okul öncesi eğitim kurumları bulunmakla birlikte, ilk resmî uygulamalar 1913 yılında bir ana mektebinin ve öğretmen yetiştiren kurumun açılmasıyla gerçekleşmişti¹⁷. 1913 yılında *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*'nin çıkarılmasından sonra açılmışlardı¹⁸. Ahmet Şükrü Bey'in maarif nazırlığı döneminde (1913-1917) açılan "ana mektepleri" 4-7 yaş aralığındakileri çocukların okul hayatına alışması ve en temel bilgileri alması için oluşturulmuştu. Bu okullarda eğitim verebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla Darümuallimat'ta ayrı bir ana sınıfı öğretmenleri şubesi açılmıştı.¹⁹ Osman Ergin'e göre ise okul öncesi eğitim kurumları 1915 yılından sonra kurulmaya başlamıştı.²⁰

Mülkiye mektebi mezunu olan Mustafa Satı Bey, Maarif Nazırı Naili Bey'in önerisiyle 17 Mayıs 1909'da Darümuallimin müdürlüğüne tayin edilmişti.²¹ Tuba Ağacı nazariyesinde Emrullah Efendi eğitimde yenileşmenin yukarıdan aşağıya doğru üniversitelerden başlatılması gerektiğini ileri sürmüştü. Satı Bey, ise buna karşı çıkarak eğitimde yenileşmenin aşağıdan yukarıya doğru ilkokullardan başlatılması gerektiği düşüncesindeydi. 1913 yılında pedagoji bilmediğini düşündüğü ayrıca "Tuba Ağacı" nazariyesinde ısrar eden Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile anlaşamayarak istifa etti. Kısa bir süre sonra Darüşşafaka müdürlüğü yaptı²².

Mustafa Satı Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından önce bazı vilayetlerde hususi ana mekteplerinin, II. Meşrutiyet'in ilanında sonra da İstanbul'da hususi ana mekteplerinin açıldığını isim ve tarih vermeden kaydetmiş, resmî ana mekteplerinin ise ancak Balkan Harbi'nden sonra açıldığını ve umumileştiğini

¹⁶ Yasemin Tümer Erdem, a.g.m., s. 501-502.

¹⁷ Musa Bardak, *II. Meşrutiyet Döneminde Okul öncesi Eğitim (1908-1918)*, Fırat Üniversitesi, SBE Eğitim Bilimleri Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2010, s. II.

¹⁸ Yasemin Tümer Erdem, a.g.m., s. 506.

¹⁹ İzzettin As, a.g.t., s. 59'da dipnot 216: "Maarif Nazırı Muhterem ile Mülakat: Şükrü Bey Efendinin Beyanat-ı Mühimmesi, İbtida-i, Tali ve Âli Tahsil İçin Neler Yapıldı, Darüleytamlar Teşkilatı", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 12426, 13 Kanun-u Evvel 1331 [26 Aralık 1915].

²⁰ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, İstanbul, 1977, s. 1172.

²¹ BOA, MF. İBT., 263/49, H.11.02.1328 [22 Şubat 1910] içinde 04 Mayıs 325 [17 Mayıs 1909] tarihli Mekatib-i İbtidaiyye Müdürü yazısı.

²² Mustafa Ergün, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetler", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1987, s. 4.

ifade etmişti²³. Yasemin Tümer Erdem de II. Meşrutiyet'in ilanından önce, Beşiktaş İttihad ve Terakki Mektebi'nin 4-6 yaş arasındaki kız ve erkek çocuklarına mahsus olmak üzere "kindergarten" denilen çocuk bahçesi olduğunu, yine İstanbul Kadıköy'de Osmanlı İttihad Mektebi'nin bir yıllık bir çocuk bahçesi, İzmir'de Hadika-i Maarif Mektebi'nin bir yıllık, Şark Mektebi ile Menba-i Füyuzât Mektebi'nin iki yıllık ana kısmının olduğunu tarih belirtmeksizin kaydetmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise, Kâzım Nami (Duru) tarafından Ravza-i Sıbyan Mektebi²⁴ içinde iki yıllık bir çocuk bahçesi sınıfı açılmıştı²⁵. Konuyla ilgili kaynaklarda Kâzım Nami'nin okulunun açıldığı tarih belirtilmemekte, arşiv taramasından da bilgiye ulaşılamamakta ancak hatıratından verdiği bilgiler tahmin yapmamıza imkân vermektedir.

Selanik Vilayeti merkez maarif müfettişliği görevinde bulunan (21.07.1910) ²⁶ Kâzım Nami (Duru), Avusturya-Macaristan'a yaptığı seyahatte okul öncesi eğitim kurumlarını yerinde incelemiş; hatıratında "ziyaretten faydalanarak Selanik'e döndükten sonra (Ravza-i Sıbyan) da bir ana sınıfı açtım, memleketimde bu öğretim şubesinin ilk kurucusu olmak şerefini elde ettim" ifadesine yer vermektedir. Alanda yapılan çalışmalarda da "ilk kurucusu olmak" ifadesinden dolayı olsa gerek ilk ana sınıfının kurucusu olarak adlandırılmaktadır.

Kâzım Nami hatıratında tarih belirtmeden, Avusturya Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakından sonra [1908] memleket halkının Avusturya-Macaristan'a karşı boykotlarla tepki gösterdiklerini; Babıali ile Avusturya-Macaristan hükümetlerinin müzakerelere başlamasının ardından da nihayetinde iki tarafın anlaşmasını belirtmişti. Söz konusu anlaşma 26 Şubat 1909 tarihindeydi ve Bosna-Hersek Avusturya Macaristan'a terk etmek zorunda kalmıştı.

²³ Sâti Bey, "Meşrutiyet'ten sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, Cilt: 2, Sayı: 19, 15 Şubat 1334, [15 Şubat 1918] s. 663.

²⁴ Ravza-i Sıbyan mektebi Selanik'te Yahılar'da Müşir Hayri Paşa'nın konağı karşısında yaptırdığı özel bir ilkokuldu. Okulun müdürü Şükrü Efendi 31 Mayıs 1908 (18 Mayıs 1324) tarihinde vefat etmiş; yerine 1 Haziran 1908 (19 Mayıs 1324) tarihinde İbrahim Hakkı Efendi tayin olunmuştu. Kâzım Nami, Ravza-i Sıbyan'da 1907'de haftada 6 saat elifba ve Türkçe okuma dersleri vermektedir. Bkz. BOA, MF.MKT, 1102/16, H.20.01.1327 [11 Şubat 1909] ve BOA, MF.MKT, 991/72, H. 05.03.1325 [18 Nisan 1907].

²⁵ Yasemin Tümer Erdem, a.g.m., s. 505.

²⁶ BOA, MF. İBT, 302/60, H. 15.02.1329 içinde Maarif-i Umumiye nazırının 8 Temmuz 1326 (21 Temmuz 1910) tarihli yazısında 2000 kuruş maaşla tayin edildiği belirtilmişti.

Kâzım Nami, bu anlaşmadan sonra milletin bu boykotajında biraz daha devam ettiğini; sonrasında hıncını içinde saklayarak boykotajdan vazgeçtiklerini: “*Bu anlaşmadan sonra millet bu boykotajında biraz daha devam etti... Türkten bu türlü bir milli birlik hareketini aklına bile getirmeyen Avusturya Macaristan idarecileriyle taci[r]leri, kırgın gönlümüzü yapmak için olacak, Avusturya-Macaristan'a büyük bir seyahat yapılmasını istedi. Bu seyahate Selanik ile İstanbul'dan 200 kişiden fazla yolcu katıldı*”²⁷ şeklinde dile getirmişti. Başkanlık Osmanlı Arşivinde söz konusu seyahatle ilgili olabilecek altı kayıt da Kasım 1909 tarihlidir²⁸.

Kâzım Nami, otuz yedi gün süren bu seyahatte Peşte, Viyana ve Prag'ta ‘fabrikaların yerine’ özellikle okulları görmek istemiş, onları gezerek öğretim usullerini öğrenmeye çalışmıştı. Kasım 1909 tarihli arşiv kayıtlarında da Avusturya Macaristan'ın Ticaret nazırının Osmanlı seyyahlarına yemek verdiği, Prag ticaret ve sanayi odası heyetiyle, Kuzey Bohemya sanayicileriyle görüşmeler yaptıklarından bahsedilmektedir. Dolayısıyla Kâzım Nami, bu tarihten sonra Selanik'e dönmüş olmalıydı.

Kâzım Nami, Peşte'de Türkolog İgnos Kunoş idaresindeki *Yüksek Ticaret Akademisinden* sonra, anaokulu öğretmenlerini yetiştiren bir okula gitmişti. Burası iki sınıflı bir okuldu; orta öğretim görmüş kızlar, burada iki yıl, Froebel metoduyla küçük çocukları terbiye etmeyi öğreniyorlar ve sonra anaokuluna öğretmen oluyorlardı. Hatıratında bu okulla ilgili olarak “*Sınıflardan birinde müzik dersi vardı; kırk elli kadar kız, ellerindeki kemanla ayakta parçalar çalıyorlardı. Bu okulu ziyaretten faydalanarak Selanik'e döndükten sonra (Ravza-i Sıbyan) da bir ana sınıfı açtım, memleketimde bu öğretim şubesinin*

²⁷ Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957, s. 37

²⁸ BOA, İ. HUS. 179/40, H. 19.10.1327 [03 Kasım 1909]: Avusturya ve Macaristan Ticaret nazırı tarafından Osmanlı seyyahlarına verilen ziyafette padişaha arz edilmesi kararlaştırılan telgrafnameyi naklen Viyana Sefareti'nden gelen telgrafın takdimi; İ.HUS. 179/42, H.19.10.1327, [03 Kasım 1909]: Prag ticaret ve sanayi odası heyetiyle orada bulunan Osmanlı seyyahları adına gelen telgrafa cevap yazılması. (1327L-26) İ.HUS, 179/46, H. 21.10.1327 [5 Kasım 1909]: Kuzey Bohemya sanayicilerinin, Osmanlı seyyahlarının oraları ziyaretinden duydukları memnuniyet ve tebriki havi gelen telgrafa cevap yazılması; BEO, 3659/274363, H.22.10.1327 [06 Kasım 1909]: Prag Ticaret ve Sanayi Odası Heyeti ile orada bulunan seyyahın-i Osmaniye namına arz-ı tazimatı havi keşide edilip manzur-ı ali buyurulan telgrafnamenin emsaline tevfikane iktizasının ifası; BEO, 3664/274730, H. 02.11.1327 [15 Kasım 1909]: Seyyahın-i Osmaniye'nin Pilzon şehrini ziyaretleri münasebetiyle ticaret odası heyeti tarafından Viyana Sefaret-i Seniyyesi'ne müracaatla hissiyat-ı tazimkârâne ve temenniyât-ı halisânelerinin hak-i pay-i şahaneye ref ve iblağı rica olunduğunu mutazammın heyet-i mezkûreye sefaret-i müşarun-ileyha marifetiyle tebliğ olunması. İ. HUS. 1801/1, H.04.11.1327 [17 Kasım 1909]: Osmanlı seyyahlarının Polizon şehrini ziyaretleri münasebetiyle ticaret odası heyetinin göstermiş olduğu yakın ilgiden dolayı duyulan memnuniyetin kendilerine tebliği.

*ilk kurucusu olmak şerefini elde ettim. Bu yolda, okulumuzun Romanyalı müdürü, bana büyük yardımda bulundu*²⁹ diye yazmıştı.

Literatürde ilk olarak nitelendirilen Kâzım Nami'nin anaokulundan önce İstanbul'da hususi bir anaokulu açma girişimi olmuştu. Mekteb-i Sultanî muallimlerinden Yusuf Cemal Bey'in kızı Müzeyyen Cemal Hanım, Bayezid'de Meclis-i Maârif esbak reisi merhum Haydar Efendi'nin³⁰ hanesinde bir anaokulu ve inas mektebi açmak için Maarif-i Umumiye Nezaretine 17 Şubat 1909 tarihinde ruhsat³¹ talebinde bulunmuştu.

Müdire Müzeyyen Cemal Hanım, 17 Şubat 1909 tarihli yazısında; *sırf millete ve memlekete bir hizmet-i müfthire olmak üzere Avrupa'da ufak çocuklara mahsus küşâd olunan ana mektepleri tarzında İstanbul'da Sultan Beyazid'ta Midhat Paşa mahallesinde Meclis-i Kebir-i Maarif Reisi-i merhûm Haydar Efendi'nin hanesi her vechile leyli ve nehâri bir mekteb olmağa gayet elverişli olduğundan bir kısmı 4 yaşından 7 yaşına kadar zükûr ve inâs çocuklara mahsûs 'Ana Mektebi' ve diğer kısmı da 10 yaşından yukarı olan kızlara dahi dikiş ve nakış yemek hıfzıssıhha tanzimat-ı beytiyye musikî lisan dersleri velhasıl ihtiyaç duyulacak derslerin hepsinin gösterileceğini belirtmişti*³².

Mekatib-i Hususiyye Müdürü'nün 20 Şubat 1909 tarihli yazısında³³, öncelikle istekte bulunan Müzeyyen Cemal Hanım ve istihdam edeceği muallimlerin ahval ve hüviyetlerinin, adı geçen yerde öyle bir mektep küşadına, zabıtaca mahzur olup olmadığına ve adı geçen hanenin metanetle hıfzıssıhha muvaffak olup olmadığına ve kaç talebe alabileceğinin araştırılarak bildirilmesi için ilgili yerlere yazılması gerektiğini belirtmişti.

Zabtiye Nezaretinden 10 Mart 1909 tarihinde Maarif Nezaretine yazılan cevabî yazıda Mekteb-i Sultanî öğretmenlerinden Yusuf Cemal Bey'in kızı Müzeyyen Cemal Hanım'ın, okulun öğretmenleri olarak da Makri köyünde

²⁹ Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957, s. 38; Fahri Temizyürek, Fatma Dinçer, "Kâzım Nami Duru (1877-1967)", Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kazim-nami-duru-1877-1967/> erişim tarihi: 10.08.2021

³⁰ 24 Kasım 1884'te Meclis-i Kebir-i Maarif başkanlığına getirilen Büyük Ali Haydar Efendi 27 Kasım 1903'te vefatına kadar bu görevdeydi. Haydar Molla veya Büyük Haydar Efendi olarak bilinir. Enis Avni, "Ana Mektebi", *Kadın/Selanik*, No: 25, 30 Mart 1325, [12 Nisan 1909], s. 11'de "Haydar Molla konağında" olduğunu söylemektedir.

³¹ BOA, MF.MKT., 1103/28, H.04.02.1327 (25 Şubat 1909); Musa Bardak, *a.g.t.* s. 57.

³² BOA, MF.MKT., 1103/28, Görüntü No:7, Müdiresi Müzeyyen Cemal'in 4 Şubat 324 (17 Şubat 1909) tarihli ruhsatname talebi.

³³ BOA, MF.MKT., 1103/28, Görüntü No: 8, Mekatib-i Hususiyye Müdürü'nün 7 Şubat 324 (20 Şubat 1909) tarihli yazısı.

Kızıtaşı'nda oturmakta olan ve mülkiye kaymakamlarından vefat eden Haydar Bey'in kızları olan İsmet ve Azize Haydar hanımların cümlesinin ehl-i iffetten buldukları ve adı geçen hanenin okul olarak kullanılmasının da zabıtaca mahzur bulunmadığını ifade edilmişti.³⁴

Şehremaneti'nden alınan 20 Mart 1909 tarihli³⁵ cevabi yazıda ise adı geçen binanın metanet ve rezonansının, yankılanmasının istenileni karşıladığı, mektep olarak kullanımına ve hıfzıssıhhaya uygun olduğu ve 100 öğrenci almaya yeterli olduğu bildirilmişti.

Mekatib-i Hususiyye müdürlüğünün 21 Mart 1909 tarihli yazısında³⁶, yukarıda bahsedilenlere ek olarak 19 Aralık 1908 tarihli buyruldu ile tebliğ olunan 9 Aralık 1907 tarihli Şura-yı Devlet mazbatasında beyan olunduğu üzere *'ister bir mahiyet-i daimiyi iktisab etsin ister suret-i mevkutede bulunsun mücerreden mekâtib-i husûsiyye tesis ve kûşâdı için ruhsat verilmesi istizana mütevakıf olduğu adı geçen mekteb için de ruhsatname ita olunması için gerekenin yapılması belirtilmiş, ardından Maarif-i Umumiyye'den 27 Mayıs 1909 tarihli yazıda konu Sadaret'e iletilmişti*³⁷.

Selanik'te yayınlanan *Kadın* dergisinin 12 Nisan 1909 tarihli sayısında Enis Avni imzasıyla aziz ve muhterem valide Zekiye Hanım Efendiye hitaben "Ana Mektebi" başlıklı yazıda okulla ilgili daha ayrıntılı bilgiler yer almıştı³⁸: Müdiresi Müzeyyen Cemal'in yanı sıra, diğer iki kız kardeşi Mebrûre Cemal ve Medhiye Cemal Hanımlarla, Haydar Bey'in kerimeleri İsmet ve Azize Hanımların Yusuf Cemal Beyefendi'nin nezareti altında olmak üzere "Ana Mektebi" te'sîs ve kûşâd etmek üzere oldukları, Yusuf Cemal Bey'in de Midhat Paşa'nın ammi-zâdesi olduğu bilgisi veriliyordu. Enis Avni, *"Mu'azzez vatana, ma'sûm millete bir hidmet-i müftehîre olmak üzere te'sîs ve kûşâdı karârgir olan bu mektebin inşallah yakında resm-i kûşâdının icra edileceğini de destres olduğumuz ma'lûmâta atfen tebşîr eylerim"*³⁹ diyerek okulun henüz resmî açılışının bu tarihte yapılmadığını öğrenmekteyiz.

Okulda okutulup öğretilecek dersler şunlardı:

³⁴ BOA, ZB, 340/76, Belge Tarihi: R. 25.12.1324 [10 Mart 1909]

³⁵ BOA, MF.MKT, 1103/28, Görüntü No: 5, Şehremini'nin 8 Mart 325 (20 Mart 1909) 27 Safer 327 tarihli yazısı.

³⁶ BOA, MF.MKT, 1103/28, Görüntü No: 6, Mekatib-i Hususiyye Müdürü'nün 8 Mart 325 (21 Mart 1909) ve 28 Safer 327 tarihli yazısı.

³⁷ BOA, MF.MKT, 1103/28, Görüntü No: 10, Maarif-i Umumiye Nezareti'nden 14 Mart 325 (27 Mart 1909) ve 5 Rebiyü'l-evvel 327 tarihli Sadaret'e gönderilen yazı.

³⁸ Enis Avni, "Ana Mektebi", *Kadın/Selanik*, No: 25, 30 Mart [1]325, [12 Nisan 1909] s.11-12

³⁹ Enis Avni, "Ana Mektebi", *Kadın/Selanik*, No: 25, 30 Mart [1]325, [12 Nisan 1909] s.11.

“Küçük kız ve erkek çocuklara mahsûs bir ‘valide sınıfı’, genç kız ve hanımlarımıza idâre-i umûr-i beytiyye, dikiş, biçki, her nev’i el hünerleri, ütû, kola, yemek, alaturka ve alafranga musîkî, terbiye-i bedeniyye, Fransızca, edebiyat, hıfzı’s-sıhha, resim”⁴⁰.

Okulun, Beyazid’de Midhat Paşa mahallesinde merhum Haydar Molla konağı olduğunu ve *Kadın* dergisinin 22. nüshasında ⁴¹ “*bu emel-i hâlisimizi bir buhâr-i kesif ye’is kapladı, çünkü hiçbir mekteb muallime ve müdiresi lütfen iki satırla basit bir mütâlâa eylemek lütfunda bulunmadı; bu ne kadar acı bir hakikattir*” yolunda söylenen sözlerinden geri dönmek üzere olduğunu zâten ‘Ana Mektebi’ muhterem müesseselerinin de bunu tavsiye ederek kemâl-i safvet ve hamiyetle “*Asla me’yûs ve dilhûn olmayınız. Emin olunuz ki bu emel hâlisinizi kaplayan buhâr-ı kesif ye’isi parçalayarak [s.12] milletin kâffe-i mizânına evvelâ bu mekteb malzeme-i cehd ve terakkîyi vaz’ edecektir*” diyorlardı⁴².

Okulun kurucuları dergiye gönderdikleri mektupta diyorlar ki: “*İşte, Zekiye Hanım efendiye hitâb eden “İki Noksân”⁴³ makalenizi irdelememizin sonucunda fikrinizin hakiki bir örneğini oluşturacak ilk teşebbüs bu okul olacaktır*”⁴⁴.

Enis Avni Zekiye Hanım Efendi’ye hitaben kaleme aldığı yazıda iki noksanın maarif ve sanayi olduğunu ifade etmişti. Osmanlı kadınlarının şefkat ve maarifle ilgili cemiyetler, heyetler kurduklarını ancak iki önemli meseleye dikkatlerini çekerek, kadınların bunlardan ziyade mekteplere muhtaç olduklarını, öncelikle her büyük şehirde muntazam ve layık birer İnas İbtidai Mektebi kurulmasına, mevcut mekteplere yadigarımızdan vazgeçmeyerek ihyasına gayret edilmesini öneriyordu. Bir vilayette mükemmel ve büyücek

⁴⁰ Enis Avni, a.g.m., s.11.

⁴¹ “Bir Rica”, *Kadın/Selanik* No: 22, 09 Mart 325 [22 Mart 1909], s. 13’te

“Pek eski nüshalarımızın birinde inas mektepleri muallime ve müdireleri hanımlardan senelerden beri görmüş oldukları tecrübelerin netayic-i muhakematını ve mekteplerin icabat-ı tensikiyesi hakkında hülâsa-i mütalaatını istifâr eylemiş ve bu babda kemal-i samimiyet ile istirhamda bulunmuştuk. Yine kemal-i safvetle arz edelim ki bu emel-i halisimizi bir buhar-i kesif-i yeis kapladı, çünkü hiçbir mekteb muallime ve müdiresi lütfen iki satırla basit mütalaa eylemek lütfunda bulunmadı; bu ne kadar acı bir hakikattir? Yine tekrar ederiz ki: mesaî ve icthadlarından emin olduğumuz muallime ve müdire hanımlar bu babtaki tasavvur ve mukamelerini yazarlarsa tecrübesiz ve devrî esaslar yerine hakiki ve metin temeller kurulmuş olur. Ne kadar doğrudur: Ağlamayan çocuğa meme vermezler... Ba-husus biz de, hele, henüz bugünkü bizde!...”

⁴² Enis Avni, “Ana Mektebi”, *Kadın/Selanik*, No: 25, 30 Mart [1]325, [12 Nisan 1909] s.11-12

⁴³ Enis Avni, “Osmanlı Kadınları Cemiyât-i Müştekkilesi ve İki Noksân: Muhterem Validemiz Zekiye Hanım Efendiye”, *Kadın/Selanik*, No: 17, 2 Şubat 1324 [15 Şubat 1909] s. 2-5

⁴⁴ Enis Avni, a.g.m., s.11.

bir ibtidai mektebini idare edecek mali kuvveti o vilayetin kadınlarının tedarik ve temin edebileceklerini, hükümetten beklememelerini, kurulan hayır cemiyetlerinin bu noktada birleşmelerini vurgulamıştı. Diğer noksan ise sanayiydi, şöyle ki okula gitme yaşını geçen kızlar için elişleri, dikiş, halıcılık, dantelacılık, aşçılık, çocuk mürebbiyeliği ve hatta ressamlık gibi çeşitli sanatların hepsinin önemli ve gerekli olduğunu kaydetmişti.⁴⁵

“Muhterem valide; bendeniz gibi anasını kardeşini topraklarda, akraba ve ta'allûkâtını gurbet ellerinde gaib ettikten sonra bütün mevcûdiyet-i maddiye ve maneviyesini vatanın selâmet ve sa'adetine; bi'l-hassa manevi valide ve hemşirelerinin terakkiyât dimağîye ve içtimaiyyesine vakf ve hasr eden, ve bunu bi'l-fiil isbât ve icrâya muvaffak olmaya çalışan âciz ve kalemi kırık, ibtidâî muharrirler bu suretle muhassala-i içtîhâd ve mesa'isini görürse, tabii değil midir ki: kalbinin bütün tuğyân-ı beşâretiyle hâsıl olan bir güldeste-i iftihârî arz etmeğle mes'ud olur...”

Bu mektebi ancak ve henüz profilinden gördüğümüz halde önüne birçok sınırlar ilavesiyle 10'lara 100'lere 1000'lere ulaşmasını istiyoruz ve olacaktır⁴⁶.

Ayrıca, *Kadın* dergisinin idare ve yazı heyetinin okulun kuruluşuna sebep olduğu için Zekiye Hanım Efendi'ye zât-ı maderânelerine diğeri ise mektebin kurucularına şükran borcu olduğu ifade edilmişti⁴⁷.

Bahsedilen yazıdan yaklaşık 3,5 ay sonra *Tanin* gazetesinin 28 Temmuz 1909 tarihli sayısında “Ana Mektebi: Leylî ve Nehârî” başlıklı yazı aracılığıyla ana mektebinin kûşad edildiği haberi verilmişti. Ayrıca, program ve nizamnamesi de basılmıştı. Ana mektebinin, memleketteki en önemli eksikliğe çare bulmak üzere kûşad edilmişti. Osmanlı vatanının ilerleme ve yükselmesi hususunda kadınlarımızın vazifesinin pek büyük olacağı inkâr edilemeyeceğinden ‘Ana Mektebi’ her yönden eş ve anne olmaya layık, evladının terbiyesine gücü yeten muhadderat (namuslu, iffetli kadınlar) yetiştirmeye gayret edecekti. Mektebin öğrenimi bu temel alınarak düzenlenmişti. Evladının mükemmel bir valide, becerikli bir ev kadını olmasını arzu eden aile reisleri kızlarını ana mektebine gönderirlerse annelik ve babalık görevlerini hakkıyla yerine getirmiş olacaklardı. Program ve nizamnamesinin derdest basılmış olduğunu, isteyenlere posta ile

⁴⁵ Enis Avni, “Enis Avni, “Osmanlı Kadınları Cemiyât-i Müştekiyesi ve İki Noksan: Muhterem Validemiz Zekiye Hanım Efendiye”, *Kadın/Selanik*, No: 17, s.4.

⁴⁶ Enis Avni, “Ana Mektebi”, *Kadın/Selanik*, No: 25, 30 Mart [1]325, [12 Nisan 1909] s.11-12

⁴⁷ Enis Avni, a.g.m., s.12.

gönderileceğini söyleyerek adresini veriyordu: *Bayezid'de Midhat Paşa Caddesinde "Ana Mektebi"*⁴⁸.

İstanbul'da yayınlanan *Mehasin* dergisinin Ağustos 1909 (1325) tarihli sayısında Mehmed Rauf imzasıyla yer alan "Ana Mektebi" yazısında ilan edilen programına ve bununla ilgili yazarın görüşlerine dair kapsamlı bilgilere yer verilmişti⁴⁹.

Mehmed Rauf, yazısının başında Meşrutiyet'in ilanından beri hemen hemen tek teşebbüs olarak İnas Sultani Mektebi fikrinin gerçekleştirilememesinden – İlk İnas Sultani Mektebi 1913 yılında açılacaktı⁵⁰- dolayı elem duyan ve içi kan ağlayan, velilerin eğitimlerine fevkalade önem atfettikleri kızları için müjde veriyordu: "*Kızlara mahsus usûl-i cedide üzere müretteb başka ve yeni bir mekteb küşâd ediliyor ve bu mekteb usûl-i tahsîl ve terbiyesini ismiyle beyân için ismini: "Ana Mektebi" koyuyor. Ana mektebi... Yalnız bu gâyet güzel düşünülmüş, gâyet mâhirâne konulmuş isim bütün bir programı ilân ve teşhîr ediyor*"⁵¹.

Memlekette bugün en çok neye ihtiyacımız olduğu sorusuna, evet, yarın medeni, ileri, faal, aydın bir nesil sahibi olmak için o neslin ana kucağı olacak analara demekte, işte bu mektebin bizlere böyle analar yetiştireceğini müjdelemektedir.

Elemle itiraf edilmeli ki bugünkü analar, şefkatlerini kullanılamaz hatta zararlı hale getiren idaresizlikleri, tedbirsizlikleriyle sağlam bir nesil yetiştirecek analar değillerdi, bize lazım olan anaların ise programlarını böyle bilgi ve iktidar ile düzenleyip yetenekli bir mektep idaresinin eğitiminde senelerce ilim öğrenimi görerek olgunlukla yetişebileceklerdi. Ancak bu şartla, çocukların daha çocukluklarında bile şimdiye kadar hiçbir zaman görülmemiş bir eğitimin bolluğuyla parladıklarının görülebileceğini, bugünkü anaların ise şüphesiz bu kusurdan kendilerinin sorumlu olmadıklarını belirtmişti. Mehmed Rauf, anaların evlatlarının eğitimini hatta vücut sağlıklarını mahvettiklerini, cehalet yüzünden şefkat ve muhabbet adına çocuklarına zarar verdiklerini düşünüyor ve üzülyordu⁵².

Onun, bu düşünceleri, II. Meşrutiyet döneminde eğitim meselelerinde yaygın olarak ifade edilen anaların eğitimi üzerinden çocukların eğitimi konusunun ele alınmasını, geleceğin neslini yetiştirecek analar eğitilmeli ki

⁴⁸ "Ana Mektebi: Leylî ve Nehârî", *Tanin*, 10 Temmuz 1325, (28 Temmuz 1909), s. 4

⁴⁹ Mehmet Rauf, "Ana Mektebi", *Mehasin*, Sayı: 9 (Ağustos 1325- 1909), s. 663-667.

⁵⁰ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, TTK, Ankara, 2013, s. 243.

⁵¹ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 663.

⁵² Mehmet Rauf, a.g.m., s. 663-664.

sağlıklı, vatana, millete hayırlı olan nesiller elde edilerek ilerleme sağlanabilsin, medeni milletlerin seviyesine ulaşılabilsin görüşleriyle örtüşmekteydi.

Ana mektebinin kuruluş amacının, geleceğin analarını yetiştirmekle özdeşleştirildiği görüşü mektebin kurucuları tarafından da paylaşılıyordu: *“Evet, ana mektebi, çocuklarını harâb eden asıl analarının elinden alıp, ‘Agûş-i vefâsı bir mekteb-i feyzinde, bir mekteb kudsiyetinde analar yetiştirmek için’ küşâd ediliyor ve program diyor ki:*

“Bugün kadınların öğreniminin lüzumundan bahsetmek gereksizdir. Çözülmesi gereken sorun öğrenim biçimidir. Bir kadın insan olmak değeriyle dimağını aydınlatmaya, anne olmasından ötürü de kalbini kusurdan uzak tutmaya muhtaçtır. Kadın birinciyle doğru düşünmeyi, diğeriyle iyi hissetmeyi öğrenecektir. Bu iki hasletten mahrum kadınlar, eşlerini hayat mücadelesine teşvik edeceklerine onları hayattan bıktırarak yoksulluklara, analar ise şefkat ve merhamet perdesi altında oğullarının kızlarının geleceklerini harap etmişlerdir. Kadınlar da akıl ve hissin yükselmesi, insaniyetin yükselmesidir. Herhangi bir millet ki akıl yürütmesinde sağlamlık, duygularında esenlik olan kadınlara sahiptir, üç terakkiye salikdir; zayıf-ı akıl, galat-ı hiss sahibi kadınları olan bir kavim onu ana elinde kalan öksüzler gibi ihmale maruzdur. Şüphesiz bütün medenileşmiş milletler arasında en çok bizim maruz olduğumuz bu ihmalden milleti kurtarmak, geleceği genç, dinç, faal, medeni ve ileri evlatlar ile sağlamlaştırmak istersek Osmanlılık adına evlatlarımızın, özellikle evlatlarını gerektiği gibi yetiştirecek kızlarımızı bir an evvel eğitmeye, öğrenimlerini bitirmeye çalışmalıyız”⁵³.

Mehmed Rauf, mademki ilk kez görülen bir ciddiyet ve sağlamlıkla böyle bir mektep açıldı, o zaman hemen bu mektebe koşmalıyız ve demeliyiz ki: *“Senelerden beri biz sizi bekliyorduk ve bize her sa’adetî bahşeden hürriyet size de nâ’il ettiğinden dolayı kendimizi tebrik ederiz, alınız, evlâdlarımızı size gönderiyoruz; fakat...”* diyerek çekincelerinden bahsetmişti. *Evladlarımızın öğretim ve eğitimce yanımızda ihmal edilse de şefkat ve ahlak içinde büyüdüklerini; hepimizin canımızdan kıymetli evlatlarımızı böyle mekteplere teslim edip de nasıl geri alınacağını merak etmeye hakkımız olduğunu vurguluyordu⁵⁴.*

Mektepte geçirdiği ömür içinde acaba nasıl hayat sürecekti? Şüphesiz, 9-10 yaşında saygı duyulan evladını, eğitim arzusu ve maarifle kendilerinden alıp yabancı bir hayata bırakmak için ebeveynin çok emin olmasının

⁵³ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 664.

⁵⁴ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 664.

gerektiğini; öncelikle çocuklarının sıhhat ve dinlenmelerinden emin olunması; bilindiği üzere anasızlığımızdan aile terbiyesi yok gibidir ve düzenli bir usulden ziyade tesadüfün yardımına kalmıştır sözlerinin ardından sorularla dile görüşlerini paylaşmıştı⁵⁵:

Acaba mektep idaresi kendisine teslim edilen bu çocukları lazım gelen şefkat ve hüsn ü idare ile, her birinin yeteneğine ve liyakatine göre, büyütüp yetiştirmeye ve terbiyeye muvaffak olabilecek miydi? Yoksa ekser mekteplerde olduğu üzere, çocuklar bir büyük ihmal içinde, terbiyesizlik ve idaresizlik arasında, hüdayî-nâbit⁵⁶ olarak büyüyecekler ve her huyda her terbiyede bulunması zarurî olan arkadaşlarının kötü iradeleri ile var olan terbiyeleri de büyüklenmeyecek miydi? Sonra, en önemlisi de bu yaşta bir kız ömrünün en nazik, en hassas, en pür-şüir ü şega⁵⁷ zamanı olan bu yedi sene zarfında, acaba mektebe teslim olunduğu gibi pak ve saf olarak mı, yoksa maddeten ve manen pejmürde bir çiçek gibi solmuş olarak mı alınacaktı?⁵⁸ Bu soruların pek önemli olduğunu, yanıtlarından her ebeveynin emin olması gerektiğini belirterek; Okulun programının bu noktaların her birine, büyük bir iyi niyetle yanıtlar sunduğunu programdan alıntılararak şu başlıklar altında ifade ediyordu:

1. İyi muamele
2. Yetenekli, iyi özelliklere sahip muallime, mürebiyye ve mubassıralar.
3. Ahlak eğitimi.

Bir kere hüsn-i mu'âmelere: "Kadınlığa en ziyâde yaraşan şefkat ve samîmiyettir; ana mektebinin tedrisatı da samîmî ve müşfikâne olacaktır; çünkü burada bir kalfanın falakası ve bir muallimin abûs [asıklı suratlı, somurtkan] çehresi korkuluk etmeyecektir".

"Bütün muâmelât bir vekâr-ı samîmiyet ile kazanılacağından, bütün muâmelât bir tarz-ı nezâket ile cereyan edecektir".

"Görgüsüz dadıların, arsız hizmetçilerin, terbiyesiz lâlâların yerine şefkat duygusu, muhakeme kuvveti ve şahsiyetli kişilik sahibibesi muallimeler, mürebbiyeler, mubassıralar⁵⁹ olacaktır".

⁵⁵ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 664-665.

⁵⁶ Ekilmeksizin, kendiliğinden biten.

⁵⁷ Aşırı sevgi, mecnunca, çılgınca sevmeye.

⁵⁸ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 665.

⁵⁹ Okullarda öğrencilerin sınıf dışındaki davranışlarını gözetleyen, onlarla meşgul olan ve düzeni sağlayan görevli.

Sonra terbiye-i ahlâkiyye: “Diyânet, namus, intizam bu üç esas saadet, mektebin meslek-i feyzidir; bu esaslar ise, batın ve zahirin temizliğine itina ile elde edilmeye gayret olunacaktır; kalbi temiz, dimağı temiz, libası temiz olmak gibi manevi ve maddi safiyete malil olan bir kadın elbette iyi bir zevce ve iyi bir ana olacaktır. Çok defa görülmüştür ki, sütü pak bir aile içinde yetişmiş bir taze, kötü huylu arkadaşlığın fenalığıyla, hayatında hem kendisini hem etrafını bedbaht etmiştir; bu kötülük ana mektebinin masum havasını bozamayacaktır”⁶⁰.

Mehmed Rauf, programda yer alan sözlere şu yorumda bulunuyordu: *“Evet, inşallah bu kötülük ana mektebinin masum havasını bozamaz; çünkü bu mektep, öyle faziletli, üstün ve öyle dikkatle araştırıp inceleyen bir heyetin idaresi altında tanzim ve tertib edilmiştir ki, bu heyet kabul ettiği sorumluluktan haberdardır. [s.666] ve bu sorumluluğu kızların ebeveyninden ziyade şüphesiz kendi pak, münevver vicdanlarına karşı kabul etmiş olmaları gerekir”⁶¹.*

Ana mektebinin kurucuları, kısaca kuruluşunu üstlendiğimiz bu ana mektebinden, bu şefkat bucağından çıkanların belki hepsi çok bilginler sayısına dâhil olamayacak ise de hepsi “fâzilet” olarak hayata girebilecektir diyorlardı. Mehmed Rauf da “bizim de mektep idaresi gibi ‘Allah’tan istediğimiz’ bundan başka bir şey değildir, diyerek kızların mektepçe sekiz yaşından on beş yaşlarına kadar öğrenimde bulunmaları esas kabul edilerek, mektebin dört ibtidâi, üç rüşdî sınıflardan ibaret olmak üzere düzenlendiğini; terbiye-i tahsîliyle üstün olduğuna göre, programda ifade edilen eğitim tarzını incelemeyi önemli buluyordu⁶².

“Teneffüs esnasında, öğretmenlerden birkaçı daima öğrencilerle beraber bulunur ve tedrisât sınıfında olduğu kadar şifahî surette bahçede de devam eder; bu sırada kendilerine aile hayatında yararlı olacak fikirler verilecek, temizlik, paklık ve sağlığın korunması öğretilenecekti. Temizlik fikrinin öğrenciler nezdinde ikinci bir tabiiyet olmasına gayret edilecekti”.

“Öğrencilerin düzenli hayata alışmalarına, aile ve ev düzenine dair kendilerine mümkün olduğu kadar çok şifahî bilgi verilmesine gayret olunacak; şifahî telkinlerle ahlâkın düzeltilmesi öğretmenler ve bakıcı, gözeticiler için en birinci bir vazife olacaktır”.

“Mektep, başları bir takım yararsız kurallarla dolu, hayattan bî-haber, asıl vazifesini bilmez, birtakım kadınlar yetiştirmekten ziyade Osmanlı'nun

⁶⁰ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 665.

⁶¹ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 665-666.

⁶² Mehmet Rauf, a.g.m., s. 666.

yenileşmedeki vazifesini tamamıyla idrak edebilecek, vatanına vatanperver evlat yetiştirecek, koca muhabbeti, evlat muhabbeti, düzen geçimi bilecek, anlayacak, özette bütün manasıyla valide ve zevce olacak kadınlar meydana getirecekti'⁶³.

Mehmed Rauf, mektebin programının çocuklarını geceli bir mektebe göndermek niyetinde olan ebeveynin dimağını yoran bir takım önemli sorulara böylece açıklamalarda bulunarak ebeveyni temin ettiğini bildiriyordu. Ardından okuldan beklentilerini ve umutlarını şöyle sıralıyordu:

Şüphesiz bu güveni kazanmak için lazım gelen muktedir bir müdire ile bu nazik, yorucu hatt-ı hareketi beceriklilik ve başarıyla izleyebilecek yetenekli muavinler tedarik edilmiş olacaktı. Bu müdire hanımın sürekli gözetimi altında, bu muavin hanımların usta idareleri sayesinde bu mektep, şüphesiz öyle bir mektep olacaktır ki evlatlarını oraya gönderenler, bir sene sonra, onları tanıyamayacak kadar terbiyeli ve bilgili bulacaklardır, öyle bir mektep olacaktır ki, aile idaresizliği arasında tavırları, ahlâkı bozulmuş ve anasının babasının utanmasına sebep olacak kötü davranış edinmiş kızlar, orada görecekleri güzel [s. 667] örneklerden, iyi yönetim terbiyenin, ahlak derslerinin aylık verilmesinin etkisiyle, hakkıyla yararlanarak, ruhları bir gerçek medeniyetle aşılacak olacaktı; öyle bir mektep ki orada yeni Osmanlıların terbiye ve irfanca Avrupa kadınlarından hiçbir farklı olmayacak geleceğin valideleri yetişebilecek; nihâyet, öyle bir mektep ki orada yetişecek kızlar, memleketimizin sefaletinin tek sebebi olan kadınsızlık, validesizlik yarasını temiz ve pak münevver ve çiçeklik varoluşlarıyla tedavi edecekler ve sayelerinde, pek az zaman sonra, Osmanlılar da yiğitlik ve bedeni faaliyetlerinde şimdiye kadar oldukları gibi, bundan sonra, ilerleme ve medenileşmede ne kadar kabiliyetli ve büyük bir kavim olduklarını gösterecekti⁶⁴.

Mehmed Rauf, eğitim tarzımızı sorgulayarak neden olduğu olumsuz davranışlardan şu sözlerle bahsediyordu: *“Pek aleyhinde olduğumu saklayamayacağım milli terbiye tarzımızın sevkiyle erkek ve kız çocuklarımızı büyüklerin yanında, terbiye adı altında, var olmalarından soyutlamaya, daha doğrusu bir şahsî varoluş kazanmalarını, almalarını önlemeye çalışırız; sonra, bunun vahim sonucu olmak üzere, bir erkek on beş, hatta yirmi yaşına, bir genç kız gelinlik çağına gelir de, dört beş kişinin huzurunda meramını ifadeye, lazım geldiği gibi davranmaya muktedir bulunmaz; nice gelinlik kızlar dört beş hanımın yanında sorulan sorulara ya kızarıp bozarak sükût*

⁶³ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 666.

⁶⁴ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 666-667.

ile, yahut çocuklarda bile gayet çirkin görünecek bir kırım ile cevap vermekten başka bir şeyi yapamazlar”⁶⁵

Artık şüphesiz, ana mektebi sayesinde böyle kızlar görülmecekti, bütün kızlarımız münevver, medenî, ciddî birer geleceğin tomurcuğu olacaklardı ve böyle bir amaçla kurulan ana mektebini samimiyetle alkışlayarak, evlatlarının tahsil ve terbiyesine merak duyan *Mehasin* dergisi okuyucularının dikkatlerini cezbetmeye çalışıyordu.

Şefika Kurnaz, 17 Şubat 1909 tarihinde ruhsat başvurusu yapılan ana mektebinin yaklaşık sekiz ay sonra Ekim 1909 açıldığını⁶⁶ ifade etmişti.

İstanbul'da Müslüman kadınlar tarafından kurulan, müdiresi ve öğretmenleri kadınlardan oluşan hususi ana mektebinin, öğrencileri ve ne kadar süre devam ettiğine dair elimizde kayıt yok, ancak öğretmenlerinden biri olan İsmet Haydar Hanım'ın daha sonrasında 1912 yılında İstanbul'da Göztepe'de Ev Kadını Mektebi'ni açmıştı. Okulda 7 yaşına kadar erkek ve her yaştaki kız çocuklarına basit usullerle okuma-yazma, ilim, el işleri, biçki-dikiş, piyano, Fransızca dersleri verilecekti⁶⁷. İsmet Haydar Hanım izleyen yıllarda 1920'lerde ise Bağdat gitmişti⁶⁸. Bağdat Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyet-i Reisesi olmuş ve Hilal-i Ahmer gümüş madalyası almıştı⁶⁹.

Ana mektebinin diğer öğretmeni İsmet Haydar'ın kız kardeşi Aziz Haydar Hanım da 1913 yılında kendi idaresi altında, 5 yaşından 7 yaşına kadar kız ve erkek çocukların kabul edildiği ana sınıfı da olan “vatanperver evlatlar yetiştirecek anneleri eğitmek için özel bir anaokulu açmıştı⁷⁰.

⁶⁵ Mehmet Rauf, a.g.m., s. 667.

⁶⁶ Şefika Kurnaz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi”, dipnot 102: Enis Avni, “Ana Mektebi”, Kadın/Selanik, No: 25, 30 Mart 1325, [12 Nisan 1909], s. 11-12. Mustafa Ergun'un, tezinde okulun 1910 Ekim'inde açıldığını söylerken, aynı eserin bir başka yerinde 1910 Temmuz'unda başarılı öğrencilerin bakanlıkça ödüllendirildiğinden söz ettiğinden bahisle bunun bir dizgi hatası olduğunu sanıyoruz demektir. Bkz. Dipnot 104'te, Ergun, a.g.t., s. 418
http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/143/14.Htm erişim tarihi: 20.07.2021.

⁶⁷ Şefika Kurnaz, a.g.m., Dipnot 112'de

⁶⁸ Nicole von OS, *Feminism, Philanthropy and Patriotism: Female Associational life in the Ottoman Empire*, Doctoral Thesis, Leiden Institute for Area Studies (LIAS), Faculty of humanities, Leiden University, 2013, s. 124'te naklen “La vie feminine,” *Revue du Monde Musulman*, XIV, 4, Avril 1911, 135. Kız kardeşi Aziz Haydar'ın daha sonra Erenköy'de bir başka okul daha açtığını ancak her iki kaynağında aynı kurumdan bahsediyor olabileceğinin altını çizerek Ruşen Zeki, “Bizde hareket-i nisvan,” 347.

⁶⁹ BOA, A.DVNSNŞN.d, Defter No: 33, Sayfa: 18-19, H.29.12.1340 [23.08.1922].

⁷⁰ Yasemin Tümer Erdem, a.g.m., s. 505

Hususi anaokulları açılma girişimleri izleyen yıllarda da sürmüştü. Kâzım Nami, 1914'te maarif müdürü olarak atandığı İzmit'te de bir anaokulu açmıştı. Kâzım Nami, daha sonra, İstanbul ve Edirne vilayetleriyle Çatalca Sancağı maarif müfettişliği görevini üstlenmişti ve *Çocuk Bahçesi Rehberi* (1331/1914) isimli kitabı Fransızcadan çevirmişti⁷¹. İzleyen yıllarda da *Froebel Usulüyle Küçük Çocukların Terbiyesi* (1924) eserlerini çevirmişti⁷². 1950'li yıllara kadar ülkede yapılan okul öncesi eğitimde ve bu eğitimi veren okulların gelişmesinde katkısı olmuştu⁷³.

1913'te Hasan Tahsin ve Mustafa Celal Beyler tarafından Osmanlı Çocuk Bahçesi adında bir ana mektebi açılması için ruhsat talebinde bulunulmuştu. Resmî olarak ana mektepleri ise, 1913 yılında *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-i Muvakkatinin* çıkarılmasından sonra açılmıştı⁷⁴.

Mustafa Satı Bey, Temmuz 1914'te dört ay süren ikinci Avrupa seyahatinde daha çok anaokulları üzerinde durmuştu. Bu gezi esnasında çocuk sanatoryumları, açık hava okulları, tatil kolonileri, bilhassa Montessori usulünü uygulayan okulları ziyaret etmişti⁷⁵. 1915 yılında İstanbul'da *Yeni Mekteb* adını verdiği özel bir anaokulu ve ona bağlı bir ilkokul açtı. Anaokullarına öğretmen yetiştirecek olan Darül-mürebbiyat isimli özel okulu kurdu⁷⁶. Tevfik Fikret ile görüş birliği içinde açılan bu okul 'Yeni Mektep' kız öğretmen okulu niteliğindedi. Okulun bünyesinde kurduğu çocuk yuvasının başına kız kardeşi Neriman Hanım'ı getirmişti. Kumkapı'da açılan ve daha sonra Teşvikiye'ye taşınan okul, onun İstanbul'dan ayrılmasından sonra *Fevziye Mektebi* adını aldı⁷⁷. Yahya Akyüz, bu anaokulunun kısa bir süre sonra, İstanbul aristokrat ailelerinin iltimaslı bir okulu haline geldiğini, çocukların atlar, arabalar ve uşaklarla okula gelip gittiklerini, Pestalozzi, Froebel, Montessori gibi ünlü pedagogların adlarının Türk eğitimcilerinin

⁷¹ BOA, MF.MKT, 1197/41, H. 07.06.1332 [03 Mayıs 1914] mükafaten 10 lira ikramiye verilmişti.

⁷² Çocuk Bahçesi Rehberi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339/1917; Froebel Usulüyle Küçük Çocukların Terbiyesi. (Çev.) T.C Maarif Vekâleti Neşriyatından. İstanbul, Matbaa-i Amire, 1924.

⁷³ Kemal Erol, Emin Emrullah Erol, a.g.m., s.48-49.

⁷⁴ Yasemin Tümer Erdem, a.g.m., s. 505-506.

⁷⁵ Mustafa Şanal, "Mustafa Sâti Bey (Sâti el-Husri) (1880-1968), *Millî Eğitim Dergisi*, Sayı: 153-154, Kış-Bahar 2002, s.

⁷⁶Hamza Altın, "Osmanlı Eğitimcisi Mustafa Sâti Bey ve Öğretmen Yetiştirme Hakkındaki Görüş ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, Yıl: XLIII, Sayı: 509-510, Eylül-Ekim 2005, s.273.

⁷⁷ Ş. Tufan Buzpınar, "Sâti' el-Husri (1880-1968), *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36. Cilt, İstanbul, 2009, s. 177.

dilinden düşmediğini belirtmişti. Çocuklara ödüller verilmekte, her çeşit maddi cezalar tarihe karışmaktaydı⁷⁸.

Daha sonra, Anadolu'da da buna benzer okullar açma yoluna gidilmişti. 21 Şubat 1914 tarihli *Kadın Dünyası*'nda Konya'da Mektebi Sultanî edebiyat muallimi Rasim Haşmet Bey'in eşi evini fakir kızlara "Valide Mektebi" olarak tahsis ettiği bildiriliyordu⁷⁹.

II. Meşrutiyet döneminde hususi ana mektepleri açılması girişimlerinin devam ettiğini ancak Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-1913) ve ardından I. Dünya Savaşı'nın (1914) yaşandığı döneme denk gelmesi, yaşanan sosyoekonomik zorluklar gibi sebeplerden süreklilik gösteremediklerini söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet döneminde anaokullarına ihtiyaç olduğu eğitimciler tarafından dile getirilmiş olup resmi anaokullarının kurulup yaygınlaşmasından önce Müslümanlar tarafından hususi anaokulları kurulup açılmıştı. Önce başkent İstanbul'da ve Selanik'te ardından İzmit'te, Konya'da hususi anaokullarının açılmasında öncü olanlar eğitimcilerin kendisi öğretmenler, okul müdürleriydi hatta aileleri de eğitimciydi babaları, eşleri gibi. Bir diğer önemli husus, girişimcilerin Kâzım Nami ve Mustafa Satı Bey örneğinde olduğu gibi Avrupa'daki anaokullarını gezip görerek verilen eğitimi incelemeleri, programları oluştururken anaokulu eğitimiyle ilgili pedagoğların yöntemlerini öğrenmeleri ve bu konuyla ilgili yayınları Türkçeye çevirmeleridir.

İstanbul Beyazid'de Müzeyyen Cemal Hanım tarafından Şubat 1909'da izin başvuru yapılan ve Ekim 1909'da açılan sırf millete ve memlekete iftihar edilecek bir hizmeti gerçekleştirmek üzere, 4 yaşından 7 yaşına kadar erkek ve kız çocuklara mahsus ana mektebinin, Avrupa'daki anaokullarına benzer tarzda olması ve memleketteki en önemli eksikliğe çare olması düşünülmüştü. Bir çeşit şefkat yuvası gibi düşünülen ana mektebinde eğitim tarzı da müşfikâne ve samimi olacak, şefkat duygusu gelişmiş, muhakeme kuvveti ve kişilik sahibi öğretmenler, mürebbiyeler ve gözetmenler görev alacaktı.

İstanbul Beyazid'deki girişimin önemi ise tüm idarecilerinin, kurucularının, öğretmenlerinin ve gözetmenlerinin de Müslüman kadınlardan oluşmasıydı. Öğretmenlerinden ikisinin daha sonraki yıllarda da benzer içerikte okullar açmış olmaları bu konuda kazandıkları deneyimleri aktarmak istediklerini ve bu konuda ısrarcı olduklarını göstermektedir.

⁷⁸ Yahya Akyüz, a.g.m., s. 12

⁷⁹ Şefika Kurnaz, a.g.m., dipnot: 110: "Haber", *Kadın Dünyası*, I/130 (8 Şubat 1329/ 21 Şubat 1914- 25 Rebiü'l-âhir 1331), s. 10

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

MF.MKT., 1103/28, H.04.02.1327 [25 Şubat 1909]

MF.MKT, 991/72, H. 05.03.1325 [18 Nisan 1907]

MF.MKT, 1102/16, H.20.01.1327 [11 Şubat 1909]

MF.MKT, 1197/41, H. 07.06.1332 [03 Mayıs 1914]

MF. İBT., 263/49, H.11.02.1328 [22 Şubat 1910]

MF. İBT, 349/85, H. 03.12.1329 [25 Kasım 1911]

MF. İBT, 302/60, H. 15.02.1329 [15 Şubat 1911]

ZB, 340/76, R. 25.12.1324 [10 Mart 1909]

A.DVNSNŞN.d, Defter No: 33, Sayfa: 18-19, H.29.12.1340 [23.08.1922]

İ. HUS. 179/40, H. 19.10.1327 [03 Kasım 1909]

İ.HUS. 179/42, H.19.10.1327, [03 Kasım 1909]

İ.HUS, 179/46, H. 21.10.1327 [5 Kasım 1909]

BEO, 3659/274363, H.22.10.1327 [06 Kasım 1909]

BEO, 3664/274730, H. 02.11.1327 [15 Kasım 1909]

İ. HUS. 1801/1, H.04.11.1327 [17 Kasım 1909]

DH. EUM. 5.Şb., 31/19, H. 08.02. 1335 [4 Aralık 1916]

Sürelî Yayınlar

“Bir Rica”, *Kadın/Selanik* No: 22, 09 Mart 325 [22 Mart 1909], s. 13

Enis Avni, “Ana Mektebi”, *Kadın/Selanik*, No: 25, 30 Mart 1325 [12 Nisan 1909]), s. 11-12

Enis Avni, “Osmanlı Kadınları Cemiyât-i Müştekkilesi ve İki Noksan: Muhterem Validemiz Zekiye Hanım Efendiye”, *Kadın/Selanik*, No: 17, 2 Şubat 1324 [15 Şubat 1909] s. 2-5

Mehmet Rauf, “Ana Mektebi”, *Mehasin*, Sayı: 9 (Ağustos 1325- 1909), s. 663-667.

“Ana Mektebi: Leylî ve Nehârî”, *Tanin*, 10 Temmuz 1325, (28 Temmuz 1909), s. 4

Sâtî Bey, “Meşrutiyet'ten sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, Cilt: 2, Sayı: 19, 15 Şubat 1334, [15 Şubat 1918] s. 654-665.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- AKYÜZ Yahya, "Anaokullarının Türkiye'de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 132, 1996, s. 11-17
- ALTIN Hamza, "Osmanlı Eğitimcisi Mustafa Sâti Bey ve Öğretmen Yetiştirme Hakkındaki Görüş ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, Yıl: XLIII, Sayı: 509-510, Eylül-Ekim 2005, s.271-287
- AS İzzettin, *Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2020
- BARDAK Musa, *II. Meşrutiyet Döneminde Okul öncesi Eğitim (1908-1918)*, Fırat Üniversitesi, SBE Eğitim Bilimleri Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2010
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia, "Elizabeth Palmer Peabody", *Encyclopedia Britannica*, 12 May. 2021, <https://www.britannica.com/biography/Elizabeth-Palmer-Peabody>. Accessed 9 August 2021.
- BUZPINAR Ş. Tufan, "Sâti' el-Husrî (1880-1968)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36. Cilt, İstanbul, 2009, s. 176-178.
- ÇELİK Meryem, *Türkiye'de Okulöncesi Eğitimin Gelişimi*, Atatürk Üniversitesi, SBE, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007
- DURU Kâzım Nami, *Çocuk Bahçesi Rehberi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339/1917.
- DURU Kâzım Nami (Çev.), *Frobel Usulüyle Küçük Çocukların Terbiyesi*, T.C Maarif Vekâleti Neşriyatından. İstanbul, Matbaa-i Amire, 1924.
- DURU Kâzım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957
- DİNÇER Fatma, *Kâzım Nami Duru Hayatı, Eserleri ve Türkçe Öğretimine Katkıları*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007
- ERDEM Yasemin Tümer, "Osmanlı Devleti'nde Okulöncesi Eğitim: Ana Mektepleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan-II, Sayı: 20, İstanbul, 2008, s. 499-519
- ERDEM Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, TTK, Ankara, 2013.
- ERGİN Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, İstanbul, 1977

- ERGÜN Mustafa, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetler", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1987, s. 4-19.
- EROL Kemal, Emin Emrullah Erol, "Eğitimci Yazar- Kâzım Nâmi Duru'nun "Çocuk Bahçeleri Rehberi" ve "Mekteplerde Ahlak Nasıl Telkin Edilmeli" Eserlerinde Eğitim Anlayışı ve Değer Aktarımı", *Çocuk, Edebiyat ve Dil Eğitimi Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 10 Haziran 2021, s. 41-61.
- KOÇ Bekir, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021
- KURNAZ Şefika, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi", erişim tarihi: 20.07.2021 http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/143/14_Htm
- NUHOĞLU Hidayet Yavuz, "Dârüleytam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s. 521
- OS von Nicole, *Feminism, Philanthropy and Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire*, Doctoral Thesis, Leiden Institute for Area Studies (LIAS), Faculty of Humanities, Leiden University, 2013.
- ÖZTÜRK Cemil Öztürk, "Islahhâne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19. Cilt, İstanbul, 1999, s. 190-191.
- POVELL Phyllis, *Montessori Comes to America*, Maryland: University Press of America, 2010
- STANLEY James Curtis, "Friedrich Froebel: German Educator", *Encyclopedia Britannica*, 17 Jun. 2021, <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Froebel>. Accessed 9 August 2021.
- ŞANAL Mustafa, "Mustafa Sâti Bey (Sâti el-Husri) (1880-1968)", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 153-154, Kış-Bahar 2002, erişim tarihi 20.07.2021 http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/153-154/sanal.htm
- TEMİZYÜREK Fahri, Fatma Dinçer, "Kâzım Nami Duru (1877-1967)", Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim tarihi: 10.08.2021 <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kazim-nami-duru-1877-1967/>
- TÜRK İbrahim Caner, "Osmanlı Devleti'nde Okul Öncesi Eğitim", *Milli Eğitim*, Sayı: 192, Güz/2011, ss. 160-173
- WILLEKENS Willekens Harry, Kirsten SCHEIWE, *Looking Back: Kindergarten and preschool in Europe since the late 18th Century*, Universitatverlag Hildesheim, Hildesheim, Almanya, 2020

**OSMANLI İSTİHBARATI KARAKOL
CEMİYETİ'NDE KOD ADI KULLANIMINA
ÖRNEKLER: “NUH/MUSTAFA KEMAL PAŞA,
MUSA/ ALİ FUAT CEBESoy, İSA/ MİRALAY
ŞEVKET BEY, CENGİZ/KARA VASIF”**

EXAMPLES OF CODE NAME USAGE IN THE
OTTOMAN INTELLIGENCE KARAKOL CEMİYETİ: "NUH
/ MUSTAFA KEMAL PASHA, MUSA / ALI FUAT
CEBESoy, ISA / MİRALAY ŞEVKET BEY, CENGİZ /
KARA VASIF"

Aslıhan KILINÇ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17.06.2021

Kabul: 25.09.2021

Article Info

Received: June, 17. 2021

Accepted: Sep. 25, 2021

Öz

Türk tarihinde Hun'lar döneminde başlayan istihbarat faaliyetleri Osmanlı klasik dönemde çeşitli şekillerde devam etmiş olsa da ilk olarak Sultan II. Abdülhamid zamanında teşkilatlanmaya başlamıştır. 1913 yılından sonra Enver Paşa komutasında, “Teşkilat-ı Mahsusa” çatısı altında toplanan ve İttihat Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından ayakta tutulan bu örgüt Osmanlı Devleti için yeri doldurulamayacak işlere imza atmıştır. Mütareke döneminde faaliyet gösteren Karakol Cemiyeti de örgüt içi yazışmalarda Mustafa Kemal Paşa “Nuh Bey” takma adını kullanarak bu teşkilattaki yerini almış, aynı şekilde Kara Vasıf Bey “Cengiz”, Miralay Şevket Bey’de (Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanı) “İsa”, adlarını kullanarak Karakol Cemiyeti’nde birçok faaliyette bulunmuştur. Bu çalışmada arşiv belgeleri ışığında Teşkilat-ı Mahsusa’nın dağılmasından sonra kurulan Karakol Cemiyeti üyeleri arasında yapılan yazışmalarda kullanılan kod adları ve kullanıldıkları telgraf örnekleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı’da İstihbarat, Teşkilat-ı Mahsusa, Karakol Cemiyeti, İttihat ve Terakki Fırkası, Nuh Bey.

Abstract

* Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, asl-han-7701@hotmail.com, Bilecik Türkiye

Although the intelligence activities that started during the Hun period in Turkish history continued in various ways in the Ottoman classical period, the first was it started to be organized during the reign of II. Abdulhamid. This organization, which gathered under the roof of "Teşkilat-ı Mahsusa" under the command of Enver Pasha after 1913 and was kept alive by the members of the Committee of Union and Progress, carried out irreplaceable works for the Ottoman Empire. In the internal correspondence, Mustafa Kemal Pasha took his place in this organization by using the nickname "Nuh Bey", and in the same way, Kara Vasıf Bey "Cengiz", Miralay Şevket Bey (Çanakkale Fortified Position Commander), "İsa", used this names in many activities in the Karakol Cemiyeti. In this study, in the light of archive documents, the code names used in the correspondence between the members of the Karakol Cemiyeti, which was established after the dissolution of the Special Organization, and the telegram samples they used will be discussed.

Keywords: *İntelligence in the Ottoman, Teşkilat-ı Mahsusa, Karakol Cemiyeti, İttihat ve Terakki Furkası, Nuh Bey.*

Giriş

Tarih boyunca birçok devlet istihbarat sağlamak için her yola başvurmuş, bu amaçla kurulan gizli örgütler farklı alanlarda faaliyet göstermiştir. Elçi, tüccar ve din adamları ülkeler arasında istihbaratın sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı klasik dönemde aynı şekilde casusluk faaliyetleri görülmüştür. Ta ki istihbarat çalışmaları bir örgüt çatısı altında toplanarak daha merkezi bir hale getirilinceye kadar. Bununla birlikte kayıtlarda Osmanlı tarihinde casusluk faaliyetlerinin ilk olarak Osman Bey döneminde ortaya çıktığı görülmektedir. Ulufeli (ücretli) casusluk, tüccar ve gezginlerden alınan haberler, gönüllü casusluk, dil alma yöntemi gibi usuller kullanılmıştır. Bunun yanı sıra başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı Devleti'nin yapacağı her türlü askeri ve siyasi sefer bu istihbaratlara göre şekillenmiştir. İç istihbarat faaliyetleri daha çok şehzadelerin hareketlerini kontrol etmek ve ülke içerisindeki asayişsizliklerin öğrenilmesine odaklanırken dış istihbarat faaliyetleri ise yapılacak fetihler öncesi ve sonrasında gerçekleşen olaylara yoğunlaşmıştır¹.

Aslında uluslararası siyasette, özellikle yabancı ülkelerde elçiliklerin açılması gibi pek çok konuda geri olan Osmanlı Devleti iç istihbarat konusuna çok daha sonraları önem vermiştir. Dahası bu faaliyetler maalesef 19.yüzyıl başlarına kadar sadece belirli kişilerin systemsiz şekilde bilgi toplaması şeklinde devam etmiştir. II. Abdülhamid döneminde ise "İstihbarat Örgütü" kavram olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. 1913 yılına kadar ciddi anlamda bir istihbarat teşkilatı bulunmayan Osmanlı Devleti'nde bu konu hakkında ilk çalışma Enver Paşa tarafından yapılmıştır.

¹ Konu ile alakalı daha fazla bilgi için bkz. Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nin İstihbarat Stratejileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXII, 2003, S.34.

Enver Paşa komutasında İttihatçı subaylar öncülüğünde kurulan “*Teşkilat-ı Mahsusa*” devletin geleceği için oldukça önemli çalışmalara imza atmıştır. Bu konu hakkında Sezai Balcı ve Mustafa Balcıoğlu tarafından ele alınan “*İdealist Bir Mücadele Adamı: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Tunuslu Ali Başhamba*” değerli çalışmalar arasındadır. Balcı ve Balcıoğlu Teşkilat-ı Mahsusa’nın kuruluş ve faaliyetleri hakkında önemli detaylara değinmiş ve konu hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir². Cemiyette kullanılan kod adları üzerine bir başka değerli çalışma da Emel Akal tarafından yazılmış olan “*Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*” isimli eşsiz eserdir. Emel Akal kitabında İttihat ve Terakki Fırkası üyelerin Millî Mücadele’yi nasıl koordine ettiklerini ve Mustafa Kemal Paşa’nın bu süreçte nasıl liderliğe yükseldiğini ayrıntısı ile ele almıştır. Ayrıca kitabın en ilgi çekici bölümü İttihatçıların Bolşevik harekete duydukları sempatiyi farklı şekillerde ele alması olmuştur. Bu iddialı çalışma Karakol Cemiyeti hakkında verdiği açıklayıcı bilgilerin yanı sıra diğer konularda da her açıdan titizlikle hazırlanmıştır.³ Bu kıymetli eserlerin yanı sıra Karakol Cemiyeti hakkında bakılabilecek diğer eserler Fethi Tevetoğlu tarafından yazılan *Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*⁴ ve Uluğ İğdemir tarafından yazılmış olan “*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*”dır⁵.

Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umur-ı Şarkiye

Enver Paşa, İttihat ve Terakki Fırkası’nın yönetimi ele almasından sonra 17 Kasım 1913’de İttihad-ı İslam propagandası yapmak ve askeri istihbarat elde etmek için Teşkilât-ı Mahsusa’yı ya da diğer adıyla Umur-ı Şarkiye’yi kurmuştur⁶. Teşkilatın kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Yaklaşık üç buçuk yıl Ali Başhamba’nın başkanlığını yaptığı Teşkilat-ı Mahsusa’nın tasfiyesi için 5 Aralık 1918’de görevlendirilen Süvari Kaymakamı (Yarbay) Hüsamettin Ertürk, 1957 yılında yayınladığı anılarında, teşkilatın Enver Paşa tarafından I. Dünya Savaşı’ndan hemen önce kurulduğunu belirtmiştir.⁷ Ayrıca Hüsamettin Ertürk, örgütün Enver Paşa tarafından kurulduğunu şu sözleri ile doğrulamıştır:

² Sezai, Balcı- Mustafa Balcıoğlu, *İdealist Bir Mücadele Adamı: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Tunuslu Ali Başhamba-II, Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yayınları, Haziran, İstanbul 2011, s.210.

³ Emel, Akal, *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul 2018.

⁴ Fethi, Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

⁵ Uluğ, İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yayınları, Ankara 2020.

⁶ Servet, Avşar, *Millî Mücadelede Propaganda Faaliyetleri (1918-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Isparta 2010, s.19-20.

⁷ Balcı -Balcıoğlu, agm. s.28.

“İngilizlerin meşhur istihbarat servisi gibi bizim de muhtelif memleketlerde propaganda yapmak, askeri sırları ele geçirmek, bir taraftan İslamların diğer taraftan Türkleri ayaklandırmak ve hepsini günün birinde bir imparatorluk bayrağı altında birleştirmek gibi son derece karışık ve güç birtakım problemlerin halini isteyen bir teşkilat kurmamız zaruretini Birinci Cihan harbinden önce düşünen Enver Paşa olmuş idi.”⁸

Çoğunluğu İttihatçı subaylardan oluşan Teşkilat-ı Mahsusa Süleyman Askeri Bey’in başkanlığında kurulduktan sonra Osmanlı Devleti’nin bütün kurumlarını ele geçirerek iktidarını devam ettirmek için çalışmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası’nın önde gelen isimleri Talat, Enver ve Cemal Paşalara göre de bunu sağlamanın tek yolu böyle bir örgütün kurulmasıdır. Enver Paşa’nın Harbiye Nazırı olmasından sonra gerekli zemin hazırlanmış, Teşkilat-ı Mahsusa daha da güçlenmiştir. Dahası Talat ve Cemal Paşaların önemli mevkilere getirilmesiyle devleti ele geçirmek için bir araç haline almaya başlamıştır⁹. Teşkilatın kadrosu devletin bilinen politik, askeri ve mali organlarının dışında doğrudan Enver Paşa’nın kendisine bağlı ajanlardan oluşmuştur¹⁰.

Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin öncelikli amaçlarından birisi de I. Cihan Harbinde Müslümanların Osmanlı Devleti’ni desteklemelerini sağlamak olmuştur. Bu yolda özellikle düzensiz birlikler silah altına alınarak eğitilmiş ve uzman askeri kadrolar oluşturulmuştur. Teşkilat bu yönüyle yeri geldiğinde birçok bölgede Osmanlı topraklarını koruyan tek güçtür denilebilir. Her ne kadar örgütün başarıları sınırlı kalmış ve savaşın gidişatını çok fazla etkilemeyi başaramamışsa da İtilaf Devletlerini belirli bir zayiata uğratmıştır. Daha da önemlisi bozulmuş bir devlet sistemini korumak için gayret etmiş ve üyelerinin birçoğu bu uğurda seve seve can vermiştir¹¹.

Örgüte “*Teşkilat-ı Mahsusa*” isminin Miralay Rasim Bey (veteriner) tarafından 1913 ya da 1914 Ağustos’unda verildiği düşünülmektedir. Dahası Rasim Bey’in Kuşçubaşı Eşref Sencer’e daha öncelerden örgütün kurulmasına dair telkinlerde bulunduğu rivayetler arasındadır¹². *Eşref Bey, Salim Sami, Çerkez Reşit ve Hüsrev Sami Bey*’de örgütün diğer üst düzey yöneticileri arasında yer alan isimlerdir¹³.

⁸ Samih Nafiz , Tansu, *Teşkilat-ı Mahsusa- İki Devrin Perde Arkası*, s.11, İstanbul 1957.

⁹ Balcı -Balcioğlu, agm. s.28.

¹⁰ Necdet, Aysal, Çöküşten Mütarekeye Osmanlı’da Haber alma, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 40, Kasım, 2007, s. 530-531.

¹¹ Gönül, Güneş, Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara 2013, C. XXIX, S. 85, s.128.

¹² M. Şükrü, Hanioğlu, Teşkilat-ı Mahsusa Meşrutiyet Döneminde 1913-1918 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren İstihbarat ve Propaganda, *TDVİA*, C.XL, İstanbul 2011, s.568.

¹³ Güneş, agm. s.114.

Espiyonaj ve kontrespiyonaj yani casusluk ve karşı casusluk faaliyetleri için kurulmuş olan Teşkilat-ı Mahsusa I. Cihan Harbinden sonra imzalanan Mondros Ateşkes anlaşmasından İttihat ve Terakki Fırkası'nın sorumlu tutulması ve Enver, Talat ve Cemal Paşaların tutuklanarak sürgüne gönderilmesiyle dağılmıştır.¹⁴ Bunun üzerine Talat Paşa ülkeyi terk ederken örgüt içerisinde ki etkili isimlerden Kara Vasıf ve Kara Kemal Beylerle görüşerek onlardan tekrar gizli bir örgüt kurmalarını ve İttihatçılığı bırakmamalarını tembihlemiştir¹⁵. Böylece Karakol Cemiyeti'nin kurulma talimatı verilmiştir.

Kara Kemal ve Kara Vasıf ise örgütün kurulma gerekçesini İngilizlerin Ermeni sürgününe ve katline adı karışmış olan İttihatçıların birer birer tutuklanması olarak göstermiştir. Onlara göre İttihatçıların varlığının korunması için bu gizli örgütün varlığı şarttır. Ayrıca kabul edilecek gizli parolalar ile iletişim sağlanmalıdır. Böylece örgüt kurulmuş ve her ikisinin isimlerinin başı olan “Kara” lakaplarından oluşturulan “Karakol” ismi almıştır¹⁶.

Karakol Cemiyeti ve İttihatçılar

Üst düzey İttihatçıların yurtdışına sürülmesinden sonra İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri bir araya gelerek çalışmalarına gizlice devam etmiştir. Bu süreçte Anadolu'nun birçok bölgesinde Mondros Mütarekesi bahane edilerek işgaller başlamış, halkın Anadolu'da ki direnişini kırmak isteyenler işgâlcilerle birlik olmuştur. Dahası Millî Mücadele'nin saltanata, hilâfete ve seriata karşı yapıldığını iddia etmişlerdir¹⁷. Durumun giderek tehlikeli bir hal almasıyla Kara Kemal tarafından Cemal, Enver ve Talat paşalardan gizli olarak “Beşler Grubu” kurulmuş ve grup Mondros'a dayandırılarak yapılan haksız işgâllere karşı mücadele vermeye başlamıştır¹⁸.

Mustafa Kemal Paşa ve kurmayları durumun ciddiyetinin ve ülkenin içinde bulunduğu çıkmazın farkındadır. Zorda olsa olayları bastırmak için ellerinden geleni yapmaya çalışmaktadırlar¹⁹. Bu olayların kontrol altında tutulabilmesi için öncelikle gizli bir örgüt kurulması için çalışma

¹⁴ Erdal, Aydoğan- Özkan Asaf, İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele, *Belgi Dergisi*, Pamukkale 2012, S.3, s.325.

¹⁵ Akal, a.g.e.s.168.

¹⁶ İğdemir, a.g.e.s.4.

¹⁷ Mustafa, Balcıoğlu, Millî Mücadelede Merkez Ordusunun İstihbarat Faaliyetleri, *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.V, S.1, Samsun 1990, s.4-5.

¹⁸ Musa, Gürbüz, *Karakol Cemiyeti*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987, s.3-4.

¹⁹ Balcıoğlu, agm. s.4-5.

başlatılırlar.²⁰ Böylece İttihatçılar Mondros'tan sonra Kara Kemal, Dr. Esat Paşa, Kara Vasıf, Galatalı Şevket (Miralay Şevket Bey) ve Mustafa Kemal Paşa etrafında toplanmaya başlamıştır. Hatta Mondros görüşmelerinin devam ettiği günlerde Yeni Bahçeli Şükrü ve Kel Ali (Çetinkaya) Kara Kemal'i görmeye giderek Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Yusuf İzzet ve Cafer Tayyar Beylerin isimlerini vermiş ve memleketin istiklalinin bu vatanperver subaylara bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Kara Kemal bu konuşmadan sonra bahsi geçen isimlerin gereken yerlere tayin edilmeleri için sadrazam İzzet Paşa ile bizzat konuşulmasını istemiştir. Nitekim Ali (Çetinkaya) Bey'in Ayvalık mıntikasına tayini gibi kararlar bu çerçevede alınmıştır²¹.

Bu olaylar sonrasında Karakol Müdafaa-i Hukuk Hareketi'ni desteklemek amacıyla İstanbul'da Babiali Caddesi Resme Fotoğrafhanesinde Baha Sait Bey'in yazıhanesinde faaliyetlerine başlamıştır²².

Rauf (Orbay) Bey, Fethi (Okyar) Bey ve Ali Fuat Paşa gibi büyük kumandanların aralarında hep övgüyle bahsettiği bu gizli cemiyeti kuran kişi hakkında çeşitli fikirler ortaya atılmış olsa da örgütün Kara Vasıf ve Miralay Şevket Bey tarafından kurulduğu bilinmektedir.²³ Dönemin en yakın şahitlerinden olan Halide Edip Adıvar da örgüt reisinin Kara Vasıf olduğunu doğrulamıştır. Örgütün üst düzey yöneticilerinden Hüsamettin Ertürk de hatıralarında Karakol Cemiyeti'nin kuruluşunu şöyle anlatmıştır: ²⁴

“Dünya Savaşı'nın son aylarında bir gün, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında, giderayak Talat Paşa'dan emirler alan İttihatçıların meşhur Kara Kemal'i, gene eski İttihatçılardan Kurmay Albay Kara Vasıf Bey'i yalıya gizlice davet etmişti. “Vasıf, Talat Paşa'dan giderken aldığım emir gereğince arkadaşlar İttihatçılıkta direnecekler. Gizli

²⁰ Yıldız Deveci, Bozkuş, *I Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Çanakkale'de İstihbarat ve Casusluk Faaliyetleri*, (Kitapsever Bir Tarihçi Prof. Dr. Alı Birinci Armağanı), 1. Basım, Ankara 2017, s. 211.

²¹ Gürbüz, a.g.t. s.5-6.

²² Betül, Aslan, Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma, *Atatürk Dergisi*, Cilt. IV, Sayı.1, Ankara 2004, s.30.

²³ Akal, age. s.168.

²⁴ 1913-1918 yılları arasında II. Meşrutiyet döneminde faaliyet gösteren istihbarat teşkilâtı olan Teşkilat-ı Mahsusa da Süleyman Askerî Bey'in 1914 sonunda Irak'ta görevlendirilmesinden sonra teşkilatın başına Ali Başhamba getirilmiştir. Ali Başhamba'nın 31 Ekim 1918 tarihinde vefat etmesinden sonra Hüsamettin Ertürk teşkilatta son başkan olarak çalışmıştır. Polat Safi, *The Ottoman Special Organization - Teskilat-ı Mahsusa: A Historical Assessment With Particular Reference To Its Operations Against British Occupied Egypt (1914-1916)* A Master's Thesis The Department Of History Bilkent University, Ankara 2006,s.120.

Halide Edib, Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1998.s.26.

*bir örgütle birbirlerine bağlanmalı ve bir parola kabul ederek bu şekilde birbirlerini tanımalıdırlar. Paşa'yla aramızda "Karakol" kelimesini kararlaştırmıştık. Bu isim her ikimizin isimlerinin başında Kara lakabının ilk harfleriyle ortaktır. Bu parolayı "K.G." şeklinde kısaltırsak hem paşanın dediği olur hem de ikimizin sembolünü içermiş olur, ne dersin?"*²⁵

Örgütün, kurulma tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber²⁶ Hüsamettin Ertürk'ün verdiği bilgilere ve Fethi Tevetoğlu'na göre 1918 Ekim ayı sonu veya Kasım ayı başlarında kurulmuş olması gerekmektedir.²⁷

Zira örgüt kurucularından Baha Sait Bey tarafından Millî Mücadele harekâtı hakkında Bolşeviklere bilgi vermek amacıyla yazılmış bir belgede geçen "*Milli Kongreden sonra bu teşkilat arasında Karakol adında hafî ve bitaraf bir müessese doğdu.*" sözleri de Karakol Cemiyeti'nin 1918 sonlarında İstanbul'da kurulduğunu doğrulamaktadır. Enver, Talat ve Cemal Paşaların da 1918 Kasım'ının ilk haftasında bir Alman Denizatlısı ile İstanbul'dan ayrıldıkları göz önüne alınırsa arşiv belgesinde verilen tarih doğrudur. Cemal Kutay'ın belirttiğine göre ise İttihatçıların Mondros'tan sonra İstanbul ve Anadolu'da teşkilatlanmalarının asıl başlangıcı daha genç yaşta İttihatçı olan Dr. Fahri (Can) Beyin mütarekeden sonra Kara Kemal'in Koca Mustafa Paşa'daki evine gitmesiyle başlamıştır. Dr. Fahri Bey Kara Kemal'e ülkenin içinde bulunduğu durumdan kasıtlı "*Şimdi ne yapacağız?*" diye sorunca "*Elbette bir şeyler yapacağız.*" cevabını almıştır. Bununla birlikte Can Bey cemiyetin kuruluş amacını "*Karakol'un maksadı, milletlere hürriyet ve tabii haklarını ve gelişme serbestliklerini temin ettirmek ve vicdani inanç ve vatanın haklarına ve menfaatlerine muhalif, her nevi istibdadı kurmak esası dairesinde çalışan bütün hükümetler ve cemaatler ile birlikte çalışmaktadır*" sözleri ile anlatmaktadır²⁸.

Rauf Orbay ise örgütün kurulmasıyla alakalı, Mondros'un görüşüldüğü günlerde başlayan İttihatçı toplantılarını ve İttihatçıların nasıl tanıştıklarını şu şekilde anlatmaktadır:

"Benimde Bahriye nazırı bulunduğum Ahmet İzzet Paşa Kabinesi istifa ederek çekildikten sonra, İngilizler Mondros Mütarekesi hükümlerini hiç sayarak muazzam kuvvetlerine güvenerek bizi imhaya karar vermiş olduklarını belirttiler. İşte o zaman ben memleketin başına çöken bu felaketlerin getirdiği bunaltıcı havadan kurtulmanın çarelerini araştırırken eskiden beri tanıdığım bu vatansever arkadaşlarla temalarda bulunuyordum.

²⁵ Tansu, *agm.* s.155

²⁶ Necdet, İkinci, "Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Anadolu'daki Türk ve Düşman Gizli Faaliyetleri", *Atatürk Yolu*, Yıl:7, Sayı:14 (Kasım), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1994, s.167.

²⁷ Tevetoğlu, a.g.e., s.3-4.

²⁸ Aslan, *agm.* s.34.

O zaman İstanbul'da hazır bildiğim vatanseverlerden Kara Vasıf Bey ile Arapyan Hanında yazıhanesi bulunan tüccardan Haşim Bey'le hemen hemen her gün görüşür dertleşirdik. Kara Vasıf Beyi eskiden tanırdım. Haşim Beyi ise Eşref Bey vasıtası ile tanıdığım ağabeyisi dolayısıyla tanımuştum. Aydınoğlu topçu Nazmi Beyi de onlar bana tanıtmışlardı. Bunlar memleketin kurtulmasından başka bir şey düşünmeyen ve bu uğurda her tehlikeye her zorluğa göğüs germeye azimli vatanseverlerdi.”²⁹

Görüldüğü üzere örgütün kuruluşu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Ancak örgütün amacı Millî Mücadele'ye destek vermektir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nden temin edilen mühimmatların Anadolu'daki cephelere ve direnişçilere ulaştırılması için uğraşmıştır. Zamanla sadece cepheye asker ve mühimmat temin etmekle kalınmamış cephe arkasında istihbaratın sağlanmasında önemli rol oynamıştır.³⁰ Çoğunluğunu yine İttihatçı subayların oluşturduğu örgütün asıl görevi ise İstanbul'dan bilgi toplayarak bunları zamanında Anadolu'ya aktarmaktır. Bu da milli ordunun ikmalinde ve idaresinde oldukça önemli bir görevdir.³¹ Zira örgüt Ulusal Mücadele boyunca Mustafa Kemal Paşa ile Temsil Heyeti için İstanbul ve Sivas arasında istihbaratın sağlanması ve Kurtuluş Savaşı planlarının hazırlanıp hayata geçirilmesinde oldukça önemli işler başarmıştır.³²

Tarik Zafer Tunaya da Ali Fuat Paşa'dan aldığı Karakol Cemiyeti-Teşkilat-ı Umumiye Nizamnamesinin birinci maddesine göre örgütün kuruluş amacının tam anlamıyla Müdafaa-i Hukuk doktrinlerine dayandığını belirtmektedir:

“Karakol Cemiyeti, milletin vahdeti, hürriyet ve hâkimiyet-i mutlakasını ve vatanın, siyâsi ve coğrafi ve iktisadi tamamı ve istiklâlini te'mine çalışır. İş bu mukaddesât-ı tabiiye-i milliye ve mülkiyeyi muhil her nevi ukud, kuyud ve şurutı suret-i kat'iyede red ve keenlemyekûn ad ve ilân eder. İş bu hukuk-u milliye ve mülkiyeyi her mütecâviz müstevliye karşı icabında silah kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza için Karakol Cemiyeti, milletin kudret ve hamiyet-i millîyesine, âlem-i İslâmın salabet ve gayret-i diniyesine, milletlerin hukuk-u tabiyelerini teslim ve müdafaa eden teşkilât-ı

²⁹ Gürbüz, a.g.t. s.6-10.

³⁰ Yıldız Deveci, Bozkuş, *I Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Çanakkale'de İstihbarat ve Casusluk Faaliyetleri*, (Kitapsever Bir Tarihçi Prof. Dr. Alı Birinci Armağanı), 1. Basım, Ankara 2017, s. 211.

³¹ Metin Ayışığı, *Millî Mücadele'de İstihbarat, Mühimmat Sevkiyatı ve Kocaeli, Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli 2016, s.1068.

³² Ekinci, a.g.m.s.167.

*beynelmileliyenin müzaheret-i medeniye ve necibânesine istinaden Türkiye’de berveçhi âtî teşkilatı icra ve ihzar eder.”*³³

Aslında başlarda örgüt içerisinde Talat ve Enver Paşa gibi İttihatçı liderlere bağlı bazı isimlerin faaliyette bulunmuş olması, Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Anadolu harekâtındaki herkesin daha sonraları Karakol Cemiyeti’ne karşı temkinli yaklaşmasına neden olmuştur³⁴. Hatta Karakol Cemiyeti’nin temsilcisi olarak Sivas Kongresi’ne katılan Kara Vasıf ve Mustafa Kemal Paşa arasında geçen bir konuşmada Mustafa Kemal Paşa’nın Kara Vasıf’a karşı sergilediği tavır, Paşa’nın örgütün *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*’nin kurulmasından sonra artık lağvedilmesi gerektiğini düşündüğünü de gösterir niteliktedir:

“Kuzum, Vasıf. Bu gizli mücahitler kimlerdir ve nerededirler? Bahusus bütün bu gizli teşekküllerin başkumandanı kimdir? Şunları biz de bilelim, öğrenelim!”

Bu sözlerden sonra Kara Vasıf Bey tam anlatmaya başlayacağı sırada, Mustafa Kemal Paşa ona vakit bırakmadan sözlerine şöyle devam eder:

*“Sizlerin maksadı mülga İttihat ve Terakkiyi yeniden ihya etmektir. Bu suretle iktidarı yeniden ele geçirmek istiyorsunuz. Bunların farkındayım. Gizli başkumandanınızın adını da söyleyeyim. Enver Paşa’dır”. Bu sözler üzerine Kara Vasıf itiraz ederek “Hayır Paşam yanılıyorsunuz. Bizim başkumandanımız sizsiniz. Talat Paşa Berlin’den gönderdiği talimatta: “Bundan sonra Başkumandanınız Mustafa Kemal Paşa’dır. Onun açtığı bayrak altında birleşiniz” diye yazmıştır.”*³⁵

Aslında Kara Vasıf burada açıkça örgütün başına Mustafa Kemal Paşa’nın geçmesini istediğini belli etmiştir. Ancak görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa, bu görevi kabul edip etmemekte tereddüt etmektedir. Bununla birlikte az önce de belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurulmasından sonra bu örgütün dağıtılmasını istemiştir. Ancak Karakolcular, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul’un işgal edilmesine kadar bunu yerine getirmemiştir³⁶.

Dahası örgütün faaliyetlerinden rahatsız olan başkaları da vardır. Özellikle İngilizler, gittikleri her yerde, cephelerden dönen halkı (İstanbul başta olmak üzere) işgallere karşı örgütleyen Karakol Cemiyeti üyelerini, kimi zaman Bolşevik olmakla kimi zaman de İttihatçılıkla suçlayarak durdurmaya çalışmıştır. İngilizlerin bu provokasyonlarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinin de büyük etkisinin olduğu görülmüştür. Zira fırka

³³ İğdemir, a.g.e. s.7-8.

³⁴ Aslan, agm., s.33.

³⁵ Tansu, age. s.236; Akal, age. s.189.

³⁶ Akal, age. s.191.

üyelerinin çoğu zaman Millî Mücadele karşıtı faaliyetlerde yer aldığı da bilinmektedir³⁷.

Dahası İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin, Karakol Cemiyeti'nin içine sızmayı başardığı ve örgütün belgelerini kullanarak birçok casusunu Anadolu'ya geçirdiği de bilinmektedir. Zira İnebolu İrtibat Zabiti Nidâi Bey, 28 Ocak 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderdiği bir yazı da bu iddiayı doğrulamaktadır. Bu da bize İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti için nasıl bir tehlike oluşturduğunu açıkça göstermektedir:

*“İstanbul'da Mustafa Bey Grubunun çalıştıkları binada Şehremini İngiliz Muhipler Cemiyeti azasından Bahriye Yüzbaşı Ahmet'i görmüş ve evvel hareket edeceğimden, Binbaşı İbrahim Bey'e haber gönderememişim. Bu kere gelen ve her veçhile şayan-ı itimat bulunan ümera tarafından bu Ahmet'in yanında birçok itimatnameler ile Bahriye Nezareti'nde dolaştığı ve ikinci şube müdürü tarafından bu hâlin müehhez edildiği...”*³⁸

Yukarı da verilen bilgiler de dahil olmak üzere birçok yerde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresinin Osmanlı Devleti adına bu kadar önemli faaliyetlerde bulunan Kara Vasıf ve Karakol Cemiyeti üyelerinden vatanperver olarak bahsettiği görülmektedir. Buna mukabil Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi hiçbir yerde açıkça Karakol Cemiyeti üyesi olup olmadığından bahsetmemiştir. Cemiyetin üyesi olduğunu açıkça kabul etmemiş olsa da Mondros Mütarekesi'nden sonra İttihatçıların etrafında toplandığı bu teşkilatın faaliyetlerine gizlice destek verdiği ve örgütün önemli isimleri arasında olduğu da kesindir. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın, Kara Kemal ile birlikte o dönem tutuklu bulunan İsmail Canbulat'ın evinde görüştüğü, daha sonra yapılan ikinci görüşmede kendisine yapılan Tevfik Paşa'nın kaçırılması teklifini de kabul etmediği bilinmektedir. Bu teklifi kabul etmemiş olsa da örgütün kurucusu olan Kara Vasıf ve Refik İsmail Beylerle ilişkilerini devam ettirmiş, İzzet Paşa'nın tekrar iktidara getirilmesi için ne gibi faaliyetlerde bulunabileceğini araştırmıştır. Kısacası Mustafa Kemal Paşa mütarekeden sonra da İttihatçılar ve Karakol Cemiyeti üyeleri ile görüşmeye devam etmiş ve yapılan birçok gizli görüşmede “Nuh” takma adını açıkça kullanmıştır.³⁹ Cemiyetin kurulmasından Sivas Kongresi'nin toplanmasına kadar geçen süre zarfında yapılan görüşmelerde yazılan gizli şifrelerde “Nuh” diye zikredilen kişi Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendisidir. Nitekim Sivas Kongresi'nin toplandığı tarihlerde Nuh isimli başka birisinin bulunmadığı kayıtlarda görülmektedir. Bununla birlikte

³⁷ Gürbüz, a.g.t.s.3-4.

³⁸ Mesut, Aydın, *Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul 1992, s.24.

³⁹ ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206bv; Gürbüz, agm. s.5.

belgelerde geçen Nuh isminin Kayseri mebusu Nuh Naci Yazgan'a ait olmadığı da açıktır. Nitekim Sivas Kongresi'nin yapılması ve başkan olarak da Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesi başkan vekilliğine de Bekir Sami Bey ve Rauf Bey'in getirilmesi ⁴⁰ bu kongrede Kayseri Mebusu Nuh Naci Yazgan Bey'in komuta kademesinde dahi yer almadığını göstermektedir. Bununla birlikte gizli olarak belirlenen mebus namzet listeleri seçim döneminde sürekli Nuh Bey'e gönderilmiştir. Böylesine gizli şifreler de yine sadece Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilebilirdi. Yani bu belgeler bize Nuh isminin Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa tarafından kod adı olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bu şifre de olduğu gibi Sivas merkeze çekilen birçok belgede Nuh Bey ismi Mustafa Kemal Paşa tarafından kod adı olarak kullanılmaya devam etmiştir. ⁴¹

Kod Adlarının Kullanıldığı Yazışma Örnekleri

Nuh Bey/Mustafa Kemal Paşa, Musa/ Ali Fuat Paşa

Karakol Cemiyeti kurulmasından dağılmasına kadar tüm faaliyetlerinde olabildiğince temkinli davranmış, örgüt üyeleri hayatları pahasına görevlerini yerine getirmeye çalışmıştır. Özellikle örgütün idari kadrosu farklı kod adları kullanarak gizli şifreler oluşturmuş ve haberleşme bu şifrelerle sağlanmıştır. Zira daha önce belirttiğimiz gibi arşiv belgeleri Mustafa Kemal Paşa'nın Karakol Cemiyeti üyesi olmakla kalmayıp Nuh adını kullanarak cemiyetin yönetim kadrosunda yer aldığını da doğrulamaktadır. Bu belgelerden elde ettiğimiz bilgilere göre örgüt yazışmalarında Mustafa Kemal Paşa, "Nuh" ismini Ali Fuat Paşa, "Musa", örgütün kurucularından olan Kara Vasıf, "Cengiz", Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Miralay Şevket Bey ise "İsa" kod adlarını kullanmıştır. Aslında Mustafa Kemal Paşa'da Nutukta "Şimdi Cengiz, İsa beraberiz, arzı tazimat eyeriz. (Rauf)" diyerek bu isimleri kullandıklarından bahsetmiştir ⁴².

Bu kod adların kullanıldığı belge örneklerinden ilki Musa kod ismini kullanan Ali Fuat Paşa'nın 20 Ağustos 1919'da *Mirliva Ali Fuad*, "Nuh Bey'e Verilecektir..." şifresiyle bizzat Sivas'a Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine yolladığı telgraftır. Telgrafta İngilizler Nuh Bey ve Rauf Bey hakkında ölü veya diri olarak yakalama emri vermiştir:

"Nuh Beye Verilecektir..."

⁴⁰ Bekir Sami Bey bu görevi kabul etmemiş ve böylece yerine İsmail Fazıl Paşa getirilmiştir. Ramazan, Tosun, Millî Mücadelede Sivas'ın Yeri ve Önemi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXII, S.34, Ankara 1996, s.79.

⁴¹ ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206dc

⁴² ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cd; ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cl; Akal, a.g.e.s.199; Akal, age. s.199; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, C.III, Ankara 1967, s.1215; Tevetoğlu, a.g.e.s.14.

1- Tekmil kolordu muntikasındaki telgrafhâneler işgâl askeri eline alınarak şifre muhâberâtına başlanmıştır.

2-Kongreye gelecek murahhasların müttehem-i a'zâmı Ankara'dan Sivas'a hareket etdiler. Vaziyet-i hâriciye ve dâhiliyeden serian Milli Kongre'nin küşadını icâb etdirmektedir. Zât-âlileriyle arkadaşlarımızın da serian Sivas'a hareketleri lazımdır.

3- İstanbul'da ki Amerika hey'eti nâmuna bahriyeli Mister Brown buraya geldi. Üç gün sonra Sivas'a otomobil ile göndereceğim. Türk muhibbi olup ahvâl-i umûmiye hakkında ma'lûmat vermektedir. Sizlerle görüşecektir. Her tarafta misafirimiz olarak kabûl edilmesi dersa'âdetden ricâ olunur.

4-İngilizlerin sizi meyyiten veya hayyen derdest ve Rauf Bey'i de siyâseten elde etmek için Dersaadetten Ankara üzerinden oralara bazı adamlar gönderdiği Dersaadetten bildiriliyor. Bu husûsdaki tafsilât ayrıca bildirilecektir.”⁴³

İngilizlerin Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkında yakalama kararı verdiği bu belge ile alakalı bir başka şifrede 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın 15. Kolordu Kumandanlığına Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgraftır. Telgrafta Ali Fuat Paşa, Nuh Bey'i ölü veya diri ele geçirmek üzere Ankara'ya suikastçıların gönderildiğini bildirmiştir:

“Nuh Bey'e:

1-Tebdîl-i kıyâfet ile memâli-i osmâniyeye dâhil olan ümerâ-yı Afgâniyeden bir zât ile on beş kadar maiyetleri nâm-ı müste'âr ile ve fukarâyı seyyâhîn şeklinde dersa'âdet İngiliz mümessillerinden vesâit-i mahsûsa ile aldıkları pasaportlarla Hicaz'a hareket idüüb el-yevm Mekke-i Mükerreremeye muvâsalet etmiş ve mûmâileyhîn hatt-ı hicâziyede ve bi'l-hassa îd-i ezhâda Arafatda hilâfet-i islâmiyenin dūcâr olduğu ahvâl-i elîmeyi i'lân maksadında buldukları

2-Pangaltı'da Bakkal sokağında bir numrolu hânede Azerbaycan hükûmeti Dersa'âdet konsolosu olduğunu iddiâ eden bir zât tarafından zâbitân-ı Osmâniyeden ba'zılarının Azerbaycan hükûmetine hizmet etmek üzere sevk edildikleri

3-Sûfî Ziyâ Paşa ile Miralay Ahmed Nureddin Bey nâmında iki zât maiyetlerinde yigirmi beşer otuzar kişi bulunduğu hâlde İngilizler tarafından Ankara tarihiyle Nuh Beyefendiye gönderilmiş. Vazîfeleri Nuh Beyi hayyen veyâ meyyiten istisâl. Şifre edildi”⁴⁴

Nuh Bey isminin geçtiği bir diğer belgede 8 Ağustos 1919 tarihinde 20. Kolordu Kumandanlığından bizzat Nuh Bey'e verilmek üzere gönderilen Sivas Kongresi ile alakalı bir telgraftır. Ancak belgenin ilgi çeken tarafı

⁴³ TİTE, Arşv. K:300, G:22, B:22001.

⁴⁴ TİTE, Arşv. K:300, G:39, B:39001

Sivas Kongresi hakkında bilgi vermesinin yanı sıra Enver Paşa ile Bolşeviklik hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya sorulmuş bazı soruların olmasıdır. Sorular ve cevapları hakkında belgede herhangi bir bilgi verilmemiştir. Telgrafta dönemin kabinesi hakkında son kez bazı tebliğler verildiğinden bahsedilmiş ancak dediğimiz gibi cevap hakkında bilgi verilmiştir. Yine aynı belgenin devamında Milli Kongre'de görüşülen Amerikan mandası hakkında bir bölüm bulunmaktadır ancak burada da Nuh Bey'in konuya verdiği cevap ile alakalı tam bilgi bulunmamaktadır⁴⁵.

Miralay Şevket Bey tarafından Sivas'a, 3.Kolordu Komutanlığında "*Nuh ve Bekir Sami Beylere...*" verilmek üzere gönderilen 14 Ekim 1919 tarihli telgrafta ise Konya vilayetinde yapılacak 1919 seçimlerinde aday olmak isteyenlerin listesi gönderilmiştir⁴⁶.

Belgeler arasında göze çarpan bir başka önemli şifre de Mustafa Kemal Paşa'nın Karakol Cemiyeti'nin üst düzey kurmaylarından olan Refik İsmail Bey'e bazı mebus namzetlerinin isimlerini bildirdiği belgedir. Mustafa Kemal Paşa bu şifrede Refik Bey'e mebus namzetlerinin isimlerini liste halinde bildirmiş, kendisinden bu konuda yardım istemiştir:

*"Refik İsmail Bey arkadaşımız tasvibinize 'arz edilmek üzere zîrdeki meb'ûs namzedleri esâmisini verdi bunların içinden bir kısmı meb'ûsluğa namzed olub kendileri intihâblarını te'min için uğraşacaklarsa da yine himmete muhtâcdırlar. Bir kısmının meb'ûs olması kendilerinin adeta ifâ-yı vazife husûsunda rızâlarına bile pek ehemmiyet verilmeksizin meb'ûs yaptırılmasını icâb ettirir."*⁴⁷

Kara Vasıf/Cengiz, Şevket Bey/İsa

Telgraflarda Nuh ve İsa ismi kadar olamasa da Kara Vasıf'ın da "*Cengiz*" ismini kod adı olarak kullandığı görülmektedir. Cengiz Bey ile alakalı ilk belge Kara Vasıf'ın Sivas'a Mustafa Kemal Paşa'ya bazı Amerikalılar hakkında bilgi verdiği şifredir. Amerikalıların Türkler ile alakalı hazırladıkları bir rapordan bahseden belgede, Amerikan mandası, azınlıklar konusu, Yunan işgalleri ve Amiral Bristol'e verilen sahte beyanname gibi konulara yer verilmiştir⁴⁸. Aynı belgenin devamı olan diğer telgrafta ise örgütün iki önemli isminin bir arada geçtiğini görülmektedir. Belge de Anadolu topraklarında yaşayan Ermeni, Yahudi ve Rum halkın bu ülkede yaşamak konusunda ki düşüncelerine yer verilmiş ayrıca gayrimüslimlerin Yahudilerden sonra en çok Türkleri sevdikleri ve Anadolu'da olmaktan mutlu oldukları belirtilmiştir. Aynı belge de İzmir'in

⁴⁵ TİTE, Arşv. K:300, G:54, B:54001

⁴⁶ ATASE Arşv. ATAZB. Kol. K:20, G:206, B:206an; ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206al

⁴⁷ ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ar.

⁴⁸ TİTE, Arşv. K:300, G:14, B:14001

Yunanlılar tarafından işgaline de değinen Kara Vasıf mühim bir mesele daha olduğundan, Amiral Bristol tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın Hristiyanları ve Ermenileri Azerbaycan Türkleri ile müştereken kestirdiğine dair propaganda yapıldığından bahsetmiştir⁴⁹.

Sivas kongresi ile alakalı başka bir belge de Kara Vasıf ile Halide Edib Adivar'ın kongreyle alakalı görüşlerine yer verilen belgedir. Belgede Amerikalılar yüzünden kongrenin ertelenip ertelenemeyeceği konuşulmuş ve Kara Vasıf burada Cengiz adını açıkça kullanmıştır:

“Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Riyâsetine

1-Dersaadete hitâben yazmış olduğunuz son cevâblarınız mahaline îsâl edilmiş ve cevâb olarak matbû' ve teksîr edilmiş raporla Ahmed Rıza Bey, Ahmed İzzet, Cevâd Çürüksulu Mahmûd Paşalar Reşad Hikmet, Câmi, Reşid Sa'dî Beyler, Esad Paşa gibi pek çok zevâtın fikrine muvâfık olan Kara Vasıf'ın ya'ni Cengiz'in ve Halide Edibe Hanım'ın mütâla'alarını hâvî uzun mektûblar geldi .Bunlar sıra ile hülâsa edilerek arz edileceği gibi asılları da Sivas'a gönderilecektir. Bunların cümlesinde bir müzâherete ihtiyâc hissettiği ve bu müzâheretin Amerika tarafından îfâsına ehven-i şer olunarak kabûl ve tasvîb edildiğine dâir esbâb-ı mûcibe beyân edilmektedir. Matbû' rapor Câmi, Rauf Ahmed, Reşad Hikmet, Reşid Sa'dî Beyler'le Hâlide Hanım, Kara Vasıf, Esad Paşa bütün fırka ve cemiyetlerin efkârı yoklandıktan sonra ekseriyet-i azimeye göre yazılmıştır. Vakit varmış. Kongrede zât-ı evvel iş görmek Amerikalılar gitmeden tebligât yapılmak lâzımmış Amerikalıları oyalayarak te'hier-i azîmetlerine çalışıyormuş. Kongre sür'atle ve kat'î karâr verebilir mi sualiyle Amerikalılar tarafdarlığını îmâ ediyormuş. Kongrenin intişârını te'cil buyurmaları ricâ olunur.”⁵⁰

Cengiz ve Nuh Bey adına gönderilmiş bu belgelerin yanı sıra 1919 Kasım, Aralık aylarında Batı Anadolu bölgesi ordu komutanlıklarından Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya bazı şifreler gönderildiği göze çarpmaktadır. Dahası bu şifrelerde Çanakkale Mevki Müstahkem Kumandanı Miralay Şevket Bey'in telgraf trafiğinde oldukça faal olduğu ve yazışmalarda “İsa” kod adını kullandığı görülmektedir. Miralay Şevket Bey'e İsa adıyla gönderilen belgelerden birisi 3 Ekim 1919 tarihli bir şifredir. Bu şifre Şevket Bey'e Sivas merkezden gönderilmiş ve Eskişehir ve Konya'nın Millî Mücadele saflarına katılması konularına değinilmiştir. Şifrede ayrıca Kütahya'da İngilizlerin çıkan bir çatışma sonrasında bölgeyi ele geçirdiğinden bahsedilmiştir⁵¹.

⁴⁹ TİTE, Arşv. K:300, G:14, B:14a001

⁵⁰ TİTE, Arşv. K:299, G:68, B:68001

⁵¹ TİTE, Arşv. K:312, G:6, B:6001

Miralay Şevket Bey Nuh Bey'e gönderdiği 5 Kasım 1919 tarihli bir şifrede yine Cengiz ve İsa kod adlarını kullanarak Ankara gibi kritik bir bölgede Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa'nın mebus namzetliğini koyduğunu ve desteklenmesi gerektiği bildirmiştir. Nitekim Miralay Şevket Bey'in "*Çanakkale Mevki'-i Müstahkem Kumandanı Şevket*" notuyla sonlandığı bu telgraf da bize, Karakol üyesi iki üst düzey kurmayın bu gizli yazışmaları beraber yaptıklarını kanıtlamaktadır.⁵² Miralay Şevket Bey şifrelerinde doğrudan Sivas 3. Kolordu Kumandanlığında Mustafa Kemal Paşa ile muhatap olmuş ve tüm şifrelerini doğrudan Nuh Bey'e verilmek üzere yollamıştır.⁵³ Kasım 1919'da Şevket Bey tarafından 3. Kolordu Komutanlığına "*Nuh Bey adına gayet aceledir.*" notu ile gönderilen bir başka şifrede açılacak Meclis-i Mebusan için merkezden bazı namzetlerin yola çıktığı ve bu namzetler arasında İttihat ve Terakki Fırkası ile alakası olanların adaylığının kabul edilmeyeceği bildirilmiştir. Ayrıca bu namzetler arasında yer alan *Esad, Reşid, Sadi, Hami, Halide Edib Adivar, Kazım Efendi, Doktor İrfan Bey* gibi isimlerin İttihatçılıkla hiçbir alakalarının bulunmadığı şayet listede ismi bulunanlar Sivas tarafından kabul edilirse tekrar liste oluşturulacağı belirtilmiştir⁵⁴.

Miralay Şevket Bey tarafından Nuh Bey'e gönderilen bir başka önemli şifre de 12 Kasım 1919'da gönderilmiştir. Miralay Şevket Bey bu şifrede Kara Vasıf Bey'in İstanbul'da ki teşkilatı ve kişileri bıraktığını haber etmiş ve şifrenin sonuna "*Dikkat: İsa, Çanakkale Mevki' Müstahkem Kumandanı Şevket*" notunu düşmüştür. Açıkça ikisinin de kod adlarını kullandıkları bu şifrede Vasıf Beyin neden ismi ile anıldığı belli değildir. Ancak görüldüğü üzere Nuh ve İsa kod adları burada yine açıkça kullanılmıştır⁵⁵.

Miralay Şevket Bey tarafından 19-20 Aralık 1919 tarihinde Hey'et-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa ve Kara Vasıf'a çekilmiş başka bir telgrafta Nuh ve İsa kod adları yine bir arada kullanılmıştır. Telgrafın ikinci bölümünde Fransız istihbaratından edinilen bilgilere göre Gürcistan, Azerbaycan, Türkistan ve Kuvâ-yi Milliye birliklerinin ittifak yaptığı ancak henüz Almanya karşısında bir başarı kazanamadıkları belirtilmiştir. Şifrenin sonuna "*Arz-ı hürmet İsa*" ve "*Muvaffakiyet yoktur İsa*" notları eklemiştir.⁵⁶ *Nuh, Cengiz, İsa* isimleri bir arada kullanıldığı başka bir belgede Reşat Hikmet Bey veya hariciye işlerine vakıf birkaç ismin derhal Anadolu'ya gönderilmesi, bunun da Nuh Beyin nezdinde olması istenmiştir. Aynı

⁵² ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206bv; ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ap

⁵³ TİTE, Arşv. K:298, G:27, B:27001

⁵⁴ ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206bj

⁵⁵ ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ck.

⁵⁶ ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cz

telgrafın devamına Şarki Anadolu Kongresindeki kararların bir beyanname ile her tarafa dağıtılması, bunların yapılabilmesi için de Ankara'ya bir miktar para gönderilmesi gerektiği eklenmiştir. Telgrafta ayrıca Nuh Bey'e daha önce üç bin lira teslim edildiği ve gönderilmesi istenilen paranın bir yüzbaşı ile teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁷.

Kod isim kullanımına örnek olarak elimizde bulunan son belgeler ise Batı Anadolu bölgesindeki askeri mühimmat ile alakalı telgraflardır. 10. Fırka Kumandanı Kemaleddin Sami Bey tarafından Nuh Bey'e gönderilen 16 ve 21 Şubat 1920 tarihli telgraflarda, Kemaleddin Sami Bey İngilizlerin, cephanelerini Kütahya'dan İzmit'e taşımaya başladıklarından bahsetmiş ve İstanbul'dan Bandırma'ya gönderilen 81 mitralyözün de Nuh Bey'e haber edildiğini bildirmiştir⁵⁸. Aynı konu ile alakalı başka bir belge de 14 Mart 1920 tarihinde yine Ankara'ya 20. Kolorduya Nuh Bey'e verilmek üzere gönderilmiş bir şifredir. Telgrafta Batı Anadolu bölgesinde ki askeri mühimmat mekanizma, tüfek vs. hakkında bilgi verilmiştir.⁵⁹

Nitekim yukarı da görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa'nın da açıkça üyesi olduğu ve gizli şifreler kullanarak iletişimini sağlayan Karakol Cemiyeti Millî Mücadele döneminde önemli işlere imza atmıştır. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa örgütün daha önce feshedilmesini istemiş olsa da Karakol Cemiyeti Meclis-i Mebusanın İngilizler tarafından işgal edilmesine kadar faaliyet göstermeye devam etmiştir. Meclisin işgal edilmesinden sonra İngilizler, Rauf Bey ile Kara Vasıf'ın derhal kendilerine teslim edilmesini isteyince ikisi de aynı gün İngilizlere tarafından tutuklanmış ve böylece Karakol Cemiyeti dağılmıştır. Elbette Rauf Bey ve Kara Vasıf İngilizler tarafından sadece meclise seçildikleri için tutuklanmamıştır. Karakol Cemiyeti'nin de İngiliz istihbarat servisi "*Intelligence*" gibi tüm dünyada ismi bilinen önemli bir örgüt olması ve Kara Vasıf'ın da bu örgütün başı olması bunda en önemli etkindir. Zira İntelligence üyeleri Kara Vasıf'ın I. Cihan Harbi'nden sonra Anadolu'nun kurtuluşu için gerçekleştirmiş olduğu tüm gizli faaliyetleri yakından takip etmiş ve tutuklanmasına karar vermiştir. Bu yüzden tutuklamanın asıl sebebi Kara Vasıf'ın bu örgütün başı bir İttihatçı olmasıdır.⁶⁰

Sonuç

Karakol Cemiyeti üyesi İttihatçıların Sivas ile yaptığı yazışmalarda Mustafa Kemal Paşa, Kara Vasıf ve Miralay Şevket Bey'in belgelerin genelinde kod adlarını kullandıkları görülmektedir. Buna mukabil Nuh ismi

⁵⁷ TİTE, Arşv. K:298, G:27, B:27a001

⁵⁸ TİTE, Arşv. K:321, G:40, B:40001; TİTE, Arşv. K:321, G:41, B:41001

⁵⁹ TİTE, Arşv. K:321, G:56, B:56001

⁶⁰ Aydın, a.g.m. s.24.

sıklıkla kullanılırken Cengiz ve İsa isimleri ise daha az göze çarpmaktadır. Belgelerin birçoğu Sivas'a doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya yazılmış şifrelerdir. Kendisi de bunlara bizzat cevap vermiş buna rağmen birçok kaynakta Karakol Cemiyeti üyesi olduğunu açıkça kabul etmemiştir. Arşiv kayıtları ise Mustafa Kemal Paşa'nın örgüte üye olmakla kalmayıp üst düzey kurmaylar arasında yer aldığını da doğrulamaktadır. Zira belgelerin tamamında görüldüğü gibi Millî Mücadele için hayati önem taşıyan konularda, ordu komutanları ve üst düzey yöneticiler Mustafa Kemal Paşa'nın onayını almadan hareket etmemiştir. Belgelerde sadece Sivas Kongresi ve sonrasında yapılan Son Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimleri ile alakalı bilgi alışverişinde bulunulmamış ayrıca Osmanlı Devleti'nin iç ve dış ilişkileri hakkında, başta siyasi ve askeri olmak üzere hayati kararlarda yer almıştır. Bazı belgeler Mustafa Kemal Paşa'nın, Amerikan mandası hakkında ki kati tavrını ortaya koyarken bazılarında ise İngilizler ve gizli servisleri *Intelligence* gibi önemli bir istihbarat örgütü hakkında bilgi verilmiştir. Bu örgütün Mustafa Kemal Paşa hakkında ölüm emri vermiş olması da Kurtuluş Savaşı açısından hayati önem arz eden başka bir konudur. Nitekim 1919 seçimlerinden sonra 12 Ocak 1920 tarihinde açılan Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 16 Mart 1920 tarihinde İngilizler tarafından işgal edilerek dağıtıldıktan sonra Kara Vasıf ve daha birçok mebus tutuklanarak sürgün edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise meclisin dağıtılacağını önceden tahmin ettiği için İstanbul'a gelmemiş ve tutuklanmaktan kurtulmuştur. Sonuç olarak her ne kadar Mustafa Kemal Paşa Karakol Cemiyeti'nin birer üyesi olduğunu açıkça dile getirmemiş olsa da arşiv kayıtları kendisinin örgütün üst düzey kurmayları arasında olduğunu kanıtlamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206al.
- ATASE Arşv. ATAZB. Kol. K:20, G:206, B:206an.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ap.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ar.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206bj.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206bv.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cd.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ck.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cl.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cz.
- ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206dc.
- TİTE, Arşv. K:300, G:22, B:2200.
- TİTE, Arşv. K:312, G:6, B:6001.

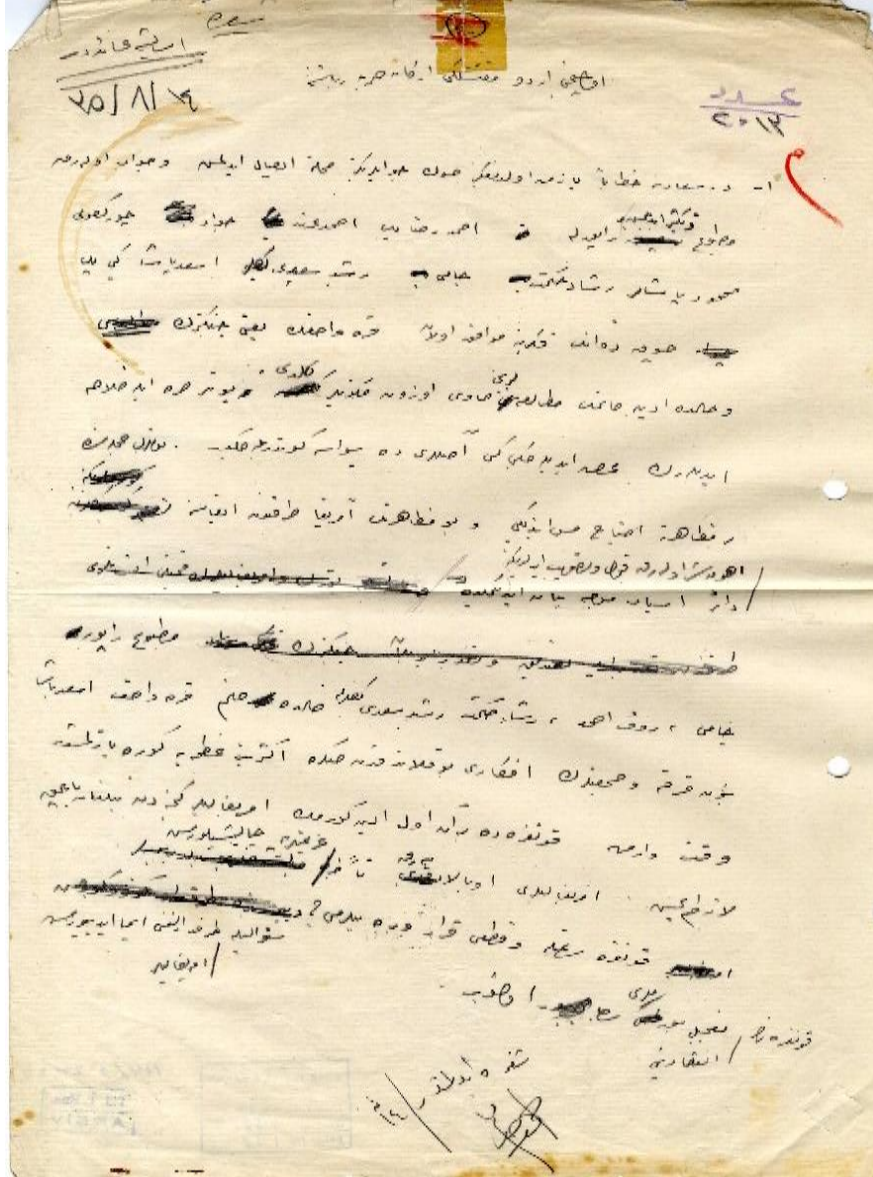
TİTE, Arşv. K:300, G:14, B:14001.
 TİTE, Arşv. K:300, G:14, B:14a001.
 TİTE, Arşv. K:298, G:27, B:27001.
 TİTE, Arşv. K:298, G:27, B:27a001.
 TİTE, Arşv. K:300, G:39, B:39001.
 TİTE, Arşv. K:321, G:40, B:40001.
 TİTE, Arşv. K:321, G:41, B:41001.
 TİTE, Arşv. K:300, G:54, B:54001.
 TİTE, Arşv. K:321, G:56, B:56001.
 TİTE, Arşv. K:299, G:68, B:68001.

Kitap, Makale ve Tezler

- ADIVAR, Halide Edib, (1998), *Türk'ün Ateşle İmtihani*, Atlas Kitabevi, İstanbul.
- AKAL, Emel, (2018), *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul.
- ASLAN, Betül, (2004), Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma, C. IV, S.1, Ankara, ss.29-63.
- AVŞAR, Servet, (2010), *Millî Mücadelede Propaganda Faaliyetleri (1918-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Isparta.
- AYDIN, Mesut, (1992), *Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul.
- AYIŞIĞI, Metin, (2016), Millî Mücadele'de İstihbarat, Mühimmat Sevkiyatı ve Kocaeli, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, ss.1061-1081.
- AYDOĞAN, Erdal, Özkan ASAF, (2012), İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele, *Belgi Dergisi*, S.3, ss.323-341.
- AYSAL, Necdet, (2007), Çöküşten Mütarekeye Osmanlı'da Haber alma, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 40, Kasım, ss. 523-543.
- BALCI Sezai- Mustafa BALCIOĞLU, İdealist Bir Mücadele Adamı: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Tunuslu Ali Başhamba-II, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yayınları, Haziran, İstanbul 2011, S.210, ss.68-73.
- BALCIOĞLU, Mustafa, (1990), Millî Mücadelede Merkez Ordusunun İstihbarat Faaliyetleri, *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. V , S. 1, ss.5-14.

- BOZKUŞ, Yıldız Deveci, (2017), I Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Çanakkale'de İstihbarat ve Casusluk Faaliyetleri, (Kitapsever Bir Tarihçi Prof. Dr. Alı Birinci Armağanı), 1. Basım, Ankara.
- EKİNCİ, Necdet, (1994) “Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Anadolu'daki Türk ve Düşman Gizli Faaliyetleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl:7, Sayı:14 (Kasım), ss.167-184.
- EROĞLU, Haldun, (2003), Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'in İstihbarat Stratejileri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003, C.XXII, S.34. ss.11-33.
- ERTÜRK, Hüsamettin, (1996) *İki Devrin Perde Arkası*, Hatıraları Kaleme Alan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, ss.204-205.
- GAZİ MUSTAFA KEMAL, *Nutuk*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1967.
- GÜNEŞ, Gönül, (2013), Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 2013, C. XXIX, S. 85, ss.101-130.
- GÜRBÜZ, Musa, (1987), *Karakol Cemiyeti*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987.
- HANİOĞLU, M. Şükrü , (2011), Teşkilat-ı Mahsusa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XL, s.568-569.
- İĞDEMİR, Uluğ, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Türk Tarih Kurumu, II. Baskı, Ankara 2020.
- SAFİ, Polat, (2006), *The Ottoman Special Organization- TeskiLat-ı Mahsusa: A Historical Assessment With Particular Reference To Its Operations Against British Occupied Egypt (1914-1916)* A Master's Thesis The Department Of History Bilkent University Ankara.
- TANSU, Samih Nafiz , (1957), *Teşkilat-ı Mahsusa- İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul.
- TEVETOĞLU, Fethi, (1988), *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara
- TOSUN, Ramazan, Millî Mücadelede Sivas'ın Yeri ve Önemi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XII, S.34, Mart 1996, ss.67-86.

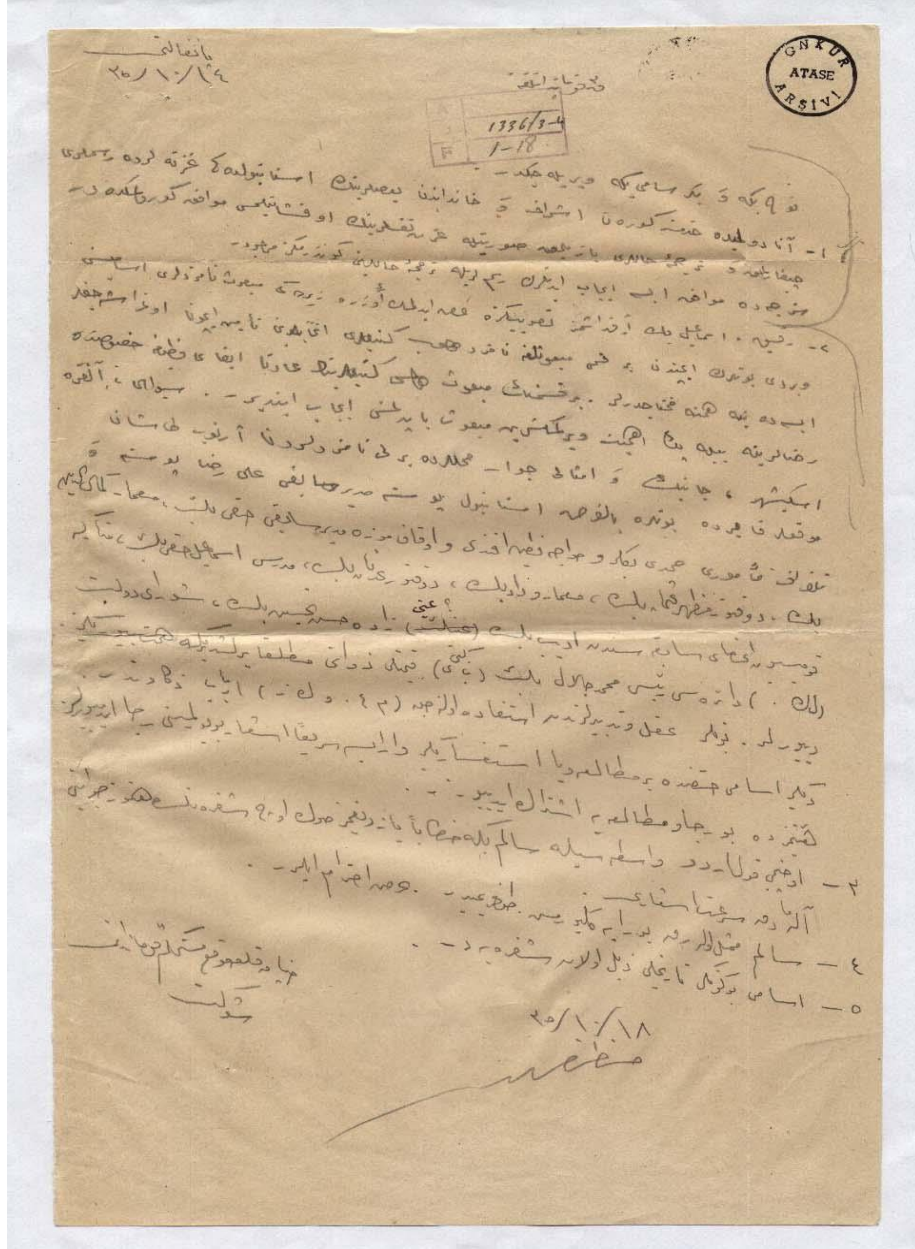
EKLER:

Ek 1: Kara Vasıf Bey'in Cengiz ismini açıkça kullandığı belge. TİTE, Arşv. K:299, G:68, B:68001

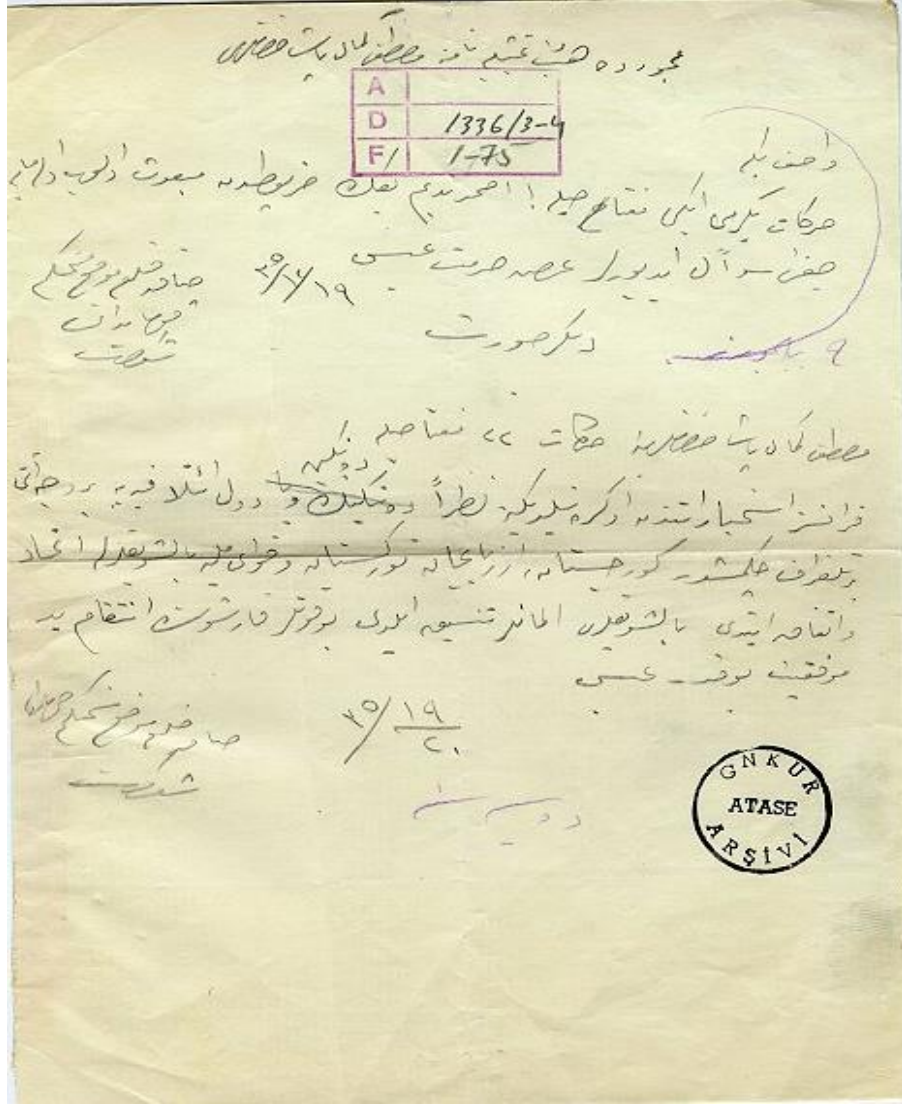

Ek 3: Mustafa Kemal Paşa'nın Karakol Cemiyeti'nin üst düzey kurmaylarından olan Refik İsmail Bey'e bazı mebus namzetlerinin isimlerini bildirdiği belge. ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206ar.

Ek 5: İsa kod adının kullanıldığı bir şifre örneği. ATASE Arşv, ATAZB Kol, K:20, G:206, B:206cz.

**OSMANLI DEVLETİ'NDE SATIN ALINAN ÖZEL
KÜTÜPHANELER / KOLEKSİYONLAR: BELGESEL
- METODOLOJİK BİR İNCELEME**

**PURCHASED PRIVATE LIBRARIES / COLLECTIONS IN
OTTOMAN EMPIRE: A DOCUMENTED -
METHODOLOGIC RESEARCH**

Hakan ANAMERİÇ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28.04.2021

Kabul: 25.09.2021

Article Info

Received: Apr, 28, 2021

Accepted: Sep. 25, 2021

Öz

Özel kütüphaneler, kurucusunun/sahibinin özel ilgi ve meraklarını yansıtan çoğu zaman bir kurulma hikâyesine sahip kimi zaman uluslararası önem ve değer atfedilen birikimlerdir. Bilim, kültür ve edebiyat alanlarında insanlık tarihine yön veren değerlerin üretildiği coğrafyalarda gelişmeye başlayan özel kütüphaneler, kişisel merak, ilgi ve alışkanlık yönelimleri içerisinde kendine has özelliklere sahip olmuşlardır. Her biri kurucusunun/sahibinin karakterini yansıtan bu birikim, süreç içerisinde benzer alanlara ilgi duyan kişiler tarafından da ilgi görmeye başlamıştır. Sahip olduğu eserlerin bilimsel çalışmalarda kullanılmasına izin veren özel kütüphane sahipleri, kendi alanları ile ilgili önemli kaynakları toplamak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Sayıca nadir, içerik olarak yeterli ve bilgilendirici ve ithafli eserleri de birikimlerine katmaya hedefleyen ve çoğunun bunu bir tutku haline getirdiği kütüphane sahipleri, dermelerini geliştirmek için bilim, edebiyat ve kültür camiasıyla yakın ilişkide bulunmuş, şahsî dostluklar kurmuş, çoğu kütüphanelerinin değeri ile saygı ve hürmet görmüşlerdir. Bu kütüphaneler sayı, içerik/konu ve nadirlik özelliklerinin biri veya birkaçına sahip dermeleri ile sadece kişilerin değil kamu kurumlarının da dikkatini çekmiştir. Türk kültüründe de farklı coğrafyalarda sayısız örneklerine rastlanan özel kütüphaneler, aynı zamanda kitap kültürünün de yaygınlaşmasına aracı olmuştur. Devlet yöneticileri, bürokratlar, bilim insanları, edebiyatçılar, sanatçılar gibi bilgi, merak ve okuma ile doğrudan ilişkili kesimlerde daha sıklıkla örneklerine rastlanan özel kütüphaneler, zaman içerisinde kurucularının/sahiplerinin yaşayış tarzları, insanlığa katkıları ve kuruluş, gelişim

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, hakanameric@gmail.com, Ankara Türkiye

hikâyeleri ile tanınmışlardır. Bu tür kütüphaneler Doğu ve Batı kültürlerinde kimi zaman bir aileye veya hanedana ait olarak da kurulmuş ve geliştirilmiştir. Ancak kurucularının/sahiplerinin vefatları ya da kütüphaneleri ile ilgilenemeyecek durumda kaldıklarında kısa sürede dağılmışlar, varislerinin de elde olmayan nedenlerle ilgisiz kalmaları sonucunda farklı kişilere satılmışlardır. Bu özel kütüphaneler çoğu zaman diğer meraklılar tarafından -koleksiyoner, sahaf, antikacı, eskici- tarafından satın alındığı gibi genelde toplum tarafından tanınan ön plana çıkmış yerli ve/veya yabancı kişilerin özel kütüphanelerini kamu kurumları da gerekli araştırmaları da yaparak satın almıştır. Bu çalışmada kütüphanelerin kurumsallaşmaya başladığı XIX. yüzyılın ortalarından bilimsel ve kültürel bir gereksinim haline geldiği XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan tarihsel dönemde (1850-1922) ele alınan özel kütüphanelerin satın alınma süreci, süreç içerisinde geçirmiş olduğu muamele ve günümüzdeki durumları arşiv belgelerine dayalı olarak incelenerek değerlendirmelerde bulunulmuş, bu koleksiyonların izinin sürülmesinde kanıt olarak arşiv belgelerinden ve diğer kaynaklardan nasıl faydalanılması gerektiği konusunda metodolojik bakımdan görüş ve öneriler sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmada arşiv belgelerinin kanıt niteliğinin ve belgeler üzerindeki bileşenlerin doğrulanması sürecinin somutlaştırılması amacıyla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi fonlarındaki arşiv belgelerinden konuyla ilgili örnekler tespit edilmiş ve açıklamalar bu örnek belgeler üzerinden yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: özel kütüphaneler, Osmanlı kütüphaneleri, kitap satın alma, derme geliştirme, kitap koleksiyonculuğu

Abstract

Private libraries are accumulations reflecting the special interests and tastes of their owners or founder. Most of the time, there is a story behind their establishments, and they are sometimes attributed with international importance and value. Private libraries have started to develop in geographies where values directing the history of humanity in the fields of science, culture, and literature were produced. They now have specific features within personal interest, taste, and habits. This accumulation reflecting the character of its owner/founder has drawn the attention of people with similar interests in time. Private library owners allowing the pieces to be used in scientific studies have made great efforts to gather important resources in their fields. Library owners aiming and desiring to add rare, qualified, informative, and dedicated pieces into their accumulation have established close and personal relationships with the science, literature, and culture groups to develop their collection. Most of them have been respected thanks to the value of their libraries. These libraries have drawn the attention of people as well as governmental agencies with their collections with one or more of the properties of limitedness, content/subject, and rareness. Private libraries with many examples in the Turkish culture and different geographies enabled the popularization of book culture. Private libraries were often established in the segments of society directly interested in and curious about information and reading such as government officials, bureaucrats, scientists, litterateurs, and artists. These libraries were acknowledged with the lifestyles and contributions to humanity of their owners/founders, and their stories of establishment and development. Such libraries were established and improved belonging to a family or a dynasty in Eastern and

Western cultures. However, they fell apart in cases where the owners/founders died or became unable to take care of them and were sold to different people as successors were not interested in them due to reasons beyond control. The pieces in these private libraries were mostly purchased by other enthusiasts like collectors, bibliopoles, antiquaries, junk dealers. However private libraries of well-known foreign or national individuals were purchased by public bodies after necessary searches. The purchasing process, way of handling during this process, and current situations of private libraries addressed in the historical period (1850-1922) from the middle of the XIXth century, the beginning of the institutionalization of libraries to the first quarter of the XXth century until they became a scientific and cultural need were analyzed and evaluated based on the archive documents. Methodological opinions and recommendations about how these archive documents and other resources should be used as a piece of evidence in the tracking of these collections were presented. The relevant samples of the archive documents in the Ottoman Archive fonds of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey were identified and explanations were made based on these sample documents to objectify the verification process of the evidential reasoning of the archive documents and the components in these documents.

Keywords: *private libraries, Ottoman libraries, book purchasing, collection development, book collecting*

Özel Kütüphane ve Koleksiyonların Oluşumu

Kütüphane kurma, salt kurumsal bir etkinlik olmanın dışında kişilerin de gerçekleştirdiği bir faaliyet olagelmıştır. Özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda pek çok müslim ve gayr-i müslim Osmanlı Devleti'nin çeşitli merkezlerinde matbu' ve yazma eserlerden oluşan özel kütüphanelerini/kitaplıklarını oluşturmuşlardır. Bunların oluşumunda kişinin merak, eğitim ve ilgisinin yanı sıra mensubu olduğu toplum, yaşayış tarzı ve mesleğinin de etkili olduğu açıktır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılla birlikte daha yoğun siyasî ve ticarî gelişmelerin yaşandığı bir toplumsal yapıya kavuşmuş, başta İstanbul olmak üzere Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu eyaletlerindeki/vilayetlerindeki birçok şehirde yaşayan, ticaretle uğraşan yerleşik kişilerin yanı sıra çeşitli nedenlerle geçici süreli ikamet eden kişilere de ev sahipliği yapmıştır. XIX. yüzyıl, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile birlikte özellikle eğitim, ekonomi ve kamu yönetimi alanlarında dönüşümün hızlandığı, Batı ile ilişkilerin yoğunlaştığı bir süreç olmuştur. Fransa, Belçika, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Almanya (Prusya)'dan, başta okullar olmak üzere kamu ve özel kurumlarda görev yapması için çok sayıda bilim adamı, eğitmen, asker ve uzman davet edilmiş, ayrıca birçok girişimci, tacir, gazeteci, sanatçı da iş kurmak ve/veya yerleşmek için Osmanlı topraklarını tercih etmiştir. Bunlardan bazıları Osmanlı toplumuyla yakın iletişim kurmuş, çevresi tarafından tanınmış kişiler olarak kütüphaneye oluşturacak kadar uzun süre bu topraklarda yaşamış ve görev yapmıştır.

Osmanlı kültür ve bilim hayatında genellikle vakfedilen bir nesne olan kitap, XIX. yüzyılla birlikte sayı ve türü artan eğitim, araştırma ve ihtisas kurumları için satın alınan bir meta haline gelmiştir. Çeşitli düzeydeki okullarda -Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultânî, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Dârülfünûn, Harbiye Mektebi- ders ve kaynak kitap gereksinimi, müzelerde -Âsâr-ı 'Atika Müzesi (Müze-i Hümâyûn) Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi- buluntular ve arkeolojik kazılar ile ilgili kanıt ve akademik açıklamaların gerekliliği, gözlemevlerinde -Rasadhâne-i Hümâyûn- ölçüm ve araştırmalar için güncel birincil kaynaklardan faydalanılması zorunluluğu ve nezaretlere bağlı ihtisas gerektiren birimler için -Tercüme Odası Kütüphanesi, Bâb-ı 'Ali Kütüphanesi- gereksinim duyulan çok sayıda kitap ve süreli yayın satın alınmıştır. Böylelikle kamu kurumları için müstakil *ih-tisas kütüphanelerinin* kurulması hızlanmıştır.

Özel kütüphanelerin oluşturulmasında yukarıda bahsedilen gereksinimlerin dışında, yabancı veya levantenler arasında çok sık olmasa da bazı dikkat çekici örneklere rastlanabilmektedir. Bu tarz vakalar kütüphane veya koleksiyon sahibinin kendisi veya varisleri tarafından kitaplarının konu, tarih, tür ve sayı olarak bir bölümünü salt maddî değerleri açısından satışa çıkarmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde Müslüman tebaanın kütüphane kurma girişimlerinin büyük çoğunluğu vakıf şeklinde gerçekleşmiştir. Kütüphane kurma/oluşturma uzun yıllar masraflı, dönemine göre bilgili-İlgili ve sosyal olmayı zorunlu kılan, kısıtlı sayıdaki *kitap* formatındaki eserlere sahip olunmasını gerektiren bir eylem olmuştur. Bu anlayışla kurulan kütüphane(ler) kurucusunu -vâkıfını/bânîsini- ölümsüzleştiren insanî bir hizmet olmasının yanı sıra ciddi bir tanıtım ve sosyo-kültürel faaliyettir.¹ Özellikle *imkânı olmayanlara* bilgilenme, eğitime, okuma, öğrenme olanağı sağlamak bağlamında düşünüldüğünde insanlık tarihinde sayısız örnekleri olan bir gelenek haline gelmiştir. Ancak burada örnek olarak seçilen kütüphaneler/koleksiyonlar bu geleneksel yaklaşımın dışında sahipleri tarafından -umûmî- kullanıma açılmamış, meslekî veya ticarî amaçlarla/gereksinimlerle oluşturulmuş, genellikle sahiplerinin yakın çevresi tarafından bilinen ve bir ihtisas kütüphanesi dermesi özelliği taşımaktadır.

Önemli bir entelektüel ve kültürel faaliyet olan kitap koleksiyonculuğu, XIX. yüzyılda iletişim ve ulaşım olanakları ile birlikte daha geniş bir ilgi alanına sahip olmuştur. El yazması ve matbu kitap ile süreli yayınların sıklıkla el değiştirdiği bu faaliyetten Osmanlı Devleti'ndeki kişi ve kurumlar da uzak kalmamış özellikle eğitim kurumları ve bilimsel dernekler/cemiyetler için

¹ Hakan Anameriç, "Vakıf Kütüphaneleri". *Bilgi Merkezleri: Kütüphane-Arşiv-Müze* içinde (306-343). Editörler: Hüseyin Odabaş ve Mehmet Ali Akkaya. Ankara: Hiperlink Yayınları, s. 306, 2019.

koleksiyoncu, akademisyen ve bürokratların özel kütüphaneleri takip edilmeye çalışılmıştır.

Birer özel mülkiyet olan bu kütüphaneler genelde sahiplerinin vefatı veya içinde buldukları zor durumlardan kurtulabilmek için varisleri veya kendileri tarafından satışa çıkarıldığında ya da bağışlanmak istendiğinde varlıklarının farkına varılmıştır. Bazıları ise bu faaliyetleri ile tanınmış kişiler oldukları için basın yoluyla kamuoyuna yansımıştır.

Çalışmada 1850-1922 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ilgili bakanlıkları tarafından satın alınmak istenen ve satın alınan özel kütüphaneler ve sahipleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Vakaların daha rahat takibi için kronolojik bir düzenleme tercih edilmiştir.

A. Jean-Baptiste Verbeyst Koleksiyonu

Çalışma kapsamında incelenen arşiv belgeleri arasında rastlanan bir mektup tercümesinde Brükselli ünlü sahaf (antiquarian), mezarçı ve kitap koleksiyoneri Jean-Baptiste Verbeyst'e² ait antika kitapların, Osmanlı Devleti'ne satılmak istendiği bilgisine erişilmiştir. Jean-Baptiste Verbeyst, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa'da tanınmış, saygın ve sayılı antik kitap taciri/sahafıdır. Verbeyst, vefatına kadar yaklaşık 300.000 kitaptan oluşan bir koleksiyon oluşturmuştur. Verbeyst'in Brüksel'deki evi ve yanındaki kilisede bulunan koleksiyonu, 1849'da vefatından sonra üvey oğlu Janssens Verbeyst'e intikal etmiştir. Janssens Verbeyst'in 1 Ağustos 1851'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği mektup³ ve zarfının tercümesinde, babasına ait kataloğu olmayan⁴ koleksiyondan 30.000 kadar kitabı Osmanlı Devleti'ne satmak istediği belirtilmiştir (Belge-1, 2/1 ve 2/2). Ancak mektubun orijinalinde söz konusu kitapların büyük ihtimalle Temmuz 1851'de kendisine

² Jean-Baptiste Verbeyst (1770-1849). Bakınız; *Archives Historique et Littéraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique Nouvelle Series Tome 6*, Valenciennes, Bureau des Archives, 1847, pp. 522-523; "Necrologie: J.-B. Verbeyst", *Messenger des Sciences Historiques et Archives et Arts de Belgique*, Gand: L. Hebbelynck 1849, p. 508; "Verbeyst, célèbre bouquiniste à Bruxelles", *Bulletin du Bibliophile* (9): 405-407, 1850; Robert Southey, *Journal of a Tour in the Netherlands in the Autumn of 1815*, Boston; New York: Houghton, Mifflin and Company, 1902, pp. 74-75.

³ BOA. HR. TO. 415/54. Zarf üzerindeki ifade; "Brüksel'de mukim Şasan Verbil (Janssens Verbeyst) nâm kimesnenin pederinden intikâl eden 30.000 cilt kadar kitabı Devlet-i 'Aliyye'ye fûrûht edeceğine dair makam-ı nezâret-i celile-i Hariciye'ye gönderdiği mektup" (1 Ağustos 1851).

⁴ Janssens Verbeyst 25.000 Frank'a mal olacağı gerekçesiyle bu kataloğu yaptırmadığını belirtmiştir. Koleksiyonunda yer alan çeşitli eserlerle ilgili bilgilerin genellikle *Bibliographie Belge ve Annuaire de la Bibliothèque Royale* adlı süreli yayınlarda yer aldığı bilinmektedir. Bakınız; BOA. HR. TO. 415/54; *Alphabetical Index to the Astor Library or Catalogue with Short Titles of the Books: Now Collected and of the Prepared Accessions as Submitted to the Trustees of the Library for Their Approval*, New York, NY. R. Craighead, 1851, p. xxvi.

gönderilen İstanbul'da kurulmak istenen halk kütüphanesi için sağlanacak kitaplara yönelik bir teklif üzerine gündeme geldiği belirtilmektedir. Janssens Verbeyst, Hariciye Nezareti'ne kendisine gönderilen teklife cevaben gönderdiği bu mektupta, babasından miras olarak kalan 150.000 ciltlik koleksiyonu 225.000 Frank karşılığında satabileceğini, istenirse kitaplar arasından seçim yapılabileceğini ancak babasının mirasına duyduğu saygı nedeniyle koleksiyonu dağıtmak istemediğini belirterek Hariciye Nezareti'nden teklife cevap vermesini umduğunu ifade etmektedir.

Mektupta kütüphanecilik tarihimiz için de dikkat çekici ifadeler yer almaktadır. Janssens Verbeyst, son zamanlarda Belçika gazetelerinde sultanın (Abdülmecid) halk kütüphaneleri kurma fikrine sahip olduğuna ilişkin haberlerin çıktığını yazmıştır. Bu ifadeyi kısmen destekleyen bazı girişimlerin olduğu kabul edilse bile İstanbul'da *halk kütüphanesi/bibliothèques publiques* kurulması ile ilgili nasıl bir girişimin olduğu arşiv belgelerinden tam olarak anlaşılamamıştır. Janssens Verbeyst'in belirttiği içeriğe tarih bakımından en yakın girişim, İzmir Gazetesi muharriri Fransız Deşan'ın⁵ dönemin Hariciye nazırı Mehmed Emin Ali Paşa'ya⁶ Ağustos 1850'de gönderdiği bir mektubun⁷ çevirisinde İstanbul'da oluşturulmak istenen *Avrupa Şarkiyat Kütüphanesi/Bibliothèque Orientale Européenne* adlı bir kütüphanenin kurulması önerisidir (Belge-3).

Sultan Abdülmecid ve dönemin üst düzey yöneticilerinin eğitim-öğretim politikalarına verdiği destek aşikârdır. Bunun yanı sıra Sultan Abdülmecid'in kitaba olan ilgisi özel anlamda eğitime destek verecek kütüphane fikrinin de ön plana çıkmış olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda ülke içerisinde Tanzimat Fermanı ile başlayan toplumsal, sosyal, ekonomik ve siyasî değişime uygun kültür-eğitim kurumlarının kurulması dönemin genel politikası açısından da kabul görmektedir. Her ne kadar Janssens Verbeyst'in teklifinin padişah veya Hariciye Nezareti tarafından değerlendirilip değerlendirilmediği belli olmasa da Batılılaşma sürecinin ilk 10 yıllık döneminde kütüphanelere kazandırılmak amacıyla Avrupa'nın önde gelen kitapçı, koleksiyoncu, kitap tüccarı veya bibliyofilleri ile iletişime geçildiği ve yabancı dillerde de kitap temin edilmek istendiği açıkça görülmektedir.

⁵ Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps. Deschamps (1798-1850?) her ne kadar Fransız tabiiyetinde olsa da Brüksel ile de ticarî bağlantılarının olduğu bilinmektedir. Deschamps'ın, Jean-Baptiste Verbeyst'in koleksiyonuna ilişkin bilgiyi, Osmanlı Devleti'nin ilgili makamlarına iletmış olması olasılığı yüksektir.

⁶ 2. nazırlığı, 15 Temmuz 1848 - 6 Ağustos 1852 (Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde 8 dönem Hariciye Nazırlığı yapmıştır) (1815-1871).

⁷ BOA. HR. TO. 412/55.

B. Dr. Grazian F. Vallon Koleksiyonu

II. Mahmud döneminde öğretime başlayan (1827), 1833'ten itibaren yabancı uzmanların da görev aldığı Mekteb-i Tıbbiyye, (Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şahane) Abdülmecid döneminde de özellikle Viyana'dan davet edilen öğretmenler/akademisyenler/uzmanlar ile seçkin bir tıp okuluna dönüşmüştür. Dönemin diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi Mekteb-i Tıbbiyye bünyesinde de eğitimi destekleyecek kütüphaneler/kitaplıklar oluşturulmuştur.⁸ Bu eğitim kurumlarında görevlendirilen yerli ve yabancı uzmanlar ders ve araştırmalarında kullanacakları kaynak kitaplarını da mecburen yanlarında getirmek durumundadırlar. Söz konusu özel dermeler, bu kişilerin görev yaptıkları süre içerisinde hem meslekî hem de özel ilgi alanlarına göre genişleyerek kişisel kütüphanelere dönüşebilmiştir. Özel kütüphane örneklerinden biri de Mekteb-i Tıbbiyye uzmanlarından üniversite eğitimini 1840-1847 yılları arasında Rovigno/Istria, Padova ve Viyana'da tamamlayan Dr. Grazian F. Vallon'a⁹ ait olanıdır. Osmanlı idarecileri 1833'ten beri okulda görevlendirmek için özellikle Viyana'daki *Josephinum Tıp Okulu (Collegium Medico-Chirurgicum Josephinum)*'ndan uzman ve yöneticiler davet etmiştir. 1842'de İstanbul'a gelerek askerî hastanelerin yeniden yapılanmasını organize etmek üzere görevlendirilen ve Mekteb-i Tıbbiyye'de Dâhiliye Klinik Şefi olan Dr. Lorenz Rigler'in¹⁰ 1856'da Graz'a

⁸ Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: With an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*. London: Saunders and Otley, 1829. (A.Ü. DTCF Kütüphanesi, Nadir 3347).

⁹ Avusturyalı hekim ve akademisyen (1819-1859). Okul kayıtlarındaki adı Graziadio Vallon'dur, bazı çalışmalarda "Valon" olarak geçmektedir. Matrikel der Universität Wien, Kodex M 12, p. 400; Rigorosenprotokoll der Medizinischen Fakultät, Kodex M 12.1, fol. 272a; Promotionprotokoll, Kodex M 32.2. nr. 624 (Archiv der Universität Wien).

¹⁰ H. H. Eggmaier, "Rigler, Lorenz (1815-1862), Mediziner", im *Österreichisches Biographisches Lexikon (1815-1950)* Lfg. 42, Band 9, pp. 162-163, 1985. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Rigler_Lorenz_1815_1862.xml. Bazı çalışmalarda Lorenz Rigler'in 1852 (h.1268) yıllarında vefat ettiği ve yerine G. Vallon'un getirildiği ifade edilmektedir. Rigler'in ölüm tarihi 16 Ekim 1862 (h.1278), G. Vallon'un Türkiye'ye gelişi ise 1856'dır.

dönmesi üzerine 13 Ağustos 1856'da Avusturya Kültür Bakanlığı *Medizinische Klinik für Wundärzte*'de Prof. Dr. Johann Anton Raimann'ın asistanlığını yapan Dr. Grazian F. Vallon'u görevlendirmiştir.¹¹ G. F. Vallon'un 6 Nisan 1859'da Rodos'ta ani vefatı üzerine, eşi okulun bağlı olduğu Seraskerlik'e kendisi ve 4 çocuğunun içinde bulunduğu zor durum için yardım talep etmiştir (Belge-4).¹² Bu talep üzerine 24 Mayıs 1859 tarihli bir *buyruldu* ile G. F. Vallon'un hizmet derecesi ve unvanına karşılık gelen yıllık 66.000¹³ kuruşluk (6000 Florin, her Florin için 11 kuruş hesabıyla) atıyye-i seniyye ödenmesi emredilmiştir (Belge-5).¹⁴ Bayan Vallon, 11 Ağustos 1859'da Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa'ya¹⁵ bir mektup göndererek daha önce verilen atıyye-i seniyye ile okul çağındaki 3 çocuğunun eğitim ve bakımlarının karşılandığını ancak Avusturya'ya dönmesi için gereken masraflar için G. F. Vallon'a ait kitapların görev yaptığı Mekteb-i Tıbbiyye için satın alınmasını rica etmiştir (Belge-6).¹⁶ Hariciye Nezareti bu ricayı Mekteb-i Tıbbiyye idaresine iletmış, okul idaresi bu öneriye tutarın Maliye Nazırlığı'nca ödenerek ailesine gönderilmesi şeklinde cevap vermiştir. Vallon'un eşi tarafından gönderilen mektubun ekinde kitapların kimlikleri, kaç cilt olduğu ve fiyatlarının bulunduğu bir liste yer almaktadır. Listedeki Almanca, Fransızca, Latince ve İtalyanca yaklaşık 240 cilt eser için 890 Franklık bir tutar hesaplanmıştır. Hariciye Nezareti, büyük olasılıkla Mekteb-i Tıbbiyye yönetimi tarafından yapılan incelemeye dayanarak kitapların tamamının tıp ile ilgili olduğunu ve Maliye Nezareti tarafından cüzi miktarda olan tutardan satın alınarak tutarın aileye gönderilmesini içeren tezkireyi 29 Eylül 1859'da Sadaret'e iletmış, 30 Eylül 1859'da tezkireye eklenen derkenar ile kitapların belirtilen tutardan alınmasına karar verilmiştir. Verilen bu onaydan sonra Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne söz konusu kitapların

¹¹ "Zur Tagesgeschichte", *Wiener Zeitung*, 17 Ağustos 1856, No: 190, s. 5 (2421); "Notiz.", *Zeitschrift der K. K. Gesellschaft der Aerzte zu Wien*, 18 Ağustos 1856, Zweiter Jahrgang No: 34, p. 562.

¹² BOA. HR. MKT. 286/91. Ölüm haberi için bakınız; "Necrologie" *Gazette Médicale D'Orient*, Mayıs 1859, No: 2, s. 43.

¹³ Ayrıca bakınız, "Tags: Neuigkeiten: Wien", *Fremden Blatt* 22 Temmuz 1859, No: 168, s. 4; Elmar Samsinger, "Vom wiener Dioskurides zu den Begründern der modernen in Konstantinopel". Im *Österreich in İstanbul III. K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich* (247-298), Editor: Elmar Samsinger, Wien: LIT Verlag, 2018, p. 291.

¹⁴ BOA. HR. MKT. 289/21.

¹⁵ 3. nazırlığı, Ocak 1858 - Haziran 1861 (Abdülmeccid ve Abdülaziz dönemlerinde 5 dönem Hariciye Nazırlığı yapmıştır).

¹⁶ BOA. İ. HR. 171/9276.

belirlenen tutar ile satın alınmasını içeren bir buyruldu gönderilmiştir (Belge-7).¹⁷

G. F. Vallon'un koleksiyonunun Mekteb-i Tıbbiye adına satın alınmasında İ. HR. 171/9276 fon kodlu gömleğin ilk belgesinde geçen "...müteveffa-yı mûma-ileyhin kütb-i metrukésinin mecmû'a-yı fûnûn-ı tıbbiyyeye müte'allik şeylerden olmasıyla hin-i icâbında müraca'ât olunmak üzere mekteb-i mezkûr kütüphânesinde bulunması mektepçe menâfi'-i müstelzim olduğundan başka doktor müteveffa-yı mûma-ileyh Devletçe intihâb olunarak gönderilmiş ve kendisi hizmet-i mâye'l-mefharet Devlet-i 'Aliyye'de bulunmak emeliyle gelmiş müvehhîran vefat eylemiş olmasıyla..." ifadeleri ön plana çıkmaktadır. G. F. Vallon'un kitaplarının satın alınması ile ilgili belgelerde sürecin mümkün olduğunca kısa sürede tamamlanması dikkat çekicidir. Bunda Osmanlı Devleti'nin büyük önem verdiği ve içinde bulunulan yeni dönemin en gözde eğitim kurumuna davet üzerine seçilerek (intihâb olunarak) gelmiş, tıbbiyelilere dolayısıyla Osmanlı toplumuna katkı sağlamış ve bu amaç için vefat etmiş birine gösterilen saygının kanıtı olduğu görülebilmektedir.

G. F. Vallon'un koleksiyonunda yer alan yaklaşık 240 cilt eserin 16 adedinin¹⁸ günümüzde İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kütüphanesi Nadir

¹⁷ BOA. HR. MKT. 309/1. Buyuruldu, buyruldu-yı aliyye veya buyruldu-yı samiye olarak da kullanılan Osmanlı diplomatiğinde yüksek rütbeli görevlilerin alt mevkilerde bulunanlara gönderdikleri emirler için kullanılan belge türü. Bakınız; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, ss. 197, 203.

¹⁸ Giovanni Bigeschi, *Dellamorrhagie Uterine: Trattato*, Firenze: Presso Giovacchino Pagani, 1816 (NE01524), Rudolph Hermann Lotze, *Allgemeine Pathologie und Therapie* 2. Bsk. Leipzig, Weidmannsche Buchhandlung, 1848 (NE00406); Carl Ernst Bock, *Anatomisches Taschenbuch enthaltend die Anatomie des meschen, Systematische im ausführlichen übersichtlichen zur schnellern und leichtern repetition*, Leipzig, 1844 (XX2449508.1), Astley Cooper, *Opere Complete Dichirurgia*, Venezia, Stabilikento Enciclopedica di Girolamo Tasso, 1838 (NE04194), Friedrich Oesterland, *Handbuch der Heilmittellerke*, Tübingen, H. Laupp'schen Buchhandlung, 1850 (NE03534), François Louis Isodore Valleix, *Guide du Medecine Practicien Resume General de Pathologie Interne et de Therapeutique Appliques*, Paris, Libraires de l'Academie Imperiale de Medecine, 1853 (NE06162), Joseph Bernt, *Benträge zur Gerichtlichen Urznefunde für artze wundartze und Rechtsgelehrte*, Wien, 1819 (TTEN2197), F. K. Böcker, *Lehrbuch der Praktischen Medicinischen chemie*, Weimar, Druck und Verlag, 1855 (NE03731), Eh. Schedel, *Abrege Pratique des Maladies de la Peau*, Paris, Librairie de la Faculte de Medecine, 1847 (NE02020), Johann Lukas Schönlein, *[Allgemeine und Spezielle] Pathologie und Therapie*, 4. Bsk, [y.y.], Vierte Sorgföltig und Vielverbesserte Auflage, 1839 (NE00380), Franz Wilhelm Lippich (Lipic), *Tractatus Generalis de Vesaniis: Dissertatio Inauguralis*, Yindobona, Typis Corali Ueberreuter, 1842 (NE04889), Augustin Grisolle, *Traité Elemantaire et Pratique de Pathologie Interne*, Paris, Victor Masson Librairie Editeur, 1850 (Eser 6 cilt ancak G. Vallon'un koleksiyonun tek cildi mevcuttur. NE04448), Arnold Trousseau - H. Pidoux, *Traité de Therapeutique et de Matière*

Eserler Bölümü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kitaplığı ile Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde olduğu belirlenebilmiştir. Koleksiyonun satın alınmasından sonra Mekteb-i Tıbbiyye'nin İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne dönüşmesine kadarki süreçte farklı binalarda eğitim vermesi, yangın ve deprem gibi afetleri yaşanması, ciddi siyasî olayları geçirmesi nedenleriyle kayıpları ve farklı dermelere aktarılmış olması gayet doğaldır. Koleksiyonda tıp ve sağlık bilimleri alanı ile ilgili olanların dışında Alphonse de Lamartine'in *Histoire de la Turquie*, yerine geldiği Prof. Dr. Lorenz Rigler'in *Die Türkei un Deren Behowner in Ihren Naturhistorischen, Physiologischen und Pathologischen Verhältnissen vom Standpunkte Constantinopel's*, Eran Guzeloglou'nun *Nouveaux Dialoges Français-Turcs Précédés d'un Vocabulaire* ve Artin Hindoglou (Hindoğlu)'nun *Sammlung der zum Sprechen nötigsten Wörter und Redensarten der türkischen, neugriechischen und deutschen Sprache* adlı kitapların da yer alması G. F. Vallon'un hizmet vereceği ülkenin sosyo-kültürel, tarihi ve etimolojik yapısını da döneminin yeterli ve tanınmış kaynaklarından öğrenme ve tanıma çabası olduğuna işarettir. Grazian Vallon'un satın alınan kitapları arasında İtalyanca, Latince ve Almanca eserlerin yer alması üniversite eğitimi sırasında öğrenmiş olduğu dillerle doğru orantılıdır. 1846'da bitirmiş olduğu yeni hastalık teşhisi ile ilgili doktora tezi Latince'dir.

C. Mehmed Emin Efendi Koleksiyonu

Türk kütüphane kültüründe sultanlar/padişahlar ile başlayan hiyerarşik yapı içerisinde çeşitli kademe ve unvanlardaki birçok kişi farklı sağlama yöntemleri ile elde ettiği kitaplardan -XIX. yüzyıldan itibaren de süreli yayınlardan- neredeyse tamamı vakıf şeklinde olan koleksiyonlar, kitaplıklar/kütüphaneler kurmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde özel kütüphane oluşturma, XV. yüzyıldan beri entelektüel ve kültürel bir gelenek halini almıştır. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren matbu kitapların da yaygınlaşmaya başlaması, kitabın ticarî bir ürün olarak kabul görmeye başlaması, okullaşma oranındaki artış, XIX. yüzyılın sosyo-kültürel, siyasî ve ekonomik dönüşümleri doğrudan ve dolaylı olarak kitaplık ve/veya kütüphane

---

Medicale, Paris, Bechet Jeune, 185? (NE3536, NE03537, NE03502, NE03612), Alphonse de Lamartine, *Histoire de la Turquie*, 8 cilt, Paris, Librairie de Constitutional, 1855 (62-410), Karl Gustav Theodor Simon, *Hautkrankheiten: Anatomische Untersuchungen*, Berlin, Druck und Verlag von G. Reimar, 1851 (NE2207), Eran Guzeloglou, *Nouveaux Dialoges Français-Turcs Précédés d'un Vocabulaire*, Constantinopel, Imprimerie Librairie de St. Benoit Galata, 1852 (NE06704). Bu eserlerin dışında G. Vallon'un vefatından sonra hazırlanmış kitap listesinde tam yazılmayan, basım yeri ve yılları eksik olan eserlerden en az 8 adedinin daha İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinde yer aldığı yüksek olasılıktır.

kurma geleneğini yaygınlaştırmıştır. Özellikle Avrupa'daki okullarda eğitim gören üst düzey bürokratlar, edebiyatçı ve sanatçılar, ülkedeki önemli okullarda eğitim görmüş üst düzey memurlar ev veya iş yerlerinde meslekleri ve ilgi alanlarına yönelik eserlerden oluşan kitaplık veya kütüphaneler oluşturmuşlardır. Bunlar sahiplerinin vefatlarından sonra varislerince geliştirilmeye devam etmiş, bağışlanmış, kişi veya kurumlara satılmış veya dağıtılmıştır. Bunlar arasında G. F. Vallon'un ki gibi kamu kurumları tarafından satın alınanlara örnek olan bir diğer koleksiyon, Dersaadet İstinaf Mahkemesi (İstanbul Hukuk Mahkemesi) üyelerinden [Mehmed] Emin Efendi'ye ait olanıdır. 1825'te Sören'de¹⁹ doğan, 1852'de Türkiye'ye yerleşerek mühtedi olan ve kendi döneminde "Bohemyalı Hoca" olarak tanınan Mehmed Emin Efendi, 1874'te Mekteb-i Sultânî bünyesinde kurulan Mekteb-i Hukûk'da ilk kez Anayasa Hukuku dersi veren kişi olarak vefatına kadar hukuk eğitimi ve yeni hukuk sisteminin oluşturulmasındaki ilkeli, disiplinli ve sıra dışı çabası ile saygı ve kabul görmüş neredeyse bir fenomen olmuştur. 1857-1873/74 arası Tercüme Odası ve Mekteb-i Fünûn-ı Şâhâne'de öğretmenlik, 1879-1888 yılları arası Mekteb-i Hukûk'ta müdürlük ve 1874-1890 arası Dersaadet İstinaf Mahkemesi Cinayet Kısmı'nda üyelik yapan Mehmed Emin Efendi filoloji, hukuk, ilahiyat ve istatistik gibi farklı disiplinlerde akademik eğitim almıştır.²⁰ Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid dönemlerinde Türkiye'deki hukuk sisteminin dönüşümünde çeşitli kurum ve kademelerde görev yapan Mehmed Emin Efendi'nin Türkiye'de bulunduğu yaklaşık 40 yıllık süre içerisinde farklı dil ve konulardaki eserlerden oluşan bir koleksiyon oluşturduğu, 20 Ekim 1892'deki vefatından sonra anlaşılmıştır. Sicill-i Ahval defterindeki kayda göre 1 Zilkade 1309'da (28 Mayıs 1892) emekliliğe²¹ ayrılan ve 22 Ekim 1892'de vefat eden Mehmed Emin Efendi'nin kitaplarının Beytü'l-mâl²² tarafından yapılan işlemler ile ilgili yazışmalar, Ocak 1893'te başlamış ve sonuçlanması yaklaşık bir yıl kadar sürmüştür. Vefatından sonra terekesinde bulunan 10 sandık kitap, Beytü'l-mâl İdaresi memurları tarafından incelenmiş

¹⁹ Almanya'nın kuzeyinde günümüzde Schleswig-Holstein eyaletinde bir yerleşim merkezi.

²⁰ *Türkische Biographischen Index A-E*, Hazırlayan: Jutta Cıkar, München: De Gruyter Saur, 2004, s. 323. Ayrıca bakınız; Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, ss. 44-45.

²¹ BOA. DH. SAİD.d 2/450; Mahmûd Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*. Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001. s. 179.

²² Devlet hazinesi ve/veya maliye işlerinin idare merkezi anlamında kullanılmıştır. Bakınız; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I* (I. Fasikül), 3. Baskı, İstanbul, 1983, s. 222-226.

ve dönemin matbuat nizamnamesine uygun içerikte olanlar ayrılmış Kütübhâne-i 'Umûmî için satın alınması Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.

Yaklaşık 10 sene önce açılan Kütübhâne-i 'Umûmî, kuruluş amacı ile doğru orantılı olarak dermesini çeşitli yöntemlerle geliştirmeye başlamıştır. Özellikle dönemin matbuat nizamnamelerine²³ uygun kitap ve süreli yayınların derlendiği²⁴, çeşitli nedenlerle kapalı kalan veya kayıpların yaşandığı kütüphanelerin koleksiyonlarının toplandığı, yurt içi ve dışından kitap bağış ve hediyelerinin yapıldığı, yabancı dillerde kitapların ve bazı özel koleksiyonların satın alındığı bir *millî-derleme-halk* kütüphanesi kimliği kazanmıştır.²⁵ Mehmed Emin Efendi'nin de kitapları incelenmiş, mevzuata uygun olan kitaplar 2 sandıkta toplanmış, bundan sonra Beytü'l-mâl ve Maliye Nezareti memurlarınca tekrar incelenmiş bunlar arasından içerik olarak Kütübhâne-i 'Umûmî hizmet politikasına ve *menafi-i umumiyye* uygun olanlar seçilmiştir. Maarif Nezareti seçilen kitapların 31 Temmuz 1893'te Galata'da Kuledibi olarak bilinen büyük olasılıkla da Arap Camii civarında düzenlenecek *müzayede* ile satışa çıkarılmasını önermiştir.²⁶ Aradan geçen altı aylık süre sonucunda 23 Ocak 1894'te söz konusu kitapların Maliye Nezareti'nce Kütübhâne-i 'Umûmî namına belirlenen 2174 kuruşluk bedel ile satın alınması için izin istemiştir (Belge-8).²⁷

Mehmed Emin Efendi'nin kütüphanesinin bir kısmının kamu yararına alınmasında Münif Paşa'nın etkisinin olma ihtimali de yüksektir. Hem hukuk hem dil eğitimi sürecinde Tercüme Odası'nda başlayan tanışıklıkları, 1879'da eğitime başlayan Mekteb-i Hukuk'ta tekrar kesişmiş, modernist görüş ve uygulamalarının paralelliği ile birbirlerini iyi tanımış ve uzun süre beraber çalışmışlardır. Münif Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde özellikle okulun ders programında yapılan rasyonel değişikliklere beraber imza atmışlardır. 1877-1878, 1878-1880 ve 1885-1891 yılları arasında Maarif Nazırlığı yapan Münif Paşa ile yakın bir iletişim içinde olduğu konuyla ilgili literatürden anlaşılmaktadır.²⁸ 1888'de Mekteb-i Hukûk'daki öğretim üyesi statülerindeki

²³ 1888 Matbaalar Nizamnamesi (22 Ocak - 10 Kanun-ı Sani 1303) ve 1894 Matbaalar Nizamnamesi (30 Aralık - 18 Kanun-ı Evvel 1310).

²⁴ BOA. MF. MKT. 160/70; BOA. Y. PRK. ŞD. 2/7.

²⁵ Hakan Anameriç. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi". *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik, Sosyo-Kültürel Hayat - Sanat - Basın Bildiriler 3. Cilt* içinde (7-49). Yayına Hazırlayanlar: Metin Hülagü [ve diğerleri]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

²⁶ BOA. MF. MKT. 176/69.

²⁷ BOA. MF. MKT. 194/19.

²⁸ Bakınız; Ebuzziya Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 10-12 Şubat 1910, No: 251-253; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c.2, 1938, ss. 997-1000; Orhan Köprülü, "Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bazı

anlaşmazlıklar ve öğrencilerle yaşanan bazı sorunlar²⁹ nedeniyle Mehmed Emin Efendi'nin müdürlüğünün sona ermesi ve Eylül 1891'de Münif Paşa'nın görevden azli sonrasında iletişimlerinin azalmış olma ihtimali vardır. Ancak özellikle 2. Maarif Nazırlığı döneminde Berlin Büyükelçiliği'ndeki görevi sırasında etkilendiği ve Osmanlı'da da kurulması gerekliliğini dile getirdiği, Müze (Müze-i Hümayûn) ve Kütüphane (Kütübhâne-i 'Umûmî-i 'Osmânî)'nin bilim, edebiyat, sanat ve kültür hayatına yaptığı katkıların farkında olan Münif Paşa'nın Mehmed Emin Efendi'nin emekliliğinden kısa bir süre sonraki vefatından sonra bu koleksiyonu belki de kişisel ilişkileri ile satın almış olabileceği kanaatindeyiz.

Bunun yanı sıra değinilmesi gereken diğer bir nokta, bilinen varisi(leri) bulunmayan ve yargı organı mensubu olması nedeniyle ilmiye sınıfında yer alan Mehmed Emin Efendi'nin dönemin miras hukuku hükümleri gereğince terekesi Beytü'l-mâla kalmıştır.³⁰ Terekesinin, ikamet ettiği bölgenin ilgili memurlarınca tereke/kassam/metrukât/muhallefât defterlerine dolayısıyla şer'iyeye siciline kaydedilmiş olduğu, satışa çıkarılacak 2 sandıktan oluşan kitapları için belirlenmiş Maarif Nezareti muayene memurlarına da yardımcı olan 2174 liralık bedelden anlaşılmaktadır. Yazışma ve satın alma işleminin yaklaşık 1 yıl kadar sürmesi, Beytü'l-mâl'a kalan varisi olmayan terekelerin varis çıkma ihtimaline karşı belirli bir süre bekletilmesi uygulaması nedeniyle olduğu söylenebilir.

Kütüphanesinin Maliye Nezareti tarafından Kütübhâne-i 'Umûmî namına alınması ile ilgili belgelerde Mehmed Emin Efendi'nin ayrılan kitaplarının listesi, konuları, yazarları veya kaç adet olduklarına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kütübhâne-i 'Umûmî'nin tarihsiz kataloğunun³¹ Mehmed Emin Efendi'nin eğitim ve mesleki durumu ile ilgili olabileceği düşünülen Kütübi'l-Mantık, Kütübi'l- Hukûk, Kütübi't-Tevârih, Kütübi'l-'İnşâ, Kütübi'l-Lügat, el-Âsârü'l-Cedide ve Mecâmi-i Muhtelif bölümlerinin *Mülâhazât* kısımlarında eserlerin kimden alındığı veya nasıl sağlandığına dair de açıklama yoktur. Kataloğun *İsm-i Vâkıfın* sütununda dolaylı da olsa *Maarif* tarafından bağışlandığına dair kayıtlar bulunsa da hangi kitapların satın

Vesikalar". *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* içinde (277-292). İstanbul: MEB, 1971; Mehmet Tevfik Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 51 (1-2), ss. 85-174, 2003; Adem Akın, *Münif Paşa'nın ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 2. Baskı, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2014, ss. 9-35.

²⁹ BOA. Y. MTV. 36/2.

³⁰ Mehmet Erkal, "Beytülmal", *TDV İslam Ansiklopedisi* c.6 içinde (90-94), İstanbul: TDV, s. 93, 1992; Tahsin Özcan, "Muhallefât", *TDV İslam Ansiklopedisi* c.30 içinde (406-407), İstanbul: TDV, s. 406, 2005.

³¹ *Kütübhane-i Umumi Defteri*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası [t.y.].

alındığına dair net bilgi olmaması kitapların tespitini oldukça zorlaştırmaktadır. Kitapların kütüphaneye gelişine ilişkin sürece dair belge ve kaynaklardan varılabilecek en olası sonuç, kitapların Kütübhâne-i 'Umûmî için Maliye Nezareti tarafından satın alındıktan sonra okulun bağlı olduğu Maarif Nezareti'ne nakledilerek, yine bu nezarete bağlı olan kütüphaneye bağışlanmış olabileceğidir. Eğer süreç bu şekilde sonuçlandıysa, Mehmed Emin Efendi'nin seçilerek alınan kitapları, *Maarif [Maarif Vekâleti]* tarafından kütüphaneye bağışlanmış/vakfedilmiş olabilir.

D. Şamdancıyan (Han) Efendi Koleksiyonu

Çalışmaya konu olan bir diğer örnek, İran Sefareti'nde 2. Tercüman olarak görev yapmış olan Şamdancıyan Efendi'ye³² ait koleksiyondur. İran Ermenilerinden olması muhtemel ve 1910 (1328) yılı ilkbaharında vefat ettiği düşünülen Şamdancıyan Efendi, koleksiyonunun büyük bölümü Osmanlı Tarihi ve Ermenice 1260 cilt basma ve yazma eserden oluştuğu Maarif Nezareti'nin İstihbarat Kalemi ve Maliye Nezareti'ne yazmış olduğu müsveddelerden anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı Tarihi ile ilgili eserlerin varislerinden kitaplıklarıyla (mobilya) birlikte satın alınarak kütüphanelere gönderilmesi teklif edilmiştir.³³ 17 Mayıs 1910'da başlayan yazışmalar sonucunda 250 Osmanlı Lirası bedel ile Maliye Nezareti tarafından satın alınması önerilen bu koleksiyon, 19 Mayıs 1910'da toplanan Meclis-i Vükelâ tarafından kabul edilmiş ve karar Maliye Nezareti'ne iletilmiştir.³⁴ 21 Mayıs 1910'da da Meclis-i Vükelâ kararı uyarınca söz konusu koleksiyon Maliye Nezareti bütçesinin *beklenmedik giderler - mesârif-i gayr-ı melhuz(a)* kaleminden ödenerek satın alınmıştır (Belge-9-10-11).³⁵

Şamdancıyan Efendi her ne kadar Osmanlı tebaasından olmasa da koleksiyonunun o dönem umûmî kütüphanelerin bağlı bulunduğu Maarif Nezareti namına satın alınması dikkat çekici bir uygulama gibi görünmektedir. 1900 (1318) ve 1902 (1320)'de yayınlanan Salname-i Nezaret-i Hariciye'de 3. rütbeden Mecidî ve Osmanî nişanları bulunan Şamdancıyan Efendi ile ilgili kayıtlara, 1906'da yayınlanan aynı adlı salnamede rastlanmamaktadır. Bunun nedeni, büyük olasılıkla İran'da 1905'te yaşanan Meşrutiyet Devrimi sonrasında geri çağrılmış veya ülkesine dönmüş olması olabilir. 1910 yılı ilkbaharında vefat ettiği düşünülen Şamdancıyan Efendi'nin kitaplarının varisleri tarafından satılma işleminin kısa bir süre içerisinde gerçekleşmesinin birkaç nedeni olabilir. İlki yazışmalarda da

³² 1902 tarihli Salnâme-i Nezâret-i Hariciye'de "Şamdancıyan Han" olarak da geçmektedir.

³³ BOA. MF. MKT. 1152/52

³⁴ BOA. MV. 140/32

³⁵ BOA. BEO. 3753/281430

vurgulandığı gibi 1260 ciltlik koleksiyonun büyük bölümünün Osmanlı-Türk Tarihi üzerine ve dahası bu kitapların konuyla ilgili *güncel* yazarlar tarafından yazılmış/hazırlanmış olmalarıdır. İkincisi, görev yaptığı ülkeye dair kütüphanelerde toplumun kullanımına sunulabilecek sayı ve nitelikte kitabı olduğunun iletişimde olduğu kişiler tarafından bilinmesi ve bu özelliği ile tanınıyor olma ihtimalinin yüksek olmasıdır. Sonuncu olarak, 1905-1907 yılları arasında İran'da yaşanan siyasî gelişmelerden sonra koleksiyonunu büyük ihtimalle daha güvenli olduğunu düşündüğü İstanbul'da tutmuş olmasıdır. Şamdancıyan Efendi'nin kitaplarının içerik olarak faydalı olduğu düşünülerek satın alınması önemli bir farkındalık ve kamu yararı güden bir davranış olsa da söz konusu kitapların ne kadarının hangi kütüphanelere gönderildiği konusunda ne yazık ki yeterli ipucuna ulaşamamıştır.

E. Régis Delbeuf Koleksiyonu

Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısı sanat ve kültür yönünden de cazip bir ülke olmasını sağlamıştır. Birçok şehrin önemli liman ve ticaret yolları ile olan bağlantısı, sosyo-ekonomik ilişkilerin yanı sıra sosyo-kültürel faaliyetleri de artırmaktadır. Levantenler -yabancı devletlerin temsilcileri, tüccar, sanatçı ve bilim adamlarından oluşan bu zümre- Türk-Müslüman tebaa ile sürdürdükleri ekonomik iletişimi sosyo-kültürel alanda da devam ettirmekteydi. Özellikle başkent İstanbul bu zümre ve etkinliklerin Dünya ve Avrupa'daki önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bunda XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ekonomik, siyasî, sosyal ve kültürel yaşantısındaki yenilenme hareketlerinin büyük payı olduğu açıktır. Bu dönemle birlikte Avrupa ve Amerika'dan Osmanlı topraklarını ziyaret eden ve bazıları uzun süre ikamet etmiş olan birçok tacir, gezgin, girişimci/yatırımcı, edebiyatçı, maceracı, oryantalist ve sanatçı yayınladıkları eserleri ile de kamuoyunu bilgilendirmiş ve bazı ön yargıları yumuşatmıştır. Sanat çevrelerinin de oluşmaya başladığı XIX. yüzyılın başlarında askerî okullarda uygulama alanı bulan resim sanatı, yüzyılın sonuna doğru sanat eğitiminin başlaması ile kendi tarzını oluşturmaya başlamış, atölyeler kurulmuş, sergiler düzenlenmiş ve bu çevreyle ilgilenen sanatsever için yayıncılık faaliyeti de gelişmiştir. İstanbul'da bu çevrenin tanınmış kişilerinden biri de Régis Delbeuf'tür.³⁶ Delbeuf, 1889'a kadar Paris'te öğretmenlik, 1889-1891

³⁶ Régis Delbeuf - Jean-Baptiste Auguste Benjamin Delboeuf (1854-1911). Eserleri; *Voyage de Son Altesse Royale le Prince Ferdinand en Europe* (1896), *Son Altesse Royale le Prince Ferdinand de Bulgarie à Constantinople* (1896), *La Turquie et l'Orient à l'exposition de 1900* (1900), *Remise du "Palleum" à S.B. Mgr. Emmanuélian* (1900), *Réforme de l'orthographe Française* (1900), *Les Artistes de Constantinople* (1902), *Deux Excursions en Anatolie de Constantinople à Koniah* (1902), *Le Conclave et le Nouveau Pape* (1903), *De Stamboul à Rome, de Rome à Stamboul* (1903), *Les Origines d'André Chénier, Conférence*

yılları arasında Lizbon ve Madrid'de gazetecilik, 1891-1894 yılları arasında Paris'te gazeteciliğe devam ederek, 1895'te Le Figaro Gazetesi muhabiri olarak İstanbul'a gelmiş yaklaşık 10 yıl Rum Lisesi'nde de öğretmenlik yapmıştır. Delbeuf, 1894-1897 yılları arasında İstanbul'da günlük Fransızca [Le] *Stamboul* (İstanbul) Gazetesi idareciliği ve başyazarlığı ile *Le Figaro* Gazetesi muhabirliği yapmış, vefatına kadar da *Stamboul*'un başyazarı ve editörü olmuştur. İstanbul'da yayımlanan en uzun ömürlü günlük gazete olan *Stamboul* (1874-1934), Delbeuf, Prétextat le Comte ve Adolphe Thalasso ile birlikte özellikle Pera'da (Beyoğlu) düzenlenen salon sergileri ve Sanayi-i Nefise sergileri, resim atölyeleri, resim/sanat eğitimi konularında kaleme almış oldukları tanıtım ve eleştiri yazıları ile İstanbul'da önemli bir çevre edinmiştir.³⁷ Aynı zamanda bir gezgin olan Delbeuf'ün, İstanbul'da sanat ve siyaset çevreleri tarafından tanındığı gazete yazılarından, etkinliklerinden ve İstanbul, Bursa ve Konya gibi Türkler için tarihi öneme sahip kentlerle ilgili kitaplarından anlaşılabilir. Delbeuf'ün gazete yazıları ve kitapları için oluşturduğu bir kütüphanesinin olduğunu Bab-ı Ali Evrak Odası fonundaki iki belgeden öğrenmekteyiz.

Bu iki belgede 12 Kasım 1911'de İstanbul'da vefat eden Delbeuf'ün Fransızca 1000'den fazla cilt kitaptan oluşan koleksiyonunda Doğuya (şarkiyât) ilişkin ve dönemin önde gelen yazarlarına ait bazı kitapların olduğu Maarif Nezareti'nce belirlenmiştir. Maarif Nezareti, Maliye Nezareti'ne bu kitapların 200 liralık bedel ile satın alınması ile ilgili görüşünü, 27 Temmuz 1912 tarihli bir tezkire ile iletmiştir. Ancak tezkirede söz konusu alım için Maliye Nezareti bütçesinde planlanmış bir kalem olmadığı için Şamdancıyan Efendi'nin kitaplarında olduğu gibi Maliye Nezareti bütçesinin *beklenmedik giderler - mesârif-i gayr-ı melhuz(a)* kaleminden ödenerek satın alınması gerektiği önerisinde bulunulmuştur. 5 Ağustos 1912'de Meclis-i Vükelâ'da görüşülen Maliye Nezareti'nin önerisi, koleksiyonun Maarif Nezareti namına 200 lira bedel ile satın alınması olarak kabul görmüş ve karar her iki nezarete de bildirilmiştir (Belge-12/1 ve 12/2).³⁸ Belgede Maarif Nezareti

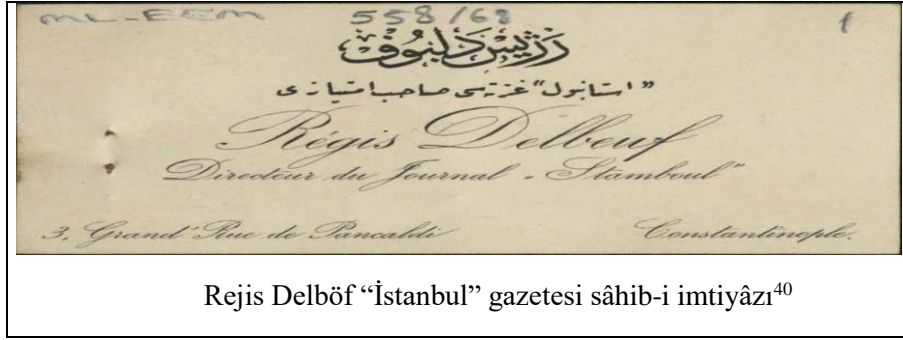

Faite à la Société Littéraire de Constantinople le 26 Novembre 1904 (1904), *De Constantinople à Brousse et à Nicée* (1906) ve *Ambassadeurs de France Morts à Constantinople* (1911)'dür.

³⁷ Seza Sinanlar ve Günkut Akın, "Pera'da Resim Üretim Ortamı (1844-1916)", *İTÜ Dergisi*, 5 (1), ss. 50-51, 2008; Seza Sinanlar Uslu, "Un Critique Française à Constantinople: Régis Delbeuf (1857-1911)", *Synergies Turquie* (6, 2013), s. 141, 2013; Frédéric Hitzel, "Un parcours inattendu du Tarn aux rivages du Bosphore ou la vie de Régis Delbeuf (1854-1911)". In *Collection Turcica XIX: Penser, Agir et Vivre dans l'Empire Ottoman et en Turquie Études Réunies pour François Georgeon* (199-215), Editeurs: Nathalie Clayer et Erdal Kaynar, Peeters: Paris; Louvain; Walpole-MA, s. 209-213, 2013.

³⁸ BOA. BEO. 4069/305118

görevlilerinin koleksiyonun *şarka* ait olan kısmını *fihristinden* anlaşılması olduğu belirtilmesine rağmen, koleksiyona ait bu fihrist belge ekinde yer almamaktadır. Bu belirsizlik Régis Delbeuf'ün koleksiyonunun tam olarak kaç kitaptan oluştuğu ve bu kitaplar arasından *şarka* ait olanların kaç tane olduğu bilgisine erişilememesine neden olmaktadır. Bahsedilen fihristin oluşturulmasında iki olasılık/yöntem olabilir. İlki Delbeuf hayattayken kendi koleksiyonu için hazırlamış/hazırlatmış olduğu katalog diğeri ise vefatını müteakip varislerince söz konusu kitapların satışı için ilgili memurlarca veya aile bireylerince³⁹ hazırlanmış bir liste olabilir.

Yaşamının belki de en verimli dönemlerini Türkiye'de geçiren bir entelektüel olan Régis Delbeuf'ün koleksiyonun belli bir bölümünün satın alınması, dönemin sosyo-kültürel yapısı düşünüldüğünde önemli bir girişimdir. Kitaplarının neredeyse tamamını Türkiye'ye geldikten sonra yazan/yayınlayan Delbeuf, XIX. yüzyıl sonlarında gelişmeye başlayan Türk resmine biraz da dönemin siyasî konjonktürü nedeniyle⁴¹ Stamboul gazetesi ile sanatsal ve estetik açılarından destek vermeye çalışan, dönemin yerli ve yabancı sanatçı, koleksiyoncu, sanat eseri simsarı, tacir ve bürokratları ile iletişimde olan bir figür olarak tanımlanabilir. İlginçtir ki *Stamboul* özel bir gazete olmasına rağmen Temmuz 1900'de bir irade-i seniyye ile Delbeuf'e gazetedeki müdürlüğü için 20 lira maaş bağlanmıştır.⁴² Çevre ve iletişiminin bu denli geniş olduğu, seyahat kitaplarının bilinirliği göz önüne alındığında,

³⁹ Régis Delbeuf'ün o dönem hayattaki varisleri eşi Maria-Alphonsine Wiest (1870-1943), oğlu René Delbeuf (1898 - ?) ve kızı Raymonde Delbeuf (1902-1977)'tür.

⁴⁰ BOA. ML. EEM. 558/68

⁴¹ Bakınız; Sezai Arusoğlu, *Türkiye'de Fransızca Basın* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1988, ss. 16-18.

⁴² BOA. BEO. 1519/113900

yakın çevresinin kütüphanesinin de farkında olduğu kuvvetle muhtemeldir. Kitapların belirlenen bölümünün Maarif Nezareti namına alınması, elbette ki geçiş döneminde olan bir toplumun entelektüel açıdan farkındalığı için önemli bir gelişmedir.

Delbeuf'ün satın alınan kitaplarının hangileri olduğu ve bunların nerede olduğu ile ilgili arşiv belge ve kayıtlarından ne yazık ki daha fazla bilgi edinilememiştir. Frédéric Hitzel'in aile arşivinden de belgeler kullanarak hazırlanmış olduğu "*Un parcours inattendu du Tarn aux rivages du Bosphore ou la vie de Régis Delbeuf (1854-1911)*" adlı biyografik çalışmada da Delbeuf'ün satın alınan kitaplarına dair hiçbir bilgi yoktur. Kitapların Maarif Nezareti adına satın alınmış olması ve Delbeuf'ün çalışmaları doğrultusunda söz konusu kitapların, 1886'da Maarif Nezareti'ne bağlanan ve 1911'de yeni kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi kütüphanesine verilmiş olması muhtemeldir. 1911'deki talimatnamenin 9. fasıl 43. maddesinde öğrencilerin faydalanması için bir kütüphane, resim ve alçı atölyesi kurulduğu ifade edilmektedir.⁴³ Kütüphanenin süreç içerisinde genişlediği okulun eğitim-öğretim programlarından ve I. Dünya Savaşı'na kadar daha büyük binalarda eğitime devam etmesinden anlaşılabilecektir.⁴⁴ Fakat Fındıklı'daki binada 1 Nisan 1948'de *Akademi Yangını* olarak bilinen felakette sanat eseri koleksiyonları, kütüphane, kurum arşivi ve öğrenci belgelerinin/dosyalarının neredeyse tamamı yok olmuştur. Bu olasılık ele alındığında Delbeuf'ün kitapları, demirbaş defterleri ve varsa konuyla ilgili yazışmalar, kataloglar/fihristler/kitap listeleri de bu yangında zayi olmuş olmalıdır. 13 ve 21 Ağustos 2020 tarihlerinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Kütüphanesi ile yapılan elektronik posta yazışmalarda bu olasılığı destekleyen bilgiler yer almaktadır. 1 Nisan 1948'de meydana gelen yangında 12.000-15.000 ciltlik kütüphane ve mimarî arşivi yok olmuştur.⁴⁵ Matbu kütüphane demirbaş defterinin Haziran 1948'den itibaren tutulmaya başladığı ve dermede Delbeuf'e ait herhangi bir kitabın bulunmaması kitapların akıbetinin tam olarak ortaya konulamamasına neden olmuştur.

⁴³ *Sanayi-i Nefise Mektebi Talimatname ve Ders Programları*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1327/1911.

⁴⁴ Güzel Sanatlar Akademisi, 1916-1948 yılları arasında 6 farklı binada eğitimine devam etmiştir. Bakınız; *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi 90. Yıl..* Yayın Yönetmeni: Mustafa Cezar. s. [14], 1973. Kütüphane de eğitim ayrılmaz bir parçası olarak bu farklı binalara taşınmış olmalıdır.

⁴⁵ "Akademi yangını tahkikatı: Yangının kasit eseri olması ihtimali kuvvetli", *Akşam* (10583, 2 Nisan 1948); "Dün gece Güzel Sanatlar Akademisi yandı", *Ulus* (2 Nisan 1948); Cemal Tollu, "Güzel Sanatlar Akademisi ve Kütüphane". *Yaşayan Sanat* (6), ss. 87, 90, 1949; Zeki Sayar, "G. S. Akademisi İçin!...", *Arkitekt: Mimarlık, Şehircilik ve Belediyecilik Dergisi* 5 (243-244), ss. 49-50, 1952.

Bir diğer olasılık kitapların 1891'de Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kurulan ve çok sayıda *şark* eserlerinin de bulunduğu Âsâr-ı 'Atika Müzesi'nin 1903'te kurulduğu varsayılan kütüphanesine verilmiş/aktarılmış olmasıdır. 1903-1930 yılları arasında satın alma ve bağışlarla genişleyen kütüphane o dönemin önemli ihtisas kütüphanelerinden biri haline gelmiştir.⁴⁶ Her ne kadar söz konusu kütüphaneye bağışlanan koleksiyonlar bilinse de Maarif Nezareti demirbaşına kayıtlı olması gereken Delbeuf'un kitaplarının bu kütüphaneye olası aktarımında, kitapların katalog bilgileri ve Maarif Nezareti'nden geldiği dışında Delbeuf'un kitapları olduğu bilgisinin yer alması çok küçük bir olasılıktır. Her iki varsayımda da Delbeuf'un kitaplarının tespitinde dermenin tamamının kontrol edilmesi, kapak veya sırtlarında Delbeuf'e ait ex-libris veya mühürlere bakılması, kütüphanelerin demirbaş defterleri ve varsa eski kitap listelerine/fihristlerine bakılması gerekmektedir. Elbette kütüphanedeki tüm kitapların tek tek incelenmesi hem idarî hem de zaman açısından mümkün görülmemektedir.

F. Prof. Dr. Adolph Wagner Koleksiyonu

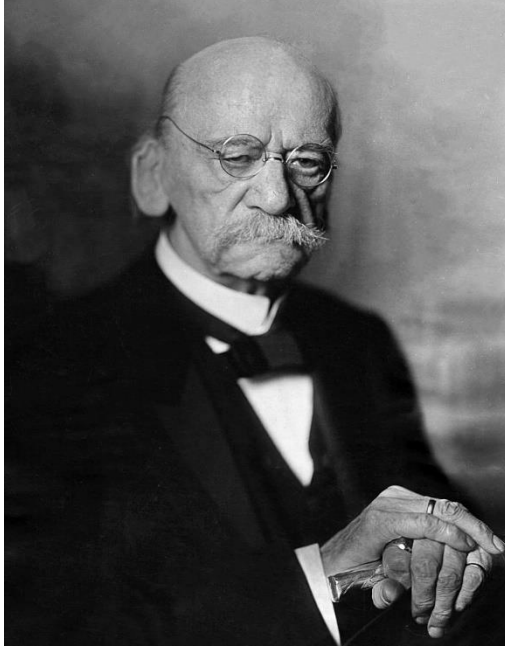
Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ile başlayan yeni siyasî ve toplumsal düzen, 1911-1918 yılları arasında ciddi küresel ve bölgesel krizlerle sıkıntılı da tecrübe etmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan yaklaşımlar siyasî, askerî ve ekonomik birçok değişime neden olmuştur. Almanya ile olan yaklaşma hemen her alanda işbirliği sağlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu işbirliklerinden biri de 1879'da antik ve nadir kitap taciri K[C]arl Heinrich Gustav Fock tarafından Leipzig'de kurulmuş olan *Gustav Fock Buchhandlung GmbH (Gesellschaft mit beschränkter Haftung)* şirkettir.⁴⁷ Çeşitli dil ve

⁴⁶ Serpil Yörük, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi", *Türk Edebiyatı* (Ocak 90), 1990, ss. 60-63.

⁴⁷ 1854-1910, Antiquaritsbuchhändler. Hans Lüfling, "Fock, Gustav" in *Neue Deutsche Biographie* vol. 5 p. 266, 1961. Georg Jäger und Reinhard Wittmann, "Der Antiquariatsbuchhandel". In *Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20.*

konularda toptan ve perakende antik, nadir ve yeni/baskı kitap, dergi, tez ve müzik notası ticareti yapan Gustav Fock, o dönem Avrupa'nın en tanınmış kitapçılarından biridir.⁴⁸ Şirket, toptan ve perakende kitap ticareti yapmasının yanı sıra özellikle Almanya, Avusturya, Belçika, İngiltere ve Fransa'da kitap

müzayedeleri ve kişisel koleksiyonların satın alınması ile de tanınmaktadır. Gustav Fock, 23 Ocak 1917'de Maarif Nezareti ile darülmualimler, Darülfünûn, darülmesâî (enstitü) ve kurulacak kütüphaneler için 1917, 1918 ve 1919 yılları için Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca yayınların sağlanması için Osmanlıca ve Almanca bir mukâvelenâme - sözleşme imzalamıştır (Belge-13/1 ve 13/2).⁴⁹ Bu sözleşmeye göre Gustav Fock teslim ettiği kitapların kataloglarını da gönderecek, Nezaret'de satın alma işlemleriyle ilgili her türlü

belgeyi Darülfünûn ve darülmesâîlere de iletacaktır. Bu taahhütler kütüphanelere hangi kitapların satın alındığını ayrıca bir kataloglama işlemi yapılmadan hızlıca kullanıma sunulmaları bakımından da önemlidir. Çalışma

Jahrhundert: Band 1: Das Kaiserreich 1871-1918 Teilband 3. Editor: Georg Jäger, Berlin; New York, NY: Walter de Gruyter GmbH, 2010, p. 244; Sabine Knopf, *Buchstadt Leipzig: Der Historische Reiseführer.* Berlin: Christoph Links Verlag GmbH, pp. 48-49, 2011.

⁴⁸ *Leipziger Adress-Buch für 1897, Sechszundliebziger Jahrgang,* Leipzig: Universitäts Buchhändler, p. 183, 1897; *Leipziger Adress-Buch für 1917, 96. Jahrgang,* Leipzig: August Scherl Deutsche Adreßbuch GmbH, p. 196, 1917.

⁴⁹ MF. KTU. 9/78. II. Dünya Savaşı'nda Leipzig'deki birçok işletme gibi Gustav Fock Buchhandlung'da ağır bombardıman ve diğer savaş koşullarından ciddi biçimde etkilenmiş, savaş sonrası varlığını Doğu Almanya'da *Zentralantiquariat der DDR* ile birleşerek sürdürmüş, 1995'te *Zentrales Verzeichnis Antiquarischer Bücher - ZVAB* adıyla faaliyette bulunmuş, 2015'te de bu şirket *abebooks.com*'a katılmıştır. Bu kadar zarar görmüş ve yer değişimleri yaşamış olan şirketin kurum arşivinin de büyük kısmının yok olmuş olabileceği büyük ihtimaldir, arşivimizde 2 nüsha olarak hazırlanan bu protokolün günümüze ulaşması arşiv belgelerimize gösterilen geleneksel saygı ve değer bir kanıttır.

kapsamında incelenen belgelerden biri de Gustav Fock şirketinin tanınmış Alman iktisatçı Adolf Wagner'in⁵⁰ kitaplarının Maarif Nezareti'ne satılması ile ilgili olandır (Belge-14).⁵¹ Yukarıda bahsedilen protokolün ardından belki de ilk teslimat olan bu olay, Darülfünûn Kütüphanesi'nin yeterli ve nispeten güncel bir kimliğe kavuşması için dikkat çekici bir örnektir. Belgede, Adolf Wagner'den *Almanya meşâhir-i ulemasından mösyö Vagner* şeklinde bahsedilmekte ve kitaplarının büyük bölümünün iktisat ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Almanya ve Alman nüfusun yoğun olduğu ülkelerde oldukça yaygın bir son ad olan W(V)agner'in kim olduğu ile ilgili ipucu *iktisat* konusu olmuştur.

1 Eylül 1900'da 4. defa Darülfünûn-ı Şâhâne (Darülfünûn-ı 'Osmânî) ismiyle eğitime başlayan bu yükseköğretim kurumu, 1909'dan itibaren fakültelerin ortak kullanımında olan bir kütüphaneye de sahip olmuştur.⁵² Bu kütüphaneyle ilgili arşiv belgeleri ve yapılan çalışmalara bakıldığında Darülfünûn'a 1910'dan itibaren bağış, hediye ve satın alma ile kitap sağlandığı görülebilmektedir.⁵³ Çalışmaya konu olan Maarif Nezareti'nin Gustav Fock'un [Prof. Dr.] Adolf Wagner'e ait kitapların satın alması, İstanbul Darülfünûnu Hukuk Şubesi (fakülte) kitaplığı için yapılmış bir girişimdir. Belgede [Adolf] Wagner'e ait olup Gustav Fock tarafından satışa çıkarılan kitapların "...âsâr-ı müfide ve iktisâdiyeyi havi olması..." nedeniyle hazine tarafından satın alınması gerektiği teklifi, dönemin Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey⁵⁴ imzasıyla 25 Mart 1918'de Sadarete bildirilmiştir.

⁵⁰ Adolph Heinrich Gotthilf Wagner, Alman iktisat - ekonomi - kamu maliyesi uzmanı, politikacı ve bilim adamı, (1835-1917). Başta "Wagner Kanunu" olmak üzere doktrinleri Berlin Üniversitesi, Alman ordusu, deniz kuvvetleri, bürokrasi ve eğitimli kitleler üzerinde etkili olmuştur.

⁵¹ BOA. BEO. 4510/338199

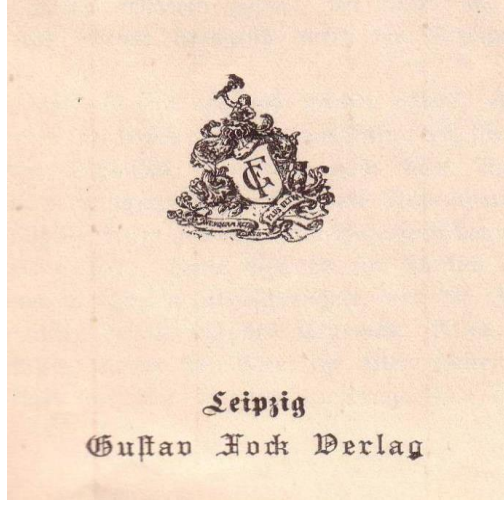
⁵² 13 Temmuz 1316/16 Rabiü'l-ahir 1318 (12 Ağustos 1900) tarihli Darülfünûn-ı Şâhâne Nizamnamesi'nin 25. maddesine göre Darülfünûn'un bir kütüphanesi olacaktı. Bakınız; *Düstûr* 1. Tertib, C.7, s. 663, 1941.

⁵³ 1910'da eğitime başladığı yeni binasındaki kütüphanedeki kitap sayısının 1009, 1914'te depolardaki sandıklar içindekiler hariç 4271 olduğu, yine 1914'te Paris Kütüphanesi [Bibliothèque Nationale de France] tarafından gönderilen 3 katalogdan Darülfünûn için gerekli olanların alınabileceği, 1917'de 217 kitabın satın alındığı süreç içerisinde farklı kütüphane ve okullara dağılmış bazı kitapların da belirlenerek Darülfünûn kütüphanesine iade edildiği/nakledildiği anlaşılmaktadır. Bakınız; Abdurrahman Siler, *Türk Yükseköğretiminde Darülfünûn (1863-1933)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, ss. 130-131; BOA. MF. MKT. 1197/17; BOA. MF. MKT. 1198/55; BOA. MF. MKT. 1216/22. BOA. MF. MKT. 1229/100; BOA. MF. MKT. 1232/89.

⁵⁴ Temmuz 1909 - Ekim 1910, Mart-Kasım 1914 ve Mart 1917 - Kasım 1918 tarihleri arasında 3 dönem olmak üzere toplam 4 yıl 7 ay Maliye Nazırlığı yapmıştır. Bakınız; Abdülhamit

Teklif, 3 Nisan 1918'de Meclis-i Vükelâca görüşülerek kabul edilmiş, Sadaret de tahsisatın teklifte belirtilen mesârif-i gayri-melhuz(a) tertibinden yapılarak satın alınmasını onaylanmıştır.⁵⁵ Ancak söz konusu kitapların ne kadara alındığı belli değildir. Alınan kitapların *iktisat* konusunda olması akıllara Darülfünûn Kütüphanesi dermesinin, bünyesinde bulunan fakültelerin gereksinimlerine göre geliştirilmeye çalışıldığı fikrini getirmektedir. Öyle ki

Darülfünûn Hukuk Fakültesi bünyesinde; adlî, siyasî ve iktisâdî olmak üzere 3 şube yer almaktadır. Konuyla ilgili bir diğer değerlendirme de günümüzde İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Kütüphanesi'nin ilk dermesinin Alman iktisatçılar Adolf Wagner ve Johannes [K]Conrad'tan⁵⁶ alınan kitaplarla oluşturulmuş olduğudur. Satın alınan kitapların çoğunun 1933'e kadar mahzenlerde tutulduğu bu kütüphane, İstanbul Üniversitesi'nin hukuk, iktisat ve edebiyat fakültelerinde görev yapan ve Adolf Wagner'in de öğrencisi olan Prof. Dr. Gerhard Kessler'in kişisel çabalarıyla teknik işlemler ve derme açısından geliştirilmeye çalışılmıştır.⁵⁷ Adolf Wagner'in Gustav Fock'tan satın alınan koleksiyonu ile kimin aracılığı ile sağlandığı net olmayan Johannes Conrad'ın kitaplarının Darülfünûn Kütüphanesi dermesine kazandırılması, ders programları ve derme arasındaki ilişkiyi de değerlendirme açısından ipucu verebilir. Yetiştikleri ortam ve savundukları fikirler bakımından birbirinden farklı olan dönemin bu iki önemli iktisatçısının eserlerinin muhtemelen aynı dönemde satın alınmış olması, Darülfünûn Hukuk Fakültesi bünyesinde eğitim veren iktisat bölümünün farklı görüşleri karşılaştıran ekonomi, iktisat, sosyoloji ve finansal istatistik

Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1839-1922)". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (1): 27-114, 2003 s. 113.

⁵⁵ BOA. MV 211/157.

⁵⁶ Johannes Ernst Conrad, Alman iktisatçı ve akademisyen (1839-1915).

⁵⁷ *İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Hakkında Kuruluşunun XX.ci Yılı Münasebetile Rapor (1934-1954)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1955, s. 34; Coşkun Çakır ve Şevket Kamil Akar, "İktisat Eğitiminin Beşiği: İ.Ü. İktisat Fakültesi'nin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 49, 1998, ss. 305-306.

teori ve doktrinlerini öğrendiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca dönemin bu iki tanınmış bilim adamının kitaplarının Osmanlı Devleti'nin en önemli ve yüksek seviyeli eğitim-öğretim kurumuna alınmış olması içinde bulunulan olağanüstü koşullara rağmen dönemin idareci ve bilim adamlarının konuyla ilgili gelişme ve farklılıkları yakından takip ettiklerini ve buna çaba harcadıklarını kanıtlamaktadır.

G. Mehmed Halis Efendi Koleksiyonu

I. Dünya Savaşı yıllarında yukarıdaki örneklerin yanı sıra yurtiçi koleksiyonlarının takibi ve satın alınması da devam etmiştir. Bunlar arasında arşiv belgelerine ve dönemin yazılı basınına yansıyan dikkat çekici örneklerden biri 7 Ekim 1901-19 Ağustos 1908 tarihleri arasında Hazine-i Hassa Müsteşarlığı ve Muhasebeciliği yapan [Mehmed] Halis Efendi'ye⁵⁸ ait koleksiyonun satın alınmasıdır. Ancak koleksiyonun satın alınması ve sonrasındaki gelişmeler bu girişimi daha ilginç ve tartışmalı bir olay haline getirmiştir. 20 Kasım 1917 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi Müdüriyeti'nin görevlendirme yazısına⁵⁹ göre Nezaret, Mehmed Halis Efendi'den satın alınan kitapların teslimi için dönemin Kütübâne-i 'Umûmî müdürü (hafız-ı kütüb-i evveli) İsmail Saib⁶⁰ ile Şerafeddin Efendi'yi görevlendirmiştir. Ancak söz konusu belgede koleksiyonun Halis Efendi'ye ait olduğunun dışında bir bilgi yoktur. I. Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde gerçekleşen bu girişim, Osmanlı Devleti'nin önde gelen kültür-bilim kurumlarından olan Kütübâne-i 'Umûmî'nin zorlu ekonomik ve siyasî koşullar içerisinde de olursa daha önce hazırlanan mevzuat, geliştirme raporları doğrultusunda desteklendiğini göstermektedir. Savaş sonunda yaşanan büyük çöküntü, hemen her alanda hissedilmiştir. İstanbul'un işgali ve ardından Kurtuluş Savaşı sürecinin başlaması, zorunlu olarak ülkenin idarî işleyişini değiştirmiştir. Halen hukuken Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'daki hükümet, kamu hizmetlerinde *idarenin devamlılığı* ilkesi gereği mevcut kurumları ile faaliyetlerine devam etmiştir. Bu bağlamda 20 Kasım 1917'de kitapların teslimi için yapılan işlemlerle ilgili belirsizliğin olduğu, yapılıp yapılmadığı, işlemin hangi bakanlık tarafından yapıldığı, nasıl gerçekleştirildiği, hangi kitapların alındığı, kıymetleri ile ilgili olarak Ali Emîrî Efendi'nin Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nın 20 Nisan, 20 Mayıs ve 20 Haziran 1919'da yayınlanan 14. 15. ve 16. sayılarında çıkan yazıları üzerine, Sadaretçe Ocak 1921'de bir inceleme

⁵⁸ BOA. DH. SAİDd. 42/299.

⁵⁹ BOA. MF. MKT. 1231/76.

⁶⁰ İsmail Saib Sencer (1871/72-1940). 1896-1939 yılları arasında Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (Kütübhaneye-i Umumi-i Osmani / Kütübhaneye-i Umumi / Beyazıt Umumi Kütüphanesi) baş kütüphaneci ve müdürlük yapmıştır.

başlatılmıştır. Ali Emirî, Halis Efendi'nin kitaplarının Eylül 1917'de satın alınması ile ilgili olarak *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nın 16 sayılı nüshasında yayınlanan Maarif Nezareti'ne gönderdiği 22 Eylül 1917 tarihli arizde kitapların fiziksel, içerik ve maddî açılardan kıymetleri ile ilgili çekincelerini iletmiştir. Yukarıda kitapların teslimat işlemine dair belgede yapılacak işlem gereği kaç kitabın ve bunların ne kadar bedelle satın alındığına dair bilgi olmamasına rağmen Ali Emirî, kaynak belirtmeden söz konusu kitapların bir kısmının Halis Efendi tarafından yabancılara 14.000 liraya, 13.000⁶¹ kitabın da Maarif Nezareti'ne 35.000 liraya satıldığını ifade etmektedir. Ancak söz konusu kitapların aslında 9.000'den az olduğunu kitaplar içinde yer alan mecmuaların da -risaleleri kastediyor olmalı- ayrı birer kitapmış gibi sayıldığını, koleksiyonda yer alan nadir ve kıymetli 2.000 kitabın bu alışverişe dâhil edilmediğini iddia etmektedir.⁶² Halis Efendi'nin kitaplarının Maarif Nezareti tarafından satın alınması basına da yansımış, 21 Eylül 1917 tarihli *İkdam* gazetesinde söz konusu koleksiyonun 50.000 liraya satın alındığı haberi yer almıştır.⁶³ Kitaplara ödenen tutar bakımından *İkdam*'daki haber ile Ali Emirî'nin mektubundaki meblağın örtüşmemesine yabancılara satılan ve daha sonra satılması için ayrılan kitaplardan bahsetmemesine rağmen haberde belirtilen 50.000 lira, toplamda Halis Efendi'nin kitaplarına yabancılardan(?) ve Maarif Nezareti'nin verdiği meblağa yakındır. Bu belirsizlik ve iddialar üzerine başlatılan incelemede Halis Efendi'nin Maarif Nezareti'ne bir beyanname ile teklifte bulunduğu, bunun Meclis-i Vükelâ'da okunarak 13.000 kitap için 35.000 liralık bir miktar belirlendiği, Halis Efendi'nin bunu yetersiz bularak tekrar dilekçe verdiği nezaretin bu meblağ üzerinde ödeme yapmayacağı kararlaştırılmış olduğu anlaşılmıştır.⁶⁴ Ancak Eylül 1917'de yapılan bu ödeme 1921'de tekrar gündeme gelmiş, Maarif Nezareti kayıtlarında bu ödemeye ilişkin bir kayda rastlanılmadığı beyan edilmiştir. Devam eden incelemede buna da açıklık getirilmiş söz konusu meblağın Harbiye Nezareti mesture tertibinden (örtülü

⁶¹ Kitaplarının yurtdışına çıkmaması isteği, kitap sayısı ve kişiliği ile ilgili ayrıca bakınız; Niyazi Ahmed Okan, "Ortaköyün Kuruluşu (İstanbul Semtlerinin Kuruluşu - Tefrika No.47), *Akşam* (6133-71, 2 Şubat 1935); Orhan Çinili, "İstanbul'un Gezilecek ve Görülecek Yerleri: Ortaköy". *Vakit* (10556, 28 Şubat 1947).

⁶² [Ali Emirî], "Mecmua Serlevhası Altında Bu Mektuptan Bahisle Bazı İzahat ve Hazine-i Hassa Müsteşar ve Muhasebeci-i Esbakı Halis Efendi'nin Kitapları". *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 2 (14): ss. 266-267, 1919 (1335); [Ali Emirî], "Yine Halis Efendi'nin Ketm ve İza'a-i Kütüb Meselesi". *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 2 (15): 229-234, 1919 (1335). [Ali Emirî], "Yine Halis Efendi'nin Ketm ve İza'a-i Kütüb Meselesi". *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 2 (16): ss. 331-334, 1919 (1335).

⁶³ "Halis Efendi Kütüphanesi Maarif Nezareti Tarafından 50000 Liraya İştira Edildi". *İkdam* (7404, 21 Eylül 1333). [21 Eylül 1917].

⁶⁴ BOA. BEO. 4671/350315.

ödenek) ödendiği belirlenmiştir.⁶⁵ Ancak hala Ali Emiri'nin de belirttiği gibi hangi kitapların alındığı ve bunlara ait bir defterin (fihrist/katalog) olup olmadığı konuları açıklığa kavuşturulamamıştır.⁶⁶ Yukarıda bahsedilen Mehmed Emin Efendi'nin kitaplarında olduğu gibi Halis Efendi'nin kitapları da tarihsiz olarak yayınlanan Defter-i Kütübâne-i 'Umûmî'de ayrıca belirtilmemiştir. Kitaplar kütüphanede koleksiyonları bulunan belli başlı kişi ve kurumlar ile dermeye sonradan katılan eserler arasında da görünmemektedir. Bu koleksiyonlar arasında Halis Efendi'nin kitaplarını da içerebilecek iki olasılık 6.787 yazma ve 28.072 basma eserin olduğu *Muhtelif* ve kitap sayısı belli olmayan *Maarif Nezareti* koleksiyonudur.⁶⁷ Koleksiyon 1917'de satın alındıktan 1924'e kadar Beyazıt Umumî Kütüphanesi'nin depolarında kalmış sonra Darülfünûn'a bağışlanan bazı özel koleksiyonlarla birlikte İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁶⁸ Bu durumda süreç içerisinde Halis Efendi'den satın alınmış kitapların demirbaş defterlerine kaydedildiği ve kataloğunun en azından listesinin hazırlanmış olduğu veya mühürlerinden Halis Efendi'ye ait oldukları anlaşılmaktadır.

⁶⁵ BOA. BEO. 4655/349080; BOA. BEO. 4660/349455; BOA. BEO. 4673/350403; BOA. DH. İ. UM. 19/15; BOA. BEO. 4698/352291.

⁶⁶ Ali Emiri Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu arizede; "*Nezaret-i celilerinden kitapların esamisini tahrire evvel emirde fuzaladan ve muallimin-i maarıften olup himem-i celile-i nezaret-penahileriyle bastırılmakta olan (Divan-ı Lugati't-Türk) kitab-ı mühimminin musahhihi Kılıslı Rifat Efendi tayin olunmuş ve Halis Efendi'nin hanesine kadar gitmiş ise de işine gelmediğinden ferdaya talik ederek yazdırmamış olması da calib-i nazar-ı dikkattir*" ve "*Binaen-aleyh yalnız bir defter yazılması kifayet emeyip bu kitapların bir heyet-i mümeyyize ve mütehassısa tarafından tedkik olunması mütalaasındayım....*" ifadelerini kullanmaktadır. Bakınız; [Ali Emiri], "Yine Halis Efendi'nin Ketm ve İza'a-yı Kütüb Meselesi". *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 2 (16): ss. 332-333, 1919 (1335).

⁶⁷ Hasan Duman, "Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Dünü-Bugünü-Geleceği" *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında* içinde (1-22). Hazırlayan: Hasan Duman. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi Yayınları, ss. 19-20, 1984.

⁶⁸ 22 Eylül 1917 tarihli İkdâm gazetesinde bunu destekleyen "*Ahiren haber aldığımız göre, mezkûr kütüphane Maarif Nezareti tarafından 50000 liraya iştiha edilerek kitapların bir kısmı muvakkaten hıfz edilmek üzere Sultanahmed'deki (Huri Kalfa) Taş Mekteb'te isal edilmiş ve mütebakiyesinin de Beyazıt'da kâin Umumi Kütübhane kurbundaki mahall-i mahsusa vazı karargir olunmuştur.*" ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca bakınız; "Darülfünun kütüphanesinde 120 bin cilt kitap kaç zümreye ayrılabilir?", *Vakit* (4431, 5 Mayıs 1930); Esat Serezli, "İstanbul Kütüphaneleri", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* (Kasım-Aralık): 14-19, 1949; Muzaffer Gökman, *Beyazıt Umumî Kütüphanesi: Restorasyondan Sonra Yeni Hüviyetiyle*. Ankara: Maarif Vekâleti, s. 7, 1956; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "İstanbul'da Kütüphaneler", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* (255, Nisan): 11-12, 1963; Leman Şenalp, *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: Başlangıcından Günümüze*. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, s. 12-13, 1998; Pervin Bezirci, *Geçmişten Geleceğe Açılan Kapı: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 2012-2020*. İstanbul: Hiper Yayın, ss. 45-46, 2020.

H. Nikolay Fedoroviç Katanov Koleksiyonu

Yukarıda verilen örneklerden farklı ve hakkında daha çok kaynağın olmasına rağmen çalışmaya alınması gereken bir diğer örnek, döneminin önde gelen şarkiyatçı ve seyyahlarından olan Kazan Üniversitesi profesörlerinden Nikolay Federoviç Katanov'un⁶⁹ koleksiyonun büyük bölümünün satın alınmasıdır. Diğer örneklerde olduğu gibi bu girişimle ilgili T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda tasnifi tamamlanmış ve/veya araştırmaya açılmış fonlar içerisinde doğrudan konuyla ilgili belgeye rastlanmamıştır. Bu koleksiyonun alınması ile ilgili daha çok monograf, biyografi ve süreli yayınlardaki makalelerden bilgi elde edilebilmiştir. 7000 ciltten fazla olduğu bilinen bu koleksiyonun, Türk Yurdu dergisinin 28 Mayıs 1914 tarihli 66. sayısında yayınlanan bir haberde, anılan derginin yayınından birkaç ay evvel Kazan'da yayınlanan gazetelerde Prof. N. F. Katanov'un kütüphanesini satışa çıkardığı haberleri yer almış ve ardından İstanbul gazetelerinde Evkaf Nezareti'nin bu kütüphaneyi satın aldığı açıklanmıştır.⁷⁰ Türk Yurdu dergisinin Mayıs ayında yayınlanan sayısında ve birkaç ay önce İstanbul gazetelerine yansıyan bu satın alma girişimi büyük olasılıkla Mart-Nisan 1914'te gerçekleşmiş olmalıdır. Kütüphaneyi kimin aldığı/aldırıldığı ile ilgili çeşitli varsayımlar vardır. Bunlardan ilki N. F. Katanov'un biyografisini yazmış olan Irina Kokova'nın başvekil (sadrizam) [Hüseyin] Hilmi Paşa'ya satılmış olduğu iddiasıdır.⁷¹ Ancak bunun olabilmesi mümkün değildir, çünkü Hüseyin Hilmi Paşa koleksiyonun alındığı tarihte (Mart-Mayıs 1914) sadrazam değil, Viyana sefirliği görevindedir.⁷² Her ne kadar çalışmanın konusuyla doğrudan ilgisi olmasa da 15 Nisan 1910'da araştırılması gereken N. F. Katanov ile de görüşüğü bir Kazan ziyareti olduğu iddia edilmektedir.

⁶⁹ Tatar asıllı Rus doğu bilimci (1862-1922).

⁷⁰ [Yusuf Akçura], "Profesör Katanof Kütüphanesinin Satın Alınması", *Türk Yurdu* 6 (66): s. 192, 1914 (15 Mayıs 1330). "Birkaç ay evvel İstanbul gazeteleri Evkaf Nezaret-i celilesi tarafından mühim bir kütüphanenin satın alınacağını yazıyorlardı. Kazan'da münteşir Türk gazetelerinde okuduğumuza göre, Kazan Darülfünun'u profesörlerinden müsteşrik Katanof'un tarih, etnografya, asar-ı atika ve fünun-ı tabiiyyeye müteallik 7000 ciltten mürekkep kütüphanesi Evkaf Nezareti tarafından iştira olunmuştur. Kitapların çoğu istiştirake müteallik garb eserleridir. Bu nev' kitaplar memleketimizde yok denilecek derecede az olduğundan, kütüphaneyi satın alan Evkaf Nezareti, ulum ve maarifetimizin terakkisine ciddi bir hizmet daha ifa etmiş oluyor."

⁷¹ Irina Kokova, *Nikolay Federoviç Katanov*, Çeviren: Muvaffak Duranlı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 93, 1998. Konuyla ilgili benzer yorum için bakınız; İsmail Güleç, "Kuruluşunun Yetmiş Altıncı Yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi", *Müteferrika* 13 (Kış 2000/2), s. 238.

⁷² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* c. III, 3. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, ss. 1672-1675, 1982.

Kütüphanenin alınması ile ilgili diğer iddia, dönemin sadrazamı⁷³ Said Halim Paşa'nın Kazan'daki gazetelerde kütüphane satışına dair ilanları görmesi üzerinedir. Yapılan arşiv belgesi ve literatür araştırmasında Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Rusya veya Kazan'a yaptığı bir ziyarete rastlanmamıştır. Bu da söz konusu ilanı Kazan'da görmesini imkânsız kılmaktadır. Katanov'un koleksiyonun büyük bölümünün satın alınmasında en mantıklı olasılık bir dönemdir yakın siyasi iletişimde olunan Kazan bölgesindeki bazı devlet görevlileri, yerel idareciler veya oradaki eğitim kurumlarındaki eğitimci ve öğrencilerin bu gelişmeden ilgilileri haberdar etmeleri olabilir. Örneğin Halil İnalçık o dönem Kazan'daki bir medresede görevli olan ve bölgede araştırma gezileri yapan Ahmed Zeki Velidî (Togan)'ın N. F. Katanov'un kütüphanesinin satın alınmasında önemli çabası olduğunu söylemektedir.⁷⁴ Zeki Velidî anılarında bu olayı, kendisinin kütüphanenin satışa çıkarıldığı ilanını *Vakit*⁷⁵ gazetesinde yazdığını ve Yusuf Akçura'nın *Türk Yurdu* dergisindeki haberi ile *Evkaf Nezareti*'ne duyurduğunu, Yusuf Akçura, Nail Reşit ve Tatar asıllı Ömer Terigul (Albay Ömer Bey) aracılığıyla 8000 Ruble karşılığında satın alınmasını sağladığı şeklinde ifade etmektedir.⁷⁶ 7000 kitaptan oluşan koleksiyonun Zeki Velidî Togan ile başlayan satın alınma süreci, o dönem Darülfünûn'da tarih dersleri veren Yusuf Akçura'nın Said Halim Paşa'yı ikna etmesi ve 3000 altın liraya alınması (yaklaşık 8000 ruble karşılığı olmalı) ve İstanbul'a nakledilmesi, önce *Medresetü'l-mütehassisin*⁷⁷ binasında 1918'den itibaren de Süleymaniye Umumî Kütüphanesi'nde (Katanof Şubesi) muhafazası şeklinde gerçekleşmiştir. Koleksiyonun asıl alınma amacının, İttihad ve Terakki'nin temel ideolojisi olan Türkçülük çalışmalarını desteklemek ve yaygınlaştırmak

⁷³ Sadrazamlığı 12 Haziran 1913 - 3 Şubat 1917. İbnülemin, a.g.e., c.4, ss. 1895 ve 1908, 1982.

⁷⁴ Halil İnalçık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları". *Muhafazakâr Düşünce* 2 (7, Kış): s. 21, 2006.

⁷⁵ Kazan - Orenburg'da Şakir ve Zakir Remiyev tarafından 1906-1918 yılları arasında yayınlanan gazete.

⁷⁶ Zeki Velidî Togan, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*. Çeviren H. B. Paksoy. North Charlestun, NC: CreateSpace, pp. 94-95, 2012; Gülcan İnalçık, "Nikolay Federoviç Katanov Kütüphanesinin Türkiye'ye Getirilmesine Dair Bir İnceleme". *MUTAD* 7 (2): ss. 371-373, 2020.

⁷⁷ 1914'te daha önce *Evkaf Nezareti* müfettişlerinin raporları ve diğer nezaretlerin önerileri ile fizikî durumları iyi olmayan ve kitap zayilerinin fazla olduğu kütüphanelerin dermelerinin hem daha iyi koşullarda muhafaza edilmesi hem de eserlere toplu halde daha rahat erişilebilmesi için umumî bir kütüphane binası bulunması gereksinimi duyulmuştur. Bunun için de dermesinin çoğunluğunu Hamidiye Kütüphanesi'nin kitaplarının oluşturduğu *Medresetü'l-mütehassisin* binası bir süreliğine kullanılmıştır. Bu kütüphane, başta N. F. Katanov olmak üzere birçok doğubilimci-Türkolog'dan satın alınan büyük bölümü ulum-ı şarkiye üzerine 10.000 cilt kitaptan oluşmaktadır. Halit Dener, *Süleymaniye Umumî Kütüphanesi*, İstanbul: Maarif Basımevi, ss. 30-31, 1957.

için kurulmasını sağladığı Ali Emirî Efendi ve Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın yönetimindeki Encümen-i Tetkik fikrî ve çıkaracağı Millî Tettebular Mecmuası'nın akademik altyapısını güçlendirmek olduğu da ifade edilmektedir.⁷⁸ 1922'de 7325⁷⁹ adet kitabı olan koleksiyon süreç içerisinde çeşitli bağışlarla genişleyerek 9000 cilde yaklaşmıştır, bu koleksiyon 12 Kasım 1924'teki 1111 sayılı kararname ile Darülfünûn bünyesinde kurulan ve ilk müdürlüğünü Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü'nün yapmış olduğu Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. 15 Kasım 1924'te (15 Teşrin-i Sani 1340) büyük olasılıkla Maarif Vekâleti tarafından Darülfünûn Emâneti'ne gönderilmek üzere hazırlanan bir müzekkere müsveddesinde, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Katanov kitaplarının içinde bulunduğu kitaplık, dolap ve camekânlarla birlikte Darülfünûn'a nakledilmesi tensip buyrulmuş, ancak Süleymaniye Kütüphanesi idaresi mobilyaların kendi demirbaşları olduğunu ifade ederek kitapları nakletmeyi kabul etmiştir.⁸⁰ Koleksiyon; Türk tarihi, edebiyatı, kültürü ve sosyal hayatı bakımından nadir belki de tek nüsha olan yazma eserleri ve döneminin önde gelen Batılı doğubilimci-Türkologların matbu kitaplarını ve daha önemlisi çok önemli dergi koleksiyonları içermekte olup halen İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde kendi adı ile anılan koleksiyondadır.

Değerlendirme ve Öneriler

Çalışma kapsamında ele alınan özel koleksiyonların kamu kurumları namına alınarak gereksinim duyulan eğitim, bilim ve kültür kurumlarında kullanıma sunulması, söz konusu dönemde kütüphanelere yönelik derme geliştirme faaliyetlerinin farklı bir yöntemini ortaya koymaktadır. Her ne kadar *satın alma* yöntemi derme geliştirmenin en bilinen ve tercih edilen yöntemlerinden biri olsa da *özel koleksiyonların* satın alınması, bilinen veya geleneksel satın alma sürecinden farklıdır. Gereksinim duyan kurumların güncel ve içerik yönünden yeterli kitap ve süreli yayınları araştırarak belirleyip ilgili kurumlara resmî başvuru yaparak başlattığı satın alma süreci, bu örneklerde satın alma işleminden idarî olarak sorumlu kuruluşların girişimleri olarak görülmektedir. Yaklaşık 70 yıllık bir süreç içerisinde

⁷⁸ Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* s. 119, 2004.

⁷⁹ İsmail Güleç, a.g.m., s. 240, 2000; Zoya Mytptiyiylaevna Monguş, "Rus Bilimi Gününe: N. F. Katanov'un İstanbul'daki Kütüphanesi". Çeviren: Sevim Hacıoğlu. *Türkiyat Mecmuası* 21 (Güz): 446-451, 2011. Bazı kaynaklarda 5000 civarında olduğu ifade edilmektedir, bakınız; Mustafa S. Kaçalın ve İsmail Türkoğlu, "Nikolay Fyodoroviç Katanov", *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 25 içinde (28-29). İstanbul: TDV, 2005.

⁸⁰ BOA. MF. KTU 9/83.

meydana gelen bu girişimler, Osmanlı dönemi kütüphaneciliğinde genelde vakıf, bağış ve hediye yöntemleriyle yapılan derme geliştirme yöntemlerinin dışında özel koleksiyonların kurumsal olarak takibi ve seçimi sonrasında satın alınması şeklinde de gerçekleşmiştir. Çalışmada anılan özel koleksiyonlardan Jean-Baptiste Verbeyst'inki dışında diğerlerinin hangi kurumlar tarafından alındığı ve nereye verildiği/verilmiş olabileceği konusunda yeterli denebilecek kanıtlar mevcuttur. Söz konusu koleksiyonlar alınsın veya alınmasın kendi dönemlerinde ciddi bir takip ve hassasiyetle kamuya mal edilme çabası olduğu görülmekte, dönemin idarecilerinin bu koleksiyonların gereksinimi olan kurumlara kazandırılması için şahsî çabalarının da olduğu anlaşılabilir. Bir diğer önemli nokta, satın alınan koleksiyonların genelde eğitim öğretim kurumları ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde oluşturulan *millî-umûmî* kütüphane özelliklerini barındıran Kütübhâne-i 'Umûmî ve bilimsel dernekler için güncel ve yeterli kaynakların öğrenci ve araştırmacıların kullanımı amacıyla satın alınmış olmasıdır. Satın alınan koleksiyonların ilgili makamların görevlendirdiği memurlar tarafından incelenmesi, dönemin mevzuatına uygun ve faydalı eserlerin belirlenmesi sürecin resmî olarak titiz yürütüldüğünü düşündürmektedir.

Osmanlı Devleti'ne yerleşen, davet edilen veya geçici süreyle ikamet eden Osmanlı tebaası olmayan yabancılar ile Türk/Müslüman tebaadan olan kişilerin özel koleksiyonlarının bu kişilerin görev yaptıkları kurum ve çevrelerce de izlendiği örneklerden anlaşılabilir. Grazian Vallon, Mehmed Emin Efendi ve Régis Delbeuf Osmanlı Devleti'nde kamu kurumlarında görev yapmış veya kamu yararına çalışmalarda bulunmuş, yer aldıkları ve hizmet ettikleri toplum tarafından kabul görmüş gayr-i müslim/mühtedî kişiler arasındadırlar bu nedenle koleksiyonları da kamu yararı düşüncesiyle devlet tarafından satın alınmıştır. Şamdancıyan Efendi ise Osmanlı tebaasından olmamasına rağmen diplomatik görevi nedeniyle içinde bulunduğu toplumu yakından tanıyan ve olağanüstü koşullarda dahi Türkiye'de kalmayı tercih eden bir kişilik göstermesi açısından farklı bir örnektir. Gustav Fock Buchhandlung'tan Adolf Wagner ve Johannes Konrad'ın koleksiyonlarının alınması ise farklı bir kurumsal girişimdir. Bu olayda Osmanlı Devleti'nin eğitim ve kültür politikalarından sorumlu Maarif Nezareti'nin kendisine bağlı okul ve kütüphanelerin gereksinim duyduğu kitap, akademik tez ve süreli yayınlar için daha profesyonel bir muhatap oluşturarak, alınacak bilgi kaynaklarına yönelik teknik işlemlerin de sağlıklı biçimde yapılması planlanmıştır. Derme geliştirmede günümüzdekine benzer bir uygulama olan bu örnek, dönemin tanınmış ve güvenilir olduğu düşünülen bir kitap/süreli yayın tedarikçisi aracılığı ile güncel, akademik açıdan yeterli ve kullanıcıları açısından faydalı olduğuna kanaat getirilen bir "protokol"

çerçevesinde gerçekleşmiştir. Son örnek olan [Mehmed] Halis Efendi'nin koleksiyonunun satın alınması ise literatürde genelde olumlu ve yerinde bir tercih gibi görünse de ahlakî, vicdanî ve manevî yönlerden dönemin vatansever ve maarif-perver kitap mütehasısları tarafından en hafif anlamda eksik ve uygunsuz bulunmuştur.

Türk toplumunun kitap ve kütüphaneye ilişkin geleneklerine yeni bir boyut kazandıran bu örneklerde, yerli ve/veya yabancı dillerde gerekli olan, güncel ve kamuya faydalı kitapların makul ücretlerle ve ilgili nezaretlerce satın alındığı ve ilgili kurumlara iletildiği görülmektedir. Bu satın almaların özellikle son dönemlerdeki Osmanlı Devleti'nin siyasî olarak karışık ve yoğun dönemlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu da olağanüstü dönemlerde de eğitim, bilim ve kültür alanlarındaki gereksinimlerin ötelenmediği, idarenin devamlılığı ilkesi çerçevesinde ve imkânlar ölçüsünde takip edilerek sonuçlandırıldığını göstermektedir.

Çalışma kapsamında incelenen koleksiyonların belgelerde yer verilen bilgiler doğrultusunda günümüzdeki durumları ilgili literatürden de faydalanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sürecin daha sağlıklı sürdürülebilmesi için seçilerek satın alınan kitapların bibliyografik bilgilerinin yer aldığı katalogların/fihristlerin olması gerekmektedir. Ancak çalışmaya konu edilen satın alma sürecinde belgelerde kitap listelerini/kataloglarını/fihristlerini ima eden ifadeler geçse de Grazian F. Vallon'un kitapları dışında bibliyografik verilere erişilememiştir. Belgelerde Maarif Nezareti namına satın alınarak Kütübhâne-i 'Umûmî'ye nakledildiği veya orada depolandığı belirtilen Mehmed Emin Efendi ve Halis Efendi'nin sayıları tam olarak bilinmeyen kitapları ile ilgili de Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nden net bilgi alınamamıştır. Satın alındığı bilinen ancak kitap sayısı bilinmeyen bir diğer koleksiyon olan Régis Delbeuf kitaplarının şu anda kaçının nerede olduğu belli değildir. Bu bilgilere erişilmemesinin birkaç nedeni olabilir.

İlki, arşiv belgeleri ve literatürden elde edilen bilgi ve yorumlara/çıkarımlara göre koleksiyonların satın alındıktan sonra birçok kez yer değiştirmesi, farklı kütüphanelere nakledilmeleri ve süreç içerisinde koleksiyonun farklı özellikteki eserleri nedeniyle bölünmesidir. Bu durum koleksiyonun kullanıma sunulduğu ve depolandığı mekânların afetler, siyasî karışıklıklar, savaş gibi olumsuz koşullar ile daha büyük/yeterli mekânlara taşınma nedenlerinden kaynaklandığı açıktır. Her ne kadar nakil işlemleri gözetim altında ve dikkatli bir şekilde yapılmış olsa da doğal afet ve siyasî karışıklıklar gibi öngörülemeyen durumların işlemlerin itina ile yapılmasını engellemiştir. Örneğin Halis Efendi'nin ciddi eleştirilere neden olan koleksiyonu her ne kadar Kütübhâne-i 'Umûmî için alınmış gibi yorumlansa

da konuyla ilgili İkdâm gazetesinde çıkan haberde alınan kitapların biri kütüphane içinde diğeri farklı bir yerde bulunan depolarda bulunduğu belirtilmiştir. Halis Efendi'nin daha önce Ortaköy'de kendisine ait olan konutunda bir kütüphanesi olduğu ve kütüphaneden birçok kişinin istifade ettiği de bilinmektedir. Ancak 1924'te satın alınan kitapların bir bölümü Darülfünûn bünyesindeki kütüphaneye nakledilmiştir. Görüldüğü üzere söz konusu koleksiyon yabancılara satıldığı iddia edilenler dışında üç farklı kurumda/mekânda bulunmaktadır. Satın alınan kitapların tam sayısının bilinmemesi, kitaplara ilişkin listelerin oluşturulamamış olması, uygunsuz depolama koşulları, ilgisizlik gibi olumsuz durumlar kamu faydası gözetilerek sağlanmış bu değerli koleksiyonlara zarar vermiştir.

Diğer neden, uzun süredir süregelen kütüphanelerin idarî sorunlarından kaynaklanan eksikliklerdir. Osmanlı Devleti'nde kütüphanelerin ıslahı ve geliştirilmesi ile ilgili son 100 yılda çok sayıda bir bölümü de geniş kapsamlı incelemelerle hukukî düzenlemeler yapılmış, raporlar hazırlanmış ve layihâlar sunulmuştur. Ancak arşiv belgeleri, gazeteler, raporlar ve makalelerde kütüphanelerin idarî, derme, kullanıcı ve mekân sorunlarının giderilemediği, kütüphanelerin amaçlarının anlaşamadığı, kaynaklarının içerik ve sayı yönünden yetersiz olduğu, personel sayılarının azlığı, gelir sıkıntılarının varlığı, bibliyografik denetimin yapılamadığı, kitap kayıplarının önüne geçilemediği gibi farklı sorunların olduğu yetkili ve ilgililerce ifade edilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen satın alma yöntemiyle derme geliştirme girişimlerinin tamamı Maarif Nezareti'ne bağlı kütüphaneler/okul kütüphaneleri için yapılmıştır. Kamu idaresinde herhangi bir meta veya hizmetin satın alma işlemlerinin usulü mevzuat ile belirlenmiş; neyin, ne zaman, kim tarafından, ne kadara ve ne amaçla alındığı ilgili kurumca/kurumlarca denetime ve ileride karşılaşılabilecek örnek ya da olumsuz durumlara karşı kullanılmak üzere kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra hem devlete ait hem de vakıf kütüphanelerinin her türlü işlemi, mevzuat ve vakfiyeler belirlenmiş, kurumların yetki ve sorumlulukları açıklanmıştır. Kamuya ait kütüphanelerin sahip oldukları kitaplara/dermeye ilişkin bilgilerin yer aldığı en bilinen ve yaygın olarak kullanılan resmî kayıt demirbaş eşya *deFTERleri*⁸¹ ve *fiHristler*dir. Çalışmada kullanılan belgelerde ve döneme/olaya ilişkin kaynaklarda Maarif Nezareti namına satın alınan kitapların Kütübhâne-i 'Umûmî'ye nakledildiği veya burada depolandığı belirtilmektedir. Kitap satın alma sürecinin meydana geldiği döneme ilişkin ilgili kurumların tabi

⁸¹ Muayyen bir miada tâbi olmaksızın uzun zaman muhafaza ve istimal edilen eşyanın kaydedildiği demirbaş esas defteri. Günümüzde de benzer içerikte olup taşınır mal kapsamında ele alınmakta ve benzer yöntemlerle kaydı ve denetimi yapılmaktadır. Kitaplar da Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi mevzuatında bu tanım kapsamında değerlendirilmektedir.

olduğu düzenlemelerde her ne şekilde sağlanırsa sağlansın bu kitaplara uygulanacak muamele ve bunu gerçekleştirecek kişilerin görev ve sorumluluklarına bakmak yerinde olacaktır.

Bunlardan ilki 7 Aralık 1893'te (26 Teşrin-i evvel 1309) Maarif Nezareti'nce mütalaa edilmesi için Sadarete gönderilen bir tezkiredir. Bu tezkireye göre padişahın iradesi ile Kütübhâne-i 'Umûmî'de bulunan kitapların kaybolmasını engellenmesi için gereken önlemlerin alınması, özellikle de koleksiyonda yer alan kitapların isim, konu, yazma/basma oldukları, basım/yazım tarihleri, müellifi ve matbaa adı ve kim tarafından hediye edildiği gibi *bibliyografik bilgilerin* düzenli bir biçimde deftere kaydedilmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Padişahın iradesine atfen hazırlanan ve 29 Ekim 1893'te (17 Teşrin-i evvel 1309) Sadaretin mütalaa için gönderilen bu tezkire ile söz konusu bilgilerin 2 nüsha halinde hazırlanıp basılarak ilgili kurumlara gönderilmesi gerektiğini karara bağlamıştır.⁸² Diğer tarihi net olmayan *Kütübhane-i Umumi'nin İdare-i Dahiliyesi ve Müstahdemin-i Mevcudenin Deruhde Eyledikleri Vezaif-i Tayin ve Tesbiti Hakkında Talimatname Müsveddesi* başlıklı belgede -daha önceki dönemlerde vakıf kütüphaneleri için de üzerinde önemle durulan- ser-hafız-ı kütübün *Vezaif-i İlmiyye/Tasnif İlmi* başlığı altındaki I. görevi, kütüphane de bulunan her kitabın konusunu belirleyip buna göre tasnif etmek ve istatistiklerini oluşturmaktır. *Muhtelif nukat-ı nazardan müteaddid kataloglar* başlığı altındaki II. görevi, kitapların bibliyografik bilgilerinin yer aldığı alfabetik düzende yazar adı katalogu hazırlamak, gelen kitapların içinde -kapak, iç kapak, zahriye, hatime, sırt bölümlerinde- yazara ait ithaf, imza ve mühürleri olanlar için *meşahir katalogu* hazırlamak, kitabın basıldığı/tab edildiği yer ve matbaanın kaydedildiği listeler oluşturmak, kütüphaneye günlük, haftalık, aylık ve yıllık olarak gelen kitapların sayısı, dil ve konularını gösterir listeler/cedveller tutmak, bu zaman aralıkları içerisinde gelen kitapların kullanım listelerini/cedvelleri ile ödünç defteri tutmak olarak belirlenmiştir. Ayrıca talimat müsveddesinde *fihris-i 'umûmî memuru* başlığı altında da kitapların genel tasnifinden sorumlu ser-hafız-ı kütüb tarafından her kitap için hazırlanan katalog kartlarının (fiş) konu kataloguna kaydetme görevi de bulunmaktadır.⁸³ Talimatname her ne kadar müsvedde de olsa temel bibliyografik denetim ve erişim unsurlarının hazırlanmasında önemli

⁸² BOA. BEO. 302/22611

⁸³ MF. KTU. 2/27; İsmail E. Erünsal, a.g.m., ss. 238-239, 2008. Belgenin içinde bulunduğu gömlekte tarih bilgisi 26 Ramazan 1326 (22 Ekim 1908) olarak kayıtlıdır, ancak ne talimatname müsveddesinde ne de gömlekteki diğer belgeler üzerinde tarih yer almamaktadır. Bu talimatname müsveddesi ile aynı defterde Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliyye 6. Şubesi'nce hazırlanan ve 8 maddeden oluşan bir "Talimatname" daha bulunmaktadır. Aynı fonda yer alan diğer gömleklere ise 1908-1909 tarihlerine rastlanmıştır.

bilgiler/öneriler içermektedir. 1906'da Maarif Nezareti, kendi sorumluluğunda bulunan İstanbul'daki kütüphanelerde bulunan, nem, rutubet, toz gibi etkenlerle kullanımdan dolayı bozulan eserlerin bir takrir ile tamir edilmesi gerektiğini bildirmiştir. 1907'de ise Sadaret'ten Maarif Nezareti'ne gönderilen bir tezkire-i samiyede, Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından İstanbul'da ne kadar kütüphane olduğu, bu kütüphanelerde ne kadar kitap olduğu ve bunların gerekli koşullarda muhafaza edilip edilmediği sorulmuştur. Bir denetleme soru-önergesi niteliği taşıyan bu son belgeden de anlaşıldığı üzere İstanbul'daki kütüphanelerle ilgili ciddi bir bilgi kirliliği, işlemlerin istenilen şekilde yürümediği, her ne kadar iyi niyetli girişimler yapılsa da istenilen seviyeye gelinemediği ve konunun sık sık gündeme gelip aynı işlemlerin tekrarlandığı çok açık bir biçimde görülebilmektedir.⁸⁴ Kütüphaneler Müfettişi Galip Bey döneminde (1323-27/1905-09 olmalı) hazırlanan *Dersaadet'de Bulunan Kütübhanelerin Suret-i Teftişi Hakkında Talimatname*'nin 6. maddesinde İstanbul'daki tüm kütüphanelerin sahip oldukları kitapların sayısını ve hafız-ı kütüb isimlerini içeren bir genel envanter -defter-i esâsî- oluşturulmak istendiği belirtilmektedir. Buna istinaden 11. maddede Kütübhâne-i 'Umûmî'nin çağdaşları gibi yeterli seviyeye çıkarılabilmesi ve bu alanda Osmanlı Devleti'ni daha iyi temsil edilmesi için birçok açıdan geliştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Gelişimin ilk aşaması binanın yeterli düzeye ulaştırılması, ikincisi konu, dil, güncellik ve nicelik olarak dermenin geliştirilmesi için müfettişlerin raporlarından faydalanılarak *takdimü'l-ehemm 'ale'l-mühîm* derecesinde kullanılmasının sağlanması ve dermenin yine raporlar çerçevesinde dışarıdan alınacak eserlerle geliştirilmesi hedeflenmiştir. Üçüncüsü ise merkezî kütüphaneye bağlı şube kütüphaneleri oluşturularak daha fazla okuyucu/araştırmacıya ulaşılması öngörülmüştür.⁸⁵ Bu talimatnamede dikkat çekici olan derme geliştirme ve kaynaklara erişimin ön plana çıkarılmış olmasıdır. Maarif Meclis-i Kebiri tarafından hazırlanan 1910 (28 Kanun-ı Sani 1325) tarihli *Kütüphaneler Heyet-i Teftişiyyesine Mahsûs Talimatname*'nin 3. ve 5. maddelerinde kütüphane müfettişlerinin teftiş sırasında kütüphanelere ait matbu olarak hazırlanmış defterler dikkate alınarak gerekli görülürse daha önceki defterlere (vakıf defteri/defter-i vakf) müracaat edilebileceği ve hali hazırda elde bulunan kütüphane kataloglarının eksik, hatalı, yetersiz ve bilimsel ilkelerden/kurallardan uzak olmaları nedeniyle tekrar hazırlanması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁶ Bu düzenlemelere bakıldığında kütüphanelerde bulunan kitapların nitelik, nicelik ve fizikî durumlarına ilişkin tedbirlerin

⁸⁴ BOA, MF. MKT. 953/36; BOA, BEO. 3173/237934.

⁸⁵ İsmail E. Erünsal, a.g.m., ss. 241-244, 2008. [MF. KTU. 3/90].

⁸⁶ BOA. MF. KTU. 5/57; İsmail E. Erünsal, a.g.m., ss. 261-263, 2008.

alınmaya çalışılmasına rağmen uzun süredir üzerinde durulan bu konuların istenilen seviyeye ulaştırılmadığı da görülebilmektedir. Satın alınan koleksiyonların bugünkü durumlarına ilişkin ilgili kurumlardan net bilgi alınamamış olsa da söz konusu kitapların dönemin idarî düzenlemelerine göre kaydedilip, kataloglanması, tasnif edilmesi, kaybolmalarının engellenmesi ve fiziksel durumlarının korunması gerektiği bilinmektedir.

Bu idarî ve teknik işlemlerin yapılmış olduğu düşünülse bile koleksiyonların nakil, taşıma, depolama, afet, savaş ve diğer mücbir nedenler ile bugün bir arada bulunmadıkları, kaydedildikleri defterlere erişilemediği, koleksiyondaki kitap sayılarının belirlenemediği ve nasıl bir işleme tabii tutuldukları anlaşılamamaktadır. Bu bağlamda günümüzde Mehmed Emin Efendi ve Halis Efendi koleksiyonlarından Maarif Nezareti namına Kütübhâne-i 'Umûmî (Beyazıt Devlet Kütüphanesi) için satın alınanların durumlarına ilişkin olarak T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Bakanlığın yönlendirmesi ile İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne bilgi edinme başvurusunda bulunulmuştur (EK-1). Koleksiyonlara ilişkin verilen cevaplarda hala Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Nadir Eserler Koleksiyonu'ndaki kitapların 6093 sayılı kanun uyarınca 2014'te hizmetine başlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi'ne devredildiği belirtilmiştir. Yapılan detaylı katalog taramasında kütüphanede Mehmed Emin Efendi'ye ait 3 adet eser⁸⁷ yer aldığı Halis Efendi'ye ait eserin olmadığı belirtilmiştir. Ancak bu eserler, çalışmaya konu olan Mehmed Emin Efendi koleksiyonuna ait değildir. Ayrıca eğitimini Almanya'da tamamlayan ve 1852'de Türkiye'ye gelerek Müslüman olan Mehmed Emin Efendi'nin koleksiyonunda Almanca ve Latince kitaplar da yer almaktadır. Bu kitaplar bahsedilen mevzuat uyarınca Eski Harfli Türkçe (EHT) eser kapsamında olmadıkları için nadir eser statüsünde değildir. Bu durum kitapların Beyazıt Devlet Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunduğunu düşündürmektedir. Halis Efendi'nin kitaplarının günümüzdeki durumu ile alakalı olarak İstanbul Üniversitesi (İÜ) Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı'na danışılmış ve kitapların 7.961⁸⁸ adedinin İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi'nde kendi adıyla anılan koleksiyonda yer aldığı bilgisi verilmiştir. Kütüphaneden alınan örneklerin kapak ve/veya iç kapaklarında kırmızı ve mavi renkli mühürlerde *Halis Efendi Kütübhânesi* ibaresi yer almaktadır (Bakınız Ek-2 ve EK-3). Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere ödemesini Harbiye Nezareti'nin yaptığı Halis Efendi'nin kitapları, belgelerde her ne kadar Kütübhâne-i 'Umûmî için satın alınmış gibi görünse

⁸⁷ 'İlm-i Kimyâ (BM4043), Ta'rikü'l-Favâzil 'ala İ'râbü'l-Avâmil (B6355) ve Hikâye-i Muntahâbe (BM29127).

⁸⁸ Yazma, 2990 Arapça, 1065 Türkçe, 631 Farsça ve matbu 3275.

de süreç içerisinde farklı depolarda ve Kütübhâne-i 'Umûmî'deki salonlarda tutulmuş daha sonra Darülfünûn'a devredilmiştir. Bu sayı, Ali Emirî Efendi'nin 1919'da *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'ndaki yazılarında iddia ettiği sayıyı (yaklaşık 9.000) destekler niteliktedir.

Maliye Nezareti tarafından satın alındıkları dışında hakkında bilgi olmayan Régis Delbeuf'ün kitaplarının günümüzdeki durumu ile ilgili olarak daha önce ortaya konulan iki iddia/olasılık için Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (MSGSÜ) Kütüphanesi ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'ne de konuyla ilgili özet bilginin ardından bir dizi soru yöneltilmiştir (Bakınız EK-4). MSGSÜ Kütüphanesi'nden gelen cevapta dermelerinde Régis Delbeuf'e ait herhangi bir eserin yer almadığını tarihle doğru orantılı olarak bunun nedeninin 1 Nisan 1948'de Güzel Sanatlar Akademisi'nde çıkan yangın ile okulun kütüphanesinde bulunan 12.000 ciltten fazla kitabın yok olması olduğu belirtilmiş ve yangındaki kayıpları içeren kaynaklar da gönderilmiştir.

Çalışmanın istenilen düzeye erişmesinde değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Seza Sinanlar Uslu, Doç. Dr. Robert Langer, Dr. Saro Dadyan, Dr. Pervin Bezirci, Dr. Torab Najjari, Öğr. Gör. Selçuk Aydın, İrfan Akça, Müslüm Yıldız, Gülcan Palo ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Kütüphanesi'ne teşekkür ederim.

Çalışmada kullanılan gazete ve eski harfli Türkçe dergilere Millî Kütüphane, Türk Tarih Kurumu ve İSAM dijital koleksiyonlarından erişilmiştir.

Kaynaklar

"Akademi yangını tahkikatı: Yangının kasit eseri olması ihtimali kuvvetli". *Akşam*, (10583, 2 Nisan 1948).

Akın, A., *Münif Paşa'nın ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 2. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2014.

[Ali Emirî]. "Mecmua Serlevhası Altında Bu Mektuptan Bahisle Bazı İzahat ve Hazine-i Hassa Müsteşar ve Muhasebeci-i Esbakı Halis Efendi'nin Kitapları", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Sayı 2/14, 1335/1919, ss. 266-267.

[Ali Emirî], "Yine Halis Efendi'nin Ketm ve İza'a-i Kütüb Meselesi", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Sayı 2/15, 1335/1919 ss. 229-234,

[Ali Emirî], "Yine Halis Efendi'nin Ketm ve İza'a-i Kütüb Meselesi". *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Sayı 2/16, 1335/1919, ss. 331-334,

- Alphabetical Index to the Astor Library or Catalogue with Short Titles of the Books: Now Collected and of the Prepared Accessions as Submitted to the Trustees of the Library for Their Approval*, R. Craighead. New York, NY., 1851.
- Anameriç, H., "Vakıf Kütüphaneleri", *Bilgi Merkezleri: Kütüphane-Arşiv-Müze*, Ed. Hüseyin Odabaş ve Mehmet Ali Akkaya, Hiperlink Yayınları, Ankara 2019, ss. 306-343.
- Anameriç, H., "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik, Sosyo-Kültürel Hayat - Sanat - Basın Bildiriler 3. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, ss. 7-49.
- Archives Historique et Litteraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique Nouvelle Series, Tome 6*, Bureau des Archive, Valenciennes, 1847.
- Arusoglu, S., (1988). *Türkiye'de Fransızca Basın* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1988.
- Bezirci, P., *Geçmişten Geleceğe Açılan Kapı: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 2012-2020*, Hiper Yayın, İstanbul 2020.
- Çakır, C., ve Akar, Ş. K., "İktisat Eğitiminin Beşiği: İ.Ü. İktisat Fakültesi'nin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 49, 1998, ss. 271-310.
- Çinili, O. "İstanbul'un Gezilecek ve Görülecek Yerleri: Ortaköy", *Vakit*, (10556, 28 Şubat 1947).
- "Darülfünun kütüphanesinde 120 bin cilt kitap kaç zümreye ayrılabilir?", *Vakit*, (4431, 5 Mayıs 1930).
- "Darülfünunu Şâhâne Nizamnâmesi", *Düstûr* 1. Tertib C. 7., Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1941.
- Dener, H., *Süleymaniye Umumî Kütüphanesi*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.
- "Devlet Güzel Sanatlar Akademisi 90. Yıl". Yayın Yönetmeni Mustafa Cezar, [yayl. y.], İstanbul 1973.
- Duman, H., "Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Dünü-Bugünü-Geleceği", *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, Haz: Hasan Duman, Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 1984, ss. 1-22.
- "Dün gece Güzel Sanatlar Akademisi yandı", *Ulus*, (2 Nisan 1948).
- Ebuzziya Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, (251-253, 10-12 Şubat 1910).
- Eggelmaier, H. H., "Rigler, Lorenz (1815-1862), Mediziner", *Österreichisches Biographisches Lexikon (1815-1950)* Lfg. 42, Band 9, 1985. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl/R/Rigler_Lorenz_1815_1862.xml

- Erkal, M., "Beytülmal", *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 6, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, ss. 90-94.
- Erünsal, İsmail E., "Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği ile İlgili Belgeler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 31, 2008, ss. 229-339.
- Gökman, M., *Beyazıt Umumî Kütüphanesi: Restorasyondan Sonra Yeni Hüviyetiyle*, Maarif Vekâleti, Ankara 1956.
- Güleç, İ., "Kuruluşunun Yetmiş Altıncı Yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi", *Müteferrika*, Sayı 13 (Kış 2000/2), 2000, ss. 235-246.
- "Halis Efendi Kütüphanesi Maarif Nezareti Tarafından 50000 Liraya İştira Edildi", *İkdam*, (7404, 21 Eylül 1333).
- Hitzel, F., "Un parcours inattendu du Tarn aux rivages du Bosphore ou la vie de Régis Delbeuf (1854-1911)", *Collection Turcica XIX: Penser, Agir et Vivre dans l'Empire Ottoman et en Turquie Études Réunies pour François Geogon*, Editeurs Nathalie Clayer et Erdal Kaynar, Walpole-MA. Peeters, Paris; Louvain 2013, ss. 199-215.
- İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Hakkında Kuruluşunun XX.ci Yılı Münasebetile Rapor (1934-1954)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1955.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri C. 2*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar C III*. 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar C IV*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İnalçık, H., "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 2 (7, Kış), 2006, ss. 1-44.
- İnalçık, G., "Nikolay Federoviç Katanov Kütüphanesinin Türkiye'ye Getirilmesine Dair Bir İnceleme", *MUTAD*, Sayı 7/2, 2020, ss. 361-376.
- Jäger, Georg Wittmann, R., "Der Antiquariatsbuchhandel", *Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. Und 20. Jahrhundert: Band 1: Das Kaiserreich 1871-1918 Teilband 3*, Editor Georg Jäger, Walter de Gruyter GmbH, Berlin; New York, NY 2010.
- Kaçalin, Mustafa S. ve Türkoğlu, İ., "Nikolay Fyodoroviç Katanov", *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 25, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, ss. 28-29.
- Kırmızı, A., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1839-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 1/1, 2003, ss. 27-114.

- Knopf, S., *Buchstadt Leipzig: Der Historische Reiseführer*, Christoph Links Verlag GmbH, Berlin 2011.
- Kokova, I., *Nikolay Federoviç Katanov*, Çev: Muvaffak Duranlı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Köprülü, O., “Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bazı Vesikalar”, *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, MEB, İstanbul 1971, ss. 277-292.
- Kütübhâne-i 'Umûmî Defteri*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul (Tarihsiz).
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- Leipziger Adress-Buch für 1897, Sechszundliebziger Jahrgang*, Universitäts Buchhändler, Leipzig 1897.
- Leipziger Adress-Buch für 1917, 96. Jahrgang.: August*, Scherl Deutsche Adreßbuch GmbH, Leipzig 1917.
- Lüfling, H.. “Fock, Gustav”, *Neue Deutsche Biographie* vol. 5. 1961. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd131842110.html#ndbcontent>
- MacFarlane, C., *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: With an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, Saunders and Otley, London 1829.
- Mahmûd Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*. Haz: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Monguş, Zoya Mytptiyilaevna. “Rus Bilimi Gününe: N. F. Katanov'un İstanbul'daki Kütüphanesi”, Çev. Sevim Hacıoğlu. *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 21 (Güz), 2011, ss. 446-451.
- “Necrologie [G. F. Vallon]”, *Gazette Medicale D'Orient*, No: 2, Mai 1859.
- “Necrologie: J.-B. Verbeyst”, Dans *Messenger des Sciences Historiques et Archives et Arts de Belgique* (508). Recueil public par J. de Saint-Genois, J. P. Serrure, A. van Lokeren et P. C. van der Meersch. Gand: L. Hebbelynck, 1849.
- “Notiz.”. *Zeitschrift der K. K. Gesellschaft der Aerzte zu Wien*, (Zweiter Jahrgang 34, 18 August 1856).
- Okan, N. A., “Ortaköyün Kuruluşu (İstanbul Semtlerinin Kuruluşu - Tefrika No.47)”, *Akşam*, (6133-71, 2 Şubat 1935).
- Oral, M., “Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 17, 2004, ss. 109-129,

- Özcan, M. T., "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı 51/1-2, 2003, ss. 85-174.
- Özcan, T., "Muhallefât", *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, ss. 406-407.
- Pakalın, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I* (I. Fasikül), 3. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Sahillioğlu, Halil. (1991). "Askerî". *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 3, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, ss. 88-489.
- Samsinger, E., "Vom wiener Dioskurides zu den Begründern der modernen in Konstantinopel", *Österreich in Istanbul III. K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*, Editor Elmar Samsinger, LIT Verlag, Wien 2018, ss. 247-298.
- Sanayi-i Nefise Mektebi Talimatname ve Ders Programları*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1327/1911.
- Sayar, Z., "G. S. Akademisi İçin!...". *Arkitekt: Mimarlık, Şehircilik ve Belediyecilik Dergisi*, Sayı 5/243-244, 1952, ss. 49-50.
- Serezli, E., "İstanbul Kütüphaneleri", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı Kasım-Aralık, 1949, ss. 14-19.
- Siler, A., *Türk Yükseköğretiminde Darülfünûn (1863-1933)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Sinanlar, S. ve Akın, G., "Pera'da Resim Üretim Ortamı (1844-1916)", *İTÜ Dergisi* Sayı 5/1, 200, ss. 43-54.
- Southey, R., *Journal of a Tour in the Netherlands in the Autumn of 1815*, Houghton, Mifflin and Company, Boston; New York 1902.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "İstanbul'da Kütüphaneler", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı 255, Nisan, 1963, ss. 11-12.
- Şenalp, L., *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: Başlangıcından Günümüze*, Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, İstanbul 1998.
- "Tags: Neuigkeiten: Wien", *Fremden Blatt* (168, 22 Juli 1859).
- Togan, Z. V., *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, Çev: H. B. Paksoy, North Charlestun, NC: CreateSpace 2012.
- Tollu, C., "Güzel Sanatlar Akademisi ve Kütüphane", *Yaşayan Sanat*, Sayı 6, 1949, ss. 87- 90.
- Türkische Biographischen Index A-E*, Haz: Jutta Cikar, De Gruyter Saur, München 2004.

- Uslu, S. Sinanlar, “Un Critique Française à Constantinople: Régis Delbeuf (1857-1911)”, *Synergies Turquie*, Sayı 6, 2013, ss. 141-150.
- “Verbeyst, célèbre bouquiniste à Bruxelles”, *Bulletin du Bibliophile* No: 9, 1859, ss. 405-407.
- Yörük, A. A., *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Yörük, S., “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi”, *Türk Edebiyatı* Sayı Ocak 90, 1990, ss. 60-63.
- [Yusuf Akçura], “Profesör Katanof Kütüphanesinin Satın Alınması”, *Türk Yurdu*, Sayı 6/66, s. 192, 15 Mayıs 1330.
- “Zur Tagesgeschichte”, *Wiener Zeitung*, (190, 17 August 1856).

Belgeler

- Archiv der Universität Wien, Matrikel der Universität Wien, Kodex M 12.
- Archiv der Universität Wien, Promotionprotokoll, Kodex M 32.2. nr. 624.
- Archiv der Universität Wien, Rigorosenprotokoll der Medizinischen Fakultät, Kodex M 12.1, fol. 272a.
- BOA. BEO. 302/22611
- BOA. BEO. 1519/113900
- BOA, BEO. 3173/237934
- BOA. BEO. 3753/281430
- BOA. BEO. 4069/305118
- BOA. BEO. 4510/338199
- BOA. BEO. 4655/349080
- BOA. BEO. 4660/349455
- BOA. BEO. 4671/350315
- BOA. BEO. 4673/350403
- BOA. BEO. 4698/352291
- BOA. DH. İ. UM. 19/15
- BOA. DH. SAİDd. 2/450
- BOA. DH. SAİDd. 42/299
- BOA. HR. MKT. 289/21

BOA. HR. MKT. 309/1
BOA. HR. TO. 412/55
BOA. HR. TO. 415/54
BOA. İ. HR. 171/9276
BOA. MF. MKT. 160/70
BOA. MF. MKT. 176/69
BOA. MF. MKT. 194/19
BOA, MF. MKT. 953/36
BOA. MF. MKT. 1152/52
BOA. MF. MKT. 1197/17
BOA. MF. MKT. 1198/55
BOA. MF. MKT. 1216/22
BOA. MF. MKT. 1229/100
BOA. MF. MKT. 1231/76
BOA. MF. MKT. 1232/89
BOA. MF. KTU 2/27
BOA. MF. KTU 5/57
BOA. MF. KTU 9/78
BOA. MF. KTU 9/83
BOA. ML. EEM. 558/68
BOA. MV. 140/32
BOA. MV. 211/157
BOA. Y. MTV. 36/2
BOA. Y. PRK. ŞD. 2/7

EK-1

Beyazıt Devlet Kütüphanesi Müdürlüğüne/Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğüne/Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına

Sayın Yetkili,

Sürdürmekte olduğum son dönem Osmanlı özel kütüphane ve koleksiyonlarının satın alınması konulu makale çalışmama katkı yapabileceğini düşündüğüm ancak yaptığım araştırmalar sonucunda net bilgilere erişemediğim bir konu hakkında Kurumunuz yetkili birimlerince imkânlar dâhilinde destek rica ediyorum.

A. Mekteb-i Hukuk muallim ve müdürlerinden ve Dersaadet İstinaf mahkemesi azalarından olan 22 Ekim 1892'de vefat eden Mehmed Emin Efendi'ye ait bazı kitaplar Ocak 1894'te Maliye Nezareti tarafından Maarif Nezareti namına satın alınarak Kütübhaneye-i Umumi'ye verilmiştir. Bu kitapların büyük bölümü hukuk, istatistik, anayasa konularında ve yürürlükteki mevzuatta “nadir eser” kapsamına girmeyen Almanca, Fransızca ve Latince'dir. Bu bağlamda;

1. Mehmed Emin Efendi'ye ait kitaplar şu anda kütüphaneniz koleksiyonunda yer almakta mıdır?
2. Kitapların demirbaş kayıtlarında Mehmed Emin Efendi'ye ait olduklarına dair kayıt/bibliyografik bilgi yer almakta mıdır?
3. Kütüphanenize satın alınan koleksiyonlarda Mehmed Emin Efendi'ye ait kaç eser yer almaktadır?
4. Varsa bu kitapların iç kapaklarında, sırtında veya deffelerinde Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğunu gösterir ex-libris, mühür, damga, rumuz, etiket veya temellük/mülkiyet kaydı yer almakta mıdır?
5. Eğer kitaplar üzerinde 4. sorudaki ibareler yer alıyorsa bunlardan fotoğraf ve/veya fotokopi alma olanağım var mıdır?
6. Eğer kütüphaneniz koleksiyonlarında yer alıp daha sonraki süreçte farklı bir kütüphaneye devredildi ise ne zaman ve hangi kuruma/kurumlara gönderilmiştir?

B. Hazine-i Hassa muhasebecisi ve müsteşarı Mehmed Halis Efendi'ye ait çok sayıda yazma ve Eski Harfli Türkçe (EHT) kitap Eylül 1917'de yine Harbiye Nezareti tarafından Maarif Nezareti namına satın alınarak bir bölümü Kütübhaneye-i Umumi'ye konulmuştur. Bu kitapların bir bölümü 1924'te Darülfünun Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Mehmed Halis Efendi'ye ait kitaplar yürürlükteki mevzuata göre “nadir eser” kapsamındadırlar. Bu bağlamda;

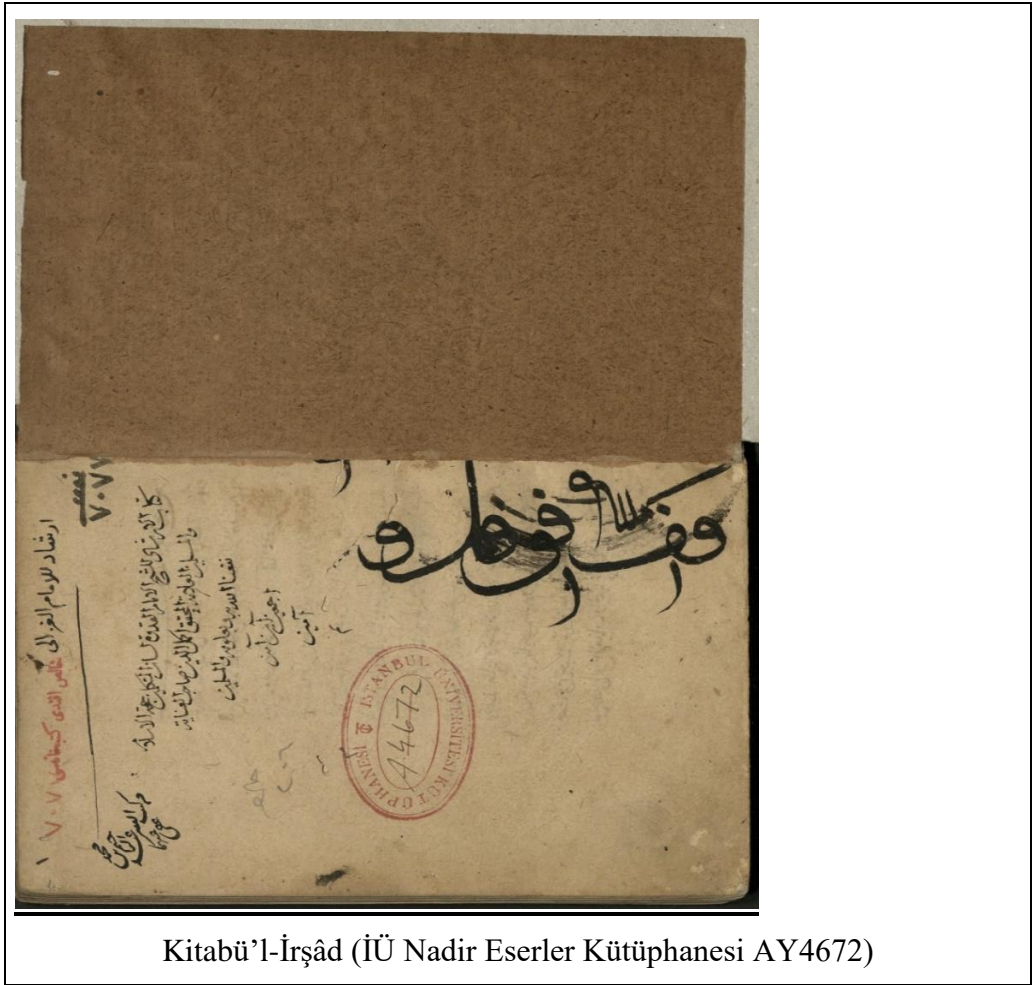
1. Mehmed Halis Efendi'ye ait kitaplar şu anda kütüphaneniz koleksiyonunda yer almakta mıdır?
2. Kitapların demirbaş kayıtlarında Mehmed Halis Efendi'ye ait olduklarına dair kayıt/bibliyografik bilgi yer almakta mıdır?
3. Kütüphanenize satın alınan koleksiyonlarda Mehmed Halis Efendi'ye ait kaç eser yer almaktadır?
4. Varsa bu kitapların iç kapaklarında, sırtında veya deffelerinde Mehmed Halis Efendi'ye ait olduğunu gösterir ex-libris, mühür, damga, rumuz, etiket veya temellük/mülkiyet kaydı yer almakta mıdır?

5. Eğer kitaplar üzerinde 4. sorudaki ibareler yer alıyorsa bunlardan fotoğraf ve/veya fotokopi alma olanağım var mıdır?

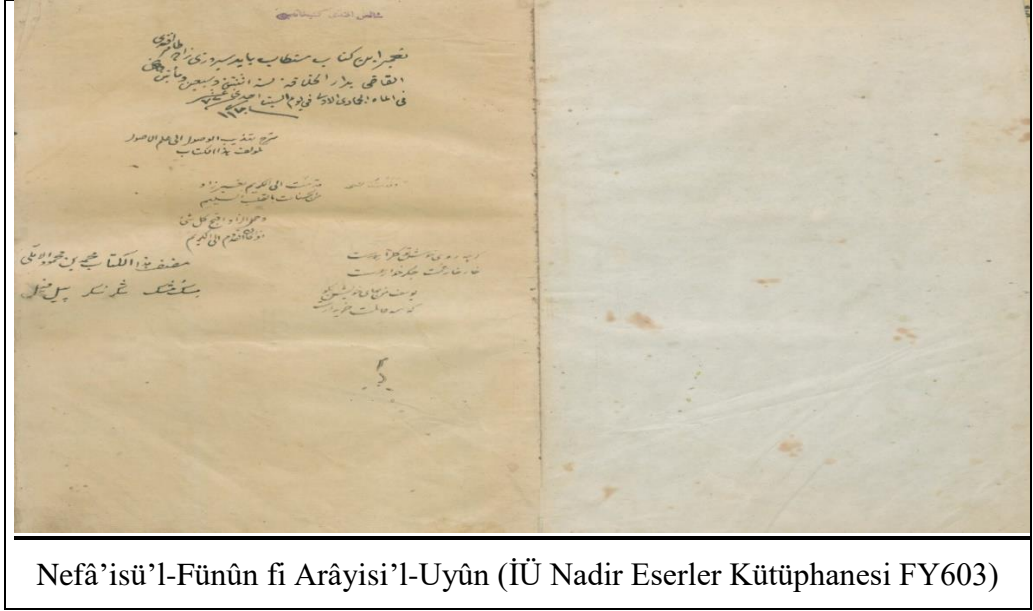
6. Eğer kütüphaneniz koleksiyonlarında yer alıp daha sonraki süreçte farklı bir kütüphaneye/kuruma devredildi ise ne zaman ve hangi kuruma/kurumlara gönderilmiştir?

Bilgilerinize saygılarımla arz ederim.

EK-2/3

Kitab'ül-İrşâd (İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi AY4672)

Nefâ'isü'l-Fünûn fi Arâyisi'l-Uyûn (İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi FY603)

EK-4

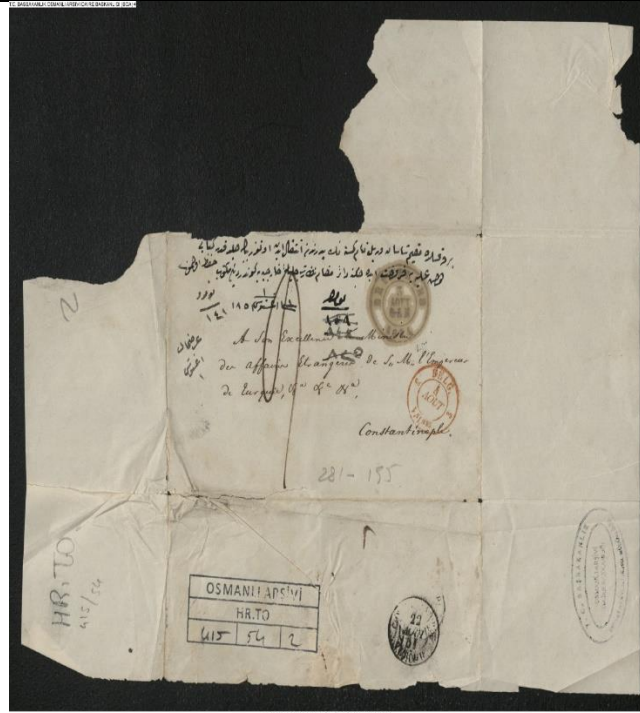
Sayın Yetkili,

Sürdürmekte olduğum son dönem Osmanlı özel kütüphane ve koleksiyonların satın alınması konulu makale çalışmama katkı yapabileceğini düşündüğüm ancak yaptığım araştırmalar sonucunda net bilgilere erişemediğim bir konu hakkında Kurumunuz yetkili birimlerince imkânlar dâhilinde destek rica ediyorum.

Çalışmaya konu satın alınan özel koleksiyonlardan biri de *Stamboul* gazetesi başyazarı ve sanat eleştirmeni Régis Delbeuf (1854-1911) ait olanıdır. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası fonundaki 2 belgeye göre 12 Kasım 1911'de vefat eden Delbeuf'ün “şarkiyat/doğubilim/doğu toplulukları edebiyatı, kültürü, coğrafyası vb.” ile ilgili 1000 cilt civarındaki kitabı, 5 Ağustos 1912'de Meclis-i Vükela kararı ile Maliye Nezareti tarafından 200 lira bedel karşılığında Maarif Nezareti namına satın alınmıştır. Belge ve eklerinde kitapların isimleri, değerleri, hangi kurum için satın alındıkları ve nereye verildikleri ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Régis Delbeuf'ün çalışma alanı, yazdığı kitaplar ve gazete/dergi yazıları kapsamında

söz konusu koleksiyonun “şarkiyat” ile ilgili olanlarının 1886’da Maarif Nezareti’ne bağlanan okulun (Sanayi’-i Nefise Mektebi), 1911’de kurulan ve aynı yıl hazırlanan okul talimatnamesinde de (9. fasıl 43. madde) bahsedilen okul kütüphanenizde/kütüphanelerinizde olma olasılığı yüksektir.

Sizden kütüphanenizde/kütüphanelerinizde Régis Delbeuf’e ait kitapların mevcut olup olmadığı, varsa demirbaş defterlerinde hangi kitapların olduğu, kaç tane oldukları ve kitapların içinde Régis Delbeuf’e ait ex-libris, mühür, damga, remiz/rumuz, etiket veya mülkiyet kaydı olup olmadığının, var ise bu bilgileri alabilmem için nasıl bir yol önerdiğinizi tarafıma bildirilmesini rica ederim.

HR.TO.00415.00054.002

Belge-1

Belge-2/1 ve 2/2'nin transliterasyonu ve tercümesi:

Bruxelles, le 1er Août 1851

Monsieur le Ministre

Propriétaire de l'une des Bibliothèques les plus volumineuses et les plus précieuses de l'Europe, J'ai pris, il y a quinze jours environ, la liberté respectueuse d'offrir à votre auguste souverain de la céder à son Gouvernement pour en faire une bibliothèque publique à Constantinople.

Ma bibliothèque contient plus de 300,000 volumes, ouvrages de choix réunis par mon beau père, l'un des bibliophiles les plus avantageusement connus de la Belgique.

Si le gouvernement de sa hauteesse veut faire dans ma bibliothèque un choix de 150,000 volumes, je les lui laisserai pour la somme de 225,000 francs. Je suis prêt à fournir la preuve que parmi ces volumes il y en a plus de 20,000 valant 10 à 15 francs chacun. Mais si je fais un aussi grand sacrifice, c'est que je tiens avant tout, dans l'intérêt de la mémoire de mon père, à conserver intacte la bibliothèque qu'il a formée.

Les journaux belges ayant annoncé dernièrement, que sa hauteesse le sultan avait le projet de fonder des bibliothèques publiques dans ses États, j'ai cru bien faire en écrivant à sa hauteesse et à Votre excellence.

Permettez-moi d'espérer, Monsieur le Ministre, que vous daignerez m'honorer d'une réponse et me faire connaître s'il vous convient d'envoyer une personne capable en Belgique pour traiter au nom de votre gouvernement, si elle reconnaît que le prix que je demande est de beaucoup inférieur à la valeur de l'objet dont j'offre de faire la cession.

Je n'ai point fait jusqu'ici de catalogue parce que ce travail doit me coûter plus de 25,000 francs. Je puis seulement donner l'assurance que je possède tous les livres qu'il faut pour fonder une bonne bibliothèque publique et que l'occasion que j'offre ne se représentera peut être plus jamais!

Si votre réponse devait être affirmative - Elle devrait, pour arriver en temps utile, m'être adressée sans retard - car, de toutes parts, on me conseille de la vendre publiquement que j'en obtiendrais une plus grande somme.

Je suis, avec le plus profond respect

Votre très humble serviteur

Janssens - Verbeyst

166 rue terre neuve

Brüksel, 1 Ağustos 1851

Sayın Bakan

Avrupa'nın en büyük ve en değerli kütüphanelerinden birinin sahibi olan ben yaklaşık 2 hafta önce İstanbul'da hükümetin desteği ile bir halk kütüphanesi oluşturmak için yüce hükümdarlığınızdan saygın teklifinizi aldım.

Kütüphanemde, 300.000'den fazla cilt, üvey babam tarafından toplanan ve Belçika'nın en avantajlı olarak bilinen bibliyofillerinden biri olan seçkin eserler mevcuttur.

Yüce hükümetiniz, 150.000 ciltlik kütüphanemden bir seçim yapmak istiyorsa, bunları toplamda 225.000 Frank'a bırakacağım. Bu ciltler arasında her biri 10 ila 15 Frank değerinde 20.000'den fazla eser olduğunu kanıtlamaya hazırım. Ama eğer böyle büyük bir fedakarlık yaparsam, her şeyden önce babamın hatırası için kendisinin oluşturduğu kütüphaneyi sağlam tutmak istiyorum.

Belçika gazeteleri son zamanlarda Sultan'ın devletlerinde halk kütüphaneleri kurma projesine sahip olduğunu açıkladıktan sonra, Ekselanslarına yazarak iyi yaptığımı düşündüm.

Bakanım, eğer istediğim fiyatın satmayı teklif ettiğim nesnenin değerinden çok daha düşük olduğunu fark ederseniz, bir cevapla beni onurlandırmaya tenezzül edeceğinizi ümit eder ve hükümet adına anlaşmak için Belçika'ya yetenekli bir kişi göndermenin size uygun olup olmayacağını bilmeme izin veriniz.

Şimdiye kadar bir katalog yapmadım çünkü bu iş bana 25.000 Frank'tan daha pahalıya mal olacaktı. Sadece iyi bir halk kütüphanesi kurmak için ihtiyacım olan tüm kitaplara sahip olduğuma ve sunduğum fırsatın bir daha asla ortaya çıkmayacağına dair güvence verebilirim!

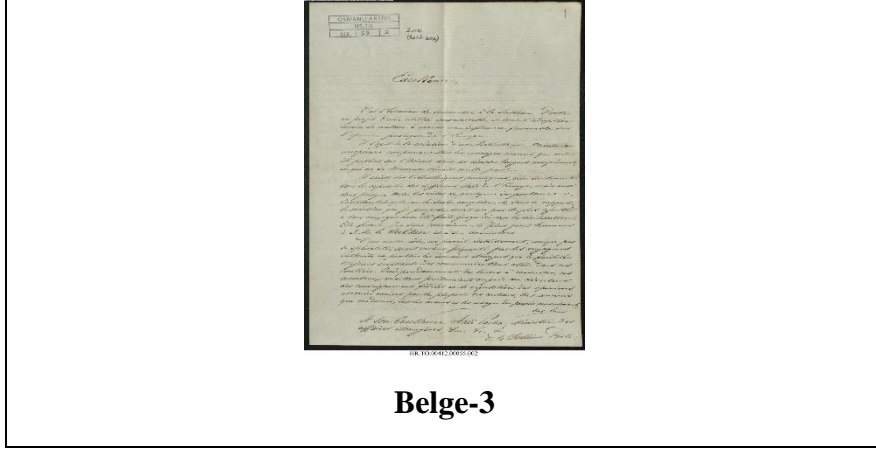
Cevabınız olumlu ise uygun bir zamanda gelmek için gecikmeden cevap verilmeli çünkü halka açık bir şekilde satmamın daha kazançlı olacağı bana önerilmektedir.

Derin saygılarımla

Mütevazı hizmetkarınız

Janssens - Verbeyst

166 rue terre neuve

Belge-3

Belge-3'ün transliterasyonu ve tercümesi:

Excellence,

J'ai l'honneur de soumettre à la Sublime Porte un parfait l'une utilité incontestable et sont l'aversion serait de nature à exercer une influence favorable sur l'opinion publique de l'Europe.

Il s'agit de la créations d'une Bibliothèque Orientale Européenne comprenant tous les ouvrages connus qui ont été publiés sur l'Orient dans diverses langues européennes et qui ne se trouvent réunis nulle part.

Il existe des bibliothèques publiques, avec seulement dans les capitales des différents pays de l'Europe, mais aussi dans presque toutes les villes de quelque importance. Constantinople est la seule exception, et, sous ce rapport, la création que je prépare serait un par de plus ajouté à tout coup qui aux été faite jusqu'ici vers la civilisation. Elle ferait, j'en suis convaincue, le plus grand honneur à le Sultan à des ministres.

D'un autre côté, un pareil établissement, unique par la spécialité, serait surtout péquiste par les voyageurs instruits et par tous les écrivains étrangers que la facilite toujours croissante des communications allure dans eux contrée. Indépendamment des livres a consultes, ces nombreuses écritures puiseraient auprès de directeur des renseignement fidèles et la réputation des opinions erronées émises par la plupart des auteurs, tout anciens que modernes, sur les mœurs les voyages du peuples musulmans sur là.

A Son Excellence Ministre des affaires étrangères,

A la Sublime Porte

Ekselansları,

Yüce Babialı'ye mükemmel ve tartışılmaz bir hizmet sunmaktan onur duyuyorum ve bu Avrupa kamuoyu üzerinde olumlu bir etki yaratacaktır.

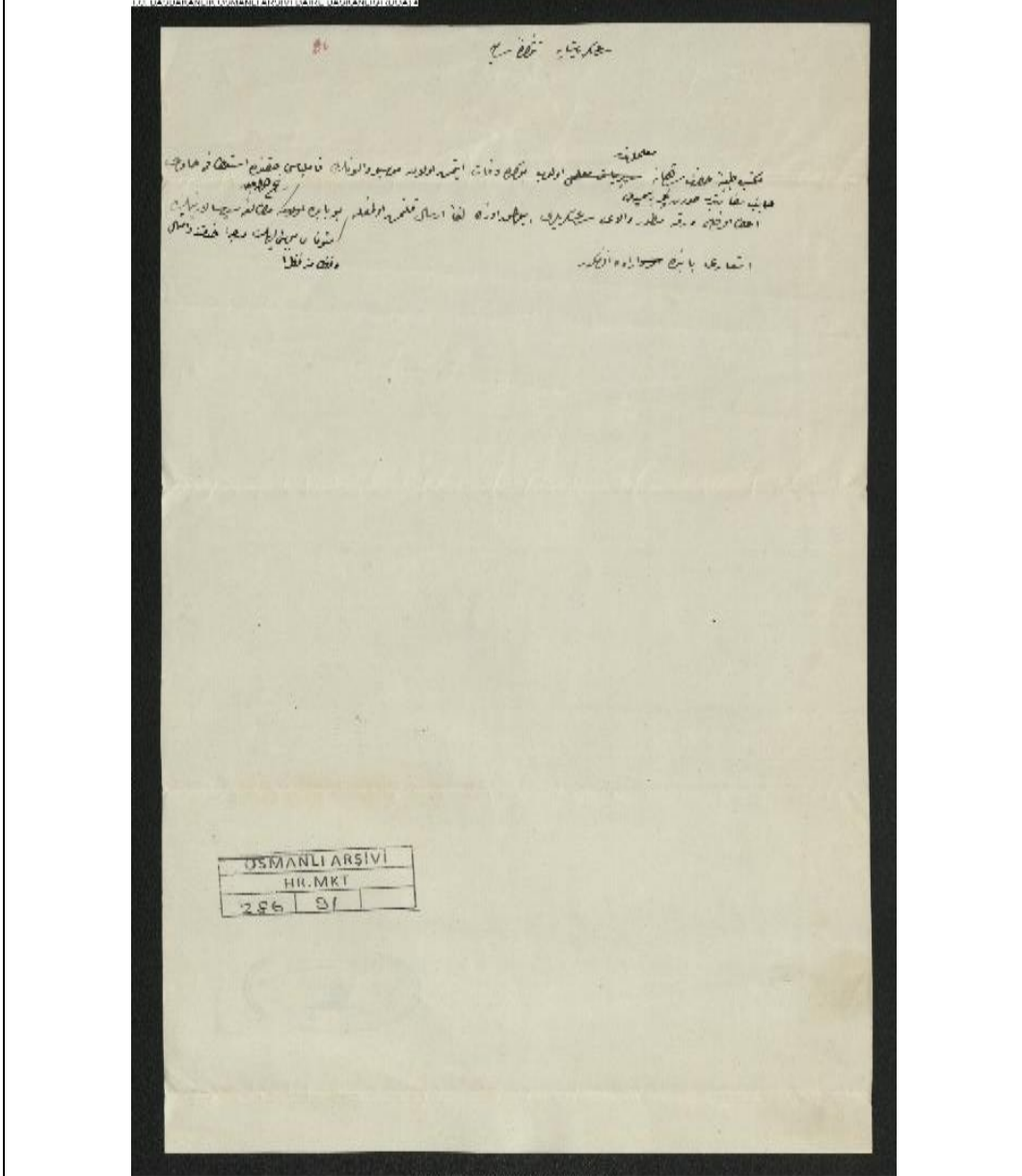
Bu, çeşitli Avrupa dillerinde yayınlanan ve hiçbir yerde bulunmayan bilinen tüm eserleri içeren bir Doğu Avrupa Kütüphanesi'nin oluşturulması ile alakalıdır.

Sadece Avrupa'nın farklı ülkelerinin başkentlerinde değil, hemen hemen tüm şehirlerde önem arz eden halk kütüphaneleri mevcuttur. Bunlar arasında [halk kütüphanesi olmayan] tek istisna İstanbul'dur, bu bakımdan, hazırladığım kreasyon/tasarım, medeniyete şimdiye kadar yapılan katkılara bir hizmet daha sunacaktır. Bunun, padişahın bakanlara sağlayacağı en büyük onur olduğuna inanıyorum.

Öte yandan, uzmanlığa özgü böyle bir kurum, özellikle eğitilmiş gezginler ve tüm yabancı yazarlar arasında giderek artan iletişim kolaylığı sağlayarak popüler olacaktır. Danışma kaynaklarından farklı olarak, bu sayısız eserler Doğu'ya yapılan seyahatlerde Müslüman halkların gelenekleri hakkında antik ve modern dönem yazarlarının hatalı/önyargılı görüşlerinin değişmesine de fayda sağlayacaktır.

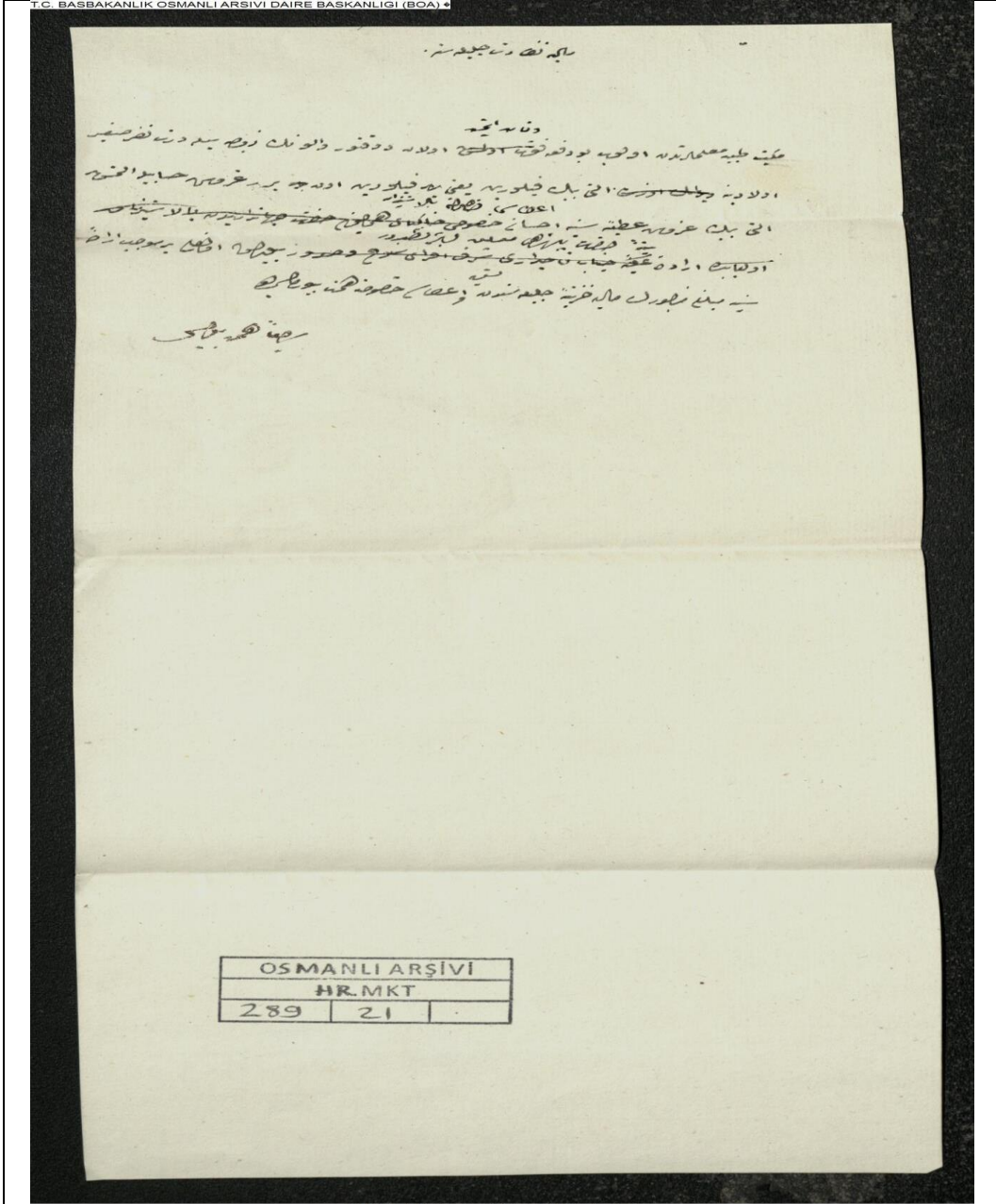
Ekselansları Dışişleri Bakanı'na

Yüce Babıali'ye

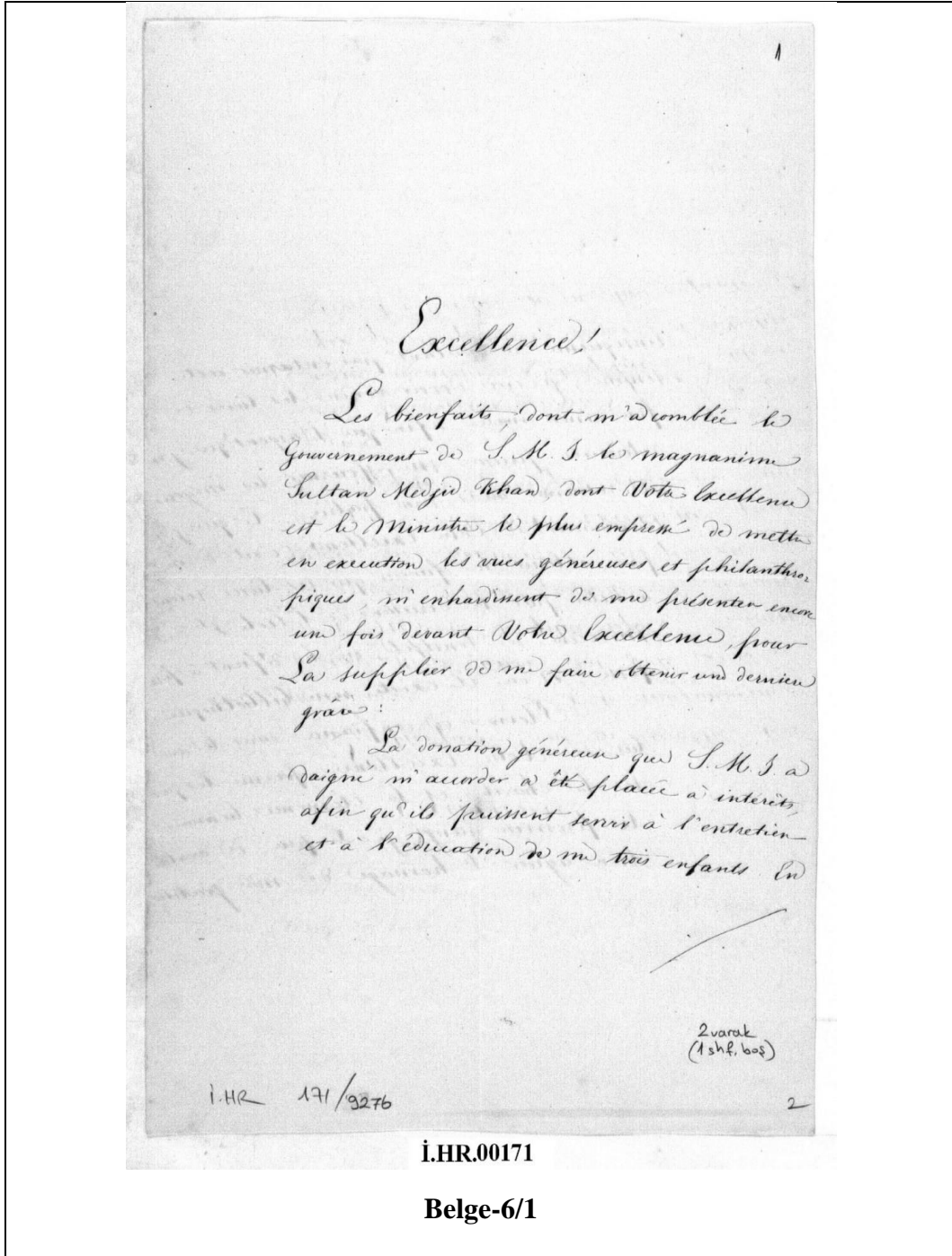
IIR.MKT.00286.00091.001

Belge-4

HR.MKT.00289.00021.001

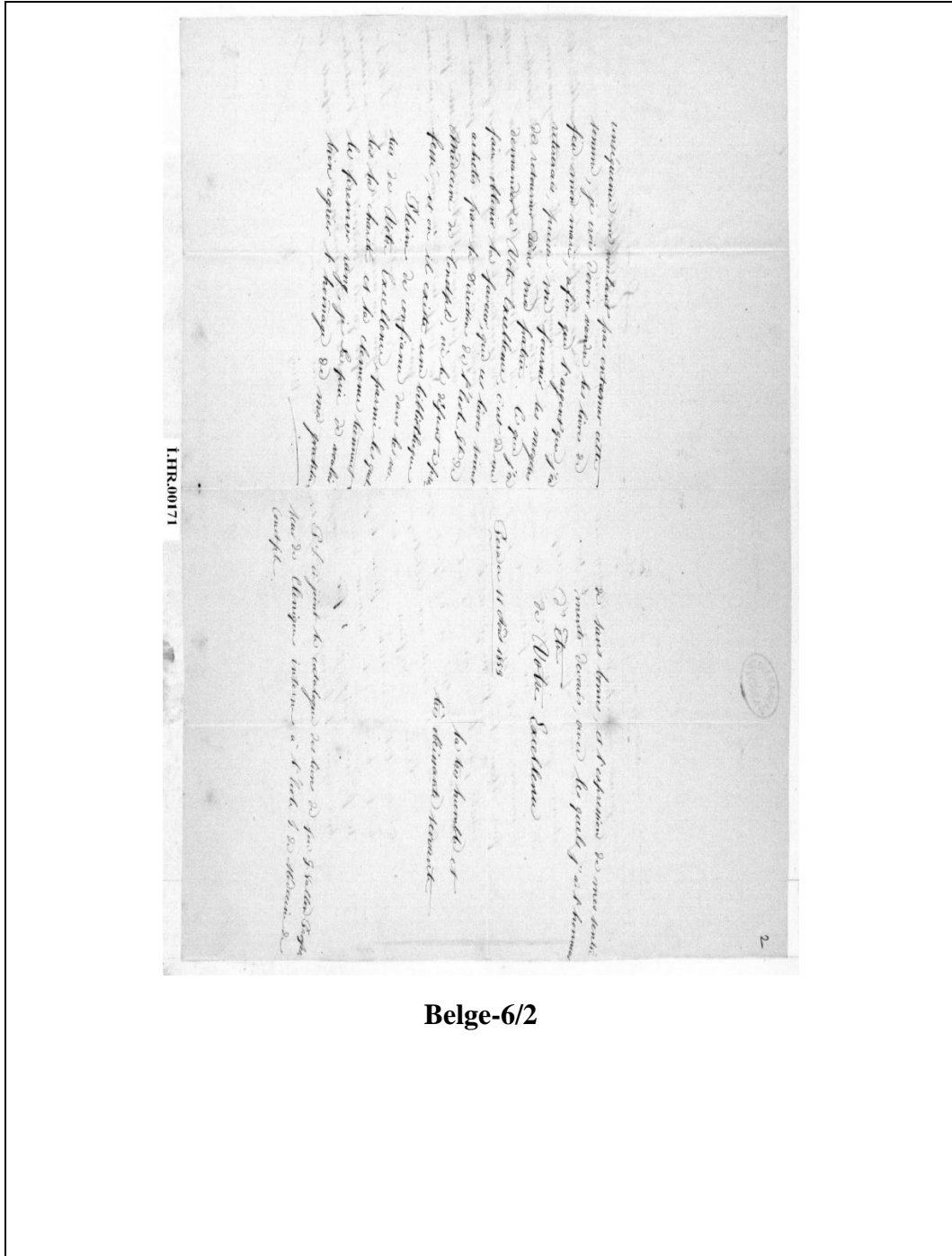
Belge-5

i.H.R.00171

Belge-6/1

Belge-6/2

Belge-6/1 ve 6/2'nin transliterasyonu ve tercümesi:

Excellence,

Les bienfaits dont m'a comblée le Gouvernement de S.M.S. le magnanime Sultan Medjid Khan, dont votre Excellence est le Ministre le plus empressé de mettre en exécution les vues généreuses et philanthropiques, m'enhardissent de me présenter encore un fois devant votre Excellence pour la supplier de m faire obtenir une dernier grâce:

La donation généreuse que S.M.S. a daigné m'accorder a été placé à intérêts afin qu'ils puissent servir à l'entretien et à l'éducation de mes trois enfants.

En conséquence ne voulant pas entamer cette somme, je crois devoir vendre les livres de feu mon mari, afin que l'argent qui j'en retirerais puisse me fournir les moyens de retourner dans ma patrie. Ce que j'ose demander à votre Excellence, c'est de me faire obtenir sa faveur, que ces livres soient achetés par la direction de l'école Gle de médecine de Constantinople, où le défunt a professé, et où il existe une bibliothèque.

Pleine de confiance dans les vertus de Votre Excellence, parmi les quelles la charité et la clémence tiennent le premier rang, je la prie de vouloir bien agréer l'hommage de ma gratitude sans bornes et l'expression de mes sentiments dévoués avec les quels J'ai l'honneur d'être,

De votre Excellence

Pera a 11 Août 1859

La très humble et très obéissante servante

P.S.: Ci-joint le catalogue des livres de feu G. Vallon pour les cliniques internes de l'école S de médecine de Constantinople

Ekselansları,

Cömert ve hayırsever görüşleri uygulamaya çok hevesli olan bağışlayıcı Sultan [Adbül]Mecid Han Hükümetinin sağladığı faydalar/kolaylıklar, Ekselanslarına son bir af dilemek ve yalvarmak için kendimi size anlatma cesareti verdi.

S.M.S.'nin [Sultan Abdülmecid] cömert bağışları üç çocuğumun bakımı ve eğitimi için kullanılabilmelerini sağlamak için bende ilgi uyandırdı.

Sonuç olarak, bu meblağ ile başlamak istemediğimden, kocamın kitaplarını satmam gerektiğine inanıyorum, böylece ondan alacağım para bana vatanıma geri dönme imkanı sağlayabilir. Ekselanslarına istirham etme cesaretini göstereceğim şey, bu kitapların, merhumun [G. F. Vallon] meslek sahibi olduğu ve bir kütüphanesinin olduğu Konstantinopolis [İstanbul] Gle Tıp Okulu tarafından [Mekteb-i Tıbbiye'i Şahane] satın alınması olacaktır.

Hayırseverliğin ve merhametin en fazlasına sahip olan Ekselansları'nın erdemlerine güvenen, sınırsız minnettarlığımın ve kendisiyle olan bağlı duygularımın saygısını kabul etmenizi rica ediyorum.

Pera 11 Ağustos 1859

Ekselanslarının en itaatkar ve en alçakgönüllü hizmetçisi olmaktan onur duyurum

Not: İstanbul'daki (S) Tıp Fakültesi iç klinikleri için G. Vallon'un kitaplarının kataloğu eklenmiştir.

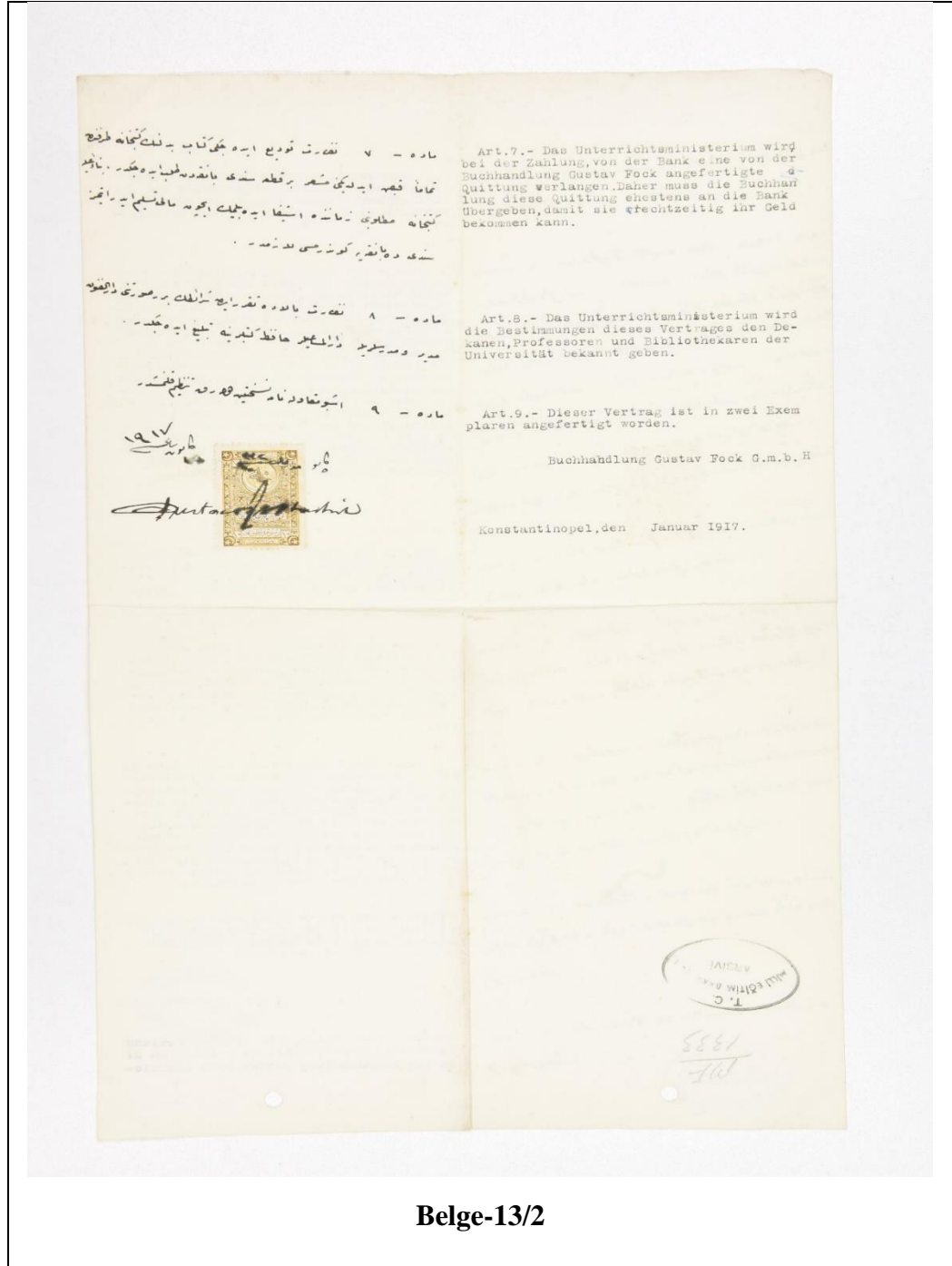

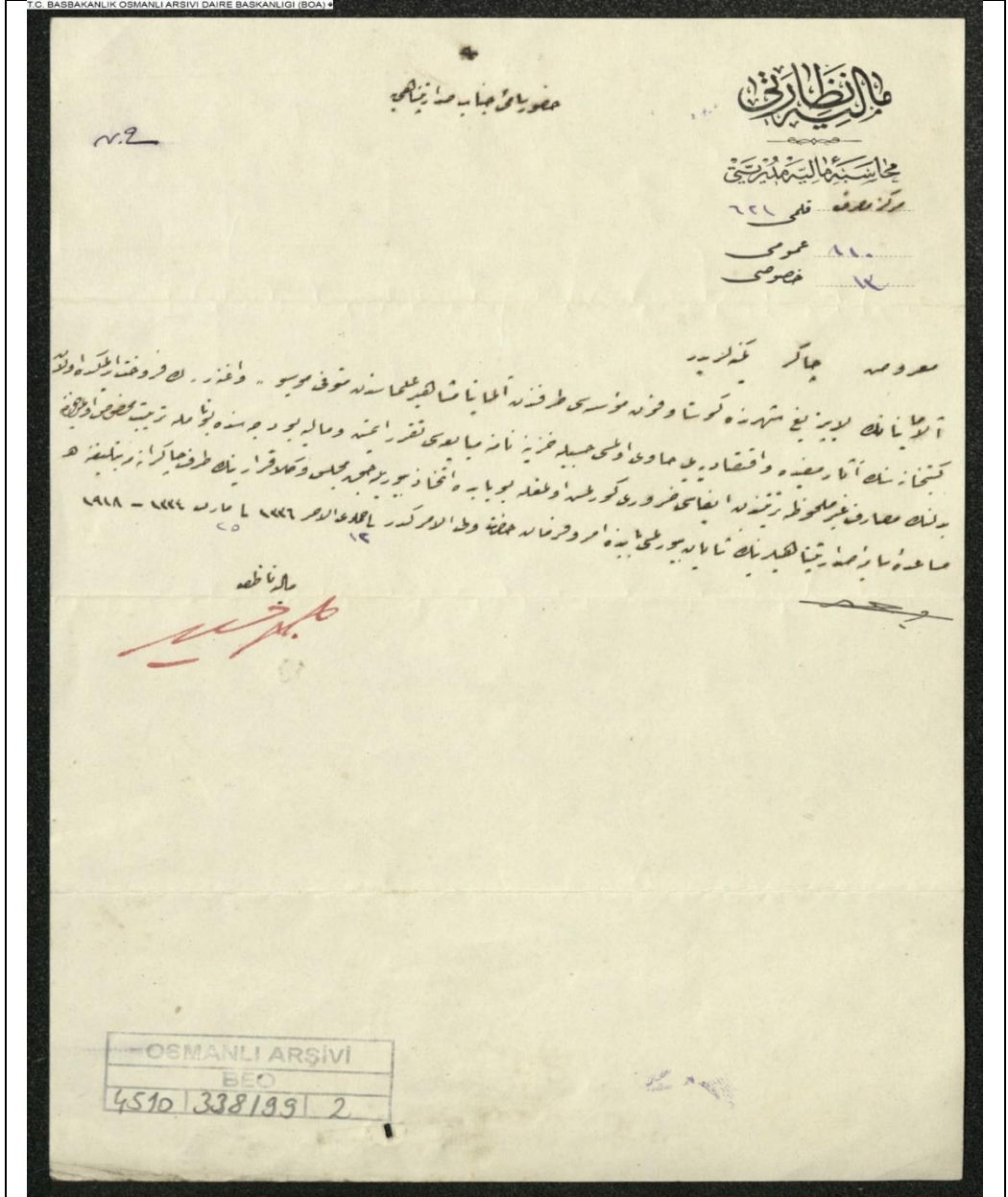

Belge-13/2

BEO.004510.338199.002

Belge-14

157

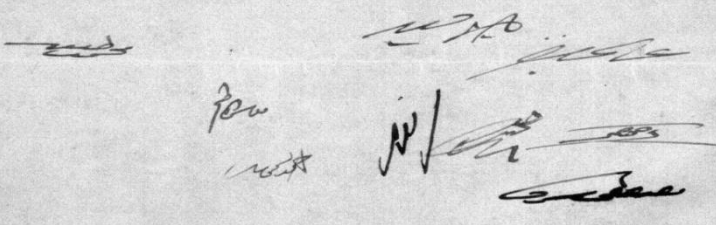
تاریخ	تاریخ اولندی دوازه	مجلس وزراء مذاکره مخصوص ضبط نامه	تاریخ	
۱۵۷	۱۵۷		۲۱ حاد کلاوه	۲۵۸

خلاصه مالی

آلمانلی دیویرلیق شهنشاه کورسا و فرید مؤسسسی طرفنده آلمانیا ساجهها سندنه ترقی مسیو « واندر » فرودت ایکنده اوقون آمار مقیده واقعه اوردی حامی اوقسی هیو خیز نامه سایدسی تقرار ایدنه کتنامه سی طرفه مایه بورجه سنده ترتیب خصوصی اوقمار بقنده معارف خیمه اولور ترتیبده سوسه ساسیتنا اوقی تضره مایه نفعه ستنه « مارشلیک » تاغیلور « ۱۴ » نومردلی کنده اوقونده .

قراری

شماره نفلات مناسب کورسینجه تکزه جوی اید ایلایه سکر قنده .

MV. 211/157

MV.00211

Belge-15

HARF İNKILABI VE MİLLET MEKTEPLERİ: EDİRNE ÖRNEĞİ (1928-1935)

THE ALPHABET REFORM AND THE NATION SCHOOLS: THE CASE OF EDİRNE (1928-1935)

Fatih ÖZEN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.04.2021

Kabul: 20.09.2021

Article Info

Received: Apr. 02,2021

Accepted: Sep. 20,2021

Özet

Tanzimat döneminden Harf İnkılabına kadar alfabeye ilgili süregelen tartışmalar, Harf İnkılabından sonra açılan Millet Mektepleri ve bu gelişmelerin 1928-1935 yılları arasında Edirne özelindeki etkileri bu makalenin konusudur. Yeni harflere geçilme süreci Türkiye genelinde olduğu gibi Edirne’de de gündemin önemli konuları arasında yer almıştır. Yerel gazeteler logolarını yeni ve eski harflerle yazılmış şekilde kullanmaya başlamış, açılan kurslara/Millet Mekteplerine ilişkin teşvik edici bilgilendirmeler yapmıştır. Kamu kurum ve kuruluşları da hızlıca yeni harflere uyum sağlamaya çalışmıştır. Edirne’de Millet Mekteplerinin faaliyet gösterdiği ilk dönemlerde kurslara yoğun bir katılım olmuştur. Ancak daha sonraki yıllarda açılan dersane sayısında düşüş gözlemlenmiştir. Bununla birlikte Millet Mektepleri, Edirne’deki okuryazarlık oranının artmasında önemli bir rol oynamıştır. Çalışmada yurt dışında yapılan bir inkılabın yerel boyuttaki uygulama aşamaları ve karşılaşılan problemlerin ele alınması hedeflenmiştir. Arşiv belgeleri, istatistik raporları ve Edirne’de yayımlanan süreli yayınlar bu araştırmada temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Harf İnkılabı, Millet Mektepleri, Alfabe, Atatürk

Abstract

The ongoing debates about the alphabet from the Tanzimat period to the Alphabet Reform, the Nation Schools (Millet Mektepleri), opened after the Alphabet Reform and the effects of these developments in Edirne between 1928 and 1935 are the topics of this article.

---

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, fatih.ozen@hbv.edu.tr

The period of the using of newly adopted alphabet was among the key issues of agenda in Edirne as well as in Turkey' general. Local newspapers started to use their logos with new and old letters and provided encouraging information about the courses/Nation Schools. Public institutions and organizations have also tried to adapt to the new letters quickly.

In Edirne, there was an intense participation in the courses in the early periods of Nation Schools. But a decrease in the number of courses was observed in later years. However, the Nation Schools played an important role in the increase in the rate of literacy in Edirne.

In this study, it is aimed to deal with the application process and the problems encountered at the local level of a national reform. Archival documents, statistical reports and periodicals published in Edirne are used as the main source in this research.

Keywords: *Edirne, Alphabet Reform, Nation Schools, Alphabet, Atatürk*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Arap harfleriyle baskı yapan ilk matbaa 18. yüzyılda, Avrupa'daki modern matbaadan yaklaşık üç yüzyıl sonra kurulabildi. Buna paralel olarak 1800'lü yılların başlarında Türk/Müslüman toplumu, askerî ihtiyaçları karşılamak için açılan okullar haricinde, modern okullardan yoksundu. Tanzimat döneminden itibaren eğitim, askerî alanın dışına yayılmaya başladı¹.

19. yüzyılda ortaya çıkan bir diğer yeni gelişme gazetelerdi. Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki topraklarda yayımlanan ilk Arapça-Türkçe gazete 1828 yılında Mısır'da yayın hayatına başlayan Vakâyi-i Mısriyye idi. İstanbul merkezli yayımlanmaya başlayan ilk Türkçe gazete ise 1831 tarihli Takvim-i Vakâyi oldu. Devletin resmî sözcüsü hüviyetinde olan gazete Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice, Bulgarca ve Fransızca gibi dillerde de yayımlanıyordu. Takvim-i Vakâyi'nin ardından 1840 yılında Ceride-i Havadis ve 1860 yılında ise Tercüman-ı Ahvâl gazeteleri yayımlanmaya başladı². 1860 yılından sonra gazete ve dergilerin sayısında artış görüldü. Bu artış II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte oldukça yüksek seviyelere ulaştı. 1908'in ortalarından Mondros Mütarekesi'ne kadar süren yaklaşık on yıllık

¹ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 465-472.

² Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 69-76.

bir zaman diliminde bini aşkın süreli yayın faaliyet gösterdi³. Bu artışa karşın Türk/Müslüman toplumu arasında okuma-yazma bilenlerin sayısının az olmasından dolayı, gazetelerin kitleleşmesi sağlanamadı.

Arap harflerinin öğrenilmesindeki zorluk, Türk/Müslüman toplumunda okuryazarlık oranının düşük olmasının nedenlerinden biri olarak görüldü; modernleşme çabalarıyla paralel bir şekilde Tanzimat döneminden itibaren harflerin durumu tartışıldı. 19. yüzyılın önemli devlet adamlarından Ahmed Cevdet Paşa, *Kavaid-i Osmaniye* adlı eserinde Türkçede olup da Arap harfleriyle gösterilemeyen sesler için bir çözüm bulunması gerektiğini ifade etti. Başkanlığını yaptığı Encümen-i Danişte bu hususta kimi kararlar alınmasını sağladı⁴. 19. yüzyılın ikinci yarısında Maarif Nazırlığı da dâhil olmak üzere birçok önemli görevde bulunan Münif Paşa, 1868 tarihli bir konferansında Latin harflerinin kolaylıkla okunup yazılmasındaki faydaları açıkladı. Mevcut harflerin munfasıl -yani ayrı ayrı- yazılmasını tercih ettiğini belirtti⁵. Bu dönemde genellikle Arap harflerine karşı sert bir muhalefet yapılamadı. Örneğin dönemin aydınlarından Namık Kemal, Arap alfabesinin Türk diline yeterince uygun olmadığını kabul etmekle birlikte “*Arap harflerinin kaldırılması[nın] Müslümanlığın kaldırılması*” ile eşdeğer olduğunu ileri sürdü⁶. Bu dönemin bir başka önemli ismi Ali Suavi, harflerin ıslah edilmesini savundu⁷. Dönemin aydınları bu şekilde görüş belirtirken, II. Abdülhamid ise Latin harflerinin alınmasıyla halkın daha kolay bir şekilde okuma-yazma öğrenebileceğini düşünüyordu⁸. Bununla beraber Sultan düşüncesini fiiliyata geçirecek bir adım atmadı.

II. Meşrutiyet döneminde harflerin durumuyla ilgili çeşitli gelişmeler yaşandı. 1909 yılında Maarif Nezareti bünyesinde İmla Komisyonu oluşturuldu. 1911 yılında ise Rezaizade Mahmut Ekrem Bey öncülüğünde İslâh-ı Hurûf Cemiyeti kuruldu⁹. Bu yıllarda Latin harflerinin alınmasını açıkça savunan aydınlar da oldu. Gazeteci-yazar ve fikir adamı Celal Nuri

³ Bülent Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt :1, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 116.

⁴ Hüseyin Yorulmaz, (yay.haz.), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi. İstanbul 1995, s. 10.

⁵ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, AKDITYK Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 2009, s. 17-18.

⁶ Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dil Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 319.

⁷ Ülkütaşır, *a.g.e.*, s. 21.

⁸ Karal, *a.g.m.*, s. 319.

⁹ Mustafa Albayrak, “Yeni Türk Harfleri’nin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mektepleri’nin Açılması (1862-1928)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:4, 1989, s. 475.

Bey, 1912 yılında yayımladığı bir kitabında, Arap harflerinin Arap ve İbrani dilleri için uygun olduğunu belirtti. Arap harflerinin yerine evrensel bir niteliğe sahip olan Latin harflerinin alınmasını önerdi¹⁰. Dönemin önemli simalarından Hüseyin Cahit, Kılıçzade Hakkı ve Abdullah Cevdet beyler de Latin harflerinin eğitimin yaygınlaştırılmasına katkı sağlayacağını savunuyorlardı¹¹.

II. Meşrutiyet döneminde alfabe meselesi hakkında adım atılarak Enver Paşa'nın öncülüğünde bir ıslahat girişimi gerçekleştirildi. Harbiye Nezareti yazışmalarında harflerin ayrı ayrı yazılmasına ve sessiz harflerin arasında sesli harflerin kullanılmasına başlandı. "Enver Paşa yazısı", "Ordu elifbası" gibi isimlerle anılan bu uygulamadan, savaş esnasında işleri yavaşlattığı için vazgeçildi¹².

Mustafa Kemal Paşa, 1918 yılında Ruşen Eşref Bey'le bir konuşmasında Enver Paşa'nın girişimini, iyi niyetli olmasına karşın yanlış zamanda uygulamaya konulduğunu ve arkasında durulmadığını ifade ederek eleştirdi¹³. Erzurum Kongresi'nin toplandığı günlerde Mustafa Kemal Paşa, Mazhar Müfit Bey'in aktardığına göre Harf İnkılabının gerekliliğinden de bahsetti¹⁴.

Alfabe meselesi Millî Mücadele'nin kazanılmasının hemen ardından yeniden gündeme getirildi. 12 Eylül 1922'de Hüseyin Cahit Bey'in niçin Latin harflerine geçilmediğine ilişkin sorusuna, Gazi Mustafa Kemal Paşa "zamanı daha gelmemiştir" yanıtını verdi. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde de harflerin durumundan söz edildi. Burada Latin harflerine geçişle ilgili bir önerge verildi; fakat bu önerge genel toplantıda okunmayarak reddedildi. Kongreye başkanlık yapan Kazım Karabekir Paşa birkaç gün sonra verdiği bir demeçte, Latin harflerine geçildiği takdirde Avrupalıların İslam dünyasına karşı, Türklerin Hıristiyan olduğu propagandasını yapmaya başlayacaklarını ileri sürdü¹⁵.

Cumhuriyet'in ilanının ardından, 1924 yılında Mecliste Maarif Vekâleti bütçesi görüşülürken alfabe meselesinin de üzerinde duruldu. Saraçoğlu Şükrü Bey, eğitim için büyük fedakârlıklar yapılmasına karşın halkın okuma-yazma

¹⁰ Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1992, s. 48-49.

¹¹ Yasemin Doğaner, "Elifba'dan Alfabe: Yeni Türk Harfleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2005, s. 29.

¹² Şimşir, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹³ Ruşen Eşref Üneydin, *Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hatıralar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954, s. 28-29.

¹⁴ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt:1, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1997, s. 131.

¹⁵ Ülkütaşır, *a.g.e.*, s. 42-44.

bilmemesinin, Arap harflerinin Türkçeye uygun olmamasından kaynaklandığını belirtti¹⁶. 1927 yılında açılan Halk Dershanelerinin durumu Saraçoğlu Şükrü Bey'in dediklerini destekler nitelikteydi. 1927-1928 öğretim yılında faaliyete geçen 3.304 halk dersliğinde toplam 64.302 vatandaş eğitim gördü. Bu netice, Arap alfabesiyle yapılan halk eğitiminden istenilenin alınmadığını gösteriyordu¹⁷.

Yeni Türk Alfabesinin Kabulü

1920'li yılların ikinci yarısından itibaren Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa kimi yazışmalarında Latin harflerini tercih etmeye başladı. Örneğin 1926 yılında İran Şahı Rıza Pehlevi'ye çektiği tebrik telgrafında Latin harflerini kullandı¹⁸. Başvekil İsmet Paşa ise Harf İnkılabı hususunda ihtiyatlı bir tavra sahipti. "Enver Paşa yazısı"nın uygulama safhasına yakından tanıklık eden ve işleyişin zorluğunu gören İsmet Paşa'nın, değişime karşı olmamasına rağmen, bazı hususlarda çekinceleri vardı. Devlet muamelesinin bozulacağından ve kültür hayatının olumsuz etkileneceğinden endişe duyuyordu¹⁹.

1926 yılında Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, Latin harflerinin doğrudan doğruya devletin siyasi meselesi olduğunu belirtti²⁰. Aynı yıl posta pullarına Latin harfleriyle "Türk Postaları" yazılarak resmî bir adım atılmış oldu. 1927 yılında ise bir denizaltının isimlendirilmesinde Latin harfleriyle "Birindji- İn-Uni"(Birinci İnönü) ibaresi kullanıldı²¹. 1927 yılının Ağustos ayında TBMM Başkan Yardımcısı Hasan Bey, Latin alfabesinin alınmasının uygun olacağını açıkladı. Adliye Vekili Mahmut Esat Bey de Ocak 1928'de yaptığı bir konuşmada Latin alfabesinin alınmasını istediğini belirtti²². İsmet Paşa'nın endişeleri de zamanla azaldı ve inkılabın tatbikine bir engel kalmadı.

20 Mayıs 1928 tarihinde, Harf İnkılabının öncülü olarak nitelendirilebilecek

¹⁶ Cemal Avcı, "Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri", *Mediterranean Journal of Humanities*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2013, s. 46.

¹⁷ Gönül Türkan Demir-Emine Altunay Şam, "Millet Mekteplerinin Fikri Temelini Oluşturan Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi Üzerine Bir İnceleme", *ASOS Journal*, Sayı: 49, 2017, s. 339.

¹⁸ Telgraf "İRAN SCHAHI AALA HAZRETT RIZA KHAN PEHLEVI HAZRETLINEH" başlığını taşıyor ve "GHAZI MOUSTAFA KEMAL" imzasıyla bitiyordu. Bkz. Şimşir, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁹ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi. Ankara 2018, s. 483-485.

²⁰ Sadık Sarısaman, "Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar Örneği)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2006, s. 100.

²¹ İbrahim Bozkurt-Birgül Bozkurt, "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 18, 2009, s. 121.

²² Avcı, *a.g.m.*, s. 48-49.

bir değişlikle, uluslararası rakamlar kabul edildi²³. Hemen ardından alfabe değişimini sağlamak amacıyla bir Dil Encümeni kuruldu. Gazi Mustafa Kemal Paşa, çalışmalar esnasında encümen üyelerinden Falih Rıfki Bey'e yeni alfabenin uygulamaya konulması hakkındaki düşüncelerini sordu²⁴:

“— Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Teklif sahiplerine göre ilk devirleri iki yazı bir arada öğretilecektir... Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedricî bazı usuller düşünölmüştür.

Yüzüme baktı:

— Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz, dedi.

Hayli radikal bir inkılapçı iken ben bile yüzüne bakakalmıştım:

—Çocuğum, dedi, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver'in yazısına döner. Hemen terk olunuverir.”

Encümen çalışmalar sonucu, Gazi Mustafa Kemal Paşa ile de istişareler ederek, Türkçeye uygun sesleri karşılayacak Latin harflerini belirledi. Başvekil İsmet Paşa, encümen toplantılarına katıldı ve tespit edilen harflere “Türk Alfabeti” adını verdi²⁵.

Dil Encümeninin bir “Elifba Raporu” yayımlanmasının ardından Gazi Mustafa Kemal Paşa, Harf İnkılabının ilk açıklamasını 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu'nda yaptı²⁶:“Çok işler yapılmıştır, ama bugün yapmaya mecbur olduğumuz son değil, lâkin çok lüzumlu bir iş daha vardır. Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir, her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bir milletin, sosyal bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma-yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmezse bu ayıptır, bundan insan olanların utanması gerekir. (...) En nihayet bir yıl, iki yıl içinde bütün Türk toplumu yeni harfleri öğrenecektir. Milletimiz yazısı ile kafası ile bütün medeniyet âleminin yanında olduğunu gösterecektir.”

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bu açıklamasının ardından hazırlıklar hızlandırıldı ve nihayet 1 Kasım 1928 tarihinde “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun” Mecliste kabul edildi. 3 Kasım'da Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren on bir maddelik bu kanun gereğince; tüm kamu

²³ Resmî Gazete, 28.05.1928.

²⁴ Falih Rıfki Atay, Çankaya, Bateş A.Ş. İstanbul 1980, s. 440.

²⁵ Şimşir, a.g.e., s. 92.

²⁶ Necdet Sakaoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2003, s. 189.

kurum ve kuruluşlarında en geç 1 Ocak 1929'a kadar yeni harflere geçiş yapılacaktır. Fakat bazı evrakların Latin harflerine uyarlanabilmesi için 1 Haziran 1929'a kadar bir mühlet tanınıyordu. Gazete, dergi, ilan, levha ve tabela basım ve yazımının 1 Aralık 1928'den; kitap basımının ise 1 Ocak 1929'dan itibaren yeni harflerle yapılması mecburiydi²⁷. Harf İnkılabı için Maarif Vekili Mustafa Necati Bey büyük çaba sarf etti. Öğretmen okullarının son sınıf öğrencilerine teker teker mektup yazarak kadın-erkek, çiftçi-tüccar, köylü-şehirli, zengin-fakir ayırmadan herkese okuma-yazma öğretilmesini istedi²⁸.

Millet Mekteplerinin Teşkilâtlanması

Harf İnkılabının gerçekleştirilmesi ardından yeni harfleri halk kitlelerine öğretmek amacıyla Millet Mekteplerinin açılmasına karar verildi. Bir talimatname yayımlanarak çalışmaların buna istinaden yapılması istendi. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Millet Mekteplerinin "Başöğretmeni" oldu. 24.11.1928 tarihli talimatnameye göre; Millet Mektepleri "A" ve "B" dershanelerinden oluşmaktaydı. A Dershaneleri, ne Arap ne de Latin harfleriyle okuma-yazma bilen vatandaşlar için dört aylık; B Dershaneleri ise Arap harflerini bilen fakat Latin harflerini bilmeyen vatandaşlar için iki aylık bir süre zarfında öğretim yapacaktı²⁹.

Millet Mektepleri Talimatnamesi ikinci eğitim-öğretim dönemi başlamadan önce güncellendi³⁰. İkinci talimatnamede B Dershanelerinin işlevinde değişiklik yapıldı. Buna göre; A Dershaneleri okuma-yazmayı Arap alfabesiyle bilenlerin ve hiç bilmeyenlerin eğitimini üstlenirken; B Dershanelerinde ise A Dershanelerini bitirmiş ve okuma-yazmayı öğrenmiş olanlara kıraat ve tahrir, hesap bilgisi, yurt bilgisi ve sağlık bilgisi derslerinin verilmesi kararlaştırıldı. Her iki dershanede de dört aylık bir süre zarfında eğitim-öğretim yapılacaktır. Şehir, kasaba ve okulu bulunan köylerde açılan dershaneler *sabit*, okulsuz köylere bir devre için öğretmen gönderme suretiyle açılan dershaneler ise *seyyar* olarak adlandırıldı. Bunların yanı sıra Halk Okuma Odaları ve Köy Yatı Dershaneleri de Millet Mektepleri teşkilâtına

²⁷ *Resmî Gazete*, 03.11.1928.

²⁸ Hidayet Karakuş, "Millet Mektepleri", *Ölümünün 80. Yılında Mustafa Necati ve Cumhuriyet Eğitim Devrimi Sempozyum Bildirileri*, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları. İzmir 2009, s. 154.

²⁹ *Resmî Gazete*, 24.11.1928.

³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 30.18.12, Yer Numarası: 5.48.16. (Bu dipnottan itibaren "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi" kısaltılarak "BCA" şeklinde kullanılacaktır. Eğik çizginin (/); sol tarafı fon kodunu, sağ tarafı ise yer numarasını ifade edecektir).

dahildi³¹. 16-45 yaşları arasındaki bütün vatandaşlar derslere katılacaktı; dersler kadın-erkek ayrı düzenlenebildiği gibi karma sınıflarda da verilebilecekti³². Ayrıca daimî olarak en az yirmi memur, işçi ve reңper çalıştıran şirket, fabrika ve çiftlik sahipleri istihdam ettikleri kişilere okuma-yazma öğretilmesinden sorumluydu. Bu hususta sarf edilecek gider ilgili şirket ya da kişi tarafından karşılanacaktı. Hapishane müdürleri altı aydan fazla mahkûmiyeti olanlara; devlet müesseseleri, şehremanetleri ve belediyeler, inhisar idareleri, bankalar, liman ve demiryolu idareleri daimî kadrolarındaki hizmetlilere ve hamallara okuma-yazma öğretilmesiyle mükellefti³³.

Cumhuriyet Halk Fırkası kâtib-i umumîsi, Millet Mektepleri teşkilâtının yöneticileri arasında yer alıyordu³⁴. Bu bağı istinaden Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtib-i Umumîliği, halkın Millet Mekteplerine ilgi göstermesi için il ve ilçe teşkilâtlarının büyük çaba sarf etmesini istedi³⁵. Teşkilâtlara Millet Mektepleri talimatnameleri gönderildi³⁶.

Edirne'de Millet Mektepleri Açılmadan Önce Yapılan Çalışmalar

1927 genel nüfus sayımına göre Edirne'de 150.840 kişi yaşamaktaydı. Nüfusun yalnızca %32'lik bir kısmı şehirde oturmaktaydı. Vilayet genelinde 14.529 kişi okuryazardı bu da Edirne nüfusunun %9,63'üne tekabül etmekteydi³⁷. Türkiye'ye gelen göçmenlerin büyük bir kısmı da okuma-yazma bilmiyordu³⁸. Bu doğrultuda Edirne'de okuryazar olmayan kişi sayısının istatistiklerde gösterilenden daha fazla olduğu söylenebilir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sarayburnu'ndaki konuşmasından sonra diğer bütün iller gibi Edirne'nin de en önemli meşgalesi yeni harfler oldu. Yerel basın yeni harfler konusuna büyük önem verdi. İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok ilde Cumhuriyet Halk Fırkası ve Türk Ocaklarının kurslar açtığı belirtilerek, Edirne'de de kursların açılması talep edildi³⁹. Kısa bir süre sonra yeni harfleri öğretmek üzere Edirne'de kurslar açılmasına karar verildi. Kursların Cumhuriyet Halk Fırkasının çeşitli merkezlerinde ve

³¹ *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, T.C. Maarif Vekâleti, Ankara 1929, s. 4-5, 11.

³² *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, s. 6, 13-14.

³³ *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, s. 19-21.

³⁴ *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, s. 6.

³⁵ *BCA*, 490.1/1.2.13.

³⁶ *BCA*, 490.1/1.3.12.

³⁷ *İstatistik Yıllığı 1929*, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, Cumhuriyet Matbaası, Ankara 1929, s. 22-23; 28/Teşrinievvel/1927 *Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle: Türkiye Nüfusu*, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s. 15.

³⁸ Nasrullah Uzman, *Türkiye'nin Mülteci ve Muhacir Politikaları*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara 2018, s. 381.

³⁹ *Edirne Milli Gazete*, 20.08.1928.

Türk Ocağında faaliyete geçmesi planlandı. Muallim Mektebinde açılacak olan kursta ise şehirdeki öğretmenlerle bir kısım köy öğretmenlerine yeni harfler öğretilenekti. Bu kursta yeni harflerle okuyazar olan öğretmenler kazalara gönderilerek, o muhitteki öğretmenlere okuma-yazma öğreteceklerdi⁴⁰. Bunların yanı sıra maarif müdürlüğü yeni harfleri ve imla kurallarını öğretmek için ikisi erkeklere, ikisi ise kadınlara yönelik dört derslane açılacağını belirterek, derslere katılmak isteyenlerin okullara müracaat etmesi gerektiğini ilan etti⁴¹.

Yerel basın, henüz Ağustos ayı bitmeden, hemen hemen herkesin boş zamanlarını yeni alfabeyi okumakla geçirdiğini ve birçok kişinin “*mükemmel denilecek derecede yeni harflerimizle okuyup-yazmayı*” öğrendiğini duyuruyordu⁴². Şehrin çeşitli yerlerinde açılan kurslara, vatandaşların büyük ilgi gösterdikleri belirtiliyordu⁴³. Kurslara olan talebin yoğunluğundan dolayı Eylül ayında sekiz derslane daha açıldı. Derslaneler hükümet dairesinde, belediyede, Karaağaç'ta, polis müdürlüğünde, posta ve telgrafhane idaresinde, adliye dairesinde ve tütün inhisar idarehanesinde faaliyete geçti⁴⁴. Alfabe seferberliği il merkeziyle sınırlı değildi. Havsa nahiyesinde, belediye reisi tarafından kurslar açıldı⁴⁵. Yine Havsa'da yeni harflerin imla kurallarını öğretmek için bir Halk Dershanesi de faaliyete geçti⁴⁶.

Şehirde çıkan gazetelerden *Edirne Postası*, 22 Ağustos 1928 tarihli sayısından itibaren logosunu hem Arap hem de Latin harfleriyle yazılmış şekilde kullanmaya ve bazı haberleri yeni harflerle neşretmeye başladı⁴⁷. Yazar ve dizgicilere idarehanesinde kurs açan gazete, ayrıca yeni alfabeyi bastırıp dağıtacağını duyurdu⁴⁸. Şehirdeki bir diğer gazete olan *Resmi Edirne*, 26 Ağustos 1928 tarihli nüshasında yeni harflerle ilgili bir haberin başlığını Latin harfleriyle yayımladı⁴⁹. *Edirne Milli Gazete* ise 3 Eylül 1928 tarihli sayısından itibaren logosunu hem eski hem de yeni harflerle yazılmış şekilde

⁴⁰ *Edirne Postası*, 22.08.1928.

⁴¹ *Edirne Postası*, 30.08.1928.

⁴² *Edirne Postası*, 30.08.1928.

⁴³ *Edirne Postası*, 05.09.1928.

⁴⁴ *Resmi Edirne*, 16.09.1928.

⁴⁵ *Edirne Milli Gazete*, 03.09.1928.

⁴⁶ *Edirne Milli Gazete*, 13.09.1928.

⁴⁷ *Edirne Postası*, 22.08.1928. Edirne gazeteleri, yeni harfleri kullanma hususunda Giresun (30 Ağustos) ve Afyonkarahisar (6 Ekim) gibi illerdeki gazetelerden daha önce harekete geçmişti. Bkz. Sarısamam, a.g.m., s. 116.

⁴⁸ *Edirne Postası*, 22.08.1928; *Edirne Postası*, 27.08.1928.

⁴⁹ *Resmi Edirne*, 26.08.1928.

kullanmaya başladı⁵⁰. Gazeteler, Arap harflerinin Latin alfabesindeki karşılıklarını ve sesli harfleri örneklerle göstererek halka yeni alfabeyle tanıtılmaya çalışılıyordu⁵¹.

Resmî daireler yeni harfler hususunda hızlıca çalışmalara girişti. Ağustos ayının sonlarına doğru şehirde, memurlar için kurslar açıldı⁵². Tütün inhisarında çalışanlardan, polisler kadar tüm memurlar kurslara devam ediyordu. Ayrıca jandarma personeline de yeni harfler öğretilmeye çalışılmaktaydı⁵³. Eylül ayının başlarında Edirne Posta ve Telgraf başmüdürü, tüm memur ve posta dağıtıcılarına on gün içinde yeni harfleri öğrenmeleri gerektiğini tebliğ etti⁵⁴. Polis müdürlüğü, tabelasını Latin harflerine dönüştüren ilk resmî daire oldu⁵⁵. Yazışmalarını Latin harfleriyle yapmaya başlayan ilk resmî daire ise maarif emaneti idi⁵⁶.

Eylül ayının başlarından itibaren bazı mağazalar⁵⁷ yeni harflerle yazılan levhalarını kullanmaya başladı⁵⁸. Hem resmî dairelerin hem de mağaza ve ticarethanelerin levhalarını değiştirecek olması bu husustaki talebi artırdı. Darüleytam Çarşısı'ndaki bir imalathanenin yeni harflerin gramer usulüne uygun; her ebatta kristal, cam ve saç levhalar hazırladığı ve birçok sipariş aldığına dair haber ve reklamlar gazetelerde görülüyordu⁵⁹.

Eylül ayında, halkın yeni harflere ve açılan kurslara ilgisini ölçmek amacıyla, Edirne milletvekilleri şehre geldi. Polis müdürlüğündeki kursla, Edirne Postası gazetesi matbaasında incelemeler yapan milletvekilleri, ardından Edirne Valisi Emin Bey ile birlikte kaza ve nahiyeleri gezdi. Heyet Keşan, Uzunköprü ve Kavaklı'da incelemeler yaptı, özellikle Keşan'da yeni harflere gösterilen ilgi "*şayan-ı hayret*" bulundu⁶⁰: "*Hiç okumak bilmeyen ihtiyarlar ve henüz yazmak kudretini iktisap eden çocuklar yanlışsız olarak uzun ibarelerle ifade-i meram etmişlerdir.*"

⁵⁰ *Edirne Milli Gazete*, 03.09.1928.

⁵¹ *Edirne Postası*, 27.08.1928; *Edirne Milli Gazete*, 30.08.1928.

⁵² *Resmî Edirne*, 26.08.1928; *Edirne Postası*, 30.08.1928.

⁵³ *Edirne Milli Gazete*, 30.08.1928.

⁵⁴ *Edirne Milli Gazete*, 06.09.1928.

⁵⁵ *Edirne Postası*, 09.09.1928; *Edirne Milli Gazete*, 10.09.1928.

⁵⁶ *Edirne Postası*, 12.09.1928.

⁵⁷ Ratip Kazancıgil'in belirttiğine göre, Edirne Belediyesi kentte eski harflerle yazılan sokak tabelalarını 2 Mart 1933 tarihinde sildirmiştir. Bkz. Ratip Kazancıgil, *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları. Edirne 1995, s. 146. Belediyenin, bu işlemi inkılaptan yaklaşık dört buçuk yıl sonra yapması dikkat çekicidir.

⁵⁸ *Edirne Postası*, 09.09.1928.

⁵⁹ *Edirne Milli Gazete*, 13.09.1928; *Edirne Postası*, 30.09.1928.

⁶⁰ *Edirne Postası*, 16.09.1928; *Edirne Postası*, 19.09.1928; *Edirne Milli Gazete*, 27.09.1928.

Harf İnkılabının Edirne'deki Yansımaları ve Millet Mektepleri

“*Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*” gereğince gazetelerin 1 Aralık 1928'den itibaren yeni harflerle basılması mecburiydi. Edirne'deki gazeteler de bu mecburiyete uydu ve yeni harflerle neşredilmeye başlandı. Resmi Edirne gazetesinin, Edirne'nin düşman işgalinden kurtuluş tarihi olan, 25 Kasım'daki nüshasında birinci sayfanın büyük bir bölümü yeni harflerle neşredildi⁶¹. Gazete 2 Aralık'tan itibaren Latin harfleriyle çıkmaya başladı⁶². 20 Aralık'ta Edirne Milli Gazete, Latin harfleriyle yayımlandı. On beş gün boyunca bu dönüşüme hazırlık yaptığı için yayımlanamayan gazete, eksiklerinden dolayı okuyucularından özür diledi. Gazetenin yeni harflerle neşredilen birinci sayfasında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bir fotoğrafı ve altında “*Harp ve siyaset sahasında olduğu gibi, ilim âleminde de en yüksek kemâlini esirgemeyen: Ulu Gazimiz*” cümlesi de yer aldı⁶³.

Aralık ayı içerisinde hız kazanmaya başlayan hazırlıklar, Millet Mektepleri Talimatnamesi'nin gelmesiyle birlikte daha organize bir şekle büründü. Vali başkanlığında maarif müdürü, idare-i hususiye müdürü, defterdar ve vilayet encümen üyesinden oluşan bir komisyon toplandı. Toplantının gündem maddeleri Millet Mektepleri bütçesinin oluşturulması ve mekteplere katılması zorunlu olanların tespit edilmesi için polis müdürü, jandarma kumandanı ve kaza-nahiye müdürlerine haber verilmesi gibi konulardı. Komisyonun yaptığı toplantılar sonucunda şehirde, erkekler için ve karma nitelikte yirmi altı tane dersane, kadınlar için ise altı tane dersane açılması kararlaştırıldı. Bütçe için şehirde idare-i hususiyenin katkıları ve halkın bağışlarıyla, kırsalda ise köylülerin yardımıyla kaynak sağlanması planlandı. Vali, esnaf ve tüccarlardan 3.000 liralık bağış sözü aldı⁶⁴.

Yapılan hazırlıkların ardından Millet Mektepleri 1 Ocak 1929'da faaliyete geçti. Daha önce açılmış olan Halk Dersaneleri de Millet Mekteplerine dönüştürüldü. Mekteplerin açılış törenleri şehrin önde gelen kamu görevlilerinin katılımıyla gerçekleştirildi. Vali bir konuşmayla Türk Ocağındaki dershaneyi hizmete açarken; ona maarif müdürü, meteoroloji müdürü ve Türk Ocağı reisi eşlik etti. Fevzipaşa Mektebinde müdde-i umumi, Cumhuriyet Mektebinde tahrirat müdürü, Karaağaç'ta belediye reisi, Yeni İmaret'te sıhhiye müdürü, Musevi Mektebinde defterdar ve merkez hapishanede borsa komiseri ile vilayet başkatibi dersanelerin açılışlarını

⁶¹ Resmi Edirne, 25.11.1928.

⁶² Resmi Edirne, 02.12.1928.

⁶³ Edirne Milli Gazete, 20.12.1928.

⁶⁴ Resmi Edirne, 16.12.1928; Edirne Milli Gazete, 24.12.1928.

yaptılar⁶⁵.

Henüz ilk hafta bitmeden, açılan dershanelerin yetersiz kaldığı görüldü. Maarif müdürünün başkanlığında, müfettişler ve öğretmenlerle yapılan bir toplantı sonucunda dershanelerin sayısının otuz yediden altmış yediye yükseltilmesi kararlaştırıldı⁶⁶.

Millet Mekteplerinin bir aylık çalışması neticesinde il merkezinde yapılan sınavlarda 500 kişi başarılı oldu. Sınavlarda başarılı olanlara kısa zamanda diplomalarının verileceği duyuruldu. Maarif emini kursların kazalarda da muntazam bir şekilde devam ettiğini vurgulayarak Uzunköprü’de yedi dershanenin daha faaliyete geçtiğini belirtti⁶⁷. Mart ayında yapılan sınavlarda da birçok kişi başarılı oldu⁶⁸.

Tablo I

Edirne’de Millet Mekteplerinin 1929 Dönemi İstatistikleri⁶⁹

	Açılan Dershane Sayısı						Başarılı Olan Kişi Sayısı					
	A Dershanesi			B Dershanesi			A Dershanesi			B Dershanesi		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Şehir	35	28	63	29	24	53	113	51	164	528	9	537
Köy	141	14	155	2	1	3	8724	294	9018	257 ⁷⁰	44	301
Toplam	176	42	218	31	25	56	8837	345	9182	785	53	838

Erkek: E, Kadın: K, Toplam: T

Edirne’ye Millet Mekteplerinin ilk eğitim-öğretim döneminde tahsis edilen bütçe 1.800 liraydı. Bu tutarın 1.500 lirası maaş ve ücretlere giderken, 300 lirası da diğer masraflar için sarf edildi. Edirne’ye ayrılan meblağ, ülke genelinde Millet Mekteplerine harcanan toplam bütçenin yaklaşık %0,20’sine

⁶⁵ *Edirne Milli Gazete*, 03.01.1929; *Resmi Edirne*, 05.01.1929.

⁶⁶ *Resmi Edirne*, 05.01.1929; *Edirne Milli Gazete*, 07.01.1929.

⁶⁷ *Edirne Milli Gazete*, 01.02.1929.

⁶⁸ *Edirne Postası*, 08.03.1929.

⁶⁹ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası. İstanbul 1935, s. 28-29.

⁷⁰ Resmî istatistiklerin bu bölümünde, kurslara kayıt olan öğrenci sayısından daha fazla başarılı olan öğrenci sayısı görülmektedir. Bu durum ya kursların haricinde okuma-yazma öğrenenlerinin istatistiklere eklenmesinden ya da sehven yapılan bir hatadan kaynaklanmış olabilir.

tekabül etmekteydi⁷¹.

Millet Mekteplerinin yeni eğitim-öğretim dönemi başlamadan önce Edirne valisi gazetelere demeç vererek; halkı kurslara davet etti⁷². İkinci eğitim-öğretim dönemi için şehirde ilk aşamada kırk iki tane A Dershanesi açılması planlandı. Bu kursu başarıyla bitirenler için Türk Ocağı binasında B Dershanesi açılması düşünüldü⁷³. Yapılan hazırlıkların ardından Millet Mektepleri 1 Kasım 1929'da tekrar faaliyete geçti⁷⁴. Kasım ayında kurslara devam eden öğrenci sayısı 1.685'i kadın, 4.180'i erkek olmak üzere 5.865'ti. Kurslara gösterilen ilgiden dolayı bu sayının günden güne arttığı belirtiliyordu⁷⁵.

Tablo II

Edirne'de Millet Mekteplerinin 1929-1930 Dönemi İstatistikleri⁷⁶

	Açılan Dershane Sayısı						Başarılı Olan Kişi Sayısı					
	A Dershanesi			B Dershanesi			A Dershanesi			B Dershanesi		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Şehir	25	17	42	-	-	-	521	377	898	-	-	-
Köy	96	3	99	-	-	-	1526	399	1925	-	-	-
Toplam	121	20	141	-	-	-	2047	776	2823	-	-	-

Erkek: E, Kadın: K, Toplam: T

1929-1930 eğitim-öğretim döneminde, ülke genelinde olduğu gibi, Edirne'de de öğrenci sayısı bakımından ilk döneme nazaran bir azalış oldu. Vilayet genelinde, resmî istatistiklere göre, bu dönemden itibaren B Dershaneleri faaliyet göstermedi. Bahsedildiği gibi, Millet Mekteplerinin ikinci eğitim-öğretim dönemi başlamadan önce talimatnamesi güncellenmiş ve B Dershanelerinin işlevi dönüştürülmüştü. Kültürel seviyeyi yükseltmeye

⁷¹ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 74-80.

⁷² *Resmi Edirne*, 27.10.1929; *Resmi Edirne*, 30.10.1929.

⁷³ *Edirne Postası*, 29.10.1929.

⁷⁴ *Resmi Edirne*, 03.11.1929.

⁷⁵ *Edirne Postası*, 01.12.1929.

⁷⁶ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 28-29.

yönelik bu programın Edirne’de hiç faaliyete geçmemesi dikkat çekicidir⁷⁷.

1929-1930 eğitim-öğretim döneminde Edirne’ye Millet Mektepleri için 10.000 liralık bir bütçe tahsis edildi. Bu rakam, bir önceki döneme kıyasla beş kattan fazla bir artış anlamına gelmektedir. 10.000 liralık bu meblağın 7.500 lirası öğretmen ücretlerine, 2.500 lirası da diğer masraflara sarf edildi. 1929-1930 eğitim-öğretim döneminde Türkiye genelinde Millet Mektepleri için ayrılan tahsisatta %14’ü aşan bir düşüş varken; Edirne’de ise artış görülüyordu. Edirne için harcanan meblağ, ülke genelinde Millet Mektepleri için harcanan toplam bütçenin yaklaşık %1,3’üne yükseldi⁷⁸. Merkezî tahsisattaki bu artış, ilk dönem toplanan bağışların bu yıl toplanamamasından kaynaklanmış olabilir.

Millet Mektepleri 1 Kasım 1930’da tekrar faaliyete geçti. Üçüncü eğitim-öğretim döneminden itibaren basında Millet Mekteplerine yönelik ilgi azaldı ve gazetelerde bu konuya yer verilmemeye başlandı.

Tablo III

Edirne’de Millet Mekteplerinin 1930-1931 Dönemi İstatistikleri⁷⁹

	Açılan Dershane Sayısı						Başarılı Olan Kişi Sayısı					
	A Dershanesi			B Dershanesi			A Dershanesi			B Dershanesi		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Şehir	22	19	41	-	-	-	354	287	641	-	-	-
Köy	96	3	99	-	-	-	1040	440	1480	-	-	-
Toplam	118	22	140	-	-	-	1394	727	2121	-	-	-

Erkek: E, Kadın: K, Toplam: T

1930-1931 eğitim-öğretim döneminde Edirne’ye Millet Mektepleri için 5.500 liralık bir bütçe ayrıldı. Bu bütçenin 3.600 lirası öğretmen ücretleri için harcanırken, 1.900 lirası da diğer masraflara sarf edildi. Edirne’deki meblağ, ülke genelinde Millet Mektepleri için harcanan toplam bütçenin yaklaşık

⁷⁷ Millet Mektepleri istatistiklerinde, 1934-1935 eğitim-öğretim döneminde B Dershanesi açılmamasına karşın, B Dershanesi öğrencisi bulunduğu görülmektedir. Bkz. *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 28-29.

⁷⁸ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 74-80.

⁷⁹ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 28-29.

%1'ini oluşturuyordu⁸⁰.

Tablo IV

Edirne'de Millet Mekteplerinin 1931-1932 Dönemi İstatistikleri⁸¹

	Açılan Dershane Sayısı						Başarılı Olan Kişi Sayısı					
	A Dershanesi			B Dershanesi			A Dershanesi			B Dershanesi		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Şehir	11	6	17	-	-	-	90	18	108	-	-	-
Köy	56	-	56	-	-	-	572	287	859	-	-	-
Toplam	67	6	73	-	-	-	662	305	967	-	-	-

Erkek: E, Kadın: K, Toplam: T

Millet Mekteplerinin dördüncü eğitim-öğretim döneminde öğrenci sayısındaki azalma sürdü. Bu dönem dikkat çekici olan nokta, köylerde sadece erkekler için dershanelerin açılmış olmasıdır. Dolayısıyla köylerdeki derslere kadınlar da erkeklerle birlikte devam etmiştir. Resmî istatistiklerde hiç açılmadığı gösterilse de Edirne'de karma kursun kesin olarak gerçekleştirildiği tek dönem, 1931-1932 eğitim-öğretim dönemidir.

Edirne'ye Millet Mektepleri için ayrılan bütçe bu yıldan itibaren istatistiklerde yer almamaktadır. Bu durum ya tahsisat ayrılmamasından ya da veri bulunmamasından kaynaklanmış olabilir.

Edirne'de 1932-1933 ve 1933-1934 eğitim-öğretim dönemlerinde, resmî istatistiklere göre, Millet Mektepleri faaliyeti göstermedi. Bu zaman diliminde Millet Mekteplerinin görevini 27 Mayıs 1932 tarihinde açılan Edirne Halkevinin üstlendiği söylenebilir. Halkevinin Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi, biri hiç okuma-yazma bilmeyenlere, diğeri biraz bilip geliştirmeye çalışanlara yönelik iki kurs açtı. Köycüler Şubesi ise köylerde okuma-yazma öğretme çalışmaları yaptı⁸².

Edirne Halkevinin yayın organı olan *6 Ok* dergisi köylülere dünyadan geri kalmamak için okuma çağrısında bulunuyor, edindikleri bilgileri çevrelerine aktarmalarını tavsiye ediyordu. İstiklâl Harbi'nin birlik olarak kazanıldığı

⁸⁰ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 74-80.

⁸¹ *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s. 28-29.

⁸² *Edirne Halkevi Broşürü: Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıl Dönümü Münasebetiyle*, 1933.

gibi, bilgilenme yolunda da aynı şekilde zafere ulaşılabilirdi⁸³.

Özellikle köylerde, gerek okul çağındaki çocukların gerekse Millet Mektebi başta olmak üzere yaygın eğitim vasıtasıyla okuryazar olan kitlenin pratik yapamamaktan dolayı okuma-yazmayı unutmaları karşılaşılan sorunların başında geliyordu. 6 Ok dergisinin “R.” rumuzlu yazarı bu sorunun önüne geçebilmek için köylüye hitap eden gazeteler çıkarılmasını öneriyordu. Bu gazeteler bol resimli, kısa yazılı olmalıydı. Ayrıca köylere kahramanlık hikayelerini konu alan kısa, resimli romanlar gönderilmeliydi⁸⁴. 6 Ok dergisinin “Şahinoğlu” rumuzlu bir diğer yazarı ise bu hususta daha umutsuzdu. Harf İnkılabının ardından okuryazarlık oranı artmıştı; fakat okuma-yazma öğrenen köylüler yeni harflerle ancak imzalarını atabiliyorlardı. Dolayısıyla yollanan gazete, kitap ve dergileri okuyup idrak edebilmeleri, yani bilgilenmeleri güçtü. Yazar, köylüyü bilinçlendirmek için basılı materyaller yerine, radyo ve sinema gibi teknolojik imkânlardan faydalanılmasını öneriyordu⁸⁵. Dönemin ekonomik şartları ve nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşamasından dolayı bu önerileri hayata geçirmek zordu.

Edirne’de Millet Mektepleri 1934-1935 eğitim-öğretim döneminde tekrar faaliyete geçti.

Tablo V

Edirne’de Millet Mektepleri 1934-1935 Dönemi İstatistikleri⁸⁶

	Açılan Dershane Sayısı						Başarılı Olan Kişi Sayısı					
	A Dershanesi			B Dershanesi			A Dershanesi			B Dershanesi		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Şehir	21	2	23	-	-	-	275	-	275	-	-	-
Köy	11	1	12	-	-	-	388	22	410	25	-	25
Toplam	32	3	35	-	-	-	663	22	685	25	-	25

Erkek: E, Kadın: K, Toplam: T

Millet Mekteplerinin öncülük etmesiyle başlayan okuma-yazma öğretme

⁸³ 6 Ok, 25.11.1933, s. 7.

⁸⁴ 6 Ok, 15.04.1934, s. 23-24.

⁸⁵ 6 Ok, 15.06.1934, s. 5-6.

⁸⁶ Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, s. 28-29.

seferberliği sonucu 1935'te Edirne'de 7 yaş ve üzeri nüfusta okuryazarlık oranı %25,9'a yükseldi⁸⁷. Bu yıldan sonra Millet Mektepleri, Ulus Okulları adıyla işlevini devam ettirdi⁸⁸. Halkevleri de Millet Mekteplerinin çalışma sahasını daha genişleterek halkın kültürel seviyesinin yükseltilmesine katkıda bulundu⁸⁹. Ulus Okulları ve Halkevlerinin okuma-yazma öğretme misyonunu sürdürmesiyle devam eden çalışmalar sonucu vilayet genelinde 7 yaş ve üzeri nüfusta okuryazarlık oranı 1945 yılında %35,3'e; 1950 yılında ise %44,1'e ulaştı⁹⁰.

Sonuç

Arap alfabesinin Türk diline uymadığına ilişkin tartışmalar Osmanlı Devleti'nin modernleşme girişimlerini hızlandırdığı dönemden itibaren süregeldi. Okuma-yazma bilenlerin sayısının az olması harflerin öğrenilmesindeki zorluğa da bağlandı. II. Meşrutiyet döneminde harfleri ıslah etmek için adım atılmasına rağmen istenilen sonuca ulaşılamadı. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nden büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşayan, okuryazarlık oranı düşük bir nüfus yapısı miras aldı. Hem okuryazar kişi sayısının artırılması hem de modernleşme çabaları çerçevesinde Harf İnkılabı gerçekleştirildi. İnkılabı tatbik etmek amacıyla Millet Mektepleri teşkilâtlandırıldı. Yaygın eğitim vasıtasıyla birçok kişi okuryazar oldu.

Harf İnkılabı, tüm yurttaki olduğu gibi, Edirne'de de heyecanla karşılandı. Kamu kurum ve kuruluşları hızlıca yeni harflere uyum sağlama çalışmalarına başladı. Yerel gazeteler de bu hususta teşvik edici faaliyetlerde bulundu. Henüz yeni harflere ilişkin kanun kabul edilmeden, sayfalarında Latin harfleriyle yazılmış metinlere yer verdi, halkın motivasyonunu yükselten haberler yaptı. 1 Ocak 1929'da açılan Millet Mektepleriyle yeni harfleri halk kitlelerine öğretme işi organize bir hal aldı. Özellikle köylerdeki kurslara yoğun bir katılım oldu.

Millet Mekteplerinin maddî kaynakları ilk dönemlerin ardından azalmaya başladı. Bütçede yaşanan düşüşe paralel olarak daha az sayıda dersane faaliyete geçti. Bu düşüşte 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Osmanlı Devleti'nden kalan dış borç ödemelerinin başlamasının payı olduğu

⁸⁷ *İstatistik Yıllığı 1951*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt: 19, Ankara, s. 100.

⁸⁸ Mustafa Şahin, "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1992, s. 227.

⁸⁹ Fatih Özen, *Modern Türkiye'nin Yeni İnsan Arayışı: Halkevleri Örneği (1932-1938)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 44-45.

⁹⁰ *İstatistik Yıllığı 1953*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt: 21, Ankara, s. 77.

söylenbilir. Ayrıca nüfusun büyük kısmının köylerde yaşamasının teşkilatlanma, ulaşım, eğitimde sürdürülebilirlik ve öğretmen tahsisi hususlarında sıkıntılar yarattığı ifade edilebilir. Millet Mekteplerinin Edirne’de faaliyet göstermediği 1932-1934 yılları arasında Halkevleri, Millet Mekteplerinin görevlerini üstlendi. Bu dönemde eğitim araçlarında değişiklikler önerildi. Özellikle köylülere yönelik olarak görsel ve işitsel öğelerin kullanılması gündeme geldi. Ancak gerek teknik altyapı yoksunluğu gerekse bu altyapıyı kurabilecek ekonomik şartların yetersizliği bu önerilerin yaygın bir biçimde uygulanmasına engel oldu.

1927 yılında eski harflerle toplam 14.529 okuryazara sahip olan Edirne’de, Millet Mekteplerinin faaliyet gösterdiği 1929-1932 ve 1934-1935 yıllarındaki çalışmalarıyla resmî rakamlara göre 16.615 kişi okuryazar oldu. Halkın okuryazarlık oranı katlanarak arttı. Bu sonuç genç Cumhuriyet’in başarısıydı.

Kaynakça

1- Arşiv Belgeleri ve Resmî Yayınlar

BCA, 30.18.12/5.48.16.

BCA, 490.1/1.2.13.

BCA, 490.1/1.3.12.

28/Teşrinievvel/1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle: Türkiye Nüfusu, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.

İstatistik Yıllığı 1929, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, Cumhuriyet Matbaası, Ankara 1929.

İstatistik Yıllığı 1951, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt: 19, Ankara.

İstatistik Yıllığı 1953, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 21, Ankara.

Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası. İstanbul 1935.

Millet Mektepleri Talimatnamesi, T.C. Maarif Vekâleti, Ankara 1929.

Resmî Gazete

2- Kitaplar ve Makaleler

Albayrak, M., “Yeni Türk Harfleri’nin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı

Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mektepleri'nin Açılması (1862-1928)", Atatürk Yolu Dergisi, Cilt: 1, Sayı:4, 1989, s. 463-499.

Atay, F. R., Çankaya, Bateş A.Ş. İstanbul 1980.

Avcı, C., "Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri", Mediterranean Journal of Humanities, Cilt: 3, Sayı: 1, 2013, s. 43-60.

Bozkurt, İ.-Bozkurt, B., "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 18, 2009, s. 117-135.

Demir, G. T.-Şam, E. A., "Millet Mekteplerinin Fikri Temelini Oluşturan Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi Üzerine Bir İnceleme", ASOS Journal, Sayı: 49, 2017, s. 337-350.

Doğaner, Y., "Elifba'dan Alfabeye: Yeni Türk Harfleri", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 2005, s. 27-44.

Edirne Halkevi Broşürü: Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıl Dönümü Münasebetiyle, 1933.

İnönü, İ., Hatıralar, Bilgi Yayınevi. Ankara 2018.

Kansu, M. M., Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt:1, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1997.

Karakuş, H., "Millet Mektepleri", Ölümünün 80. Yılında Mustafa Necati ve Cumhuriyet Eğitim Devrimi Sempozyum Bildirileri, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları. İzmir 2009, s. 152-158.

Karal, E. Z., "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 2, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 314-332.

Kazancıgil, R., Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994), Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları. Edirne 1995.

Koloğlu, O., "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 1, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 68-93.

Özen, F., Modern Türkiye'nin Yeni İnsan Arayışı: Halkevleri Örneği (1932-1938), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

Sakaoğlu, N., Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2003.

Sarısaman, S., "Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar Örneği)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 3, 2006, s. 93-136.

Şahin, M., "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", Çağdaş

Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 1992, s. 213-234.

Şimşir, B., Türk Yazı Devrimi, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1992.

Tekeli, İ., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 2, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 456-475.

Uzman, N., Türkiye’nin Mülteci ve Muhacir Politikaları, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara 2018.

Ülkütaşır, M. Ş., Atatürk ve Harf Devrimi, AKDİTYK Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 2009.

Ünaydın, R. E., Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hatıralar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.

Varlık, B., “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt :1, İletişim Yayınları. İstanbul 1985, s. 112-125.

Yorulmaz, H. (yay.haz.), Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Alfabe Tartışmaları, Kitabevi. İstanbul 1995.

3- Süreli Yayınlar⁹¹

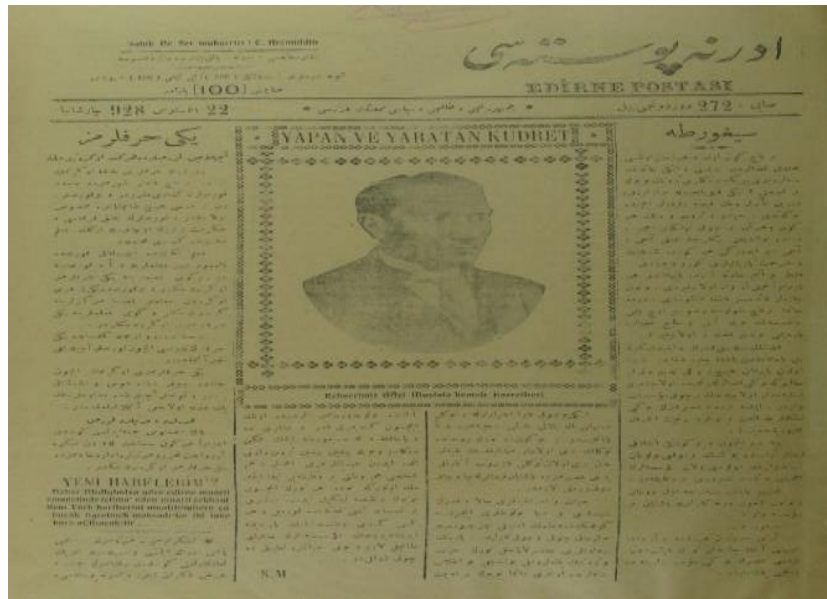
6 Ok

Edirne Milli Gazete

Edirne Postası

Resmi Edirne

Ek

Edirne Postası Gazetesinin 22 Ağustos 1928 Tarihli Nüshası

⁹¹ Kullanılan süreli yayınlara ait tarihler metin içinde verildiği için tekrar gösterilmemiştir.

PAKİSTAN'IN ADI VE KURULUŞUNDA ÇAVDHERİ RAHMET ALİ VE BİLDİRİSİNİN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF CHOUDHARY RAHMET ALI AND HIS DECLARATION IN THE NAME AND ESTABLISHMENT OF PAKISTAN

Çiğdem KIRANŞAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 10.12.2020

Kabul: 22.09.2021

Article Info

Received: Dec, 10, 2020

Accepted: Sep. 22, 2021

Öz

Hint alt kıtasının kuzey batısında Pakistan adıyla müstakil bir devlet olarak ilan edilen bu hâkimiyetin adı, anlamı ve kuruluş sürecine dair çeşitli iddialar söz konusudur. Pakistan'ın adına dair en yaygın olan iddialardan biri bölgedeki beş eyaletin baş harflerinden müteşekkil olması, bir diğeri ise saflığın temizliğin timsali olarak bu ismi alması yönündedir. Pakistan'ın devlet olarak kuruluşunda tabiidir ki çok sayıda fikir ve düşünce adamının rolü olmuştur. Bunlar arasında kendisi de aynı zamanda Pakistanlı olan ve bahse konu dönemde Müslüman-milliyetçi kimliğiyle ön plana çıkmış olan Çavdheri Rahmet Ali yer almaktadır. Aynı zamanda Pakistan Ulusal Hareketinin kurucusu olarak da tanınan Rahmet Ali, ömrünü bu devletin kurulması için adanmış bir kişidir. Bu sebeple Pakistan ahalisinin büyük çoğunluğu onu Pakistan Devleti'nin isim babası olarak da tanımlamaktadır. Nitekim bir yandan Rahmet Ali ve onun fikrinde olan Müslüman önderlerin büyük gayretleri, bir yandan da Hindu liderlerin bölünmeye dair plan, proje ve propagandaları sayesinde Hindistan'ın Müslüman ve Hindular arasında paylaşılması sağlanmıştır. Sonuç itibarıyla uzun süren ve çoğunluğu İngiltere'de gerçekleşen müzakerelerden sonra Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeleri kapsayan Hindistan'ın Kuzeybatı ve Kuzeydoğusunda özgün, sosyal, kültürel ve politik değerler ekseninde bağımsız bir Müslüman devletin kurulması kabul edilmiş ve 15 Ağustos 1947' de Pakistan, dünya siyasi haritasında Müslüman bir devlet olarak yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Çavdheri Rahmet Ali Pakistan, Müslümanlar, Hindular.

---

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, cigdemkiransan@hotmail.com, Malatya Türkiye

Abstract

In the North West of the Hind Peninsula, Pakistan is declared as a detached state, and there are various claims regarding the name, meaning and establishment process of this dominion. One of the most common claims for Pakistan's name is that it is composed of the initials of five provinces in the region, while another is that it is named as a symbol of purity and clainliness. Of course, many thinkers played a role in the establishment of Pakistan as a state. These include Choudhary Rahmet Ali, who is also Pakistani and who came to the fore with his Muslim-nationalist identity at the time. Rahmet Ali, who is also known as the founder of the Pakistan National Movement, is a person who has devoted his life to the establishment of this state. For this reason, the majority of the people of Pakistan also describe him as the namesake father of the state of Pakistan. As a matter of fact, India has been shared between Muslims and Hindus thanks to the great efforts of Rahmat Ali and the Muslims leaders in his mind, as well as the plans, projects and propaganda of the Hindu leaders on Pattition. As a result, after long negotiations in the UK, the establishment of an independent Muslim state on the basis of original, social, culturel and political values in the Northwest and northeast of India, covering Muslim-majority areas, was agreed adn Pakistan took its place as a Muslim state on the World political map on 15 August 1947.

Keywords: Choudhary Rahmat Ali, Pakistan, Muslims, Hindus.

Giriş

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Hint alt kıtasına tamamen hâkim olma yolunda önemli adımlar atan İngiltere, 1857 Tımarlı Sipahi kalkışmasıyla bu emeline ulaşma yolunda önemli bir fırsatı ele geçirmiştir. Hindistan'ı “*ebedi bir sömürge*” haline getirme idealiyle faaliyetlerini sürdüren¹ İngiltere, uyguladığı ayırıştırma politikasıyla bahse konu coğrafyada yaşayan ahalinin birlik ve bütünlüğünü tamamen ortadan kaldırmayı başarmıştır.² İngiltere'nin uyguladığı politikanın bir gereği olarak bu dönemdeki sosyo-kültürel hareketler, her geçen gün siyasal bir hüviyete bürünürken özellikle Müslüman ve gayrimüslim ahali arasındaki bağların da

¹ W.W.Hunter, *A Brief History of the Indian Peoples*, Oxford 1907; John Bradley, *Lady Curzon's India*, New York 1986, K.Henry George, *British Administration During The Revolt of 1857*, New Delhi 1985; Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflassı*, (nşr., Z. Ebüzziya), İstanbul 1982, s.43, S. Suat Vural, *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2006, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 18-174.

² Syed Sharfuddin Pirzada, *Foundations of Pakistan (All -India Muslim League Documents:1906-1947) I-II.*, Karachi 1970; Richard Symonds, *The Making of Pakistan*, London 1949, A. C. Majumdar, *Struggle for Freedom*, Bombay 1988.

kopmasına yol açmıştır.³ Neticede yüzyıllar boyunca özellikle Dekken'in kuzeyindeki Hindistan topraklarında hüküm süren Türk idarecilerin yönetimi altında büyük ölçüde huzur, kısmen refah ve mutluluk içinde yaşayan ahali teşkilatlanarak, I. Dünya Savaşının sebep olduğu ortamdan da istifade ile kan dökmeden maksatlarına ulaşma çarelerini aramaya başlamışlardır.⁴ Dolayısıyla XX. yüzyılın ortalarına doğru İngilizlerin bölgeden çekilmesiyle birlikte bir yandan Hindistan, bir yandan da Pakistan ahali kendi coğrafyalarında sadece kendilerinin hâkim olacağı bir yönetim biçimi tesis etmişlerdir.⁵ Bahse konu olan ayrışmanın esas muharrik gücünü teşkil eden unsur din olmuştur. Müslüman liderler, Müslüman Birliği Partisi etrafında birleşerek cesur siyasetleriyle alt kıtanın kaderini belirlemişlerdir. Hedeflerine ulaşmanın yolunu tek Allah, tek Peygambere ve tek kitap olan Kuran-ı Kerim'in gölgesinde birleşmede gördüler. Böylece Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeleri kapsayan Hindistan'ın kuzeybatı ve kuzeydoğusunda özgün, sosyal, kültürel ve politik değerler ekseninde bir araya gelen bağımsız bir İslam birliği, 15 Ağustos 1947'de Pakistan Devleti'ni kurarak hedefine ulaşmıştır.

1947 yılında Hint alt kıtasının kuzey batısında Pakistan⁶ adıyla müstakil bir devlet olarak ilan edilen bu hakimiyetin komşuları kuzey ve kuzeybatıda

³ Hindistan'da İngiliz hakimiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Vural, agt, s. 18-174, Muhammad Mohar Ali, *History of the Muslims of Bengal I*, Riyadh 1985, N. Ahmed Asrar, "Hind-Pakistan Uyuşmazlığının Menşeleri ve Bangladeş'in Doğuşunun Tarihçesi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VI/1-2*, 1975, s.58vd, Arthur D. Innes, *A Short History of The British in India*, New Delhi 1985; R.W. Frazer, *A Story of the Nations British India*, London 1918, H.George Briggs, *The Nizam His History and Relations with the British Government I-II*, Delhi 1985.

⁴ Müslüman ve gayri Müslim ahali arasında istiklal fikri doğup gelişmesi ile Müslüman ahalinin geliştirdiği çeşitli fikir hareketleri, bunların siyasallaşması ve 1885 yılında kurulan Hindistan Milli Kongresi/All India Congress etrafında birleşmesi yani "*Hindu milliyetçiliği*"nin şekillenmeye başlaması ile benzer şekilde İslam ahalinin '*dini ihya*' adıyla gerçekleştirdiği faaliyetler sonucunda ümmetin birliğinden hareketle siyasi alanda da bütünleşmeye yönelmesi ve neticede 1906'dan itibaren Hindistan Müslümanları Birliği/All India Muslim League etrafında birleşmiştir. Müslüman ahalinin istiklal süreci hakkında bkz. I.H.Qureshi, *History of the Freedom Movement I*,1957, s.51; Richard Symonds, *age*,s.7 ;Pirzada, *age*,45

⁵ Pirzada, *age*, s. 3vd; J. C. Powell-Price, *A History of India*, New York 1955, s.408vd, Bipan Chandra, *India's Struggle for Independence*, New Delhi 1989, Latif Ahmed Sherwani, *Pakistan in the Making Documents and Readings*, Karachi 1987.

⁶ Bu ülke kuzeyde Afganistan, doğuda bütünüyle Rahmet AliHindistan Cumhuriyeti, güneyde Hind Okyanusu, batıda ise İran ve Afganistan ile çevrilmiştir. Bkz. Choudhary Rahmet Ali, *Pakistan the Fatherland of the Pak Nation*, Cambridge 1947, s.250, J.Hussain, *A History of the Peoples of Pakistan*, Karachi 2001,s.3vd; Richard V.Weekes, *Pakistan Birth and Growth of a Muslim Nation*, New York 1964, s.9, İftikhar H.Malik, *The History of Pakistan*, Londra 2008, s.3, Rafiushan Kureishi, *New Pakistan*, London 1977,s.2vd.

Afganistan, kuzeydoğuda Çin, doğuda bütünüyle Hindistan Cumhuriyeti, güneyde Hint Okyanusu, batıda ise İran'dır. Hindistan'ın kuzeybatısını temsilen coğrafi bir yer adı olarak kullanılan Pakistan'ın adı ve anlamına dair çeşitli iddialar söz konusudur. İddialardan birine göre çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği Pencab, kuzeybatı sınır eyaleti olan Afgan, Keşmir, Sind ve Belucistan'ı içine alan beş eyaletin baş harflerinden müteşekkil bir isimdir. İdeolojik bir yaklaşıma göre ise saflığın temizliğin timsali olarak yeni kurulan bu devlete Pakistan adı verilmiştir.⁷ XX. yüzyıl Asya'sının şekillenmesinde, özellikle de Pakistan ve Hindistan'ın müstakil birer devlet olarak teşekkülünde elbette ki Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, Tilak, Gökhale, Muhammed Ali Cinnah, Muhammed İkbâl, Seyyid Ahmed Han, Mevlana Azad, Mevdudi, Muhammed Ali, Şevket Ali, Zafer Ali gibi bölgede yaşayan pek çok siyaset ve fikir adamının büyük tesiri olmuştur.

Çavdheri Rahmet Ali

Pakistan Devleti'nin kuruluşuna önderlik edenlerin başında, kendisi de aynı zamanda Pakistanlı olan ve bahse konu dönemde Müslüman milliyetçi kimliğiyle ön plana çıkmış olan Çavdheri (Choudhary) Rahmet Ali (16 Kasım 1897- 3 Şubat 1951) gelmektedir.⁸ Aynı zamanda Pakistan Ulusal Hareketinin kurucusu olarak tanınan Rahmet Ali, bölgede kurulan bu yeni devletin de isim babasıdır. Müslüman bir Gücar⁹ aileye mensup olan Rahmet Ali, 16 Kasım 1897 yılında Pencab eyaletine bağlı Balaçaur'un 4 km. kuzeyinde küçük bir köy olan Mohar'da doğmuştur.¹⁰

Babası Hacı Çavdheri Şah Muhammed, Mohar'da küçük bir tarladan elde

⁷ Jamal Malik, *Islam in South Asia a Short History*, Boston 2008, s.336.; S.S.Cohen, *The Ideal of Pakistan*, Brooking 2004

⁸K. K. Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, Lahore 1987, s.7, Ahmad Hasan Dani, "Choudhary Rahmat Ali" *Founding Fathers of Pakistan*, (Ed. Ahmad Hasan Dani), Lahore 1998, s.213-246; G. Allana, *Our Freedom Fighters (1562-1947) Twentyone Great Lives*, Lahore 1985, s.295-306.

⁹Gücarlar, bir zamanlar Gücerat vilayetinde ve Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir, Pencap, Dehli ve Rahilkhand gibi birkaç şehirde yoğun olarak yaşamakta olup bunlar Rajputlar olarak da bilinmektedir. XVIII. yüzyıl boyunca Sahatanpur'un büyük bir bölümü Gücerat olarak adlandırılırken Sawat kabilelerinden önce Hazara bölgesinin sakinlerinin bölgenin esas sahipleri oldukları kaynaklarda belirtilir. Geniş bilgi için bkz., Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s.28-32, <https://gujjargazette.com/gujjars/gujjars-of-kashmir-by-dr-javaid-rahi/>

¹⁰ Rahmet Ali, Balachaur'un 4 km kuzeyinde, bugünkü Nawanshahr bölgesinde Kuzey Hindistan'da Pencap Eyaletine bağlı Hoshiarpur'da küçük bir köy olan Mohar'da doğdu. Aziz, *age*, s.4vd ; <https://www.mapsofindia.com/maps/punjab> <https://www.mapsofindia.com/maps/himachalpradesh/>

ettiği ürünlerle ailenin geçimini sağlamaktaydı.¹¹ Şah Muhammed'in oğlu Rahmet Ali'nin en iyi şekilde eğitim alması için elinden gelen her türlü gayreti sarfetmiştir.¹²

Hayatı boyunca kendisinde derin izler bırakacak olan ilköğrenimini, Mohar'daki İslami Medresede tamamlayan Rahmet Ali, ortaokul eğitimini ise Rahon'da almıştır.¹³ 1910 yılında Cullander'e giderek burada Saindas Anglo-Sanskrit Hihg School'da eğitimine devam etmiştir.¹⁴

1912 yılında Pencap Üniversitesi'nin düzenlediği sınavları geçerek Lahor 'da İslamia Koleji'ne kaydolmuştur.¹⁵ Lisans eğitimi süresince İngilizce, tarih, matematik ve Farsça gibi pek çok dersler alan Rahmet Ali, hemen hemen tüm alanlarda üstün yetkinlik ödülü kazanırken ders dışı faaliyetlere de büyük ilgi göstermiştir.¹⁶ Öğrenciliği sırasında *Double Company* şirketi için Pencap Üniversitesi Temin Komitesi'nin sekreterliği ile *Our Day Fund* Komitesi ve Üniversitelerarası İşbirliği Komitesi'nin sekreterlik görevlerini yürütmüştür.¹⁷ Ancak bu süreçte babasının vefatıyla sarsılan Rahmet Ali, maddi zorluklarla karşı karşıya kalınca önce İslamia Koleji'nin Crescent Gazetesinde, daha sonra da Urdu bir gazete olan Paşa Ekber ve Münşi Mohameddin Faik¹⁸ tarafından yönetilmekte olan Keşmiri Gazetesinde pek çok makaleler yazmak suretiyle¹⁹ kısmi zamanlı çalışmaya başlamıştır.²⁰ Bu

¹¹ Şah Muhammed, iki evlilik yapmış ilk eşinden iki kızı, ikinci eşinden ise iki erkek ve bir kızı olmuştur. Annesi erken yaşta vefat edince Rahmet Ali ve kardeşleriyle üvey annesi ilgilenmiştir. Bkz., Dani, *age*, 216; Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s. 1-3.

¹² Allana, *age*, s. 296-297.

¹³ Rahon 1901 yılında 8.651 nüfusuyla Cullandher bölgesinde küçük bir kasabaydı. Geniş bilgi için bkz. Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s. 3; Allana, *age*, s. 297.

¹⁴ Dani, *age*, s. 216, Aziz, *age*, s.35; Ahmad Saeed, *Muslim India (1857-1947) A Biographical Dictionary*, Lahore 1997, s.274-275.

¹⁵ Pencap'ın eğitim ve kültür merkezi Lahor, binlerce öğrencinin akın ettiği önemli bir merkezdir. Bu kolej, Pencap Üniversitesi'ne bağlı olup, Batı'da toplam 14 yıllık okul eğitimine eşit olan Sanat / Bilim derslerine lisans diplomasına kadar eğitim vermektedir. Bu Üniversite, Pakistan Hareketi'nin odak noktalarından birisi olmuştur.

¹⁶ Allana, *age*, s. 297.

¹⁷ Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s.4-5.

¹⁸ Keşmir'de basın özgürlüğü için uğraşmış ilk gazeteci olup bölge tarihinin araştırılıp gün yüzüne çıkarılması ve sosyo-kültürel değerlerinin gelecek kuşaklara aktarılmasını önemsemiştir. Bkz., <https://lostkashmirhistory.com/muhammad-din-fauq/>

¹⁹ Keşmir Gazetesi 1905 yılında aylık olarak çıkan bir gazetedir. Ahlaki ve dini öğretileri hakkında bilgi veren bu gazete hakkında geniş bilgi için bkz., Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s.5vd.; <https://lostkashmirhistory.com/muhammad-din-fauq/>

²⁰ Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s.5, G. Allana, *age*, s. 297, Tahir Kamran, "Choudhary Rahmat Ali and his Political İmagination Pak Plan and the Continent of Dinia", *Muslims Against the Muslim League Critiques of the Idea of Pakistan*, (Ed. Ali Usman Qasmi- Megan Eaton Pobb), Cambridge 2017, s.85.

dönemde gazetenin sahibi Münşi Mohameddin Faik, onun yazmış olduğu bazı makalelerinden dolayı yüklü cezalar ödemek zorunda kaldığı için Crescent'den ayrılmasını istemiştir.²¹ Öğrencilik hayatı boyunca yukarıda adı geçen farklı gazetelerde çalışması onun Hindistan'ın siyasi ve sosyal meseleleri başta olmak üzere güncel pek çok husus hakkında malumat sahibi olmasına imkân sağlamıştı. 1918 yılında Lahor İslam Koleji'ni bitirdikten sonra 1923 yılına kadar Lahor'da Aitchison Chiefs kolejinde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır.²² Ancak 1923 yılında Chiefs kolejinden istifa ederek hukuk okumak üzere Pencap Üniversitesi'ne kayıt yaptırmıştır. Bu sırada bir yandan eğitim hayatına devam eden Rahmet Ali, bir yandan da 1923-1930 yılları arasında Mazari ailesinin çocuklarını eğitmekle²³ birlikte özel hukuk danışmanlığı da yapmıştır.²⁴ Eğitiminin geri kalanını İngiltere'de devam ettirmek isteyen Rahmet Ali, çalıştığı işlerden yeteri kadar para biriktirdikten sonra hukuk eğitimi almak üzere Pakistan'dan ayrılmıştır. Ekim 1930'da kaydını yaptırdığı Emmanuel College Cambridge Üniversitesi'nden 1933 yılında avukatlık diplomasıyla mezun olurken, 1940

²¹ Allana, *age*, s. 297-298; Kamran, *agm*, s.86.

²² Rahmet Ali ailesine ya da köyündeki arkadaşlarına mektup yazdığına "Choudhary Rahmat Ali Azad" şeklinde imzalandı. Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s. 5.

²³ Bahadır Han'ın tavsiyesi üzerine Aitchison Koleji Lahore'da önce Bahawalpur da önde gelen liderinin oğluna, bir yıl sonra da onun İngiltere'ye gitmesi üzerine Mazari ailesinin çocuklarına vasi ve öğretmen olarak atanmıştır. Bu arada Mazari ailesinden Sardar Mir Dost Muhammedin özel sekreterliğini de yapmıştır. Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s.7, Kamran, *agm*, s.45-88.

²⁴ Hukuk eğitimi aldığı yıllar 1920-21olarak da verilmektedir. Bkz.,Aziz, *age*, s.7; Rahmet Ali'nin arkadaşı ile yapılan bir röportajı G.Allana şu şekilde aktarmıştır: "Çavdheri Rahmat Ali ile sınıf arkadaşı ve onun bir dostu olduğum için çok şanslıyım. 1923 yılından bahsediyorum. Lahore Hukuk Fakültesine beraber devam ederken, Ali, küçük bir apartman dairesinde yaşıyordu. O dairenin bulunduğu apartman şimdilerde mensubu olduğunuz saygın gazetenizin (The Pakistan Times) bir ofisinin bulunduğu binadır. 1923'lü yıllar gibi eski tarihlerde Rahmet Ali; "Indianizm" hakkındaki ve Hindistan içerisindeki Müslümanların, Sihlerin, Dravidlerin ayrı bir yurtlarının olması gerektiği yönündeki görüşlerini dile getiriyordu. Biz Pan-İslam eğilimli Müslüman öğrenciler onun bu konulardaki konuşmalarını (vaazları da denebilir) çok büyük bir ilgiyle takip ederdik. Sohbetlerini dinleyebilmek için akşamları onun apartman dairesinde buluşurduk. Rahmet'in olağanüstü bir kişiliği vardı. Kabul etmek zorundayım ki ben ve onunla irtibat kuran tüm insanlar onun tutarlı görüşlerinden çok etkileniyorduk. Fakat o zamanlarda onun hayallerinin çok ütopyik bulunduğumuzu da ifade ettiğimiz oluyordu. Böyle söylediğimizde sesini yükseltir ve bağırarak bu söylediklerim bir gün gerçek olacak derdi. Kendisinin sözde "*rabid communalism*" olarak adlandırdığı bazı düşünceleri bizimle aynı okulda eğitim gören Hindu öğrenciler tarafından hoş karşılanmadı. Mr. Chatterji ismindeki bir okul yetkilisine durumu ilettiler. Sonradan öğrendik ki yetkili Mr. Chatterji, kendisine şikâyete gelen öğrencilere Rahmet'in hayalperest ve akli dengesi yerinde olmayan bir molla olduğunu, o nedenle de ciddiye almamaları gerektiğini söylemiştir." Allana, *age*, s. 298

yılında da aynı üniversiteden yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır.²⁵

Rahmet Ali'nin yukarıda bahsi geçen yıllarda eğitim hayatını sürdürürken Hind yarımadasının hali hazırdaki meselelerine de kayıtsız kalmadığı dikkati çekmektedir. Ona göre Hindistan'ın tek bir millet olarak yaşayabilmesi ve bütünlüğünü muhafaza edebilmesi imkânsız olup Müslüm ile gayrimüslüm yani Pakistan ile Hindistan arasındaki fark öğle vaktinde güneşin belirginliği kadar netleşmiş bir vaziyetteydi.²⁶ Bu sebeple Rahmet Ali, bölgeye dair en uygun çözüm şeklinin Hindistan'ın nüfus yoğunluğuna dayalı olarak Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında taksim edilmesini savunmaktaydı.²⁷ Hindistan, dokuz yüz yıldan fazla bir süre Müslüman idareciler tarafından yönetilirken üzerinde yaşayan bütün ahalinin hakları gözetilmişti. Ancak sömürgeci hâkimiyetlerin kontrolü altına girdikten sonra bahse konu bölgedeki Müslüman ahalinin Pakistan taraflarına çekilmeye zorlandıkları ve azınlık konumuna düşürüldüğü aşikârdır.

Rahmet Ali'nin vermiş olduğu bilgilere göre bahse konu dönemde Pakistan'ın toplam nüfusu kırk milyon olup bunun otuz milyonunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. Ayrıca bunlar dini bakımdan farklı oldukları gibi atalarının Türkistan'dan taşıyarak getirdikleri sosyal, kültürel, iktisadi tutum ve davranışlar bakımından da Hindistan'daki yerel ahalden farklılık arz etmekteydiler. Rahmet Ali, sosyal, ahlaki ve politik bir sistem olarak İslamiyetin Pakistan ulusuna seçkin bir ulus olma özelliği kattığını ifade ederken buranın Müslümanların bizzat kendi ana yurtları olduğunu da önemle vurgulamaktaydı.²⁸

Rahmet Ali'nin Bildirisi ve Önemi

Rahmet Ali, Hint alt kıtasında ayrı bir Müslüman devletin kurulmasına dair fikirlerini icraata geçirmek için 1930-1933 yılları arasında, merkezi Cambridge'de bulunan Pakistan Ulusal Hareketi'ni kurarken²⁹ Londra'daki Yuvarlak Masa konferanslarına³⁰ da sık sık katılmak suretiyle Müslümanların

²⁵ Peter Lyon, *Conflict Between India and Pakistan*, California, s.9.

²⁶ Allana, *age*, s. 295.

²⁷ K. L. Gauba, *The Consequences of Pakistan*, Lahore 1946, s. 53vd., N. Pandey, *The Indian Nationalist Movement 1885-1947*, New Delhi 1979, s. 68, K.K. Aziz, *Studies in History and Politics*, Islamabad 2002, s.182.

²⁸ Allana, *age*, s. 295.

²⁹ Pakistan Ulusal Hareketi; Pakistan, Pak Planı ve Pak ideolojisinin bir merkezi olacaktı. Geniş bilgi için bkz. Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biographys*. 109-132.

³⁰ İngiliz Hükümeti'nin Hindistan'da yeni bir anayasa oluşturma amacıyla ve toplumun tüm kesimlerinden temsilcilerin katılımıyla düzenlediği Yuvarlak Masa toplantılarına Müslümanlar, Sihler, Hindular, hatta kast dışı sayılarak aşağılanan dokunulmazlar dahi tüm siyasi teşekküller katılmıştı. İlk defa olarak 400 milyonluk Hindistan'ın temsilcilerinin bir

bölgedeki geleceğine dair fikir ve düşüncelerini paylaşmıştır.³¹ Nitekim Onun, 28 Ocak 1933'te katıldığı yuvarlak masa toplantısındaki açıklamaları tarihi kayıtlara Pakistan Bildirisi olarak geçmiştir. Aynı zamanda Pakistan adının ilk defa kullanıldığı bu bildiri de Hindistan yarımadasındaki Müslümanların ayrı bir vatan kurmalarının gerekçeleri açıklanmıştır.

Çavdheri Rahmed Ali tarafından deklare edilen Pakistan Bildirisi şu şekildedir;

ŞİMDİ YA DA ASLA

Sonsuza kadar yaşamak mı yok olmak mı?

Sayın yetkili,

Ekte sunduğum çağrı metni ile Hindistan'ın beş Kuzey Birliği olan Pencap, Hayber-Pahtunhva (Afgan Bölgesi), Keşmir, Sind and Belucistan' da yaşayan otuz milyon Müslüman Pakistanlı adına belirtmek isterim ki bu kişilerin sosyal, dini, politik ve tarihsel temelleri ayrı bir Federal Anayasa oluşturularak tanınmalıdır. Dolayısıyla, bahsi geçen vatandaşların Hindistan'ın geri kalanından farklı olarak kendi ulusal kimliklerinin tanınması için sundukları kaçınılmaz taleplerini bilgilerinize arz etmekteyim.

Bu büyük Hint sorunu için burada sunulan çözüm önerisi ile ilgili değerli görüşlerinizi bana bildirmenizi rica etmekteyim.

Probleme kalıcı bir çözüm bulunması noktasında en az sizin kadar istekli bir kişi olarak; çağrı metninde yer alan hususların tamamının tarafınızdan kuvvetli bir onay ve destek göreceğini hem umut ediyor hem de söz konusu onay ve desteğin gerçekleşeceğine kalpten inanıyorum .

Saygılarımla.

*RAHMATALI,
(Choudhary).*

ŞİMDİ YA DA ASLA

Yaşayacak mıyız yoksa sonsuza kadar yok mu olacağız?

İngiliz ve Hindu devlet adamlarının bu topraklar adına kararların yer alacağı Federal bir Anayasa 'ya zemin hazırladıkları Hindistan tarihinin bu

---

araya gelerek kendi meselelerini görüşmeleri ve tartışmaları bakımından yuvarlak masa konferansları son derece önemlidir. Yuvarlak masa toplantıları hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammad Ali Siddiqui, *Ouaid-i Azam Muhammad Ali Jinnah Speeches (Round Table Conference 1930-1932)*, Karachi 1996, s.160vd, Bkz. R.C.Majumdar, *age*, s.463, N. Pandey, *age*, s. 65, Burton Stein, *A History of India*, New Delhi 1998, s. 326vd.

³¹ Allana, *age*, s.296; Aziz, *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s. 78.; Gauba, *age*, s. 53vd.

ciddi döneminde biz de burada yer alan itirazı, ortak mirasımıza sahip çıkmak adına sizlere bildiririz: Pakistan --Hindistan'ın kuzeyindeki beş vilayetini kastederek; Pencap, Hayber-Pahtunhva (Afgan Bölgesi), Keşmir, Sind and Belucistan'da yaşayan otuz milyon Müslüman kardeşimiz adına-- politik çarmıha gerilme ve kökten imha edilmemiz karşısındaki acı ve bir o kadar da hayati önem taşıyan mücadelemize ilgi ve desteğinizi bekleriz.

Bizim cesur ama sesi duyulmayan ulusumuz Hindu milliyetçiliğinin sunağı üzerinde yalnızca gayrimüslimler tarafından değil aynı zamanda İslam'da süregelen rezaletler tarafından kurban ediliyor. Bu durum karşısında bizim sözde liderlerimiz ulusumuzun geleceğini pervasız bir tutumla gözardı ediyor ve tarihimizin öğretilerine aldırış etmeyerek olanlara seyirci kalıyor.

Yuvarlak Masa Konferansı'nda Hint Müslüman Delegasyonu (Delege Heyeti) çok büyük ve bağışlanamaz bir hata yapmıştır. Hint milliyetçiliği adı altında kara talihli Müslüman ulusuna gösterilecek ebedi bağlılığa boyun eğmeyi kabul ettiklerini bildirmiştir. Bu liderler duruma karşı çıkmadıkları gibi herhangi bir itirazda da bulunmadan ve hatta Hindistan Federasyonu (tüm Hindistan'ı kapsayan) ilkelerine dayanan anayasayı hiçe sayarak bu durumu çoktan kabul etmişlerdir. Esasında bu yapılan, İslamiyet'in Hindistan'daki geleceğine dair idam hükmüne imza atmaktan başka bir şey değildir. Bunu yaparken de halkı sözde manda altına aldıkları gerekçesine sığınmışlardır.

Ancak bu kendi sonlarını hazırlayacak olan mandanın yine kendi elleriyle şekillendirildiğini ve formüle edildiğini unuttular. Bu manda, Hindistan'daki Müslümanların vermiş olduğu bir yetki değildi. Uluslar hiçbir zaman kendi temsilcilerine kendi ruhlarını feda etmeleri pahasına yetki vermezler veya sorumluluklarını devretmezler. Ayrıca bilinçli insan evladı asla bu özkıyım niteliğindeki mandayı kabul etmez (eğer verilmişse de uygulamak bir yana durmalı). Bu büyüklükteki kriz zamanlarında, devlet idaresini kurtarmanın en baştaki çözümü adil bir şekilde paylaşmak ve istikrarlı ve korkusuz bir liderlik sergilemektir. Maalesef ki bizim liderlerimiz son yetmiş beş yıldır Hindistan'da yaşayan çok dindar seksen milyon insanı ısrarla inkar etmiştir. Bu yanlışlar yılların meselesi haline gelmiştir. Müslümanların çıkarlarını ve acil gereksinimlerini tamamen görmezden gelmek, pek çok imkanın kaybına sessiz kalmak bu yanlışların ta kendisidir. Politikaları süreç boyunca eylemde hareketsiz ve tutumda itaatkar bir hava sergilemiştir. Başından beri korku ve şüpheyle felç olmuş haldedirler. Menfaatleri ve fırsatçılıkları uğruna kasten (bilinçli olarak) zamanlarını ve politik ilkelerini feda etmişlerdir. Bunu bile yapmak için en önemli noktada yer alan Bedlam politikasıdır. Çünkü Bedlam politikası, bizim bu trajik gerçeği görmemizi

engellenecek ve bizi oyalayacak boş bir şey. Gözlerimizi ne kadar güçlü bir şekilde kapatırsak gerçek de o derece güçlü bir şekilde bizi karşılayacaktır.

Eğer bu kritik dönemde, bu trajik karar yasallaştırılırsa biz de ayrı bir Federasyon için talepte bulunacağız ve sizlerden bu talebimize pratik anlamda ilgi göstermenizi ve aktif olarak destek olmanızı beklememize izin verin.

Hindistan aynı bu dönemde olduğu gibi kurulmuştur. Hindistan ne yalnızca bir ülkenin ne de yalnızca bir milletin adıdır. Aslında Hindistan, tarihte ilk defa İngilizler tarafından belirlenmiş olan bir eyaletin adıdır. Bu eyalet daha önceden Hindistan'ın herhangi bir yerini oluşturmamış insanları içermektedir. Aslında bu insanlar İngilizlerin tarihte ilk defa Hindistan'a doğru gelmesi ve oraya varması arasında geçen zamanda birbirinden farklı milletlerin kimliğine sahip ve bu kimliklerini sürdüren kişilerdir.

Hindistan'ın 5 vilayetinin (idari bölgesi) oluşturduğu alanda toplamda kırk milyon nüfusun içinde biz Müslümanlar otuz milyonunu oluşturmaktayız. Bizim dinimiz, kültürümüz, tarihimiz, geleneklerimiz, ekonomik sistemimiz, miras kanunumuz, halefiyetimiz, evliliklerimiz özünde ve temelde Hindistan'ın geri kalanında yaşayan insanlarınkinden farklıdır. Beş vilayette itimatla yaşayan bu otuz milyon kardeşimizin çok büyük fedakarlıklarla belirlenmiş idealleri Hindulara ilham veren ideallerden temelden farklıdır. Bu farklılıklar yalnızca geniş prensiplerle sınırlı değil, çünkü bunun çok daha ötesinde. Onlar, bizim hayatımızın en ince detaylarla ilgilidir. Biz onlarla (Hindularla) ne birlikte yemek yeriz ne de aramızda evleniriz. Bizim ulusal göreneklerimiz ve takvimimiz hatta yemeklerimiz ve kıyafetlerimiz bile onlardan farklıdır.

Fakat bazı yüzeysel gözlemciler Müslümanlar ve Hindular arasında olan durumla Romalı Katolikler ve Protestanlar arasında olan durumu mantıksız da olsa kıyaslıyor. Katolikler de Protestanlar da aynı dini gruba mensupturlar: Hristiyanlık. Oysa Hindular ve Müslümanlar birbirinden farklı iki büyük ve esaslı dini sistemi takip etmektedirler. Din, Hristiyanlarda olduğu gibi Müslümanlarda ve Hindularda kişisel fikir belirtilebilecek bir tartışma konusu değildir. Öte yandan, onlarda doğumdan ölüme kadar vatandaşların kiliseye olan bağlılıklarının yasalarla şart koşulduğu ve gözlemlendiği bir anlayış hakimdir.

Eğer biz Pakistan'ın Müslümanları dostun veya düşmanın yönlendirmesiyle kendi milli kimliğimize ters fakat Hindistan Federasyonu tarafından kabul edilen koşullara aldanırsak dört azınlıktan biri oluruz. Bu da Hindistan'daki Müslüman milletin ölüm haberi olmuş olurdu. Bu korkunç

büyükükte olan ve giderek yaklaşan felaketi fark etmenizi ve size dünyadaki Müslümanların otuz milyon olan nüfusumuzla onda birini bizim oluşturduğumuzu hatırlatmak isteriz. Beş bölgeden oluşan PAKİSTAN'ın yani bizim vatanımızın toplam yüz ölçümü İtalya'nın sahip olduğu bölgenin dört katı, Almanya'nın üç, ve Fransa'nın iki katıdır. Ayrıca nüfusumuz Avustralya Federal Devleti'nin yedi katı, Kanada'nın dört, İspanya'nın iki katıdır ve Fransa'nın ve İtalya'nın da ayrı ayrı nüfusuna eşitir.

Bunlar gerçeklerdir, kabul etmesi güç fakat realitenin kendisi olan olgulardır. Aksini iddia eden her kim olursa meydan okuyabiliriz. Bu gerçeklerin dayandığı temelleri baz alarak ve bize karşı çıkacak olanlardan korkmayarak, koyu harflerle belirtmek isteriz ki biz, Müslüman Pakistanlılar diğer Hindistan'dan ayrı ve farklı bir ulusal kimliğe sahibiz. Ve buna sahip olduğumuz topraklar üzerinde Hindu halkı yaşar ve yaşamaya hakkı vardır. Dolayısıyla Federal Anayasa çerçevesinde ve Hindistan'ın diğer bölgelerinden ayrılan ve yalnızca bize ait olan ayrı bir ulusal kimliğe sahip olmayı ve bu kimliğin tanınmasını talep etmekteyiz.

Bu çağrı metni, yalnızca Hindistan'da yaşayan Müslümanların sorunlarına çözüm getirmeyi amaçlamaz aynı zamanda iki büyük odak noktası olan ve Hindistan'ın gelecekteki düzeniyle ilgili durumu da belirleyecek olan İngiliz ve Hindu sorunlarına işaret etmektedir. Bizim inancımızın, bedenimizin ve ruhumuzun tehlike altında olduğunu anlamalıdır. Bizim var oluşumuz ve iyi olma halimiz buna bağlıdır. Bizim beş büyük Kuzey vilayetimizin Hindistan Federasyonu kapsamına (tüm Hindistan'ı kapsayan) girmesi feci bir durum olacaktır. Yalnızca bizim için değil, İngilizlerin ve Hinduların da dahil olduğu Hindistan'da yaşayan diğer ırklar ve gruplar için de bir felaket olacaktır.

Önerilen anlaşma daha adil ve akla uygun bir alternatif ile değiştirilirse bu büyük alt kıta için daha barışçıl bir geleceğin temelleri atılmış olacaktır. Bu alternatif anlaşma kesinlikle bir insanın diğer bir insana sömürü öznesi olmadan en yüksek seviyede gelişim gösterebilmesine fırsat vermelidir. Bu alternatif, Müslüman halkın çoğunluğunu içeren beş vilayetin (Pencap, Hayber-Pahtunhva (Afgan Bölgesi), Keşmir, Sind and Belucistan) dahil olduğu ayrı bir Federasyon kurularak oluşturulmalıdır.

Bu Kuzey Hindistan'ın oluşturduğu Müslüman Federasyon, dışarıdan gelebilecek fikirlere ve saldırılara karşı siper oluşturacak ve bölgenin korunması için bir tampon görevi görecektir. Kurulacak olan bu tip bir Federasyon, Hindistan'ın geri kalanında yaşayan Müslüman ve Hindu nüfusu maddi yönden zarara uğratmayacaktır. Alternatif koşullarda bölgemiz, İngiliz ve Hindu devlet adamlarının menfaatleriyle uyuşan serbest,

güçlü ve rekabetçi bir müttefik olan ve Hindistan'ın geri kalanından ayrı bir Anayasa'sı olan bir hale gelmelidir. Hiçbir şey bizi kendi Federasyonumuzu oluşturmaktan daha çok tatmin edemez. Esasen bu talep, 1930'da Hindistan Müslüman Ligi'nde (tüm Hindistan'ı kapsayan) Dr. Muhammad Iqbal başkanlığı zamanında ortaya konulan öneriden farklıdır. Onun yaptığı öneri beş vilayetin birleşerek tek bir eyalet oluşturması ve Hindistan Federasyon'una (bütün Hindistan'ı kapsayan) bağlı bir birim haline gelmesi iken biz bu vilayetlerin birleşerek kendilerine ait ayrı bir Federasyon oluşturmalarını önermekteyiz. Kendi kaderimizin efendisi ve ruhumuzun kaptanı olmadığımız bir düzende ve Hindu boyunduruğu altında yöneltilmeye razı olmuş olursak biz Müslümanların yaşadığı bu topraklarda barış ve sükunet olmayacaktır.

Anayasa'da yer alan himaye edildiğimize dair kanunlar kurtuluşumuz için kendi belirlediğimiz yollarla çalışmamıza imkan sağlıyor mu? Çok az bile sağlamıyor. Himaye öyle sihirli bir kelime ki bizim liderlerimizi büyülüyor ve bilinçlerini bulandırıyor. Bir milletin kendi sonunu kendi elleriyle getirirken uğradığı depremin hasarını himaye altında olmak karşılayacak zannediyorlar halbuki himaye altında olmak onların sadece halüsinasyon görerek bilinçlerinin bulanmasına sebep oluyor. Himaye altına alınmak liderler tarafından istendi ve kanun koyucular tarafından kabul edildi fakat hiçbir zaman milli kimliğin kaybını karşılayamadı. Biz Müslümanlar bu intihara meyilli çılgınlığa ve bizi ölüme götüren sürece karşı mücadele etmeliyiz. Himaye altında olmak çoğunluk olan ırkın yaşamsal konularda belirlediği hedefleri ve ilgi alanları (hele ki bizim hayatımız hem bireysel hem de kolektif düzende onlarınkinden farklı olarak temellenmekte ise) doğrultusunda kendimizi feda etmemizi gerektirecek. Dolayısıyla bizim Hindistan Federasyonu (bütün Hindistan'ı kapsayan) altındaki dört azınlıktan biri olmamızı engelleyecek düzeni nasıl oluşturacak?

Himaye altında olmak Müslüman halkın uğrayacağı büyük bir felaketi önleyebilir mi? Evet, ancak Müslümanların sosyal ve dini ideallerini korkarak oluşturduğu ve sonsuza kadar sürececek yaşayacakları acı ve ızdırap karşılığında önleyebilir. Himaye altına alınma ihtimali ancak ulusal kimliği yıkılmaya çalışılan milletimizi yattığı uykudan uyandırmak ve milli bilinç geliştirmesini sağlamakta işe yarayabilir. Dahası himaye altına girmekle, hayati organlarımız ve ulusal yaşamımızın gurur sembolleri etkili ve yayılmacı bir şekilde başkaları tarafından sahiplenilecek. Örneğin ordu, donanma, uluslararası ilişkiler, ticaret ve alım satım, iletişim ağları (ulaşım), posta ve telgraf, vergilendirme ve gümrük artık bizim kontrolümüzde olmayacak aksine çoğunluğu Hindulara bağlı olan Federal

Hükümet'in elinin altında olacak. Bizim ideallerimizin Hinduların idealleriyle çatıştığı (çatışması gerektiği) noktada biz Müslümanlar kendi hedeflerimize nasıl erişeceğiz?

Bu bağlamda, geçmiş yüzyılın tarihi bizler için unutulmayacak olan derslerle dolu. Gerçeği görmekten kaçanlar bile içinde bulunduğumuz bu durumu okumalıdır. Yalnızca bir örnek vermek gerekirse: Geçmişte keyfini sürdüğümüz bütün bu himaye ve güvence altına alınma durumumuza rağmen pek tabii kendi ulusal dilimiz: URDUCA, hatta bu büyük alt kıtanın ortak dili (lingua franca) bile olan URDUCA, Hindistan dilleri listesinden kaldırılmıştır. Bunu doğrulamak için en son yapılmış olan nüfus sayımı raporunu inceledik. Kendi kendine ortaya çıkmış olan trajik bir düşünüş mevcut. Daha da çok düşmek bizim kaderimiz mi? Fakat bu düşünüşün büyüklüğü fındık kabuğunu doldurmuyacak bir meseledir. Bu sorun bile bizim bir ulus olarak geleceğimizi belirleyecek olan büyük ulusal meseleler ve yalnızca Hindistan'ın değil tüm Asya'nın sahip olduğu güç ile kıyaslanacak olursa bir toz gibi kalır.

Bu yadsınamaz gerçekler karşısında, şunu sorma hakkını kendimizde görmeliyiz: Bizler hangi amaçla ulusumuzun boyun eğdirilmesine, kendimizi feda ettirmeye, kendimizi ve zürriyetimizi Müslüman olmayan bir egemenlik boyunduruğu altına sokturmaya çalışıyoruz? Burda güzel olan şey Federasyon'un içine girerek İslamiyet'le ve Müslümanlarla büyüme. Bizim anlayışımız bunu gerektirir. Kendi liderlerimizin varlığını koruyabilmek için çarmıha gerilmek zorunda mıyız yoksa Hindistan'ın tek bir millet olduğuna dair akla sığmayan iddiaları desteklemek zorunda mıyız? Tüm bedellerini hesaba katarak bir anlaşmayı değerlendirmek mi başarıdır mı yoksa Hindu milliyetçiliğini destekleyerek aynı Hinduların bundan faydalandığı gibi Müslümanların da faydalanmasını beklemek midir başarı? Bu ironi akıl oyunu yapılarak iyi gösterilmeye çalışılıyor fakat gayet olağan ve ortada bir durum olduğu açıktır. Biz geçmişte kendi kendine homurdanmalardan ötürü acı çektik ama korkularla tereddüt etmeden yüzleştik. Hiçbir zaman kendi kendini boğmaya çalışan bir millet olmayacağız. Bizler Hindu tatillerine sahip olabilmek için Hindu milliyetçiliği altında kendimizi çarmıha germeyeceğiz.

Federal Anayasa'yı destekleyen tüm devlet adamlarına -Müslüman, İngiliz, Hindu- şunu sorma iznimiz verilmeli: gerçekten de ulusumuzun İslamiyet'in son 1400 yılda bize verdiği hakları Hindistan'ın ulus olması karşılığında feda etmemiz makbul müdür? İnsanlık bu hayret verici fedakarlık karşısında gerçekten bir şey kazanacak mı? Biz İslamın eski ateşinin sürdüğünü ve İslam'ın geleceğe dair bize birçok şey kazandıracağına inandığımızı söylemeye cürret ediyoruz. Rusya hariç

tutularak Avrupa'ya baktığımızda neredeyse Hindistan kadar bir alana ve nüfusa sahip ve bu koşullarda orada tam yirmi altı farklı ulus yaşamakta ve aynı ve tek bir dine inanmakta, ortak bir medeniyete ve ekonomik sisteme sahiptirler. Tabii ki aynısı Hindular ve Müslümanlar için geçerli olamaz fakat en azından istenen şey bu iki milletin de arkadaşçıl bir şekilde birbirlerine komşuluk etmelerini sağlamak, huzur ve refahın hakim olduğu bir alt kıta haline gelmesine zemin hazırlamaktır.

Bizler İslamiyetin uzun ve olaylı tarihinde görülmemiş ciddi bir trajedi ile karşı karşıyayız. Bu bir mezhebin (tarikatin) veya belli bir kitlenin sorunu olmaktan ziyade tüm İslamiyet'in kaderini ve son döneme kadar Hindistan'daki İslamiyetin ve kurucularının muhafızları olmuş olan insanları etkileyebilecek olan bir problemdir. Eğer Hindistan Federasyonu (bütün Hindistan'ı kapsayan)'nun bize dayatacağı köleliğin esaretinden kendi ruhumuzu kurtarabilirsek, birey olarak bir geleceğe sahip olmaktan öte millet olarak büyük bir geleceğe sahip olacağız. Gelin, bu yolda hata yapmayalım. Bu mesele şimdi ya da asla. Ya sonsuza kadar yaşayacağız ya da yok olacağız. Gelecek, ancak ve ancak biz kaderimize doğru yaşarsak bizim olacak. Çözüm Tanrı'nın ellerinde değil çözüm bizim elimizde. Ya başaracağız ya da mahvolacağız. Tarihimiz hiç bir ulusun sahip olmadığı kadar açık ikazlarla dolu. Tarihimizin bize yönelttiği bu uyarıları dikkate almalıyız. Bizim için şöyle mi söylenmeli: onlara yöneltilen ikazların hiçbirine kulak asmadılar ve atalarının onlara bahşettiği bu mirası kendi elleriyle mahvettiler?

MOHD ASLAM KHAN,
RAHMAT ALI

(Khattak)
(Choudhary)
Khyber Birliği'nin Başkanı

SHEIKH MOHD SADIQ INAYAT ULLAH KHAN, (Sahibzada).
(of Charsaddah).

Khyber Birliği'nin sekreteri³²

1933 yılında Pakistan Bildirisi olarak da bilinen “Şimdi ya da asla! Sonsuza kadar yaşamak mı yok olmak mı?” bildirisinde ³³ Müslümanların çoğunlukta olduğu Pencâp, Afgan (Kuzey Batı Sınır Eyaleti), Keşmir, Sind ve Belucistan'ı bölgelerinde ayrı bir Müslüman ülke kurulmazsa

³² Aziz, Choudhary Rahmat Ali a Biography s.488-501, http://chrehmatali.com/books/Now_or_Never.pdf (Erişim tarihi

³³ Now or Never: Are We to Live or Perish Forever?. Aziz, s.488-501

Müslümanlar Hindistan'da yok olup gideceklerdi. ³⁴ Böylelikle **Pencâp, Afgan** (Kuzey Batı sınır Eyaleti), **Kesmir, Sind** ve **Belucistan**'ı içeren alanı ifade eden Pakistan devletinin ismi de bu beş eyaletin baş harflerinden oluşup coğrafi anlamda belirlenmiş oldu. Pakistan devletinin diğer anlamı ise ideolojik bir söyleme yöneliktir, kurulacak ülkenin "saflığı"nı ifade eder.

Bildiri, Hindistan'ın tek bir ülke olduğunu ve burada sadece bir milletin yaşadığı fikrini reddettiği gibi Müslümanların din, kültür, tarih, gelenek, görenek, ekonomik sistem, takvim hatta yemek ve kıyafetlerin bile Hindistan'ın geri kalanından farklı olduğu vurgulamıştır.

Hindistan yarımadasındaki 1/5'ini teşkil eden nüfus için büyük bir değişikliği içeren bu bildiri, geniş bir muhtevaya sahip olduğu için Asya ve dünya çapında ideolojik bir devrim başlattığı gibi söz konusu dönemden sonra unutulmaz bir belge olarak İngilizlere karşı özgürlüğün sembolü olmuştur. Yani bir bakıma İngiliz emperyalizminin sonunun ilanı, Pakistan'ın ise doğum günü olan bu bildiri, ilk zamanlarda tabiidir ki Rahmet Ali'in istediği etkiyi yaratmadığı gibi kabul de görmemiştir. Ancak o sırada bölgede gelişen siyasi hadiselerin hem Hindistan, hem de Pakistan açısından hız kazanması bildiriye olan dikkati artırmıştır.

23 Mart 1940 yılında Hindistan'ın pek çok yerinden gelen Müslüman temsilcilerinin katıldığı Müslim Birliği'nin Lahor'da yaptığı yıllık toplantısında, Hint alt kıtasında Müslümanlar için bağımsız devlet fikri net olarak dile getirildi. Bu toplantıda Karardad-ı Pakistan (Pakistan Karar Tasarısı) adı verilen, meşhur Lahor Karar Tasarısı'nı oybirliği ile kabul eden Müslüman Birliği, dolayısıyla Rahmet Ali'nin 1933 yılında yayınladığı bildirisini oybirliği ile resmi olarak onaylanmış oldu.³⁵ Bu karar aynı zamanda İngilizler ve gelecekte de Hindu hâkimiyetinden kurtulmanın yolu kabul edilir. Hindistan basınında Pakistan Kararı olarak adlandırılan bu kararda çoğunluğu Müslümanların teşkil ettiği bölgelerde Hindistan'dan ayrı bağımsız bir İslam ülkesi kurulması öngörülmekteydi.³⁶ Müslümanların

³⁴ Shaukallah Ansari, *Pakistan the Problem of India*, Lahore 1944, s. 5vd.G. Allana, *age*, s.288.

³⁵ Lahor kararı hakkında bkz Muniruddin Choghtai, *History Struggle for Pakistan (1857-1947)*, (nşr., R.A.Khan), Lahore 2009; Maqbool Rehmat, *Pakistan Studies History and Culture*, Lahore 1999, s. 124 vd., Pirzada, *age*, s. 264, Farooq Ahmad Dar, "Jinnah and the Lahore Resolution" *J.R.S.P LII/1*, 2015, s. 127-154, Muhammad Ashraf, *The Pakistan Issue*, 1943 Lahore 1943, s.48, Sherwani, *age*, s.594, Kh. Sarwar Hasan, *Genesis of Pakistan*, Karachi 1996, s. 25.

³⁶ Abdul Majid- Abdul Hamid, Zahida Habib, "Genesis of the Two Nations Theory and the Quaid-e- Azam" *Pakistan Vision XV/1*, s. 180-192; Jinnah 1940 da

çoğunlukta olduğu bölgeleri kapsayan Hindistan'ın kuzeybatı ve kuzeydoğusunda kendi oluşturdukları hükümet sistemi adı altında yaşayabilecekleri müstakil, kendi kültürel ve politik değerlerine uygun bağımsız bir Müslüman ulusun kurulması bu oturumda kabul edildi.

Nihayet bu kararlar çoğunluğu Müslümanların teşkil ettiği bölgelerde Hindistan'dan ayrı bağımsız bir İslam ülkesi kurulması onaylanmıştı.³⁷ Söz konusu karar Hind alt kıtasındaki Müslümanlarının amaçlarını belirgin kılarken bu hedefe ulaşmak için bir ulus olarak tüm Müslümanları ilgilendiren bir hareket başlatıldı. Müslümanlar mezhep ve yaş farkı gözetmeksizin bir bütün olurken Ağustos 1947 yılında Pakistan olarak kurulan ülkenin coğrafi sınırları Rahmet Ali'nin yaklaşık olarak tasavvur ettilği toprakları ihtiva etmekteydi.

Rahmet Ali, bu bildirimden sonra da sürekli makaleler ve broşürlerle fikirlerini dile getirmeye devam etmiştir.³⁸ Bilhassa 1933 yılında yayımlanan ve “*Pakistan Milli Hareketi Ne Anlama Geliyor*” başlıklı bir yazısında dönemin Federal Hindistan Anayasası'nı eleştirmiştir. Anayasanın özünü oluşturan ve “*İndiyанизm*” olarak adlandırdığı anlayışa çok sert bir tepki göstermiş, söz konusu anlayışın, Müslümanlar da dâhil olmak üzere Güney Asya'daki birçok halkı köle konumuna soktuğunu ifade etmiştir. Pakistan Milli Hareketi'nin amaç ve gayeleri söz konusu çalışmada listeleyen Rahmet Ali, Güney Asya halklarının, “*İndiyанизm*” anlayışının yaratmış olduğu laikçi kölelik dayatmasından manevi anlamda kurtulurken Asyacılık anlayışının hâkim olmasını; kültürel, ekonomik ve toplumsal olarak da özgürlüğe kavuşmak gerektiğini savunmaktaydı.

Rahmet Ali, sonraki süreçte Pakistan'ın ana vatani adlı bir kitapçık yayınlamış ve burada fikirlerini ayrıntılı biçimde anlatmıştır. Bu, “*Pakistan*” fikrini temel alan daha ayrıntılı bir kitapçıktı. Bu kitapçıkta Pakistan'ın ismi ve coğrafi sınırları daha net açıklanmış ve Pakistan'ın coğrafi sınırları, tarihi, etnik yapısı, dili hakkında bilgiler verilmiştir.³⁹

“Dünya’da hiçbir kuvvet Pakistan Devletinin kurulmasına engel olamayacaktır,” diyordu. *Pakistan Postası*, S.10, 14 Ağustos 1953, s.10.

³⁷ Abdul Majid- Abdul Hamid, Gauba, Zahida Habib, “ Genesis of the Two Nations Theory and the Quaid-e- Azam” *Pakistan Vision*, XV/1, s.180-192; Jinnah 1940 da “Dünya’da hiçbir kuvvet Pakistan Devletinin kurulmasına engel olamayacaktır,” diyordu. *Pakistan Postası*, S.10, 14 Ağustos 1953, s.10.

³⁸ Gniş bilgi için bkz. Rahmat Ali, *Pakistan; The Fatherland of the Pak Nation*, Cambridge 1947, Choudhary Rahmat Ali, *The Millat and the Mission*, Cambridge 1942.

³⁹ Rahmat Ali, *Pakistan; The Fatherland of the Pak Nation*, Cambridge 1947. Rahmet Ali yukarıda verilen bilgiler dışında ayrıca Bengal ve Haydarabad'ın Müslüman bölgeleri olduğundan ve ayrı devletler veya eyaletler olduklarından bahsetmeye başlamıştır. Bang-1

Böylece Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeleri kapsayan Hindistan'ın Kuzeybatı ve Kuzeydoğusunda özgün, sosyal, kültürel ve politik değerler ekseninde bağımsız bir Müslüman ulusun kurulması kararı 15 Ağustos 1947'de Pakistan Devleti'nin kurulması ile hedefe ulaşılmıştır.⁴⁰

Pakistan Devleti kurulurken Hindistan yarımadasında kitlesel katliamların yaşanması, Rahmet Ali'nin beklemediği bir gelişme olduğu için bu durum onu büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır.⁴¹ 1948 yılında Pakistan kurulduktan sonra ülkesine gelen Rahmet Ali, aynı yıl tekrar İngiltere'ye dönmüş ve Şubat 1951'de vefat etmiştir.⁴²

Sonuç

Hint alt kıtasında ayrı bir Müslüman ülkenin kurulması fikri XX. yüzyılın başlarından itibaren oluşmaya başlamıştı. Bununla birlikte kurulacak olan bu ülkenin isminin ve sınırlarının ne olacağı konusunda ciddi uğraşlar veren ve nihayetinde konuya dair sağduyulu ve akılcı fikirlerini net olarak ilk dile getiren Rahmet Ali olmuştur. O, 1933 yılında yayınladığı bir bildiri ile kurulacak olan Pakistan'ın hem ismi hemde sınırları belirlenmişti. **Pencâb, Afgan** (Kuzey Batı sınır Eyaleti), **Kesmir**, **Sind** ve **Belucistan**'ı içeren alanı ifade eden Pakistan devletinin ismi de bu beş eyaletin baş harflerinden oluştuğu gibi coğrafi sınırlar da belirlemiş oldu. Onun yeni kurulacak olan devletin coğrafi sınırlarına dair düşünceleri başlangıçta hayali bir girişim olarak görülmüştür. Fakat 1940 yılında Hindistan'ın pek çok yerinden Müslüman temsilcilerin katılımıyla Lahor'da gerçekleştirilen Müslim Birliği'nin yıllık toplantısında, Rahmet Ali'nin Pakistan bildirisi oybirliği ile kabul edilmiştir. Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeleri kapsayan Hindistan'ın Kuzeybatı ve Kuzeydoğusunda kendi oluşturdukları hükümet sistemi adı altında yaşayabilecekleri özgün sosyal yaşantısı ile kültürel ve politik değerler ekseninde bağımsız bir Müslüman ulusun kurulması hayali 1947 yılında gerçekleşti. 1947 yılında Hint alt kıtasının kuzey batısında Pakistan adıyla müstakil bir devlet olarak ilan edilen bu hâkimiyet adını çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği Pencab, Kuzeybatı sınır eyaleti olan Afgan, Keşmir, Sind ve Belucistan'ı içine alan beş eyaletin baş

İslam; Bengal, Assam ve Haydarabad (Dekken)'dan müteşekkil olup konu hakkında geniş bilgi için bkz. Khan A. Ahmad, *The Founder of Pakistan Through Trial to Triumph*, London 1944, s.3 vd. Aziz, s.235-243, Dani, *age*, s.228-242.

⁴⁰ Choghtai, *age*, s.45, İkrâm Azam, *Pakistan's Ideology and Ideologues*, Lahore 1982, s. 74vd.

⁴¹ Peter Lyon, *Conflict Between India and Pakistan*, California 2008, s.9.

⁴² 1951 yılında bir grip salgınına yakalanarak hayatını kaybeden Rahmet Ali, 20 Şubat'ta Cambridge'deki Newmarket Yol Mezarlığı'na defnedilmiştir. Bkz. Aziz, , *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, s. 316.

harflerinden almıştır.

Rahmet Ali'nin hayatını Hindistan'daki Müslüman soydaşlarına adadığı aşikâr olup ülke sınırlarının çizilmesinde ve Müslüman ahalinin istikbalinin belirlenmesindeki rolü son derece önemlidir. Nitekim günümüzde Asya'nın güney yarımadasının dini durumu incelediğinde Pakistan, %96.68 lik bir oranla yaklaşık yüz altmış milyon civarında Müslüman bir nüfusa sahip olup dünya sıralamasında Endonezya'dan sonra en çok Müslümanın yaşadığı ikinci ülke konumundadır. İşte bu başarının önde gelen mimarlarından biri olan Rahmet Ali'ye bugün Pakistan'da yaşayan Müslüman ahali büyük bir minnet ve teşekkür borçludur.

Kaynakça

- Ahmad, Khan A.; *The Founder of Pakistan Through Trial to Triumph*, London 1944.
- Ahmad, Muhammed Saleem; *The All India Muslim League*, Lahore 1989.
- Ali, Muhammad Mohar; *History of the Muslims of Bengal I*, Riyadh 1985.
- Allana, G.; *Our Freedom Fighters (1562-1947) Twentyone Great Lives*, Lahore 1985.
- Ansari, Shaikallah; *Pakistan the Problem of India*, Lahore 1944.
- Ashraf, Muhammad; *The Pakistan Issue*, Lahore 1943.
- Asrar, N. Ahmed; "Hind-Pakistan Uyuşmazlığının Menşeleri ve Bangladeş'in Doğuşunun Tarihiçesi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VI/1-2*, 1975, s.47-83
- Azam, İkrâm; *Pakistan's Ideology and Ideologues*, Lahore 1982.
- Aziz, K. K.; *Choudhary Rahmat Ali a Biography*, Lahore 1987.
- Aziz, K.K.; *Studies in History and Politics*, Islamabad 2002.
- Bolitho, Hector; *Jinnah Creator of Pakistan*, London 1954.
- Bradley, John; *Lady Curzon's India*, New York 1986; K.Henry George, *British Administration During The Revolt of 1857*, New Delhi 1985.
- Briggs, H. George; *The Nizam His History and Relations with the British Government I-II*, Delhi 1985.
- Chandra, Bipan; *India's Struggle for Independence*, New Delhi 1989.
- Choghtai, Muniruddin; *History Struggle for Pakistan (1857-1947)*, (nşr., R.A.Khan), Lahore 2009.

- Cohen, S.S.; *The Ideal of Pakistan*, Brooking 2004.
- Dani, Ahmad Hasan; "Choudhary Rahmat Ali" *Founding Fathers of Pakistan*, (Ed. Ahmad Hasan Dani), Lahore 1998, s.213-246.
- Dar, Farooq Ahmad; "Jinnah and the Lahore Resolution" *J.R.S.P LII/1*, 2015, s. 127-154.
- Frazer, R.W.; *A Story of the Nations British India*, London 1918.
- Gauba, K. L.; *The Consequences of Pakistan*, Lahore 1946.
- Gopal, Kamalesh Ram; *Indian Muslims APolitical History (1858-1947)*, Lahore 1854.
- H.Malik, İftikhar; *The History of Pakistan*, Londra 2008, s.3; Rafiushan Kureishi, *New Pakistan*, London 1977.
- Hasan, Kh. Sarwar; *Genesis of Pakistan*, Karachi 1996.
- Hunter, W.W.; *A Brief History of the Indian Peoples*, Oxford 1907.
- Hussain, J.; *A History of the Peoples of Pakistan*, Karachi 2001.
- Innes, Arthur D.; *A Short History of The British in India*, New Delhi 1985.
- Kamran, Tahir; "Choudhary Rahmat Ali and his Political İmagination Pak Plan and the Continent of Dinia", *Muslims Against the Muslim League Critiques of the Idea of Pakistan*, (Ed. Ali Usman Qasmi- Megan Eaton Pobb), Cambridge 2017.
- Lyon, Peter; *Conflict Between India and Pakistan*, California 2008.
- Majid Abdul, Abdul Hamid, Zahida Habib; " Genesis of the Two Nations Theory and the Quaid-e- Azam" *Pakistan Vision*, XV/1, YILI s.180-192.
- Majumdar, R.C.; *Struggle for Freedom*, Bombay 1988.
- Majumdar, R.C.; *Struggle for Freedom*, Bombay 1988.
- Malik, Jamal; *Islam in South Asia a Short History*, Boston 2008.
- Pandey, N.; *The Indian Nationalist Movement 1885-1947*, New Delhi 1979.
- Pirzada, Syed Sharifuddin; *Foundations of Pakistan (All –India Muslim League Documents:1906-1947) I-II.*, Karachi 1970.
- Powell J.C, Price; *A History of India*, New York 1955.
- Qureshi, I. H.; *History of the Freedom Movement I*, 1957.
- Qureshi, I. H.; *The Struggle for Pakistan*, Karachi 2006.
- Rahmat Ali, Choudhary; *The Millat and the Mission*, Cambridge 1942.
- Rahmet Ali, Choudhary; *Pakistan the Fatherland of the Pak Nation*, Cambridge

1947.

Ram Gopal, Kamalesh; *Indian Muslims APolitical History (1858-1947)*, Lahore 1854.

Rehmat, Maqbool; *Pakistan Studies History and Culture*, Lahore 1999.

Rıza, Ahmet; *Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflası*, (nşr., Z. Ebûzziya), İstanbul 1982.

Saeed, Ahmad; *Muslim India (1857-1947) A Biographical Dictionary*, Lahore 1997.

Sharma, Kamalesh; *Role of Muslims in India Politics(1857-1947)*, New Delhi 1985.

Sherwani, Latif Ahmed; *Pakistan in the Making Documents and Readings*, Karachi 1987.

Siddiqui, Muhammad Ali; *Ouaid-i Azam Muhammad Ali Jinnah Speeches (Round Table Conference 1930-1932)*, Karachi 1996.

Stein, Burton; *A History of India*, New Delhi 1998.

Symonds, Richard; *The Making of Pakistan*, London 1949.

Vural, S. ; *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2006, (Basılmamış Doktora Tezi).

Vural S., "*Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri*", Belgü / 2, Ardahan 2015, s. 181-202.

Weekes, Richard V.; *Pakistan Birth and Growth of a Muslim Nation*, New York 1964.

TERİTORYAL TARİHYAZIMI TERRITORIAL HISTORIOGRAPHY

Fuat HACİSALİHOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 27.04.2021

Kabul: 23.08.2021

Article Info

Received: Apr, 27, 2021

Accepted: Aug, 23, 2021

Öz

Zaman içerisinde semantik değişimlere uğramakla birlikte en basit anlatımla belirli kriterlere göre insan topluluklarını tasnif ve tahdit suretiyle müşterek bir ad altında tanımlayıp kolektif hareket etme zemini sunan ulus fenomeni bu işlevinin doğal bir sonucu olarak dünyayı da egemenlik alanlarına ayırıştırır. Pekâlâ, tersinden okuma ile bu alanların ulusları yaratabileceği de ileri sürülebilir. O halde bir biçimde üzerinde var olunmuş bulunulan bu egemenlik alanları mıdır kolektif hareketi sağlayan, yoksa daha kolay bir akıl yürütmeye bu alanlar için mi kolektif hareket edilir. Dahası insan mı toprağı işler toprak mı insanı sorunsalına felsefi bir yanıt gerekir.

Modern dönemin etnisite bazlı anlayışına indirgenmediğinde ulus, zengin bileşenleriyle birbirinden farklı toplumsal yapılar inşa etme potansiyeline sahiptir. Toplum, bu bileşenlerden örtük olan doğum yeri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yerlilik mefhumu temelinde siyasallaştırıldığında alternatif bir ulus modeline evrilebilir. Sınırları belirli, iyi tanımlanmış bir coğrafyada çok toplumluluk üzerinden kader birliği yapmış kolektif topluluğa dönüşümde yerlilik üzerinden meşruiyet kazanan bir paradigmanın üretimi özgül kolektif tarihsel deneyimleri meydana çıkaracak bir anlatıya ihtiyaç duyar. Bilinmeyen bir metot ya da anlayış inşa/icat etme kaygı ve iddiası taşımayan bu çalışma, tarih yazıcılığında var olan fakat tam ifadesini bulup kavram(sal)laştırılmamış bir yaklaşımı kuramsal temelde irdeleyip belirginleştirerek görünür kılmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Teritoryalite, teritonya, tarihyazımı, tarih kuramı

Abstract

In the course of time semantically changing, the phenomenon of nation is basically a way to describe human communities under a common name by classification according to some criteria and is a ground for collective action. Nations,

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fuathacisalihoglu@hotmail.com, Ordu Türkiye

as a result, divide the world into sovereign areas. It is also possible to argue that these areas constitute nations. So, do the sovereign areas on which one is somehow existing provide a collective action, or, more simply, is the collective action taken for these areas? Moreover, the question of that which it is human being to cultivate land or the land does so requires a philosophical answer.

Unless it is oversimplified in a modern ethnical understanding way, nation with its affluent components has potential to construct different social structures. If politicized on the basis of birth place and nativity, society can evolve into an alternative nation model. In a well-defined land such a paradigm gains legitimacy over nativity in the process of transformation from multiple-community to collective community sharing a common fate. And this paradigm needs a narrative which reveals specific and collective historical experiences. Intended not to construct or invent a previously unknown method, the text's aim is to examine theoretically and make more visible an already existing but not conceptualized approach in historiography.

Keywords: Territoriality, territory, historiography, theory of history

Giriş

Tarihyazımı alanında farklı yaklaşımlar ve yöntemler belirleme noktasında hızlı bir gelişim sergilendiği söylenemez. Bu disiplin, mahiyeti gereği eskiyle uğraştığından olsa gerek reformist bir yapı sergile(ye)mez, sergilemesi de beklenmez. Tarihyazımı azımsanamayacak bir çoğunluk tarafından -en azından bu yazının kaleme alındığı dönem ve mekân çerçevesinde- ironik bir biçimde tarihçilik mesaisinin dışında bir faaliyet alanı olarak görüldüğünden bu alanda yapılan çalışmalar disiplin içerisinde hak ettiği değeri pek bulamaz.

Geçmişin sırrına ermek doğanın gizemini çözmek kadar yalın değildir. Bu tümce ne tarihi yüceltme ne de pozitif bilimleri küçümseme niyetiyle sarf edilmiştir. Doğa bilimlerinde olduğu gibi genel geçer ve kesin nitelikler gösteren dizgesel bilgi oluşturma adına -Demokles'in kılıcı misali- şart koşulan bilimsel normlar hakikate ulaşma uğraşısı içinde olan tarih için de geçerlidir. Ancak tarih metodolojisinin mekanik bir işleyişe sahip olmayan betimleme, anlatı ve yorumlama teknikleri izafi yanılığlara neden olabilecek niteliktedir. Ampirik ve evrensel varsayımlardan uzak olan bu disiplin insan davranışlarının tarihsel enformasyonunu meydana çıkarırken yine insan zihninin ürünü olan ideolojik, metaforik ve retorik unsurlarla bin yıllardır formüle edilerek kendine has (sui generis) katılmış epistemolojik bir alan yaratmak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla tarihin mutfağı olan insan doğasının çetrefil dünyası, insan düşüncesinden bağımsız olarak tabiatın değişmez(!) kanunlarıyla meşgul olan bilimlere göre çok değişkenli bilinmeyenler üzerinden anlamlandırılmaya çalışılır.

Tarih yazmanın basit bir merak ile ortaya çıkmış olduğu varsayılsa bile bu eylemin kendi mecrasında akmayan bir seyir izlediği bilinir. Edebiyatın bir kolu olarak ortaya çıkan -esasen entelektüel bir uğraş alanı olan- bu yazınsal tür, sosyo-politik alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak akademik bir disiplin hüviyeti kazanmasına rağmen yakın zamanlara kadar siyasal bir erkin, teolojik bir kurgunun ya da düşünsel bir kavrayışın etkisi dışında olağan gelişim çizgisini takip etmekte zorlanmıştır. Tarihin salt entelektüel bir uğraş alanı olarak var olma ihtimali -istisnalarla birlikte- henüz temenni düzeyindedir.

Bu yazgısıyla tarih yazıcılığı siyasî pragmatizmin meşruiyet sağlama gereçlerinden birine dönüşmüştür. En sade anlatımla bu aygıt önceleri monarşik yapılarda hanedanın tanrısal gücünü onarken sonraları hümanizmanın etkisinde ilkin birey sonra ise ulusu tanımlayıp daha geniş bir kitlenin varlığını tescile çalışmıştır. Bu memuriyetin dışında tarihçilik mesaisinin yanlışlanabilir gerçeklikler labirentinde -takter edilesi- salt gerçeğe ulaşma uğraşısının yazım/metot yönünden ilerleme kaydetmesi şarttır.

Bu geliştirilmeye muhtaç, öncül metinde ileri sürülen merkezî argümandan uzaklaşmamak için farklı düşünürlerin görüşlerine elden geldiğince değinilmeyerek savrulma ve sapmaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bağlamından koparmamak kaydıyla teritoryal düşünüşün siyasal literatürdeki karşılıklarına derinlemesine nüfuz edilmeyerek daha ziyade sınır teması çerçevesinde toplumların meşruiyet kaynağı arayışına a priori bir paradigma arayışına girişilecektir. Nitekim teritoryal tasarımın bilinçli olarak tarihsel kurguyu biçimlendirmesi henüz yeni sayılabilecek bir tecrübedir. Bu metinde etnik oluşumlar üzerinden değil mekânsal aidiyetler penceresinden toplumsal bir geçmiş anlatısının olabilirliği dahası alternatif bir meşruiyet alanının kurgulanabilirliği, varsayılan tarihsel kuram üzerinden etüt edilecektir.

Sosyal ve Siyasal Bir Kavram olarak Teritorya

Sosyal bir varlık olarak insan, aynı canlı türüne ait olmanın getirdiği doğal türdeşliğin ötesinde bireysel serüveninde -bir kısmını kaybetse de- çoklu kimliklerini besleyen farklı organizasyonlara dâhil olma gereksinimi duyar. En temelde ailede başlayan bu sosyalizasyon güvenlik başta olmak üzere pek çok nedenden dolayı çeşitli mahfillere katılım ile zaman içerisinde çeşitlenir. Bu bireysel seçimlerin oluşturduğu kümülatif içtimaî temayüller, toplumların tarihsel süreçteki siyasal tecrübelerini de belirler. Buna karşın tercih edilemeyen seçenekler de vardır ki bunlardan arkaik olanı kan bağı ile ilişkili olarak soylar, boylar ve kabileler üzerine kurulu toplumsal bir örgütlenme iken modern(!) olanı yerel yakınlık ilkesiyle siyasî eylem sahasında radikal

bir değişimin gerçekleştiği toprak ve mülkiyet üzerine siyasal bir örgütlenme¹ modelidir.

Esasen bu iki örgütlenme biçimi menşe olarak birbirlerine yabancı değildir, soy (jus sanguinis) ve doğum yeri (jus soli) karşılıklı olarak sıkı bir ilişki içerisinde geçişkenlik arz eder. Nitekim siyasal referansları ile öne çıkan *ulus* (nation) kavramının tarihsel ve etimolojik köklerine inildiğinde sözcüğün Antik Yunan dilindeki *gen* fiilinin Latince fiil çekimi olan doğmak anlamındaki *nasci/natus* ve *doğum* veya *doğum yeri* müşterekliğiyle hemşehrilik² ilişkisi içerisinde olanlar anlamına gelen *natio* kelimelerinden türetildiği görülür. Başlarda aileden büyük, aşiretten küçük bir yapı sergileyen ulus, Roma'ya dışarıdan gelen yabancı hemşehrileri tanımlamak ve biraz da aşağı görmek için kullanıldı.³ Bununla birlikte Romalılar zamanla hem kendi yurttaşlarını hem de yabancıları kategorize etmek için doğum yerini esas almaya başladılar. Sonraları Orta Çağ'da yükseköğrenim için Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelenler arasında aynı ya da yakın memleketlerin üyeleri benzer ya da müşterek kültürel yaşamlarını korumak ve devam ettirebilmek için bir menfaat topluluğu oluşturup beraber hareket ederek ulus (nation) adı verilen Batılı Hıristiyan öğrenci gruplarını oluşturdular. Devrin Paris Üniversitesi'nde; *l'honorable de nation France (asil Fransa ulusu)*, *la fidèle nation de Picardie (sadık Pikardi ulusu)*, *la vénérable nation de Normandie*

¹ Henry Sumner Maine, *Ancient Law: Its Connection with The Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*, John Murray, London 1863, s. 107., Lewis Henry Morgan, *La société archaïque*, Présentation et Introduction de Raoul Makarius, Anthropos, Paris 1971, (1ère éd., 1877), s. 3.

² Hemşehrilik bağlamında Roma'da siyasal bir statü belirtisi olan yurttaşlığa katılımı doğum sonrası bazı seremonilerin yapılması gerekiyordu. Yurttaş babanın yeni doğmuş çocuğunu havaya kaldırıp kabul etmesi ile yeni bireyin aile içinde tanınması işlemi daha sonra bu çocuğun her beş yılda bir Censörlerce tutulan ve titizlikle gözden geçirilen kabiledaki yetişkin yurttaşlar listesine eklenmesiyle resmileştirilirdi. Bununla birlikte M.Ö. 4'te Augustus yasasıyla vatandaşlık hakkı için yeni doğan tüm çocukların 30 gün içerisinde bir yetkili huzurunda kayıt altına alınmaları şart koşulmuştu. Derek Heater, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, Çev. Meral Delikara Üst, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 50, 51.

³ Benzer kullanım ethnos sözcüğü için de geçerlidir. Semantik olarak ethnos ve nation sözcükleri hemen hemen paralel ima ve anlamlar barındırmaktadır. Ethnos, en azından ilk kullanımında ortak kökene dayanan kabile ile doğum yeri müşterekliğinde ortak yaşam alanını paylaşanları tanımlamıştır. Ethnie ile önceleri kırsal kesimde (periferide) ziraatla uğraşanlar kastedilmiş, sonraları ise kentlilerin İbrahimî dinlerine karşı çok tanrılı geleneksel dinlerini terk etmeyen paganlar ve yabancılar için -biraz da onları ötekileştirme adına- olumsuz bir manada kullanılmıştır. Bununla birlikte modern literatürde kullanılan ethni+city sözcüğünün ikinci kısmının bir yerleşim yerini kastedtiği düşünülürse -ki Latince *civitas* tarım arazisiyle çevrili kent demektir- bu kavramla yine nation sözcüğündeki gibi bir arada uyum içinde yaşanan teritoryal bir alana gönderme yapıldığı görülecektir.

(*muhterem Normandiya ulusu*) ve *la contante nation de Germanie* (*vefakâr Almanya ulusu*) adlarını taşıyan dört ulus mevcuttu.⁴

Bu manzarada bahsi geçen her ulus kendi dilsel ve dinsel davranış biçimini ötekilere karşı muhafaza etmesine rağmen modern ulusçuluk olgusuyla ilişkilendirilebilecek etnik köken veya başka sorunlar henüz ortaya çıkmamıştı. Nitekim gurbette edinilen bu kimlikler sılıya dönüldüğünde kendiliğinden ortadan kaybolmaktaydı. Ancak yine de Avrupa'da ulus anlayışının kesin olmayan çizgilerle dil, toprak ve din olgusu üzerinden geliştiği söylenebilir. Zira birkaç yüzyılın ardından belirlemeye başlayacak ulusçuluk, ilhamını geç Orta Çağ tarihselliğinden alacaktır. Bununla beraber ulusun soy ya da ırkı çağrıştıran anlamı dönemsel olarak silikleşerek bazen sadece bir ülkede oturanları anlatmak için kullanılmaya devam edecektir.⁵

Mekânla tanımlı bu iltisaklı yurttaşlar topluluğuna gönderme yapan ulus, bu derunî anlamıyla toplulukların kategorize edilmesine doğal bir biçim verirken⁶ doğum yeri özelinde coğrafya da siyasî ve antropolojik bakımdan topluluğu tayin edici doğal bir unsur olarak belirir. Tek yönlü olmayan bu ilişkide çoğu kez uluslar coğrafyaya ad verirken coğrafyanın da uluslara ad verdiği olur. Böylece coğrafya, Aristoteles'in tariflediği *politik insan* tarafından siyasal bir niteliğe bürünür. Aristoteles'in bu popüler sözü genelde "insan bir politik hayvandır" biçiminde çevrilir. Cümlemin aslı "İnsan, doğası gereği bir *polis*'te yaşamak zorunda kalan hayvandır (...) Dışlanan -siyasal birliğin sağladığı yararlardan nasiplenemeyen veya zaten kendine yeterli olduğundan nasiplenme ihtiyacı duymayan- insan, *polis*'in parçası değildir ve dolayısıyla da ya bir hayvan ya da bir Tanrı olmalıdır." Bu dolaylı anlatımla insanın, doğası gereği bir kent ve onu çevreleyen tarım arazisiyle var olabileceği ileri sürülür.⁷

Mekân üzerinden görünür kılınan ulus sadece siyaseten değil sosyolojik ve antropolojik olarak da coğrafyası tarafından şekillendirilir. Biyosfer etnogeneze etkileşimi bağlamında insan yaşam sürdürdüğü toprağa fiziksel belki biraz da metafiziksel bir evrimle entegre olmakla kalmaz, toprak da toplumun sosyo-politik tabiatının oluşumunda fonksiyonel bir rol üstlenip toplumsal

⁴ Guido Zernatto, "Nation: The History of a Word", *The Review of Politics*, Trans. Alfonso G. Mistretta, Volume 6, Issue 3, July 1944, s. 352-355.

⁵ Batı literatüründe ulus (nation) sözcüğünün sözlük anlamları için bkz. Eric J. Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit ve Gerçeklik"*, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010, s. 29-36.

⁶ Andrew Vincent, *Modern Politik İdeolojiler*, Çev. Arzu Tüfekçi, Paradigma Yayınları, İstanbul 2006, s. 379.

⁷ Aristotle, *The Politics of Aristotle*, Trans. and with notes by Ernest Barker, Clarendon Press, Oxford 1948, s. 1253b, 1278b. Aktaran; Heater, s. 31, 32.

normları meydana çıkaracak müşterek bir kültür dairesinin oluşumuna zemin sunarak söz konusu kütlelerin, yaşam döngüsü çerçevesinde kazanılmış bir duyuşla toplumsal karakterini ve siyasal örgütlenişini biçimlendirir.⁸

Somatlaştırmak gerekirse henüz modern zamanlara geçilmeden önce birincil ihtiyaçlarını karşılama noktasında insan, hangi üretim ilişkisi içerisinde bulunursa bulunsun -devşiricilik, ziraatçılık, besicilik gibi- toprağa bağımlı bir gelişim göstermek mecburiyetindeydi. Bu zorunluluk coğrafi paydaşlık temelinde gelişim gösteren toplumsallaşmayla birlikte mülkiyet zilyetliği düşüncesini doğurmuş, bu da toprağın sahiplenilmesi ve korunması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan felsefi bir düşünceye sahip olunmadan da idrak edilebilir bir paradigmadır toprağa bağlanma düşüncesi. Ancak insanın her koşulda yaşamasını sağlayan uyarlabilir yeteneklerine rağmen kendini biçimlendiren ve genetik kodlarına sinen, yani etnogenezinin oluşumuna doğrudan etki eden coğrafyasının özlemi peşinde olmasında mistik bir yan aranabilir.⁹

⁸ Platon'un varsayımlarına dayanarak coğrafyanın insanların mizaçlarına ve uygarlık seviyelerine etki ettiğini ileri süren Strabon; kavimlerin tabiatlarının, yaşadıkları çevreye ve iklime göre şekillendiği yönündeki görüşleriyle İbn-i Haldun ve biyosfer etnogenez bağlamında insan ve çevre arasındaki ilişkiyi formüle eden Gumilëv ile Vernadsky ikilisi sosyal antropoloji açısından insan coğrafyası (antropogeography) çalışmalarına arkaik birer temel oluştururlar. Bu görüşlere ek olarak belirtmek gerekir ki; coğrafi determinizmin çok isabetli tespitlerine rağmen toplumların özgün normları, benzer mekânı paylaşırsalar da komşu halkların yazgılarında biricik ve müşterek kültür özdeşliği sağlanmasına engel teşkil eder. Zira kültürü oluşturan iç dinamikler varoluşsal farklılıklar arz eder.

⁹ Halkların alışkın oldukları şartlara sahip yerlere göç etmesi, hem kendilerini etnik bir disiplin olarak muhafaza etme hem de beslendikleri çevreyi tahrip olmaktan koruma duygusundan kaynaklanmış olabilir. L. N. Gumilëv, *Etnogenez, Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 244. Duygu, dürtü veya içgüdü her ne sebeple olursa olsun diasporik hareketler eski yurtlarının peşindedirler. Yani her durumda, göçmenler anavatanlarında alıştıkları benzer koşulları ararlar. İngilizler; özellikle koyun yetiştirebilecekleri Kuzey Amerika, Güney Afrika ve Avustralya bozkırlarında, ılıman iklime sahip ülkeleri tercih ettiler. Tropikal bölgeler onların ilgisini çekmedi; oralarda ancak sömürge yetkilileri ve tüccarlar gibi hareket ettiler. İspanyollar, yağmur ormanlarını göz ardı ederek kuru ve sıcak iklime sahip alanları kolonileştirdiler. Ruslar tüm Sibiry'a'yı ele geçirdi ancak sadece taygaların eteklerini ve nehir kıyılarını yaşanılır olarak gördüler. <https://kemavrora.ru/tr/etnogenez-i-biosfera-zemli-iz-nedavno-prochitannogo-gumil-v-lev---etnogenez-i.html> Bazen ata topraklar mekânsal ve zamansal olarak çok uzakta kalsalar da pek çok nedenden ötürü meşruiyet arayışında araç olarak kullanılmaya devam edilirler. Batı Avrupa uluslarının Ari söylemleri doğrultusunda Himalayalar'da yurt arayışı veya Anadolu Türklerinin merkezî Asya ile tarihsel bağ kurma çabası bu öze dönme arzusunun bir yansıması olarak kabul edilebilir. Ancak şunu da eklemek gerekir ki; bazen bu eski yurtlarda yaşayanlarla biyolojik olarak etnik bir bağ kurulsa da modern ulusal kimliklere sahip olanlar bu en eski akrabalarla bağ kurmak istemeyebilirler. Zira genetik olarak tespit edilen soy ağacı şimdinin edinilmiş kimliğiyle örtüşmeyebilir.

Uygurlukların başlangıcındaki göç hareketleriyle su havzaları etrafında yerleşik hayata geçilerek kurulan tarım toplumları beraberlerinde birtakım sorunları da getirmişti. Kırsal ve göçer yaşam sonrası bu yeni örgütlenmede hasadın iyi geçmemesi, beklenmedik taşkınlar ya da yabancı saldırılara açık olma gibi pek çok sebep toplumsal kargaşa yaşanma ihtimalini artırmıştır. Bu olasılığa karşı örgütlü ve ritüelleşmiş temeller üzerinde yeni inanış ve yönetim pratikleri geliştirilerek yerel bağlılık kalıpları çerçevesinde yerleşiklik kurumsallaştırıldı. Bu örgütlü yapının sürekliliğiyle beraber toplumsal hayatın her alanında yaşanan yerleşme ileride belirecek ulus ve ulusçuluğun temel argümanları olacak folklorik öğelerin oluşumuna zemin hazırlamış oldu.¹⁰ Bu süreç doğada pastoral yaşam süren göçer tayfalar için farklı öğeler üzerinden işlemiştir. Ancak yerleşik ve göçer yaşam biçimleri tüm farklılıklarına rağmen toplumsal birlikteliği ve sürekliliği sağlayan halkları meydana çıkarmıştır.

Halk kütesinin mevcudiyeti devlet tesmiye olunan organizasyonun soyutluğunu tam olarak ortadan kaldırmaz, bu siyasal varlık ancak uzam, yani ölçülebilir uzay kesiti üzerinde fiziksel ve duyuşsal bir etkileşim alanı olan teritorya¹¹/ülke/vatan edinimiyle somutlanır. Teritorya, devletin egemenliğine tabi kılınmış, siyasal iktidarın normlarının ve emretme kudretinin geçerli olduğu yeryüzünün sınırlarla çevrili coğrafi bir kesimdir.¹² Teritoryalite ise kütlelerin teritoryal sosyalizasyonunu gerçekleştirdiği mekânın politik süreçlerle ilişkili organizasyonudur.¹³ Bu bağlamda teritorya, siyasal erkin mekânsal tescilidir. Bu mekânı salt sınır teması üzerinden kartografik bir metalaştırma aracı olarak değil modern anlamda ekseriyetle hudutları belirli ve ayrıcalıklı bir yer olarak kabul etmek ancak daha da önemlisi hesaplanabilir ve üç boyutlu hale getirilebilir¹⁴ bir fenomen olarak kavramak gerekir.

¹⁰ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, Çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 58-60.

¹¹ “Teritorya, Batı politik düşüncesi içerisinde nispeten yeni bir kavram. Klasik Latince *territorium* çok nadiren kullanılan bir terimdir; bir kasaba gibi politik bir yerleşimi [*settlement*] çevreleyen araziye [*land*] ifade ederdi (...) Terim sonradan müstakil politik bir unsura ait arazileri tanımlamak için çok daha geniş bir anlamda kullanılmaya başlandı. O zaman bile, sınırları sıkı sıkıya belirlenmiş bir bölgeden [*region*] ziyade üzerinde güç uygulanan bir alanı [*area*] işaret eden muğlak bir terim olarak iş görüyordu.” Stuard Elden, “Sınırları Olmayan Teritorya”, *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, Çev. Utku Özmakas, C. 13, S. 1, Ocak 2020, s. 129.

¹² Atilla Nalbant, *Üniter Devlet Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 16., Sevin Toluner, *Milletlerarası Hukuk Dersleri, Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1996, s. 30.

¹³ Ronan Paddison, *The Fragmented State, the Political Geography of Power*, Blackwell, Oxford 1983, s. 16.

¹⁴ Elden, s. 130.

Karmaşık bir fenomen olan teritorya dört deneyimsel boyuta sahiptir. “Teritorya toplumsaldır, çünkü insanlar onun içinde toplu olarak ikamet ederler; siyasaldır, çünkü topluluklar kendi alanlarını kurmak, korumak ve genişletmek için mücadele ederler. O, kültürel, zira ortak bir hafızayı içinde barındırır ayrıca ideolojik mücadeleler için bir araçtır. Ve teritorya bilişseldir, çünkü o kültürel, siyasal ve toplumsal sınırları ve mekânları öznelştiren ve hem özel hem de kamusal kimlik projelerinin özünde yer alan bir kapasiteye sahiptir.”¹⁵

Teritoryal tasarım, mekân ile düşünülen siyasal bir kurmacadır. Eğer sınırları belirlenmiş bir toprak var ise üzerinde yaşayanların homojenliğine veya heterojenliğine bakılmaksızın yalnızca coğrafi kadercilik zemininde bir arada yaşama iradesine bakılarak yurttaşlık kurumunun yani teritoryal bağın kendiliğinden oluştuğu söylenebilir. Bu senaryoda bağdaşık biyolojik gen haritalarına dayalı kabile akrabalığının önemini yitirmesiyle somut bir ikame alanı olarak yurttaşlık kurgusu etrafında başkalarıyla yaşam sürülen, paylaşılan coğrafyanın başrol aldığı görülür.

Teritoryal söylem alt kimliklerin marjinalleşmeden varlıklarını sürdürmesine imkân tanıyıp yurttaşlık temelinde demokratikleşme vurgusu yaparak aynı sınırlarla çevrili olanların farklılıklarının, bir dışlama ya da farklılaştırma aracı olmasını değil bilakis bu benzersiz pratiklerin alternatif bileşimini teklif eder. Bu mekân temelli yurttaşlık (domicile citizenship) anlayışı; doğumla, tercihle ya da evlilik yoluyla organik bir bağ şartı aranmadan, mekânı merkez alan bir yurttaş tipolojisi çizer.¹⁶

Bütün ulusçuluklar değişen oranlarda ve farklı şekillerde sivil ve etnik unsurlar içerir. Bunların bir kısmında teritoryal öğeler etnik olanlara baskınken ekseriyeti teşkil eden diğer kısmında aksi söz konusudur. Jakoben dönemdeki Fransız ulusçuluğu temelde sivil ve teritoryal olmakla birlikte siyasî-yasal bir topluluk içindeki Fransız yurttaşlarının kardeşliğini ve cumhuriyetçi vatanseverlerin birliğini teklif ediyordu. Ulusu, belli bir ülkede aynı yasalara ve kurumlara boyun eğen bir halk topluluğu olarak tanımlarken Fransız aydınlanmacılarının aklında tam da bu vardır. Yeni bir siyasal biçim, rasyonel devlet ve teritoryal ulus. Bu Batılı teritoryal model ortak tarihî anılar,

---

¹⁵ Mabel Berezin, “Territory, emotion and identity: spatial recalibration in a New Europe”, *Europe Without Borders: Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, Eds. Mabel Berezin and Martin Schain, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2003, s. 7.

¹⁶ Dora Kostakopoulou, *The Future Governance of Citizenship*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 119.

mitler, simgeler ve geleneklere bağlanmış ancak türdeş kılma ısrarında bulunmamıştır.¹⁷

Antropolojik bir entegrasyon modeli olarak doğumunu kendi varlığının temeli sayan içkin bir kurguyla ansızın ortaya çıkan ulus devlet¹⁸ mülkiyete dayalı habitata yani hâkim olduğu coğrafyası üstünde yaşayan otokton topluluklar üzerinden bir ulus tasarımı inşa ederek toplumsallaşmanın ve ülkeselleşmenin yolunu açar.¹⁹ Sınırların genişliğine paralel olarak nicelikleri değişiklik gösteren yerli gruplar yerelliklerinin ötesinde teritorya ile tanımlı ulus bilinciyle bütünleşerek kendilerinden olmayanların karşısına sembolik olarak yeni bir üst kimlikle çıkarlar. Devletin ulusal formunun bu şekilde genelleştirilmesinden itibaren bir ulusa ait olma düşüncesi ile yurttaşlık arasında temel bir denklik tesis edilmiş olur.²⁰

Ancak bu akreditasyon teritoryal yurttaşlık aleyhine dengenin yitilmesiyle sonuçlanabilir. Zira kolektif yaşam temelinde teritoryal yurttaşlık üzerine kurulan bu uzlaşma sonraları -sürecin doğallığı içerisinde- özünden yani kozmopolitlikten uzaklaşarak jenealojik arayışlara yönelip seçilmiş bir etnisite üzerine yükselen ulusal bütünleşme lehine feda edilerek kamusal alanın evrenselliğinin yitilmesiyle sonuçlanma ihtimali taşır. Bu tür bir yapının tarihsel gerçeklikte bir iz düşümü bulunmasa da bu olasılık, bağdaşık bir ulusa evirilen topluluğun atanmış bir etnisiteyi referans alan ulusal bir renkle tanımlanmasına imkân verebilir. Bu döngünün yaratabileceği kısırlık teritoryal düşünüşün baş etmesi gereken bir sorun olarak görülmelidir.

Ulusa aidiyet bilinmeyen bir zamanda doğal bir yolla ya da tercih yoluyla belirlenebilir. Friedrich Meinecke, edilgen kültürel topluluk anlamında kültürel ulus (Kulturnation) ile etkin iradesini kendi belirleyen siyasî ulusu ifade eden devletsel ulusu (Staatsnation) birbirinden ayırmıştı. Vatandaşlık temelindeki cumhuriyetçi konsensüs ile doğal üyelik arasındaki bu ayrım, 18. yüzyılın tamamı ile 19. yüzyılın başlarında Fransız aydınlanmacı filozofları ile insan birlikteliğinin yasalar aracılığıyla sağlanabileceğini öngören bütün suni kimlik ve ayrımların üstünde olup onları geçersiz kılan halk (volk) ve

¹⁷ Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 24, 25, 30.

¹⁸ Giorgio Agamben, *Means without Ends: Notes on Politics*, Trans. Vincenzo Binetti and Cesare Casarino, University of Minnesota Press, Minneapolis-London 2000, s. 21.

¹⁹ Bu genel tanımlamanın dışında Gramsciyen bir yaklaşımla işgalci/sömürgeci güçlerin hegemonik bir yapılanmayla inşa ettikleri siyasî yapıların ve bununla ilintili olarak dayattıkları müstemleke kimliklerin istisna oluşturduğunu belirtmek gerekir.

²⁰ Étienne Balibar, "European citizenship and cosmopolitanism in a global area", Stavanger, Norway, August 2006. Nations Unlimited Konferansında yapılan konuşma metni. <https://www.icorn.org/article/autumn-06-etienne-balibar>

halkın ruhu (volkgeist) kavramlarının teorisyenleri olan Alman Romantikleri (Herder, Fichte) arasında yaşanan tartışmaya kadar uzanır.²¹

Bu ayrışmanın dönemsel ve mekânsal olarak her zaman bir karşılığı olmayabilir. Nitekim ulusa aidiyet hangi usulle belirlenirse belirlensin geçmişin huzurlu günlerinde yaşanan, kaybedilmiş bir ana yurda veya göçebe yaşama dönme arzusunda ortak bir kesişim noktası yakalanabilir. Geçmişe özlem kan bağı nostaljisi ve teritorya nostaljisi biçiminde tezahür eder. Batı'da etni, etnogenез sonrası teritoryal bir eğilimle kendi nostaljisini, ilk devletinin temelini biçimlendiren coğrafyası üzerinde ilkel bir geçmişe özlem duyarak ortaya koyar. Doğu'da ise kan akrabalığına dayalı göçer yaşam süren atalara duyulan bir özlem söz konusudur. Normalde analitik olarak ayrıştırılabilir olan bu iki nostalji türü çoğunlukla girift bir manzara sunar. Bazı Doğu toplumlarında halka isim verme, soya bağlı akrabalık, mit, hafıza ve sembolizm içindeki coşkulu teritoryal bağlılıklarla örülebilir. Bazı Batı toplumlarında ise bazen güçlü teritoryal bağların, coşkun feodal düşüncenin veya klan soyunun önüne geçmesinin hiçbir yolu yoktur. Bazen de bu iki nostalji biçimi İsrailoğulları örneğinde olduğu gibi hem kan akrabalığı hem de Kenan toprakları üzerine yoğunlaşarak iç içelik gösterebilir.²² Netice olarak yerleşik ve göçer yaşam üzerinden ulus inşa etme çalışmalarında mutlak ayrımlar arayışı pratikle örtüşmeyebilir.

Bu sistematik kavrayışta teritoryal kütleyi bir arada tutan, samimiyet perdesi arkasında rıza üretimi üzerine inşa edilen bir dayanışma konsensüsüdür. Bu uzlaşıda esas olan coğrafi bir payda üzerinde yerel motiflerin özlerni kaybetmeden konsolidasyonunu sağlayarak ortak bir iradeyle topluluğun üniter yasalar ve kurumlar çerçevesinde mevcudiyet bulmasıdır. Bununla birlikte ontolojik olarak tanımlanan kütle içerisinde ayrılıkçı, marjinal grupların oportünist keyfiyet sergileme ihtimali süreklilik arz etmeye devam edecektir.

Tarihsel İzlekte Teritoryalite

Teritoryalite, kent devletlerinden feodal yapılara, imparatorluklardan ulus-devletlere uzanan tarihsel süreçte hep var olagelmiştir. Sınırların varlığı buna en açık delildir. Sümerlerin sınır taşları ya da ağaç kazıkları,²³ Romalıların İngiltere'de ördüğü duvarlar (Hadrian, Gasak Ridge, Antonine tahkimatları) ve Çinlilerin istihkâm ettikleri setler sınırların arkaik kanıtlarıdır. Bu

²¹ Zygmunt Bauman, *Kimlik (Beneditto Vecchi tarafından gerçekleştirilmiş söyleşiler)*, Çev. Mesut Hazır, Heretik Yayınları, Ankara 2019, s. 75.

²² Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 60.

²³ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, Çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 159.

kalıntıların varlığına rağmen tarihsel süreçte sınırlar çizgisel olmaktan ziyade kanun kaçakları için sığınak işlevi gören, kontrolsüz ve hudutları belirsiz bölgelerden ibaret olmuştur.²⁴ Zira ilk harita örneklerine bakıldığında sınır pratiğine dair kesin çizgilere yönelik bir emareye rastlanmaz. Modern manada koordinatlı sınır kavramının oluşumu için uzunca bir zamana ihtiyaç duyulacaktır.

Sümerler, Fenikeliler ve Yunanlar'da kent devletine duyulan siyasal sadakat ile soy kökenine dayanan mitler etrafında gelişim gösteren, müşterek yaşayışla hissedilen iki tür duyguya tesadüf edilir. Bunlar kültürel ve duygusal dayanışmadır.²⁵ Söz gelişi kendi egemenliğine tutkuyla bağlı bir kent devleti olan Atina'nın; amaçlarına bağlı olarak müracaat edebileceği siyasî bir milletin söz edilemeye de yerliliğin seferberliğiyle duygusal türdeşlik temelinde oluşan kültürel anlamda eski bir Yunan cemaatinden ve üzerinde politika üretebileceği Elen ülkesinden bahsedilebilir.²⁶

Bu paradigma temelinde polis bir parçası olan Atinalı yurttaş, yöneten ile yönetilenin dolayimsız birliğini temsil ederken Roma İmparatorluğu ile bu yurttaşlık yön değiştirmeye başlar, yurttaş tebaaya dönüşür, hükmetme gücü ile birlikte yönetilenler politik arenadan uzaklaştırılarak insan yığınları haline getirilir. Bu yığınlaştırma sürecinde kendi kabuğuna çekilen Atinalı yurttaşın ironik bir biçimde bireysel iç dünyası eskisinden daha da önem kazanarak politikleşir. Ancak politikanın dışına atıldığından başka özgürlük alanı bulamayınca da imparatora gönüllü itaat yoluyla bağlanma tercih edilir. Bu köklü değişikliklerle beraber egemenliğe katılımı tanımlanan yurttaş artık egemenliğin itaatine girerek uyruklaşır.²⁷

Romalılar teritoryaları üzerindeki egemenliklerini, kısmî bir vatandaşlığı da ortaya çıkaran hukuk ile sağladılar. Geç Orta Çağ'a değin gelişme kaydeden bu hukuk tekrar keşfedilip Avrupa politik sisteminin bir parçası haline getirildiğinde, teritorya yargı yetkisinin hâkim olduğu alanları ifade etmeye başladı. Bundan sonra hükümdarın zor yoluyla hükümler olduğu bir arazi olmanın ötesinde hükümdarın politik gücünün hudutlarını betimlemeye başlayan teritorya, sınırlarının dışına taşmamakla birlikte fiziksel bir ülke ve

²⁴ Victor Prescott; Gillian D. Triggs, *International Frontiers and Boundaries: Law, Politics and Geography*, Brill/Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2008, s. 12.

²⁵ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 118.

²⁶ Smith, *Millî Kimlik*, s. 24.

²⁷ Sinem Özer, "Egemenlik Teorisindeki Geçişler ve Dönüşümler: Tanrı, Özne, Devlet", *Otonom*, S. 28, 2013, s. 26, 27.

bunun üzerinde gerçekleşen eylemler çerçevesinde hayat bulan politik iktidarın hem nesnesini hem de kapsamını temsil eder oldu.²⁸

Bu hukukî gelişmelerin politik bir neticesi olarak teritoryal yönetimin mikro siyasal görüntüsü olan malikâne sistemi ve onun gelişmiş hali olan feodalite, görece küçük ve sınırlı bir alanda egemenlik tesis ederek imtiyazlı yarı özerk kasaba ve şehirlerde, bir kente üyelik bağlamında yurttaşlığı yeniden ortaya çıkarmıştır. Fakat feodal yapılanmada klasik dönemdeki gibi vatandaşlıkla ilişkili siyasî katılım ve öz yönetim gibi politik unsurlara yer yoktu. Feodal siyasî düzen; sadakat, inanç, yasaya-bağlılık gibi kavramlar üzerine odaklanıyordu. 13. yüzyılın parsellenmiş egemenlikleri çerçevesinde sadakat, efendinin kontrolündeki belirli bir toprağa bağlılık anlamına gelmeye başladı. Bu örüntünün sonunda kraliyet egemenliğindeki topraklar üzerinde doğan herkes tebaaya dönüşüp ağırlık merkezi, uzamsal doğum yeri nosyonundan krala bağlılık ve inanç milletlerine kayarak spesifik ve sınırlı bir homojenleşmeye kapı aralanmış oldu.²⁹ Bundan mülhem vatandaşlık yemininin kökleri vasalların feodal beylere, lordların da krala borçlu oldukları bu sadakat bağında aranır oldu. Fakat bu sadakat bağı Orta Çağ sonrasının çok etnili/kültürlü imparatorluk yapılarında siyasal erki elinde bulunduran baskın etninin hanedanlığı çevresinde gelişim gösterecekti. Ancak burada modern anlamda bilinçli bir etnik yapılanmadan söz etmek henüz mümkün değildir.

Dönemin ulus anlayışı -varlığı ispata muhtaç da olsa- etnik ve dilsel algının yanı sıra verili bir alanda nesillerin birikimiyle de bağlantılıydı. Bu kontekstte 14. yüzyılın başlarında kültürel tevarüsle şekillenen Galya ulusu, sınır kavramı ile eş zamanlı olarak ortaya çıkarken Fransız şövalyelerinin efendilerine olan sadakatleri art zamanlı olarak vatan sevgisine dönüştü.³⁰ Bu sadakatle örülü sınır anlayışıyla beraber kutsiyet kazanmaya başlayan teritorya, vatanlaşarak modern ulusa doğru evrilecek olan kütleyi türdeş kılma işlevi görmeye başladı.³¹ Diğer yandan Batı Avrupa'nın mutlak kralları,

²⁸ Elden, s. 129.

²⁹ Kostakopoulou, s. 16-18, 89.

³⁰ Yves Santamaria, "Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 21.

³¹ "Fransa'da, devrim ertesinde ulus-devletin tüm ideolojik içeriğiyle yerleşmesiyle birlikte, o döneme kadar sınır anlamında ağırlıklı kullanılan 'limites', 'confins' gibi sözcükler terkedilerek 'frontières' sözcüğü benimsenmiştir. 'Frontières' sözcüğü etimolojik açıdan, 'cephhe' anlamına gelen 'front' sözcüğünden gelmektedir. Dolayısıyla, askeri bir içeriğe sahiptir. Bu değişim, sınır kavramının 'dokunulmazlık', 'savunulması zorunlu çizgi' içeriğine kavuştuğunun somut bir göstergesini oluşturmaktadır." Ozan Erözden, *Ulus-Devlet*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 119, 120. Diğer yandan dönemin hukukî bir düzenlemesi olan Napoléon Kodeksi yurttaşlık tanımını toprak hukuku üzerinden kanunlaştırır. Böylece Fransa toprağında doğanlar Fransız kabul edilerek ikamete dayalı ulus anlayışı tahkim edilmiş olur. Bununla birlikte bazı durumlarda kan hukukuna dayalı olarak Fransız babadan doğanlar

teritoryal düşünüş teknik olarak ortaya konulmazdan evvel kendi mekânsal varlıkları için zaten bir sınır siyaseti yürüterek yüzyıllardır ülkelerinin coğrafyasını belirleyen doğal sınırların meşruiyetini dile getirmekteydi. Büyük Batılı uluslar bu meşruiyet kaygısıyla 16. yüzyıldan itibaren belirli bir toprak sayesinde varlık gösterirken Almanya, kutsal imparatorluğun evrensel egemenliği fikrine bağlı kalmaya devam ederek Alman ulusunun geç ortaya çıkmasına neden oldu.³² Bununla birlikte Germen prenslikleri arasındaki feodal çatışmaların ve Protestanlığın -ulus devlet inşasında öncü bir girişim olarak Prusya deneyimi öncesinde- kısmi bir kaynaşmayı sağladığı söylenebilir.

17. yüzyıl Alman yazarları Kutsal Roma İmparatorluğu bünyesinde yer alan çatışma halindeki pek çok güç odağını anlamlandırmaya çalışırken teritoryal düşünceye başvurmak durumunda kaldı. Dönemin politik ve hukukî gelişmelerine paralel olarak ortaya çıkan yeni devletler topraklarını yeni yollarla araştırmaya, haritalamaya, savunmaya, kataloglamaya ve denetlemeye başladı. Coğrafyayı, ulusların kamusal alanına dönüştürmeye yönelik bu sınırlandırma pratikleri teritoryal anlayışı ortaya koyma ve anlama bakımından araçsaldır. Bununla birlikte bu politik yapıların sınırları bir imparatorluğun istihkâmlarını andıran sabit olmayan konaklama noktaları gibiydiler. Bunlar pek çok kez gayriresmî ve gevşek bir biçimde kanallar, çitler, nehirler gibi basit hatlarla işaretlenen ve çoğu zaman boyutları belirsiz mıntikalardı. Modern anlamıyla -tanımlanmış bir sıfır genişlik hattı olarak- ilk sınırın 1659 Pirene Antlaşması sonrası Fransa ile İspanya arasında çizilmiş olduğu varsayılır. Bu sınır dönemin mevcut hukukî pratikleri ve teknik kapasitesinin sonucu ortaya çıkmıştı.³³

Bu gelişmeler kuşkusuz önemli olmakla birlikte esasen Reformasyon süreci sonrasında kilisenin varlıklarının el değiştirmesiyle parçalanmış (fragmente) olan dinsel dünya yerini coğrafyaları üzerinde siyasal egemenliklerini pekiştiren seküler krallıklara ve uluslaşan halklara bıraktı.³⁴ Sonuç olarak -Paris Antlaşması bir kenara bırakılırsa- 1648 Westphalia Antlaşması'yla sınırları ve yetkileri belli olan teritoryal devletler uluslararası politikanın ana aktörleri konumuna geldiler. Sanayi İnkılabı sonrası

Fransız vatandaşlığına hak kazanmaya devam ederler. Ateş Uslu, "Yurttaşlığa Dayalı Ulus ve Ötesi: Fransa'da Ulus ve Ulusçuluk (XI.-XX. Yüzyıl)", *Mülkiye Dergisi*, C. 37, S. 4, 2013, s. 86.

³² Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 127.

³³ Elden, s. 129, 130.

³⁴ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. 211-215.

belirginleşmeye başlayan kapitalist üretim ilişkileri, bu devletlerin kutsallıklarından arınıp tam anlamıyla seküler ve teritoryal kimliklere bürünmelerini sağlayarak ulus devletler çağını başlattı. Bu tarihsel süreçte kent devletinin yurttaşları ulus devletinin anayasal vatandaşına, monarka tabi uyruk da devletin ulusuna dönüştü.

Teritoryanın salt tarihsel arka planının keşfi; iktisadî, hukukî, stratejik, teknik ve politik yönü ön plana çıkarılmadan pek bir anlam ifade etmez. Sınırlar üzerine kurgulansa da aslında sınırlar teritoryanın bir sonucudur. Sınırların fiziksel uzam olarak biçimi, onun zorunlu hali değildir; bütün sosyal çevrelerde dönüşümlerin çoğalmasıyla farklı biçim ve görünürlükte sınırların varlığına rastlanılır. Territoriya kavramı sadece belirli bir tarihsel ve politik yapıyı değil, genel olarak sosyal alan içindeki bütün süreçleri tanımlamak için analitik bir araçsallığa da sahiptir. Bu açıdan bakılınca teritorya sabit bir varlık değildir, nesnelere ve olayların yayılımını ve spesifik yoğunlaşma örüntülerini ve bunların ritmik hızlarını belirler.³⁵

Teritorya ölçülü biçimli bir mekânın politik karşılığı olarak ele alındığında ise kendisini oluşturan sınırlardan ziyade sınırların belirlenmesine çalışır. Teritorya sıkı sıkıya sınırları belirlenmiş bir biçime bürünmüş olsa da, bu kavramın daha gevşek, örtüşen ve çoklu düzenlemeleri ihtiva eden bir biçim alması da mümkündür. Nitekim birbirinden farklı, çok sayıda politik-mekânsal düzenleme³⁶ ancak bu toleranslar dâhilinde kavranabilir. Ulusal uzlaşma ve anayasa ile simgelenen toplumsal sözleşme üzerine kurulu siyasal Fransa; dinsel, dilsel ya da etnik söylem üzerine kurulu kültürel Almanya ya da toprak sınırlarına dayalı ülkesel Anglosakson devletleri toplulukların birbirlerinden farklı politik-mekânsal toplumsallaşma örnekleridir.³⁷

Her ulusçuluğun birbirinden farklı olması gibi üzerinde uzlaşmış teritoryal bir tasarım modeli de yoktur.³⁸ “ABD ulusçuluğu; temelde iradî, teritoryal, anayasal ve evrensel ilkelere bağlı, etnik unsurları görece az ama yine de mevcut, hem ilahi hem de salt Protestanlığa atıfta bulunmama özelliğiyle seküler bir ulusçuluk türünü örneklerken; Türkiye ulusçuluğu da temelde teritoryal, etnik, kültürel ve tarihî mirası baskın, kuruluş döneminde

³⁵ Andrea Mubi Brighenti, “On Territorology: Towards a General Science of Territory”, *Theory, Culture & Society*, Vol. 27, Issue 1, March 2010, s. 54-63.

³⁶ Elden, s. 132.

³⁷ Catherine Wihtol De Wenden, “Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem de Ortak”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemem, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 42.

³⁸ Jürgen Habermas’ın oluşumsal vatanseverliği ya da Jen Marc Ferry’nin post ulusçu yaklaşımı kuramsal olarak teritoryalite ile benzerlik gösterse de tam olarak örtüşmez.

iradi ve laik yanı artmış 1930'lar sonrası etnik özelliği, yakın dönemde de dini özelliği belirgin bir ulusçuluk türü olarak karşımıza çıkar."³⁹

Gizil Bir Teklif: Teritoryal Tarih Söylemi

Toplumsallaşma ve siyasallaşma evrelerinden önce ihtiyaçlar hiyerarşisinin fizyolojik gereksinimler ve güvenlik açığını gideren teritorya üzerinde sürekliliğin motivasyonu için metafizik ve seküler aidiyet bağlarının tesisi gerekir. Bu bağlar kurgusal bir zeminde inşa/icat edilir. Tarih, eskatolojik varsayımlardan ziyade süregelen devinimlerin betimlenmesiyle meşgul olur. Bu devamlılık bağlamında geçmişten şimdiye olan sürecin müşterek hatıralarda yaşatılması aynı toprağı paylaşanlarda aidiyet bilincinin doğuşuna temel oluşturur. Bu temelde billurlaşan teritoryal kimlik bilinci, kütleyi kamunun vatandaşlarına dönüştürür. Bu, devletin ülkesi ve ulusuyla bölünmez bir bütün olduğunu anlatan teritoryal/ülkesel kutsanma hikâyesidir.

İlkçağ tarihçileri insan deneyimlerinin ortaya çıkarılmasına yönelik kimi zaman edebi kimi zaman görece didaktik bir yazım sergilemiştir. Ancak siyasî bir yapı olarak beliren polislerin tarihsel gelişimi ile birlikte bu yazımda değişim görülmüştür. Bu dönemde bir polise ait olduğu hissi duyulmaya başlanmış ve bununla gurur duyulmuştur. Bu hissiyatla her şehir devleti geleneklerinin yaşatılması için devlet, yöre ve bölge tarihlerini dayanak noktası haline getirerek yerel özgünlüklerin doğuşunu sağlamıştır.⁴⁰ Bu yazım çeşidinin gelişimi yükselen akılcılık ve bireycilik karşısında çözülmeye başlayan toplumu mevcut şehir devletinin gelenekçiliği etrafında birleştirmeye başlamıştır. Bu zeminde toplumun birlikteliği hedeflenip geçmişteki bireysel hikâyelerden geleceğe yönelik, bireyler için ölümsüz sonuçlar çıkarma işine son verilerek anonim toplumsal yaşam ön plana

³⁹ Melih Özhan, *Ulus İnşa Süreci Bağlamında Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye Örnekleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. V.

⁴⁰ Bununla birlikte İlyada'da kahramanlarına memleket güzellemeleleri yaptıran Homeros ne kadar ulus bilincine sahipti, bilinmez. Ancak Azra Erhat ve A. Kadir'e göre, Homeros muzaffer Akaların gönlünü hoş tutabilmek için onlardan taraf görünse de -satur aralarından anlaşıldığı kadarıyla- onun gönlü içten içe hemşehrileri sayılabilecek Troyalılarıdır. Homeros, *İlyada*, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2008, s. 15. Odyssea da bir yanıyla anayurt güzellemesidir. Bu eserde memlekete dönmek için hiçbir güçlükten kaçınılması gerektiği anlatılır. Aeneias ise onun Latin versiyonudur. Bu klasik metinlerde ulusal bilincinin varlığına doğrudan işaret edilmese de toprağına bağlı ulusçuluk imalarla da olsa kendini hissettirir. Dolayısıyla toprağına kutsiyet atfetme ulusçuluk ideolojisinden çok daha önceleri mevcuttur. Ulusçu ideoloji ve farklı ulusçuluklar ulusal bilinç kazandırılmak istenen toplumların ortak geçmişten gelen ortak değerlerine odaklanmak durumundaydı ve memleket sevgisi orada tüm doğallığı ve samimiyetiyle öylece durmaktaydı.

çıkarılıp basit kabul gerektiren gelenekler kesinlik çerçevesinde ele alınarak⁴¹ site toprakları ile sınırlı bir bilinç yaratımına girişilmiştir.⁴²

İçkin kültürel birikimin kaynağı ve nesnesi olarak kolektif mülk ile üzerinde yaşam sürenlerin özgül ve ayrıcalıklı bir ilişki içinde oldukları yönündeki sav, uzamsal bir yerlem içerisine yerleştirilen anlatılar ile desteklendiği takdirde teritoryal tarih ve kimlik tevarüs yoluyla belirmeye başlar. Bu bakımdan teritoryal tarih anlatısı aynı toprak üzerinde ortak bir geçmişin keşfi ya da yaratılması üzerine yükselir. Bu inşada bir yandan topluluk nesnel bir yaklaşımla coğrafi olarak konumlandırılırken bir yandan da biriktirilen yaşanmışlıklar üzerinden kuşaklar arasında varsayılan bağlar aracılığıyla kolektif bilinç ön plana çıkarılmak istenir.

Sosyo-mekânsal bilincin tarihsel olarak inşa edilmiş anlam yapılarına dayandırılması mekânsal toplum inşasında ülke sınırlarını birey için meşru ve anlamlı kılarken ulusallaşan mekânda sosyalleşmeyi de beraberinde getirir.⁴³ Bu mülkî yönü ağır basan kurguda, aralarında uyumu sağlayan şöyle ya da böyle bir ilişkiler bütünü bulunsun bulunmasın kütle için korunma ve barınma ihtiyaçlarını karşılayan devletin meşruiyeti; sınırları az çok belli bir kara parçası ve bunun üzerinde yaşayan etnik yönü bastırılmış, bir arada yaşama iradesi gösteren otokton insan topluluklarının hikâyeleri üzerine bina edilir.

Bu öyküleştirmede teritoryal tasarım, fiziksel bir uzamın varlığına indirgenmiş olmaktan çıkarak, yani sınırlarla çevrili bir alanın ötesinde ilişkiler örüntüsü aracılığıyla belirli bir uzamda ruh kazandıran bir kimlik inşa edip, ulus üyelerini mekâna odaklanan mit ve anlatılar aracılığıyla yerleştirir. Bu açıdan bakılınca teritorya da her inşa kadar söylemseldir.⁴⁴ Nitekim dilsel ve kültürel bağların öne çıkarıldığı, varoluşsal ulus anlayışına paralel olarak teritoryal yaklaşım da yurttaş; kapsayıcı, birleştirici, kurgusal ve soyut bir temelde, karar verici mekanizmanın tasavvuru olarak kavramsallaştırarak ortaya çıkarmakla söylemsel olmaktan kaçınmaz.

Bu söylemsellik bağlamında teritoryal ulusçuluk yurttaşlığa dayanmayı yeğleyerek rasyonel bir izlekte ilerler gibi görünse de esasen etnik

⁴¹ Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, Çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 43, 44.

⁴² Bu bilinç öylesine güçlüydü ki Sokrates, düşüncelerinden dolayı hakkında verilen ölüm kararı karşısında çevresindekilerin yurdu terk etme önerilerini reddederek sürgündense Atina yargısının kararına uyma yönünde bir duruş sergilemiştir.

⁴³ Anssi Paasi, "Bounded Spaces in a 'borderless world': Border Studies, Power and the Anatomy of Territory", *Journal of Power*, Vol. 2, No. 2, August 2009, s. 230.

⁴⁴ Brighenti, s. 57, 58.

ulusçuluğun romantizminden uzak bir seyir izleyemez.⁴⁵ Romantize edilmiş tarihî bir yurt aynı zamanda kolektif bellek için önemli bir referans noktasıdır. Ulusun mekân ile özdeşleştirilmesi ve bunun ulusça benimsenmesi duyuşsal bir nitelik taşımayan ülkenin vatana dönüşümünü sağlar. Bu süreçte bireyin, yurdu ile ilgili aidiyet hissi duyacağı gerçek ya da hayalî tarihsel hatıralar teritoryal bağlılığı kuvvetlendirir. Böylece özgül tarihsel konjonktürlerin ürünü olarak teritoryal topluluk belirli bir yerleşim alanına göre kimliklendirilir.

Bu kurguda sivil, siyasî ve sosyo-ekonomik hak ve yükümlülükleri barındıran hukukî eşitlik yani vatandaşlık çerçevesinde aynı ulusun üyeleri arasında ortak değerler ve geleneklerin varlığı farz edilir. Bu ön kabulde anayasal vatanserverliğin eritme potansiyelinden çıkan yurttaşlık sosyopolitik bir kimlik biçimini alır. Eylemleri bir arada tutmaya yarayan ümitler, heyecanlar ve teritorya merkezli bir akîde ile kültür oluşturan fikirlere sahip olunması bu kimliği güçlü kılar. Teritoryal söylemle ortak bir ata inancına ve kültüre yaslanan bir grup içinde, müşterek kimlik bilincine dayanan etnik (doğuma dayalı) ulusallık artık muayyen sınırlar üzerinde yükselen siyasî-mülkî (tercihe dayalı) kriterlerle tanımlanabilir. Bu oluşumda ulusal gruba üyelik, genel olarak, ulusal sınırlar içinde daimî olarak oturan ya da orada oturan herkese açıktır.⁴⁶

Teritoryal ulusların kendilerini özdeşleştirecekleri, aidiyet kuracakları toplumsal bir mekânda tarihsel olarak ilk andan itibaren yaşayageldiklerine dair kabul/inanış oluşturmak sembollerin pratik kullanımı ile mümkündür. Semboller, teritoryal düşünüşün tinsel boyutunu somut ve sezilebilir kılar.⁴⁷ Bu çabada muhtemel timsali bizâtihi yine toprağın kendisi oluşturur. Bununla beraber söz konusu kütleyi teritoryal inanca ikna edecek mantıklı gerekçelere ihtiyaç duyulur. Bu aşamada başta güvenlik olmak üzere göçer yaşamın zorluklarından arınma veya daha verimli topraklara yerleşme gibi birçok pragmatik gerekçe sıralanabilir. Bu gereklilikler aynı zamanda toprak sahibi olmayı varoluşun devamını sağlama adına meşrulaştırma gayretleridir.

Tarihî hafıza ve çağrışımların mekânı olan ülke; azizlerin, bilginlerin ve kahramanların yaşadığı, çalıştığı, ibadet ettiği ve savaştığı özgün bir mekândır. Denizleri, nehirleri, gölleri, dağları ve şehirleriyle coğrafyası kutsaldır. Yalnızca ulusal bilince sahip olanlar ülkenin bu derunî anlamını

⁴⁵ Ülke topraklarının romantik anlatımına örnek olarak bkz. Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, Hareket Yayınları, İstanbul 1967, s. 11-17.

⁴⁶ Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 33, 35.

⁴⁷ Türk tarihyazımında Anadolu'nun Türkleşmesi bahsinde geçen yurt açan, yurt tutan ve yurt kurtaran söylemleri teritoryal anlatının sembolik stereotiplerine örnek verilebilir.

duyumsayabilirler. Bu mantığa göre ulusların iyi tanımlanmış kutsal topraklara sahip olmaları gerekir. Halk ile toprak arasında sıkı bir aidiyet tesis edilmelidir. Herhangi bir yer olması mümkün olmayan toprak parçası halkın, nesiller boyu birbirleri üzerinde müşterek ve yararlı etkilerde bulunduğu tarihî bir toprak, yurt ve halkın beşiği olmalıdır. Söz konusu bu topraktaki doğal kaynaklar sadece halka aittir, yabancıların tasarrufuna ve sömürüsüne kapalıdır.⁴⁸

Bu retorikte meşruiyet sağlama stratejisi genellikle yerli unsur olduğunu anlatan ilk sahipleniş hikâyesi etrafında gelişen bir otoktonluk kurgusu üzerine yükselir. İçselleştirilmeye çalışılan toprak parçasının bu ilk sahipleniş hikâyesinde öne çıkan kılıç hakkı anlatısı, ulus icat etme sürecine benzer biçimde nedenler üretiminin yapay bir retoriği ile sağlanır. Geçmişte zorlu ve şanlı bir mücadele sonucu hak edilen yurdun epik tahkiyesi tüm yurttaşların bu yazgıyı paylaştığı yönünde bir vurguyla toplumsal müşterek hafızanın yaratım sürecine dâhil edilerek otoktonluk iddiası kozmopolit bir zeminde dile getirilip meşrulaştırılır. Ancak bazen bu meşruluk arayışında tarihsel anlatıdan yoksun olunması muhtemel teritoryal ulusu yaratıp yüceltmede sahip olunan toprak üzerinde kurulmuş eski uygarlıkların kültürel miraslarının ve başarılarının temellük edilmesini gerekli kılabılır.⁴⁹

Söz konusu kurguda nesneyle kurulan ilişkinin ötekilerce onanması kurgunun sağlam bir diskur üzerinde yükselmesine bağlı olduğu kadar biz içerisinde onanmasına da bağlıdır.⁵⁰ Nitekim aksi halde; kısmen ulusal birlikteliği sağlayacak tarihsel birikimlere sahip pan-ulusçu Yugoslavya ve

⁴⁸ Smith, *Milli Kimlik*, s. 25, 26. Etnouluşçuların pragmatik ve pedagojik vatan kurgusuna yapılan vurgu teritoryal tarih anlatısıyla örtüştüğünden bu söylemleri ödünç almakta bir sakınca görülmemiştir. Nitekim etnik ulusçuluk ile teritoryal ulusçuluk uyandırdığı duygular bakımından paralellik arz eder.

⁴⁹ Bu durumda; Irak'ta Hammurabi'den Nebukadnezar'a uzanan eski Babil kültürüne, Gana'da ise Orta Çağ Gana İmparatorluğu'nun haşmetine sahip çıkılabilir. Zimbabweliler de Büyük Zimbabwe uygarlığını ve mistik mabedini siyasi ben imgelerine dâhil etmeye çalışılabilir. Başka bir deyişle vatan (patria) tarihî bir ülke olmak mecburiyetindedir. Smith, *Milli Kimlik*, s. 183. Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin arkaik Anadolu uygarlıklarına, İrlandalıların ise geç sayılabilecek bir dönemde Kelt kültürüne sahip çıkmalarının temelinde pek çok alt nedenle birlikte teritoryal yaklaşımın toprağa kök salma istenci görülür.

⁵⁰ İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde çok etnili Polonya'da ulusal bilince sahip olmayan yaklaşık bir milyon kişi bir uyuşma mensup olmanın ne anlama geldiğini kavrayamadığından, yapılan nüfus sayımında kendilerini tanımlamaları istenince -tehdit de edilseler- inatçı bir biçimde 'biz yerliyiz, buralyız, bu yerdeniz, buraya aیتiz' şeklindeki cevaplarıyla sayım memurlarının ısrarlarını kırarak resmi uluslar listesinde kendilerini 'yerli' olarak kaydettirmeyi başarmıştır. Bu arada Fransızlar da iki yüzyıllık ulus inşa sürecine rağmen ülkesel bütünlüğü idrak edebilmiş değildiler. Bauman, s. 26, 27. Burada Polonyalılar ne kadar bilinçli hareket ettiler bilinmez ama ulusun hiyerarşik düzenine karşı eşitlikçi yurttaşlığı tercih edinmiş görünüyorlar.

federatif Çekoslavakya modellerinde yaşanageldiği üzere siyasal bütünlük kaybedilir kaybedilmez beliren taze devletler tarihten kendi özerk etnik kimliklerini bulup çıkarma yoluna gidebilirler. Sovyetler Birliği sonrası birlik devletlerinin benimsedikleri siyasal tutumlar ise önemli oranda Sovyet teritoryal yaklaşımının içeriğinde yer alan biçimsel ulusçu inşa ve imalardan kaynaklanmıştır.⁵¹

Bu tepkisel tavırların aksine bazen asabiyete dayalı örgütlenmelerde aynı kökenden geldiği yönündeki kurgu silikleştiğinde toplumsal birlikteliği sağlama görevini üstlenen toprak bitişikliği ilkesi, etniye dayalı siyasal yapıları teritoryal/ülkesel devlet tipine dönüştürme kapasitesine sahiptir.⁵² Lakin bu durum çekirdek etninin ya da bölgesel kimliklerin inkârı anlamına gelmez.⁵³ Bununla beraber Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Almanya, Büyük Britanya, İsveç ve İtalya'yı tarihsel bütünlükten gelen yekpare bir ulus olarak değil merkezî değerler, semboller ve gelenekler etrafında toplanılan coğrafi kavramlar olarak değerlendirmek gerekir.⁵⁴

Yeni insanî birlik modeli olarak teritoryalite eski olanı içererek ya da eskinin yerini alarak ulusal entelijensiyalar aracılığıyla yeni bir geçmiş inşa edebilir ve bu geçmişle de asgari bir dayanışma oluşturarak modernliğin kendi içindeki birleştirici baskısını göz önünde bulundurup apayrı kimlikler yaratabilir. Entelijensiya ile ardılları etnogenetik süreçleri göz ardı ederek mensup oldukları toplulukları zaman ve mekânla sınırlandırarak altın çağlarını aşkla yeniden kurup şiirsel mekânlar yaratarak halklarını, kendilerini ait hissettikleri ve inandıkları bir geçmişe yönlendirebilir ve böylece modern ulusların ahlakî değerlerini ve haritalarını üretebilirler.⁵⁵

Koloni sonrası Asyalı ve Afrikalı ulusçular soy akrabalığı üzerine inşa edilmiş bir anlatının eksikliğine rağmen kendi sınırları içerisinde hukukîlik

⁵¹ Fuat Hacısalıhoğlu, "Sovyetik Ulus ve Devlet Yaratım Sürecinde Tarihyazımı", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl, Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 431-436.

⁵² Marc Abélès, *Devletin Antropolojisi*, Çev. Nazlı Ökten, Dipnot Yayınları, Ankara 2012, s. 30.

⁵³ "... pratikte, 'modern vatandaşlığa' dayalı uluslar etnisite ve etnik duyguları aşan bir çaba içinde olmadılar. Bu, arzu edilen bir gerçeklik, bir Batı serabıydı; daha yakından incelemeler her zaman vatandaşlığa dayalı ulusların etnik çekirdeğinin olduğunu ortaya koyar. Pratikte, Amerika'da, Avustralya'da ve Arjantin'de var olan öncü ve baskın (İngiliz ve İspanyol) kültürlerdeki göçmen toplumlarda bile etnik çekirdek bulunabilir, bu, sözde ulusların dilini ve mitini sağlayan bir kültürdür." Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 275.

⁵⁴ İtalyan birliği hareketi liderlerinden Massimo d'Azeglio 1860 yılında "İtalya'yı oluşturduk, şimdi de İtalyanları oluşturmalıyız." derken coğrafya üzerinden bir türdeşlik kurgusuna atfı yapmaktaydı. Erözden, s. 126.

⁵⁵ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 266, 267.

iddiasında bulunarak teritoryal ve yasaya dayalı ulus kavramı çerçevesinde egemen bir devlet kurguladılar. Yerli kökenlere ve yerli değerlere dayanan bu topluluklar Batı'nın teritoryal ilkeleri doğrultusunda kendi iç ritimlerine göre senkretik bir biçimde evirilerek kendi biricikliklerini inşa ettiler. Pratikte bunun anlamı teritoryal ulusların aynı zamanda, kültürel topluluklar olduğudur. Bu çerçevede kültürel homojenliği amaçlayan entelektüeller yerliliği tarihselciliğin bir aracı haline getirdiler. Bu yeni denklemde etnik ulusun kurucu aygıtı olan tarih, teritoryal ulus kavramlaştırmasında kültürü karşılar. Burada kültürden kasıt insanlığın tarihi değil, ayrı toplulukların ayrı ayrı tarihleridir. Bu ayrı tarihler, insan kalabalıklarının birbirine bağlayabilme ve gelişme vadinin içini doldurabilme potansiyeli taşır.⁵⁶

Çok toplumluluk üzerine kurulu modern devletlerin tek özneli olmadığı bir düzende teritoryal tarihyazımının başarısı sınırlı egemenlikler içerisinde oluşturulacak kolektif kompozisyonun terkibine bağlıdır. Bu çoklu yapılarda yerel tarihsel anlatıların teritoryal toplumsal entegrasyona dâhil edilmesi şüphesiz kolay olmayacaktır. Zira teritoryal tarih kurgusu kamusal alanda teşekkül etse de içeride etnik köken arayışları ve göç mitleri popüler merak konusu olarak varlığını devam ettirecektir.⁵⁷ Bu arayışlara rağmen etnileri doğallığıyla kabullenen teritoryal yaklaşımla demokratikleşme yoluna giren tarih artık daha geniş nüfus kesimlerini içererek tarihsel perspektifin siyasetten topluma doğru genişletilmesini sağlayabilir.⁵⁸ Böylece sosyo-kültürel gelişme kalıplarının özgüllüğünün yitirilmesine müsaade edilmeyerek müşterek tecrübe üzerinden inşa edilen coğrafyanın mekânsal kompozisyonu toplumun bütününe oluşturan yerel parçaların geçmiş anlatısını yok olmaktan kurtaracaktır.

Lineer ya da döngüsel zaman anlayışına karşı zamanın göreceliği ve çok katmanlılığını ileri sürerek çok yönlü bir anlatı ortaya koyan Annales tarihçiliğinde teritoryal tarihyazımının ülkesel sınırlarını aşan bir iz düşüme denk gelinir. Paul Vidal de la Blache, Friedrich Ratzel ve Maximilien Sorre gibi isimlerin coğrafyanın insan ekolojisi üzerine görüşleri Annales temsilcisi Lucien Febvre üzerinde etki bırakmış ve Fernand Braudel jeo-tarih anlayışıyla meşhur eserini kaleme alarak bu yaklaşımın zirvesine çıkmıştır. Braudel bütünsel (total) tarihe giden çizgide tarihte mekânı öne çıkararak Akdeniz'e odaklandığı çalışmasında *ortamın payı* ile *ortak kaderler ve bütünsel*

⁵⁶ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 178-182.

⁵⁷ "Etnik kimlik tesisi, etnik milliyetçiliğin yurttaş temelli milletlerde aldığı biçimdir; etnisite ise, etnik milliyetçiliğin bu yurttaş temelli milletlerdeki adıdır." Liah Greenfeld, *Milliyetçilik: Moderniteye Giden Beş Yol*, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2017, s. 17.

⁵⁸ Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 3, 4.

hareketler ana başlıklarıyla Akdeniz uluslarının zenginliğini ortaya koymak bakımından anonim bir eser meydana getirerek -elbette eksiklikler ve eleştiriler dâhilinde- paha biçilmez bir teritoryal yazım örneği sunmuştur.⁵⁹

Braudel'in sözünü ettiği; zamanın, coğrafi konumlara göre farklı hızlardaki hareketi nasıl geçmiş zamansal değerlendirmeyi zorlaştırıyorsa teritoryal tarih tasarımı da mekânsal ölçekte içeriği artiküle ederken dışarıdakileri ötekileştirme ihtimali taşıyarak bütünsel tarih anlayışına ket vurma eğilimi gösterebilir. Ancak bu hususta dar kalıplara sıkışmamak gerekir. Nitekim küreselleşme akımında sınırların kalkacağı yönünde ortaya atılan tezle teritoryal formların geçerliliklerinin sorgulanır hale gelmesi bu düşünüşün sonu anlamına gelmedi, çünkü o yeniden üretilebilir bir potansiyele sahiptir.

Tarihe coğrafi manada küresel bakmak, zamansal derinlik içinde bakmaktan daha zahmetsizdir; ancak dengeli bir küresel bakış için bir dini, bir ülkeyi veya bir uygarlığı merkezî ve üstün bir konumda değerlendirmek yanlısamadır. Geçmiş sadece sahip olunan ataların yapıp ettikleri üzerinden okumak küresel panoramayı gerçek orantıları içinde görmeyi⁶⁰ engelleyen bir körlüğe yol açarak bugünü, geçmiş zamanın ruhunu algılamaktan alıkoyar. Düşünsel süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkan teritoryal tarihyazımı, teolojik ya da ulusçu yaklaşımların sabit doğrularını açıklamak yerine insan eylemlerini nesnel bir kurgu etrafında anlamayı amaç edinerek mekânın tarihselliği içerisinde ayrılıkçı değil bütünleştirici bir yaklaşımla tarihiyi geçmişin dogmasından kurtarıp gerçekliğe yaklaştırabilir.

Nihayet

Tarihin akışı lineer de olsa döngüsel de olsa yıkımlar kaçınılmazdır. Her devir bir düzen üzerine işler. Toprak zenginliğinden para zenginliğine geçiş ya da değerli emtiaya dayalı itibarî finansal sistemin çöküşü gibi iktisadî ritimlerdeki değişimlerle yapay zekâ ve sıralı sanayi devrimleri gibi teknolojik gelişmeler toplumsal ve siyasal tanımlamaları da değiştirecektir. Şimdiki zaman diliminde ister icat veya inşa edilmiş olsun ister biyolojik veya kültürel olarak tespit edilmiş olsun isterse de birtakım politik kuramların evrim şemasının aşılması gereken bir safhası olsun etni temelli ulus hâlâ tarihsel varlık alanının en önemli aktörüdür. Bununla birlikte ulusal tarih anlayışı yakın zamanların hikâyesidir. Ancak hak ve özgürlük taleplerinin artışıyla zenginleşecek bireysel dünya, ulusa dayalı düzeni eskitecektir. İşte o zaman

⁵⁹ Bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul 1989.

⁶⁰ Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, C. I, Çev. Murat Belge, Bates (E) Yayınları, İstanbul 1975, s. 10.

yeni bir hikâyeyi ayakta tutacak bir oyun kurucuya gereksinim duyulacaktır. Zira her devirde bir hikâyeye inanma ihtiyacı hissedilir.

Teritoryal teklif etno-ulusçuluğun popülaritesini koruyor olmasından kaynaklı zamanlama sorunu yaşıyor olabilir. Fakat eğer tarihçilik geçmişten ziyade bugün, dahası gelecek için ise niçin şimdiden teritoryal yaklaşım entelektüel dolaşıma girmesin. İnsan eylemlerinin sınırsızlığı düşüncenin ufku ile ölçülecek olursa teritoryal kurgu gizil bir teklif olarak masada bulunabilir. Dil, din ve özgün kültürel yapıların tüketilebilir öğeler olduğu düşünüldüğünde toprak bitişikliği ilkesi -bir noktaya kadar- ihtiyaç duyulan birliktelik harcı olabilir. Ulus kurgusu devlet aygıtlarıyla her gün tekrarlanan bir plebisit ise teritoryalite de bu kurguya biçim verip içerik sağlayabilir. Nitekim siyasal erklerin tutumları zaman ve mekâna bağımlı değişkenlerdir.

Ancak etnisiteye dayalı engin ulusal tarih bilincine/birikimine sahip olanlar belki de coşkulu bir tarafı bulunmayan teritoryal bir tasarımı hiçbir zaman kabullenemeyecekler. Oysaki teritoryal tarihyazımı doğada verili olarak bulunan etnik yapıları görmezden gelme eğiliminde değildir; aksine onların etnografik varlıklarını coğrafya üzerinde tespit edip tarihsel serüvenlerini nesnel olarak sergileme gayretindedir. Kısa bir süre homo-sovyeticus (Sovyet insanı) yaratımı peşinde olan Sovyet sistematigi çok geçmeden birlik içerisindeki etnik yapılara enternasyonalizm ideali doğrultusunda görece özgün hareket etme alanı tanıyarak -Sovyetik yoruma göre de olsa- teritoryal uluslardan oluşan siyasî bir paradigma sergilemiştir. Buradan hareketle ulus fenomeninin metaforik olarak birçok ideolojinin kalıbına girerek pek çok siyasî renge bürünebilecek bir müktesebata sahip olduğu söylenebilir.

Teritoryal düşünüşte federatif bir örgütlenme değil uzun vadede muhtemel akültürasyonlar yoluyla evrensel bir oluşum umut edilir. Elbette bu, teritoryalitenin fütüristik öngörüsü olabilir. Teritoryal tarihyazımı ise sivil bir inisiyatifle siyasal yapılar inşa etmekten ziyade çatışma üreten söylemlerden uzak, nesnel gözlemlere dayalı bir anlatının olabirliğinin peşindedir. Bu ihtimal tarihyazımının metinselliği yani kurgulanabilirliği üzerinden ekspresyonist ya da postmodern bir yönelimi değil epistemolojik ve ontolojik olarak deneyimlenmiş (a posteriori) bilginin üretimini işaret eder.

Tarihsel soruşturmayı teorik düşünce temelinde kurgulamak yöntem bilimsel düşünmeyi geliştirir. İnsan ve toprak arasındaki ilişkiye antropolojik bir çerçeveden bakarak teritoryal bir geçmiş algısı yaratmak ulusun tesciline uğraşan tarihçiyi, takdisine uğraşan edebiyatçıdan ayıracaktır. Mülkiyete/ikamete dayalı ulusun kolektif itibarının ihyası için demokratik ve nesnel bir yaklaşım sergileyen teritoryal paradigma alternatif bir arayışın

öznesi olabilir. Teritoryal tarihyazımı coğrafyanın zaman değeri üzerinden yaşamın ritmini ortaya çıkararak sui generis bir izlekte ilerleyerek Galileo olabilmeyi göze almıştır.

Kaynakça

- Abdulla, N., *İmparatorluk Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, Çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Abélès, M., *Devletin Antropolojisi*, Çev. Nazlı Ökten, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.
- Agamben, G., *Means without Ends: Notes on Politics*, Trans. Vincenzo Binetti and Cesare Casarino, University of Minnesota Press, Minneapolis-London 2000.
- Arik, R. O., *Coğrafyadan Vatana*, Hareket Yayınları, İstanbul 1967.
- Aristotle, *The Politics of Aristotle*, Trans. and with notes by Ernest Barker, Clarendon Press, Oxford 1948.
- Balibar, É., "European citizenship and cosmopolitanism in a global area", Stavanger, Norway, August 2006. Nations Unlimited Konferansında yapılan konuşma metni. Erişim adresi <https://www.icorn.org/article/autumn-06-etienne-balibar>
- Bauman, Z., *Kimlik (Benedetto Vecchi tarafından gerçekleştirilmiş söyleşiler)*, Çev. Mesut Hazır, Heretik Yayınları, Ankara 2019.
- Berezin, M., "Territory, emotion and identity: spatial recalibration in a New Europe", *Europe Without Borders: Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, Eds. Mabel Berezin and Martin Schain, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2003, ss. 1-30.
- Braudel, F., *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul 1989.
- Breisach, E., *Tarihyazımı*, Çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Brighenti, A. M., "On Territorology: Towards a General Science of Territory", *Theory, Culture & Society*, Vol. 27, Issue 1, March 2010, ss. 52-72. Erişim adresi <https://doi.org/10.1177/0263276409350357>
- Elden, S., "Sınırları Olmayan Teritorya", *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, Çev. Utku Özmakas, C. 13, S. 1, Ocak 2020, ss. 127-134. Erişim adresi <http://www.ethosfelsefe.com/ethosdiyaloglar/mydocs/UtkuOzmakas%20Pdf.pdf>
- Erözden, O., *Ulus-Devlet*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Greenfeld, L., *Milliyetçilik: Moderniteye Giden Beş Yol*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2017.
- Gumilëv, L. N., *Etnogenez, Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

- Hacısalihoglu, F., “Sovyetik Ulus ve Devlet Yaratım Sürecinde Tarihyazımı”, *Türk Tarihine Dair Yazular Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl, Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazular*, Ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 427-438.
- Heater, D., *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, Çev. Meral Delikara Üst, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Heaton, H., *Avrupa İktisat Tarihi I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Teori Yayınları, Ankara 1985.
- Homer, *İlyada*, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2008.
- Hobsbawm, E. J., *Milletler ve Milliyetçilik, Program, Mit ve Gerçeklik*, Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010.
- Iggers, G. G., *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Kostakopoulou, D., *The Future Governance of Citizenship*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Maine, H. S., *Ancient Law: Its Connection with The Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*, John Murray, London 1863.
- Morgan, L. H., *La société archaïque*, Présentation et Introduction de R. Makarius, Anthropos, Paris 1971, (1ère éd., 1877).
- Nalbant, A., *Üniter Devlet Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Özer, S., “Egemenlik Teorisindeki Geçişler ve Dönüşümler: Tanrı, Özne, Devlet”, *Otonom*, S. 28, 2013, ss. 26-35.
- Özhan, M., *Ulus İnşa Süreci Bağlamında Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye Örnekleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Paasi, A., “Bounded Spaces in a ‘borderless world’: Border Studies, Power and the Anatomy of Territory”, *Journal of Power*, Vol. 2, No. 2, August 2009, ss. 213-234. Erişim adresi <https://doi.org/10.1080/17540290903064275>
- Paddison, R., *The Fragmented State, the Political Geography of Power*, Blackwell, Oxford 1983.
- Prescott, V.; Triggs, G. D., *International Frontiers and Boundaries: Law, Politics and Geography*, Brill/Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2008.
- Santamaria, Y., “Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemem, Metis Yayınları, İstanbul 1998, ss. 20-30.
- Schnapper, D., *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995.

- Smith, A. D., *Ulusların Etnik Kökeni*, Çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.
- Smith, A. D., *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Toluner, S., *Milletlerarası Hukuk Dersleri, Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1996.
- Toynbee, A., *Tarih Bilinci*, C. I, Çev. Murat Belge, Bates (E) Yayınları, İstanbul 1975.
- Uslu, A., “Yurttaşlığa Dayalı Ulus ve Ötesi: Fransa’da Ulus ve Ulusçuluk (XI.-XX. Yüzyıl)”, *Mülkiye Dergisi*, C. 37, S. 4, 2013, ss. 79-117.
- Vincent, A., *Modern Politik İdeolojiler*, Çev. Arzu Tüfekçi, Paradigma Yayınları, İstanbul 2006.
- Wenden. C. W. De., “Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem de Ortak”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul 1998, ss. 39-48.
- Yıldız, A., *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Zernatto, G., “Nation: The History of a Word”, *The Review of Politics*, Trans. Alfonso G. Mistretta, Vol. 6, Issue 3, 1944, ss. 351-366. Erişim adresi <https://doi.org/10.1017/S0034670500021331>

İnternet Kaynakları

- <https://kemavrora.ru/tr/etnogenez-i-biosfera-zemli-iz-nedavno-prochitannogo-gumil-v-lev---etnogenez-i.html> Erişim tarihi 25.01.2021.

**ASAKİR-İ ZAPTIYEDEN JANDARMAYA:
OSMANLI KAMU DÜZENİNDE MAHALLİ
ASAYİŞ VE EMNİYETİN KORUNMASINDA
GÜVENLİK KURUMU**

FROM ASAKIR-I ZAPTIYE TO GENDARMERIE:
SECURITY INSTITUTION IN THE PRESERVATION OF
LOCAL SAFETY IN THE OTTOMAN PUBLIC ORDER

Cenk REYHAN* - Serap SERT**

Makale Bilgisi

Başvuru: 23.08.2021

Kabul: 24.09.2021

Article Info

Received: Aug, 23, 2021

Accepted: Sep. 24, 2021

Öz

Kamu düzeninde “asayiş ve emniyet-i mahalliyenin muhafazası”nı sağlamak Osmanlı’da modern devletin inşa sürecinin temel sorunlarından biri olmuştur. Bu süreçte, zaptiye teşkilatı oluşturulmuş ve bu teşkilat kamu düzenini koruma işlevini jandarma teşkilatı kuruluncaya kadar sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti tarafından Osmanlı-Rus savaşı sonucunda ortaya çıkan yeni duruma uyum sağlamak ve yaygınlaşan toplumsal huzursuzluklara son vermek için ilk defa 1879 yılında Şarkî Rumeli Vilayeti’nde, ardından imparatorluk genelinde jandarma teşkilatı oluşturulmaya çalışılmıştır. 1880 yılında ilk jandarma nizamnamesi hazırlanmış ve teşkilat ülkede yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ermeni ve Makedonya meseleleri ile uğraştığı bu süreçte, Osmanlı Devleti için kamu düzeninde bozulmuş olan asayiş ve emniyeti yeniden kurmak ve güvenliği sağlamak her zamankinden önemli bir hale gelmiş; sorun, uluslararası bir hal almıştır. Osmanlı Devleti, 1904 yılında tekrar bir jandarma nizamnamesi hazırlamış; jandarmanın, güvenliğin sağlanmasında sürekli ve devamlı görevli bir teşkilat haline getirilmesi için çalışılmıştır. 1904 yılından sonra Osmanlı taşrasında jandarma teşkilatı yaygınlaştırılmaya çalışılmışsa da; jandarma teşkilatı, Makedonya vilayeti dışında etkili ve düzenli bir şekilde organize edilememiştir. 1909 yılında İttihat Terakki’nin

*Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cenk.revhan@hbv.edu.tr, Ankara Türkiye

** Dr., serap.sert@windowslive.com

yaptığı düzenlemeler ile jandarma teşkilatının bütün imparatorluğa yaygınlaştırılması çalışmaları sürdürülmüştür.

Jandarma teşkilatının kurumsal dönüşümü 1912, 1917 ve 1919 yılında yayınlanan yeni düzenlemelerle Cumhuriyet dönemine değin sürdürmüştür.

Bu kapsamda, incelememizde; Jandarma kolluk kuvveti, Osmanlı devlet aygıtının kamu düzeninde mahalli asayiş ve emniyetin korunmasında/güvenliğin sağlanmasında taşraya nüfuz etme politikalarında temel kurumlardan biri olarak değerlendirilmektedir. İncelemede, kronolojik bir hat üzerinde ilerleyecek, zamanla ilişkili olarak mekânsal boyutta, Makedonya ve Şarkî Rumeli coğrafyalarını örnekleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kamu düzeni, Taşra, Asakir-i Zaptiye, Jandarma, Asayiş, Emniyet, Güvenlik.

Abstract

Ensuring the “preservation of public order and safety of district” was one of the main issues of the process of modern state making in the Ottoman State. In this process, the organization of zaptiye was established and this organization continued its function of preservation public order until the establishment of the gendarmerie organization.

In order to adapt to the new circumstances that emerged at the end of the Ottoman-Russian war and to put an end to the widespread social unrest, Ottoman State tried to establish the gendarmerie organization for the first time in Eastern Rumeli Province in 1879, and then throughout the empire. First regulation for gendarmerie was prepared in 1880 and the organization was tried to be extended throughout the country. In this period, Ottoman State dealt with the Armenian and Macedonian affairs and it became more important than ever to re-establish public order and safety and to ensure security; the issue became an international one. The Ottoman State prepared a new gendarmerie regulation in 1904; efforts have been made to make the gendarmerie an organization that is constantly and continuously in charge of ensuring security. Even though the organization of Gendarmerie after 1904 was tried to be extended over the country, it couldn't be effectively and orderly achieved except in the province of Macedonia. With the regulations realized by the Committee of Union and Progress in 1909, the efforts to expand the gendarmerie organization throughout the country continued.

The institutional transformation of the gendarmerie continued until the Republican period with the new regulations published in 1912, 1917 and 1919.

In this regard, in our research, law enforcement of gendarmerie is evaluated as one of the main institutions in the policies of Ottoman state apparatus to penetrate the provinces in the preservation of local security and safety in public order. In this study, while we are going to proceed in a chronological order, in the spatial dimension, we will exemplify the geographies of Macedonia and Eastern Rumelia.

Keywords: Ottoman, Public Order, Province, Asakir-i Zaptiye, Gendarmerie, Security, Safety.

Giriş

Güvenlik (security) kelimesi latince “securitas/securus” sözcüğünden gelir. Olumsuzluk eki olan “sine”nin ardından gelen kaygı, endişe, vb. gibi anlamlar içeren “cura”nın bileşimi ile “sine cura”dan türetilmiştir: kaygı, endişe vb.’den uzak (kaygısız, endişesiz/-sız/-siz eki ile) olmak gibi. Sonuç olarak securitas, kaygı ve tehlikeden uzak olmak ya da bir başka açıdan bakılırsa, “korunmak” ve “güvende olmak” anlamında tanımlanmıştır.¹ Güvenlik kavramı, korkudan kaynaklandığı için, korkuyu başlatan tehlikeyle başa çıkmak için karşı tedbirler ve korku yaratan kişi, grup, nesne veya durumun etkisiz hale getirilmesi, ortadan kaldırılması veya sınırlandırılması için çağrıda bulunur; dolayısıyla, bize tehdit altında olduğumuzu öğretirken, aynı zamanda, bizi tehdit ettiğini söylediği şeyi yasaklamak, yaptırım uygulamak, cezalandırmak, alt etmek ister.² Güvenlik, genel bir kavramdır ve düzen, kesinlik ve öngörülebilirlik bağlamında emniyette olma halini aşarak bir kurumsallaşmaya, şimdiye ve geleceğe yön verme/hakim olma haline, bir sisteme işaret eder.³

Osmanlı kamu düzeni açısından değerlendirildiğinde, güvenliğe ilişkin olarak asayiş ve emniyet kelimeleri (ya da bunların “-sız/sız” ekli olumsuzluk halleri), birbirleri ile içkin durumları tanımlar ve bu tanımlar emir/iş buyurma-buyruk, emir/emreden-buyuran, memur/emir almış kişi-görevli; “emr” etmek kelimesinin içeriğinden, bunu uygulatan ve buna uyan ilişkileri de çift taraflı olarak içerir.

¹ Mark Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, (Çev. Ahmet Bekmen), H2O Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s. 98-99. Güvenliğe dair erken kullanımlar farklı hatta çelişkili anlamlara da gelmektedir. Örneğin, “nafile zaferimiz, ahlaki bozukluğumuz, açgözlülüğümüz, aylaklığımız, güvenliğimiz” gibi. Politik bir kavram olarak securitas, “Securitas Publica” (İmparatorluğun korunması ve savunulması) özdeyişi politik bir önem kazanmış ve sonuçta devletin güvenliği kavrayışına dönüşmüştür. Mark Neocleous, *a.g.e.*, s. 99.

² Michael Dillon, *Politics of Security-Towards a Political Philosophy of Continental Thought*, Routledge Press, London and New York, 2003, s. 121. Dillon’a göre, güvensizlik olmadan güvenliği asla düşünemeyeceğimiz gibi bunun tersi de doğrudur. Michael Dillon, *a.g.e.*, s. 120.

³ Evren Haspolat, *Türkiye’de Neoliberal Devlet Anlayışı Bağlamında Devlet-Güvenlik İlişkisinin Değişen İçeriği ve Özel Güvenlik Olgusu*, Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 18. Bununla birlikte, güvenlik ile birbirleri ile içkin bir kullanıma sahip olan “emniyet”, örneğin yaralanmadan korunmak, can ve mal/mülk emniyeti gibi daha çok fiziksel şartlarla ilgili yan anlamlara da sahiptir. Evren Haspolat, *a.g.e.*, s. 18.

Bu kapsam dahilinde, “asayiş ve emniyet” kelimeleri; yüzey yapılarında, gerek Kamus-ı Türkî’de, gerekse Osmanlı belgelerinden örneklerde de görüleceği üzere, cümleler arası bağıntı öğeleri açısından, birbirleri ile içkin olarak kullanılmıştır. “Asayiş”, Kamus-ı Türkî’de, “1. Rahat, huzur, 2. Emniyet-i umumiye, sulh ve refah-ı umumî”⁴ olarak tanımlanır. Yine aynı bağlamda, “asayiş ve emniyet” kelimelerinin birbirlerini içermesine ilişkin olarak Osmanlı belgelerinden bir ifade şöyledir:

“Hal-i hazırın cidden *baka-yı emn ü asayişin muhafazası* ve nezaret etmekte olduğu ihtilal komitelerinin hareket müsadatkârelerinden *ahali-i sekeneyi halas etmek* esbabına müstenid olub.”⁵

İncelememizde, “asayiş” ve “emniyet” kelimelerinin, atıf yerine ya da cümlenin gidişatına göre bazen tek bazen bir arada kullanılmış olsa da; derin yapılarında, “güvenlik” teriminin kavram havuzunu oluşturduğunu ve her durumda birbirleri ile içkin olarak anlamlandırıldığını vurgulamalıyız.

Kavramsal Çerçeve

Bu açıklamalar kapsamında, incelememizde, Osmanlı Devleti’nde kamu düzeninin sağlanması sorunu; “zapt u rabt” ilişkisi çerçevesinde, “asayiş, emniyet ve güvenlik” (ve doğal olarak asayişsizlik, emniyetsizlik ve güvensizlik), polis erki bağlamında değil; bu sorunun çözüm uygulamalarının diğer parçası (parçalarından) olan jandarma erki bağlamında incelenecektir. Osmanlı kamu düzeninde, devletin, “asayiş ve emniyeti hıfz/muhafaza etmek”, bozulmaları durumunda “yeniden tesis ederek” toplumsal huzur ve güvenliği sağlama konusunda uyguladığı stratejileri çözümlenerek incelemenin temel problemiğidir.⁶ Kamu düzeninin yeniden inşası sürecinde polis erki gibi jandarma erki de devletin asayiş ve emniyetini muhafaza ederek güvensizliği giderme araçlarından biridir.⁷

⁴ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Alfa Kitabevi yayınları, İstanbul, 1996, s. 33.

⁵ COA, Y.PRK.EŞA, 42/13, 21.Za.1320/19.02.1903. (İtalikler bize ait. Bundan sonraki alıntılarda da. y.n.)

⁶ Modern anlamda “iç” ve “dış” güvenlik ayrılığı 17. yüzyılla beraber gündeme gelmiş olup (Hans Günter Brauch, “Güvenliğin Yeniden Kavramlaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, (Çev. Zeynep Arkan), Cilt: 5, Sayı: 18, 2008, s. 3); incelememizde, aksi belirtilmediği (mesela, “dış” güvenlik ya da “savunma” vb. ifadeleri kullanılmadığı) sürece; güvenlik kelimesi ile, konunun sadece “iç” güvenlik yönünü kastetmekteyiz. Zaten başlıktaki “kamu düzeni” ve “mahalli” ifadeleri de bu kastımızı açıklamaktadır.

⁷ Klasik anlayış, kamu düzeni kavramını, kamu güvenliği, kamu huzuru ve kamu sağlığı kavramlarından oluşan geleneksel üçlü ile tanımlar. Buna göre, kamu düzeni, bireylerin

Yukarıdaki açıklama kapsamında, Neocleous'u izleyerek, "zapt etmek" (zapt u rabt/düzen ve disiplin⁸ altına almak) teknik ve stratejilerinin sadece polis teşkilatı ile özdeşleştirilmemesi⁹ ve kısmen üniformalı kamu personeli tarafından üstlenilmiş, fakat, bu yöndeki uygulamaların, devletin her tarafına dağılmış güvenlik güçleri tarafından eşgüdümlü olarak yürütülmüş olduğuna dair ifadesinde de dile getirdiği üzere; incelememiz, bu eşgüdümün jandarma erki yönünü içermektedir.¹⁰ Bu erklere dair bir Osmanlı belgesindeki ifade şöyledir:

"Jandarma ve polis teşkilatına gelince evvel emirde her vilayette *asayiş ve emniyet-i mahalliyeyi muhafaza* için ne miktar polis ve jandarma lazım olduğu tamamiyle takib ve tayin edildiğinden."¹¹

İncelememiz, Osmanlı kamu düzeninde güvenlik kurumunun dönüşümüne odaklanmaktadır. Kurumdan kastedilen, onun teşkilat yapısı değildir. Şöyle ki, asakir-i zaptiyeden başlayan kurumsal dönüşüm sürecinde; jandarma kolluk kuvveti, Osmanlı devlet aygıtının kamu düzeninde mahalli asayiş ve emniyetin korunmasında ve güvenliğin sağlanmasında taşraya nüfuz etme politikalarının temel kurumlarından biri olarak incelenecektir.¹² Bu kapsam

---

güvenlik, huzur ve sağlık içinde yaşamaları durumudur. Bkz. Kemal Gözler ve Gürsel Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, Bursa, Ekin Yayınları, 2002, s. 525.

⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 1163. Devellioğlu, "zabt u rabt" tamlaması için bkz. "asayiş" diyerek, asayışe de gönderme yapar. Asayiş: rahat, huzur, güvenlik. Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 43. Krş. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 33, "asayiş" maddesi. Bu açıklamalarla ilişkili olarak, "zabit" de, "zabt u rabt ve idareye muktedir, icra-yı hüküm ve nüfuza ehil olan"dır. Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 851.

⁹ Mark Neocleous, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰ Polis erki üzerine ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004. Kamu düzeni açısından değerlendirildiğinde, Robert Reiner'e yaptığı atıfla (The Politics of the Police); Ergut, O'nun, tarihsel-toplumsal olguların,"polis"lik kurumunun asıl işlevinin, suçla savaşmak değil, "düzenin sağlanması" gibi daha yaygın bir alan olduğunu gösterdiğine dair görüşünün, Osmanlı örneğine uyduğunu belirtmektedir. Ferdan Ergut, *a.g.e.*, s. 229. Calquhoun'un iddiası, suçu azaltmanın esas yolunun cezadan çok, suçun ilk elde önlenmesiyle ilgili olduğudur. O'na göre, "Suçun ve kabahatlerin önlenmesi polisin esas özünü oluşturur." Mark Neocleous, *a.g.e.*, s. 110.

¹¹ COA.Y.PRK.DH, 6/33, 30.Z.1310/14.07.1893.

¹² Özbek, "1879 öncesinde ağırlıklı olarak asakir-i zabtiye tabirinin kullanılmış, bu tarihte Seraskerlik bünyesinde jandarma daire-i resmiesinin kurulmasıyla jandarma tabirinin ön plana çıkmaya başlamış olduğunu belirtir. Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (Der. Evren Balta Paker ve İsmet Akça), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 47, dn. 2. Özcan, jandarma tabirinin Tanzimat'tan önce kullanıldığına dair sözlük ve

dahilinde, inceleme, 1919 yılında yayınlanan yeni bir kanun ile Cumhuriyet dönemine değin uzanan süreçte kronolojik bir hat üzerinde ilerleyecek; zamanla ilişkili olarak mekânsal boyutta, Şarkî Rumeli ve Makedonya coğrafyalarındaki uygulama pratikleri incelemenin örnek vakalarını teşkil edecektir.

Asakir-i Zaptiyeden Jandarmaya:

Osmanlı Kamu Düzenin Muhafazasında Güvenlik Kurumu

Osmanlılarda, 18. yüzyıl öncesinde, her şehir ve kasabada, o mahallin bir takım nüfuzlu ailelerine “eşraf ve ayan” denilirdi. Hükümetçe görülecek işlerde, hiçbir tesir ve nüfuzları olmayan bu ailelerden, buldukları mahallin ileri gelenlerinden oldukları için, icabında istifade olunurdu. Ayan, kazalarda, o mahallin idaresi ile ilgili olarak, ahali ile hükümet arasındaki işlerde aracı olarak, kazanın asayiş, vergilerinin tahsili, asker terbiye ve sevki, erzak ve levazım tedariki gibi işleri görürlerdi. Bu işler daha önceleri kaza kadıları tarafından görülürdü. 1787 yılı askeri seferinin başlaması, vilayet ve kazaların idarelerinde ayanın iyiden iyiye hakim ve nüfuz sahibi olmalarına sebep oldu. Bundan sonra, ayan tegallübü engellenemez bir hal alıp, bu durum, II. Mahmut’un etkili icraatına kadar sürdü.¹³ II. Mahmut, devletin idari sisteminin Avrupa devletleri gibi merkezîyetçi bir düzeye getirilmesini ve bütün devlet kurumlarının zamanın şartlarına uygun biçimde yeniden inşasını hayatta kalmanın bir zarureti olarak görüyordu. Bu yaklaşım, her şeyden önce yeni bir askeri yapılanmayı da beraberinde getirmekte, bütün bunların karşısında en önemli engel olarak duran Yeniçeri Ocağı’nın ilgasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu bakımdan, II. Mahmut devrinin en önemli icraatından olan Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması (17 Haziran 1826-vak’a-i hayriye/hayırlı olay) Osmanlı tarihinin önemli olaylarından biridir.¹⁴

---

belgelerde bir bilgi bulunmadığına dikkat çeker. Ahmet Özcan, “Osmanlı Devleti’nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 53, 2013, s. 192.

Literatüre dair genel değerlendirme için bkz. Nadir Özbek, “Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme”, *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, (Ed. Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1-19.

¹³ Fuad Köprülü, “Âyân”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Eskişehir, Cilt: 2, 1997, s. 41.

¹⁴ Kemal Beydilli, “Vak’a-i Hayriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt: 42, s. 454.

1826'dan sonra merkezi ve daimi ordu kurulunca kamu düzeninde güvenliği sağlama işi bu kuruma devredildi. Büyük ayaklanmaların bastırılmasında nizami askerler önemli başarılar elde ettiler. Ancak, eşkıyalık, hırsızlık, soygunculuk gibi kamu huzurunu bozan olaylarının önü bir türlü alınamadı. Girişilen askeri düzenlemeler sonunda, 1834-1836 yılları arasında bütün ülkede redif askeri teşkilatı kurulup, redif askerlerine asayiş ve kamu düzenini bozan vakaları önleme görevleri verildi. 3 Kasım 1839 tarihinde, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile, bugünkü jandarma teşkilatının başlangıcı olan zaptiye kuvvetleri oluşturuldu. Böylelikle kısmen de olsa kamu güvenliği sağlanmış oldu.¹⁵

Tanzimat döneminin başlarında, "umur-ı zabtiye" adı ile jandarma teşkilatının çekirdeği oluşturuldu. Ayrıca, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan ve neferleri Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun askerlerinden toplanan İhtisab Nezareti İstanbul'un kısmen zabıtasından da sorumlu tutuldu, esnafın denetimi de bu ağalığın uhdesine bırakıldı.¹⁶

1840'tan başlamak üzere İçel, Alanya, Kayseri, Tokat, Hüdavendigâr, Kütahya ve Midilli'de asakir-i zaptiye birlikleri oluşturuldu.¹⁷

Tımar sisteminin 1844'te tasfiyesini takiben, tımarlı sipahilerin arazileri zaptiye teşkilatına devredilmeye ve taşrada güvenliğin sağlanması için çalışmalara başlandı.¹⁸ Dar-ı Şura-yı Askeri'de güvenlik sorunu enine boyuna tartışılarak, alınan kararlar, Serasker'e ve Meclis-i Vala'ya sunuldu. Burada da gerekli görüşmelerin ardından, konu Meclis-i Umumi'de tekrar ele alındı, öngörülen önlemler, padişahın onayına sunuldu ve 8 Haziran 1844 tarihinde

¹⁵ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 24, 1980, s. 49-52.

¹⁶ Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 44, 2013, s. 129. Özcan'ın ifadesinde, zaptiye teşkilatının kuruluş aşamasında, kolluk kuvveti olarak, jandarma erki ile polis erki arasındaki işlevsel ayrışmanın başlamasına dair vurgu vardır: "İhtisab Nezâreti'nin zaptiye ile ilgili görevleri 1845'te kurulan polis teşkilatına ve ertesi yıl teşkil edilen Zaptiye Müşirliği'ne devredilince bunların işleri hemen tamamen esnafın ve fiyatların denetlenmesiyle sınırlı kaldı." Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s. 129. Krş. İncelememizde dn. 19.

¹⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1798-1908)*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi Ankara, Cilt: 3, Kısım: 5, 1978, s. 248.

¹⁸ Musa Çadırcı, "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 107. Ali Sönmez, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 39, 2006, s. 201; Zaptiye Müşirliği'nin kuruluşuna dair Takvim-i Vekayi'de bilgilendirme yayımlanmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, Nr. 297, 18 Safer 1262/5 Şubat 1846, s. 3.

sadrızam tarafından açıklanarak yürürlüğe konuldu. Bu kararlar, tımarlı sipahi örgütü ortadan kaldırılıp, yerine zaptiye teşkilatı kurulmuş oldu.¹⁹

Ancak, zaptiye teşkilatının bağlı olduğu bir kurum henüz mevcut olmayıp, yalnızca Dersaadet'in güvenliğini sağlamak için İhtisap Ağalığı kurumu vardı. 1846'da Zaptiye Müşirliği makamı kuruldu ve İhtisap Ağalığı'nın güvenliği sağlamak ile ilgili yükümlülükleri bu kuruma devredildi. Zaptiye Müşirliği'nin kurulmasından sonra asayiş ve emniyetin bütün imparatorluğa yaygınlaştırılmasına çalışıldı. Zaptiye teşkilatını yaygınlaştırmak üzere,²⁰ 1846'da Zaptiye Nizamnamesi yayımlandı. Nizamname'nin yayınlanmasıyla birlikte teşkilat ile ilgili düzenlemelere başlandı. Zaptiyeler, asakir-i zaptiye adını aldılar. Bu uygulama ile Osmanlı Devleti'nin Anadolu (Hüdavendigâr, Kastamonu, Ankara, Sivas, Konya, Aydın, Saruhan eyaletleri ve Biga, Kocaeli sancakları) ve Rumeli'deki (Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Üsküp, Manastır, Selanik eyaletleri ve Gelibolu Sancağı'nda) topraklarında asakir-i zaptiye birliklerinin oluşturulmasına karar verildi.²¹

Osmanlı Devleti, 1851'de bir komisyon kurarak yine asakir-i zaptiyenin imparatorluk genelinde yaygınlaştırılmasına çalıştı. Komisyonun aldığı karara göre asakir-i zaptiye birlikleri Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'de teşkil edilecekti. Asakir-i zaptiye birliklerine personelin düzenli askeri birliklerden alınması ve imparatorluk genelinde on dört alay ve 29.288 kişilik bir askerden oluşan teşkilat haline getirilmesi planlanmıştı. Bu amaçla, ilk uygulama yeri olarak Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde pilot bölgeler seçilecekti.²²

¹⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 318. Çadırcı'nın ifadesinde, zaptiye teşkilatının kuruluş aşamasında, kolluk kuvveti olarak, jandarma erki ile polis erki arasındaki içkinliğe vurgu vardır: "Zaptiye örgütü, bugünkü anlamıyla hem polis hem de jandarma görevini yüklenmişti. Teşkilat ve işleyiş bakımından jandarmayı andırmakla birlikte, vali ve kaymakamların denetiminde faaliyet göstermeleri polis hizmeti de yapmaları dikkat çekmektedir." Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 319. Çadırcı'nın devamındaki ifadeleri işlevsel ayrışmanın başlamasına dairdir: "Başlangıçta suç işlemleri halinde eyalet meclislerinde yargılanırlarken, daha sonraları asker oldukları gerekçesiyle, en yakın askeri birlikte askeri yasalara göre yargılanıp, Divan-ı Harb'e sevk edilmeleri uygun görülmüştü." Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 319.

²⁰ Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s. 129.

²¹ COA, YEE, 36/1, 11.Ra.1265/05.02.1849.

²² Ali Sönmez, *a.g.e.*, s. 207-208. Zaptiye Müşiriyeti, güvenliğin uzmanlaşması ve kurumsallaşması çerçevesinde kuruldu. Müşiriyet'in kuruluşunda, zabıta işlerinin Seraskerlik tarafından yürütülmesinin, askerin asıl işlerinin aksamasına sebep olması; zabıta işlerinin mülki

Osmanlı Devleti, 1861'de de bir nizamname hazırladı ve asakir-i zaptiye teşkilatının imparatorluğun tamamında uygulanması çalışmalarını sürdürdü. Zaptiye müşirinin, Anadolu'da uygulanmasında sakınca olacağını belirtmesi üzerine hazırlanan nizamnamenin sadece Rumeli vilayetleri ile Suriye Vilayeti'nin belirli yerlerinde uygulanmasına karar verildi.²³ 1865'te, tespit edebildiğimiz kadarı ile, asakir-i zaptiye teşkilatı, Osmanlı Devleti'nin tamamında olmasa bile belirli bir kısmında işlerlik kazandı. Osmanlı Devleti'nin, Rumeli, Anadolu ve Dersaadet topraklarında asakir-i zaptiye birlikleri alay ve tabur şeklinde düzenlendi. 1865'te, Edirne, Yanya, Tuna, Selanik, Prizren, Hüdavendigâr, Aydın, Adana, Sivas, Ankara Trabzon, Kastamonu, Konya, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Bağdat, Suriye, Diyarbakır, Hicaz, Girit, Yemen vilayetleri ile İzmit, Kıbrıs, Kudüs sancakları ve Zor mutasarrıflığında asakir-i zaptiye teşkilatı mevcuttu.²⁴

Asakir-i zaptiye ile ilgili esas düzenleme ise 1869'da hazırlanan nizamnameler ile gerçekleştirildi. Teşkilata personel temininde uyulacak kurallar ve görevleri, yayınlanan nizamnameler ile belirlendi.

1869'daki ilk asakir-i zaptiye nizamnamesi, asakir-i zabtiyenin ne şekilde teşkil olunacağı ile ilgilidir. Bu nizamnameye göre; asakir-i zaptiyenin her vilayette piyade ve süvari olarak bir alay şeklinde teşkilatı yapılacaktır (madde 1). Asakir-i zaptiye alayları taburlara, taburlar bölüklere, bölükler de takımlara ayrılacaktır (madde 2 ve 3). Asakir-i zaptiye takımlarından piyade olanlar sekiz neferden, süvari olanlar da dört neferden oluşacaktır (madde 4).²⁵

Asakir-i zaptiye ile ilgili 1869'da hazırlanan ikinci nizamnamede ise personelin görevlerine yer vermiştir. Nizamname ile asakir-i zaptiye, mülki memurların emri altında görevli bir memur olarak tanımlanmıştır (madde 1). Asakir-i zaptiyenin görevi öncelikle vilayette yaşayan halkın güvenliğini sağlamak; ardından, devletin vilayetlerdeki mal ve mülkünü korumaktır (madde 2).²⁶ Osmanlı Devleti, 1869'da ilan edilen nizamnameler ile asakir-i zaptiyenin düzenlemelerini tamamladı.

---

işlerden sayılmasının ve bağımsız bir makama verilmesinin daha uygun olacağı düşüncesi etkili oldu. Ali Sönmez, *a.g.m.*, s. 202.

²³ Ali Sönmez, *a.g.m.*, s. 214-215.

²⁴ *Şalname-i Askeri*, İstanbul, Def'a 5, matbaası belirsiz, 1291, s. 518-581.

²⁵ *Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi*, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1286, s. 2.

²⁶ *Vilayetlerde Asakir-i Zaptiye Alaylarının Suret-i Teşkilesi*, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1286, s.3.

Ahmet Cevdet Paşa “nevahi-i asiye/asi nahiyeler” olarak tanımlanan Bosna ve Hersek’te “tensikat-ı askeriye”²⁷ uygulamasına ilişkin olarak asakir-i zaptiye ile jandarma arasındaki geçişliliğe vurgu yapar:

“İşbu jandarma usulü, ibtida Rumeli cihetinde ve Suriye ve Haleb eyâletlerinde icrâ olunduğu sırada, Bosna ve Hersek’te dahi birer alay jandarma teşkil olunmuş idi. Lâkin, bunlar kazâlara ve mevâki-i sâireye, yoliyle taksim olunamayup, eski zabtiyelerin (Pandorların [muvazzafa tarzında olan zabtiyelerin -Ma’rûzât: 76-]) çoğu bâki idi. Ba’zı mevâki’de başkaca asâkir-i muvazzafa dahi istihdâm olunmakda idi. Ol vaktin hükmünce ba’zı nevâhîde pandor istihdâmına lüzum var ise de, jandarmalar mevâki’e yoliyle taksim olunduğu hâlde çok yerlerde pandor istihdâmına hâcet kalmazdı.”²⁸

Ahmet Cevdet Paşa, Suriye ve Adana vilayetlerinde de teftişler yapmış ve bu bölgelerde de asakir-i zaptiye düzenlemek için çaba göstermiştir.

Osmanlı Devleti, 11 Aralık 1875 tarihinde Adalet Fermanı’nı yayınladı.²⁹ Ferman’da, kamu düzeninin bozulduğuna, asayiş ve emniyetin sağlanamamasının imparatorlukta pek çok problemin kaynağı olduğuna ve bu sebeple kamu güvenliğinin bir an önce sağlanmasına çalışılacağına vurgu yapılmıştır. Bunun yanında, asakir-i zaptiye ait düzenlemelerin yapılacağına da işaret edilmiştir. Buna göre, asakir-i zaptiye ait bir görev olan vergi tahsili işine son verilecekti. Osmanlı toplumundan vergi Müslüman ve Gayrimüslim ahaliden seçilecek sivil tahsildarlar tarafından toplanılacaktı. Asakir-i zaptiye seçilecek personelin bir yerdeki “mü’temen” ve “ehl-i ırz” kişiler arasından seçilmesi de yine Adalet Fermanı’nın konusu olmuştur.³⁰

1876’da padişah değişiklikleri kamu düzenini sekteye uğrattı; sonuçta, Bosna-Hersek ve Bulgaristan’da yaşanan isyanlar Zaptiye Teşkilatı’nın tek başına asayiş ve emniyeti koruma ve güvenliği sağlamada yetersiz olduğunu

²⁷ Tensik: Düzenleme, ıslah, fazla memuru işten çıkarma Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1080.

²⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 79.

²⁹ Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, “Ferman-ı Adalet”, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2000, s. 32-37.

³⁰ Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, “Ferman-ı Adalet”, *a.g.e.*, s. 35: “Devlet-i Âliyemizin mahfuziyeti mal ve can emniyeti ırz ve namusları akdem-i maksad-ı padişahanem olup ve matlub-ı mühimmin vesaiti husulünden biri dahi *asakir-i zabtiye* olduğundan”, s. 35. Krş. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, “Tanzimat Fermanı”, *a.g.e.*, s. 22, 23. Tanzimat Fermanı da, Kanun-ı Esasi de, esas olarak bozulan kamu düzeninin yeniden inşasına yönelik çeşitli hükümler içermektedir.

gösterdi.³¹ Yıl içinde Osmanlı Devleti, idari anlamda düzenlemeler yaparak valilerin görevlerini ve vilayetlerdeki görev ve sorumluluklarına düzenleme getirdi. Söz konusu düzenlemelere göre, valiler, vilayet dahilinde güvenliğinin sağlanmasında en yetkili kişiler haline gelmişler, güvenliğin sağlanması konusunda koordinasyonun sağlanmasından sorumlu tutulmuşlardı. Ancak, valiler, kolluk kuvvetlerini asayiş ve emniyetin korunması ve güvenliğin sağlanması dışında bir işle görevlendiremeyeceklerdi.³²

1877'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve bu savaş 3 Mart 1878 tarihinde yapılan Ayastefanos Antlaşması'na kadar devam etti. Ruslar, savaş sırasında Osmanlı topraklarında ciddi bir şekilde yayılma gösterdiler. Doğu Anadolu'da Rusların ilerleyişi asakir-i zaptiyenin de dahil olduğu Osmanlı kolluk birimlerinin savaşa dahil olmasını zorunlu kıldı. Osmanlı Devleti'nin kamu düzeninin sağlanmasında, Doğu Anadolu'da asayiş ve emniyeti koruyamaz, güvenliği sağlayamaz hale gelmesi bölgede Ermeni, Kürt ve Çerkeslerin çatışmasına zemin hazırladı.³³ İngiltere, Doğu Anadolu'da ortaya çıkan bu gerilimi kendisi için bir fırsat olarak değerlendirdi, Osmanlı Devleti ile 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs Antlaşması'nı yaptı. Antlaşma'ya göre, Kıbrıs Adası'nın yönetimi geçici olarak İngiltere'ye devredilecekti. İngiltere Ada'yı Osmanlı padişahı adına yönetecek, giderlerden arta kalan gelirler yıllık olarak Osmanlı hazinesine ödenecek, Osmanlı Devleti, Ada'nın adalet, din ve eğitim kurumlarını yönetmeyi sürdürecekti. Buna karşılık, İngiltere, Rusların Osmanlı topraklarına saldırması halinde Doğu Anadolu'yu savunmak üzere gerekli bütün yardımı yapmaya söz veriyor; Osmanlı Devleti, İngiltere'ye, Doğu Anadolu'da Hristiyanların yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı taahhüt ediyordu.³⁴

Kıbrıs Antlaşması'nın, Hıristiyan halk için ıslahat ile ilgili maddesi, 13 Temmuz 1878 tarihinde yapılan Berlin Antlaşması'na da eklendi.³⁵ Şöyle ki,

³¹ Halim Tefrik Alyot, *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum)*, Kanaat Basımevi, Ankara, 2008, s. 111.

³² Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye: Türkiye'de Taşra İdaresi'nin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 240.

³³ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 53.

³⁴ Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2007, s. 117.

³⁵ Berlin Antlaşması'na, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli ve Anadolu topraklarına yönelik olarak, büyük devletler tarafından iki madde konuldu. Osmanlı'nın Avrupa'da kalan altı vilayetinde -Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra ve Kosova- reform yapılmasını hükme bağlayan 23. maddeyle bu vilayetlerin kısmen büyük devletlerin denetimine bırakıldığı görülür.

1878'deki Osmanlı-Rus savaşı sırasında Girit'te yaşayan toplum da isyan etti, büyük devletler, Berlin Kongresi sırasında Giritlilerin ve Yunanlıların isteklerini dikkate almayıp; fakat, Berlin Antlaşması'nın 23. maddesinin başına, Osmanlı Devleti'nin 1868'de yürürlüğe giren Girit Vilayet Nizamnamesi'ne gerekli olabilecek değişiklikleri ekleyerek tamamıyla uygulayacağı taahhüdünü ilave ettiler.³⁶ 23. maddeye göre, bu antlaşmada kendileri için hususi bir teşkilat belirlenmemiş olan diğer Rumeli eyaletlerinde de, Girit'e verilen vergi muafiyeti müstesna olmak üzere, ona benzer ve mahalli ihtiyaçlara uygun nizamnameler yapılacaktı. Bab-ı Âli, her eyalette bu yeni nizamnamelerin teferruatını müzakereler yoluyla tespit edecek ve üyelerinin çoğu yerli halktan olmak üzere komisyonlar kuracaktı. Bab-ı Âli, müzakereler sonucunda tanzim olunacak teşkilat projelerini yürürlüğe koymak için, padişah emri ve fermanı gibi gereken evrakı neşretmeden önce Şarkî Rumeli için teşkil olunan "Avrupa Komisyonu" ile istişare edecekti.³⁷

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre, Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde adli, idari ve güvenlik ile ilgili reformlar yapacaktı.³⁸ Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine uygun olarak güvenlik birimlerini "asakir-i zaptiyeden jandarma kuvvetine dönüştürecek",³⁹ özellikle Doğu Anadolu'da Çerkes ve Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlayacaktı.⁴⁰

Osmanlı Devleti, İngiltere'ye, 1878'de şifahi bir takrir sundu ve 61. maddenin güvenlik ile ilgili düzenlemelerini gerçekleştirmek için, "Osmanlı

---

61. madde ise Anadolu'da yaşayan Ermenilerin güvenliğine yönelik büyük güçlerin talebini içerir. Bilal Şimşir, "Berlin Antlaşması'nın 23 ve 61. Maddeleri", <http://www.ermenisorumu.gen.tr/bilal-simsir---berlin-antlasmasi-nin-23-ve-61-maddeleri>. [Erişim: 03.06.2021].

³⁶ Cemal Tukin, "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 14, 1996, s. 90.

³⁷ 23. madde için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 691.

³⁸ Münir Aktepe, "Osmanlı İmparatorluğunun İslahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul, Cilt: 22, 1969, s. 15.

³⁹ Münir, Aktepe, *a.g.m.*, s.17, İngiliz, Rus ve Osmanlı delegeleri arasında yapılan özel görüşmeler neticesinde, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak kabul edildi. Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyaseti'nde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, s. 78. Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenileri içeren 16. maddesi için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 578-579.

⁴⁰ 61. madde için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 697.

Asyası vilayetleri jandarma merkezi idare meclisine” bir kaç subayın kabulüne ve Avrupalı öğretmenlerin geçici olarak istihdamlarına razı olduğunu bildirerek “jandarma ıslahatı” yapılmasına ılımlı baktığını bildirdi.⁴¹ Osmanlı Devleti, adliye, maliye ve güvenlik ile ilgili ıslahata ılımlı yaklaşırsa da ülkenin mali durumu buna elverişli değildi. Savaş sonrasında ekonomisi ciddi anlamda zarar görmüş olan Osmanlı Devleti’nin ıslahatı yapmak için elinde yeterli kaynak yoktu. Bu bakımdan, İngiltere’nin istediği şekilde bir jandarma teşkilatı kurup, finanse etmesi mümkün değildi.⁴²

İncelememiz açısından değerlendirildiğinde, Berlin Antlaşması’nın önemli sonuçlarından biri, II. Abdülhamit’in ordu içinde sadece iç güvenlikle ilgilenecek ayrı bir kurumun oluşturulmasına dair vermiş olduğu karardır. Nitekim, bu tarihsel koşullar, kamu düzeninin sağlanmasında jandarmanın ayrı bir güvenlik birimi olarak polisten ayrıştığı tarihi bir andır.⁴³

Berlin antlaşması ile ortaya çıkan yeni duruma uyum sağlamak için Osmanlı Devleti gerekli düzenlemeleri yapmaya başladı.⁴⁴ Girit’te, 1878’de, “Girit Genel Meclisi” vekilleri ile Osmanlı Devleti komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa arasında Ada’nın idari, adli, mali ve askeri konuları ile ilgili düzenlemeler yapılması konusunda anlaşma yapıldı. Ekim 1878’de, Halepa Mukavelenamesi/Sözleşmesi adı verilen düzenlemeler ile Girit Adası’nda jandarma ile ilgili düzenlemelerin yapılmasına da karar verildi. Mukavelename’ye göre, Ada’nın jandarma heyetine Hıristiyanlar da kabul edilecek ve bunlar miralaylığa kadar terfi edebileceklerdi.⁴⁵

⁴¹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 400.

⁴² Cevdet Küçük, “Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1986, s. 29-30.

⁴³ Ferdan Ergut, *a.g.e.*, s. 140. Bu tarihten sonradır ki, polis ve jandarma 1846 yılından beri Zaptiye Müşiriyeti’nin otoritesi altında olmalarını ifade eden “Tevhid-i Zabıta” dönemi artık sona erdi. Jandarmanın bağımsız ve askeri bir teşkilat olarak ortaya çıkması askeri olmayan polis teşkilatının üzerinde yükselebileceği bir zeminin de oluşmaya başlaması anlamına gelmektedir. Ferdan Ergut, *a.g.e.*, s. 140. Bu gelişmeler tam bir ordu-polis ayırımının kesinleşmesi anlamına gelmez, gelişimin doğrultusunu gösterir. Ferdan Ergut, *a.g.e.*, s. 141, dn. 11.

⁴⁴ “Halepa Mukavelesi muhtariyyet-i idareye doğru atılmış mühim bir hatve olup cezirenin devletle olan rabitasını birkaç nıktadan sektedâr eylemiştir.” Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, Cilt: 3, s. 37.

⁴⁵ Engelhardt, *a.g.e.*, s. 390-391.

Halepa Mukavelenamesi gereğince, Girit'teki asakir-i zaptiyeye personel sadece Ada halkından temin edilecekti.⁴⁶ 1879'da Rumeli-i Şarkî valisi Aleko Paşa ile Abdülhamit'in huzuruna çıkan Girit valisi Fotyadisi Paşa Ada'nın durumu ile ilgili bilgiler verdiler. Ada'da şimdilik sükûnet var ise de Bab-ı Âli söz verdiği düzenlemeleri, mal sandıklarında para olmadığı için yapamamıştı. Bu durumda, Ada'ya ilişkin ıslahatlar ve jandarma teşkilatının oluşturulması gibi uygulamaların hayata geçirilememesi, Yunanistan'ın Ada üzerinde nüfuzunun her geçen gün artmasına sebep olacaktır. Fotyadisi Paşa, Yunanistan'dan Ada'ya para ve silah gelirse dengelerin değişeceğini ifade etti.⁴⁷

1887'de başka bir ferman hazırlandı ve bu ferman ile Girit Adası'ndaki asakir-i zaptiyenin sancaklara ne şekilde dağılıcağına ilişkin düzenlemeler yapıldı. Girit Adası'nın Hanya, İsfakya, Resmo, Kandiye, Laşid sancaklarında birer tabur bulundurulacaktı. Ada'nın asakir-i zaptiyesi, piyade ve süvariden oluşacak, her sancakta on kişiden az olmamak üzere seyyar taburlar oluşturulacaktı.⁴⁸

Bu süreçte, Girit ve Ermeni meselesi dışında başka sorunlar da ortaya çıktı, Edirne ve Makedonya bölgesinin "muhafaza-i emniyet ve asayiş"ine itina olunmasına ve Şarkî Rumeli Vilayeti'nin oluşumuna dikkat çekildi. Şöyle ki, Berlin Kongresi'nin 4. oturumunda, Lord Salisbury, Rumeli'de, Bulgaristan sorununa dair, Ayestafanos Antlaşması'na göre kurulan Büyük Bulgaristan'ın, Balkan Dağları ile iki kısma ayrılarak kuzeydeki toprakların "Bulgaristan Emareti", güneydekilerin ise "Şarkî Rumeli Vilayeti" olmasını teklif etti. Buna göre, bu vilayetin askeri ve siyasi bakımdan idaresi doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne bırakılacağı gibi, padişah, vilayetin kara ve deniz hudutlarını muhafaza edebilmek için mühim mevkilerde istihkâm yaparak asker yerleştirebilecekti. Asayiş ve dahili intizam, vilayet ahalisinin mezhep farkı dikkate alınarak, subayları padişah tarafından tayin olunan, milli askerler

⁴⁶ Halim Tefik Alyot, *a.g.e.*, s.123, Halepa Mukavelenamesi'nde şöyle bir ifade vardır: "Girit Ceziresi jandarma heyetinin teşkili için yerliden tâlib olacak islâm ve hristiyanların hükümet-i Seniyye nizamına tevfikân ahz ve kabul eder. (...) zâbitan-ı sâiresi mahallî hükümeti nizamına tevfikân islâm ve hristiyan intihab ve ta'yin ve Dersââdet'ten nasb olunacaktır" (12 Teşrin-i evvel 1878). Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 179. "Bunun âsayişçe ve emr-i idarece ne gibi mahzurları müstelzim olduğu me'muriyyet-i mahsusa ile Girid'e i'zâm edilen Mahmud Celaleddin Paşa'nın iş'arât-i vâkiasından müstebân olmaktadır." Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁷ COA, YPRK.AZJ, 2/85, 4.C.1296/25 Mayıs 1879.

⁴⁸ Halim Tefik Alyot, *a.g.e.*, s. 123-124. Girit ve Şarkî Rumeli düzenlemeleri hakkında ayrıntılı çözümleme için bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik - Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

vasıtası ile temin edilecekti. Eğer vilayet, dahili veya harici bir tehlikeye maruz kalacak olursa, Şarkî Rumeli valisi, Osmanlı askerlerini davet edebilecekti. Ayrıca Bulgaristan Emaretinin hudutları üzerinde bazı değişiklikler yapılacaktı.⁴⁹

Berlin Antlaşması'nın 13., 14., 18. ve 22. maddelerinde⁵⁰ Balkanların kuzeyinde Rumeli-i Şarkî adını alacak bir "muhtariyet-i idare" koşulu ile doğrudan doğruya padişahın politik ve askeri idaresi altında bulunacak bir vilayet oluşturulduğu bildirilip, Şarkî Rumeli Vilayeti'nin "emr-i tanzimi"ni Bab-ı Âli ile görüşmek üzere bir Avrupa Komisyonu tayin kılınarak; komisyonun, valinin görev ve yetki-sorumluluklarını ve vilayetin mülki, adli ve mali idaresini belirleyeceği beyan edilmişti.⁵¹

Şarkî Rumeli Vilayeti'nde Kamu Düzeni ve Güvenlik

Jandarma teşkilatının ilk örneği ve nizamnamesi Şarkî Rumeli Vilayeti⁵² için hazırlanmıştır. 495 esas ve 637 ek maddeden oluşan Şarkî Rumeli Dahili Nizamnamesi, Bab-ı Âli'ye takdim edilmiş, Abdülhamit, 15 Mayıs 1879 tarihli bir fermanla nizamnameyi ilan etmiştir.⁵³ Nizamname'nin on üçüncü faslı jandarma ve milis kuvvetlerine ayrılmıştır. Nizamname'ye göre,

Jandarma:

⁴⁹ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 15.

⁵⁰ İlgili maddeler için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 688-691.

⁵¹ Ali Fuat Türkğeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, Cilt: 2, s. 193. Berlin Kongresi'nde, Ayastefanos Antlaşması tadil edilmiş ve Büyük Bulgaristan rüyası üç parçaya ayrılmıştı: "Bulgaristan Prensiği"nin yanı sıra, örnek vaka olarak incelediğimiz kalan iki parçadan, "Şarkî Rumeli Vilayeti" adı altında teşkil edilen bir parça, iç işlerinde serbest fakat askeri ve siyasi yönlerden Bâb-ı Âli'ye bağlı bir hale getirilmişti. Diğer parça, "Makedonya bölgesi" ise tekrar Osmanlı'ya iade edilerek, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki diğer toprakları ile irtibatı sağlanmıştı. Mahir Aydın, *a.g.e.*, s. XV.

⁵² Mahir Aydın, Şarkî Rumeli Vilayeti'nin Berlin Antlaşması'na göre tespit edilen sınırları şöyle tasvir eder: "Şarkî Rumeli Vilayeti, "doğudan Karadeniz, kuzeyden Bulgaristan, batıdan yine Bulgaristan ve Selanik, güneyden de keza Selanik ve Edirne vilayetleri ile çevrili"dir. Mahir Aydın, *a.g.e.*, s. 18. Vilayet'in fiziki özellikleri ile ilgili ayrıntı için bkz. Mahir Aydın, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁵³ Mahir Aydın, *a.g.e.*, s. 36. Osmanlı hükümetince, birbirinden farklı unsurları barındıran bölgenin jandarmasını idare etmek üzere, tarafsız ve Bulgarlar lehine karar veremeyecek, İngiliz ya da Fransız milliyetinden iki zabitan seçilip görevlendirilmesi düşünülmüştür. Birinci zabıtlığına İstanbul'da bulunan Fransız Mösyö Vitalis'in ve ikinci zabıtlığına İngiliz Loyd Hübon (diğer adı Mahir)'un Rumeli-i Şarkî komiserliğine zaman kaybetmeden tayinini sadareten istenmiştir bkz. COA, İ.MTZ (04), 6/210, Belge 1, Lef 1, 20.S.1296/12 Şubat 1879.

“Emniyet-i umumiyyeye dikkat ve huzur-ı asayişin bekasını temin etmek ve iktiza eden memurlar tarafından verilmiş polis kavanin ve nizamatını icra eylemek üzere yerli ahaldiden teşkil olunmuş bir askerdir. Jandarmanın asıl hizmetini nezaret-i daim ve tenkiliyede bulunmaktan ibaret olup memuriyeti tek mil eyalet ilkasına şamildir.” (madde: 454).⁵⁴

Bu tanımlama ile kamu düzeninde mahalli bir güvenlik kurumu olarak huzurun sağlanması, asayiş ve emniyetin korunması görevi jandarmaya verildiği gibi; jandarmanın, bu görevi yerine getirirken görev ve sorumlulukları da kanun ve nizamlarla belirlenmiştir. Bir sonraki maddede jandarmanın hizmeti ve hizmetinin sınırları belirlenmiştir. Jandarmanın başlıca hizmeti, şehir ve kazalarla yol ve merasalatın emniyetini muhafaza etmek ve köylerdeki zaptiyelerle birlikte halkın toplandığı yerlere nezaret etmek ve onların huzur ve asayişini temin etmektir. Jandarmanın, görevini yaparken sorumlu olduğu idari yapı ve bu idari yapı içerisindeki konumu da belirlenmiştir:

1. İhtilal çıkartmak maksadıyla toplanan cemaatleri vesait-i nizamiye ile tutmak konusunda idare memurlarının emri altında bulunur (vali, kaymakam vb.).

2. Bir suçla ilgili tahkikat ve tahrirata mübaşeret etmek ve tahkikat neticesini bildirmek ve celp pusulası tutulması gerekenleri tutup götürmek konusunda adliye memurlarına karşı sorumludur.

3. Cinayet işlendiğinde veya cinayetle ilgili bir bilgi veya şüphe üzerine jandarma, cinayet şüphelisini tevkif edip, suçu ile ilgili mazbata hazırlayıp, yirmi dört saat içerisinde suçluyu polise göndermelidir.

Nizamname doğrultusunda Rumeli-i Şarkî'nin asayiş ve emniyetinin sağlanmasında başıbozuklardan ve Çerkesler'den yararlanılmayacak (madde 4). Milis askerliği Rumeli vilayeti ahali için bir nevi zorunlu askerlik görevi haline getirilerek, askerlik muafiyeti için alınan bedel iptal edilecekti (madde 6). Rumeli-i Şarkî'de, düzenli ve sürekli bir ordunun temeli atılmıştır. Osmanlı padişahı, Berlin Antlaşması'nın 15. maddesinde belirtilen usule göre, milis ve jandarma kumandanını seçip görevlendirecek, küçük zabitan ve yüzbaşından başlayan rütbedeki askerlerin seçilip görevlendirilmesi ise vilayetin valisi tarafından yapılacaktı (madde 7).⁵⁵

⁵⁴ Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, 9 Haziran 1295/21 Haziran 1879, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1295, s. 105.

⁵⁵ Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, s. 4.

Rumeli-i Şarkî valisi, vilayetin içeride ve dışarıda tehdit altında bulunduğunu düşünürse, Berlin Antlaşması'nın 16. maddesine göre, Osmanlı askerini müdahale etmek üzere vilayete davet edebilecekti (madde 49).⁵⁶

Osmanlı Devleti, bu maddelerde de görüleceği üzere, vilayetin askeri düzenlemelerinde söz sahibi olsa da; kamu düzeninde, asayiş ve emniyetin korunması ve güvenliğin sağlanması sorunu, merkezi-idari bir uygulamadan farklı olarak, vilayetin yerel ahali ile Osmanlı hükümetinin ortak hareket edeceği bir şekilde dönüştürülmüştür.

Milis ve jandarma kumandanın görevleri ise nizamnamenin 65. maddesi ile belirlenmiştir:

1. Milis ve jandarmanın sayılması, teşkil edilmesi, talimi, teçhizi, silahlandırılması, düzenlenmesi, maaş ve idaresi,
2. Ambar ve debboylar ile onlara ait her sene yapılması gereken defterlerin düzenlenmesi,
3. Milis ve jandarmanın umum defterinin tutulması.⁵⁷

Jandarma ve milis kumandanı asayıştan ziyade jandarmanın idaresi ile görevlendirildi, yeni bir organizasyon şeması oluşturulmaya çalışıldı. Bu organizasyonun en tepesine jandarma ve milis komutanı yerleştirildi. Milis askerinin organizasyonu şu şekilde yapıldı: Milis askeri, yerli ahalden seçilip buldukları yerde ikamet edecek bir askeri sınıf olup, padişahın emri ile valinin gözetiminde silah altına alınacaktır (madde 362). Milis askeri, savaş olmadığı zamanlarda bulunduğu mevkiide güvenliğin sağlanmasında jandarma kuvvetine yardımcı olacağı gibi Rumeli-i Şarkî Vilayeti'ne karşı bir taarruz ya da muharebe durumu ile karşılaşıldığında Osmanlı askeri olarak hizmet görecekti. Milis askeri, yapılacak bir kanunla Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki askeri gücüne eklenebilecekti. Gerek, yerel asayışı sağlama konusunda gerekse orduya katılmak konusunda kendi zabitlerinin kumandası altında bulundurulacaktır (madde 363).⁵⁸

Milis askeri, milis ve jandarma fırkası başkumandanı tarafından idare edilecektir. Milis ve jandarma fırkası başkumandanı general rütbesine sahip olacaktır (madde 404).⁵⁹ Milis gücünün oluşturulması ile vilayette daimi bir

⁵⁶ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 11.

⁵⁷ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 17.

⁵⁸ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 76-77.

⁵⁹ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 86.

şekilde talimli orduya sahip olduğu gibi, barış zamanında, vilayetin güvenliği meselesinin de jandarma ile birlikte milis askerinin bir görevi haline getirilmesi sağlanmıştır. Bu sistem redif sistemine benzemekle birlikte idaresinin jandarmaya verilmiş olması ile ondan ayrılmıştır. Nizamnamenin önemli maddelerinden biri zabıta komiserliğinin oluşturulmasıdır. Komiserler, her kaza merkezinde ve nüfusu dört bini geçen şehirlerde görevlendirilecektir. Komiser, umum zabıta işlerinde kaymakam, belediye ve kazaya yönelik olan zabıta işlerinde müdür muavinliği yapacaktır (madde 157). Zabıta komiseri, bütün kaza ve şehrin zabıta komiserliği görevini kaymakamın gözetimi altında belirlenen bölgede yerine getirmekle yükümlü tutulmuştur (madde 158). Zabıta komiserinin hukuk ve vazifeleri ile jandarma idaresi ile ilişkileri ise eyalet kanunu ile düzenlenmiştir (madde 159).⁶⁰

Rumeli-i Şarkî jandarması, düzenlemesi, talimi ve idaresi konusunda doğrudan doğruya milis ve jandarma kumandanının emri altındadır (madde 456). İdari memurlar, herhangi bir durumla karşılaştıklarında müfreze reisine başvuracaklardır, bu mümkün olmadığı takdirde ise milis kumandanına başvuracaklardır (madde 457). Rumeli-i Şarkî jandarmasının kendi içerisinde hiyerarşisi belirlendikten sonra önemli bir değişiklik yapılmıştır; o da, gerekli hallerde alacağı yardımla ilgilidir. Jandarma görev ve sorumluluklarını yerine getirirken, zorunlu hallerde, kaza zabıta memuru ve korucularından hatta yerel ahaliden bile yardım alabilecektir. Durumun tehlikeli bir hal aldığı hallerde ise jandarma mülki memurlara başvurarak milis askerinin yardımını da talep edebilecektir (madde 458). İdari memuru bulunmayan bir yerleşim biriminde jandarma tehlikeli bir durum ortaya çıkar ya da eşkıyalık gibi olaylar meydana gelirse inisiyatif kullanarak emir beklemeksizin müdahale edebilecek hatta kaza zabıta memurlarından da yardım talep edebilecektir (madde 459). Her jandarma memuru görevini yerine getirirken, karakola ait iktidarı elinde bulundurur. Jandarmaya hakaret ve mukavemet gösterenler, askeri mahkeme tarafından yargılanacak ve cezası verilecektir. Karakollara hakaret ve mukavemet gösterenler de aynı şekilde cezalandırılacaktır (madde 460).⁶¹

Rumeli-i Şarkî Nizamnamesi'nin jandarma ile ilgili ikinci bölümü idari organizasyon şeması ile ilgilidir. Asakir-i zaptiyede olduğu gibi tabur, bölük, alay şeklinde bir organizasyon yerine "takım" düzenlemesinin merkeze alındığı bir şekle dönüştürülmüştür. Her bir takım altı veya sekiz askerden oluşur ve süvari, piyade şeklinde organize edilmiştir. Süvari içinde piyade, piyade içerisinde süvari askeri bulundurabilir. Takım bir çavuş veya bir onbaşı

⁶⁰ Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, s. 40.

⁶¹ Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, s. 106-107.

tarafından idare edilir (madde 462). Altı askerden on iki askere kadar takım bir zabitanın emri altında bulunur ve bir şube teşkil eder (madde 463). İki ile altı şubenin birleşmesi ile de bir bölük oluşur ve yüzbaşı tarafından idare edilir (madde 464). Bölük kumandanları merkez sancakta ikamet eder ve görevlerini icra ederken o sancağın dışında hareket edemezler. Şube kumandanları kaza merkezinde ikamet ederler ve gerekli hallerde iki kaza bir şube oluşturmak için birleşebilir. Böyle bir durumda şubelerden birinin çavuşu iki kazanın kumandanlığı görevini yerine getirebilecektir (madde 465).⁶²

Merkez vilayette bir seyyar jandarma fırkası oluşturulacak, bu fırka, merkezde zabita görevini yerine getirecekti. Seyyar jandarma bölüğü ise bir bölük piyade ve yarım bölük süvariden oluşacak, piyadenin bölüğü yetmişten, süvari ise kırk askerden daha az olmayacaktır. Vilayet merkezindeki seyyar jandarma taburunun idaresi bir yüzbaşı veya daha büyük rütbeli bir asker tarafından komuta edilecektir (madde 466).⁶³ Vali, milis ve jandarma kumandanıyla dahiliye müdürü bulunan müsteşarın teklifleri üzerine sancak ve kazalarda şubeler ile takımların bölünmesi ve dağıtılmasını sağlar. Takımın sayısı ve süvari ile piyade askerinin mevcudu her sene eyalet bütçesi doğrultusunda düzenlenecektir. Süvari ve piyade jandarma takımlarının görevlendirilmesi dahiliye müdürüyle milis ve jandarma kumandanı tarafından yapılacaktır (madde 468). Şubeleri kumanda eden zabitan ile bölükleri kumanda eden yüzbaşılar kendi şube ve bölüklerinin komiser ve zabita merkez komiseri görevlerini de yerine getirirler. Bu duruma istisna olarak eyaletin merkez bölüğü kumandanı bulunan yüzbaşı o şehirde hizmet etmekle sorumlu tutulmayıp bu görev seyyar jandarma kumandanına verilmiştir (madde 469).⁶⁴

Mutasarrıflar gerekli durumlarda takımların dağılımını yapabilecektir. Bölük kumandanı, mutasarrıfın emri altında görevini yerine getirecektir. Olağanüstü bir durumda, mutasarrıf, durumu, dahiliye müdürü durumundaki müsteşara, bölük kumandanları da milis ve jandarma kumandanına bildirecekleridir (madde 470).⁶⁵

Jandarma ile ilgili üçüncü bölümde ise jandarmanın nereden hangi usul ile seçileceğine ilişkin bilgiler verilmiştir. Jandarma küçük zabitanı nizamnamenin yedinci maddesi doğrultusunda padişahın vilayetteki vekili

⁶² *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 107.

⁶³ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 108.

⁶⁴ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 108-109.

⁶⁵ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 109-110.

bulunan vali tarafından seçilip tayin edilecektir. Kaynaklık yapacak kurum milis ve jandarma sınıfı olacak, bu kaynaktan jandarma teşkil edilemezse milis jandarma kumandanının idaresinde bulunan komisyonun teklifi doğrultusunda yerli halktan, askerlerden, eski ecnebi askerlerden uygun görülen kişiler jandarma zabiti olarak görevlendirilebilecektir (madde 471). Jandarma çavuşları ile onbaşılar ve birinci sınıf zabitler bölük kumandanlarının teklifi ve mutasarrıfların tasdiki ile milis ve jandarma kumandanı tarafından görevlendirilirler (madde 472).⁶⁶

Ecnebi zabitan, çavuş ve onbaşılar dört yüz yetmiş birinci maddeye göre belirli bir süre görevlendirilebilirler. Görevden alınmaları ya da kontratlarına son verilmesi ile ilgili düzenlemeler ise encümen-i daimi ile yapılabilecektir. Ecnebi subaylar bir suç işlediklerinde ise Divan-ı Harb tarafından yargılanacaklar, suçları sabit görülürse kontratları fiilen fesh edilecek ve tazminat ile ilgili haklarını da kaybedeceklerdir (madde 473).⁶⁷

Jandarmalar gönüllü kişiler arasından seçilip görevlendirilebilecektir. Milis hizmetinin birinci senesini bitirenler teşkilata dahil olabileceklerdir. İlk kez jandarma olacak askerin görev süresi iki yıldır, bu süre her defasında kontrat yenilenerek yirmi beş yıla kadar uzatılabilecek ve bu süre sonunda emekliliğe hak kazanabilecektir. Vali, jandarma olmak isteyen bir askerin teşkilata dahil olmasını reddedebilecektir (madde 478). Jandarma olabilmek için askeri şartların yanında fiziksel ve ruhsal şartlar da gerekli görülmüştür. Ahlaki anlamda iyi hal sahibi olmak gerekmektedir. Bedensel olarak dinç ve sıhhatli olduğunu beyan etmeyenler jandarma sınıfına kabul edilemeyecektir. Genel kabulü bu şekilde belirlendikten sonra onbaşı olmak için vilayette kullanılan üç dili konuşma şartı koşulmuştur (madde 479).⁶⁸

Beş sene süre ile hizmet eden jandarma çavuş ve onbaşılar terfi edecekler ve maaşlarında o miktarda bir artış sağlanacaktır. Bu artış memuriyetlerinin sekizinci senesine kadar her sene sürecek ve sekizinci seneden itibaren bulunduğu miktarda kalacaktır. Tekrar yazılan her jandarma koluna yünden yapılan bir şerit takacaktır ve bu şerit altı sene hizmet eden jandarma ve çavuşlarda sarı sırma rengi olacaktır (madde 480). Jandarmada sekiz sene hizmet edip evine dönen ve iyi hizmet görmüş olduğuna dair bir belgesi olan askerler, angarya, yol ve geçit inşaatında çalışma yükümlülüğünden muaf tutulacaktır (madde 481). Zabitan, çavuş ve jandarma neferinin maaşları silah,

⁶⁶ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 109-110.

⁶⁷ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 110-111.

⁶⁸ *Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi*, s. 113.

teçhizat ve elbiseleri, sevk ve devir masrafı, ikramiyeye yönelik değişiklikler yapılacak bir vilayet kanunu ile ayrıca belirlenecektir (madde 482).⁶⁹

Sonuç olarak, jandarma, mülki ve askeri amirlere saldıran, delilleri karartmaya çalışan, silah ve mühimmat kabilelerini götüren kişileri yakalayan ve umum emniyet ve asayişini sağlayan, kendilerine idare memurları tarafından verilen görevleri yerine getirmekle mükellef bir birimdir (madde 455).⁷⁰

Osmanlı kamu düzeninde mahalli asayiş ve emniyetin sağlanmasında, Şarkî Rumeli Nizamnamesi ile jandarmanın yapısal olarak düzenlenmesi öngörülmüş ve jandarma asakir-i zaptiyeden oldukça farklı bir yöne doğru evrilmiştir.

1880 Tarihli Jandarma Nizamnamesi

1840-1879 yılları arasında genel hatlarıyla Zaptiye Müşiriyeti İdaresi'ne bırakılan kamu güvenliği uygulaması, gerek yapısal sorunlardan, gerekse 1870'li yılların ortalarından itibaren gittikçe ağırlaşan siyasal ve ekonomik koşullara uygun olmadığı gerekçesinden dolayı yeniden ele alınarak düzenlenmeye çalışıldı. Önceki yılların deneyiminde izlenen, ordu da dahil olmak üzere pek çok alanda uygulanan yabancı uzmanlardan yararlanma pratiği güvenliğin yeniden düzenlenmesinde de kendini gösterdi. Bu amaçla, özellikle Valentine Baker'in hazırladığı rapor doğrultusunda jandarma teşkilatının kuruluş çalışmaları başlatıldı. Ancak bu konunun, özellikle Berlin Kongresi sonrası, Makedonya ve Anadolu Islahatı meselesi çerçevesi içine dahil edilmesi, jandarma teşkilatının oluşturulması çabalarını uluslararası bir sorun haline getirdi. Bu aşamadan itibaren teşkilatın kuruluş çalışmaları, Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin başını çektiği Avrupalı büyük devletler arasındaki siyasi mücadelenin şekillendirdiği bir ortamda gelişti. Osmanlı Devleti, mümkün olduğunca kendi kontrolünde hareket etmesini istediği jandarma teşkilatını, 1881 yılından itibaren imparatorluk genelinde kurmaya başladı.⁷¹

⁶⁹ Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, s. 113-114.

⁷⁰ Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, s.105.

⁷¹ Ali Sönmez, "Jandarma Teşkilatının Kuruluşu Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2007, Sayı: 11, s. 172- 173. Jandarma teşkili için girişilen ilk teşebbüsteki görevliler şunlardır: Baker Paşa, Şoldhem, Moris Kost, Blont, Şnig, Norton, Fost, Svair, Kob, Baker, Brisko, Estudi, Viti, Aleks, Tahir Bey, Azmi Bey, Heris, Ziver Bey. Ali Sönmez, a.g.e., s. 170. Baker Paşa, mirliva rütbesindedir. Krş. Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk: Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016, s. 220.

Osmanlı Devleti, asakir-i zaptiyenin ıslah edilmesi için İngiltere, Fransa vb. ülkelerden uzmanlar getirdi. Sadrazam Said Paşa, 18 Kasım 1879 tarihinde hazırladığı emirler ile asakir-i zaptiyenin jandarma teşkilatına dönüştürülmesi gereğini düşünüp, bu amaca uygun olarak, bir jandarma nizamnamesi hazırlanmasını önerdi. Said Paşa, zaptiye teşkilatının sadece İstanbul'un güvenliği ile ilgilenmesini istiyordu.⁷² Said Paşa'nın hazırladığı aynı emirle jandarma teşkilatı, zaptiye teşkilatından ayrılarak Seraskerliğe bağlandı ve Umum Jandarma Daire-i Merkeziyesi adı verilerek Seraskerlik makamının bir şubesi haline getirildi. Bu şubenin teşkilatı şu alt birimlerden oluşturuldu: Jandarma Meclisi, Meclis Kalemi, Muhasebe Kalemi, Yoklama Kalemi, Jurnal Kalemi, Evrak Kalemi, Vezne.⁷³

Jandarma kalemlerinden sonra Jandarma Alay Meclisi oluşturuldu.⁷⁴ Jandarma alayları da yavaş yavaş oluşturulmaya başlandı. İstanbul, Edirne, İskodra, Aydın, Adana, Ankara, Bağdat, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Hicaz, Hüdavendigâr, Selanik, Suriye, Sivas, Trabzon, Trablusgarp, Kosova, Konya, Kastamonu, Girit, Manastır, Mamüretülaziz, Musul, Van, Yanya vilayetlerinde jandarma alayları oluşturuldu ve buralara alay kumandanları atandı.⁷⁵

Said Paşa'nın, İngiltere'den jandarma ıslahatı için temin ettiği askerlerin sayısı, 1879'da, İngiltere tarafından artırıldı. İngiltere, söz konusu askerlerin, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasına nezaret etmek üzere Anadolu'da teftiş yapmalarını sağladı. Bu teftiş esnasında Anadolu'daki Hıristiyanların durumu kontrol edilecek, Osmanlı Devleti'nin ıslahatı uygulama konusunda gelişme kaydedip kaydetmediği takip edilecekti.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin, 1880'de halen jandarma ile ilgili somut bir düzenleme yapmamış olması, Avrupa Devletleri'nin 1880'de yeni bir ulti-matom hazırlayarak sunmalarına sebep oldu. Ültimatoma göre, Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması ile söz verdiği düzenlemeleri yapmamıştı. Osmanlı Devleti, ulti-matoma verdiği cevapta, "asakir-i zaptiyeden jandarma teşkilatına geçişe başladığını" ve bazı yerlerde uygulama yapıldığı yönünde kendini

⁷² Halim Tefik Alyot, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁷³ Halim Tefik Alyot, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁷⁴ *Salname-i Devlet-i Âliyye*, Def'a 36, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1298, s. 139.

⁷⁵ *Salname-i Devlet-i Âliyye*, Def'a 36, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1298, s. 180.

⁷⁶ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2006, s. 60. "1879 yılında İngiltere, Anadolu'nun başlıca şehirlerine birer asker-konsolos atadı: Sivas'a Albay Wilson, Erzurum'a Binbaşı Trotter, Van'a Yüzbaşı Clayton, Kayseri'ye Yüzbaşı Cooper gönderildiler."

savundu. Avrupalı zabıtlar, jandarma ile ilgili nizamname hazırlamaya başladılarsa da Osmanlı Devleti için önemli olan bu sürede idari düzenlemelerin yapılmasıdır ve bu idari düzenlemeler yapılmadan jandarma teşkilatının taşrada yaygınlaştırılması mümkün görülmemiştir. Osmanlı Devleti, önce nahiyeleri düzenleyecek, cinayet mahkemelerine çeki düzen verecek ancak bunları yaptıktan sonra jandarma ile ilgili düzenlemeleri yapabilecektir.⁷⁷

Bu süreçte, 15 Nisan 1880 tarihinde Jandarma Nizamnamesi yayımlandı.⁷⁸ Jandarma Nizamnamesi, altı bölüm ve 487 maddeden oluşmuştur. Nizamname'nin ilk maddesi ile, Osmanlı Devlet'inin kamu düzeninde mahalli asayiş ve emniyetin korunmasında ve güvenliğin sağlanmasında taşraya nüfuz etme politikalarının temel kurumlarından biri olarak, jandarma askerinin tanımı yapılmıştır.

Jandarma askeri:

“Emniyet-i umumiyyeyi muhafaza ve asayişin beka ve devamını ve kavanin-i inzibatîyenin icra-i ahkâmını temin üzere teşkil olunmuş bir sınıftır. Asakir-i merkumenin vazifesinin esasî mütehemmine mücazat edecek surette âle'd-devam mutabassır bulunmaktadır. Asakir-i merkumenin nüfuz ve iktidarı umum memalik-i Osmaniyye'nin her tarafında vakt-i hazer ve seferde ordularda ve ordugâhlarda caridir. Jandarmanın başlıca hıdmeti yolların ve kır ve kariyelerin muhafaza-i emniyeti kaziyesidir.” (Madde 1).⁷⁹

Jandarma Nizamnamesi'nin birinci maddesinde de görüldüğü üzere jandarma, aslında, görevi bakımından asakir-i zaptiyeden pek de farklılık göstermeyen bir teşkilattır. Asakir-i zaptiyeden farkı, nizamnamenin ikinci maddesi ile belirginleşmiştir. Jandarma askeri Osmanlı ordusunun bir uzvudur. Bu sebeple Osmanlı askeri için uygulanan kanun ve nizamlar jandarma için de geçerlidir. Ancak jandarmanın hizmeti hem askeri hem mülki idareyi kapsadığından; askeri kanun ile nizamnamelerden başka jandarma sınıfına özel nizamname ile kanun hazırlandığı gibi askeri kanun ile

⁷⁷ Bayur Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Cilt: 1, Kısım: 1, 1991, s. 19-20.

⁷⁸ *Jandarma Nizamname-i Humayunu*, Matba-yı Amire, İstanbul, 05.Ca.1297/15.Nisan. 1880. Osmanlı Devleti ilk jandarma nizamnamesini, teşkilat ile ilgili çalışmaları yaptıktan sonra hazırladı. 1879 yılında asakir-i zaptiyeden jandarmaya geçişi sağlamak maksadı ile çalışmalar yapıldıysa da teşkilatın temelini oluşturacak jandarma nizamnamesi 1880 yılında hazırlandı. Jandarmanın söz konusu ilk nizamnamesi ise pek çok kaynaktan hiç uygulanmamış ya da yokmuş gibi davranılmıştır. Osmanlı jandarmasının kuruluşu ve ilk nizamnamesi ile ilgili bu belirsizlik tarihlendirmede sorun yaratmıştır ve yaratmaya devam etmektedir.

⁷⁹ *Jandarma Nizamname-i Humayunu*, s. 2.

nizamnamelerde de jandarma için bazı değişiklikler yapılmıştır (madde 2).⁸⁰ 1883'te, kamu düzeninin sağlanmasında halen jandarma gücünden etkili bir şekilde yararlanılmadığı fark edilmişti. Çünkü Osmanlı idarecileri, alışageldikleri üzere, asayiş ve emniyeti korumakta, güvenliği sağlamakta jandarma yerine askerden ve düzenli ordudan yardım almaya devam etmişlerdi.⁸¹

1886'da, halen pek çok Osmanlı vilayetinde jandarma idaresi oluşturulamamıştı. Rumeli vilayetlerinden Selanik ve Edirne'de jandarma teşkilatı oluşturulmuşken; Kosova ve Yanya vilayetlerinde asakir-i zaptiye ile asayiş ve emniyetin sağlanmasına çalışılıyordu. Birbirine çok yakın yerleşim birimlerinde standart bir şekilde uygulama yapılamaması konuya dair önemli bir veridir.⁸² Osmanlı jandarması, 1888'de, 33 alay, 4 taburdan oluşan bir teşkilat haline geldi. Bu teşkilatta 2.194 zabıt ve 41.685 nefer görev yapmıştır.⁸³

Dersaadet'de jandarma teşkilatına personel bulmakta zorlanılması bir başka sorundur. 1890'da tespit edildiği kadarı ile dört yüz adet jandarma kaydedilmiş olsa gerektir. Daha önceki yıllardan da yüz kişilik bir jandarma açığı vardır. Dersaadet'in idarecileri, jandarmaya personel kayıt olmak isteyenlerin sayısının bu kadar az olmasının sebebinin, devletin zamanında ve yeterli olarak maaş verememesinden kaynaklandığını hükümete bildirmişlerdi. İstanbul'da kamu düzeninin her geçen gün kötüleşmesine rağmen, jandarma ve polis kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1890'da bu konuda herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir.⁸⁴ Dersaadet'te, 1891'de, beş jandarma taburu mevcuttu. Söz konusu beş tabur ise şu şekilde düzenlenmişti: 1. Beşiktaş, 2. Beyoğlu, 3. İstanbul, 4. Üsküdar, 5. Fatih. Dersaadet'teki bu beş taburun her biri bir alay beyi ve tabur ağasının idaresi altında bulunmaktaydı.⁸⁵

1894-1896 yılları, Osmanlı Devleti'nin kamu düzeninde asayiş ve emniyeti korumak ve güvenliği sağlamak konusunda sıkıntılarının arttığı bir dönem oldu.

⁸⁰ *Jandarma Nizamname-i Humayunu*, 1297, s. 2.

⁸¹ COA, DH.MKT, 1342/83, 23.S.1301/23.12.1883.

⁸² *Salname-i Devlet-i Âliyye*, Def'a 42, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1304, s. 187-189.

⁸³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi(1798-1908)*, a.g.e., Ek: 9.

⁸⁴ COA, A.MKT.MHM, 501/26, 07.Ra.1308/21.10.1890.

⁸⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Def'a 46, Matbaa-yı Amire, 1308, s. 382.

Jandarma teşkilatına dair bu düzenlemeler yapılırken, 1885'te, Bulgar Prensiği Şarkî Rumeli'yi işgal etmiş, ardından Makedonya'yı almak için faaliyetlere başlamıştı. Bu oldu-bitti, Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadığı gibi bu bölgeye sahip olma düşüncesi olan devletleri ve milli grupları da rahatsız etmişti. Bu durum, bölgede hak iddiasında olan milli grupları harekete geçirecek ve bölgede kamu düzenin bozulmasına sebep olacaktır.⁸⁶

Makedonya'da Kamu Düzeni ve Güvenlik

Makedonya, Osmanlı Rumeli vilayetlerinin etnik ve milli bir özetidir.⁸⁷ Makedonya'da Bulgar ve Arnavutların sebep oldukları huzursuzluklar, II. Abdülhamit'i tedirgin etmişti. Bu huzursuzlukların Ermeni meselesinde olduğu gibi Avrupa devletlerinin müdahale etmesine yol açacağını düşünen II. Abdülhamit, Temmuz 1902'de bir komisyon oluşturarak Makedonya'da ıslahat için çalışmalara başlanmasını istedi.⁸⁸ Aralık 1902'de, Makedonya vilayetleri için bir "ıslahat programı" hazırlanarak ilan edildi. Islahatı tatbik etmek üzere Rumeli müfettişliğinin oluşturulmasına ve bu müfettişliğe Hüseyin Hilmi Paşa'nın görevlendirilmesine karar verildi. Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'de adli, idari ve mali düzenlemeler ile birlikte Makedonya'da da jandarma kuvveti ile ilgili olarak düzenleme de yapacaktı.⁸⁹

Makedonya'da yapılacak ıslahat ile sadece Gayrimüslim jandarma alımına odaklanılmamış, ayrıca, jandarmada görevini yerine getirmeyen, yaşlı ve güçsüz kişilerin görevlerinden alınması da hedeflenmişti. Program yayınlanınca Manastır Vilayeti'nde jandarma kuvvetini düzenlemek üzere bir komisyon oluşturuldu, komisyonda hem işe yaramayan jandarmalar ayıklanmaya hem de Gayrimüslimlerden kayıt olmak isteyenler muayene edilmeye başlandı.⁹⁰

⁸⁶ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 280-281.

⁸⁷ Tahsin Uzer bu bölgenin fiziki özellikleri ile sınıırını çizmiştir "Makedonya Balkan yarım adasının "Struma, Vardar ve Mesta" nehirleri havzalarını içine alır. Yani güney batısını teşkil eder. Selanik vilayetinin tümüne, Kosova ve Manastır vilayetlerinin, Arnavutluk'tan geri kalan kısmına Makedonya denir." Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 81.

⁸⁸ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, (Çev. İhsan Catay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 166.

⁸⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 167.

⁹⁰ COA, Y.PRK.A, 13/10, 20.N.1320/20.12.1902.

Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, ıslahat maddelerini uygulamak ve denetlemek üzere Makedonya'ya hareket etti ve ilk olarak Kosova vilayetine gitti. Sadrazam tarafından yazılan bir telgrafla, Hüseyin Hilmi Paşa'dan Kosova'da bulunan Arnavutları ıslahat maddelerine ısındırmak için çaba göstermesi ve jandarma ile polise ile ilgili ıslahata başlaması istenmişti.⁹¹ Osmanlı Devleti'nin, Makedonya için hazırladığı program Arnavutları memnun etmedi, Avrupa devletleri tarafından ise yetersiz bulundu. Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletler tekrar bir program hazırlayıp 1903'te Osmanlı Devleti'ne sundular. Bu program, adli, idari ve maliyeye ilişkin maddeler ile birlikte kolluk gücü ile ilgili de maddeler içermekteydi. Makedonya jandarmasına Gayrimüslimlerden personel temininde Osmanlı Devleti ile hemfikirlerdi. Avrupalı Devletlerin programına göre: Osmanlı Devleti, Makedonya'da jandarma teşkilatını ıslah etmek üzere yabancı zabıtlar temin edecekti. Osmanlı Devleti, sunulan bu ıslahat programını kabul etti ve uygulanması için Rumeli müfettişliğine haber verdi.⁹²

Genel olarak bakıldığında, Gayrimüslimlerden, Makedonya'da "jandarma tensikati"nin yapıldığı 1902-1903 yıllarında teşkilata katılım oldukça sınırlı oldu. Örneğin, Manastır Vilayeti'ne bağlı kazalardan olan Serfiçe ve Kozana sancaklarında jandarmaya kayıt yaptırmak isteyenlerin bizzat din adamları tarafından engellendiği tespit edilmişti. Osmanlı idarecileri halkı Rum ve Bulgarlardan oluşan bu iki kazada, Bulgar din adamlarından şüphelendilerse de aslında sorumlunun Rum metropolitinin olumsuz propagandası olduğunu tespit ettiler.⁹³

Osmanlı Devleti, Makedonya'da bozulan kamu düzeninde asayiş ve emniyeti yeniden kurmaya ve güvenliği sağlamaya çalışıp jandarma teşkilatının ıslahı ile ilgili düzenlemeleri sürdürürken; gündemi, Bulgarların 1903 Nisan ayında Selanik Vilayeti'nde bombalı eylemi, 1903'ün Temmuz ayında da Manastır'da tarihe "İlinden Vakası/İsyanı"⁹⁴ olarak geçen

⁹¹ COA, TFR.I.A, 2/123, 06.L.1320/05.01.1903.

⁹² Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 171.

⁹³ COA, DH.MKT, 657/45, 26.Za.1320/24.02.1903. Osmanlı Devleti'nde jandarma temininde propaganda bir tarafa maaşların düşük olması da katılımı azaltmıştır. Vilayette en büyük kaygı yeni personelin iş bırakarak yerlerine iş yaramaz hatta suç işleme potansiyeli taşıyan kişilerin kaydolmasıdır benzer bir örnek için bkz. COA, BEO, 2009/150612, 28.Za.1320/26.02.1903.

⁹⁴ İlinden İsyanı'nda Bulgaristan'ın doğrudan etkisinden söz edilebilir. Bulgaristan'ın amacı, 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri uyarınca Makedonya'yı kendine bağlamaktı. Makedonya'nın Bulgaristan için önemi Bulgaristan yetkililerinin "Makedonya Bulgaristan'ın can ve kan damarıdır. Bu yüzden derhal Bulgaristan'a bağlanmalıdır. Çünkü Bulgaristan Devleti Makedonyasız kurulamayacaktır" sözlerinde görülmektedir. Hamza Aktan, *Makedonya*

huzursuzluklar ile sarsıldı. Osmanlı Devleti, bu iki olayı da askeri önlemler ile önlemeyi başardı. İsyan bastırılmış olsa bile Avrupa kamuoyunun dikkatinin Makedonya sorununa çevrilmesi bakımından; ayaklanmanın, öncesindeki eylemleri yürüten Makedonya İç Örgüt'ü açısından bir başarı anlamı taşıdığı sonucu çıkarsanabilir.⁹⁵ İngiltere'nin başını çektiği büyük Avrupa devletleri, 1903 yılı Ekim ayında Makedonya için yeniden bir ıslahat programı hazırlayıp sundular. Mürzsteg Programı adı verilen, dokuz maddelik, söz konusu düzenleme ile Makedonya'daki vilayetlerde adli, idari ve mali düzenlemeler ile birlikte kolluk gücü ile ilgili düzenlemelerin de yapılması istendi. İkinci maddesi jandarma tensikatıyla ilgili olan programa göre, Makedonya'da bozulan kamu düzeninde güvenliği yeniden sağlamak üzere yapılacak düzenlemeleri denetlemek üzere, Osmanlı Devleti'nde Avrupalı bir general ve O'na refakat etmek üzere Avrupalı zabıtlar görevlendirilecekti. II. Abdülhamit başlangıçta programı kabul etmek istemedi, ancak, Makedonya'nın durumu ve Almanya hükümetinin tavsiyesi ile Kasım 1903'te programın uygulanmasını kabul etti.⁹⁶ Mürzsteg Programı'nda görevlendirilmesi düşünülen general, İtalyan di Georgis'dir. O'na refakat etmek üzere Avrupa devletlerinden, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya İtalya ve Almanya'dan, zabıtlar görevlendirildi. Avrupalı zabıtların görevleri sadece tensik ile sınırlandırıldı. Tensikata göre, Makedonya'da bulunan jandarmalardan işe yaramayanlar görevden alınacak, söz konusu vilayetteki jandarma teşkilatı düzenlenecekti.⁹⁷

Nisan 1904'te, tespit edebildiğimiz kadarı ile, Yanya Vilayeti için 1.270 askerden oluşan bir jandarma gücü oluşturulmak istendi. Yanya'da 180 adet Gayrimüslimin jandarmaya kayıt olması beklenirken ancak 94 Gayrimüslim jandarmaya kayıt yaptırdı.⁹⁸ Kosova Vilayeti'nin, Geylan Jandarma

---

Arnavutluk İlişkilerinde Arnavut Sorunu, Logos-A Yayınları, Üsküp, 2006, s. 22-23. İsyan hakkında ayrıntı için bkz. Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 172-213.

⁹⁵ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, (Çev. Işık Ergüden), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 359.

⁹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 173-174.

⁹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 182. Tensikatin yeterince uygulanmadığından ve çeşitli koşullardan dolayı "vilâyat-ı selase"nin "istihsâli sükûnuna muvaffakiyet hasıl olmadığı cihetiyle" uygulanacak olan bu programın maddeleri incelendiğinde; Program'ın, genel olarak, idari, askeri, adli ve mali alanlarda çeşitli hükümler bulunmasına karşın, önemli bir bölümünün Balkanlar'da güvenliğin sağlanması ve güvenlik teşkilatının yeniden yapılandırılması ile ilgili olduğu görülmektedir. Ali Dikici, "Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 24, 2010, s. 81-82.

⁹⁸ COA, BEO, 2009/150612, 28.Za.1320/26.02.1903.

Taburu'nda misafir durumda bulunan jandarmalar, Manastır Jandarma Taburu'na görevlendirilmesine karar verildi.⁹⁹ Selanik Vilayeti'nde de görev ve sorumluluklarını yerine getirmekte yeterli görülmeyen jandarmalar, tabur ve alaylardan ayıklandı. Selanik Jandarma Taburu'nda mevcut jandarma nefer ve zabitanın 122 tanesi emekli edildi, 144 tanesi de açığa alındı. Selanik'in Drama Taburu'nda nefer ve zabitanından 64'ü emekli edildi, 41'i de açığa çıkarıldı. Serez Taburu'nda nefer ve zabitanından da 20'si emekli edildi, 37'si de açığa alındı. Selanik Vilayeti merkez taburunda açığa alınan neferlerin yerine Hıristiyanlardan jandarma temin edildi.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti, Makedonya'da sadece Gayrimüslim jandarmanın kaydı ile uğraşmadı. Asakir-i zaptiye birliklerinin varlığını sürdürdüğü yerlerde jandarma idaresi oluşturulmaya başlanmıştır. Manastır Vilayeti'nde, mevcut asakir-i zaptiyenin, jandarmaya dönüştürülmesine başlandı. Beş asakir-i zaptiye taburu jandarma taburuna dönüştürüldü, görevini yapmak konusunda yeterli görülmeyen asakir-i zaptiye tespit edildi. Manastır Vilayeti'nde, asakir-i zaptiyenin jandarmaya dönüştürüldüğü süreçte yeterli görülmeyen (emekliliği gelmiş ya da ahlaken uygun görülmeyen) doksan asker tespit edildi ve görevlerine son verildi.¹⁰¹

1904 Tarihli Jandarma Nizamnamesi

Osmanlı Devleti, Avrupalı zabitanlar gelmeden önce yeni bir jandarma nizamnamesi hazırladı. Nizamname, 1 Şubat 1904 tarihinde yayınlandı ve yürürlüğe girdi. Nizamname, 6 bölüm ve 298 maddeden oluşmaktadır. Her bir bölüm kendi içerisinde alt başlıklara, ilk yedi madde kendi içerisinde 3 bölüme ayrılmıştır. 1. kısım, 1-4. maddeler jandarma vezaif ve hizmetine ayrılmıştır. 2. kısım 5. madde jandarma sınıfının suret-i tahlifi başlığını taşır ve jandarmanın edeceği yemin burada yer alır. 3. kısım jandarma müfettişlerine ayrılmıştır ve 6-7. maddelere bu başlığın altında sıralanmıştır.¹⁰²

1904 tarihli Jandarma Nizamnamesi'nde, jandarma askeri bir sınıf olmakla birlikte, kamu düzeninin korunması ve asayiş ve güvenliğin sağlanması konusunda, görevi diğer bir kolluk kuvveti olan polis ile daha fazla ilişkilendirilmiştir:

⁹⁹ *Servet*, 9 Şubat 1318/22 Şubat 1903, Sayı: 1688, s. 1.

¹⁰⁰ *Servet*, 9 Şubat 1318/22 Şubat 1903, Sayı: 1688, s. 2-3.

¹⁰¹ *İkdam*, 4.S.1321/2 Mayıs 1903, s. 3191, s. 3191, s. 2.

¹⁰² *Düstur*, Birinci Tertip, No. 277: "Jandarma Nizamname-i Hümayunu", 14.Za.1321/01.02.1904, Başvekâlet Matbaası, Ankara, Cilt: 7, 1941, s. 1109-1168.

“Madde 1: Jandarma *emniyeti umumiyeyi muhafaza ve asayişin bekasını* ve kavanin ve nizamat-ı mevzuanın icrayı ahkâmını temin için tesis olunmuş bir heyeti askeriyedir. Jandarmanın vazife-i esasıyesi her türlü ceraimin zecr ve men'i için mütebassirane hareket etmektir. Jandarmanın *başlıca hizmeti yolların ve kır ve karyelerin emniyetini muhafaza etmek ve şehir ve kasabatta polise kuvvet-üz-zahr [yedek kuvvet] olmak* ve polis bulunmayan mahallerde polis vezaifini ifa eylemektir.”¹⁰³

1904 nizamnamesinde jandarma kolluk kuvvetinin görevini yerine getirirken hangi kurumlara karşı sorumlu olduğu belirtmiştir:

“Madde 4: Jandarma sınıfı *zabt u rabt ve idare* hususlarında ciheti askeriye ve vezaif-i mahsusasının icrası itibarı ile cihet-i mülkiye ve adliyeye merbuttur.”¹⁰⁴

Jandarma nizamnamesi değiştirilmeden uygulanacaktı. Her vilayette bir alay, Drama ve Serez sancaklarına bağımsız iki tabur yerleştirilmesine ve taburların Selanik alayına bağlı kalmasına; ayrıca, merkezi karakollarda müfrezeler oluşturulmasına, dört- beş kişilik bu birimlerin buldukları bölgenin güvenliğinden sorumlu tutulmasına karar verilmişti.¹⁰⁵ Makedonya’da jandarma tensikatının ilk şeklinin nasıl yapılacağı ise general Mario Nicolis di Robilant’ın raporunda belirtilmişti:

“Her vilayette bir jandarma alayı ve her sancakta bir tabur mevcut idi. Umumiyetle her kazada bir piyade bölüğü vardı; fakat vilayet ve sancak merkezlerindeki kazaların iki veya üç bölüğü vardı. Bölüğe vilayet dahilindeki bazı kazalar bir jandarma bölüğü mıntıkası teşkil etmek üzere ikişer ikişer birleştirilmişti. Her taburun bir süvari bölüğü vardı. Yalnız Selanik sancağında üç bölüklü bir süvari taburu mevcut idi.

İstanbul’da ittihaz olunan mukarrerat mücebince tensikatın derhal başlayacağı mıntika teşkili Selanik vilayetiyle Manastır sancağı ve Görice sancağının Kesriye kazası ile Manastır vilayeti ve yalnız Üsküp sancağıyla da Kosova vilayeti idi.”¹⁰⁶

Makedonya’da tensike tabi olmayan jandarmalar ile tensik edilmiş jandarmaların görevleri kesin bir şekilde ayrıldı. Tensik edilmiş jandarma, zabıt ve neferleri devriye işi ile meşgul oldular. Böylece, jandarma, asakir-i zaptiye gibi pek çok görevi üstlenmekten kurtuldu. Tensik görmemiş jandarma nefer ise postaların taşınması, hapishanelerin muhafazası, Osmanlı

¹⁰³ Jandarma Nizamname-i Hümayunu, (a.g.d., içinde), s. 1109.

¹⁰⁴ *Jandarma Nizamname-i Hümayunu*, s. 1109.

¹⁰⁵ Ahsene Gül Tokay, “Makedonya Reformları ve Güvenlik Güçleri”, *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (Der. Evren Balta Paker ve İsmet Akça), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 129.

¹⁰⁶ Ferik Robilant Paşa, *Rumeli ve Vilâyat-ı Selasede Jandarma Teşkilatı*, (Çev. Kaymakam Talat), İstanbul, 1328, s. 10.

bankasının muhafazası gibi konularda görevlendirilmeye çalışıldı.¹⁰⁷ Tensikat sürecinde yapılan her düzenleme Osmanlı seraskerlik makamına haber verilip, Avrupalı zabıtlere sadece denetleme yetkisi verildi. 1904'ten 1908'e kadar süren Makedonya jandarinasındaki düzenlemelerde Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa ve jandarma generali Emilio di Giorgis koordineli bir şekilde çalıştılar.¹⁰⁸ Hükümetin, 24 Mart 1904 tarihli notasında, yetkileri ve görevleri belirtilen yabancı subaylar di Giorgis başkanlığında işe başladı ve Rumeli, tensikat dairelerine ayrıldı: 1. Selanik Vilayeti'ne, Rus subayları, 2. Serez Sancağı'na, Fransız subayları, 3. Drama sancağı'na İngiliz subayları, 4. Manastır Vilayeti'ne İtalyan subayları, 5. Kosova vilayetine Avusturya subayları memur edildi.¹⁰⁹ Jandarma tensikası, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri ile Serez ve Drama sancaklarının yalnız bazı kazalarında mevcut jandarmaya verildiğinden dolayı, aynı sancak veya vilayet dahilindeki jandarma, tensik gören ve görmeyen olmak üzere iki çeşit olup tensik edilen jandarma bir yandan başkentte, jandarma Daire Merkezi'ne; diğer yandan Selanik Jandarma Tensikat Dairesi'ne bağlı bulunuyordu.¹¹⁰

Makedonya'da, esasında, asayişsizliğin ve emniyetsizliğin giderilip güvenliğin sağlanmasında tek başına jandarma kolluk kuvveti yeterli değildi.

1907 yılının Ocak ayından Temmuz ayına kadar geçen süreçte, Makedonya'da, Osmanlı Devleti'nin kolluk kuvveti ve bölgedeki ordulara mensup askeri 21 Bulgar, 12 Rum, 3 Sırp çetesi ile mücadele etmişti. Müslüman gruplar bu çetelere karşı hareket etmeye başlamışlardı. Rumlar, Müslüman grupları Bulgarlar'a karşı kışkırtmaya çalışmışlardı. Ohri'de yaşayan Müslüman gruplar karışıklıklardan bunalmışlar ve Bulgar çetelerine karşı örgütlenmeye başlamışlardı.¹¹¹ Yıl içinde İngiltere, Makedonya'da

¹⁰⁷ Halim Tefik Alyot, *a.g.e.*, s. 138. Bu iki çeşit jandarma arasında genel olarak işlerin mahiyeti göz önünde tutularak bir görev ve iş bölümü yapılmış, eski şeklini muhafaza eden jandarmalar postaya refakat, nöbetçilik, muhafızlık ve posta hizmetleri ile tensik gören yeni jandarma ise hususiyle köy ve muhabere devriyesi ve diğer bazı hususlarla görevlendirilmiştir. Hikmet Tongur, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁰⁸ Ahsene Gül Tokay, *a.g.m.*, s. 130-131.

¹⁰⁹ Hikmet Tongur, *a.g.e.*, s. 225. Rumeli'nin ıslahı programı gereğince, jandarmanın tensiki için bir Avrupalı generalin memur edilmesi ve büyük devletlere mensup birer subayın da bu generalin yanına yardımcı olarak verilmesi gerekiyordu Daha önceden devlet hizmetine alınmış olan Belçikalı ve İsveçli subaylarla söz konusu tensik heyeti, tensikatta başarı sağlayamayacağından; hükümet, sonradan altmış subayın daha gelmesini onaylamak zorunda kaldı. Hikmet Tongur, *a.g.e.*, s. 225.

¹¹⁰ Hikmet Tongur, *a.g.e.*, s. 225.

¹¹¹ Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 2/85, 14 Temmuz 1323/27.07.1907.

güvenliğin sağlanmasına ilişkin bir aşama kaydedilemediğini iddia etmiş, bu sebeple de Makedonya'daki Avrupalı zabıtların yetkilerinin genişletilmesini Osmanlı Devleti'nden istemişti. Bu teklife göre, Osmanlı Devleti, Makedonya'da jandarmayı sayıca arttırıp ve düzenli orduyu sayıca azaltıp, güvenliğin sağlanmasında jandarmayı başat güç haline getirmeliydi.¹¹² İngiltere, Makedonya'daki jandarma sayısını arttırıp, düzenli askeri birlikler ile ilgili fikrini 1908'de Rusya ile paylaşmıştı. Rusya, Makedonya'da askerinin gücünün azaltılarak jandarmanın gücünün artırılması fikrini doğru bulmamıştı. Rusya'ya göre, Makedonya'da milli grupların hareketlerini takip etmek ve güvenliği sağlamak için yapılabilecek en iyi şey köy bekçiliği kurumunu ihdas etmektir. Aynı yıl içinde, İngiltere ile Rusya Makedonya jandarması konusunda mutabakata vardılar. Makedonya'da Avrupalı general görevlendirilmeli, Avrupalı generalin idaresinde seyyar jandarma taburları kurulmalı ve güvenlik bu şekilde sağlanmalıydı.¹¹³

Osmanlı Devleti, 1908'de Makedonya vilayetlerine Yunanistan sınırından gelebilecek herhangi bir müdahaleyi önlemek için on iki maddeden oluşan ve güvenliğin sağlanması ile ilgili birimlerin ne şekilde hareket edeceklerinin belirlendiği bir talimat yayınladı. Buna göre, Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde çetelerin kaçır kişiden oluştuğu hakkında, başta Rumeli müfettişi olmak üzere mülki memurlar olan valiler ve III. Ordu müşirleri bilgilendirilecektir. Birinci derecedeki mıntika kumandanları ikinci derecedeki mıntika kumandanlıklarına çeteler hakkında bilgi verilecektir (madde 1). Çete reisleri ve efradının yakalanması için asker, memur ve hükümet tarafından gerektiği kadar askeri kuvvet ve askeri zabıta seçilerek köylerde dolaşacaklardır. Gizli olarak dolaşan Osmanlı askeri çete üyelerinden ele geçirdiklerini Osmanlı mülki memurlarına teslim edeceklerdir (madde 2). Çetelerin takip ve tenkiline ilişkin ordu müşiri vekâleti ile mıntika kumandanları arasında görüşülerek nasıl bir hareket şekli izleneceğine karar verilecektir (madde 3). Çetelerin takip ve el geçirilmesi görevinde müfrezelere polis, jandarma ve komiser, jandarma zabiti ile efradı ve gerektiğinde halktan

¹¹² Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 217. Yapılan Jandarma reformu doğrultusunda Makedonya'ya tayin edilen yabancı subayların, tabi oldukları hükümetlerin politikaları ve menfaatlerine uygun hareket etmeleri, zaten karışık olan bölgenin durumunu daha da karışık hale getiriyordu. Bölgede yaşayan insanlar polise, jandarmaya, mahkemeye vb. intikal etmesi gereken sorunlarını hangi merciiye yapacaklarını şaşırılmışlardı. Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin memurları diğer taraftan yeni gelen yabancı subaylar, konsoloslar adli ve mali işler de dahil olmak üzere her işe karışıyorlardı. Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yıllarında Makedonya", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, Sayı: 43, 2007, s. 4.

¹¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 234-236.

kişiler de kılavuzluk edecektir (madde 8). Mıntıka kumandanları çetelerin bulunduğu yerlerde olan bu takip görevleri çete üyesi kalmayınca kadar devam edecektir (madde 9).¹¹⁴

Bu talimatnameden de anlaşılacağı üzere, eşkıya takibi büyük oranda orduya ait bir görev olarak görülmektedir. Jandarma ve polis sadece yardımcı bir güç olarak konumlandırılmıştır.

1908 yılı başında, Rumeli tensikatını yürüten general di Giorgis, izinli olarak İtalya'ya gitti ve bir süre sonra burada vefat etti. O'nun yerine Rumeli tensikatını idare etmek üzere İtalya'dan general di Robilant görevlendirildi.¹¹⁵ 1904-1908 yılları arasında Makedonya Vilayeti'nde yapılan tensikat neticesinde Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde, Alyot'un tespitlerine göre, 45 bölük tensik edilmiş ve neticede jandarma 462 karakolda görev yapan bir güç haline gelmiştir.¹¹⁶ 1908'de, general di Robilant'ın görevi devralmasından kısa bir süre sonra II. Meşrutiyet ilan edildi. 3 Ekim 1908 tarihinde, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Avusturya sefirleri Osmanlı Devleti'ne ortak bir nota gönderdiler. Bu notada, devletler, Makedonya'daki zabıtların Osmanlı Devleti izin verirse kendi ülkelerine dönmek istediklerini belirtmişler, kontratları sona ermediği için Osmanlı Devleti'nin bir talimat hazırlayarak kendilerine sunmasını talep etmişlerdir.¹¹⁷

Nisan 1909 yılında, 31 Mart Vakası ile II. Abdülhamit'in hükümdarlığı sona erdi. Osmanlı hükümeti düştü; ancak 31 Mart Vakası nedeniyle İstanbul'da ve taşrada pek çok vilayette kamu düzeni bozuldu, asayişsizlik ve emniyetsizlik her yere hakim oldu. Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, yeni hükümetin sadrazamı oldu ve düzenlemelere başladı. Bu süreçte, Hüseyin Hilmi Paşa yeni hükümetin ilk işinin geciktirilmeden polis ve jandarma tensiki

¹¹⁴ *Düstur*, Birinci Tertip, No. 186: "Rumeli Vilâyat-ı Şahanesinde Selanik ve Manastır ve Kosova ve Serez ve hududu Yunaniye mıntıkaları tarafından eşkıyayı mevcudenin tedip ve tenkilâtı için müttahiden tatbik ve ifa kılınacak tarama hareketinin sureti icrası hakkında talimat", 23.Z.1325/27.01.1908, Başvekalet Matbaası, Ankara, Cilt: 8, 1943, s. 810-812.

¹¹⁵ Güler Yarcı, "II. Abdülhamid'in Rumeli Islahatı'ndan Bir Kesit: General Degiorgis'in Vilayat-ı Selase Jandarma Kumandanlığı", *Miras ve Değişim, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, (Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, Ahmet Özcan ve Yücel Yiğit), Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 641-642.

¹¹⁶ Halim Tevfik Alyot, *a.g.e.*, s. 138.

¹¹⁷ COA, HR.SYS, 1173/34, 03.10.1908.

olmasına karar verdi.¹¹⁸ Osmanlı Devleti, Avrupalı zabıtların dönmelerine mani olmadı ve jandarma ile ilgili reformun 1909'da bütün Osmanlı topraklarında uygulanması için çalışmalara başladı. 1909 Temmuz ayında, İngiltere, İtalya ve Fransa'dan yeni zabıtlar gönderilerek general di Robilant'ın idaresi altında Osmanlı jandarmasının yeniden düzenlenmesi için çalışmalara başlandı.¹¹⁹

1912'de, Selanik Vilayeti'ndeki jandarma zabıt mektebi, öğretmenleri ile birlikte İstanbul'a taşındı.¹²⁰ Ardından Selanik'te bulunan Tensikat Dairesi de İstanbul'a taşındı. Tensikat Dairesi'nin idaresi general di Robilant'a verildi.¹²¹ Jandarmada düzenlemeler yapmak üzere İstanbul, İzmir, Selanik, Şam, Erzincan, Bağdat, Yemen vilayetlerinde birer tensikat merkezi kurulmasına ve her tensikat merkezinde birer jandarma zabıt, karakol kumandanı ve nefer yetiştirmek üzere okul açılmasına karar verildi.¹²²

1909'da, Osmanlı jandarmasının tamamını kapsayan bu düzenlemeyi yapmak için, Jandarma Dairesi İdaresi kaldırıldı ve jandarma işlerinin, Harbiye Nezareti'ne bağlı Jandarma Umum Kumandanlığı İdaresi altında görevlerini yerine getirmelerine karar verildi.¹²³ 1909'da, Makedonya'nın Selanik ve Manastır vilayetlerinde jandarmayı ıslah görevi, Albay von Rüdgesch'e teslim edildi.¹²⁴ Osmanlı Devleti kamu düzeninin yeniden

¹¹⁸ Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye Orta Doğu ve Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s. 75.

¹¹⁹ Kadir Taştekin, "Yüzbaşı Sarrou Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Bir Fransız Subayı", *Türk Jandarmasında Reform Süreci: Yüzbaşı Sarrou'nun Hatıratını Anlamak*, (Ed. Tekin Avaner ve Turgut Atasoy), Gazi Kitabevi, Ankara, 2021, s. 211.

¹²⁰ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (1908-1920)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Strateji Etüt Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, Cilt: 3, Kısım: 6, s. 247, 1996. Mektep, zabitan dışında küçük zabitan ve neferleri hatta hesap memurlarını yetiştirmek üzere sınıf sayısını artırmıştı. İstanbul'daki jandarma mektepleri 1914 yılına kadar eğitim vermişti. A.g.e., s. 247.

¹²¹ *Jandarma Mecmuası*, 1 Kanun-ı sani 1341/01.11.1925, Sayı: 1, s. 7.

¹²² Derviş Okçabol, *Zabıt Tarihi*, Ankara Polis Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1940, s. 69-70. 1909 yılında ilan edilen tensikat kanuna göre tensikat merkezlerinde: bir mirliya veya miralay, bir kaymakam veya binbaşı, müdür ve ona vekâlet etmek üzere iki kol ağası veya yüzbaşı muavini, dört sivil kâtip, bir evrak müdürü, bir muavin, ikinci sınıf bir onbaşı, üç nefer, bir veya iki ecnebi zabitanın görevlendirilmesi uygun bulunmuştu. *Jandarma Tensikatu*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 4.

¹²³ Halim Tefik Alyot, a.g.e., s. 268-269.

¹²⁴ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 62. Güvenliği sağlamak için jandarma kuvvetini kullanmak konusunda

kurulması için yalnızca jandarmanın eğitim ve tensiki ile ilgili ıslahat yapılmasını yeterli görmeyip, Makedonya’da artan asayiş ve emniyetsizliğe son vermek amacıyla kanunlar çıkardı, bu kanunlar ile seyyar jandarma birlikleri kurulana kadar alınacak önlemler planlandı. Bu kanunlardan biri Rumeli Vilayeti’nde “şakavet ve mefseletin menni ve mütecasirlerinin takib ve tedibi hakkında kanun” adını taşımaktaydı. Söz konusu kanunun 10. maddesinde, icap eden vilayet merkezlerinde eşkıya takibinde tecrübeye sahip “memurin-i mülkiye ve askeriye ve zabıtan” ve bu işlerde hakkıyla hizmet edecek üç kişiden oluşan ve “doğrudan doğruya vali-i vilayete merbut olmak üzere” bir araştırma komisyonu oluşturulacağı belirtilmiştir. “Vilayet jandarma kumandanı ve polis müdürü iş bu komisyonun aza-yı tabisindedir” (madde 10). Köy ve ulaşım yollarının korunması görevi jandarmaya aittir (madde 13).¹²⁵

10 Şubat 1912 tarihinde bir “kanun-ı muvakkat” ve 13 Ekim 1917’de “kararname” yayınlandı.

1912 tarihli kanun-ı muvakkatin ikinci maddesine göre, Osmanlı kamu düzeninde güvenliğin tesisine ve güvenlik birimlerinin emir-amir-memur/memuriyet ilişkisine dair şöyle bir ifade vardır,

Umum Jandarma Kumandanlığı:

“*Kavanin ve nizamat-ı askeriye ile muayyen olan zabitanın terfi-i meratibi ve usul-ı terbiye-i askeriyesi itibarıyla Harbiye Nezareti’ne ve emniyet ve asayiş-i memlekete müteallik kâffe-i hıdmet ve vezaipte ve kavanin ve nizamat ve evamir-i devletin icra-yı ahkâmında istihdam itibarıyla Dahiliye Nezareti’ne* merbuttur. Binaenaleyh jandarma kuvveti hususatta bulunduğu mıntikanın en büyük mülkiye memurunun emriyle hareket eder.”¹²⁶

Buna göre, Umum Jandarma Kumandanlığı, görev ve sorumluluklarının, askeri kanun ve düzenlemelerle ilişkisi bakımından Harbiye Nezareti’ne, memleket dahilindeki güvenlik işleri ile ilişkisi bakımından Dahiliye Nezaretine bağlıdır. Jandarma kuvveti, bulunduğu bölgenin en büyük mülkiye memurunun emrine tabidir.

Fransız ve İtalyanlar gibi bir geleneğe sahip olmayan Alman subaylarının bu konuda gerçekten yararlı olup olmadığı bir sorundur. Nitekim 1908’den sonra jandarmanın ıslahı için Fransız generali Baumann çağrıldı ve kendisine jandarma genel komutanlığı benzeri bir unvan verildi. Baumann, I. Dünya Savaşı’na kadar bu görevde kaldı. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 122.

¹²⁵ *Tanin*, 3. N.1327/18.Eylül.1909, Sayı: 479, s. 1.

¹²⁶ *Düstur*, İkinci Tertip, No. 60: “Jandarma Kanun-ı Muvakkati”, 21.S.1330/10.02.1912, Cilt: 4, Dersaadet, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 90.

1917 yılında yayınlanan kararname ile jandarma teşkilat, terbiye ve teslihi ile jandarmanın idaresi ve organizasyonunda yeni bir düzenleme öngörüldü. Kararnamenin ikinci maddesine göre,

Jandarma teşkilatı:

“Teslihi, talim ve terbiyesi, zabt u rabt ve seferberlikte suret-i istihdamı Harbiye Nezareti’ne, *asayiş-i memleket ve kavanin ve nizamat-ı mevzuanın icra-yı ahkâmına müteallik* hususatta istihdamı Dahiliye Nezaretine ait olup bu nokta nazaran her iki nezarete merbut Umum Jandarma Kumandanın taht-ı idaresine mevdudur. Umum jandarma Kumandanı kol ordu kumandanı salahiyyetini haizdir.”¹²⁷

Buna göre, Osmanlı jandarması, görev ve sorumlulukları bakımından yine iki nezarete karşı sorumlu tutulmuştur.

15 Mart 1919 tarihinde yayınlanan yeni bir kanun ile Jandarma Umum Kumandanlığı İdaresi’nin bağlı olduğu nezaret tekrar değiştirildi. Umum jandarma Kumandanlığı’nın idaresi, “her türlü umur ve muamelatıyla”, Harbiye Nezareti’nden alınarak Dahiliye Nezareti’ne devredildi (madde 1).¹²⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde, yeniçeri askerleri ve tımarlı sipahiler gibi geleneksel kurumlar, modernleşme sürecinde, kentte ve kırdaki kamu düzenini sağlamak konusunda yetersiz kalmış ve bu görevi yerine getirmek üzere asakir-i zaptiyeden jandarmaya değin uzanan bir kurumsal dönüşüm ile modern kurumların oluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kurumsal dönüşüm, her iki kurumun birbirleri ile içkin olduğu bir şekilde gelişmiştir.

Osmanlı Devleti, 93 Harbi/1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda ortaya çıkan yeni duruma uyum sağlamak ve yaygınlaşan toplumsal huzursuzluklara son vermek için ilk defa 1879 yılında Şarkî Rumeli Vilayeti’nde, ardından imparatorluk genelinde, jandarma teşkilatı oluşturmaya çalışmıştır. 1880 yılında ilk jandarma nizamnamesi hazırlanmış ve teşkilat ülkede yaygınlaştırılması çalışmalarına başlanmıştır. Ancak, Osmanlı jandarması, imparatorluğun tamamında uzunca bir süre yaygınlaştırılamamış, pek çok yerde asakir-i zaptiye varlığını sürdürmüştür.

1903’te, Bulgarların sebep olduğu eylemler ve bir dizi olay sonucunda büyük Avrupa devletleri, Makedonya’da kamu düzeninin bozulduğunu ve

¹²⁷ *Düstur*, İkinci Tertip, No. 323: “Jandarmanın Vezaif ve Teşkilat-ı Esasiesiyle Cihet-i Merbutiyeti Hakkında Kararname”, 25. Z. 1335/13.10.1917, Evkaf Matbaası, İstanbul, Cilt: 9, 1928, s. 757.

¹²⁸ *Düstur*, İkinci Tertip, No. 80: “Jandarmanın Dahiliye Nezaretine Rabtı Hakkında Kararname”, 12.C.1337/15.03.1919, Evkaf Matbaası, İstanbul, Cilt: 11, 1928, s. 148.

bölgede güvenlik sorunu bulunduğunu gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'ne aynı yıl içinde Mürzsteg Programı'nı sunmuşlardır. Bu programa göre, Makedonya'da kamu düzeninin yeniden kurularak asayiş ve emniyetin yeniden sağlanması için jandarmanın düzenlenmesi gerekliydi.

Osmanlı Devleti 1904'te yeniden bir Jandarma Nizamnamesi hazırlamıştır. 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesi ile 1880 tarihli Jandarma Nizamnamesi'ndeki eksiklerin değiştirilmesi uygun görülen maddeler gözden geçirilmiştir.

1909'da yaşanan 31 Mart Vakası Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Makedonya'da, kamu düzenini bozan olaylarda artışa sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, kamu düzeninin sağlanması sorununu, devletin taşraya nüfuz etme politikalarının temel kurumlarından biri olan jandarmayı yaygınlaştırarak aşmak istemiş, bu amaçla, 1909'da Tensikat Kanunu'nu yayınlamıştır. Böylece, jandarma teşkilatına ilişkin düzenlemeler sadece Makedonya'da değil bütün imparatorluğa yaygınlaştırılması çalışmaları sürdürülmüştür.

Osmanlı kamu düzeninde mahalli, asayiş ve emniyetin korunmasında bir güvenlik birimi olan jandarmanın, Tanzimat döneminde asakir-i zaptiye ile başlayan kurumsal dönüşümü, 1912 yılında yayınlanan "kanun-ı muvakkat", 1917 yılında yayınlanan "kararname" ve 1919 yılında yayınlanan yeni bir kanun ile Cumhuriyet dönemine değin sürmüştür.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

COA, A.MKT.MHM, 501/26.

COA, BEO, 2009/150612.

COA, DH.MKT, 657/45: 1342/83.

COA, HR.SYS, 1173/34.

COA, İ.HUS, 96/158.

COA, İ.MTZ (04), 6/210.

COA, TFR.İ.A, 2/123.

COA, YEE, 36/1.

COA, Y.PRK.A, 13/10.

COA, Y.PRK.AZJ, 2/85.

COA, Y.PRK.DH, 6/33.

COA, Y.PRK. EŞA, 42/13.

COA, Y.PRK.HR, 32/38.

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 2/85:14 Temmuz 1323/27.07.1907 (İSAM)

Düstur

Düstur, Birinci Tertip, No. 277: “Jandarma Nizamname-i Hümayunu”, 14. Za.1321/01.02.1904, Başvekâlet Matbaası, Ankara, Cilt: 7, 1941, s. 1109-1168.

Düstur, Birinci Tertip, No. 186: “Rumeli Vilâyat-ı Şahanesinde Selanik ve Manastır ve Kosova ve Serez ve hududu Yunaniye mntıkları tarafından eşkiyayı mevcudenin tedip ve tenkilâtı için müttehiden tatbik ve ifa kılınacak tarama hareketinin sureti icrası hakkında talimat”, 23.Z.1325/27.01.1908, Başvekalet Matbaası, Ankara, Cilt: 8, 1943, s. 810-812.

Düstur, İkinci Tertip, No. 60: “Jandarma Kanun-ı Muvakkati”, H.21.S. 1330/10.02.1912, Dersaadet, Matbaa-yı Amire, Cilt: 4, 1331, s. 90-91.

Düstur, İkinci Tertip, No. 323: “Jandarmanın Vezaif ve Teşkilat-ı Esasiyesiyle Cihet-i Merbutiyeti Hakkında Kararname”, 25.12.1335/13.10.1917, Evkaf Matbaası, İstanbul, Cilt: 9, 1928, s. 757-759.

Düstur, İkinci Tertip, No. 80: “Jandarmanın Dahiliye Nezaretine Rabtı Hakkında Kararname”, 12.C.1337/15.03.1919, Evkaf Matbaası, İstanbul, Cilt: 11, 1928, s. 148.

Nizamnameler ve Kanunlar

Asakir-i Zabtîye Hakkında Nizamnamedir, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 3.Ra.1286/13 Haziran 1869.

Jandarma Nizamname-i Humayunu, Matba-yı Amire, İstanbul, 05.Ca.1297/15.Nisan.1880.

Rumeli-i Şarkî'nin Nizamname-i Dahilisi, 9 Haziran 1295/21 Haziran 1879, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1295.

Vilayetlerde Asakir-i Zabtîye Alaylarının Suret-i Teşkilesi, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 11.Ra. 1286/21.06.1869.

Sürelî Yayınlar

İkdam, 4.S.1321/2 Mayıs 1903, Sayı: 3191, s. 2.

Salname-i Askeri, 1291.

Salname-i Devlet-i Âliyye, 1298, 1304, 1308.

Servet, 9 Şubat 1318/22 Şubat 1903, s. 2-3, Sayı: 1688.

Takvim-i Vekayi, Nr. 297, 18 Safer 1262/5 Şubat 1846, s. 3.

Tanin, 3. N.1327/18.Eylül.1909, Sayı: 479, s.1.

Yayınlanmış Rapor

Rumeli Vilayat-ı Selasede Jandarma Teşkilatı, 1904-1908 senesine kadar tensikatın suret cereyanına ve tensik olunmuş jandarmaların hal hazırına dair General Ferik Robilant'ın nezareti altında Kaimmakam Lamoş Bey tarafından yazılan rapor, (Çev. Kaimmakam Talat), Jandarma Matbaası, İstanbul, 1328.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, (Çev. İhsan Catay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Aktan, Hamza, *Makedonya Arnavutluk İlişkilerinde Arnavut Sorunu*, Logos-A Yayınları, Üsküp, 2006.

Aktepe, Münir, "Osmanlı İmparatorluğunun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul, Cilt: 22, 1969, s. 13-27.

Alyot, Halim Tefik, *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum)*, Kanaat Basımevi, Ankara, 2008.

Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, (Çev. Işık Ergüden), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Aydın, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Cilt: 1, Kısım: 1, 1991.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Beydilli, Kemal, "Vak'a-i Hayriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt: 42, s. 454-457.

Brauch, Hans Günter, "Güvenliğin Yeniden Kavramlaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü", (Çev. Zeynep Arkan), *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 18, 2008, s. 1-47.

Çadırcı, Musa, "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 89-107.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, , Ankara, 1997.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 24, 1980, s. 45-58.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2006.

Dikici, Ali, “Osmanlı Makedonya’sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 24, 2010, s. 75-108.

Dillon, Michael, *Politics of Security-Towards a Political Philosophy of Continental Thought*, Routledge Press, London and New York, 2003.

Engelhardt [Philippe Edouard], *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Ergut, Ferdan *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Deneşimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Gözler, Kemal ve Kaplan, Gürsel, *İdare Hukuku Dersleri*, Bursa, Ekin Yayınları, 2002.

Günay, Nejla, “Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2007, s. 115-126.

Haspolat, Evren, *Türkiye’de Neoliberal Devlet Anlayışı Bağlamında Devlet-Güvenlik İlişkinin Değişen İçeriği ve Özel Güvenlik Olgusu*, Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Jandarma Tensikatu, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1325.

Karal, Enver Ziya, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Kili, Suna ve Gözübüyük, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

Köprülü, Fuad, “Âyân”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Cilt: II, 1997, s. 40-41.

Küçük, Cevdet, “Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1986.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.

McCarty, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Moreau, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Neocleous, Mark, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, (Çev. Ahmet Bekmen), H₂O Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

Okçabol, Derviş, *Zabıta Tarihi*, Ankara Polis Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1940.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Önen, Nizam ve Reyhan, Cenk, *Mülkten Ülkeye: Türkiye'de Taşra İdaresi'nin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Özbek, Nadir, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)" *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (Der. Evren Balta Paker ve İsmet Akça), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 47-78.

Özbek, Nadir, "Tarih Yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, (Ed. Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1-19.

Özcan, Abdülkadir, "Zaptiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 44, 2013, s. 128-130.

Özcan, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt, 32, Sayı: 53, 2013, s. 173-194.

Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkezîyetçilik – Adem-i Merkezîyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

Sarıнай, Yusuf, "Rusya'nın Türkiye Siyaseti'nde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, s. 69-105.

Sönmez, Ali, "Jandarma Teşkilatının Kuruluşu Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2007, Sayı: 11, 163-173.

Sönmez, Ali, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)" *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 39, 2006, s. 199-219.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Alfa Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.

Şıvgın, Hale, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yıllarında Makedonya", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, Sayı: 43, 2007, s. 1-8.

Şimşir, Bilal N, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2006.

Taştekin, Kadir, "Yüzbaşı Sarrou Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Bir Fransız Subayı", *Türk Jandarmanında Reform Süreci: Yüzbaşı Sarrou'nun Hatıratını Anlamak*, (Ed. Tekin Avaner ve Turgut Atasoy), Gazi Kitabevi, Ankara, 2021, s. 193-250.

Tokay, Ahsene Gül, “Makedonya Reformları ve Güvenlik Güçleri”, *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (Der. Evren Balta Pakker ve İsmet Akça), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 125-146.

Tongur, Hikmet, *Türkiye’de Genel Kolluk: Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1798-1908), Genel Kurmay Basımevi, Ankara, Cilt: 3, Kısım: 5, 1978.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (1908-1920), Genelkurmay Askerî Tarih ve Strateji Etüt Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, Cilt: 3, Kısım: 6, 1996.

Tukin, Cemal, “Girit”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 14, 1996, s.85-93.

Tural, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye Orta Doğu ve Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, Cilt: 2-3.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Yarcı, Güler, “II. Abdülhamid’in Rumeli Islahatı’ndan Bir Kesit: General Degiorgis’in Vilayet-i Selase Jandarma Kumandanlığı”, *Miras ve Değişim, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Jandarma*, (Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, Ahmet Özcan ve Yücel Yiğit), Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

İnternet

Bilal Şimşir, “Berlin Antlaşması’nın 23. ve 61. Maddeleri”, <http://www.ermenisoru.gen.tr/bilal-simsir---berlin-antlasmasi-nin-23-ve-61-maddeleri>. [Erişim: 03.06.2021]

DÖRDÜNCÜ KRALLIK VE HELENİZM RETORİĞİ*

Çeviren: Murat KEÇİŞ** - Mehmet YAĞCI***

Makale Bilgisi

Başvuru: 09.04.2021

Kabul: 08.08.2021

Article Info

Received: Apr, 09, 2021

Accepted: Aug .08,2021

Giriş

Paul Magdalino

Bu makale, XII. yüzyıl Bizans'ında geçmiş algısının zenginliğini, çeşitliliğini, gizli derinliğini ve genel görüşlerini nakletmeye çalışmaktadır. Diğer Avrupa kültürlerini çalışanların, bazı farklılıkları gözetererek kendi bilgileriyle ilişkilendirebileceklerini umduğumuz malzemeler sunuyoruz. Bu nedenle, algılarını çalıştığımız Bizanslıların, toplumsal konumu ve kültürel değerleri ile ilgili birkaç genel açıklama yaparak ve Bizans manzarasını ortaya koyarak başlamak yararlı olabilir.¹ Köken ve meslek ayrımlarına rağmen oldukça homojen bir grup oluşturan on yedi kişinin eserlerini ele alıyoruz. Bu yazarların hepsi, Konstantinopolis'te, esasen gramer, retorik ve felsefeden meydana gelen bir müfredatla çok iyi eğitilmişlerdir. Kayda değer bir istisna olan İmparatorluk Prensesi Anna Komnene dışında bu yazarların hepsi maaşlı devlet memuriyeti istihdamına az çok başarılı bir şekilde talip

* Bu kitap bölümü İngilizce olarak şurada yayımlandı: Ruth Macrides-Paul Magdalino, "The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism", *The Perception of the Past in Twelfth Century Europe*, Ed. Paul Magdalino, Bloomsbury Academic 1992, s. 117-156. Tercümemizin son halini okuyarak çok değerli katkılar yapan Dr. Siren Çelik'e ve Dr. Kutlu Akalın'a teşekkür ediyoruz.

** Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muratkecis@mu.edu.tr, Muğla Türkiye

*** Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, myagci@aku.edu.tr Orcid: 0000-0002-6372-9339, Afyon Türkiye

¹ Aşağıda ilgili yerlerde değinilen yeni ve çıkacak olan yayınlarda bu konuları ayrıntılı olarak ele alıyorum. Hâlihazırda yayınlanan ilgili çalışmaların çoğu benim *Tradition and Transformation* (bu cildin tanıtımı için dn. 4'e bkz.) adlı eserimde yeniden basıldı. Özellikle ilk olarak I. sayıda basılan, 'Byzantine Snobbery' ilk olarak *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, British Archaeological Reports, International Series, s. 221 (Oxford, 1984), s. 58-78. Ayrıca genel olarak bu cildin tanıtımında, dn. 5'te atf yapılan Angold, Harvey, Hendy ve Kazhdan'ın çalışmalarına bkz.

oldu. Neredeyse hepsi kamu maaşları ve emekli aylıkları ile babadan kalma miraslarına ilave yapmayı başardı; bazıları da sipariş üzerine asil hamileri için yazdı. İkisi zorla keşiş olsa da diğerlerinden hiçbirisi keşişliği tercih etmemişti. Yine Anna istisna olmak üzere, hepsi zihinsel ve büyük ölçüde genetik olarak, kilise ve devletin edebî geleneğini en az üç asırdır devam ettiren ‘seçkin tabaka’ya mensuptular. Onlar dinî ve siyasi ortodoksluğun koruyucuları ve haddi zatında tutucu muhafazakârlardı. Onları eğiten ve onlara maaş veren düzen tümüyle işe yaramıştı. Yine de XI. ve XII. yüzyıllar boyunca sistem yeni etkilere ve baskılara maruz kaldı. Yeni zenginler sistemin tabakalarına sızmıştı. Bir kariyer yatırımı olarak eğitime artan bir talep vardı ve eğitimin en iyi ürünleri giderek sofistike bir hale geliyordu. Mikhael Psellos, yeni bir hümanizmin başlangıç çizgisi olarak görülmekteydi. Hukuk ve tıp öğrenimine yeni bir rağbet vardı. Ayrıca, felsefeye de artan bir ilgi mevcuttu, öyle ki bu ilgi 1082’de Ioannes İtalos’un göstermelik yargılanmasıyla dahi tamamen ortadan kaldırılmadı.² Muhafazakâr bir tepki olmasına karşın İtalos’un yargılanması, XII. yüzyılda Bizans kültürel seçkinlerinde iz bırakan sonraki üç gelişmenin belirtisi niteliğindedir. İlki, geleneksel seçkinleri sosyal olarak daha aşağıya, ikinci sınıf aristokrasi statüsüne indirgeyen ve geniş imparatorluk ailesinin prenslerine bağlı olan Komnenos hanedanının yükselişiydi. İkincisi, Konstantinopolis Kilisesi’nin ruhban sınıfının sadece kilise yönetiminde değil, aynı zamanda eğitimde ve bütün kültürel ve ideolojik gündemin belirlenmesinde itici güç olarak yerinin sağlamlaştırılmasıydı.³ Üçüncü gelişme, imparatorluğun yabancı olarak algılananlara karşı artan savunmacı tutumuydu.

Bu nedenle, XII. yüzyıldaki Bizans entelektüelleri hem daha güvensiz hem de hiç olmadığı kadar özgüvenliydi. Bir yandan, imparatorluklarının topraklarının daraldığının ve her şeyden önce -Bizans imparatorları tarafından (özellikle de “Franklara” olan sevgisini rahatlıkla ilan eden I. Manuel tarafından) büyük bir lütuf ile muamele gören- batılı haçlılar, tüccarlar, paralı askerler ve saray mensupları olmak üzere yağmacı

² Bkz. J. Gouillard, “Le procès officiel de Jean l’Italien: les actes et leurs sous-entendus”, *Travaux et Mémoires*, 9 (1985), s. 133-69; L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 26 (Münih, 1981). Aleksios hakkında, kolokyum cildine bkz. *Alexios I Komnenos*, ed. M. Mullett and D. Smythe (Belfast, 1996); XII. yüzyılda Bizans Felsefesi hakkında bkz. Nicholas of Methone, *Refutation of Proclus’ Elements of Theology*, ed. A. Angelou (Atina/Leiden, 1984), özellikle; s. LIII-LXIV.

³ Bkz. P. Magdalino, ‘The Reform Edict of 1107’, *Alexios I Komnenos* (yukarıda, dn. 2); aynı yazar, ‘Enlightenment and Repression in Twelfth-Century Byzantium: The Evidence of the Canonists’, *Byzantium in the Twelfth Century*, ed. N. Oikonomides (Atina, 1992).

yabancıların gerçekleştirdiği sızmaların kesinlikle farkındaydılar. Entelektüeller, aynı zamanda her yönden baskıya uğrayan bir sınıfa mensup olduklarının da bilincindeydiler: Yukarıdan, asaletin resmî tanımını tekelinde tutan Komnenos aristokrasisi; aşağıdan, serbest bırakılan kölelerin ve esnafın yukarı doğru hareketliliği; iki yandan kayırılan yabancıların baskısı. Diğer yandan, imparatorluk kurumlarının uzun süren dayanma gücüne, geleneklerinin doğruluğuna, Konstantinopolis'in zenginliği, görkemi ve şöhretine ve en önemlisi, şehrin okulları ve kütüphanelerinde korunan ve aktarılan ilme duyulan muazzam bir güven vardı. Bu bilgi, entelektüellerin zihninde, onların toplumunda kimin gerçekten önemli olduğu hususunda şüpheye yer bırakmıyordu.

Mevcut bağlamda, bu kültürel güvenin iki yönü üzerinde durulmaya değerdir: Bellek olarak edebî kültüre verilen önem ve retorüğün hâkim rolü. Theodoros Prodromos'un 1120-1130 arasında yazdığına göre; kitaplar hayatın önemli ihtiyaçları arasındadır, çünkü onlar en büyük yok edici olan *Zaman*'a karşı en etkili korunmadır. Kitab-ı Mukaddes'i düşünün, klasiklerden bahsetmiyorum bile.

Troya Savaşları, Pers Savaşları, Maraton, Akhilleus, Perikles... Miltiades? Kartacalı Hannibal'i, Makedonyalı İskender'i, Romalı Sezar'ı ve kitapların koruduğu tarihin geri kalanını neden eklemeyelim? Bakın bakalım o zamandan şimdiye kadarki güneş döngülerini hesaplayabilir misiniz? Kesinlikle hayır. Ancak olaylar zamanla eskirken, hatıraları da kitaplarda gelişir.⁴

Burada, okur-yazarlık olmadan hafızanın kavranılamaz olduğunu düşünen bir adam konuşuyor. Fakat aynı zamanda, fakir âlimlerin kullanması amacıyla nadir bulunan kitapları çoğaltmakla kendisini görevlendiren patrik adına hazırladığı methiyesi için *protheoria*'yı, başlangıç temasını sunan eğitilmiş bir hatip de konuşuyor. Bizans Trivium'undaki üç unsurdan retorik, açık ara en önemlisiydi ve hiçbir zaman XII. yüzyılda olduğu kadar önemli olmadı. Retorik, bir bilim dalından ziyade, her türlü iletişimi yöneten bir düşünce tarzıydı. O, durum için etkileyici bir şekilde doğru kelimeleri bulma sanatıydı.⁵ O, aynı zamanda sözlü sihirbazlık sanatı olarak da görülüyordu ve retorüğe dayalı konuşmaların yapıldığı ortamların

⁴ Ed. K. Manaphes, 'Επετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 41 (1974), s. 223-42, özellikle; s. 225-6.

⁵ Bkz. G. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric* (Thessaloniki, 1973); R. Beaton, 'The Rhetoric of Poverty: the Lives and Opinions of Theodore Prodromos', *Byzantine and Modern Greek Studies*, 11 (1987), s. 8-12.

‘tiyatro’ olarak bilinmesi de tesadüf değildi.⁶ Theodoros Prodromos’un bir arkadaşı ona hatiplerin ‘küçük olayları genişçe anlatacak ve büyük olayları küçücük ifadelerle bildirecek şekilde, sanki onları kelimelerle dönüştürüyor ve yeniden biçimlendiriyormuş gibi olayları ... hile vasıtasıyla şişirdiğini ve daralttığını’ yazdı.⁷ Bizanslı yazarları okurken karşılaşılan sorun, sizi ne zaman ve nasıl kandırıyor olduklarını bilmemektir. Sorun, günlük hayatın gerçekliği kadar, geçmiş algısında da geçerlidir.⁸ Bu, yaklaşık 1150 yılında, Ioannes Tzetzes tarafından İmparator Manuel’e yazılan mektupta çok iyi örneklendirilmiştir. Tzetzes, imparatorun belli bir saray şairini bir zafer alayı ile onurlandırmaya niyetlendiğini duyduğunu; bu nedenle törenin Dio Cassius’un bir tasvirine dayanarak ana hatlarını ortaya koyduğu biçimde, doğru usulde gerçekleşmesiyle meşgul olduğunu söylüyor. Mektup görünürde, Petrarch’tan üç asır önce, bir şairin halka açık bir törende onurlandırılması yönündeki kadim geleneğin, bir Bizans imparatoru tarafından, bir antiküryenin tavsiyesiyle canlandırıldığını göstermektedir. Ancak, ne yazık ki, Tzetzes’in bu mektuba lütfkâr bir şekilde yaptığı şerhe dönecek olursak, bunun gerçekte retorik marifetiyle (δαιμότης) imparatorun önceden gerçekleştirdiği başka -belki imparatora ait olan- bir zafer alayının usûlüne yönelik ince bir eleştiri olarak tasarlanan aldatıcı bir parça olduğunu öğreniyoruz. Bu, ‘İmparatoru alenî olarak eleştirmek ya da uyarmak tehlikeli olduğundan, ancak gösterişsiz ve sıradan bir şekilde’ yapılmıştı.⁹

Bu örneğin de gösterdiği üzere, Bizans retorîği statükoyu korumaya adanmış olsa da geleneklerini savunurken, itibarını sarsmak için ortaya koyduğu yenilikten daha da alışılmadık bir senaryo ortaya koyabilirdi. Bu nedenle, XII. yüzyıl Bizans yazarlarının geçmiş hakkındaki algılarını sadece eskiden kalma yöntemlerle değil, aynı zamanda onların ve toplumlarının yaşadığı değişimleri yansıtabilecek biçimde kaydettiklerini görmek bizi şaşırtmayacaktır. Onlar, devletlerini Roma İmparatorluğu’nun devamı olarak görmeye devam ettiler ve gerçekten de Konstantinopolis’in, Yeni Roma’nın, Konstantinos’un Tiber’den Boğazlara ‘imparatorluğu nakletmesinin bir sonucu olduğu hususunda her zamankinden daha inatçıydılar -dahası, haklılıklarını kanıtlamak adına, XII. yüzyılda Konstantinos’un Bağışı’nı bile

⁶ M. Mullett, ‘Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople’, *The Byzantine Aristocracy*, ed. Angold, s. 173-201, özellikle; s. 174 vd.

⁷ Michael Italikos, *Lettres et discours*, ed. P. Gautier (Paris, 1972), s. 63.

⁸ P. Magdalino, ‘The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium: Some General Considerations and the Case of John Apokaukos’, *Byzantinoslavica* 47 (1987), s. 28-38.

⁹ John Tzetzes, *Epistulae*, ed. P.A.M. Leone (Leipzig, 1972), s. 141-42, 173. Krş. *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*, ed. U.P. Boissevain, I (Berlin, 1898), s. 72; John Zonaras, *Chronicle*, II, ed. M. Pinder (Bonn, 1844), s. 76-79; Zonaras ve Dio Cassius hakkında, aşağıya bkz.

kendilerine malettiler.¹⁰ İmparatorluk geçmişlerini Kitab-ı Mukaddes çerçevesine oturtmaya ve Roma İmparatorluğu'nu Daniel'in Kitabı'nda öne sürülen kehanetteki dört dünya monarşisinin sonuncusu olarak görmeye, geçmişlerini geleneksel usûlde, dünya kroniği içinde yazmaya devam ettiler. Bilakis, Komnenos dönemi bu türün bir rönesansına şahitlik etti. Ancak XII. yüzyıl gelişmeleri malzemeyi ele almada yeni bir entelektüellik ve esneklik göstermektedir. Dahası, XII. yüzyıl yazarları, kendi zamanlarının tarihini yazarken, önceki yüzyılda Mikhael Psellos'un öncülüğünde, yeni, klasikleşmiş biyografik tarih yazımı usûlünü de kullandılar. Bu usûl, XII. yüzyılda zirveye ulaşan eski edebî örneklerin daha geniş bir taklidinin (*mimesis*) parçasıydı ve bazı çağdaş yazarları geçmişlerinde evvelce yasak olan bir unsuru rehabilite etmeye ve hatta idealleştirmeye yöneltti. Bu nedenle, bu çalışmanın geri kalanı uygun bir biçimde iki kısma ayrılmıştır. Birincisi, çoğunlukla, Roma ve Bizans geçmişinin, dönemin tarih yazarları tarafından algılanışını ele alacak; ikincisi ise çoğunlukla diğer yazılı eserlerde yer alan Helenizm Söylemi'ni tartışacaktır.

XII. Yüzyılda Tarih Yazımı

Ruth Macrides

Tarih yazarlarının geçmiş algılarını incelemek, sergilenecek en bariz ve temel yaklaşım olarak görülmektedir. Kronikler; zaman kavramı, dönemlendirme ve eski zamanların bitmesi ve yazarın kendi zamanının başlaması hakkındaki görüşleri ile ilgili inceleme için kapsamlı bir alan sağladıklarından, özellikle uzun vadeli tarih bakışı hakkında böylesi bir araştırma için umut verici metinler olarak görülmektedir. Bu yüzyıldan, diğer yüzyıllara göre daha fazla [eser] bizlere ulaşmış olmasına rağmen, şimdiye dek XII. yüzyıl tarih yazımı hakkında böyle bir araştırma yapılmamıştır.¹¹ Selefleri gibi, XII. yüzyıl tarihçileri de esasen kaynaklarını tespit etmek ve bilginin en ilginç parçalarını almak için okunuyorlar. Belki de geçmişin öğrencileri, baştan cevabı bildiklerini düşündükleri için bu araştırma alanına ilgi duymuyorlardır. 'Bizanslılar' -tarih kitaplarının bize anlattığı gibi- 'daima kendilerini Romalı (Ρωμαῖοι) olarak adlandırdılar ve İmparatorları kendilerini Roma hükümdarı, eski Roma Sezarlarının halefi ve varisi olarak gördüler. İmparatorluk yaşadıkça Roma adının büyüdüğü altında

¹⁰ Bkz. J. Spiteris. *La critica byzantina del primato Romano nel secolo XII*, *Orientalia Christiana Analecta* 208 (Roma, 1979), muhtelif yerler, özellikle; s. 70-84, 232 vd.

¹¹ Ağırlıklı olarak Manasses ve onun VI. yüzyıldaki selefi Malalas ile ilgilenen önemli bir istisna, E. M. Jeffreys, 'The Attitudes of Byzantine Chroniclers towards Ancient History', *Byzantion* 49 (1979) s. 199-238 (bundan sonra, Jeffreys, 'The Attitudes').

kaldılar...'¹²

XII. yüzyıl yazarlarının kendilerini Romalı olarak kayda geçirmeleri için özellikle iyi nedenleri vardı, çünkü onları yöneten Komnenoslar, aslında kendisi de İustinianos dönemindeki yenilenmenin canlandırması olan, bir imparatorluk yenilenmesini (*renovatio imperii*) teşvik etmeyi bir Hanedanlık politikası haline getirdi.¹³ Kilise bu konuda onları destekledi ve çoğunlukla Kilise'nin bu alandaki faaliyetinde belirgin bir yenilenme apaçık ortadadır. Yüzyılın başında, I. Aleksios döneminde (1081-1118), Patrik Ioannes Agapetos, İustinianos'un anısına yıllık bir kutlama başlattı.¹⁴ Yüzyılın ortalarında, imparatorun bir akrabası olan Bulgaristan Başpiskoposu, makam yeri olan Ohri'nin İustiniana Prima -İustinianos'un doğduğu yere inşa ettirdiği ve birçok imtiyaz verdiği şehir- ile özdeş olduğunu iddia eden ilk kişiydi.¹⁵ Yenilenme, Aleksios ve II. Ioannes'in dönemlerinde kuvvetle devam etmekteydi, ancak bununla ilgili en belirgin ifadesi mermer üzerine yazdırıp Ayasofya'da sergilediği ferman olan Manuel'in şahsında bir *renovator* (yenileyici) bekliyordu. Orada, kendini "Büyük Konstantinos'un tacının varisi ve bazıları imparatorluğumuzdan kopmuş olsa da mânen bütün yasal mülklerine hâkim olan kişi" olarak tasvir ettirmiştir.¹⁶ *Intitulatio* (başlık kısmı) İustinianos'u anımsatan ve Herakleios zamanından beri kullanılmayan bir dizi zafer unvanı barındırırken, kanunu yaymak için kullanılan diplomatik Roma fermanlarının tedavülden kalkmış bir taklidiydi.¹⁷ Fermanın ilân edildiği 1166 yılı sıralarında, Manuel, Papa III.

¹² G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, (Oxford 1968) s. 28.

¹³ P. Magdalino, 'Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik', *Speculum*, 58 (1983) s. 326-46, burada s. 343-44 (bundan sonra, Magdalino, 'Kaiserkritik'); aynı yazar, 'The Phenomenon of Manuel I Komnenos', *Byzantium and the West*, c. 850-1200, ed. J. D. Howard-Johnston (Amsterdam 1988) s. 171-99, burada s. 178-80. Bu makaleler yazarın *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* (Londra 1991), nos. IV, IX eserinde yeniden basıldı. Ayrıca bkz. G. Prinzing, 'Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert', *Fontes Minores*, 7 (1986) s. 1-98, burada s. 74-77. Belirgin biçimde bu imparatora nispeten az atıf yapılması yüzünden, her iki yazar da yenilenmeye 'İustinianosvari' bir etiket verme hususunda ihtiyatlıdır.

¹⁴ V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, J. Darrouzès tarafından gözden geçirildi, I (Paris 1989) no.1006.

¹⁵ G. Prinzing, 'Entstehung und Rezeption der Iustiniana-Prima-Theorie im Mittelalter', *Byzantinobulgarica*, 5 (1978) s. 269-87, burada s. 277, 287.

¹⁶ C. Mango, 'The Conciliar Edict of 1166', *Dumbarton Oaks Papers*, 17 (1963) s. 317-30, burada s. 320-321, 324.1-11, 330.

¹⁷ Unvanlar hakkında bkz. P. Classen, 'Die Komnenen und die Kaiserkrone des Westens', *Journal of Medieval History*, 3 (1977), s. 207-24, özellikle; s. 214 vd. Bir yenilikçi olarak Manuel hakkında bkz. P. Magdalino ve R. Nelson, 'The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century', *Byzantinische Forschungen*, 8 (1982) s. 123-83, burada s. 170-73;

Aleksander ile Roma İmparatoru olarak tanınmak için müzakere ediyordu.¹⁸ Belirtildiği üzere, Komnenos yenilenmesi en iyi şekilde, Batı'da ortaya çıkan ve o da imparatorluk monarşisi tarafından içselleştirilen Roma canlanmasıyla paralel ve ona bir tepki olarak geliştiği görüldüğü zaman anlaşılır.¹⁹

XII. yüzyıl tarih yazarlarının Roma geçmişini vurgulamaları için hem geleneksel hem de kendi dönemlerine özgü iyi nedenleri ve modern okuyucularının da bu durumdan farklı bir şey beklememeleri için mantıklı sebepleri varken, kronik yazarlarının en azından geçmiş algıları için okunmamış olmasının başka bir gerekçesi daha vardır: Bu, türün kendisidir. Bir derleme ve bir Hıristiyan tarih görüşü olarak kronik, başkasının geçmişle ilgili görüşünü sürdüren, genel geçer hikmetin bir aracı olarak görülebilir. Burada, yazarın kendini ifade etmesi için fazla bir alan kalmamış gibi görünüyor.²⁰ Ayrıca, 'tipik bir keşiş kroniği' etiketiyle, keşişler tarafından yazılmayan kroniklere karşı bile -ki Bizans kroniklerinin çoğu keşişler tarafından yazılmamıştı- doğal bir kınama mevcuttur.²¹ Açıkçası, tüm bu nedenlerden dolayı, bir kronik okurken beklentiler düşük tutulmaktadır.

Yine de kronik türü, bilhassa beş kroniğin günümüze kaldığı XII. yüzyılda, gelişti.²² Bu eserlerin sayıca çokluğu bir açıklama gerektirir. XII. yüzyılda neden bu kadar çok tarih yazılmıştı? Çünkü kroniklere ek olarak, dikkate alınması gereken dört klasik-öykünmecisi tarih mevcuttur.²³ Yüzyılın başında Aleksios döneminde yazan Skylitzes buna cevabı, daha

---

Magdalino'nun *Tradition and Transformation* (dn. 13'te olduğu gibi), no. IV adlı eserinde yeniden basıldı.

¹⁸ John Kinnamos, *Epitome*, ed. A. Meineke (Bonn 1836) s. 218-20; çev. C. M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenos* (New York 1976) s. 165-67. Magdalino, 'The Phenomenon of Manuel I Komnenos', (dn. 13'te olduğu gibi) s. 178 ve dn. 19.

¹⁹ Magdalino, 'Kaiserkritik', s. 344. Bu hususta T. Reuter'ın yukarıda, s. 20-24'teki yorumlarına bkz.

²⁰ Kroniğin somut olarak yerleştirilmiş gibi görünen bu incelemesi en son H. Hunger tarafından ifade edilmiştir; *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I (Münih, 1978), s. 255-78 (bundan sonra, Hunger, *Literatur*).

²¹ 'Tipik bir keşiş kroniği' görüşü için bkz. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur* (Münih 1897) s. 319-23 vd. Buna karşı olarak, bkz. H. G. Beck, 'Zur byzantinischen "Mönchschronik"', *Speculum historiale: Geschichte im Spiegel von Geschichtsschreibung, und Geschichtsdeutung* (Festschrift K. Adler) (Freiburg/Münih 1965) s. 188-97. Bu eseri övgü ile anan birçok bilim insanının Beck'in doğru olmadığını gösterdiği bu görüşleri savunmaya devam etmesi dikkate değerdir.

²² Ioannes Skylitzes, Georgios Kedrenos, Konstantinos Manasses, Ioannes Zonaras, Mikhael Glykas. Yazarlar ve eserleri hakkında bkz. Hunger, *Literatur*, I, s. 389-426. Bu makalede sadece son üç yazarı ele alacağım.

²³ Nikephoros Bryennios, Anna Comnene, Ioannes Kinnamos, Niketas Khoniates: Hunger, *Literatur*, I, s. 394-400, 400-9, 409-16, 429-41. Burada son üç yazarı ele alacağım.

önceki kronik yazarlarını alıntıladığı, uzunluğu ve ayrıntılı olmasıyla göze çarpan -ve kroniklerin ne kadarının bizlere ulaşmadığını gösteren- bir listeyi barındıran önsözünde verdi. Skylitzes'e göre, önceki yazarlar eserlerini rastgele biçimde ele aldıkları ve en önemli olayları dışarıda bıraktıkları için doğruluk hususunda başarısız olmuşlardır. Yalnızca hükümdarları kaydettikleri ve başka hiç birşey aktarmadıkları için haleflerine kesinlikle faydaları yoktu. Çünkü her yazar kendi görüşünü öne çıkardığından, biri bir imparatoru överken, diğeri bir patriği kınarken, sundukları çelişkili görüşlerle okuyucularının kafalarını karıştırıyor ve başını döndürüyorlardı. Skylitzes, açık, net ve özlü bir şekilde yazarak, kaynaklarındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalıştı.²⁴

Yine de tüm cevap bu mudur? Her kronikçi seleflerinin eserlerini doğruluk ve sadelik yönünden iyileştirmek adına mı yazmıştır? Elbette bu gerekçe, Skylitzes'ten sonra, otuz yıl kadar bir aranın ardından Manuel'in iktidarında yazan XII. yüzyıl tarihçileri tarafından da gösterildi. Her biri dünyanın yaratılışının başlangıcından başlasalar ve hikâyeyi XI. yüzyıl sonralarına ve XII. yüzyıl başlarına kadar getirseler de bu üç yazar, Konstantinos Manasses, Ioannes Zonaras ve Mikhael Glykas, eserlerinde tamamen farklı bir yaklaşım sergiliyorlar. Benzer eğitim görmüş olmalarına, Konstantinopolis'te yaşamalarına ve XII. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar orada yazmış olmalarına rağmen, geçmişi algılama biçiminde ne birbirlerine ne de seleflerine benzediler. Gerçekten, tipik bir kronik diye bir şey olmadığına ve kroniklerin Kitab-ı Mukaddes'ten ve aynı eski Roma'dan fazlasını sunduğuna inanmak için sebepler veriyorlar.

XII. yüzyıla gelindiğinde 'dünya kroniği' tabirinin iki kavramı da asıl anlamlarını kaybetmişti. Olayları dünya ölçeğinde kaydetmek için kullanılan yıllık biçimi çoktan terk edilmişti. Zaman, hükümdarların saltanat süresiyle ölçülüyordu ve verilen tarihler çok seyrekti. Kroniğin 'dünya' yönü, dünyanın yaratılışı ve büyük imparatorlukların anlatımı ile sınırlıydı: Asur, Pers, Makedon ve Roma. Yazar, eserinde Daniel'in Kitabı'na merkezî bir yer versin ya da vermesin, buradan kaynaklanan eskatoloji, imparatorlukların birbirlerini izlemelerine vurgu yapmasına yol açmış görünmektedir.²⁵

Burada dikkate alınması gereken tarihçilerden ilki, eserinin girişinde açıkça belirttiği gibi, dünya tarihine hükümdarlar ve imparatorluklar

²⁴ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn (Berlin/New York 1973) s. 3-4.

²⁵ Jeffreys, 'The Attitudes', s. 206. 1160 yılındaki diplomatik görevinin anlatısı için bkz. K. Horna, 'Das Hodoiporikon des Konstantinos Manasses', *Byzantinische Zeitschrift*, 13 (1904), s. 325 vd.

açısından bakan, Konstantinos Manasses, eserini imparatorluk sarayının bir mensubuna, kendisini görevlendiren Manuel'in baldızı *sebastokratorissa* Eirene'ye ithaf etti.²⁶ Manasses, esas olarak Komnenos sarayı üyeleri için yazılan eserlerle tanınır, ancak aynı zamanda Manuel için bir evlilik müzakere etmeyi üstlendiği Antakya'daki diplomatik görevini anlatan manzum bir eser de bıraktı.²⁷ Manasses'in kroniği diğer sebeplerinin yanı sıra nazım biçiminde yazılan ilk ve neredeyse son eser olması sebebiyle önemlidir. Kullandığı on beş hecelik dizeler didaktik çalışmalar için yaygın olarak kullanılırdı ve bu nedenle onun 'Eski Tarihin Yalın Öğretimine Dair Bir İnceleme' adını verdiği eserin yazılması için uygundu.²⁸ Manasses, *Aristrandros ve Kallithea* romanıyla, yeni canlanan Helenistik romans türünde bu nazım biçimini kullanan ilk kişiydi.²⁹

Manasses kroniğini Manuel'in hükümdarlığı döneminde yazmasına rağmen, Komnenosların başarılarının hakkını veremeyeceğini iddia ederek, eserini 1081 yılında, Aleksios Komnenos'un tahta çıkışı arefesinde bitirmiştir.³⁰ Fakat Roma'yı işleyişi aracılığıyla Komnenos'a dolaylı bir şekilde övgüler düzmektedir. Manasses için Yeni ve Eski Roma arasında bağ düşüncesi, ayrılmanın etkileyici anları kadar önemli değildir. Onun Romulus döneminde Eski Roma'nın yıkılışı ve Charlemagne'in taç giymesi ile ilgili anlatısı Yeni Roma ve imparatoru Manuel'e methiye için vesile olmuştur. Eski Roma geride kalırken Yeni gelişir: 'Böylece kentlerin önceki bağları parçalandı / Böylece anne ve kızın arasına kılıç girdi / Dinç, çekici ve genç Roma'yı, buruşuk, yaşlı, bunak Roma'dan ayırarak ve parçalayarak'.³¹ Açıkçası sarayda duymaktan hoşlandıkları şey buydu. Eski ve Yeni Roma'nın, yani anne ve kızının manzaraları saray methiyecilerinin dillerindeydi.³²

²⁶ Constantine Manasses, *Synopsis Chronike*, ed. B. G. Niebuhr (Bonn 1837) 1-26. satırlar, özellikle; 7-17.

²⁷ Jeffreys, 'The Attitudes', s. 202-3.

²⁸ Manzum bir kroniğin bir sonraki ve son yazarı XIV. yüzyılda Ephraim'di: Hunger, *Literatur*, I, s. 478-80. On beş hecelik biçimin 'didaktik' doğası hakkında bkz. M. J. Jeffreys, 'The Nature and Origins of Political Verse', *Dumbarton Oaks Papers*, 28 (1974) s. 143-95.

²⁹ Romanslar sadece parçalar halinde kalmıştır: O. Mazal, *Der Roman des Konstantinos Manasses* (Viyana, 1967); R. Beaton, *The Medieval Greek Romance* (Cambridge, 1989), s. 76-77 (bundan sonra, Beaton, *Romance*).

³⁰ Manasses, ed. Niebuhr, 6722-6733. satırlar.

³¹ Ed. Niebuhr, 2523-2552. satırlar (Eski Roma'nın yıkılışı ve I. Manuel'in methiyesi hakkında), 4505-4524. satırlar (Charlemagne ve iki Roma arasındaki bağın kopması hakkında).

³² Manuel'in iktidarında yazan Theodoros Prodromos'un şiirlerinde Eski ve Yeni Roma için bkz. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos: Historische Gedichte* (Viyana, 1974), nos. I, s. 180.105, XVI, s. 282.175-283.182, XVIII, s. 306.97 vd., XX, s. 320.13-20.

Manasses'in Roma'yı takdimi, bir hanedan mensubu tarafından ısmarlanan bir eserden beklenen ile tutarlı ise de tarih görüşünün başka bir yönü daha çok kendi merak ve kaygıları ile ilgili görünüyor: Yani, onun insan işlerindeki derin değişikliklerin tasviri olarak 'çarkıfelek' imgesini kullanışı. Manasses, günahı ve cezayı merkeze alan bir dünya görüşünü benimsemekten uzak bir biçimde, olayları ve insanları değişken ve düzensiz bir güç tarafından yönetilir şekilde gördü: 'Çarkıfelek döndükçe dönüyor, ölümlüler üzerine yuvarlanıyor ve işleri karman çorman ediyor', 'Mahkûm adam mutlak hükümdar, mahpus kuvvetli olur', 'Hayatta hiçbir iyi talih saf/hişbir refah, ızdırıp ve kederle karışmamış değildir.'³³ Bu motif kronikten daha çok romansa uygun gibi görünecekti ve gerçekten de Manasses'in kendi romansında göze çarpan, daha sonraki romanslarca ödünç alınmış olması mümkün olan özelliklere sahipti.³⁴ O, romanının nazım biçimi bu işlemleri akla getirdiğinden ve böyle ayrıntılara neden olduğundan bunu kroniğin içine yerleştirmiş olabilir. Elbette kronik, romansta ya da diğer edebî türlerde yaygın olarak bulunan diğer birçok süsleyici unsuru barındırıyor. Örneğin Manasses'in Yaratılış hikâyesi kuş, bitki ve ağaç listeleriyle Akhilleus Tatius'u hatırlatan genişletilmiş bir tasvirdir.³⁵ Aynı şekilde, İmparatoriçe Zoe'nin Paphlagonialı Mikhael'i cezbetmesi hakkındaki tasvirinin de çağdaş romandaki erotik kelime hazinesinin etkisini gösterdiği söylenir.³⁶ İmparatoriçe Eirene'nin oğlu Konstantinos'un gözlerini kör ettirmesi hakkındaki tasviri uzun süren bir *synkrisis** ile birlikte bir ağıt seklindedir. XII. yüzyılda romansta ve diğer edebî türlerde her iki retorik unsuru da belirgindir.³⁷

³³ Ed. Niebuhr, 955-959. satırlar (Kleopatra hakkında), 2640-2647 (Theodosios, Eudokia ve Paulinos), 4377-4384. satırlar (Eirene'nin kendi oğlunu kör ettirmesi), 6240-6249. satırlar (Konstantinos Monomakhos'un iktidara yükselişi).

³⁴ Ed. Mazal. III. Kitap 49, 50, 52, 54, 59. fragmanlar; IV. Kitap, 68. fragman, V. Kitap, 94. fragman; VII. Kitap, 137. fragman; IX. Kitap, 159, 160. fragmanlar. Beaton, *Romance* 151, 219 dn. 20. Manasses'in *logothetes tou dromou* (Komnenos asillerinden biri olmayan) Mikhael Hagiotheodorites'e hitabı için ayrıca bkz.: 'Asalet bu şekilde oynayan tâlihin (*tykhe* [*Roma mitolojisinde şans Tanrısı]) bir hediyesidir ve bu...': P. Magdalino, 'Byzantine Snobbery' (yukarıda dn.1'de olduğu gibi), s. 69.

³⁵ Ed. Niebuhr, s. 65-276. satırlar; Jeffreys, 'The Attitudes', s. 209; Hunger, *Literatur*, I, s. 421 ve Manasses'in kelime hazinesi ve bitkilerin önemi ve kronikte ve romandaki hayvanlar hakkında atıflar için. Manasses'in kuş yakalama hakkındaki tasviri için ayrıca bkz. (L. Sternbach, 'Analecta Manassea', *Eos*, 7 [1901], 181vd.) ve doğayı betimleyen bir mozaik için bkz. L. Sternbach, 'Beiträge zur Kunstgeschichte', *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 5 (1902), Beiblatt, sütun 74-79).

³⁶ Ed. Niebuhr, 6075-6080. satırlar; Hunger, *Literatur*, I, s. 421.

* Retorikte zıt şeylerin veya kişilerin karşılaştırıldığı mecazlı ifadeler. (ç.n.)

³⁷ Ed. Niebuhr, 4445 vd. satırlar, 4472 vd. Bkz. R. Macrides, 'Poetic Justice in the Patriarchate, Murder and Cannibalism in the Provinces', *Cupido legum*. ed. L. Burgmann. M.

Ayrıca çarkıfelek motifinin sadece bir taklit olmadığını, eserin eğlendirici yönüne süsleyici bir katkı olarak kroniğe uyarlandığını düşünmek için de bazı nedenler vardır. Manasses'in yazdığı zamanda çağdaşları kaderin doğasını ve dünyanın onun tarafından ne ölçüde idare edildiğini tartışmakla meşguldü.³⁸ Manasses kroniğinde çağdaşlarının meşguliyetlerini yansıtmakla kalmıyor, aynı zamanda ona dayanarak geçmişe dair bir yorum geliştiriyor. Çünkü insan ilişkilerindeki değişkenliğin sebebinin haset (*phthonos*) olarak görüyor. Bu, hiçbir yerde, uzun ve parlak bir kariyerin ardından gözden düşen, İustinianos'un komutanı Belisarios hakkında uzun bir bölümdekinden daha belirgin değildir. Evvelce Pers hükümdarını dehşete düşüren ve krallar üzerinde egemenlik kuran adam, Haset canavarının kurbanı olmuş ve tüm servetine el konulmuş, oturmuş celladın darbesini bekliyordu.³⁹ Manasses'in hasetin işleyişine yaptığı vurguyla Belisarios'un gözden düşüşüne dair anlatımı VI. yüzyıl anlatılarının geliştirilmiş hâlidir ve sonraki Belisarios romansını etkilemiştir.⁴⁰

Manasses'in geçmişe dair görüşü ve sonraki yazarları etkileyen haset ile ilgili fikirleri kendi tecrübesinin bir sonucuydu.⁴¹ Hasete karşı bu şiddetli patlama kişisel bir not ile sona eriyor: 'Acımasız canavar, haydut, cani, işkenceci / bin kuyruklu akrep, yiyip bitiren kaplan / zehirli ejderha, ölümcül bitki / hırsım beni aşıyor, üzüntüm beni kahrediyor / ben de, düşmemem gerekse de ellerine düştüm / ve iğnelerin tarafından sokuldum, zorlukla nefes alarak yatıyorum.'⁴² Bu bölüm, kronik yazarının eserine ne kadar az doğrudan müdahalede bulunduğu düşünülünce daha da çarpıcıdır. Kronikten yıllar sonra bir imparatorluk görevlisine yazdığı mektupta Manasses, yeniden kendisinin *haset* ile şahsî dolaşıklığına atıf yapmaktadır.⁴³ Onun,

Th. Fögen, A. Schminck (Frankfurt 1985) s. 137-68, burada s. 140-43 (57-96. satırlar), ve s. 149-51, 159 ve dn. 59.

³⁸ A. Kazhdan (& S. Franklin), *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries* (Cambridge 1984) s. 180-81. Eski örneklerine kıyasla XII. yüzyıl romanlarında tâlihin büyük rolü hakkında bkz. Beaton, *Romance*, s. 58-62.

³⁹ Ed. Niebuhr, 3172-3247. satırlar. Manasses, Çarkıfelek ve Haset'i başka bir yerde de birlikte anıyor: 2645, 6585. satırlar.

⁴⁰ W. F. Bakker & A. F. van Gemert, *Ἱστορία τοῦ Βελισσαρίου* (Atina, 1988), s. 23, 28, 30-32, 79; Jeffreys, 'The Attitudes', s. 211.

⁴¹ Khoniates Manuel'in iktidarında yüksek rütbeli bir sivil memurun (Theodoros Styppieotes) gözden düşmesi hakkında bir anlatım yapar. Ayrıca, o genel olarak hizmetindekilerin gölgesi altında kalmaktan korkan idarecilerin hasetinden bahsediyor: *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. L. van Dieten (Berlin/New York 1975) s. 110-13, 143.57-64; çev. H. J. Magoulias, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (Detroit 1984) s. 63-64, 81. Bu değerlendirmelerin içeriği için bkz. Magdalino, 'Kaiserkritik', s. 326-27, 333-34.

⁴² Ed. Niebuhr, 3248-3262. satırlar.

⁴³ K. Horna, 'Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses', *Wiener Studien*, 28 (1906), s. 185.

geçmiş tarihi bu güçler açısından sunumu en azından türler arasındaki sınırların esnekliğinin boyutu ile Zonaras ve Glykas tarafından doğrulanan tesiri de gösteriyor.⁴⁴

Eğer bir eserin okuyucu sayısının ölçüsü günümüze ulaşan el yazması sayısı olsaydı, yetmiş el yazması ile günümüze ulaşan Manasses'in kroniği, oldukça başarılı bulunulurdu. Bununla birlikte, Manasses'in eserinin eğlenceli unsurlarından hiçbirini içermeyen Ioannes Zonaras'ın kroniği benzer sayıda el yazması ile temsil edilmektedir.⁴⁵ Onun eseri, akla gelecek her açıdan Manasses'inkinden farklılık göstermektedir.

Zonaras kroniğini, Konstantinopolis'te sivil mahkemelerin başkanlığı görevinden sonra, bir keşiş olarak, bir adada kendi tercihi olan sürgünde yazdı.⁴⁶ O, uzun önsözünde arkadaşlarının kendisini kroniği yazmaya teşvik ettiğini iddia ediyor ve daha sonra eserinde, kendisine kitaplar tedarik edilmesi için yaptığı ricalara değiniyor.⁴⁷ Zonaras, bugünkü bilime elinde bulundurduğu ve şimdi sadece onun kroniği sayesinde günümüze ulaşan Dio Cassius'un *Roma Tarihi*'nin geniş bölümlerinden dolayı çok büyük bir etki yapmıştır.⁴⁸ Yine de, bunun ve kaynakların eleştirel kullanımı için övgü alırken, eserini okuyanlardaki nihaî düşünce; 'en nihayetinde bir keşişin kroniği' olmuştur.⁴⁹ Bu yaklaşım, yazdığı sırada keşiş olması gerçeğinden başka hiçbir şeye dayanmamaktadır.

Zonaras'ın Bizans kronik yazıcılığına eşsiz katkısı, geçmişe dair sıradışı algısı, takdir edilmedi. Çünkü Zonaras, Cumhuriyet Dönemi Roma'sı ile

⁴⁴ Zonaras ve Glykas için aşağıya bkz. XII. yüzyıl edebiyatında türlerin karışımı hakkında bkz. Macrides, 'Poetic Justice in the Patriarchate' (dn. 37'de olduğu gibi) s. 137-68. Çarkıfelek ve Haset'in rolüne ek olarak, Manasses'in kroniğinin diğer pek çok özelliği kendi hikâyelerinde ve ondan etkilenmiş olabilecek sonraki romanlarda bulunmaktadır: Özellikle, kroniğinin tüm bölümleri için çok esas olan garip hayvanlar: Hunger, *Literatur*, I, s. 421 ve dn. 507; Beaton, *Romance*, s. 76, 176; Jeffreys, 'The Attitudes', s. 209, 212, 236-37.

⁴⁵ Hunger, *Literatur*, I, s. 418, 422.

⁴⁶ Kronik üç cilttir: *Ioannes Zonarae Annales*, ed. M. Pinder I, II, (Bonn 1841, 1844); ed. T. Büttner-Wobst, III, (Bonn 1897). Zonaras'ın hayatı ve kariyeri hakkındaki bilgi sadece kendi eserlerinden elde edilir: *Ioannes Zonarae Annales*, ed. M. Pinder, I, s. 3 (eleştirel malzemeler); G. A. Rhalles & M. Potles, *Syntagma ton theion kai hieron kanonon*, II, (Atina, 1852, 1966'da yeniden basıldı), s. 1. S. Andrews Üniversitesi'nde kroniğin tercümesi ve yorumlanması için Eskiçağ Tarihi ve Ortaçağ Tarihi bölümlerinde ortak bir proje yürütülmektedir.

⁴⁷ Zonaras, ed. Pinder, I, s. 4.7-8.6; II, s. 297.9-22.

⁴⁸ Zonaras ilk yirmi kitabın bütün olarak korur: F. Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford, 1968), s. 2-3; Onun Dio'yu kullanımı için, 'Die Hauptbedeutung der Weltchronik...': Bkz. K. Ziegler, *Realencyclopädie*, 19 (1972). 2nd series, sütun 718-23.

⁴⁹ Hunger, *Literatur*, I, s. 418; onay için Krumbacher'den alıntı yapıyor.

geniş ölçüde ilgilenen tek Bizans tarihçisidir.⁵⁰ Diğer tarihçiler için Roma, İmparatorluk demektir ve amaçlarına ulaşmak için Roma tarihinde Kralların kovulmasından Iulius Caesar'a dev bir sıçrama yaparlar. Zonaras'ın kroniğinin iki kitabında oldukça ayrıntıyla verdiği işte bu ihmal edilen dönemdir.⁵¹ Diğer Bizans tarihçilerinin aksine, yönetim biçimlerine ilgi göstermektedir ve bu konuda bilgi vermektedir. Önsözünde ve kronik içinde dört ayrı vesileyle Roma yapısının evrimini Roma tarihinin dönemlendirmesi için bir şema olarak kullanmaktadır. Önsözünde belirtildiği üzere, amacı Romalıların kökenlerinden, şehrin kuruluşundan;

ve bu şehrin nasıl başlangıçta bir kral tarafından idare edildiği ve Gururlu Tarquin'in krallığı zorbalığa dönüştürdükten sonra nasıl azledildiğinden... ve Roma'nın nasıl aristokrasiye ve daha sonra kamu idaresinin Konsüller ve Diktatörler ve Tribünler tarafından yürütülen bir demokrasiye dönüştüğünden, eski zamanlarda Konsüllüğün, Diktatörlüğün, denetçinin görevinin ne olduğu ve bu belirli makamların her birine ne kadar süre tahsis edildiğinden... ve Konsüller zamanında hangi olayların gerçekleştiğinden... ve daha sonra Roma ülkesinin bu durumdan monarşiye nasıl geçtiğinden, bahsetmekti.⁵²

Zonaras, Roma Tarihi'ne giriş olan Yahudi Tarihi bölümünün sonunda,⁵³ Iulius Caesar ile ilgili anlatımından önceki Cumhuriyet Tarihi bölümünün sonunda⁵⁴ ve en çarpıcı şekilde Daniel'in rüyasındaki dört krallık ile ilgili anlatımında⁵⁵ Dördüncü Krallıktaki hükümet biçimlerinin çeşitliliğinin bir göstergesi olarak bu şemayı tekrarlar.

Roma idaresinin evrimi Daniel'in, Nabukadnezar'ın altın, gümüş, pirinç ve demir heykel gördüğü rüyayı yorumlamasında bir kez daha görülüyor. Zonaras'ın, Daniel'in ikinci kısmı hakkındaki bahsi tüm Bizans tarihçilerindeki en ayrıntılıdır, ancak tamamen farklı bir istikamette ilerlemektedir. Onun yorumu Theodoretos'un tefsirinden esinlenmiş olabilir, ancak Zonaras dikkatini özellikle kısmen demirden ve kısmen kilden yapılan ayaklarla simgelenen Roma İmparatorluğu'nun zayıflığına veriyor. O, zayıflığın bir açıklaması olarak Roma idaresinin üç evresini kullanır: (1) İçerisindeki halk ve senato çatışmalarının zayıflık meydana getirdiği Cumhuriyet (2) Roma'nın aristokrasiden monarşiye dönüştüğü ve Caesar ile Augustus dönemindeki iç savaşlarla Roma'nın gücünün zayıflatıldığı sonraki

⁵⁰ Pace Jeffreys, s. 206, 233-34, 238. Bkz. Magdalino, 'Kaiserkritik', özellikle s. 342-343.

⁵¹ Ed. Pinder, II, s. 47-298.

⁵² Ed. Pinder, I, s. 12.16-13.7.

⁵³ Ed. Pinder, I, s. 561.17-562.14.

⁵⁴ Ed. Pinder, II, s. 297.9-298.7.

⁵⁵ Ed. Pinder, I, s. 222-227, özellikle s. 227.3-228.21.

dönem; (3) son olarak, ‘Roma idaresini kısmen güçlü kısmen de zayıf, eski üstünlüğünü kaybetmiş ve o eski otoritesinin küçücük parçaları tarafından etrafı kuşatılmış olarak bulabileceğiniz sonraki hükümdarlar zamanı’.⁵⁶ Zonaras’ın Daniel hakkındaki yorumu malzemenin işlenişinde yüksek bir seviye olarak kabul edildi, ancak o konu, Zonaras’ın keşişlik yeminlerinden ilerisini göremeyenler tarafından ileri sürülmüş olduğu gibi Pagan ve Hıristiyan Roma ile değil, Roma idaresinin tarihi gelişimi ile ilgiliydi.⁵⁷

Zonaras buradaki bir ifadesinde açıkça görüleceği üzere Roma tarihinde dönemlendirmeyi sadece kroniğinde bir geçiş olarak kullanmamıştır. Zonaras’ın Cumhuriyet Roma’sının yapısını anladığı ve Roma tarihi hakkındaki bilgisini -tamamını- sonraki Doğu İmparatorluğu’na uyguladığı apaçık ortadadır. Bilgisi, zamanının hükümdarlarına karşı eleştirel tutumuna katkıda bulundu ve ona eleştiri için kelime haznesi sağladı. Zonaras, 11 Mayıs 330’da Konstantinopolis’in kuruluşundaki kutlamalar ile ilgili tasvirinde, müneccim Valens’in o dönem şehrin 696 yıl dayanacağı yönündeki falını yorumlar:

Bunlar uzun zamandır tartışılmaktadır; ya Valens’in kehanetinin yanlış ve hünerinin kusurlu olduğu varsayılmalı ya da onun devlet geleneklerinin korunduğu, kanunun ve senatonun onurlandırıldığı ve vatandaşların arttığı ve ‘meşru idarenin’ olduğu, yani idarenin kraliyet olduğu, ancak açıkça zorbalık olmadığı, idarecilerin kamu malını kendilerinin görmediği ve onları kendi yararları için kullanmadığı... ve kamu gelirlerini istedikleri kişiye bahşetmedikleri ve tabilerine, sadece fazla yünden kendisine ayıran ve tutumlu bir şekilde sütlerini içen çobanlar gibi değil, ancak koyunları kesen ve etlerini yiyip bitiren, hatta iliklerini kemiklerinden emen hırsızlar gibi davranmadıkları zamanları kastettiğini düşünölmelidir.⁵⁸

Zonaras’ın burada idarecilere yönelik eleştirileri anayasal meseleleri esas almaktadır ve Ortodoksluk, dindarlık ve Hıristiyan ahlâkı açısından ifade edilmemektedir. O, imparatorun dünyevî kurumlara karşı sorumluluğunu vurgulamaktadır. Zorba, eski gelenekleri hiçe sayan ve değiştiren hükümdardır; bu aynı zamanda giyim tarzı için de geçerlidir. Güç göstergesi olan süsler, abartılı imparatorluk giysileri Zonaras’ın kroniği boyunca gözlemediği konulardan biridir.⁵⁹ Eleştirileri Antonius’un bazen bir Pers

⁵⁶ Ed. Pinder, I. s. 211-214, burada s. 213.24-214.2.

⁵⁷ G. Podskalsky, *Byzantinische Reicheschatologie* (Münih 1972), s. 57-60.

⁵⁸ III, ed. Büttner-Wobst (Bonn 1897) s. 13-15; Magdalino tarafından yapılan çeviriden değişiklikler ile alıntılanarak; ‘Kaiserkritik’, s. 330-31.

⁵⁹ II, s. 28.1-7 (Tarquin); II, s. 617,10-14 (Diokletianus). Ioannes Ludus’un giysi ve törenlerle ilgili görüşlerini için krş. *De. Mag.* II, s. 2-4: A. C. Bandy, *Ioannes Lydus on Powers*

kılıcı kuşandığını, böylece kadim gelenekleri çiğnediğini anlattığı bölümde en şiddetli biçimde ortaya çıkmaktadır. ‘Madem ki’ diyor Zonaras, ‘bu giyim tarzı, Romalıların Konsül’ü ve Komutanı olan bir adam için ayıp addedildi, eski geleneklere saygısızlık ederek elbiselerini değiştirdikleri, barbar elbiseleriyle övündükleri ve bunu ara sıra değil, her zaman yaptıklarında Romalıların şimdiki imparatorları suçlama ve ayıplamadan nasıl muaf tutulabilir?’⁶⁰

Zonaras’a göre gösterişli elbise ile kişinin tebasının malına ve canına saygı duymaması aynı şeydi. Bu nedenle, II. Basileios’un Konstantinopolis’teki zafer alayını yorumlarken, Zonaras İmparator’un ‘genelde *toupha* denilen, ancak giyen kişiyi kibirle doldurduğundan kendince *typhos* (hayal) olarak adlandırılması gereken’ dik bir taç taktığını ekliyor.⁶¹ O, Basileios’un, eğer Bulgaristan’ı ele geçirirse bunu yapacağına dair söz vermesine rağmen patriğin belirli bir vergiyi kaldırması ricasını yerine getirmediğini açıklayarak devam ediyor. İustinianos da Zonaras’ın eleştirilerinden muaf değildi. ‘İustinianos’un iktidarı monarşi değildi’, ‘ancak aksine güç ikiye bölündü’ yorumunu yaptı. İustinianos yapılarla, savaşımlara, istediği her şeye para harcıyordu; Theodora da para elde etmenin yollarını bulmakta oldukça yaratıcıydı.⁶² Zonaras, Büyük Konstantinos’u bile ihtişamı sebebiyle eleştiriyor, çünkü bunu karşılamak için ağır vergiler koymuş olmalıydı.⁶³

Bunlar yenilenmenin örnek aldığı imparatorlardı.⁶⁴ Zonaras da bir yenilenmenin gerçekleştiğine inanıyordu, fakat onun için yenilenen geçmişin azameti değil, zorbalığıydı. Bu hiçbir yerde, Zonaras’ın ölümüyle kroniğini sona erdirdiği Aleksios Komnenos hakkındaki tutumundan daha belirgin değildir. Aleksios’un iki icraatında -yeni saray unvanlarının ve yeni tür sikkelerin icadı- yenilenmenin iltifat lisanına yakın olan ‘icat’ sözünü kullanıyor, ancak iltifat dışında her şeyi kastediyordu.⁶⁵ Zonaras, zorba Tarquin’in icraatlarını tasvir etmek için aynı kelimenin bir çeşidini kullanıyor, böylece kroniğinde Cumhuriyet öncesi son Roma Kralı ile son

(Philadelphia, 1983); ayrıca bkz. R. Scott, ‘Malalas and his Contemporaries’, *Studies on John Malalas*, ed. E. Jeffreys & B. Croke. R. Scott (Sydney, 1990), s. 67-86, burada s. 74.

⁶⁰ Ed. Pinder, II, s. 394.4-11.

⁶¹ Ed. Büttner-Wobst, III, s. 566.11.567.6.

⁶² Aynı eser, s. 151.11-152.9.

⁶³ Aynı eser, s. 25.3-7.

⁶⁴ Bu imparatorlar hakkında krş. Manasses: ed. Niebuhr, 2313 vd. satırlar (I. Konstantinos), 3123. satır (Iustinianos: ‘önceki imparatorların en görkemlisi’), 5926 vd. satırlar (II. Basileios).

⁶⁵ Ed. Büttner-Wobst, s.732.8-9 (καὶ τοῦτο καίνισαντες τὸ ἀξιωμα), s. 738 (ἐκαίνισεν νέας δέκας). Yenilenmenin dili hakkında bkz. Magdalino, ‘Kaiserkritik’, s. 337 ve dn.69.

Roma İmparatoru arasında bir bağ kuruyordu.⁶⁶

Dahası, Zonaras'ın yenilik karşıtı düşünceleri sadece kroniğinde değil, aynı zamanda kilise kanonları -XII. yüzyıldaki üç kanon şerhinden biri-hakkında, muhtemelen Manuel döneminde yazdığı yorumlarında da ifade edilir.⁶⁷ Zonaras orada da eski gelenekler ve kanonları ihmal nedeniyle hissettiği üzüntüyü ve öfkeyi ve kendi döneminin monarşisine karşı aynı eleştirel duruşu dışa vurur.⁶⁸ Yeni Roma'nın 'hükümdar ve senato ile onurlandırıldığı' gerçeği ile Konstantinopolis Piskoposluğu'nun Kıdemli Roma ile aynı imtiyazlara sahip olmasına dayanan Khalkedon'un 28. Kanon'u üzerine Zonaras 'eskisi zorbalığa dönüştüğü ve sonraki de çöktüğü ve uzaklara gittiği için' bunun bir neden olarak öne sürülemeyeceğini ifade ediyor.⁶⁹

Görüşler ve yaklaşımların benzerliği ve ilişkilendirilmesine dair başka örnekler de vardır. Kilise kanonlarının yorumlanması konusunda bir görüşü savunmak için tarih bilgisini kullanmasına karşın,⁷⁰ Zonaras'ın kilise kanonları hakkındaki bilgisinin onun tarih anlatımını etkilediği görülebilir.⁷¹ Dahası, her iki eserde de Latince terimler üzerine düştüğü notlarında ve eski dinî ve kamusal gelenekler hakkındaki açıklamalarında, geçmişe antiküryen bir bakış⁷² sergiliyor.⁷³ Kronikte bu görüşler, Konstantinopolis'te o günlerde hâlâ ayakta duran heykellerin ve binaların menşei hakkındaki bahislerinde⁷⁴ ve görünüşe göre, anıtların kendilerinden değil, *Anthologia Palatina*'daki anıt yazıtları koleksiyonundan aldığı bazı yazıtlar hakkındaki kayıtlarında

⁶⁶ Ed. Pinder, s. 28.8: ἐκαινοτόμησεν.

⁶⁷ Zonaras'ın yorumları Rhalles-Potles'de yayınlandı (dn. 46'da olduğu gibi), C., II-IV, (Atina 1852-1854, 1966'da yeniden basıldı). Yorumlarının tarihi hakkında bkz. R. Macrides. 'Nomos and Kanon on paper and in court'. *Church and People in Byzantium*, ed. R. Morris (Birmingham, 1991), s. 73 ve dn. 60.

⁶⁸ Rhalles-Potles, III, s. 207; II, s. 231; Zonaras'ın yorumu hakkında bir tartışma için bkz. R. Macrides, 'Perception of the Past in the Twelfth-Century Canonists', *Byzantium in the Twelfth Century*, ed. N. Oikonomides (Atina, 1992), bundan sonra Macrides, 'Twelfth-Century Canonists'.

⁶⁹ Rhalles-Potles, II, s. 282-84; Macrides, 'Twelfth-Century Canonists'.

⁷⁰ Rhalles-Potles, II, s. 173-174; Ed. Pinder, II, s. 549.3-17; III, s. 15-17, 19.

⁷¹ Ed. Pinder, I, s. 154.13-21; Macrides, Twelfth-Century Canonists'.

⁷² Ed. Pinder, II, s. 10.15-17 (*populus*), s. 11.3-11 (*patronus*), s. 618-19 (*triumphus*), s. 55.12-14 (*tribunus*), s. 56.14-15 (*sacrosanctus*).

⁷³ Rhalles-Potles, II, s. 254-255; III, s. 519; Macrides, 'Twelfth-Century Canonists'.

⁷⁴ Forum'daki mor sütun (III, s.23); Troya'dan Apollo heykeli (III, s.18), atlı Iustinianos heykelli sütun (III, s.159); Actium'daki savaştan Hipodrom heykeli (III, s. 399), Orphanotropheion (III, s. 744.16-745.8).

ifade edilmiştir.⁷⁵

Zonaras'ın geçmişe dair bilgisi ve ilgisi -eserlerinde sergilediği antiküryenizm- XI. yüzyılda Roma'ya ait unsurların canlandırılması ile mümkün oldu. Zonaras'ın reddettiği XII. yüzyılda yenilenme de bu canlandırmaya dayanmaktadır. İronik bir şekilde, ona İmparatorluk Roma'sının altında yatan Roma'yı araştırmak için gerekli güdüyü ve araçları veren muhtemelen o erken Roma antiküryenizmi idi. XI. yüzyılda yapılan restorasyonda 'akademik' hukukî çalışmalarda eski haline dönme ve Dio Cassius'a yönelik ilgide bir canlanma görülmüştür.⁷⁶ VI. yüzyılda, İustinianos yenilenmesi sürecinde yaşayan hukukçu selefi Ioannes Lydos'da olduğu gibi, Zonaras'ın kendi hukukî görüşleri bağımsız olarak Roma tarihini keşfetmesine neden olmuş olabilir.⁷⁷ Kamu mahkemeleri başkanı olarak, Komnenos yenilenmesinden kötü etkilenen senato saflarına dahil olan Zonaras'ın, imparatorluk monarşisinin gücünün senato ve halktan aktarılacak meydana getirildiğinin farkında olması kesinlikle tesadüf değildir.⁷⁸ Bununla birlikte, en nihayetinde onunkisi, bilgisi ve geçmişi kullanımı sayesinde yeni bir yolla edinilmiş, muhafazakâr bir ifadeydi. Zonaras'ın kroniğinin Cumhuriyet tarihi bölümleri için mi okunduğu, yoksa okuyucuların geçmişe dair algılarına uymadığı için şimdiki gibi o zaman da okurken bu sayfaları atlayıp atlamadığı ancak merak edilebilir.

Okuyucularından en az birisi için bahsi geçen ikinci durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Mikhael Glykas, *Biblos Chronike*⁷⁹ adlı eserinde dünyanın yaratılışından I. Aleksios'un ölümüne kadar olanları anlatırken Zonaras'ın kroniğini kullanan ilk kişi oldu, yine de Glykas için geçmiş, Kitab-ı Mukaddes ve İmparatorluk tarihi anlamına geliyordu. Görünüşte eser yeterince gelenekseldi. Ancak Yaratılış ve Yahudi-Doğu ilişkilerine ayrılan alanın miktarı %60'tan büyük olduğu⁸⁰ ve açıklama yöntemi anlatıdan çok

⁷⁵ Sakarya nehri köprüsü üzerindeki epigram (III, s. 459); II. Justin'in Sophianae'sı (III, s.174-175), Maurikios'un eşi Constantina'nın lahdi hakkında (III, s.198). Zonaras'ın *Palatine Anthologia* kullanımı için bkz. Averil Cameron, 'Notes on the Sophiae, the Sophianae and the Harbour of Sophia', *Byzantion*, 37 (1968), s. 11-20. özellikle s.16, *Continuity and Change in Sixth-Century Byzantium* (Londra, 1981), no. XIII'da yeniden basıldı.

⁷⁶ Magdalino, 'Kaiserkritik', s. 434-35.

⁷⁷ Cumhuriyet Roma'sı hakkında iyi bilgi sahibi olması ve diktatör ve zorbalara düşman olmasına karşın, Ioannes Lydos monarşinin en iyi idarî biçim olduğunu düşündü ve günümüzün, geçmiş üzerindeki bir ıslah olduğundan emindi: Scott, 'Malalas and his Contemporaries' (dn. 59'da olduğu gibi) s. 69-73.

⁷⁸ Magdalino, 'Kaiserkritik', s. 344.

⁷⁹ Ziegler, 'Zonaras' (dn. 48'de olduğu gibi), s. 718.

⁸⁰ Hunger, *Literatur*, I, s. 423. Bkz. S. Mauromate-Katsouyiannopoulou, 'Η Χρονογραφία του Μιχαήλ Γλυκά και οι πηγές της (περίοδος 100 π.Χ.-1118 μ.Χ.)', (Thessaloniki, 1984), s. 61-62.

uzaklaştığı için eser diğer herhangi bir kronik ile kıyaslanabilir değildir. Bunu açıklama adına Glykas'ın ilgisiz konulara girerek asıl konusu dışındakilere dalıp gittiğini söylemek ana fikri kaçırmaktır.

Manasses ve Zonaras'ın kronikleri gibi, Glykas'ın tasviri de yaşadığı zamanın özgün görüşlerini açığa vuruyor. I. Manuel döneminde imparatorluk kâtibi olan Glykas'ta, bunlar tabii dünya ve kilise hukuku, tıp ve teoloji bilgisi ile derin bir ilgi olarak kendilerini belli eder. Manasses, Yaratılış hikâyesini ağaçların, bitkilerin ve kuşların genişletilmiş bir dizi tasviri haline getirirken, Glykas'ın Yaratılış'ı, doğaları, nitelikleri ve tıbbî değerleri hakkındaki tartışmalar ile birlikte hayvan ve bitkilerin bir kataloğudur.⁸¹ O, Kilise Babalarını, Aelianus, Aristoteles ve Galenos ile yan yana anmaktadır.

Hayvanlar âlemi hakkındaki en geniş bölümlerden biri olan yılanlar, Glykas'ın kullandığı kaynakların geniş bir yelpazesini ve kronikte doğa, tıp ve teolojinin nasıl ilişkilendirildiğini iyi bir şekilde göstermektedir. Tartışma, ayrıntıda ve genel bakışta, Glykas'ın Yaratılış'ının kıyaslandığı erken Hıristiyan döneminden hayvanlar, bitkiler ve taşlar üzerine anonim bir eser olan *Physiologos*'un yılanlar ile ilgili kısmına benzerdir.⁸² Her ikisi de yılanların huyları ya da doğalarını, Hıristiyan davranışı için bir kinaye ve Kitab-ı Mukaddes bölümlerinin bir yorumu olarak kullanır.⁸³ Ancak Glykas daha da ileri giderek Kem Göz ile mukayese ettiği zehirli yılanlar ve özellikle tek bir bakışıyla öldürme kabiliyeti olan *basilisk* üzerine bir tartışma başlatmaktadır. Plutarkhos ve Aziz Basileios'a bu konuda atıfta bulunulurken, gözlerin zehirli oklar fırlatabileceğini kınayan son kişi Kilise Babası olmasına rağmen, Glykas'ın bu fikri destekleyen 'Bu deneyim ve zaman başından beri durumun böyle olduğunu göstermektedir,'⁸⁴ şeklindeki ifadesi daha kalıcı bir izlenim bırakmaktadır. Kem Göz hakkındaki bahsini *theriaka*, bilhassa yılan derisininin tıbbî değerinin ilk nasıl keşfedildiği ile ilgili bir açıklama takip etmektedir.⁸⁵

Yaratılış hikâyesiyle ilgili görüşler, motifler ve sorunlar kroniğin o kısmıyla sınırlı olmaktan uzak olup, eserin tamamında görülmekte ve Glykas'ın geçmişe bakışının temelini oluşturmaktadır. Glykas, dünyanın bu hale nasıl geldiği konusunda bir açıklama sağladıkları için Kitab-ı Mukaddes ve Yahudi-Doğu tarihine çok fazla zaman ve alan sarfeder. Onun anlatımı,

⁸¹ *Annales*, ed. I. Bekker (Bonn, 1836), s. 22-27, 65-123.

⁸² *Physiologos*, ed. F. Sbordone (Milan, 1936), s. 33-44; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, s. 382; Hunger, *Literatur*, I, s. 423.

⁸³ Glykas, ed. Bekker, s. 108-116.

⁸⁴ Ed. Bekker, s. 110.

⁸⁵ Aynı eser, s. 112-113.

Manasses ve Zonaras'ın kiler gibi imparatorluklar ve idare biçimlerini değil, ancak görünen ve görünmeyen şeylerin ve Tanrı'nın lütfu ve herşeye kadir oluşunun doğal sebeplerini ve kökenlerini açıklama merkezlidir.⁸⁶ Dünyanın bu diğer açıklaması yıldızların insan kaderini çizdiği görüşünün tümünden reddi ve bu sebeple astrolojinin terkidir.⁸⁷

Bu motifler ve bakış açıları Glykas'ın sıradan vatandaşlar ve keşişler tarafından bir süre boyunca ona yöneltilen sorulara verdiği 95 cevaplık derlemesi olan başka bir eserinde, *Teolojik Bahisler*'de, belirgindir.⁸⁸ Ona yöneltilen sorular Kitab-ı Mukaddes tarafından meydana getirilen sorunlar ya da inançlar ve uygulamalar etrafında ortaya çıkan ikilemlerdir. Onlar öğretiye ait olmaktan ziyade, ahlâkî ve fikhîydi. 'Ölenlerin bedenleri erkek ve kadın bedenlerinde diriltilecek mi ve onlar gerçek yemek mi yiyecekler?' ya da 'Kişi, şeytanın içimizdeki kötülüklerin ana sebebi olduğunu söyleyenleri dikkate almalı mı?' soruları, çözmesi istenilen 'muamma'lardan bazılarıydı.⁸⁹ En uzun cevaplarından birisi kader, özgür irade ve takdîri ilâhî üzerine bir sorunun yanıtıydı.⁹⁰ Kroniğinin birçok kısmında da tartıştığı bu sorun, Glykas'ın zamanında gerçekten bir tartışma kaynağıydı.⁹¹ Gördüğümüz üzere, Manasses Glykas'tan tamamen farklı bir tavır ortaya koyuyor. Glykas'a yöneltilen sorular ona çağdaşlarının uğraştığını bildiği sorunları ele alan ve Tanrısal olarak düzenlenmiş dünya hakkındaki gerçeği gösteren bir dünya tarihi anlatımı ortaya koyma konusunda güdü sağlamış olabilir.⁹² Kroniğinin okuyucularının, cevapların muhataplarından ve benzer statü ve sosyal çevreye sahip kimselerden oluşmasını beklemek de makûldür.⁹³

Teolojik Bahisler ve kroniğin -motiflerinin ve bakış açısının müşterekliğinin ötesinde- yakından ilişkili olduğunun başka bir göstergesi de

⁸⁶ Örn., aynı eser, s. 25, 99, 216.

⁸⁷ Aynı eser, s. 54, 55, 56, 213, 214, 215, 216, 220, 355, 364-365, 388.

⁸⁸ S. Eustratiades, ed., *Eis tās āporias tēs theias Graphēs kefālaia*, I, (Atina, 1906), II, (İskenderiye, 1912).

⁸⁹ Ed. Eustratiades, I, bölüm 6, s. 67-70, bölüm 7, s. 71-88, bölüm 8, s. 89-115.

⁹⁰ Aynı eser, bölüm 36, s. 379-415 (pansebastos sebastos Konstantinos Palaiologos için).

⁹¹ Kazhdan-Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, s. 180-181. Bir kişinin ölümünün zamanının önceden belirlenmesi sorununa Glykas'ın katkıları hakkındaki tartışmaya bkz. W. Lackner, *Nikephoros Blemmydes gegen die Vorherbestimmung der Todesstunde* (Atina/Leiden 1985) LXXIX-BCXXII, LXXXVII-LXXXVIII, XCIII (Glykas'ın sonraki yazarlar üzerindeki etkisi için). Glykas önceden belirlemeye karşı doğayı savunarak bu sorunu *Teolojik Bahisler*'inde beş kez ele alıyor.

⁹² Krumbacher, (*Geschichte*, s. 383) kroniğin *Teolojik Bahisler*'den önce yazıldığını varsayar; Hunger, (*Literatur*, I, s. 423) ortak motiflerinin her iki eserin de birbirine yakın zaman içinde yazıldığını gösterdiğini belirtir.

⁹³ Beck, 'Zur byzantinischen "Mönchschronik"' (dn. 21'de olduğu gibi), s. 195.

yorum biçimlerindeki benzerliktir. Çünkü kronik, hikayesel bir anlatım olmaktan çok aslında öğretici bir metindir: Metin boyunca, Glykas'ın 'oğul' ya da 'sevgili' olarak adlandırdığı bir oğlu ya da öğrencisine yönelik bir dizi seslenişe rastlanmaktadır. O, okuyucularına rehberlik ederken ve eski safsatalar ve kaynaklardaki görünür çelişkiler arasında onu yönlendirirken 'bilmeye değer', 'dikkat', 'merak etme', 'ihmal etme' diye tavsiyelerde bulunuyor.⁹⁴ Bu yolla kaynaklardan doğabilecek soruları ve ikilemleri tahmin edebilmektedir. Bu yaklaşım kroniği, kendisi bir çeşit *Erotapokriseis** olan *Teolojik Bahisler* ile bağlar, bir Hıristiyanın günlük hayatta karşılaştığı meseleler ve kilise hukuku ile ilgili sorularını cevaplar.⁹⁵ Tüm bu eserler, bir ihtilaf ve tartışma hissi yaratan aynı eğitim tekniklerini kullanır.

Glykas, kroniğinde o dönemde görülen ve Zonaras ve Theodoros Balsamon'un eserlerindeki gibi fikhî yorumlara başka şekillerde de yakınlık sergiler. Üslup olarak Balsamon'a yakın olsa da⁹⁶ Zonaras'ın yorumlarını okuduğu ve kullandığı kesindir. Glykas, Septimius Severus'un Byzantion'u kuşatması ve daha sonra şehrin Trakya Herakleiası'na boyun eğmesini tasvir ederken, anlatımını kelimesi kelimesine Zonaras'ın kroniğinden değil, fikhî yorumlarından alır.⁹⁷ Zonaras gibi Glykas da dinî geleneklerin ve kilise uygulamalarının kökenini açıklamakla ilgileniyordu.⁹⁸ Kendisi, patrik Nikephoros'un (806-815) kilise kanonları için tek kaynağımız olduğundan, genel kilise hukuku hakkında oldukça bilgi sahibi görünmektedir.⁹⁹

Glykas'ın kilise kanonları üzerine yapılan yorumlarla olan yakın ilişkisinin belki de en önemli örneği tarihî görecelik ya da bağlam fikrini kullanmasıdır. Glykas için dinî uygulamalarda ortaya çıkmış olan değişiklikler -farklı zamanlar farklı davranışlar gerektirir- hakkında bir

⁹⁴ Örn. s. 5, 6, 54.

* *Erotapokriseis* Bizans edebiyatında özgün bir türdür. İnanç, tefsir, kilise hukuku vb. ile ilgili bir dizi soru ve cevaptır. Alexander P. Kazhdan, "Erotapokriseis", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan vd., Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 727.

⁹⁵ Beck, "Zur byzantinischen "Mönchschronik", 195. *Erotapokriseis* hakkında bkz. J.A. Munitiz, "Catechetical Teaching- Aids in Byzantium", *Καθηγήτρια: Essays Presented to Joan Hussey*, ed. J. Chrisostomides, (London, 1988), s. 69-83, özellikle s. 73-75.

⁹⁶ Balsamon'un üslubu için bkz. Macrides, "Nomos and Kanon", s. 77-78 ve 83-85. notlar.

⁹⁷ Mauromate-Kaisouyiannopoulou, (dn. 80'de olduğu gibi), s. 374-375, Zonaras'ın ikinci ekümenik konsilin 3. kanunu üzerine yorumlarından: Rhalles-Potles, II, s. 173.

⁹⁸ Ed. Bekker, s. 439, 8-11 (batıda oruç günü olarak Cumartesi), s. 464-65 (Paskalya'nın Pazar günü kutlanması), s. 499.6-13 (İustinianos döneminde Hypapante'nin bayram günü olarak yerleşmesi), s. 508.10-11 (Blachernitissa'nın Cuma alayı), s. 538.19-21 (rahiplerin kıyafetleri).

⁹⁹ Grumel-Darrouzés, *Regestes* (dn. 14'de olduğu gibi) no. 406.49-52; *Annales*, ed. Bekker, s. 454.15-19.

açıklama getiren bu fikirden,¹⁰⁰ Zonaras ve Balsamon kilise kanunlarındaki açık çelişkileri düzeltmek için yararlanmıştır.¹⁰¹ Özellikle bir olayda, bu düşünceyi uygulayarak, çağdaş uygulamayı savunur görünmektedir. Glykas, Markianos dönemindeki en eski çilecilerden, sütununun üzerine çıkan ve orada ‘kusur bulan kişiler pek çok olduğu için o yeni bir başlangıcı vurgulamak amacıyla’ iletişim kurmadan uzun süre kalan Simeon’u anlatıyor.¹⁰² Glykas’ın ünlü selefleriyle karşılaştırıldığında *çileciliklerinde* yetersiz kaldıklarını düşünerek zamanlarının ‘kutsal’ adamlarında kusur bulan kimseler olarak Simeon’un çağdaşlarını mı yoksa kendi çağdaşlarını mı düşündüğü belli değildir. Muhtemelen aklında her ikisi de vardı. Her halükârda, bir zamanlar büyük azizlerin yaşadığını ve artık böyle büyük azizlerin bulunmasının mümkün olmadığını iddia eden Selanik Başpiskoposu Eustathios gibilerle aynı fikirde olmadığı görülmektedir.¹⁰³ Glykas için, Simeon’un uzun tecridi benzersiz bir büyüklükten ziyade bir başlangıç oluşturmakla ilgiliydi. Sadece çağdaşları, kutsal adamların toplum içindeki yerini tartıştığından değil, aynı zamanda hitap ettikleri arasında tövbekârların merhamete mazhar olması için belirlenecek kefareti ayarlama hakkında soru soran,¹⁰⁴ diğer bir deyişle iletişim kurduğu, yardımını isteyen bir çileci yer aldığından, Glykas için bunun gerçek bir mesele olduğu dikkati çekmeye değerdir.¹⁰⁵

Bağlamın getirdiği argüman eski kilise kanonlarını kurtarmaya ve kilise hukuku külliyatını güncel tutmaya hizmet eden XII. yüzyıl fikhî yorumlarında özellikle belirgindir. Ayrıca tarihçi için de önemli bir araç olduğu açıktır. Glykas’ta bağlamdan kaynaklanan bir farkındalığın sadece onun kilise uygulamaları ile ilgili bahislerinde görülmesi ama Zonaras’ın tarihî görecelik hakkındaki düşüncelerini sadece kroniğinde değil, fikhî yorumlarında da kullanmış olması dikkat çekicidir.

Kitab-ı Mukaddes’in Bizans kroniklerinde Roma tarihi için bir iskelet oluşturmaya hizmet etmesi kabul gören bir görüş olsa da bu yaklaşımı Glykas’ın durumuna uygulamak eserinin dengesini ve önemini yanlış yorumlamaya neden olabilir. Çünkü o, bu kronikte, Roma tarihi ve onun Bizans’taki devamı, neredeyse sonradan akla gelen, dünya hakkındaki temel

¹⁰⁰ Macrides ‘Twelfth-century Canonists’.

¹⁰¹ Ed. Bekker, s. 222.3-223.5, 453.17-454.19.

¹⁰² Eustathios’un görüşleri için aşağıda bkz. s. 20 XII. yüzyılda din adamların konumu hakkında bkz. P. Magdalino, ‘The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century’, *Byzantine Saint*, ed. S. Hackel (London, 1981), s. 51-66 [*Tradition and Transformation*’da yeniden basıldı].

¹⁰³ Aynı eser, s. 489.8-11.

¹⁰⁴ Bölüm 3, çileci Ioannes Sinaites’e hitaben, ed. Eustratiades, I, s. 1-10.

¹⁰⁵ Kamuoyundaki ikilikler için bkz. Magdalino, ‘Holy Men’, (dn. 103’de olduğu gibi).

bilgiye eklenen bir düşünce olarak görünür. Onlara ayrılan bölümün nispeten kısalığının tamamen dışında *Romalı kimliğinin* Glykas için az şey ifade ettiğine dair birçok işaret vardır.¹⁰⁶ Öncelikle, kronik kehanetler ile dolu olmasına rağmen, dikkat çekici biçimde Daniel'in Dördüncü Krallık hakkındaki kehaneti bulunmamaktadır. Batı İmparatorluğu'nun çöküşü hakkında, 'Roma İmparatorluğu'nun varlığı son buldu' diye bahsetmiştir.¹⁰⁷ Batı Roma'nın ortadan kalkışı üzerine bir ağıt, Roma'ya dair şeylerin sona ermediğine dair bir ipucu yoktur. General Belisarios'un kariyerine ve Aya Sofya'nın yapımına daha fazla ilgi gösteren Glykas için İmparator İustinianos'un bir özelliği yoktur.¹⁰⁸ Ve II. Basileios döneminden itibaren, Glykas sanki bütünüyle ilgisini yitirmiş gibi, oğluna ya da öğrencisine yönelik,¹⁰⁹ her halükârda Bizans tarihinin anlatımı boyunca azalan, nidalarından vazgeçiyor.

Ancak, özellikle bir bölüm Roma İmparatorluğu'na yönelik göreceli ilgi eksikliğini hayli açığa vurmaktadır. Bu, geçmişin her yazara kendileri için gerçekte neyin önemli olduğunu tartışma fırsatı tanıdığını çok iyi şekilde göstermektedir. Glykas'ın durumunda önem verdiği şey kesinlikle, Eski ya da Yeni Roma değildi. Konstantinopolis'in kuruluşu ve müneccim Valens'in o dönem şehrin 696 yıl dayanacağı yönündeki kehaneti hakkındaki bahislerinde Glykas'ın kaynağı olarak Zonaras vardı. Zonaras bu kehaneti zamanının zorba hükümdarlarına karşı şiddetli bir saldırı başlatmak için kullanırken, Glykas kısaca 'Sonuç olarak, bu nedenle, Valens'in kehanetinin hatalı ve hünerinin tamamen başarısız olduğu açıkça ortadadır' şeklinde değerlendirir.¹¹⁰ Zonaras'ın idareye sivri eleştirilerine kıyasla, Glykas'ın ifadesi basit ve toy görünüyor. Yine de bir düşünürden beklenenden daha az eleştirel değildi. Sadece ilgi alanları onu başka bir yöne götürdü. Glykas için kehanet, onun kroniği boyunca ve *Teolojik Bahisler*'inin bazı bölümlerinde açıkladığı bir konu olan yıldız falcılığının maskaralığını göstermek için bir fırsat doğurdu.¹¹¹ Ayrıca, Valens'in kehanetine aynı eleştiriyi I. Manuel'e

¹⁰⁶ Hunger, *Literatur*, I, s. 424; Mauromate-Katsouyiannopoulou, s. 61-62.

¹⁰⁷ Ed. Bekker, s. 490.1-5.

¹⁰⁸ Aynı eser, s. 494.7-13 (Belisarios), s. 495-498 (Aya Sofya).

¹⁰⁹ Aynı eser, s. 576.14.

¹¹⁰ Aynı eser, s. 463.6-10: 'Valens, sözde müneccimlerin en doğrusu'. Zonaras'ın bölümü için yukarı bkz.

¹¹¹ Örn. *Annales*, ed. Bekker, s. 54, 56, 220: 'Evlat, bu şeyleri sana sunuyorum, böylece, eğer bu şeylerin fizikî nedenler dolayısıyla gerçekleştiğine alışılırsa yıldızların konumlarını itham etmezsiniz'. *Theological Chapters*, ed. Eustratiades, I, bölüm 37 (36), 394, 410, 446; II, bölüm 41, 1-7; 76, 259-66. Yıldız falcılığının iddialarına karşı bir savunma olarak dünya kroniği hakkında bkz. V. Flint, 'World history in the early twelfth century; the "Imago Mundi" of Honorius Augustodunensis', *The Writing of History in the Middle Ages: Essays*

gönderdiği, imparatorun yıldız falcılığını savunmasına dil uzattığı bir mektupta da yapar.¹¹² Bu mektup, bazıları tarafından Glykas'ın tutuklanması ve kör edilmesiyle ilişkilendirilir.¹¹³ Zonaras gibi Glykas da, kamu hayatından zorunlu emekliliğini, dünyanın olduğu hâle nasıl geldiği hakkındaki kendi eleştirel anlatımını açıklamak için bir fırsat olarak kullanmış olabilir.

Manasses, Zonaras ve Glykas'ın kronikleri, geçmişin yazımı hakkında yaklaşımlarda her yazarın şahsi görüş, bilgi ve tarafı ile ilgili bir çeşitlilik gösteriyor. Yazarların her biri için farklı bir geçmiş önemliydi. Tarihi sezgisi en gelişmiş olan Zonaras için bu Cumhuriyet Roma'sı; Glykas için ise dünyanın yaratılışıydı. Sadece Manasses için İmparatorluk Roma'sının bir önemi olduğu söylenebilir, ancak söylediği gibi cömert hamisi sebebiyle daha bir şevkle yazmasına rağmen, onun durumunda bile o dönem ile özel bir bağ ya da özdeşleşme belirtisi yoktur. Kronikler üzerine bir çalışmadan ortaya çıkan başka bir sonuç da her yazarın tarih eserini onun diğer eserlerine bağlayan motiflerin ve bakış açılarının türdeşliğidir. Bu kronikler geleneksel olarak, ancak yazarlarının bireyselliklerini neredeyse hiç hesaba katmadan, geçmiş anlatıları için çalışılırken, onların geçmiş algılarının tetkikinden ortaya çıkacak olan tam olarak bu özellikleridir.

Manasses, Zonaras ve Glykas gibi Manuel döneminde ya da kısa bir süre sonra yazan klasik öykünmecisi tarihçiler Anna Komnene, Ioannes Kinnamos ve Niketas Khoniates'in eserlerinin içerik ve üslupları ile ilgili sebeplerden dolayı, en baştan beri, geçmiş algıları bakımından tarihçilerden farklı olması beklenebilir. Tarihçiler, geçmişe bakışı ister istemez daha kısa vadeli değerlendirerek, kendi zamanlarının ve kısa süre öncesinin olaylarını anlattıkları ve eski Yunan geçmişine edebî dokundurular yapıldığı izlenimi uyandırabilecek daha 'yüksek' bir dil ve üslupta yazdılar.

Daha uzak geçmiş bu tarihçilerin anlatılarına üç farklı şekilde ya da bağlamda giriyor: Çağdaş Bizans İmparatorlarının geçmiş hükümdarlar ve komutanlar ile kıyaslanmalarında; şehirlerin ve yerleşim yerlerinin fizikî kalıntılarının tasvirinde ve Konstantinopolis ile ilişkili yapılara, geleneklere ve kurumlara dair bahislerde. Üç tarihçi de geçmiş azametini havasını hatırlatmak için muğlak biçimde daha uzak bir geçmişe -ki kayda değer biçimde bu geçmiş eski Yunan değildir- atıfta bulunuyor. Bu, Khoniates için kesin olarak geri dönülemez bir geçmiş olarak yerini alırken, Anna ve

---

presented to Richard William Southern, ed. R.H.C. Davis & J.M. Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), s. 211-38.

¹¹² Ed. Eustratiades, I, bölüm 40, 476-500, özellikle 485.17-486.22.

¹¹³ Hunger, *Literatur*, I, s. 422-423 ve yararlandığı kaynaklar.

Kinnamos'un sırasıyla Aleksios ve Manuel tarafından, bir kez daha mümkün kılınmış olduğuna inandıkları bir geçmiştir.

Anna ve Kinnamos için geçmişin iki ana referans noktası vardır; X. yüzyıl ve Konstantinos, İustinianos ve Herakleios gibi efsanevi imparatorların yaşadığı daha az tanımlanmış olan çok önceki bir dönem. Tıpkı bahsedilenlerin 'çok eski olmayan' imparatorlar Nikephoros Phokas (963-969) ve Ioannes Tzimiskes (969-976) tarafından başarıldığına inanmadığı gibi, başlangıçta İmparator Manuel'e atfedilen kahramanca hareketlere de inanmadığını açıkladığında bu iki nokta arasındaki ilişki Kinnamos tarafından dikkat çekici ve hoş bir üslupla ortaya konulmuştur.¹¹⁴ Başka bir deyişle, bu imparatorlar kahramanlık hikâyelerinin inandırıcı bulunması için onun zamanına çok yakınlardı: İnsan Eskiçağlardaki kahramanlara o kadar uzun zaman önce yaşamayan, teşhis edilebilen kişilerden daha kolay inanabilmektedir. Kastamonu'da Türkler karşısındaki başarısının ardından II. Ioannes Komnenos'un Konstantinopolis'e muzaffer girişi üzerine olan başka bir bölümde Kinnamos'un onlara yaptığı atıf vesilesiyle de eskilerin efsane olduğu gözler önüne serilmiştir. Kutlamalar 'Bizanslıların görmesi gereken bir mucizeydi, Herakleios ve İustinianos Roma diyarına rehberlik ettiği zamanlardan beri tanık olmadıklarını düşündüğüm bir şeydi.'¹¹⁵

Babasının saltanat tarihinde, onun ölümünden yaklaşık 30 yıl sonra torunu Manuel'in döneminde yazan Anna, geçmiş algısında benzer bir ikilik ortaya koymaktadır. Babası, X. yüzyıl imparatorları Tzimiskes ve II. Basileios'un,¹¹⁶ yani o kadar uzak olmayan geçmişteki imparatorların askerî başarılarının yenileyicisi olarak gösteriliyor. Ancak, Anna karşılaştırma için Roma geçmişine kadar uzanıyor; Maniheistler ve Ermeniler karşısındaki başarıları Aleksios'a 'Onüçüncü Havari' konumunu kazandırırken, Scipio ve Hannibal gibi o da askerî açıdan çok genç yaşta sivrildi.¹¹⁷

Geçmiş, Anna'nın Konstantinopolis ile bağlantılı bazı 'kurumlara' yaptığı atıflarda da sunuluyor: Porfir Oda'da hanedanın çocuklarının doğumu; Sarayın Porfir Odası; Aya Sofya'nın karşısına kanun kaçakları için sığınak olarak inşa edilen şapel ve mahkûmların yine de ölüm cezasından kurtulabileceği yer olan, Philadelphion'da bir kemere yapılandırılmış bronz eller. 'Eskinin İmparatorları', 'İmparatorlar ve Sezarlar' ya da 'eskiler'

¹¹⁴ Ed. Meineke, s. 192.7-22; C.M. Brand, çev., *Deeds of John and Manuel Comnenus* (dn. 18'de olduğu gibi), s. 146.

¹¹⁵ Ed. Meineke, s. 13.14-14.2; Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, s. 20.

¹¹⁶ B. Leib, ed., *Alexiade*, III, (Paris, 1945) s. 179.24-181.8; 229.24-27.

¹¹⁷ Ed. Leib, I, s. 10.33-11.6; III, s. 181.9-25.

bunları sağladı ve bu yüzden son iki durumda ‘tebalarının refahı için büyük önem’ gösterdi.¹¹⁸ Anna’nın kendisi ve kardeşlerinin doğduğu Porfir Oda’nın ‘eskilerin imparatorlarının’ şehir kurulduğu zaman Kome’den getirttiği kırmızı mermerden yapıldığı düşüncesine ön ayak olduğu gibi, muğlak bir geçmişe yapılan bu atıflar, Aleksios’un hüküm sürdüğü imparatorluğun kadimliğini göstermeye yaramaktadır.¹¹⁹ Porfir Oda’nın Konstantinos tarafından kuruluşu efsanesi en azından, daha erken bir *yenilenme* dönemi olan X. yüzyıldan kalmadır.¹²⁰ İronik bir şekilde, Anna’nın muğlak, ama saygın bir geçmişe oturduğu kurumlar (ya da onlarla ilgili efsaneler) X. yüzyıldan daha erken bir tarihte oluşturulmuş olmayabilir.¹²¹

Bazen edebî olan ve sıklıkla belirsiz bir geçmiş algısı fikri, Anna’nın, Kral Pyrrhos zamanından sonra şehrin Amphion ve Zethos tarafından yeniden inşasını doğrulayan Draç’taki yazıtları anlatmasıyla pekiştirilmektedir.¹²² Buckler bu anakronizmden dehşete kapılıyor ve bunu Anna’ya atfetmenin zor olduğuna karar veriyor.¹²³ Yine Anna’nın eleştiri kabiliyetini askıya alması ile birlikte zamanın akışının getirdiği değişimler hakkında Anna ve Kinnamos’un bilgileri ve bakış açılarının göstergesi de vardır. Her iki durumda da bu, mekânlar ve yerleşim yerleri ile bağlantılıdır. Anna, bir ziyarette kendisinin de gördüğü Makedonyalı Philip tarafından değil, Romalılar tarafından inşa edilen, Philippopolis şehrinin yıkık kalıntılarından bahsediyor.¹²⁴ Kinnamos, Dorylaion’da Türk saldırıları zirveye ulaşmadan önce *Kaisar* Melissenos tarafından yaptırılan güzel konutlar, kalabalık köyler ve kamu tesislerini barındıran şehrin uğradığı değişimi anlatıyor.¹²⁵ Kinnamos burada, yazdığı zamandan sadece bir asır önce olan geçmişi anımsatsa da yine de değişime olan ilgisini gösteriyor.

Böylece, aynı yazarlar gerçek bir geçmişin daha kusursuz algısıyla aynı anda geçmişten cımbızlanmış figürleri, azametini bulanık bir zeminini

¹¹⁸ Aynı eser, I, s. 76.25-77.3; III, s. 74.11-24.

¹¹⁹ Aynı eser, II, s. 90.7-19.

¹²⁰ J. Shepard’ın görüşlerine bkz. ‘Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy’, *Byzantinische Forschungen*, 10 (1985), s. 233-93, burada s. 239-40.

¹²¹ Bildiğim kadarıyla, Aya Sofya’daki Prosphygion’a daha eski bir gönderme yoktur, ama ‘bronz eller’ Konstantinopolis’e gelen bir X. yüzyıl Arap seyyahı tarafından anılır. Kaynaklar ve bahisler için bkz. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Poikila Byzantina 8 (Bonn, 1988), s. 340. Elbette ki bu, ‘kurum’un X. yüzyıl kökenli olduğunu kanıtlamaz.

¹²² Ed. Leib, I, s. 142.5-13.

¹²³ G. Buckler, *Anna Comnena: A Study* (Oxford, 1968), s. 200.

¹²⁴ Ed. Leib, III, s. 178.11-22.

¹²⁵ Ed. Meineke, s. 294.12-295.5. çev. Brand, s. 220.

sunuyorlar. Bu, Khoniates'in yaptığı geçmiş kullanımının tam tersidir. Onun anlatısında geçmiş dönemler birbirinden pek ayrışmaz ve çağdaş imparatorlarla, özellikle I. Manuel ve II. Isaakios (1185-1195) aleyhine bir karşılaştırmayı vurgulamaya hizmet eder. Khoniates, tam da Anna ve Kinnamos'un övgüye değer bulduğu imparatorluk tutumu yönlerini sorgulamaya değer görür. Bu tutum Khoniates için 'Şanı büyük olan ve sınırları sadece denizden denize değil, doğu ufkundan Herkül Sütunlarına kadar uzanan imparatorları taklit etme arzusu', bir 'vakitsiz şan sevdası' idi.¹²⁶ II. Isaakios, kendini 'Hıristiyan İmparatorların ilki ve en güçlüsü' Büyük Konstantinos ile kıyaslayıp kutsal hazineleri kendi kullanımı için ayırdığında Konstantinos'un bunu neden yaptığını, 'yani Haçtan kaynaklanan Tebliği Helenler için ilahî bir güç olarak ilân etmesini' kasten göz ardı etti.¹²⁷ 1181'deki Aya Sofya 'kuşatması' Khoniates'e, 'eski zamanlarda Kudüs'ü kuşatan' ve 'tapınağını koruduğu Tanrı'yı tanımamasına rağmen' Süleyman Tapınağı'nı kurtarma çabalarıyla kendini tanıtan Roma komutanı Titus'u hatırlatma fırsatı sağladı.¹²⁸ İlahi Hikmet Kilisesi'nin mevcut kuşatmacıları için bunlar söylenemezdi. Her durumda, Khoniates için şimdiki zaman geçmişe göre bir gerilemedir.

Anna, Kinnamos ve Khoniates'ten alınan bu örnekler, imparatorluk yanlısı tarihçiler ve yenilenme fikrini (Zonaras ile birlikte) en çok eleştiren XII. yüzyıl sesi olan Khoniates arasında geçmişin kullanımında açık bir ayırım göstermektedir. İmparatorluk Roma'sına yönelik özlem, üç klasik tarihçide de kronikçilerden daha güçlüdür ve [bu özlem] yazdıkları edebî üslubun bir işlevi olabilir.

Helenizm Retoriği¹²⁹

(Paul Magdalino)

Elizabeth Jeffreys, Bizans vakanüvisleri ve Eskiçağ tarihi üzerine öncü çalışmasında, kendi dil ve edebiyatlarının türediği medeniyet olduğu halde, bu tarihçilerin klasik Yunan tarihinden neredeyse hiç bahsetmedikleri yönündeki merak uyandırıcı ve temel gerçeğe dikkat çekti.¹³⁰ Eski

¹²⁶ Ed. Van Dieten, s. 160.25-126.29. 1169 yılında Mısır'a yönelik Haçlı-Bizans ortak seferine göndermeler ile. Bu bölüm için ayrıca bkz. Magdalino, 'The Phenomenon of Manuel I Komnenos', s. 177.

¹²⁷ Ed. Van Dieten, s. 143.83-144.95. Bkz. Magdalino and Nelson, (dn. 17'de olduğu gibi) s. 179-180.

¹²⁸ Ed. Van Dieten, s. 241.75-87.

¹²⁹ Aşağıdaki çalışma, bir önceki makalede ifade edilen görüşleri düzeltir ve detaylandırır, 'Hellenism and Nationalism in Byzantium', ed. Magdalino, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, no. xiv.

¹³⁰ Jeffreys, 'The Attitudes', (yukarıda dn.11'e bkz.), muhtelif yerlerde, özellikle s. 206 vd.

Yunanların diğer çağdaş eserlerde iyi anılarak yer almaya başladığı göz önüne alındığında, Jeffreys'in gözlemediği gibi, bu ihmal, özellikle XII. yüzyıl tarihçilerinde çarpıcıdır. Helenizm'in Paganlık ile eş anlamlı olduğu ve Helen sıfatının bırakın müspet anlamı, nadiren önyargısız kullanıldığı beş asırdan sonra Bizanslı aydınlar artık yeri geldikçe kendilerine Helen demeye hazırdılar. Aynı zamanda, eski Yunanları bir dizi güzel özelliğin örneği olarak yüceltmeye başlamışlardı: Mertlik, insanlık, medeni ve yasalara saygılı davranış, sağduyu, mantık ve herşeyden önce asillik.¹³¹ Hatta eski Atina için duyulan özleme tutulmaya bile başlamışlardı. Bu değişimlerin yolu, IX. yüzyıldaki klasik çalışmalardaki canlanmayla hazırlanmıştı ve değişimlere rağmen geleneksel, olumsuz tutum hüküm sürmeye devam etti. Bununla birlikte, Helenizm'in ilk olarak XII. yüzyılda açıkça ortaya çıktığı ve ne kadar küçük ölçekli olursa olsun onun eski haline döndürülmesinin, varlığı Helenik yanılığının bastırılmasına dayanan bir toplum için önemli bir başlangıç olduğu makul bir şekilde ileri sürülebilir. Bizanslılar kültürel ve -denilebilir ki - millî kimliklerine yeni bir boyut kattılar. Öyleyse neden bunu tarihlerine yazmadılar?

Bariz cevap, Daniel'in Dört Krallığı'ndan biri olmadığı için eski Yunan'ın tarihî üsluba uymadığıdır. Bununla birlikte, insan bundan daha fazlası olduğunu, Bizanslı tarihçiler klasik Yunan'ın kısaltılmış tarihini dahil etmek isteselerdi, bunu Büyük İskender'in arka zemin olarak ya da Pers tarihine tali bir anlatı olarak verebileceklerini düşünmeden edemiyor. Bizanslı tarihçilerin Kudüs ve Roma'yı saydıkları gibi Atina'yı kendi tarihlerinin bir parçası olarak saymadıkları konusunda Elizabeth Jeffreys'e katılmamak zordur. Bu nedenle Helenizm'i her nedense tarihdışı olarak mı düşünmüşler ve eğer öyleyse, onların, bunu eski haline döndürmesi, geçmişin anlamlı bir algısını kapsıyor muydu, soruları ortaya çıkmaktadır.

Elizabeth Jeffreys, eski Yunan dünyasının Bizans tarih tasavvurunda gerçekten bir kör nokta olduğu fikrini kabul ediyor. Konstantinos Manasses ile ilgili yazarken, onun eski Yunan meselelerini ihmalini, aşikâr olan 'ölçütleri ilk olarak M.Ö. V ve M.Ö. IV. yüzyıl Yunan yazarları tarafından belirlenen kusursuz bir Attika duruluğu' hususundaki edebî iddiası ile

¹³¹ Theophylact of Ochrid, ed. P. Gautier, *Theophylacte d'Achrida: Discours, traités, poésies* (Selanik, 1980), s. 137; Theodore Prodromos, Migne, *Patrologia Graeca*'nın içinde (bundan sonra PG) s. 133, sütun 1317-18; Constantine Manasses. ed. O. Mazal, *Der Roman des Konstantinos Manasses* (dn. 29'da olduğu gibi) s. 170; aynı yazar, ed. K. Horna, *Wiener Studien* 28 (1906), s. 173; Eustathios of Thessalonica, ed. T.L.F. Tafel, *Eustathii Opuscula* (Frankfurt, 1832; Amsterdam 1964'da yeniden basıldı), s. 66, aynı yazar, ed. W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I, (St. Petersburg, 1892; Leipzig, 1982'de yeniden basıldı), s. 65; aynı yazar, ed. P. Wirth, *Byzantion* 36 (1966), s. 277.

karşılaştırıyor ve ‘Manasses burada kültürel mirasının kökeni hakkında tam bir merak eksikliği gösteriyor’ sonucuna varıyor. O, ne putperestlikleri ne de siyasi çoğulculukları ve cumhuriyetçilikleri için zamanları olduğundan Manasses gibi tarihçilerin eski Yunan’ı önemsemediği açıklamasını ileri sürüyor. Onlar ve okuyucuları sadece monarşiler ve imparatorluklar açısından düşünebilirlerdi. “XII. yüzyıl Bizans İmparatorluğu dünyasının odağından bakıldığında Atina ya da erken Cumhuriyet Roma’sı gibi bir şehir devleti, yetkilileri ve boyutu geçiçi bir idari düzeni temsil eder.”¹³² Bunun anlamı Bizanslıların antik Helenizm’i kültürel bir paket olarak kabul edemediği ve hatta algılayamadığı, ancak sadece ambalajda gözlerinin olduğudur. Diğer bir deyişle, konu Bizans Helenizmi’nin tamamen edebî bir taklit meselesi olduğu şu anki geleneksel kabüle geliyor. Bu görüşe göre, Bizanslılar kendilerini Helenler olarak adlandırdıklarında edebî bir tavra giriyor ve imparatorluğun komşularının, beş yüz ya da bin yıl önce aynı bölgede yaşayan halkların isimleriyle adlandırıldıkları bir geleneğin mantığını izliyorlardı. Ya da mimariden bir benzetme yaparsak, Bizans’a özgülüğü şüphesiz olan bir yapıyı donatmak için erken Hıristiyan yapılarının kalıntılarıyla birlikte, klasik heykel parçalarının yeniden kullanılmasının edebî eşdeğerini yapıyorlardı.¹³³

Bizans Helenizm’i konusundaki bu yaygın inanış kabul görse bile geçmiş ile gelecek arasındaki ilişki aydınlatılmalıdır. Bizans Helenizmi açık olarak ve bizim zevkimize göre, fena halde taklitçi ve anakroniktir. Ama gene de kesinlikle açık olmayan şey ve de modern araştırmacıların da açıklamadıkları şey, bu anakronizmin kendiliğinden mi yoksa kasten mi ve bu taklidin ustalıklı mı yoksa safiyane mi yapıldığıydı. Eğer Bizanslıların Helen mirasları ile ilgili bir sorunları varsa, bu çok tarafsız oldukları için mi, yoksa yeterince tarafsız olmadıkları için miydi?

Hiç şüphe yok ki XII. yüzyıl Bizanslılarının eski uygarlıklara ve kendilerini eski Yunan dünyasından ayıran mesafeye güçlü bir duyarlılıkları vardı. Bu, özellikle 1182’den 1205’e kadar Atina Başpiskoposu olan Mikhael Khoniates’in eserlerinde en iyi ifadesine ulaşan antik Atina’ya yönelik özlem söyleminden anlaşılır. Nutuklarının ve mektuplarının on yedisinde, Mikhael klasik Atina’nın görkemini eski hâlinin anısını sadece manzara, birkaç yer adı ve birkaç kutsal kalıntı ile koruduğunu söylediği

¹³² Jeffreys, ‘*The Attitudes*’, s. 207.

¹³³ Özellikle Atina’daki ‘little Metropolis’ olarak bilinen kiliseye bkz. K. Michel & A. Struck, ‘Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens’, ve P. Steiner, ‘Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen’, *Mitteilungen des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 31 (1906), s. 279-324, 325-341.

şimdiki şehrin sefilliği ile karşılaştırıyor.¹³⁴ Darius ve Kserkses'in başarısızlığa uğradığı yerde, zaman, vergi tahsildarı ve korsanlık başarıya ulaşmıştı. Hatta şimdi Atina bir şehir gibi bile görünmüyordu; ilmin ocağı, atalarının erdemlerini anlamaya başlayamayacak kaba köylülerin düzensiz olarak oturduğu bir yarı çöl haline gelmişti. Tabii ki, bu duyguların yinelenildiği ustalıkta epey klişe motif var ve Mikhael'in bunları dile getirme maksadı antiküryenizm ile değil, genellikle din adamlığı ile ilgilidir. Bir vaiz olarak, yerel halkın gururuna hitap ediyor; sürüsünün ve kilisesinin maddi çıkarlarının savunucusu olarak, görüştüğü devlet görevlilerinden sempati umuyordu. Bir piskopos olarak, Atina'nın başına gelen en önemli şeyin Parthenon'un Meryem Ana Kilisesi'ne dönüştürülmesi olduğunu unutamıyor -ve dış kısmı süsleyen meşhur heykellerden bir kez olsun bahsetmiyordu.

Bütün bunlara karşın, Khoniates'in antik şehrin yitip gitmesinden gerçekten üzüntü duyduğuna dair işaretler vardır. Bir mektupta, eski Atinalıları Konstantinopolis'in çağdaş sakinleriyle müspet bir şekilde karşılaştırmaktadır¹³⁵ ve onun adına tercüme edilen bir şiirdeki ifadelere inanacak olursak, gerçekten Atina'nın tüm eski ihtişamıyla yeniden inşasının resmedilmesi için sipariş vermiştir.¹³⁶ Mikhael Khoniates'in klasik dönem özleminin içten olup olmaması konunun dışındadır: Konu onun verimli bir şekilde karşılık bulacağını beklemesidir. Kendisinin de itiraf ettiği gibi, cemaati söz konusu olduğunda ne yazık ki yanılmıştı -putperest atalarının erdemlerini aşmak için onları cesaretlendirdiği açılış vaazında, onlara tesir etmedi.¹³⁷ Ancak onunla aynı edebî eğitime sahip diğer kilise üyeleri ve imparatorluk bürokrasisine hitap ederken daha anlayışlı bir dinleyici bulabilirdi. Sonuçta Eski Atina'nın zenginliği için denize bağımlılıkta şimdiki Konstantinopolis'e benzediğini ona söyleyen bir imparatorluk görevlisiydi.¹³⁸ Mikhael'in özlem söylemi, daha az gelişmiş olsa da benzer bir zemine dayalı diğer XII. yüzyıl metinlerindeki yorumlarda görülmelidir. Bu tarz yorumların bazıları Selanik Başpiskoposu olup, bu şehre gitmeden önce Mikhael'in Konstantinopolis'teki hocası olan, büyük Homeros

¹³⁴ Ed. Sp. Lampros, *Μιχαήλ Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, 2 Cilt (Atina, 1879-80; Groningen, 1968'de yeniden basıldı), özellikle I, s. 93 vd., 146-9, 150 vd., 156 vd., 211-2, 268, 312 vd., 324 vd.; II, s.11-13, 26-7, 43, 81, 87, 102-3, Krş. K.M. Setton, 'Athens in the later Twelfth Century', *Speculum*, 19 (1944), s.179-208 [aynı yazarın adıyla yeniden basıldı; *Athens in the Middle Ages* (Londra 1975)]: J. Herrin, 'Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205', *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), s. 253-84.

¹³⁵ Çeviri ve kaynaklar için yukarı bkz. P.X.

¹³⁶ Ed. Lampros, II, s. 82-3; krş. Magdalino, 'Hellenism', s. 14-15.

¹³⁷ Ed. Lampros, I, s. 124-5.

¹³⁸ Aynı eser, II, s. 99.

eleştirme Eustathios'un eserlerinde görülür.¹³⁹ Eustathios'un hocası, Niholas tarafından 1150 yılı civarında yazılan, daha yayınlanmamış eserde¹⁴⁰ ve Efes Başpiskoposu tarafından 1155 yılı civarında Atina'lı meslektaşına yazılan, eski ve çağdaş Atina arasındaki karşıtlık üzerine ince bazı övgüler içeren, abartılı bir mektupta dikkate değer bir bölüm görülür.¹⁴¹ III. Innocens'in Latin Başpiskoposu'na (1206) tanıdığı ayrıcalık ile giriş yaptığı Atina'nın süslü methiyesi şimdi kayıp olan 1150'nin imparatorluk *khrysobullos*undan türetilmiş olabilir.¹⁴² Mikhael Khoniates açıkça yerleşmiş, ancak *yakın zamanda* kurulmuş bir motif üzerine inşa ediyordu. Daha önceki literatürde öngörülen Atina klişesini karşılaştırmak öğreticidir. VIII. yüzyıl azizi Surozhlu Stephenos'un IX. yy'a tarihlendirilen hayatında rivayet edildiğine göre, aziz, Meryem Ana Kilisesi'nde ibadet etmek amacıyla Atina'yı ziyaret eder ve orada yerel filozof ve hatiplerle tartışmalarda bulunduktan sonra Konstantinopolis'e döner.¹⁴³ Filozoflar ve hatipler tamamen hayal ürünü olmalı, ama Atina'nın hâlen sahip olduğu itibarı gözler önüne seriyorlar. X. yüzyıl şairi Ioannes Geometres, Konstantinopolis'in bilimin başkenti olarak Atina'nın yerini aldığı gerçeğinden gayet böbürlenerek bahseder.¹⁴⁴ Mikhael Psellos'un XI. yüzyıldaki mektuplarıyla, duygusal antiküryenizmin işaretlerini görmeye

¹³⁹ İlyada hakkındaki yorumları için aşağıda dn. 163-4'de bahsedilen bölümlere ve Nicholas Hagiotheodorites'in ölümü üzerine konuşması için bkz. *Codex Scorialensis graecus*, Y-II-10, varak 34, ön yüz. Her ne kadar Kazhdan tarafından öne sürülen kronolojinin dikkatle ele alınması gerekse de genel olarak Eustathios hakkında bkz. Kazhdan and Franklin, *Studies* (dn. 38'de olduğu gibi), s. 115-95.

¹⁴⁰ *Scor.gr.* Y-II-10, varak 336 ön-arka yüzler, kısmi çevirisi; Magdalino, 'Hellenism', s. 14.

¹⁴¹ George Tornikes, ed. J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikés: Lettres et Discours* (Paris, 1970), s. 205-7.

¹⁴² Migne, *Patrologia Latina*, s. 215, sütun 1559-62; krş. M. Barber, 'Western Attitudes to Frankish Greece in the Thirteenth Century', *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby (Londra 1989), s. 112. Uzun retorik giriş III. Innocent'in *Havariler Tarihi* içinde oldukça istinaî görünüyor, ki bu Papa'nın tasdiklemesinin istendiği *Havariler Tarihleri*'nden biri vasıtasıyla harekete geçirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. İmparator I. Manuel, 1148'de imparatorluğun tüm piskoposları için şahsî piskoposluklara yönelik bir dizi beratın izlediği, genel bir imtiyaz çıkardı. Bunlar, herhangi bir Bizans imparatoru tarafından kiliseye verilen en geniş kapsamlı imtiyazları oluşturdu: Bkz. N. Svoronos, 'Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes es: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène', *Travaux et mémoires*, (1965), s. 360 vd. [aynı yazarın adıyla yeniden basıldı, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* (Londra 1973)]. Bu yüzden Manuel'in bir imparatorluk *khrysobullosu* kesin olarak, Atina'nın Latin Başpiskoposu'nun Papa'ya sunduğu belgeler arasında yer aldı.

¹⁴³ Ed. V. Vasilievsky, *Russko-vizantiiskija izsledovaniia* (St Petersburg, 1983), s. 75: krş. R. Browning, 'Athens in the "Dark Age"' *Culture and History: Essays presented to Jack Lindsay*, ed. B. Smith (Sidney, 1984), s. 300 (aynı yazarın adıyla yeniden basıldı; *History, Language and Literacy in the Byzantine World* (Northampton, 1989)]

¹⁴⁴ Migne, *PG*, s. 108, sütun 950-51.

başlıyoruz: Yunanistan'da yazıştığı birine 'heykellerle ilgili' bir talebi hakkındaki mektubunda; Atina'nın eğitilmiş kişileri cezbediği ve onlara ilham verdiği gerçeğine dikkat çekilerek, Yunanistan'ın ihtişamından geriye kalanların 'kutsal abidelerin birkaç sütunu, terkedilmiş harabeler' olduğu gözlemleniyor.¹⁴⁵ Fakat, ancak XII. yüzyılda bahsettiğimiz yazarlar ile Atina'nın çöküşü teslim edilmiş ve müteessir olunmuştur. Bu değişen algıda, sadece Konstantinopolis'teki klasik çalışmalardaki gelişimi ve artan güveni görmüyoruz, aynı zamanda hep var olan Atina algısından, onun ölümünün muzaffer bir anmasına ve nihayetinde onun kurtarmayı denemeye degebilecek, kayıp bir dünya olduğunun anlaşılmasına dönüşen bir Atina algısını görüyoruz.

Mikhael Khoniates'in eski Atina'ya yönelik karşılıksız aşkı, XII. yüzyıl yazarları tarafından açığa vurulan, daha kapsamlı bir eski uygarlık bilincinin aşırı tezahürüydü. Mikhael'in eğitiminde biçimlendirici etkiye sahip biri olarak tanıdığımız Selanikli Eustathios burada iyi bir örnektir. Eustathios, iki yüzlülüğü kınadığı bir vaazında bunu aşama aşama trajediden hicve ve komediye ve oradan da kendi zamanında, özellikle Selanikli keşişler arasında yaygın olarak oynanan aldatıcı rol yapma oyunları ile bozulan asil drama sanatının en son aşaması olarak tasvir etmiştir.¹⁴⁶ Kilisenin babalardan miras olarak aldığı antik tiyatrunun geleneksel reddini yinelemenin tersine, Eustathios adeta bu kurumun kaybında dolayı kendi kuşağının daha zayıf ve güçsüz olduğunu ve gene de antik drama yazarlarının eserleri okunarak bir nebze fayda sağlanabileceğini ima ediyor gibi görünmektedir.¹⁴⁷ Eski uygarlıkların taklit edilemez büyüklüğüne ilişkin bu görüş, Eustathios'un Hıristiyanlığın geçmişine karşı tutumunda da bulunmaktadır. Eustathios vaazlarında, büyük çilecilerin ve mübarek budalaların eski zamanlarda yaşadığını, günümüzde yaşamalarının ise mümkün olmadığını açıkça belirtiyor.¹⁴⁸ Kahramanca bir altın çağdan bir gerilemeye yönelik bu algı, Hıristiyan bir tarih düzenine uydurulabilirse de resmi düşüncenin zaferciliği ile çelişen bir algıdır.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Bkz. K. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, V, (Paris, 1876), s. 268, 384; G. Weiss, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 16 (Münih, 1973), s. 280-81; P. Gautier, 'Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées', *Revue des Études Byzantines*, 44 (1986), s. 163.

¹⁴⁶ Ed. Tafel, *Eustathii opuscula*, s. 88-98.

¹⁴⁷ Tiyatroya ait yazılı eserlere yönelik çağdaş ilgi yoğun ve sıkça 'gerçek' tiyatro yerini alarak ifadesini buldu: Bkz. Mullett, 'Aristocracy and Patronage' (yukarıda dn. 6'da anılan); Macrides, 'Poetic Justice' (dn. 3 7'de olduğu gibi), s. 137-168.

¹⁴⁸ Ed. Tafel, *Eustathii opuscula*, s. 97, 253; krş. P. Magdalino, 'The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century' (dn. 103'de olduğu gibi), s. 51-66.

¹⁴⁹ Aşağı, dn.185'e bkz.

Şimdiye kadar incelenen bulgular XII. yüzyıl Bizans eskiçağ algısının, somut bir tarihî uyum ve derinlik düşüncesi olmaksızın, aslında ussal, edebî ve belirsiz olduğu izlenimi verebilir. Ancak, görünen o ki Mikhael Khoniates, eski Atina'nın maddî kalıntılarından etkilenmiş ve elbette tarihî hayal gücü gerektiren görsel bir yeniden yapılandırma girişiminde bulunmuştur. Diğer yazarlardan, eski şehirlerin kalıntılarının kayıp bir dünya düşüncesini ortaya çıkarmalarına yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Burada kanıtlar XII. yy'dan biraz daha erken, Mikhael Psellos'un mektuplarında¹⁵⁰ ve Mikhael Attaleiates'in Kyzikos'taki Yunan tapınağına dair kısa değerlendirmesinde başlar.¹⁵¹ Eski kalıntıların Hildebert'in *Roma Üzerine* şiiriyle kıyaslanabilecek gerçekten dokunaklı bir takdiri için Theodoros Laskaris'in Bergama kalıntıları üzerine ünlü mektubunu yazdığı zamana, XIII. yüzyıl ortalarına kadar beklemek zorundayız.¹⁵² Ancak dikkate değer bazı XII. yüzyıl atıfları vardır: Anna Komnene tarafından şahsen gördüğünü söylediği Philippopolis kalıntılarına;¹⁵³ Ioannes Phokas tarafından Antakya'nın dış görünüşüne¹⁵⁴ ve yazarın Iustiniana Prima ile özdeşleştirmek istediği, Velvuzd kasabasındaki antik kalıntılardaki anonim bir metin aracılığıyla, arkeolojik kanıtların yardımıyla bir bölgeyi bulmaya çalışan erken bir girişim; her ne kadar bilgisiz bir girişim olsa da.¹⁵⁵

Bu son örneğin gösterdiği üzere, XII. yüzyıl Bizanslıları yazıtlarla pek fazla uğraşmadılar, ancak tarihleri okudular ve arşivleri, özellikle de patrikliğin Konstantinopolis Büyük Kilisesi'deki arşivini incelediler.¹⁵⁶ Kronikleri ve arşivleri sayesinde, zaman çizelgesinde eski Yunan tarihinin nereye yerleştirileceği hakkında oldukça iyi fikirleri vardı. Bu nedenle, XII. yüzyıl dünya kronikçilerinin en az klasik üslupta yazan ve en teolojik olanı Mikhael Glykas, Sophokles, Heraklitos, Anaksagoras, Pythagoras, Thukydides, Euripides, Herodotos, Empedokles, Diogenes, Hippokrates, Platon ve Aristoteles'in hepsinin Pers kralı Uzun-kollu Artakserkses döneminde -çoğunda elli yıldan fazla bir şaşma yoktur- yaşadığını kaydetmiştir.¹⁵⁷ Başka bir deyişle, Hristiyan eskiçağı anlayışı, Helen

¹⁵⁰ Yukarı dn. 145'e bkz.

¹⁵¹ Historia, ed. I. Bekker (Bonn, 1853), s. 90.

¹⁵² Theodore Lascaris, *Epistulae CCXVII*, ed. N. Festa (Floransa, 1898), s. 107-8; kısmî çeviri; C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents* (Englewood Cliffs, N.J., 1972), s. 245.

¹⁵³ Yukarı dn. 124'e bkz.

¹⁵⁴ Migne, *PG*, 133, sütun 928-29; çev. A. Stewart, *The Pilgrimage of Joannes Phocas in the Holy Land, Palestine Pigrims*, Text Society (Londra, 1896), 6 vd.

¹⁵⁵ Ed. Prinzing, 'Entstehung und Rezeption' (dn.15'te olduğu gibi), s. 277.

¹⁵⁶ Bkz. Anselm of Havelberg, Migne, *PL*, 188, sütun 1223; Theodore Balsamon, Rhallès-Potles, *Syntagma*, II (dn. 46'da olduğu gibi), s. 300-1.

¹⁵⁷ Michael Glykas, *Chronicle*, s. 376.

eskiçağı anlayışına katkı sağlamıştır. XII. yüzyılda, eski Hıristiyan uygarlığına ilişkin araştırmalar özellikle dinî ihtilaflar vesilesiyle teşvik edildi. Konstantinopolis Kilisesi'nin Apolojistler ve Kanonistleri, gerek Papalığın iddialarına karşı koyma ve gerekse de kendi kurallarını güncelleştirme girişimlerinde tarihî görecelik -Roma'nın hâlâ imparatorluk başkenti ve putperestlerin hâlâ yaygın olduğu ilk kilise konsilleri zamanlarında 'işlerin farklı olduğu'- görüşünden çok yararlandılar. Geçmişin bu dinî algısı tam olarak, Eustathios'un çağdaşı olan Theodoros Balsamon'un kilise kanonlarına ilişkin yorumlarında şekillendi.¹⁵⁸ Balsamon, daha önce hem tarihçi hem de kilise hukukçusu olarak karşılaştığımız selefi Ioannes Zonaras'a şükran borçluydu. Gördüğümüz üzere, Zonaras eski Roma'nın cumhuriyet yapısı hakkında sağlıklı ve olumlu bir kavrayışa sahipti. Tek başına bu, XII. yüzyıl Bizanslılarının antik kent devletlerinin kurumlarını ve ölçülerini anlamakta yetersiz oldukları düşüncesi üzerine şüphe uyandırmalıdır.

Doğrusu, bu fikri yalanlayacak başka bulgular da vardır. İki XII. yüzyıl kaynağı eskiçağın 'karma politik sistemini' müspet biçimde idealize eder ve kendi zamanlarına uygular. Theodoros Prodromos'un hocası Stephen Skylitzes 1121 yılında Aristoteles'in *Rhetorika*'sı üzerine bir açıklama yazmıştır:

'En iyi devlet', yani monarşi, demokrasi ve aristokrasinin bileşimi olan krallıktır (*basileia*). Çünkü *basileus* hüküm sürer, ancak bilge oldukları ve faydalı önerilerde buldukları için en iyi adamlar onun yanı sıra idare eder. Ancak demokrasi de görülmektedir: Belli bir (anayasal) düzen (*taksis*) şehrin valisini (*eparkhos*) çevreler ve şehri yönetir.¹⁵⁹

Son ifade, yazarın çağdaş Konstantinopolis'i düşündüğünü açıkça gösteriyor. Sezgisi daha güçlü olan Eustathios daha iyi bir örnek bulmuştur. Eustathios, dikkate değer bir pasajda Tanrı'nın insanoğlu üzerindeki hâkimiyetini karma bir siyasî yapı olarak tasvir ederek başlıyor; ondan sonra bu idare biçiminin gölgesini muhafaza eden tek çağdaş topluluğun Venedik şehri olduğunu yazarak devam ediyor. XV. yüzyıl İtalyan hümanistlerinin Venedik'i tam olarak aynı nedenden ötürü methettiklerini göz önüne aldığımızda, XII. yüzyıl Bizans'ının Rönesans'ın 'sivil hümanizm'i için esas

¹⁵⁸ Bkz. Macrides, 'Twelfth-Century Canonists' (yukarıda dn. 68'de anılan).

¹⁵⁹ Ed. H. Rabe, *Commentaria in Aristotelem Graeca*, XXI/2 (Berlin, 1896), s. 269; krş. W. Wolska-Conus, 'À propos des *scolies* de Stéphanos à la *Rhétorique* de Aristote: l'auteur, l'oeuvre, le milieu', *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, III, (Bükreş, 1976), s. 599-606.

olan klasik geçmiş algısını önceden gördüğünü farkederiz.¹⁶⁰

Elbette bu bölüm, Eustathios'un kendi zamanının imparatorlarına, özellikle Manuel'e, aşırı övgü yağdırdığı methiyenin hacmi yanında gölgede kalmıştır. Vaazları bile, 'kutsal imparator'u örnek bir insan olarak gösteren hükümet propagandası ile süslenmişti.¹⁶¹ Homeros'un, onun ve çoğu Bizanslının gözde antik Yunan yazarı olması kesinlikle tesadüf değildir.¹⁶² Homerik dünyanın sarayları ve kaleleri Bizans yaşamına bazı açılardan Thukydides ve Demosthenes'in klasik *şehir devletlerinden* daha yakındı. Eustathios, İlyada hakkındaki büyük değerlendirmesinde, Odysseus'un 'bir kraldan fazlası iyi birşey değildir' (2.204) şeklindeki ifadesini destekliyor ve monarşinin demokrasi ve aristokrasiye üstünlüğü üzerine uzun bir tartışma başlatıyor: 'Bu kraliyet idaresi tarihin efsanevi büyük güçlerini kurmuştur: Perslerin, Hintlilerin, Romalıların. Ve hiçbir yönetim şekli asla kraliyette olduğu gibi, böylesine büyük sayılmadı.' Ardından ilginç ve keyfi bir vasıf ekliyor:

Ozanın Odysseus'u diğer siyasi yapıları reddetmeden monarşiyi onaylayarak iyi yaptı, ama cevherin en iyi biçimini seçerek... Çünkü 'bir kraldan fazlası iyi birşey değildir' demek çok kişinin yasal yönetimi kötüdür demek değildir. Zaten iyi olmayan şey illaki kötü değildir. Ne demokrasi ne de aristokrasinin kötü birşey olduğu, demokratik ve aristokratik idare altında oldukça başarılı olan pek çok şehirden bellidir.¹⁶³

Kayda değer biçimde, Eustathios filolojik olmayan konulardan çok nadiren sapıyor. Böyle yaptığı bir başka dikkate değer olay Homeros'un Gemi Kataloğu'nda Atinalıları bahis konusu ettiği zamandır (2.546 vd.). Atina, Troya'ya karşı sadece elli gemi gönderdi, 'fakat Atinalılar sonraki zamanlarda gemileri bakımından öyle iyi durumdaydılar ki uzun yıllar boyunca güneşin altındaki en iyi deniz savaşçılarıydılar ve denizlere hükmettiler' diye yazar. Eskiçağlarda Atina'nın şöhreti böyle bir şeydi ki Atina'nın 'Yunanistan'ın Müzesi', 'Yunanistan'ın Yunanistanı', 'Yunanistan'ın ocağı ve karargâhı' diye adlandırıldığını yazarak devam eder. Eustathios, Homeros'un Atina'yı 'Erekhtheus'un nahiyesi (*dēmos*)' olarak tanımladığı şiirsel varyasyon hakkında değerlendirme yaparken şunları

¹⁶⁰ Migne, *PG*, 136, sütun 717; Magdalino, 'Kaiserkritik' (dn. 13'de olduğu gibi), s. 344-45 (*Tradition and Transformation*'da yeniden basıldı).

¹⁶¹ Ed. Tafel, *Eustathii opuscula*, s. 86-87, 196; Scor. gr. Y-II-10, varak 42 arka yüz vd., 367 ön yüz-68 ön yüz.

¹⁶² Bkz. R. Browning, 'Homer in Byzantium', *Viator*, 8 (1975), s. 15-33 (aynı yazarın adıyla yeniden basıldı; *Studies on Byzantine History, Literature and Education* (Londra, 1977)).

¹⁶³ Ed. M.H.A.L.H. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri, Iliadem pertinentes*, I, (Leiden, 1971), s. 308-9.

ekliyor:

Atinalıların özel bir zevk aldıkları demokrasinin niteliklerini vurguladığı görülüyor. Tarihler her türlü idareyi denediklerini söylüyor. Çünkü onlar krallar tarafından idare edildiler ve demokrasiye döndüler, sonra zorbalardan idare edildiler ve daha sonrasında oligarşi dönemine girdiler. Ancak demokrasi onlara diğer idare biçimlerinden daha değerli olarak galip geldi.¹⁶⁴

Eustathios, Mikhael Khoniates'in katıldığı derslerin içeriğini temsil etme ihtimali yüksek olan bu bölümde, kendisi ve çağdaşlarının takdir ettiği demokrasinin, nasıl Atina'nın büyüklüğünün ayrılmaz bir parçası olduğunu bildiğini ve kabul ettiğini açıkça gösteriyor.

XII. yüzyıl Bizanslılarının tarihi bir olgu olarak bilgili ve mesafeli bir eski Yunanistan algısına sahip olduklarını kanıtlamak için yeterince söz söylendi. Bu algının eski yazarların edebî taklidini etkilemesine izin verip vermedikleri bambaşka bir meseledir. Sonuçta, tanımı gereği klasikler eskimezler ve onları taklit etme konusu edebî mükemmelliği ebedileştirme hayalidir. Bizans, 'Attika' Yunancasının hem ölü hem de yaşayan bir dil olması gibi ek bir karmaşaya sahipti: Edebî taklidin ne kadarının fikirleri geçmiş bir çağın söylemine çevirme meselesi olduğundan ve ne kadarının tamamen stilli yazma meselesi olduğundan asla emin olamayız. XII. yüzyıl Türklerini 'Persler' olarak adlandıran bir yazarın zihninde neler dönüyordu? (1) Bilinçli olarak, M.Ö. V. yüzyıldan M.S. VII. yüzyıla [yaşayan] birçok yazardan herhangi birini mi yansıtıyordu; (2) Okulda öğrendiklerini mi yapıyordu? (3) bunun sadece Helenizm ve Doğu Barbarlığı arasındaki çok eski mücadelede başka bir raund olduğunu mu ileri sürüyordu? XII. yüzyıl Bizanslıları eskiçağdan kaldığı apaçık belli olan heykel veya mozaikleri tanımlayan betimlemeleri (*ekphraseis*) yazdıkları zaman, neden ilgili parçaların eskiliği dışında neredeyse her şeyin üzerinde duruyorlardı?¹⁶⁵ Bunu çözülmüş olarak mı kabul ediyorlardı, antikalara değer vermiyorlar mıydı, körü körüne bir üslubun kurallarını mı takip ediyorlardı ya da eski sanat eleştirmenleri gibi mi davranıyorlardı? Kısacası, eskiçağın edebî taklidi, kültürel bir geleneğin mekanik olarak devam ettirilmesi mi; ya da kültürel bir geleneğin bilinçli olarak canlandırılması mı; yoksa devamlılık pozundaki bir canlandırma mıydı? Veya bir şekilde üçünün bileşimi miydi?

Her şeyi hesaba katarsak, Bizans 'Attika' Yunancasının birleşimi -bu görüşe göre Homeros'tan günümüze unsurların gelişigüzel birleşimidir-

¹⁶⁴ Aynı eser, s. 436-37.

¹⁶⁵ Constantine Manasses, ed. L. Sternbach, 'Beiträge zur Kunstgeschichte' (dn. 35'te olduğu gibi), sütun 74-79, 83-85.

canlanmadan ziyade devamlılıktan söz eder.¹⁶⁶ Fakat XII. yüzyıl eski edebiyatın taklidinde daha büyük bir benlik şuuru ortaya koyan iki gelişme gördü. Birincisi, eski ve çağdaş Yunanca arasındaki büyüyen farklılaşma eğilimini yansıtan bölgesel bir edebiyatın ortaya çıkışıydı.¹⁶⁷ İkincisi, II. yüzyıldan beri tedavülde olmayan edebî bir üslubun, Helenistik romanın canlandırılmasıydı. Burada, antik dönemin edebî *taklidinin* (*mimesis*) anakronizmde bilinçli bir kullanım haline gelmeye başladığına ve böylece gerçek algıyı ve geçmişin sürekliliğini içerdiğine dair müspet delillere sahibiz.¹⁶⁸

Söz konusu olan üç, belki de dört eser vardır. Üçü, diğer eserleri vasıtasıyla XII. yüzyıl başlarından ortalarına kadar yaşadığı anlaşılan yazarlardır: Theodoros Prodromos'un *Rodanthe ve Dosikles (RD)*'i; onun öğrencisi Niketas Eugenianos'un *Drosilla ve Kharikles (DC)*'i ve sadece fragmanları muhafaza edilen Konstantinos Manasses'in *Aristandros ve Kallithea (AK)*'sı. *Hysmine ve Hysminias (HH)* eseri dışında bilinmeyen Eustathios/Eumathios Makrembolites daha sonraki tarihler, hatta XIII. yüzyıl, ileri sürülse de muhtemelen aynı döneme tarihlenebilir.¹⁶⁹

Bir zamanlar küçümsenen ve hor görülen bu romanslar son zamanlarda, bilhassa Ortaçağ Yunan hikâyeleri hakkındaki çalışmasında Roderick Beaton tarafından, pek çok yeni değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır. Beaton'ın belirgin katkısı, romanların edebî sanat eserleri olarak önemini ortaya çıkarmak olmuştur. Belirttiği gibi, romanların geçmişi kullanımları sunî benlik şuurlarının önemli bir parçasıdır; onlar eski romansların 'geç kalmışlığı'na 'haklı olarak yazarların ve okuyucuların kendilerini bir tuttıkları Yunan kültürünün 'altın çağı' olarak görülebilecek kaybedilmiş bir klasik ya da hemen klasik sonrası döneme özlem unsuru ile geçmişe bakarak' yeni bir boyut katıyorlar. Bizans metinleri 'bir anlamda sadece

¹⁶⁶ Genel olarak bkz. R. Browning, 'The Language of Byzantine Literature', *The 'Past' in Medieval and Modern Greek Culture*, ed. Sp. Vryonis Jr. (Malibu, 1978), s. 116-26 [aynı yazarın adıyla yeniden basıldı; *History, Language and Literacy* (yukarıda dn.14)]

¹⁶⁷ Aynı yer; M. Alexiou, 'The Poverty of Écriture and the Craft of Writing: Towards a Reappraisal of the Prodromic Poems', *Byzantine and Modern Greek Studies*, 10 (1986), s. 1-40.

¹⁶⁸ Genel olarak bkz. Hunger, *Literatur*, II, s. 119-41; Beaton, *Romance* (dn. 29'da olduğu gibi).

¹⁶⁹ Metinler R. Hercher tarafından yayına hazırlanmıştır, *Erotici Scriptores Graeci*, II, (Leipzig, 1859), s. 159-577; *AK*'nın fragmanları Mazal tarafından yeniden yayına hazırlanmıştır, *Der Roman* (yukarıda, dn.3). *HH*'nin tarihi için bkz. Beaton, *Romance*, s. 77 vd.; karşı olarak, S. MacAlister, 'Byzantine Twelfth-Century Romances: A Relative Chronology', *Byzantine and Modern Greek Studies*, 15 (1991); P. Magdalino, 'Eros the King and the King of Amours: Some Observations on Hysmine and Hysminas', *Dumbarton Oaks Papers*, 46 (1992).

geride kalan eski hikâyelerde izi kalan tarihî romanslardır: Onlar yarattıkları hayalî dünyada, o edebiyatın şekillendiği geçmişin dünyasında yalnızca geçmiş edebiyatı atıf ve taklit yoluyla canlandırmaya değil, geri kazanmaya kalkışıyor." Bu nedenle, XII. yüzyıl romansları, Bizans'ın Helenizm söylemindeki geçmiş ve günümüz arasındaki bağın sadece anıtları değil, aynı zamanda belgeleri olarak araştırmamız ile ilgilidir. XII. yüzyıl yazarlarının antik bir ortam kurmaya nasıl başladığını, onun içine konulmasını uygun gördükleri şeyin ne olduğunu ve bunun dışında ne istediklerini diğer kaynaklardan daha fazla gösteriyorlar.¹⁷⁰

İlk okumada, ele geçenler biraz hayal kırıklığına uğratıyor. Ana unsurları antik yazarlardan - Akhilleus Tatiüs, Heliodoros vb. alınan standart bir motifi var. İyi bir çocuk iyi bir kıza delicesine aşık oluyor. O da çocuğun sevgisine karşılık veriyor, ancak ailesi kızı başkasına sözlüyor. Geçmekte olan bir gemiyle kaçıyorlar. Erkek bekleyemiyor, ancak kız evlilik öncesi cinselliğe inanmıyor; neyse, korsanlar tarafından yakalanıp, birbirlerinden ayrılıyor ve köle olarak satılıyorlar. İkisi de diğerinin kayıp olduğunu sanıyor ve onlara birlikte aydınlık bir gelecek vaat eden tanrıya yakınıyorlar. Buna rağmen, tanrı, yakında yollarının birleşmesini sağlıyor ve kardeş gibi davranarak irtibatı sürdürmeyi başarıyorlar. Bu arada, iyimser bir kâhin tarafından cesaretlendirilen aileleri onları bulmak için güçlerini birleştiriyorlar. Büyük bir yeniden buluşma sonrasında çift kurtarılır ve evlenir. Aynı derecede standart olan alt motiflerde kendi aşk hayatı da feci şekilde kötü giden ve efendisi ya da hanımı, kadın ya da erkek kahramana abayı yakan kahramanın esaretteki yoldaşı biçiminde görülür. Hikâye, tarihî olaylarla ilgili değildir. Theodoros Prodromos, öyküsünün bölümlerini Kıbrıs, Rodos, Abydos ve Delphi'ye yerleştirir; Eugenianos, Phthia ve Midilli'ye getirir, ancak bunun dışında tüm yerler ve insanlar hayalîdir. Ayrıntılı tasvirlenenler yalnız cennet gibi bahçeler, sanat eserleri ve rüyalar. Kahramanlar, Sevgi, Kader, Tâlih ve Tanrılar üzerine tumturaklı ahlak dersine çok düşkündür.

İkinci okumada, Bizans edebiyatında daha uzun vadeli deneyimleriyle ve Beck, Hunger, Kazhdan, Margaret Alexiou ve diğerlerinin rehberliğinde metinler daha ilginç ve alakalı bir hale geliyor.¹⁷¹ Çok çağrıştırmacı bazı rüya silsileleri ile *Hysmine* ve *Hysminias*'da genç erkek aşkının psikolojisine dair hassas bir çalışma ortaya çıkıyor (HH 3.5-7, 5.1-5). Sanat eserlerinin tasvirleri, tipik bir Bizans ustalığı ve sanat zevkini gösteriyor ve zengin

¹⁷⁰ Beaton, *Romance*, s. 51-54.

¹⁷¹ Kaynaklar için, krş. Aynı eser, index S.V.; ayrıca bkz. S. MacAlister, 'Aristotle on the Dream: A Twelfth-Century Romance Revival', *Byzantion*, 60 (1990), s. 195-212.

Bizanslılar'ın sahip olabileceği *sanat eseri* türlerini anımsatıyor. Hysmine'in bahçesindeki Tanrı Eros'un her çeşit insanlar ve hayvanların hürmet gösterdiği, tahta çıkmış bir kral olarak betimlendiği duvarın tasviri dikkate değer bir istisnadır (*HH* 2.7-11). Bununla birlikte sahne, Bizans saray sanatı, retorik ve tören motiflerini yansıtmaktadır; başka bir yerde Kral Eros'un görüntüsünün I. Manuel'den esinlendiğini ileri sürdüm.¹⁷² *Rodanthe ve Dosikles*'te, donanması erkek ile kadın kahramanı ele geçiren Kral Mistylos ile Kral Bryakses'in saraylarında geçen sahnelerde imparatorluk idaresinin gerçekleri de yansıtılıyor (*RD* 4-6). Bryakses, ihtilafı bir kasabanın iadesini talep etmek için Mistylos'a bir elçilik heyeti gönderir (*RD* 4.9-73). Elçilik heyetini kabul ve talebi reddeden Mistylos, elçi Artaksanes'i kendi valisi Gobryas'ın himayesi ile görevlendirir (*RD* 4.74-110). Gobryas, Artaksanes'e muazzam bir akşam yemeği ikram eder. Tepsilerden biri, masaya getirildiğinde içinden canlı bir serçe sürüsü çıkan kızarmış kuzudur (*RD* 4.121-208). Gobryas yemekten sonra, inandırıcı biçimde kendi boğazını kesme ve bir kan havuzuna düşme taklidi yapan ama sonra, Gobryas'ın emriyle fırlayan ve Mistylos'u öven bir ilahi söyleyen bir sihirbaz getirir (*RD* 4.209-316). Gobryas bu numaralar ile sarhoş konuğunu Mistylos'un mucizeler gerçekleştirebileceğine inandırmayı başarır (*RD* 5.51-72). Hunger'ın belirttiği gibi, bu bölüm Bizanslıların saf barbarların üstesinden gelmek için Bizans'ın imparatorluk törenlerini kullanımını yansıtmaktadır.¹⁷³ Ancak Bryakses, büyükelçisinin raporuna aldanmaz ve Mistylos'a savaş ilan eder. Savaştan önce, diğer şeylerin yanı sıra 'çocukları için ölmelerini ve anavatanları için canlarını feda etmeyi' öğütleyerek askerlerine seslenir (*RD* 5.374-5). Bu, doğrudan Bizans ordusunun savaş öncesi söylemi olabilir.¹⁷⁴ Sonrasında, Mistylos karşısında muzaffer olan Bryakses, hikayenin kahramanını bir şükran ifadesi olarak tanrılara kurban etmek üzere iken, savaş esirlerini uygun gördüğü biçimde kullanma hakkını savunmak için bir konuşma yapar: Hiyerarşi, köleler üzerinde efendilerin üstünlüğü dünyayı düzende tutan ve medeniyeti mümkün kılan şeydir, der (*RD* 7.369 vd.).¹⁷⁵ Prodromos burada Aristoteles okumalarından etkinleşmiş olabilir, fakat aynı zamanda yaşadığı toplumun temelini oluşturan ilkeyi de belirtiyor.

Bizans yaşamından çıkarılan, daha alelade başka hikâyeler de vardır. Yazarın ipek duvar halılarının üzerine betimlenmiş olarak gördüğü sıradışı canavar desenlerine kıyasla (*RD* 3.320-4), *Rodanthe ve Dosikles*'te, uyurken

¹⁷² Magdalino, 'Eros' (dn. 169'da olduğu gibi).

¹⁷³ Hunger, *Literatur*, II, s. 131.

¹⁷⁴ Bkz. VI. Leo, Migne, *PG*, 107, sütun 825-27.

¹⁷⁵ Bkz. P. Magdalino, 'Honour among Romaioi; the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos', *Byzantine and Modern Greek Studies*, 13 (1989), s. 216.

bacaklarını bir dans ritminde büken sarhoş denizci Nausikrates (*RD* 3.17-32; krş.2.109-10) ve erkek ve kadın kahramanın babalarına kavuşması, hepsinin birbirini kucaklaması vardır.¹⁷⁶ *Drosilla ve Kharikles*'te çiftin bir araya gelmesinden çok etkilenerek, tıpkı Bizans tablolarındaki dansçılar gibi, ellerine birer mendil alan ve sallamaya başlayan yaşlı kadın Maryllis'in sahnesi vardır (*DC* 7.271-86).¹⁷⁷

Neticede romanlar bir hayli renk içeriyor. Ancak renk, sözde anlatının sahnelediği gibi antik geçmiş algısından değil, çağdaş tecrübelerden ve edebî hünerin parlaklığından gelmektedir. Din ve köleliğin kayda değer istisnası ile birlikte antik şehir hayatının somut gerçekleri, yoklukları ile dikkat çekmektedir: Anıtsal kamu yapıları veya oturma alanlarına kahramanların şehrin ileri gelenlerinden olan babalarının katılmış olacakları farz edilecek şehir meclisleri gibi özgün arka plan unsurları sağlama gibi bir girişimde bulunulmamıştır.

Bunu söylemekle beraber, gene de antik bir ortam iddiasının, kendi sınırları içinde, çok tutarlı bir şekilde sürdürüldüğüne dikkat etmeliyiz. Dini etken önemlidir: Olympos *pantheonu* tam hâkimiyettedir ve bir Bizanslının İsa Mesih ve azizleri ciddiye alacağı gibi, kahramanlar da tanrıları ciddiye alıyorlardı.¹⁷⁸ Her kentin kendi kimlikleri için önemli olan kendi kültürü

¹⁷⁶ Beaton (s. 65), bunu, metinde daha önce yapılan, sarhoş Artaksanes tarafından kırılmış olan, oymalarla süslü güzel bir kupanın -Herodotos'a teşekkür borçlu olan Akhilleus Tattius'a minnettar olduğumuz- tasvirinden 'modern estetiğin ölçütlerine göre daha da sapkın, ayarlanmış bir entrika' olarak nitelendiriyor (*RD* 4.331-411). İki tasvirde sunî benlik şuurunun ortak unsurunu vurgulamak kesinlikle doğrudur, ama bunu yaparken kupa tasvirinin edebî esin kaynağı, klasik ile doküman tasarımlarının tasviri için yapılmış görgü tanığı arasındaki çelişkiler göz ardı edilmemelidir. Bu, yazarın metindeki kaynağın gerçek, çağdaş nesnelere olma ihtimalini kuvvetlendiren tek şahsi müdahalesidir.

¹⁷⁷ Budapeşte'deki 'Monomachos tacı' üzerindeki motifleri krş. K. Wessel, *Byzantine Enamels from the 5th to the 13th Century* (Greenwich, Conn., 1967), no. 32.

¹⁷⁸ Beaton (s. 61-62) haklı olarak, Hıristiyan olan Bizanslı yazarların, pagan dinini taklit ettikleri eski romanlarda [novels] eksik olan bir tarafsızlıkla yansıttıklarını kaydediyor. Bununla birlikte, onun, kahramanların ara sıra Tanrıları ile ilgili hayal kırıklığı ifadelerinin Hıristiyan şüpheciliklerine ihanet olduğu ya da onların Kader ve Tanrılara toptan itimatlarının Hıristiyanların pasif çilecilik erdemini yansıttığı görüşünü paylaşmak zordur. Bilâkis, iki görüş de doğrulama dokunuşları olarak görülmelidir. Şüpheler tüm inananların doğal olarak -Havariler Petros ve Thomas'ın yaşadığı- sıkıntı anlarında yatkın olduğu türdendi. Pasifliğe gelince, Ortodoks Hıristiyanların sahte Tanrılar ve doğa güçleri tarafından idare edilen halklardan bekleyeceği tam olarak budur ve bu nedenle onlara tek gerçek Tanrı tarafından verilen kısıtlanmamış ahlakî seçme özgürlüğünü kullanamıyorlardı. (krş. özellikle *RD* s. 6.84-8). Neoplatonizm ve Yıldız falcılığının deterministik öğretilerine yönelik mevcut rağbetten paniğe kapılan XII. yüzyıl Ortodoks yazarları, Takdir-i İllâhî'nin insan eylemini karşılığını verdiğini ve onu belirlemediğini vurgulamaya bilhassa hevesliydi. *HH*'nin Tanrılara değil (11.21: Beaton, *Romance*, 84), retoriğe karşı umudunu sabitleyerek sonuçlandığı kesinlikle

vardır. Dionysos festivalleri, *Drosilla ve Kharikles* (DC 1.105 vd.; 3.351-411)'teki olayların gelişiminde öne çıkmaktadır ve *Hysmine ve Hysminias*'ın bütün hikâyesi yerel kültler ve Zeus, Artemis ve Apollo festivalleri çevresinde kuruludur. Romanlar ayrıca kahramanları Helenler ve onları esir edenleri barbarlar olarak tasvir etme konusunda tutarlıdır. *Hysmine ve Hysminias*'ın aileleri çıkageldiğinde bile onları serbest bırakmayı reddeden diğer Yunanların kölesi olduğu doğrudur –Bununla birlikte, bu, onlara özgür Helenleri köleleştirmenin suç olduğunu söyleyen Apollon rahibi tarafından yapılan sert bir uyarıya neden olur (HH 10.14). Barbarlar insanî meziyet ile doludur, ama aynı zamanda tutarlı biçimde zalim, nefesine düşkün ve kana susamış olarak tasvir edilmiştir (HH 8.1 vd.; RD 1.21, 69, 110-11, 4.78-9; DC 1.66-8, 161-65). Daha da dikkat çekici olan, Theodoros Prodromos Bizansın gücünü *barbar* kralların sarayları aracılığıyla yansıtmayı tercih eder, bu kralların en büyüğü 'zift' anlamına gelen Pissa adında -bu ismin muhtemelen Pisa'yı ima ettiğini de ekleyerek- bir başkente sahip olan Bryakses'tir.¹⁷⁹ Bu açıdan, Yunan şehirlerinin hayatında siyasî ve idarî bir atfın bulunmaması sadece bir gözden kaçmanın ötesi gibi görünmeye başlar. Özgür Helenlerin krallar tarafından yönetilmediği ve o krallığın aslında barbarea olduğu anlamını mı çıkarmalıyız? Onun Bizans imparatorluk çağrışımları ile Hysminias, Kral Eros'un üstünlüğüne biraz gönülsüzce boyun eğiyor ve o, mutlu sona kadar Eros'un meşruiyetinden şüphe duyarak iki kez ona zorba diyor; burada ve *Drosilla ve Charikles*'te Eros, erkek kahramanı ve kadın kahramanı yurtlarından ve yerel topluluklarından kopardığı için zorba krallar gibidir (HH 4.20, 5.18, 7.7, 8.10. 9.13; DC 2.88-100, 127-43, 3.139-49, 4.411-13, 6.366-79).

Romanların yazarları, kendilerini mazide kalan putperestler gibi kahramanlardan uzakta tutup tutmamayı ya da onları medenî, dindar ve aynı duyguları paylaşan insanlar olarak tanımlayıp tanımlamamayı okuyucuya bırakıyorlar. Bu metinlerin uyandırdığı Helenizm bilinçli olarak hem geçmiş hem de çağdaştır. Bir Bizans bağlamında kabul edilemez olan şeyleri söylemek için geçmiştir. Kurgusal antik ortam, Doğa, Kader ve Talih'in gerçek ilâhî ya da dünyevî otoriteden ayrı olarak incelenebileceği soyut bir laboratuvar işlevi görmektedir. Aynı zamanda, Helenizm düzen sağlamak ve insan varoluşunun tekrarlanan belli gerçeklerine anlam vermek amacıyla

---

doğrudur, ama bunu yaparken kalem ve mürekkebin Tanrısı Hermes'e hürmetini sunar ve erkek ve kadın kahramanı kölelikten kurtarmada İlham Perilerinin [Muses]'nin Tanrısı Apollo'nun rolü unutulmamalıdır (HH, 10.13-14).

¹⁷⁹ Hunger, *Literatur*, II, s. 132. Beaton, (*Romance*, s. 71-73) belki de 'oyunun faileri... özellikle iğrenç korsan tayfası; ve... eğer çağdaş bir Bizans geleneği kastediliyorsa, bu, uğursuz bir dönüşüme maruz kalmıştır' gerekçesiyle Bizans törenlerine yapılan dokundurmayı önemsemediğinde buradaki ana fikri kaçırıyor.

çağdaştırılmıştır: Âşık olmak, deniz seyahati, korsanlık, ayrılık ve sürgün ve dünyanın medenî ‘biz’ ve barbar ‘onlar’ olarak ikiye ayrılması. Kilise ve imparatorluktan bağımsız olarak, eski Yunanlar kadar Bizanslıları da etkileyen tüm koşullar bunlardı.¹⁸⁰ Romanların bu tahlilinin, gerçek, tarihsel kahramanlar ve olaylara atıflar yoluyla antik döneme ilişkin ikili bakış açısı belirgin hale getirilen diğer iki XII. yüzyıl kurgu eseri tarafından doğrulandığına inanıyorum. Muhtemelen 1110 başlarında Loukianos üslubunda hicivsel bir diyalog olarak yazılan *Timarion*, ayırt edici biçimde yazarın kendi zamanı içinde geçmektedir.¹⁸¹ Ancak, olayların esas gelişimi, anlatıcının, *Timarion*’un yetkili şeytanların bir kısmının idarî bir hatası yüzünden getirildiği ve [ruhunun] vücudundan zamansız çıkarılması karşısında itirazda bulunduğu yerde, kurgusal bir Hades’te meydana gelir. Timarion yer altı dünyasında hem ünlü Bizanslılar hem de ünlü eski Yunanlarla karşılaşır, ama sadece Bizanslılarla konuşur. Eskiler, iki istisna dışında, aşağılayıcı biçimde Galilealılar olarak andıkları çağdaşlar hakkında iyi düşünmezler ve Timarion, cezasına karşı itirazı yeraltı dünyasının yargıçları Aiaks ve Minos tarafından dinlendiğinde kendisine karşı ön yargılı olacaklarından korkar. Ancak eski hocası İzmirli Theodoros ona endişe etmeyin -Helen yargıçları kusursuz biçimde adildir, bu sebeple görevlerine getirilmişlerdir.- der. Sanıkların farklı dinlerinin onlar için hiçbir önemi yoktur; onlara göre, herkes kendi seçtiği ‘sapkınlığı’ takip etmekte özgürdür. Bununla birlikte, Galilealıların inancı tüm dünyaya yayıldığından, Allah’ın hikmeti bir Hıristiyan meslektaş, Bizans İmparatoru Theophilos’un kürsüye katılması gerektiğine karar verdi. Timarion’un yargıçların peşin hükümlü ve bağınaz olmasını beklemesi ve onların yanında oturmaya lâyıkk görülen tek Bizanslı şahsın İkona karşıtı İmparator Theophilos (827-842) olması -ki bu imparator Ortodokslukta önemli bir nefret nesnesidir- Bizans adaletine keskin bir ithamdır. Takip eden mahkeme sahnesi, hem Bizans yargı usulüne hem de delil sunmak için celp edilen tıp mesleğine yönelik bariz bir yergidir. Romanlarda görüldüğünden çok daha açık olarak, edebî bakış açısı eskiçağa özgü iken, insanî bakış açısı Bizans’a özgüdür ve hatta bu durum edebî bakış açısının insanî bakış açısını daha kabil kılması gibi beklenmeyecek bir kurguda oluşmuştur. Eski Yunanlar ve Bizanslılar dinî zeminde titizlikle ayrılıyor, ama aynı kültürel ve ahlâkî değerleri kabul ediyor ve hepsi Hades’te son buluyorlar. Bizanslılar daha gerçek

¹⁸⁰ Korsanlığın tehlikeleri 1160’da Kıbrıs’a yaptığı ziyaret ile bağlantılı olarak Konstantinos Manasses tarafından korkunç bir şekilde anımsatılıyor: ‘Hodoiporikon’, ed. Horna, s. 346-47.

¹⁸¹ Ed. R. Romano, *Pseudo-Luciano: Timarione* (Naples, 1974); çev. B. Baldwin, *Timarion: Translated with an Introduction and Commentary* (Detroit, 1984); tarih hakkında, R. Beaton’un ikna edici görüşlerine bkz. ‘Cappadocians at Court: Digenes and Timarion’, *Alexios I Komnenos*, ed. Mullett and Smythe.

kişiliklerdir, ama eski Yunanlar felsefede olduğu gibi adalette de daha yüksek ölçütlere sahiplerdir.

Bu bağlamda sayabileceğimiz diğer metin Ioannes Tzetzes tarafından, muhtemelen 1158'den sonra yazılan Syrakuzalı Azize Lucia'ya methiyesi, aziz hayatları üzerinden kurgulanan bir güzellemedir.¹⁸² Tzetzes, şehit eylemlerinin retorik detaylandırmalarında alışlageldiği üzere, aziz ve onun işkencecisi, bu durumda onu putperest Tanrılarına kurban sunmaya ikna etmeye çalışan Diocletianus'un valisi Paskhasios, arasında hayali bir diyalog kurarak mahkeme sahnesini 'geliştirir'. Diyalog, Lucia'nın büyük şehrine yahut büyük atası Arkhimedes'in yüzünü kara çıkarmayacağını beyan ettiği olağanüstü bir konuşma ile son bulur. Tıpkı Romalı komutan Marcellus'un kuşatma teçhizatlarını ateşe vermek için yanant camlardan bir sistem icat ettiği gibi, dürüstlüğüne yönelik saldırıyı önlemek için aklını kullanacaktır. Syrakuzalı'nın Romalıların eline geçmesinden sonra, Arkhimedes, geometriye olan saplantılı düşkünlüğünün bedelini kum üzerindeki diyagramını karıştırmamasını söylediği Romalı bir asker tarafından katledilerek ödemmiştir. Aynı şekilde Lucia, kendisinin hakikatin katı çizgisinden sapmama kararlılığından ötürü öleceğini, söylüyor. Hıristiyan ve putperest arasındaki fark bir kez daha aslıdır, ama bu kez Hıristiyan bir şehit için ata olarak ünlü bir Yunan aydınını icat ederek, yine son derece niteliklidir. *Timarion*, eskileri ve çağdaşları aynı insanî zemine indirgemek amacıyla putperest bir edebî ortam kullanır; Tzetzes, Roma'nın vahşî gücü ve cahilliği karşısında Hıristiyan inancı ve Helenik bilgeliğin ittifakını hayal etmek amacıyla standart Hıristiyan üslubunu kullanır. İmparatorluk gücü, eserin kötü adamı olarak rol almaktadır ve bize Helenlerin siyasî olmayan kültürü ile barbarların etkileyici sarayları ve orduları arasındaki karşılaştırmalarıyla birlikte *Rodanthe ve Dosikles*'i anımsatır.

Şimdi tartışmayı başlatmış olduğumuz -XII. yüzyıl Bizanslıları'nın Helenizm'i bir şekilde tarihdışı olarak düşünüp düşünmedikleri- sorusuna geri dönüyoruz. Ben cevabın evet olduğunu düşünüyorum, ancak geçmiş algılarında kör bir nokta olduğu için değil. Onların antik tarihi, antik anlamda tarih, yani insanların, dünya kroniklerinin katmanları içine gömülmek için fazla değerli olan işleri hakkındaki ibret verici gerçeklerin bir özü olarak düşündükleri ileri sürülebilir. Eustathios'un tarih yazım sanatına mükemmel bir giriş olarak Homeros'u önermesi bu anlamda olmuştur.¹⁸³ Elbette Eustathios ve arkadaşları, paganlığın ve klasik *şehirlerin* ölmüş ve

¹⁸² Ed. A. Papadopoulou-Kerameus, *Varia Graeca Sacra* (St Petersburg, 1909, Leipzig, 1975'de yeniden basıldı), s. 80-97. Eserin İmparatorluk ile Sicilya krallığı arasında barışçıl ilişkiler olduğu zamanda yazıldığı sonuç satırlarından anlaşılıyor.

¹⁸³ *Commentarii in Iliadem*, ed. van der Valk, II, s. 2-3.

gömülmüş olduğunun gayet iyi farkındalardı ve görünüşte [bundan] çok mutlulardı. Bu anlamda ambalajı kabul edip paketin içindekileri reddettiklerini söylemek oldukça doğrudur. Resmî önderleri, IV. yüzyılın Kapadokyalı Babaları gibi, her iki dünyanın da en iyisini istediler: Helenik bilginin ‘dış’ kültürü ve Ortodoks Hıristiyanlığın ‘iç’ kültürü. Onların Helenizm’i yaptırımını, dönek Iulianos’un ölümünde çok sevinen, Hıristiyanlara Retorik ve Felsefe öğretmeyi yasakladığı için bu imparatoru kınayan Nazianzoslu Aziz Gregorius’un söyleminde buldu: Bu acımasız bilginin bir yaşam biçimi ve inanç sistemi olarak Helenik eğitimin Helenizm’den koparılamayacağını beyan etmesi ne kadar saçma.¹⁸⁴ Yine de Helenizm’in hâlâ sağlam olduğu bir dünyada bu ampütasyonu salık vermek bir şey, yalnızca bedensiz edebiyatın kaldığı bir dünyada bunun sonuçlarıyla yaşamak başka bir şeydi. İncelediğimiz bulgular XII. yüzyılda Bizans aydınlarının bir şeyin eksik olduğunu hissetmeye başladığı izlenimini uyandırmaktadır. İlk kilise babalarının Ortodoksluğu tarafından belirlenen sınırlar içinde çalışıp ve putperestlikten uzak dururken, Helenizm söylemini sadece övünç kaynağı olarak değil, aynı zamanda geçmişi hatırlama -*hayalî* bir eski Yunan inşa etme- aracı olarak kullandılar. Aynı tutularak bakıldığında, bu *hayal* arındırılmış ve bayağı görülüyor; imalı biçimde kıyaslamaya davet ettiği Bizans dini ve siyasi ortodoksluğu bağlamı içine konulduğunda neredeyse cüretkâr görülmeye başlıyor. Rahmet ve Vahyin kümülatif olduğu, yeni yazgının kendiliğinden eskiye üstün olduğu, Yeni Roma’nın diğer tüm dünya şehirlerinin yerini aldığı ve şimdiki imparator, muhtemelen karşılaştırılabileceği tüm geçmiş kahramanları aştığına göre, eski Yunan geçmişinin bir Altın Çağ olarak algılanması, kilise ve imparatorluk söylemi tarafından yayılan tarihî görüş ile tamamen çelişiyordu.¹⁸⁵ Dünyanın Helenler ve barbarlara bölünmesi, Romalıların barbarlar arasında yer aldığı ve imparatorluğun bir barbar devleti olduğunu ima -Helen yaşam biçimine yabancı olarak monarşik iktidarın betimlenmesi ile pekiştirilen bir ima- etmektedir. Her şeyden önce, putperestliğinin yanlışlığına ve devletinin kusurluluğuna *karşın*, bu yaşam biçiminin saf ve erdemli olarak idealize edilmesi insanoğlunun kurtuluşunun bir inanç, bir devlet yapısı ve bir şehre bağlı olduğu varsayımına temelden karşıdır.

Gerçeklikten bir kaçış, gerçeklik için bir maske ve yanıltıcı bir gerçeklik:

¹⁸⁴ Magdalino, ‘Hellenism and Nationalism’, s. 11; G. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Cambridge, 1990), s. 11-13. Bir edebî örnek olarak Nazianzoslu Gregorios’un önemi için krş. L.R. Cresci, ‘Sulla fortuna di Gregorio di Nazianzo nel XII secolo’, *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, yeni dizi, 37 (1983), s.3-17.

¹⁸⁵ Bu ideolojinin XII. yüzyıl anlatımı için bkz. örn., Niketas Seides, ed. R. Gahbauer, *Gegen den Primat des Papstes* (Münih, 1975); ve Constantine Manasses, ed. E. Kurtz, *Vizantiiskii Vremmenik*, 12 (1905), s. 93vd.

XII. yüzyıl Helenizm'i bunların hepsiydi. Aslında bu kadarı daha önce söylenmişti. Önceki bilim insanlarının yapmadığı ve benim yapmaya çalıştığım şey, Helenizm'in hem geri alınamayan bir geçmiş olgusu hem de bu olgunun algısı vasıtasıyla hep var olan bir araç olduğu çelişkisiyle yüzleşmektir. Helenizm retoriğinin geçmiş ile günümüz arasında gidip gelme biçiminin çok yönlülüğünü ve tam yıkıcı potansiyelini ve bunun da yazarlarının ek, hayali bir boyutla tarihsel kimliklerini zenginleştirmelerine yol açtığını ortaya çıkardığımı umuyorum. Ama neden XII. yüzyıl? Bizanslıların, kütüphanelerinin raflarına dadanan baştan çıkarıcı hayalet meyletmesi neden bu kadar uzun sürdü? Bu kısmen önceden ileri sürüldüğü gibi zamana bağlı-olgunlaşan daha evvelki bir klasik canlanmanın ve görüntüye karşı yeterli bir çekim ve güvenlik sağlayan bir mesafenin oluşmasına bağlı- bir meseleydi. Fakat asıl açıklama elbette ki, Komnenos döneminde geleneksel Bizans kimliği ve geleneksel geçmiş algısının Bizans aydınlarının ihtiyaçlarına ve şartlarına tam olarak cevap veremediğidir. Keza bir yandan kurulu düzen tarafından ezilmiş ve aşağılanmış hissederken, bir yandan da o kurulu düzene ait olma gibi tuhaf ve yeni bir konumdaydılar. Onların Helenizm ideali takdire şayan biçimde, güçsüzlükleri hususundaki güvensizliğin ve son derece aydın, medeni 'içeridekiler' olarak sosyal konumlarındaki övünçlerinin karışımına karşılık geliyordu. Dahası, imparatorlarının büyük evrenselci iddiaları ile imparatorluklarının yüzyılın sonunda kriz oranına ulaşan savunmasızlığı arasındaki çelişki, onları yalnızca Roma İmparatorluğu'nun büyük günlerine değil, aynı zamanda hayal güçlerinde daha kolay geri kazanabilecekleri ve daha münhasıran kendilerine ait olan Atina'nın altın çağına da döndürdü. Her şeyden önce, Latin Avrupa'nın yükselişi, doğuya doğru genişlemesi ve kendi imparatorlarının bunu Bizans devleti içine çekme çabaları, dünyanın Romalılar ve barbarlar veya Hıristiyanlar ve 'Yahudi olmayanlar' halindeki geleneksel ayrımını, sarayda ya da Konstantinopolis'in caddelerinde karşılaştıkları Latinler ile ilgili olarak hissettikleri 'bize karşı onlar'ın özel anlamını ifade etmek için yetersiz kıldı. Kendilerine Helenler dedikleri zaman, bunu genellikle batılılara gönderme bağlamında yaptılar. Bulguların kronolojisi de öğreticidir. Bunlar yüzyılın ortalarında ve sonlarında kümelenirler. Bizanslıların kendilerini Helenler olarak adlandırmalarının ilk örnekleri, eski Atina için ilk nostalji ifadeleri ve neo-Helenistik romanların en az üçü, 1150'nin her iki tarafında yirmi yıldan kalmadır. Bu, Manuel'in Batı'ya büyük açılışı, İkinci Haçlı Seferi, Korinthos, Atina ve Tebai'nin Sicilyalılarca yağmalanması zamanıydı ve aynı zamanda Batılıların Roma uygarlığını yeniden keşfinde çok önemli bir bölümdü: Roma toplumunun

papalık hükümlerine karşı ayaklanması.¹⁸⁶ Selanik ve Atina'nın iki büyük âlim başpiskoposunun daha olgunlaşmış hümanizmi, Yeni Roma imparatorluğu'nun en son, Komnenos yeniden dirilişinin zirvesini geçtiğinin netleştiği yüzyılın son yirmi yılına dayanmaktadır.

Bizanslıların Helenizm'i sahiplenirken, Hıristiyan Romalılar olarak kimliklerinin yerine değil, bu kimliklerinin üstüne koyduklarını ne kadar vurgularsak azdır. Diğer bir deyişle, Hıristiyan bir Roma milletler topluluğuna ait olduklarını dolaylı olarak kabul ederlerken diğerlerinden daha açık bir şekilde ayırt edilmek istediler. Bu sebeple geçmiş algılarının Avrupa bağlamında değerlendirilmesi gerekiyor. XII. yüzyıl Bizans'ında, Kilise ve Devletin profesyonel okur-yazarları, müşterek hafızalarını, hizmet ettikleri sistemi kısmen destekleyerek ve kısmen bozarak, müşterek maneviyatlarını yükseltmek için kullandılar. Bu başka bir yerde olup bitenlerden çok mu farklıydı?

---

¹⁸⁶ Bibliyografya için bu cildin girişine bkz. dn. 8.